

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - XVI

Osmanistik Bilimi'ne Katkıları

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

**PROF. DR. HALİL İNALCIK
OSMANİSTİK BİLİMİ'NE KATKILAR**

**© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2017
Sertifika No: 40077**

**YAYINA HAZIRLAYAN
TAYFUN ULAŞ**

**EDİTÖR
PINAR GÜVEN**

**GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM**

**DİZİNİ HAZIRLAYAN
TUBA AKEKMEKÇİ**

**GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI**

1. BASIM: KASIM 2021, İSTANBUL

ISBN 978-625-405-781-6

**BASKI
SENA OFSET**

**MALTEPE MAH. LİTROS YOLU SOK. NO: 2/4 İÇ KAPI NO:4NB9
ZEYTİNBURNU İSTANBUL
(0212) 613 38 46
Sertifika No: 45030**

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

**Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.**

**TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr**

Halil İncılık

Osmanistik Bilimi'ne Katkılar

ŞÂİR AHMEDÎ'NİN TARİH ESERLERİ

Gazâvâtnâme (1385-1389)

Ahvâl-i Sultân Mehmed (1389-1413)

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

Osmanistik Bilimi'ne Katkılar,
Prof. Dr. Halil İnalçık'ın vefatından önce yayınevimize
verdiği eserlerinden biridir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	IX
------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANİSTİK

Osmanistik.....	3
Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?.....	7
Tahrîr Sistemi ve Tahrîr Defterlerinin Önemi.....	11
Reisülküttâb.....	25
Menşei.....	25
Fâtih'e Kadar Osmanlılarda Aklâm.....	27
Fâtih Devrinden XVIII. Yüzyıla Kadar Aklâm, Kâtipler ve Reisülküttâb.....	30
Beylikçi veya Dîvân Kalemî.....	32
Tahvîl Kalemî.....	34
Ruus Kalemî.....	35
Âmedî veya Âmedci Kalemî.....	35
Reisülküttâbların Menşeleri ve Yetişme Tarzları.....	37
Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât.....	55
Timar Arzları ve Üzerindeki İşlemler.....	55

Tarihçilik

Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Notlar.....	75
1300-1490 Dönemi ve Menâkıbnâmeler.....	77
II. Bayezid Devrinde Tarihçilik.....	80
Kanunî Süleyman Devrinde Tarihçilik.....	82
Selânikî ve Mustafa Âlî.....	85
Şehnâmeler.....	88
Sûrnâmeler.....	90
Vak'anüvisler.....	92

Türkiye’de Osmanlı Araştırmaları:

Modern Tarihçiliğin Kurucuları.....	97
Tarih-i Osmânî Encümeni (1909).....	97
Halil Edhem (1861-1938).....	100
Ahmed Refik Altınay (1882-1937).....	104
Hayatından Görüntüler.....	105
Yazar ve Tarihçi Olarak Ahmed Refik.....	112
Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966).....	120
Öğretim ve Bilim Hayatı.....	131
Türk Dinî Edebiyat Tarihi Üzerinde.....	137
Uc Kültürü, “Gâziyân”.....	141
Türk Edebiyatı Üzerinde.....	144
Hukuk Tarihi.....	145
Fuad Köprülü Biyografisi ve Bibliyografyası Hakkında.....	147
Köprülü’nün Belli Başlı Yayınları.....	148
Zeki Velîdî (Velidi) Togan (1890-1970).....	149
İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977).....	162
Ömer Lûtfi Barkan (1903-1979).....	168
Sosyal-Ekonomik Tarih Araştırmaları Başlıyor.....	170
Sancak Kanûnnâmeleri ve <i>Çift-Hâne</i> Sistemi.....	173
Fernand Braudel ve Barkan.....	178
Nüfus Sorunu.....	183
Barkan’ın “Fiyat Devrimi” Teorisine Yaklaşımı.....	185
Para Tarihine Sahillioğlu’nun Katkıları.....	192
Vakıflar.....	193
Çağatay Uluçay (1910-1970).....	196
Şeriiye Sicillerinin Tarih Araştırmalarına Açılması.....	196
Barkan’dan Sonra.....	198
Yeni Tepkisel Akımlar.....	205
Kendi Ağzından Şeyh’in Hikâyesi.....	209
Nasıl Tarihçi Olduğumun Hikâyesi.....	209
Entelektüel Etkiler.....	214
Belli Başlı Çalışmalar.....	225
Belli Başlı Projeler.....	230
Amerika.....	236

Arşivler ve Önemi

Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi	245
Türkiye’de Osmanlı Arşivlerinin Türkiye İçin ve	
Milletlerarası Önemi	245
Yapılmış Teklif ve Projelerin Eleştirilmesi	247
Arşivlerin Tam Açıklığı	249
CIBAL Üzerine	250
Charles Kecskemeti’nin Önerisi	251
Son Yıllarda Türkiye’de Kaynak Çalışmaları	253
İspanyol Arşivleri Hakkında	257

Part in English

Biases in Studying Ottoman History	267
Decision Making in the Ottoman State	273

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂİR AHMEDÎ’NİN TARİH ESERLERİ

Giriş	287
Ahmedî: Yaşamı ve Tarih Eserleri	289
<i>Gazâvâtnâme</i> (1385-1389)	
Menzel Nüshası ile Unat-Köymen	
Edisyonunun <i>Text-Kritik</i> Yayını	301
<i>Gazâvâtnâme</i> (1385-1389) Tıpkıbasımı	349
<i>Ahvâl-i Sultân Mehmed</i> (1389-1413)	
Menzel Nüshası ile Unat-Köymen	
Edisyonunun <i>Text-Kritik</i> Yayını	381
<i>Ahvâl-i Sultân Mehmed</i> (1389-1413) Tıpkıbasımı	445
Sözcükler ve Deyimler	491
Kaynakça	511
Dizin	521

KISALTMALAR

Annales, E.S.C.: Annales: Economies Societes Civilisations
AÜ DTCFD : *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*
Belgeler : *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*
Belleten : *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
EI² : *Encyclopedia of Islam, 2nd edition* (Leiden)
IJMES : *International Journal of Middle East Studies*
İA : *İslâm Ansiklopedisi*
İFM : *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
JESHO : *Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JOAS : *Journal of the American Oriental Society*
MOG : *Mitteilungen zur Osmanisehen Geschichte*
MTM : *Millî Tettebbular Mecmuası*
TDK : Türk Dil Kurumu
THİM: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*
TM: *Türkiyat Mecmuası*
TOE: Tarih-i Osmânî Encümeni
TOEM : *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*
TTEM : *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*
TTK : Türk Tarih Kurumu
WZKM: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
ZDMG : *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

Önsöz

Bu kitaba, *Osmanistik Bilimi'ne Katkılar*, “Osmanlıca Metin Tenkitleri Metotları”, konusu ve bu metotların üniversitelerimizde ayrı bir öğretim birimi olarak yerleşmesi gereği üzerinde bir bölüm ile giriş yaptık. Onu izleyen sayfalarda, Türkiye’de tarihçilik ve arşivler üzerindeki bölümlerle konuyu daha geniş bir açıdan ele alan çalışmaları bir araya getirdik. Özellikle Osmanlı tarihi araştırmalarının temel kaynağı olan arşivlerimiz, belge araştırmaları ve yayınlanması metotları üzerinde duran çalışmaları ihmal etmedik. Bu hususta yayınladığım İngilizce makaleleri de ayrı bir bölüm halinde okuyucuya sunmuş bulunuyoruz.

Kitabın ikinci bölümünde ise, şâir Ahmedî’ye ait iki vakâyinâmeyi yayınlamaktayız. Bu vakâyinâmeler, Mehmed Neşrî’nin *Kitâb-ı Cihânnümâ* adlı derleme tarihinde aynen kopya edilmiş bulunmaktadır. Ahmedî’nin bu iki eserinde Osmanlı nesrinin edebî bir örneğini buluyoruz. Neşrî, kaynağını belirtmeksizin bu iki eseri *Cihânnümâ*’ya aynen aktarmış bulunmaktadır. Ahmedî’nin bu iki tarihi başka bir yerde görülmemiştir. *Gazâvâtname* ve *Ahvâl-i Sultân Mehmed*, *Cihânnümâ*’dan ayrı basılabilir. Burada, yalnız nüsha farklarını Theodor Menzel’in *Cihânnümâ* nüshasına göre göstermeye çalıştık.

Bu derlemenin hazırlanmasında değerli öğrencim Tayfun Ulaş'ın emek ve yardımlarını burada şükranla anmalıyım.

Bu kitabı Osmanlı tarihi üzerinde yayınlamakta olduğum seriye alan Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nın değerli müdürü Ahmet Salcan'a şükran borçluyum.

HALİL İNALCIK
Bilkent-Ankara, 2016

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANİSTİK

Osmanistik

Osmanlı arşiv belgelerini, genellikle Osmanlı kaynaklarını inceleyen doğru yorum yapabilmek için birtakım özel metotlara sahip olmak gerekir. Bu hazırlığı yapmadan işe girişen araştırmacıların ağır yanlışlara düştüğü ortadadır. Bir örnek vermek gerekirse, bir *cizye defterinde* “*despot*” şeklinde okunmuş olan bir terim, aslında “*dest-bûsî*” terimidir (terim noktasız olarak verilmiştir). *Dest-bûsî*, cizye vergisini toplayan sipahilerin reâyâdan aldıkları bir resîmdir ve *el-öpme akçesi* anlamındadır. Aslında gayrimüslim reâyâdan alınan bu baş vergisi, “gayrimüslimin hayatının korunması karşılığında alınan bir bağış” anlayışından kaynaklanmaktaydı. Bu örnek gösteriyor ki, metinlerin okunması ve yorumlanmasında yerleşmiş kurumlar hakkında geniş bilgi gerekmektedir. Dolayısıyla *Osmanistik* araştırmalarında siyasî, ekonomik ve idarî kurumlar bilgisi ayrıca bir önem arz etmektedir.

Batı’da eski belgelerin kaynak olarak kullanılmasında muhtelif metin tenkidi (*filoloji*, *text-kritik*) metotları geliştirilmiştir. Osmanlı belge ve kaynaklarının bilimsel bir yöntemle tespitinde ve kullanılmasında bu metotların uygulanması bir zorunluluk hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Bu işi ilk defa I. Dünya Savaşı’nda Türkiye’de hizmet eden ve barıştan sonra memleketlerine dönen

Avusturyalı ve Alman uzmanlar denemişlerdir. Örneğin, Osmanlı erken dönem kaynaklarının bu esaslara göre yayını, öncü kişi Fr. Giese¹ tarafından yapılmış ve Avusturya'da Fr. Kraelitz-Greifenhorst ve P. Wittek tarafından bir dergi yayınlanmaya başlanmıştır² (dostum P. Wittek bana söylediğine göre, kendisi üniversitede Roma tarihi ve filolojisi eğitimi görmüştür). I. Dünya Savaşı akabinde Türkiye'de hizmet eden, Türkçe öğrenen ve Osmanlı tarihi kaynaklarıyla yakından ilgilenen bu uzmanlar, Osmanlıca kaynakları üzerinde yayınlarda bulunmuştur.

Batı'da gelişen filoloji ve *text-kritik* metoduyla yayınlanan kaynaklar, Türk araştırmacıları tarafından da izlenmiştir.³ Bununla beraber son zamanlarda yayınlanan çoğu Osmanlı kaynaklarının *text-kritik* metoduna tam olarak uymadıkları tespit olunabilir. Hele bu kaynakların günümüz Türkçesine çevrilmesi, onların kaynak değerini tamamıyla yok etmektedir. *Text-kritik* metodunun izlenmesi ilim hayatımızın geleceği bakımından bir gereklilik hâlini almıştır. Bu çalışmalar, üniversitelerimizde *filoloji* ve *text-kritik* metodlarıyla çalışan özel bir bölümün tam anlamıyla yerleşmesiyle gerçekleştirilebilir. Burada önerdiğimiz *Osmanistik* terimiyle işte bunu ifade etmekteyiz.

Osmanistik hangi koşullar altında gerçekleştirilebilir? Bu noktada Osmanlı diplomatikası dersinin genişletilmesi ve izlenilecek bilgiler sorunu ortaya çıkmaktadır. Bunun için Osmanlı resmî dîvân dilinin nasıl ve hangi kaynaklardan meydana geldiği hakkında tarihi bir inceleme gerekir. Konuyla ilgili bu bölüme eklediğimiz çalışmalar bir fikir verebilir (özellikle *Reisülküttâb* başlıklı yazımız). Her şeyden önce Osmanlı kâtiplerinin nasıl yetiştikleri ve bilhassa kullandıkları risâleler incelenmelidir. Ayrıca Osmanlı dîvân dilinin daha önce Mısır ve İran kâtipleri tarafından yazılmış olan el kitaplarında ayrıntılı örnekleri bulunmaktadır. Osmanlı inceleme-

1 Fr. Giese, *Die Altosmanische Chronik des 'Âşıkpaşazâde*, Leipzig: Harrassowitz, 1929.

2 Kraelitz ve Wittek tarafından çıkarılan önemli dergi için bkz. *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*.

3 Bir örnek vermek gerekirse, bkz. Sadettin Buluç'un doktora tezi: *Untersuchungen über die altosmanische anonyme Chronik der Bibliothèque Nationale zu Paris*, Breslau: August Pries, 1938.

lerine başlayan araştırmacıların evvela Arapça ve Farsçaya hâkimiyeti ve el kitaplarını incelemeleri gerekmektedir.⁴

Osmanlı dîvânında her belge türü için ayrı bir yazı ve üslûp kullanılmıştır. Mesela, mâliye kayıtlarında *siyakat* yazısı tercih edilmiştir. Fermânlarda dîvânî yazı türü kullanılmıştır. Belli dönemlerde özellikle bazı seçkin *münşî*ler, örneğin Kanunî Süleyman devrinin ünlü münşîsi nişâncı Celâlzâde Mustafa gibi, belli bir tarz ve yöntem oluşturmuşlardır. Esas olan, metnin aslına götüren *text-kritik* metodunu kullanmaktır. Bu hususta tabii, yalnızca dîvândan çıkan belgeler değil, ayrıca vakâyinâmeler de inceleme ve değerlendirme hususunda bahis konusu yapılmalıdır. İlk dönem Osmanlı kaynakları için ise *toponimi* ve *topografi* araştırmaları gereklidir.⁵

4 Walther Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *ZDMG*, 100/1 (1950), s. 177-201; ve diğer yayınları.

5 Bkz. Halil İnalcık, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalıdır?", *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (der.) Oktay Özel, Mehmet Öz, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 119-145.

Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?

İstatistik bilimini geniş anlamda bir devletin, ülkenin insan ve maddî kaynaklarını tespit ihtiyacından doğmuş bir bilim dalı olarak tanımlarsak merkezîyetçi, bürokratik ve patrimoniyal bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda neden bu doğrultuda geniş bir etkinlik gösterildiği anlaşılır. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı arşivlerinde geniş istatistik dizileri meydana getirilmiştir. Bunların gün ışığına çıkarılması yalnız bu imparatorluğun tarihi bakımından değil, istatistik ve resmî kayıt tutma (*book-keeping*) metodlarının genel tarihi bakımından da son derece ilginçtir. Jacques Dupâquier'nin Çin'den Avrupa'ya kadar istatistik tarihi üzerinde araştırmaları, Osmanlı istatistik tarihi hesaba katılmadan tam sayılamaz. Osmanlı istatistik defterleri gerek içeriğinde doğruluk ve kapsamlılık prensiplerinin uygulanışı bakımından, gerek defterlerde kullanılan kayıt yöntemi, kısaltma ve referans usulleri gibi kayıt metodları bakımından, 15. yüzyılda Avrupa'da görülen benzeri örneklerinden daha karmaşık ve gelişmiş örnekler vermektedir. Bu metodlar, İslâm Halîfeliği, İran ve Orta Asya örneklerinin bir devamı olarak kadim Mezopotamya medeniyetleri-

ne kadar izlenebilir.¹ Osmanlı Devleti patrimonyal, merkeziyetçi ve bürokratik bir devlettir, dedik. Devletin merkez bürolarında, *Defterhâne*'de, ayrıntılı istatistik defter koleksiyonları oluşturulması geniş bölgelere yayılan Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi.

Patrimonyal hükümdar, devlet, ülke ve tebaayı babadan kalmış bir mülk (*patrimony*) gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında şahsî kontrolü dışında başka hiçbir otorite tanımaz. Osmanlı sultânları fethettikleri yerlerde yerli feodal güçlere ve kurumlara derhâl son vermiş ya da feodal aileleri kendi *timar* sistemi içine alıp eritmiştir. Devlet, hububat yetiştiren, tarla tarımına tâbi bütün toprakları, *mîrî* (beylik) adı altında devletin *rakabesi*, yani yüksek mülkiyeti altına sokmuştur. Halkın, ordunun temel gereksinimini oluşturan buğday ve arpa üretimini garanti altına almak, korkunç açlık dönemlerinin geri gelmesini önlemek kaygısı, *mîrî* toprak rejiminin asıl nedenidir. Osmanlılardan önceki imparatorluklarda, mesela Bizans'ta da aynı rejim uygulanıyordu. Örneğin Mısır'da, Mezopotamya'da nehir kanallarının onarımının tüm toplum için hayati önemi, son derece merkeziyetçi, bürokratik bir devlet kontrolüne vücut vermiştir.² Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında bütün tebaayı ilgilendiren toprağın sıkı devlet gözetimi altında tutulması ve üretimin aksamaması, *çift-hâne* (*zugo-kefalia*) denilen özgün bir üretim tarzının uygulanmasıyla gerçekleşmiştir (bu çeşit bir "üretim tarzı"nı Chayanov, AMP/Asiatic Mode of Production-Asya Tipi Üretim Tarzı gibi bir üretim tarzı sayar).³ *Çift-hâne* sisteminin kısa tanımı şudur: Tarım toprakları

-
- 1 Resmi kuyudatta 13. ve 14. yüzyılda İran'da kullanılan metotlar hakkında ve muhasebe elkitaplarına bir örnek olarak: Abd Allah ibn Muhammad Mazandarani, *Die Resâla-ye Falakiyyâ des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mazandarâni: ein persischer Leitfa-den des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, (yay.) W. Hinz, Wiesbaden: F. Steiner, 1952.
 - 2 Bkz. K. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale University Press, 1981.
 - 3 *Çift-hâne* sistemi için bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire I: 1300-1600*, (ed.) H. İnalcık-D. Quataert, Cambridge: CUP, 1994, s. 143-154; H. İnalcık, *From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul: ISIS, 1995, s. 61-72.

raiyyet çiftliği denilen ufak aile tarım birimlerine bölünür ve köylü tasarrufuna verilirdi. Bu birimlerin kaybolması, devamlı kontrol edilmesini gerektirirdi. Bu da zaman zaman yapılan toprak ve köylünün sayımı ile yani *tahrîr* sistemiyle sağlanırdı (*mufasssal* ve *icmâl* gibi çeşitli defterlere de yapılan *tahrîr* kaydedilirdi).

İmparatorluk hükümetinin toprak tasarrufunu ve üretimi sıkı gözetim altına tutması, bir yandan da timar (Bizans'ta *pronoia*) ordusunu ayakta tutmak için bir gereklilikti. Osmanlı imparatorluğunun klâsik döneminde (kabaca 1300-1600) devletin zırhlı süvari ordusunu oluşturan timarlı sipahilerdi.⁴ Para ekonomisinin çok fazla gelişmediği bu dönemde, köylünün aynî olarak ödediği ürün vergilerini, devletin köylere yerleştirdiği bu timarlı sipahilere tahsis etmesi zorunlu idi.

Macaristan'dan Suriye ve Van'a kadar uzak bölgelerde, köylerde yerleşmiş bu askerlerin timarlarını, intikalleri ve her türlü değişikliği devamlı gözetim zarureti, zaman zaman yoklama ve kontrol gerektirirdi. Bu kontrol tahrîr sonucu düzenlenen *icmâl* defterleriyle sağlanır, zamanla meydana çıkan değişiklikler *derdest* ve *tevcih* defterleriyle izlenirdi.

Bu istatistik listeleri sayesinde merkezdeki bürokrat, bir san-cakta hangi köyde çeşitli statüde ne kadar nüfus bulunduğunu, köylerden hangilerinin ne kadar toprağı olduğunu (*çift*, *nîm-çift*, *topraklı bennak*), hangilerinin topraksız olduğunu (*mücerred*, *caba*), ürettiği ürün miktarını ve fiyatını kısa bir zamanda bulur, belirler ve gereken kararları alırdı. Başka deyişle, tahrîr sayımları sonucu sancak, kaza ve nahiye gibi idare birimlerine göre meydana getirilen listeler (*defter-i hâkânîler*), merkezîyetçi bürokratik idarenin zarurî ve son derece etkin bir aracını oluştururdu. Bu uzun ve ayrıntılı listeler yapılırken belli modeller, kısaltmalar, referans işaretleleri ve kelimeler geliştirilmiş; karmaşık bir kayıt (*book-keeping*) sistemi uygulanmıştır. Özetle, *tahrîr* ve *defter-i hâkânî* sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada doğru ve kapsamlı verilerle gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik ve kayıt sistemidir.

4 Bkz. Halil İnalcık, "Timar", *TDV İA*, 41, s. 168-173.

Defter-i Hâkânî Emîni Müezzinzâde Ali,⁵ 16. yüzyılın sonunda bu tahrîr ve defter sisteminde baş gösteren ihmal ve kargaşanın, nasıl bütün imparatorluk idare sisteminin çöküşüne yol açtığını haklı olarak vurgulamıştır.

Osmanlı arşivlerinde *defter-i hâkânî*lerden bize kadar gelmiş en eskisi, 835 (1431) tarihli Arvanid (Arnavud) Sancağı icmâl defteri tarafımızdan yayınlandı.⁶ Bir timar icmâl defteri olan bu kayıtlar, Osmanlı bürokrasisinde bu tarihe doğru *tahrîr-istatistik* metotlarının kesin biçimde uygulanmakta olduğunu kanıtlamıştır. II. Murad ve Fâtih Sultân Mehmed dönemlerine ait başka defterler de tespit olunmuştur.⁷ Arvanid defterindeki göndermelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı tahrîr sistemi Yıldırım Bayezid (1389-1403) dönemine kadar izlenebilir. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*'da⁸ Yıldırım Bayezid'in devlet politikasına karşı eleştiriler arasında şu satırları okuyoruz: Ulemâdan Çandarlı Halil Paşa ve Karamanlı Rüstem "Osmanlı beyleri yanına vardılar, dürlü dürlü hileyle âlemi doldurdular, andan ilerü hesâb defter bilmezlerdi". Buna göre, İran-Selçuklu devletinde uygulanan bürokratik metotların, bu arada defter usullerinin daha Orhan zamanında başladığı iddia edilmektedir.

Özetle, Orta-Doğu medeniyetini devam ettiren ve geliştiren Osmanlı İmparatorluğu'nun istatistik metotları ve verileri, istatistik tarihi bakımından çok zengin bir malzeme birikimini temsil eder. Bu malzemenin korunduğu devlet arşivimiz, *Hazîne-i Evrâk*, devlet yapısı itibarıyla Batılılaşmanın başladığı Tanzimat devrinde, 1846 yılında kuruldu. Bundan önce istatistik niteliği taşıyan defterler, çeşitli vekâletlerin, *Bâb-i Âlî*, *Mâliye*, *Defter-i Hâkânî*,

5 Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaası, 1280 (1863). Timarlı listeleri ve kanûnları veren bu önemlilerin yeni bilimsel bir yayına gereksinim vardır.

6 *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (yay.) H. İncalcık, Ankara: TTK, 1954.

7 Bkz. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XI-XII, orada gösterilen Arnavutluk'a ait defterlerden başka İstanbul Osmanlı Arşivi ve Sofya Milli Kütüphanesi Osmanlı belgeleri koleksiyonunda II. Murad ve Fâtih dönemlerine ait defterler mevcuttur.

8 *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, (yay.) Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 30.

Evkâf vb devlet dairelerinde muhafaza edilmiştir.⁹ Bu merkezlerde, günlük muâmelâta konu olmayan belge koleksiyonları 1846'da Hazîne-i Evrâk'ta toplandı. Burada, özellikle istatistik verilerini kapsayan belge dizileri arasında *defter-i hâkânîler* üzerinde duracağız.

Tahrîr Sistemi ve Tahrîr Defterlerinin Önemi

Bir yer fethedildikten sonra sultân, *emîn* ve *kâtipten* oluşan bir komisyon göndererek o ülkeyi "tahrîr" ettirirdi. Tahrîr emînine sultân tarafından verilen yetki berâtında, tahrîrin nasıl yapılacağı ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. O zamanki veri toplama yollarını bildiren bu belgede şu noktalar belirtilmiştir:¹⁰

– Emîn, tahrîrine memur olduğu vilâyette, o yerin kadısı ve timar erlerini toplayacak; teftiş daima birlikte yapılacaktır. Kadılar, hiçbir gelir kaynağının kayıtsız kalmamasına dikkat edecekler, yani böylece emînler hazîne adına kontrol edeceklerdir.

– *Hâs*ların mübâşirleri, zeâmet, timar, evkâf ve emlâk sahipleri, muâf ve müsellemler, kısaca bir berât ile gelir tasarruf eden herkes ellerindeki berâtları, sûret-i defterleri, temessükleri ve mahsûlât defterlerini bu komisyona teslim edecekler.

– Bu vesikalara göre yerinde teftiş başlar. Berât sahipleri reâyâ ile beraber üç yıllık gelir miktarını bir defter hâlinde emîne sunarlar. Emîn bunu merkezden getirdiği eski mufassal defterle karşılaştırır ve yerinde reâyâ arasında teftiş eder. Uygun bulduklarını ve meydana çıkan fazlalıkları miktar olarak deftere kaydeder. Bunların kıymeti sonra merkezde hesaplanacaktır: "Nice bahâ tâyin edersem defterin zeylinde kayıt olunub her timârın miktarı mâlûm ola ve cümle bağlana." Fakat daha önce söylendiği gibi emînler, bu kıymetlerin tâyini için kadılardan mahallî narhı gösteren hüccetler getireceklerdir.

– Bütün nüfus ve gelir kaynakları tamamı ile deftere geçecek, herhangi bir şey hâriç bırakılmayacaktır.

9 Osmanlı arşivleri üzerinde bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 1992 ve *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Ankara, 1995.

10 *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 19-20.

– Reâyâ şu şekilde defterlere yazılacaktır: Her sipahi, evvelce kendi üzerine yazılmış olan bütün reâyâyı emîn önünde toplayacak, yalnız vergiye tâbi olan yetişkinleri yazdıracaktır.

– Vergiye tâbi olmayan çocukları yazdıran veya gelir miktarını saklayarak az gösteren sipahilerin timarları ellerinden alınacak ve mevkûf kaydedilecektir.¹¹ Bunların hâsılâtı o yerin kadıları tarafından hazine adına zapt olunacaktır. Bulunan fazlalıklar (*zevâid*), ayrı bir deftere kayıt olunup bir timar sahibi aracılığıyla bulunmuş ise kendisine *zamm* (*terakki*) yapılacaktır.

– Bu sûretle gelir kaynakları ve nüfus tespit olunduktan sonra “defter tamâm olub ‘atabe-i ‘ulyâma geldüğün bana ‘arz oluncaya değin hiçbir ferde kâğıt ve tezkire vermiyeler ve timarlara müteallik kazâyâ için dergâh-i mu’allâma ‘arz ve nâme göndermeyeler, ol husus için bundan dahî kâğıt varmıya”.

– Kadılar, harâc (cizye) defterlerini emînlere teslim edeceklerdir.

– Avâriz vergisi için her kadılığın hâne adedi ve muâfları dikkatle ve ayrı ayrı bir deftere kayıt ve tespit olunacaktır.

– Sancakta her türlü mahsûl ve bac vergilerinin ne orantıda ve nasıl alındığı, meydana gelen değişiklikler, eski defterle karşılaştırılarak tespit olunacak ve merkeze bildirilecektir. Orada “emr-i padişâhî” ile son şekli kararlaştırılacak ve defterin arka sahifesine kanûn olarak kaydolunacaktır.¹²

– Sancakta mevcut bütün zeâmet ve timar-erleri *cebelû* miktarlarıyla beraber bildirilecektir (*defter-i icmâl*).

– Vilâyet-i mezkûreyi emânet ve istikâmet ile kitâbet edüb he-dâyâ ve pîşkeş ve konukluktan nesne almıyalar ve kimseye meyl ü muhâbâ etmeyüb kemâl-i adâlet üzere yazub defter ideler (...) hizmetleri ve emânetleri mukâbelesinde ve maâşları hususiyçün âdet-i

11 Buna karşılık reâyâ da vergiden kurtulmak için yazılmaktan kaçır. Bu gibiler sonradan hâric emînleri (bkz. Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I: *Kanûnlar*, İstanbul, 1943, s. 190) yahut kadılar tarafından bulunarak vergileri tahsil olunur (Barkan, *Kanûnlar*, s. 277).

12 Hükümet merkezinde ve mahkemelerde ihtilâfların çözülmesi için müracaat olunan sancak kanûnnâmeleri, işte bu sûretle meydana gelmektedir. Bu sancak kanûnnâmelerinden yüzden fazlasını bir arada Ö.L. Barkan *Kanûnlar*’da neşretmiştir. Bu kanûn, deftere kaydedildiği gibi, ait olduğu sancağın kadısı tarafından da *sicill-i mahfuza* yazılırdı (Bkz. Barkan, *Kanûnlar*, s. 350-351).

kadime üzere her hânedan ikişer akça alıb birin emîn ve birin kâtib vechi maişetlerine ve masâriflerine sarf ideler.

Burada görülüyor ki, tahrîr emîni bu aşamada, kadının ve dirlik sahiplerinin yardımı ile eski mufassal defter, istihkak sahipleri ve reâyâ elindeki vesikalara bakarak her türlü gelirden meydana gelmiş değişiklikleri ve en son durumu yerinde tespit etmekle görevlidir. Emîn, bu sûretle meydana gelen *defter-i mufassal*¹³, *cizye defteri*, *zevâid* ve *mevkûf* defteri ile *sancak kanûnnâmesi* müsveddelerini ve mahallî narh hüccetlerini tetkik ve tasdik olunmak üzere merkeze getirir. Orada mahsûl vergileri, narha göre ayrı ayrı akçe üzerinden hesaplanır; yekûn (toplamı) bağlandıktan ve onaylandıktan sonra emîn için işin ikinci aşaması başlar. Bu da kesin olarak ortaya çıkan bu gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında istihkaklarına göre taksimidir. Bundan önce timarlılar arasında gelirin tevzi ve tahsisine dair hiçbir işlem yapılmaz. Tevzi, dağıtım ve onların ellerindeki padişâh berâtı ve emirler ile beylerbeyi yaftası esas tutularak yapılır.¹⁴

Beylerbeyi yaftası gereklidir, çünkü genellikle sipahilerin komutanı olan beylerbeyi tezkiresi olmadan hiçbir timar tevcih olunamaz ve timarların son durumu en iyi olarak merkezdeki icmâl defterinde değil, beylerbeyi yanındaki defterde görünür. Şu hâlde beylerbeyi yaftası, timar belirlenmesinde herkesin son istihkak durumunu göstermek üzere verilmiş bir belgedir. Emîn, kendisine sunulan vesikaları inceleyerek her bir dirlik sahibine müstahak olduğu miktarda¹⁵ gelir tahsis eder. Tevziât bittikten sonra ayrı bir def-

13 *Defter-i mufassal*, bir kanûn mecmuasında (Paris Bib. Nationale, Supplement turc 69, 45b) şöyle tarif edilir: “Defter-i mufassal her karyenin, reâyâsı ve öşrü ve resmi ve enva’i mahsûlâtı yazılan defterdir.” Onun için mufassala bazen sadece “mahsûlât defteri” de denir. Başka bir kanûnnâmeye göre (TTK yazma 34), “rûsûm-i reâyâ ve arâzinin dâva ve nizâ’nın defter-i mufassal kat’ eder, min ba’d defter-i icmâlê müracaat olunmaz”.

14 Bkz. Ö.L. Barkan’ın neşrettiği vesikalar: “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrîrleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2/1, s. 45; 2/2, vesika XX, XXIII.

15 İstihkak sahibinin itirazına meydan bırakmamak için emîn bu tahsisleri yaparken onların rızâların almaya dikkat eder, hatta ekseriya ziyadesiyle verir (Bkz. Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrîrleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri”, 2/1, s. 45, vesika I).

terde her birinin ismi altında, sadece bu gelirin miktarıyla nerede bulunduğunu tespit eder ve çoğu zaman başta bu timarın ufak bir tarihçesini yaparak son istihkak sahibine hangi vesikaya (berât, beylerbeyi *bitisi*) istinaden verildiğini belirtir. İşte timar birimlerini (*kılıç*) göstermek üzere timar sahiplerine göre tertip olunan bu defter, bir *defter-i icmâl-i hâkânî*dir.

Her dirlik sahibi, emînden yeni timarını gösteren bir tezkire alır ve bu emîn tezkiresiyle pâdişahın kapısına giderek yeni berât talep eder. İcmâl defteri ise, beyaza çekilerek pâdişaha arz edilir; tarafından *hatt-i hümâyûn* ile kabul ve tasdik olunduktan sonra tuğralanıp muhafaza olunmak üzere Defterhâne'ye teslim olunur ve bundan sonra yeni bir tahrîre kadar timar muâmelâtında esas tutulur. Bu asıl deftere göre beylerbeyine yahut başmuhâsebeye verilen kopyalar, *sûret-i defter* adıyla anılmaktadır.

Demografik veriler, yerleşim biçimleri, tarım ürünleri, fiyatlar ve bu gibi tüm konularda gelişme ve gerileme söz konusu olduğunda, arşiv koleksiyonları arasında kuşkusuz, en zengin istatistik bilgileri *mufassal defter-i hâkânî*lerde bulmaktayız. Rahmetli Ömer Lûtfi Barkan'ın 1936'larda başladığı çığır açan araştırmalarından sonra, Türk ve yabancı araştırmacıların bu defterler üzerinde çalışmaları yoğun bir biçimde devam etmektedir. Yabancılar arasında, vaktiyle memleketleri Osmanlı ülkesinin bir parçasını oluşturmuş bulunan Bosnalı ve Macar araştırmacılar, bu defterin kapsamlı istatistik önemini ilk kez takdir eden ve sistemli biçimde defter yayınlarına başlayan bilim adamlarıdır.¹⁶

Türkiye'de 1947'de Türk Tarih Kurumu'nda tahrîr defterleri serisinde defter-i hâkânîleri sistemli biçimde yayınlamak için bir komite kurulmuştu (üyeler: Ö.L. Barkan, T. Gökbilgin, T. Halasi-Kun, R. Anhegger, Ş. Altundağ ve H. İncalcık). Bu seride Arvanid defterinden sonra Ö.L. Barkan ve B. Yediyıldız çeşitli defterler yayınladılar. İstanbul'daki Osmanlı Arşivi ile Ankara'daki Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki yüzlerce cilt hâlinde

16 Bu defterlerin hangi konularda bize rakamsal diziler sağladığını yansıtan yabancılar-
dan ilki L. Fekete, Segedin sancağı mufassal defterinin Macarca çevirisini yayınladı
(*Az Esztergomi Szandzsák 1570 Évi Adóösszeírása*, Budapeşte: Athenaeum, 1943.)

mevcut bulunan tahrîr defterleri, her dönem için imparatorluğun idarî, askerî ve mâlî yapısını tespit eden ana defterlerdir. İlk dönemde vakıf kayıtları da bu defterlerde tespit edilmekteydi.

* * *

On beşinci yüzyıl mufassal tahrîr defterlerinde “esâmî” (köylerdeki nüfusun kişi adları) yazıldığı gibi köylerin hangi timara dâhil olduğu da çoğu zaman kayıtlıdır. Yani, mufassal ve icmâl defter verileri bir arada verilmiştir. II. Murad ve Fâtih dönemleri defterleri küçük boydadır (11x29 cm). II. Bayezid’den bu yana, özellikle Celâlzâde Mustafa’nın nişâncılık yıllarında, ayrı mufassal ve icmâl defterleri yapılmış; defterler, boyutları ve içeriği bakımından gelişmiştir.

Bütün imparatorluğu kapsayan genel tahrîrler, Selânik fethi (1430), İstanbul fethi (1453), Budin fethi (1526) gibi büyük fetih ve olaylar ardından yapıldı. Otuz yılda bir, yani “her kuşakta yeni tahrîr yapıldığı” kuralı her zaman geçerli görünmemektedir. Tahrîr, bir bölgede nüfus ve gelirden önemli bir artış veya küçülme âşikâr bir hâl aldığı zaman bunu tespit amacını güttüğünden, zaman zaman bir sancakta ara tahrîrler yapıldı.¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 1094 defter (1302-1883 yıllarını kapsar) bulunmaktadır. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü *Kuyûd-i Kadîme* koleksiyonunda ise 2320 defter mevcuttur. Bu son koleksiyondaki defterler arasında Kıbrıs’ın tahrîrine ait 1572 tarihli mufassal defter, mükemmel bir örnektir. Defterlerin tarih ve çeşidi, *Osmanlı Arşivi Rehberi*’nde¹⁸ listelerde işaret olunmuştur. Bu defterlerin önemli bir bölümü baştan ve sondan eksiktir.

İmparatorluğun Anadolu-Rumeli çekirdek bölgesini kapsayan sancaklara ait özel önemde bir istatistik serisi, 1530 tarihli altı adet *muhâsebe defteridir* (Tapu Tahrîr Defterleri: Anadolu için no. 438, 166, 387 ve 998, Rumeli için no. 167 ve 370).

17 Eldeki tahrîr defterlerine göre sayımlar hangi sancakta hangi tarihlerde yapılmıştır, bunun için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 189-221.

18 Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 189-220; H. Lowry, “The Ottoman Livâ Kanûnnâmes Contained in the Defter-i Hakânî”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 43-47.

Bu defterler, iki bölgenin nüfusunu ve gelir kaynaklarını muhâsebe için mevcut mufassal defterlerden özetlemek sûretiyle yapılmıştır; yerinde yapılmış yeni tahrirler değildir. Herhâlde 1529'da Viyana kuşatması gibi olağandışı bir olayla ilgili olarak defterdâr, muhâsebe için böyle bir özete gereksinim duymuş olabilir.¹⁹ Defterin düzenleme yöntemi gösterir ki, bu iş Anadolu ve Rumeli'de mevcut şehir, kale, pazar yeri, köy, mezra, yaylak, kışlak, vakıflar, asker, reâyâ grupları ve avâriz gelirleri üzerinde bir genel cetvel elde etmek üzere yapılmıştır. 933-934 (1527-1528) mâlî yılında yapılan bir genel bütçeyi izlemesi bakımından devletin genel gelir ve giderlerinin muhâsebesi amacıyla bir *icmâl-i muhâsebenin* yapıldığı açıktır. Barkan'ın yayınladığı bu bütçe, "Muhâsebe-i İcmâl-i Mahsûlât ve İhracât ma' Timarhâ" adıyla anılmaktadır.²⁰

1530 tarihli "Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu I. Defteri", Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından, bu satırları yazanın gözetimi altında hazırlanmış ve yayınlanmıştır: 438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-i Sâhib, Sultanönü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım*, yayın no. 13, Ankara 1993.²¹ Defterin başında ilk sahifelerde Anadolu Beylerbeyiliği'nin 17 sancağının (bkz. EK) genel bir istatistik tablosu verilmektedir. Bu önemli istatistik tablosunu aşağıda ay-nen alıyoruz.²²

19 Bu dönemde defterdâr, İskender Çelebi'dir. Hakânî defterlerin yalnız vezîriâzam ve nişâncı kontrolü altında bulunduğu malumdur. Eşine rastlanmayan bu çeşit muhâsebe icmâlinin, Vezîriâzam İbrahim Paşa'ya karşı bir iktidar mücadelesi içinde bulunan İskender Çelebi'nin girişimi sonucu olduğu tahmin olunabilir. Defterdâr İskender Çelebi ile Vezîriâzam İbrahim Paşa arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi vardı, bu rekabet ikisinin de katli ile sonuçlandı.

20 Bu muhâsebe (bütçe) defteri Ö.L. Barkan tarafından yayınlanmıştır: "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mâlî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, 15/1-4, (1953-1954), s. 251-329; aslı *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, D. 3442'de kayıtlıdır. Barkan'a göre (s. 254), bu bütçe, avâriz gelirlerini ihtiva etmez. 1530 tarihli icmâl, avâriz gelirlerini içerir. İzleyen yıllarda, 1531 ve 1532'de Macaristan'da büyük seferler yapılacaktır.

21 Arşiv Genel Müdürlüğü bu yayını yapmak üzere benim gözetimimi istedi; seçilen arşiv uzmanları, A. Özkılınç, A. Coşkun, S. Çalık, M. Karazeybek, A. Sivridağ ve M. Yüzbaşıoğlu metni, deftere esas olan sancak defterleriyle karşılaştırdılar. Metin, tıpkıbasım, harita ile dizinler tarafımdan kontrol edildi ve defterin niteliği "Giriş" kısmında tartışıldı.

22 438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I*, s. 11-12.

Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu

Mirmîrân		1
Ümerâ-i Sûvârî (Sancak Beyleri)		15
Ümerâ-i Müsellem		4
Ümerâ-i Piyâde		12
Nefs-i şehir ve kasabât		154
Kılâ'		37
Bazârgâh		71
K(urâ) (?)		12.000(?)*
Mezârî'	kıt'a	3451
Cemâ'at		1887
Çiftlik-hâ ki müstakil hâsıl yazılmıştır	kıt'a	1599
Yaylak-hâ		541
Kışlak-hâ ma' otlak	kıt'a	100
Çorak		2
der Saruhan	kıt'a	1
der Karahisar	kıt'a	1
Koru	kıt'a	25
Zemîn-hâ	kıt'a	568
Bağ ve bağçe	kıt'a	297
Âsiyâb-hâ	bâb	1450
Dekâkîn ve mehâzin	bâb	7678
Hücerât	bâb	635
'Amâyir	bâb	45
Cevâmî'	bâb	342
Medâris	bâb	110
Bikâ'	bâb	11
Mevlevîhâne	bâb	1
Dâru'l-huffâz	bâb	2

* Defterde aslında K... harfi ile başlayan bu kayıt siliktir. Herhâlde karye olmalıdır. Altında yalnızca "on iki..." kaydını buluyoruz. Arşivist A. Özkılınç'ın araştırmalarına göre "on iki bin" okumak mümkün ise de, bu rakam fazlasıyla yüksektir, krş. 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları, s. 9.

Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu		
Hânikâh ve zevâyâ	bâb	623
Kalenderhâne	bâb	1
Muallimhâne	bâb	154
Mesâcid	bâb	1055
Bazzazistân	bâb	7
Kâbânsaray ma' hân-i büzürg	bâb	75
Tahûnhâne ve sabunhâne	bâb	50
Hammâm	bâb	238
İskele		10
Memâlih		17
Enhâr (-i çeltik)		244
Ma'den-i zümürüd der kazâ-i		1
Sivrihisar		
Ma'den-i mis (bakır) der livâ-i		1
Kastamoni		
Ma'den-i şap, vakf der kazâ-i Gedos		
Ma'den-i zırnîh, vakf der Kütahya		1
Kudât		160
Müderriş		121
Kethudâ-i tîmâr		
Defterdâr-i tîmâr		1
Mîr-'alem	nefer	16
Zu'amâ	nefer	195
Sipâhiyân	nefer	7311
bâ berât-i hümâyûn		
bâ berât-i mîrmîrân		
Dizdârân	nefer	37
Mustahfızân ma' kethüdâ ve		
eimme-i kıla'-hâ		1661
Hâne-hâ-i avâriz ve gayr-i avâriz-i		
müslimânân ve gebrân ma'	nefer	550.139
mücerredân-i işân		
Minhâ:		
Neferân-i gayr-i avâriz		79.105
Kadı-i ma'zûl	nefer	5

Hutebâ ma' eimme ve müezzin ve kadı-zâde	nefer	3756
Huffâz ve ser-mahfil ve şeyh ve şeyh-zâde ve mu'arrif ve kayyım ve muallim ve halife ve mütevellî ma' hademe-i 'amâyir ve ehl-i 'ilm ve müsta'id ve talebe ve cüz'-hânân ve dâ'i ve gayr		
Sâdât	nefer	318
Mürşid		1
Sâhib-i berevât ve sâhib-i vakf ma' evlâd-i işân	nefer	2007
Sipâhiyân-i mütekâ'idîn ma' sipâhî-zâdegân	nefer	9820
Ser-piyâdegân ma' evlâd-i işân	nefer	105
Bâzdârân	nefer	1452
bâ-çiftlik	nefer	604
Mu'âf 'an'il-avâriz		848
Mu'âfân	nefer	2777
hâne		2622
mücerredân	nefer	155
'an nesl-i Hazret-i Ömer ve 'Abbâs radiyallâhu 'anhumâ	nefer	4
Ta'allukat-i Abû-Muslim	nefer	9
Evlâd-i Karaca Ahmed ve Armaganşah	nefer	55
Evlâd-i Şeyh Muhyiddîn Semarkandî ve Şeyh Ahmed	nefer	13
Hâfizân-i cîsr	nefer	46
Küthüdâyân	nefer	115
Meremmetciyân-i mesâcid ve cîsr ve kârîz ve kârbân saray	nefer	438
Ortakiyân ve kesimciyân	nefer	901

Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu

Gılâmân-i vakf	nefer	810
Saray-dâr	nefer	8
Zâviyedârân	nefer	544
Âzâdegân-i vakf	nefer	270
Der evkâf-i selâtîn-i ba'zı, sıhhati aşağı evkâf mahallinde mastûrdur		11.869
Hâne-i müslimânân		
Hâne-i gebrân		353
Mücerredân-i müslim	nefer	3815
Mücerredân-i gebr	nefer	94
Sakkâyân	nefer	3
Hademe-i Küre-i ma'mûre	nefer	2097
Kadîmî der livâ-i Teke	nefer	116
Pîr-i nâtuvân ve a'mâ ve ma'lûl ve fakîrül'-hâl ve abdâl ve lâil ve gayr	nefer	4112
Gılmân-i mâdiyân	nefer	7
Derbendciyân	nefer	1
Hâne		2288
Mücerred		511
Çeltükciyân: Re'îs	nefer	12
Hâne-i çeltükciyân		4031
Mücerredân	nefer	14
Tuzcuyân	nefer	975
Taşcıyân	nefer	32
Nökerân	nefer	81
Korucuyân	nefer	27
'Azeblerün binbaşı	nefer	2
Haymâne	nefer	26
Okcıyân	nefer	42
Bagbânân	nefer	76
Müsâfirân	nefer	75
Elliciyân ve yörükân ve bogurciyân ma' bâzdârân-i mensûh		

Hâne		12.035
Mücerredân	nefer	2253
Eimme-i elliciyan ve yörükân	nefer	77
Kethüdâ	nefer	3
Katranciyân		
Kethüdâ		3
Hâne		246
Mücerredân	nefer	58
El-bâkî		
Hânehâ-i avâriz:		377.459
Müslimânân	nefer	375.034
Gebrân	nefer	2425
Mücerredân:	nefer	93.575
Müslimânân	nefer	93.332
Gebrân	nefer	243
Bîve	nefer	70
Cem'an		795 yük ve 14.567 akçe
Mahsûlât-i heme fî sene-i kâmile 'an		785 yük 63.960
mahsûl-i nefis ve kurâ ve mukata'ât		akçe
ve gayrihim dahi		
'an cizye-i gebrân-i müteferrika ve		9 yük
cizye-i ümerâ-i Sakız ma' rûsûm-i		50.607 akçe
marhasa-hâ dahi		

438 numaralı Anadolu Muhâsebe defterinden yukarıda aynen verdiğimiz tablo, bölgeye ait çeşitli verileri tespit belgesidir. Bu sayımlar, idare için belli bir amaçla yapılan istatistik verileridir. Mufasssal sancak defterlerinden bu tablo çıkarılırken yanlışlıklar yapılmış olduğunu saptadık. Bizzat sancak tahrîrinde ne gibi yanlışlıklar olabileceğini, emîne verilen tahrîr berâtından anlamaktayız.

Anadolu vilâyetinin 17 sancağına (Kütahya, Karahisar-i Sâhib, Sultanönü, Hamîd ve Ankara livâları) ait bu rakamlar arasında reâyâ nüfusu için verilen 550.139 sayısı, Müslüman ve gayrimüs-

lim hâne (aile) ve mücerred (evlenmemiş) tüm nüfusu kapsıyor. Hâne (aile) halkı için kesin bir katsayı vermek imkânsızdır.²³ Katsayı 4 kabul edersek 17 sancağın 1530'da nüfusu 2.2 milyon tahmin olunabilir. Bu koşullarda, Osmanlı istatistik verilerini her zaman kesin rakamlara dönüştürmekteki zorluk ortaya çıkmaktadır.

Eyaletin yıllık gelir toplamı 795 yük (1 yük = 100.000 akçe) ve 14.567 akçe olarak hesaplanmıştır. Bu da 79 milyon 514 bin 567 akçe eder (1 altın = 60 akçe hesabıyla yaklaşık 1.320.000 altın). Bu miktar genel bütçenin (1527-1528 mâlî yılı bütçesi 538 milyon akçe) yaklaşık yüzde 14'üne tekabül eder. Burada, Batı Anadolu'nun imparatorluğun en zengin bölgelerinden biri olduğu anımsanmalıdır.²⁴ Defter verilerini rakamlarla özetleyen bu bölümde, avârize tâbi olmayan askerî sınıf mensuplarına ilişkin rakamlar gerçeğe çok yakındır. Eyâlette 7311 tımarlı sipahi ve 195 zaim bulunuyordu.

Şehir ve kasabaların sayısı 157, dükkânlar ve mehâzin (depolar) 7278'dir. Din kurumları büyük rakamlar gösteriyor: 342 cami, 110 medrese; büyük küçük zâviyeler ise hayret edilecek sayıda, 623'tür. Çocuklar için mekteplerin (muallimhâne) sayısı ise 154'tür.

1530'da tüm imparatorluğun istatistik rakamlarını, zikredilen altı muhâsebe defterinden çıkarmak mümkündür.

23 Hâne katsayısı genellikle 4-5 arasında tahmin olunmaktadır. Ö.L. Barkan, N. Göyünç, L. Erder, S. Faroqi, W. Hütteroth, B. Yediyıldız ve F. Emecen hâne için ayrı ayrı katsayı önermişlerse de her bölge ve yerleşim biriminde bu sayı değişir.

24 Defter-i hakâniler üzerinde Türkiye'de ve yurtdışında şimdiye dek birçok defter yayımlanmıştır. Yayın metodolojisi bakımından güzel bir örnek için bkz. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.

**EK: 1530, 1610, 1700-1740 Tarihlerinde
Anadolu Beylerbeyliği (Eyâleti) Sancakları**

1530 (Muhâsebe-i Anadolu)	1610 (Ayn Ali)	1700-1740 (Orhan Kılıç)*
Saruhan	Saruhan	Saruhan
Kütahya	Kütahya	Paşa Sancağı (Kütahya)
Aydın	Aydın	Aydın
Ankara	Ankara	Ankara
Hüdavendigâr	Hüdavendigâr	Hüdavendigâr
Karahisar-i Sâhib	Karahisar-i Sâhib	Karahisar-i Sâhib
Bolu	Bolu	Bolu
Kastamonu	Kastamonu	Kastamonu
Menteşe	Menteşe	Menteşe
Teke	Teke	Teke
Hamîd	Hamîd	Hamîd
Kengiri	Kengiri	Kengiri
Karesi	Karesi	Karesi
Sultanönü	Sultanönü	Sultanönü
Beypazarı		
Koca-ili		
Biga		
Alâiye		

* Orhan Kılıç, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Teveihatı, Elazığ: Şark Pazarlama, 1997.

Görüldüğü üzere 1530'da Paşa sancakları, beylerbeyi merkezleri Kütahya ve Ankara sancakları çıkarsa, Anadolu Beylerbeyliği'nde 15 sancak vardır. Tablomuzda da 15 “ümerâ-i süvari”, yani sancakbeyi gösterilmiştir. 1610'da kaldırılan sancaklar arazi-si komşu sancaklara eklenmiştir. Biga ve Koca-ili sancakları daha önce Kapudan-i Derya idaresindeki Cezâir-i Bahri-i Sefîd eyaletine, Alâiye ise Kıbrıs eyaletine bağlanmıştır. 1700-1740'ta Beypazarı ayrı bir sancak olarak ihdâs olunmuştur.

Reisülküttâb

Ra'îs al-Kuttâb veya *Reis Efendi*, Osmanlı Devleti'nde, Dîvân-i Hümâyûn'da, doğrudan doğruya vezîriâzama bağlı yazı işleri ile meşgul kalemlerin ve buradaki kâtiplerin faaliyetine nezâret eden dâire reisiydi.

Menşei

Reisülküttâb tâbiri Fâtih kanûnnâmesinde mevcuttur. 930 (1524) tarihinden önce bu unvanın kullanılmadığı ve bu memura “emîn-i ahkâm” denildiği¹ doğru değildir. Osmanlılardan önce, yazı işlerine bakan dairenin başı için *ra'îs* unvanının kullanıldığını ilk defa Fâtımîlerde görüyoruz. Bu devirde, kezâ aynı makam için, *sâhib dîvân al-inşâ*, *mutavallî dîvân al-inşâ*, *muşidd dîvân al-inşâ* ve *kâtib al-dast* unvanları kullanılmaktaydı.²

Emevîlerde *dîvân al-rasâ'il*in başında bir kâtip vardı.³ Abbâsîlerde buna *sâhib dîvân al-rasâ'il* unvanı verilmiştir.⁴ Tolunlular,

1 *Safinat al-ru'asâ*, s. 4.

2 Kalkaşandî, *Subh al-a'sâ*, (yay.) Muhammed Abdürresûl İbrâhim, I, Kahire, 1331-38/1913-20, s. 103 ve onun kaynağı olan İbn al-Sayrafî, *Kânûn dîvân al-rasâ'il*, (yay.) Ali Bahcat, Kahire, 1905, s. 104.

3 *Subh al-a'sâ*, I, s. 93.

4 Bkz. A. Duri, “Diwân”, *EI*², s. 333 vd.

Mısır'da fiilen müstakil bir hâle gelince bu unvanı *sâhib dîvân al-inşâ*'ya çevirdiler. Memlûklar devrinde ise⁵, *kâtib al-dîvân* veya *nâzir al-dîvân* unvanının kullanıldığını ve ikincisinin daha üstün sayıldığını biliyoruz. Kâlâ'un zamanında bu makamda bulunan kadı Fath al-Dîn'e *kâtib al-sirr* unvanı verildi ve *kâtib al-dast* onun mahiyetinde bulunan bir kâtipler zümresine dâhil oldu.

Çeşitli unvanlar altında görünen bu makam sahibi, yazı işleri dairesinin başında bulunuyor ise de onun, Osmanlılardaki reisülküttâb gibi muhtelif zamanlarda halife veya sultânlar yanında nüfuz ve salâhiyetleri derecesi değişiktir. Abbâsilerde sultân ile en gizli vesikaları okuyup karar almasına müessir olan onun *sâhib dîvân al-rasâ'il*⁶ ve çok defa da *vazîr al-tafvîz* sıfatı ile hükümet iktidarını mutlak bir şekilde elinde toplamıştır.⁷ Osmanlılarda ilk devirde inşâ ve mâliye daireleri başkanlığından vezîrlîğe gelenler vardır (II. Murad'ın vezîrleri Koca Mehmed Paşa, Fazlullah Paşa, Fâtih Sultân Mehmed'in vezîriâzamı Nişâncı Karamânî Mehmed Paşa gibi). Fâtih'in ilk zamanlarında büyük rol oynamış olan Nişâncı İbrahim Paşa⁸ da vezârete yükselmişti. Ondan sonra da nişâncı ve defterdâr sıfatı ile kalemlerin idaresinde kendini göstererek vezîrlîğe, hatta vezîriâzamlığa yükselmiş olan çok nüfuzlu devlet adamları biliyoruz, örneğin Pîrî Mehmed Paşa. Bununla beraber Osmanlılarda, Abbâsilerde ve daha sonraki İslâm devletlerindeki durumun aksine, vezîriâzamlar genellikle ümeradan, *ahl al-sayftan* gelmiştir. Ancak 1115 (1703) tarihinden sonra vezîriâzamların çoğu *kalemiyyeden* yetişecektir.

Bu makam gördüğü iş bakımından incelenirse denilebilir ki, Mu'âviyâ tarafından 60 (680) yılında teşkilâtlandırılan *dîvân al-rasâ'il*in başı olan kâtip; sonraları vezîr, nişâncı ve reisülküttâb vazifelerinin meydana çıkmasını sağlamıştır. O zaman bu kâtip

5 *Subh al-a'şâ*, I, s. 103.

6 *Subh al-a'şâ*, I, s. 102.

7 Bu vezîrlerden Abû 'Ubayd Allâh, Yahya al'-Barmakî, Ibn al-Furât, 'Alî b. 'Isâ ve Ibn Mukla'yı zikredebiliriz; bkz. D. Sourdel, *Le vizirat abbâside de 749 à 936*, 2 cilt, Şam, 1959-1960, bilhassa c. 2, s. 365 vd.

8 Bkz. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar I*, Ankara: TTK, 1954, s. 112.

halîfeye gelen yazıları okur, onun düşüncelerini kaydeder (o zamanki tâbir ile *tevkî* eder) ve buna göre kâtipler gereken mektup ve vesikaları yazarlardı.⁹ Mu'âviya, *dîvân al-hâtam* adı altında ayrı bir dâire kurmuş ve başına bir kadî tâyin etmişti.¹⁰ Bu dîvânda her mektubun sûreti saklanır, aslı tetkik edilir, mühürlenir ve sonra mahalline gönderilirdi.¹¹ Osmanlılarda bu vazife, yani vesikanın pâdişah adına son tasdik muâmelesi, *tevkî* de denilen *nişâncıya* ait olup reisülküttâb da onun emri altındaydı. Ancak Emevîlerdeki gibi nişâncının umumiyetle ulemâdan olması ve reisin kâtipler arasından seçilmesi kayda değer. Büyük Selçuklularda, Sancar zamanında *dîvân-i inşâ*, *dîvân-i tugra* reisinin idaresi altında olup, o, kâtiplerin yazdıkları tahrîrâtı tetkik ve tahkik ederdi.¹² Abbâsîler devrinde *dîvân al-hâtam*, umumiyetle müstakil bir daire olarak görüldüğünden,¹³ *tugrâ*'nin üstün bir nüfuz kazanması¹⁴ herhâlde İslâm âleminde Türk hâkimiyeti devrinde meydana gelmiş ve bu gelenek Osmanlı devrinde devam etmiş olmalıdır.¹⁵

Fâtih'e Kadar Osmanlılarda Aklâm

Osmanlılarda aklâm ve kâtipler üzerinde derli toplu en eski kaynağımız Fâtih Sultân Mehmed'in "nizâm-i saltanat" hakkında kanûnnâmesidir.¹⁶ Diğer müesseseler gibi onun zamanına kadar devlet şansöllerisinin tam manası ile gelişmiş bulunduğunu söyleyebiliriz. Fâtih bu kanûnnâmede, bu teşkilatı küçük ilavelerle tespitten başka bir şey yapmamıştır. Orhan Gâzi zamanına ait ve-

9 *Subh al-a'sâ*, I, s. 93.

10 Al-Cahşiyârî, *Kitâb al-vuzarâ' va'l-kuttâb*, Kahire, 1938, s. 24 vd.

11 A. Duri, "Diwân", *EF*, 333 vd.

12 Muntacib al-Dîn, *Kitâb 'atabat al-kataba*, (yay.) M. Kazvinî ve 'A. İkbâl, Tahrân, 1329 Ş., s. 48 vd.

13 Bkz. D. Sourdel, *Le vizirat abbâside de 749 à 936*, c. I, 1959, s. 136; A. Duri, "Diwân", *EF*, s. 334.

14 Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul: TTK, 1941, s. 46, not 5.

15 Bkz. F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazat", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 199-201.

16 *Kanûnnâme-i Âli Osmân*, (yay.) M. Ârif, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)* ilavesi, İstanbul, 1330 (1912).

sikalar açıkça ortaya koymaktadır ki, daha o zaman yazı işlerini muayyen usul ve kaidelere göre yürüten bir merkezî daire mevcuttu.¹⁷ Örfî-sultânî mahiyeti olan ve devlet dairelerinden çıkmış olduğu aşikâr bulunan ilk Osmanlı vesikalarında diplomatik kaideler, tuğra, elkab, dua ve lanet tabirleri bu vesikaların Türk-İran inşâ geleneğini devam ettirdiğinde şüphe bırakmaz.¹⁸

Bu vesikalarda geçen *biti* tabiri İran'da ve Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti esnasında yayılan Uygur tesirine bağlanabilir.¹⁹ Fâtih Sultân Mehmed'in divânında Uygurca mükemmel nâmeler yazan kâtipler vardı.²⁰ Bununla beraber, devlet kalemlerinde çalışan kâtip manasına *bitigçi* tabiri Osmanlılar arasında yerleşmemiştir. Bunun yerine, ilk devirde, *yazıcı* kelimesi kullanılmaktadır.²¹ 13. yüzyılda, Anadolu'da kitâbet ve kâtipler üzerinde yazılmış öğreti-

17 Orhan devrine ait vesikalar için bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1938, fas. I, vesika I; bu vesika için krş. İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, 3/9 (Ocak 1939), s. 99-106; P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 53 (1957), s. 303-313; konumuz bakımından en önemlisi Orhan'ın Rebiülâhîr 724/28 Şubat-5 Nisan 1324 tarihli Farsça tevliyet nişânının aslıdır ve Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştır: "Gâzi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Belleten*, 5/19 (Temmuz 1941), s. 277-288; Osman ve Orhan zamanına ait temliknâmelerin XV. ve XVI. yüzyıl vakıf defterlerindeki özetleri için bkz. Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 305-308, 338-345, 351 vd., bilhassa s. 353, nr. 224.

18 Bu vesikaların tahlili için bkz. P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII", *WZKM*, 53 (1957), s. 303-313; 54 (1957), s. 240-256; 55 (1959), s. 122-141; 56 (1960), s. 267-284; 57 (1961), s. 102-117.

19 İran'da İlhanlı idaresinde yazı işlerinin başı Uygurca *ulug-bitigçi* unvanı ile anılıyordu; Yusuf Hass Hacib, *Kutadgu Bilig*, (yay.) R.R. Arat, II: Tercüme, Ankara: TTK, 1959, 34. ve 38. bâblarda *bitigçi* ve *bitigçi-ilmğa* tabirleri geçer. Anadolu beyliklerinde Uygur unvanları için bkz. Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Höyî, *Gumyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-tâlib, Rusumu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fazâ'il*, (yay.) A. Erzi, Ankara: TTK, 1963, s. 8 vd; *Rusumu'r-resâ'il*, s. 6-10; A. Temir, "Die arabisch-uygurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56 (1960), s. 232-240; 800 (1398) tarihli Timur Kutlug ve 857 (1453) tarihli Hacı Giray yarlıklarında *divân bitigçileri* geçer, bkz. A.N. Kurat, *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940, s. 63, 148.

20 R.R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 285-322.

21 *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, fihrist.

ci mahiyette kitaplar uc beyliklerinde Türk-İran geleneğinin hangi yollarla yerleştiğini göstermesi bakımından değerli vesikalardır.²² 724 (1324) tarihli Farsça tevliyet nişânı,²³ şüphesiz aslî bir vesika olarak, Osmanlı dairelerinin daha o zamanki tekâmül derecesini gösteren çok önemli bir vesikadır. Buna bakarak, Osmanlı beyliğinin ilk devirlerinde dahi gelenekçi kitâbet usullerine hakkıyla vâkıf bir yazıcı sınıfının varlığı kuvvetle ileri sürülebilir. I. Bayezid devrinde, devletin umumi ilerlemesine uygun olarak dîvân kalem-lerinde büyük bir gelişme olmuştur. Bu devirden kalan çeşitli vesikalar, yabancı hükümdarlara yazılan Arapça ve Farsça nâmeler²⁴ bu kalemlerin geniş faaliyet sahasını gösteren vesikalardır. Farsça ve Arapça nâmeler o devirde İran ve Mısır dîvânlarında yazılmış örneklerinden aşağı değildir. Gelişen “bürokrasi” ile birlikte, idarede kuvvetli merkeziyetçiliğin doğurduğu tesir, halk rivayetlerine aksetmiş ve ulemâ bundan sorumlu tutulmuştur.²⁵ Bize kadar gelen 15. yüzyılın birinci yarısına ait arşiv vesikaları ve nâmelerin miktarı hayli kabarıktır.²⁶ II. Murad devrinde, Türkçe kitâbet usullerini öğretmek üzere, kaleme alınan ve Türkçe resmî yazı örnekleri

-
- 22 Osman Gâzi'nin ilk zamanlarında bağlı olduğu Kastamonu beyleri için, Hasan b. 'Abdî'l-Mu'min el-Höyî'nin yazdığı *Günyetü'l-Kâtib ve Munyetü't-tâlib, Rusumu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fazâ'il* bilhassa dikkate değer. Keza Anadolu Selçukluları zamanında yazılmış bu mahiyette eserler için bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara: TTK, 1958, s. XI-XVIII, 147-183.
- 23 Uzunçarşılı, “Gâzi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart”, s. 282, levha LXXXVI-LXXXVII.
- 24 Sarı Abdullah Efendi münşeâtında ve başka münşeâtlarda bu devre ait vesikalar için bkz. M. Halil Yinanç, “Bayezid I”, *MEB İA*, c. 2, s. 369-392; A.S. Erzi, “Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesikalar II”, *Belleten*, 14/56 (1950), s. 595-647; vakıf ve temlik-nâmeler için bkz. Ö.L. Barkan'ın “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” makalesi ve P. Wittek'in “Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII” makalesi.
- 25 “Hemen anlar Osman beylerine geldiler, defteri ve hesabı anlar te'lif ettiler, akçe yığıp hazîne etmek anlardan kaldı.” Müellifi meçhul *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) İ.H. Ertaylan, İstanbul, 1946, s. 47.
- 26 İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emîrî tasnifi ve bilhassa *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (yay.) H. İnalcık, Ankara, 1954; II. Murad devrine ait Feridun Bey münşeâtında bulunmayan bazı önemli nâmeler için bkz. *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3369, vrk. 281-330; Topkapı Sarayı Arşivi, Sinan Paşa Arşivi, nr. 20, 21, 156 aslî örnekler vermektedir.

ihtiva eden Kara-Feryeli Yahyâ b. Mehmed'in *Menahicü'l-İnşâ*'sı²⁷ yukarıda andığımız Farsça eserlerin izinden ayrılmamıştır ve bu vadide Osmanlı Türkçesinde meydana getirilmiş ilk eserlerden biri olmalıdır.

Fâtih Devrinden XVIII. Yüzyıla Kadar Aklâm, Kâtipler ve Reisülküttâb

Fâtih Sultân Mehmed'in "nizâm-i saltanata" dair kanûnnâme-sinde (s. 16) 1- umumi siyâsî ve idârî meseleleri (*umûr-i 'âlem*), 2- mâliye ve 3- hukukî işler, idarenin üç ana "kapısını" teşkil etmekte ve padişâhın tuğrası ile hüküm buyurmak bu üç kolu temsil eden vüzerâ, defterdâr ve kazaskere verilmiş bulunmaktadır. Devletin yazı işlerine nezaret eden bir merkezî daire vardır ki, o da nişâncıya tâbidir. Nişâncı, diğerleri gibi dîvânda sadrda oturmak hakkına sahip erkân arasındadır; fakat reisülküttâb, "hizmetkârdır, dîvânda oturmaz" (*Kanûnnâme*, s. 15), nişâncıya tâbidir; "pâdişaha arza giremez; terfîan nişâncı ve defterdâr olabilir" (*Kanûnnâme*, s. 14-17). 18. yüzyılda, hükümet içinde nüfuzu pek artmış bulunduğu bir devirde dahi reisülküttâb dîvânın aslî üyelerinden sayılmamıştır. Mühim kararlar almak gerektiği zamanda da toplanan meşveret meclislerine, fikri alınmak için iştirak eder, sadrda oturamaz, yerde halı üzerinde otururdu.²⁸ Devlet dairelerine vücut veren bu esas görüş, Osmanlılara İslâm devlet geleneğinden gelmektedir. Kalkaşandî,²⁹ devlet işlerinin düzenli gitmesi için sultânın mutlaka üç hizmete ihtiyacı olduğunu belirtir. Bu hizmetler, 1- emir ve nehiy hususunda vâli ve memurlar ile yazışma, 2- devlet gelir kaynaklarını ortaya çıkarıp tahsil etme, 3- memleketi ve ictimâî nizâmı korumakla vazifeli olan istihkak sahipleri arasında gelirin dağıtılmasıdır. Kâtipler, devletin bu amelî hizmetlerini yerine getirmek için zaruridir. Bu

27 Paris, Bibliothèque Nationale Türkçe yazmalar, nr. 660, başka bir nüshası Konya'da İzzet Koyunoğlu'nun husûsî kütüphanesinde.

28 M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation Mahométane; l'autre l'histoire de l'Empire othoman*, 7 cilt, Paris: Imprimerie de monsieur, 1824, c. 7, s. 229.

29 *Subh al-a'sâ*, I, s. 39.

esas hizmetlere karşılık, İslâm devletlerinde inşâ, harâc ve çeyş divânları değişik adlar ile idarenin esas kolları olarak daima mevcut olmuştur.³⁰

Vezâret, bu idare kollarının başı olarak idarenin hükümdar ile münasebeti bakımından meydana çıkmış ve hilâfetin ilk asırlarında çoğu zaman inşâ veya harâc divânlarının başı bu mevkiye gelmiştir. Bu devlet hizmetlerini gören mütehasşis unsurlar sıfatı ile kâtipler, başlıca 1- *divân al-inşâda* hizmet gören *kuttâb al-inşâ*, 2- *divân al-harâc* ve diğer mâlî işlere bakan divânlarda hizmet gören *kuttâb al-amvâl* olarak ikiye ayrılmıştır.³¹ Bu iki sınıfın yetiştirme tarzı ve uzmanlıkları tamamıyla ayrıydı. Kitâbet sanatına dair yazılan eserler de *sinâ'at al-inşâ* ve *sinâ'at al-hisâb va'l-istifâ* haklarında olmak üzere iki zümreye ayrılır.³²

Osmanlılarda da *kâtibân-i ahkâm-ı divân* ile *kâtibân-i hizâne-i âmire* ayrı iki zümre sayılmıştır. Birinci zümre, reisülküttâb nezaretinde olarak tevkîye (nişâncıya), ikinci zümre defterdâra tâbi olmuştur. Fâtih kanûnnâmesinde (s. 18, 22) reisülküttâba tâbi kâtipler ile defterdâra tâbi defterhâne kâtipleri daima ayırt edilmiştir. 944 (1537) tarihine doğru tertip olunan resmî bir cetvelde³³ divân-i ahkâm kâtipleri, 11'i tevkîye, 7'si defterdâra bağlı olarak 18 kişidir (ulûfeleri 5-33 akçe arasında). Divân kâtipleri karşısında hizâne-i âmire kâtipleri olarak 23 kişi kayıtlıdır (yevmiyeleri 8-50 akçe arasında). Bundan başka aynı dairede 23 şâkird (ulûfeleri 4-12 akçe arasında) bulunmaktadır. Ayrıca ulûfelerini hizâne-i âmire kâtipleri ile beraber alan 9 kâtip daha vardır (yevmiyeleri 9-27 akçe arasında). Divân-i ahkâm kâtipleri arasında tevkîye tâbi 11 kâtip, vezîrlar yanında “umûr-i âleme müteallik ahkâm”

30 A. Duri, “Diwân”, *El²*, s. 333-347.

31 *Subh al-a'sâ*, I, s. 154, 159.

32 Birincisine örnek olarak yukarıda adı geçen el-Höyî'nin anılan eserleri, ikincisine örnek olarak da Abd Allah ibn Muhammed Mazandarani, *Die Resâla-ye Falakiyyâ des 'Abdollah ibn Mohamammad ibn Kiyâ al-Mazandarâni: ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, (yay.) W. Hinz, Wiesbaden: F. Steiner, 1952, gösterilebilir.

33 Bkz. Ö.L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İFM*, 15/1-4 (1953), s. 238-250.

yazmaya memur ve defterdâra tâbi 7 kâtip ise mâliyeye ait ahkâm yazmaktaydılar.³⁴ Bu iki zümre arasında birinden diğerine geçmek mümkündür. Fâtih kanûnnâmesine göre (s. 17), reisülküttâb defterdâr olabildiği gibi, ona tâbi kâtipler terfi olarak hazîne kâtibi, sonra mukataacı ve muhâsebeci olabilirler (s. 19); fakat genellikle mâliyeden dîvân-i hümayûn kalemlerine geçilmesi uygun görülmezdi; zira mâliye kâtiplerinin “umûr-i mühimme tahrîri” için yeter derecede hazırlıklı olmadıkları düşünülürdü.³⁵

Reisülküttâbın vazife ve salahiyetlerine gelince, Feridun Bey’in riyâset berâtına göre,³⁶ kendisi dîvân kâtiplerine reis nasbolunmuştur; bütün tâyin ve tevcih berâtları, idârî emirler ve hükümler kâtipler tarafından yazıldıktan sonra kendisine gösterilecek bütün beyler ve ulemâ ve diğer mansıp sahipleri berâtların ve dîvân hükümlerinin yazılmasında onun dediğine itimat edeceklerdir.³⁷ Reisülküttâb, bu çeşitli vazifelerini yerine getirebilmek için emrindeki kâtipleri, *kalem* veya *oda* adı altında üç dairede çalıştırır ve faaliyetlerine nezaret ederdi. Bunlar; 1- *beylikçi* veya *dîvân kalemi*, 2- *tahvîl* veya *nişân kalemi*, 3- *ruus* (ru’ûs) kalemidir. Sonraları, 1180 (1777) tarihine doğru, dördüncü bir daire olarak *âmedî kalemi* kurulmuştur.

Beylikçi veya Dîvân Kalemi

Beylikçi, reisülküttâbın muavini sıfatı ile bütün Dîvân-i Hümayûn kalemlerindeki kâtiplerin üstündeydi ve onların yazılarını reisülküttâb adına incelerdi. Böylece beylikçi kalemi bütün

34 928’de (1574) dîvân kâtipleri 31, mâliye ahkâm kâtipleri 17, hazine 51 (*Koçi Bey Risâlesi*, haz. Ali Kemali Aksüt, İstanbul: Vakıf, 1939, s. 27), 1018’de (1609) dîvân kâtipleri 24, mâliye 20, hazîne 16’dır (Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, s. 97).

35 Bkz. *Safinat al-ru’asâ*, s. 127, eski İslâm devletlerinde de belirli örneklerle bağlı olan *kâtib al-amvâl* her türlü kitâbete muktedir olması gereken *kâtib al-inşâdan* daha aşağı seviyede sayılmıştır, bkz. *Subh al-a’sâ*, I, s. 54-56.

36 Feridun Bey, *Münşeâtü’s-Selâtin*, 2 cilt, İstanbul, 1274-75 (1858-59), c. II, s. 572-574.

37 Bu berâtı Selçuklulara ait şu berâtlar ile krş. Müntecebüddin Bedî’ Ali b. Ahmed el-Kâtib el-Cüveynî, *‘Atebetü’l-ketebe*, (yay.) Muhammed Kazvîni, Abbas İkbâl, Tahran 1329 HŞ., s. 48 vd. ve O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 36-39: “Farmân-i mansib-i inşâ”.

yazı işleri dairesinin merkezi sayılabilir. Osmanlılarda *beylik* tabiri hükümdara ait hak ve salahiyet sahasını gösterir; onun şariat ve kazâ dışında örfî hüküm, kanûn ve tasarruflarını ihâta eder. Gerçekte, beylikçi kaleminde “umûr-i âleme müteallik” ahkâm zapt edilir veya mevcut karar kanûn ve ahitlere göre tetkik edilerek hüküm müsveddeleri yazılırdı. Bu tetkik işinin hakkı ile yapılabilmesi için, mühim hüküm ve fermânların sûretleri tarih sırası ile mühimme defterlerine geçirilir ve vesikanın aslının nasıl ve kime teslim edildiği üstüne işaret olunurdu. İstanbul Başvekâlet Arşivi’nde bu mühimme defterlerinden 962 (1553) yılından 1323 (1905) tarihine kadar umûr-i mühimme defteri adı altında kayıtlı bulunan 263 defterden bir kısmı³⁸ dirlik tevcîhlerine dair defterler olup herhâlde tahvîl kalemine aittir.³⁹ Bazı mühimme defterlerinde, yeni bir reisülküttâbın vazifeye başladığı tarihte “reisülküttâb falanın zamanındadır” diye yeni bir kısım açıldığını tespit etmekteyiz. Osmanlılardan önce, İslâm devletlerinde aynı mahiyette defterlerin *tezâkir* adı altında tutulduğunu biliyoruz. Orta Çağ’da Mısır’da dîvânda ileride başvurulmak üzere vesikaların sûretleri muntazaman bir deftere kaydedilirdi. Bu tezâkirde her vesika için ayrı bir sayfa ayrılır ve başına vesikanın ait olduğu şahıs, tarih ve hulasası kaydedilirdi. Başka bir deftere mühim işler (*mühimmât*) hakkında gelen ve giden yazılar tarih sırasıyla, fihrist şeklinde yazılırdı. Tevcîh vesikaları, *menşûrlar* ve yabancı hükümdarlardan gelen *nâmelerin* tercümeleri ayrı birer deftere (*tezâkir*) yazılırdı.⁴⁰ Mühim ve gizli yazıların yazılmasını reisülküttâb bazen *beylikçiye* havale ederdi. Dîvân-i Hümayûn’un belli başlı işlerinden biri olan şikâyetlere dair kararlar, *şikâyet ahkâmı*, keza beylikçi kaleminde yazılır; reisülküttâb *resîd* işaretini koyduktan sonra kalemin

38 Bkz. M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955, s. 15-22.

39 Mühimmelerden bize kadar gelen en eskisi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde nr. 12.321’de bulunmakta olup Ramazan 951/Kasım-Aralık 1544, 952 Safer/Nisan 1545 tarihleri arasında çıkmış olan ahkâmı ihtiva eder, bkz. U. Heyd, *Ottoman documents on Palestine, 1552-1615: A study of the Firman According to the Muhimme Defteri*, Oxford, 1960, s. XVIII.

40 Bkz. Al-Sayrafi’den naklen *Subh al-a’şâ*, I, s. 131 vd; Fâtîmiler devrine ait durumu tasvir etmektedir.

kîsedârı bunları toplayıp tuğrası çekilmek üzere nişâncıya götürürdü.⁴¹ Yazılan ahkâmın sûretleri “şikâyet defterleri” veya “ahkâm defterleri” denilen ayrı defterlere kaydedilirdi. Başvekâlet Arşivi’nde bu şikâyet defterleri 1059 (1649) tarihinden başlamaktadır.⁴²

Beylikçi kaleminde vesikaların yazdırılması ve muâmelelerin takibinden mesul bulunan ve bu sıfatla bu kalemdeki kâtipleri doğrudan doğruya nezareti altında bulunduran bir *kîsedâr* bulunurdu. Ondan başka *mümeyyiz*, *ilâmcı* ve *kanûncu* adları altında üç şube müdürü vardı. *Mümeyyiz*, kâtiplerin yazdıkları yazıları gözden geçirir ve düzeltir; *kanûncu* yazılan emirlerin mevcut kanûn ve hükümlere uygunluğunu tetkik eder, *ilâmcı* ise herhangi bir mesele üzerinde rapor tanzim ederdi.⁴³ Aynı zamanda yabancı devletlerle yapılmış her türlü antlaşmalar ve verilmiş imtiyaznâmeler, gayrimüslim cemaatlerin hukukî durumlarına ait vesikalar beylik kaleminde saklanırdı. Bunların en eskisi 975 (1567) tarihli Nemçe Defteri’dir. Yabancı hükümdarlara ve tâbi Müslüman beylere gönderilen nâmelerin ve antlaşmaların sûretlerinin kaydedildiği “Nâme Defterleri”⁴⁴ yine beylik kalemine ait müracaat defterleri arasındadır. Beylikçi kaleminin dış münasebetlerde ehemmiyeti 18.-19. yüzyıllarda ziyadesiyle artmış ve Hâriciye Nezâreti kurulduğu zaman beylikçi kalemi bu nezâretin esas dairesi olmuştur.⁴⁵

Tahvil Kalemi

Bu kaleme “nişân kalemi” veya “kîse kalemi” de denilmektedir. Burada kâtiplerin başında *tahvil kîsedârı* ve yazıları tetkik eden bir *mümeyyiz* bulunurdu. Bu dairede vezâret, mîr-mîranlık,

41 Bkz. Milli Tettebbular Mecmuası, 1/5 (1915), s. 516.

42 Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, s. 23-25.

43 D’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, c. 7, s. 161; J. Hammer-Purgstall, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt, Viyana, 1815, 1816; Bâb-i Âlî’ye ait kısmın tercümesi: J. von Hammer-Purgstall, “XVIII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilâtı ve Bâb-i Âlî”, (çev.) Halit İteber, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7/2-3 (1941), s. 564-586.

44 1111-1336 (1699-1917) tarihleri arasında olmak üzere 17 defterdir, bkz. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, s. 14

45 Bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, defa 32, 1294 (1877), s. 111.

molla derecesinde kadılık berâtları ile hâs, zeâmet ve timarlara ait tevcih berâtları, mütevellîlik, meşihat ve esnaf kethüdâlıkları berâtları, ait olduğu daireden gelen tahvil tezkiresine göre yazılıp hazırlanırdı.

Ruus Kalemi

Vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahiplerinin, devlet kalemlerindeki büyük-küçük kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale erlerinin berât ve fermânları bu kalemde, ilgili daireden alınan tezkirelere göre hazırlanırdı.⁴⁶

Bu üç kalemde hazırlanan berât ve hükümleri her kalemin mümeyyizi, kîsedârı, sonra beylikçi ve nihayet reisülküttâb *sahb* veya *resîd* gibi muayyen bir remiz kullanarak tetkik ve tasdik ederlerdi. Berâtların kayıtlara, kanûn ve nizâmlara uygun ve düzgün olmasından son kademede reisülküttâb mesul olup bunları son şekillerini aldıktan sonra sadrâzama o arz eder ve sadrâzamanın *buyruldu*su lâhik olunca berât yazılır ve nişâncı tarafından tuğrası çekilirdi. Tuğralı fermânların hazırlanmasında bazen reisülküttâbın nişâncıya yardım ettiğini eski bir kayıttan öğrenmekteyiz.⁴⁷ Osmanlılardan önce, Mısır'da Müslüman devletlerinde, *sâhib dîvân al-inşâ* benzer vazifelerle maiyetinde bu gibi kâtipler çalıştırmaktaydı.⁴⁸

Âmedî veya Âmedci Kalemi

Reisülküttâba tâbi kalemlere sonradan eklenen bu kalemin kuruluşu 1180 (1777) tarihlerine doğru olmalıdır.⁴⁹ D'Ohsson'a göre, bu kâtip verilen timar ve zeâmet berâtlarından reisülküttâba ait rûsûmu tahsil ettiğini göstermek üzere *âmed* (Farsça âmad =

46 *Buyruldu Mecmuası*, TTK Kütüphanesi, nr. 70, vrk. 11.

47 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, I, s. 471.

48 *Subh al-a'sâ*, I, s. 111.

49 *Safinat al-ru'asâ*, s. 145, 147; burada âmedciden bu tarihlerden sonra bahsolunur; krş. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1948, s. 40, not 1.

“geldi”) kelimesini yazardı; *âmedci* tabiri buradan çıkmıştır.⁵⁰ Gelen ve çıkan evrâka nezaret eden ve berâtlar teslim olunurken bu rûsûmu toplayan hususî bir kâtibin eskiden beri mevcut olması gerekir. Bu kâtip sonradan *âmedci* adı ile ehemmiyet kazanmış ve reis in yakın adamı sıfatıyla yeni mesuliyetler yüklenmiş olabilir. *Âmedci*, reisülküttâbın husûsî kâtibi sayılmaktadır.⁵¹ Âmedcinin ehemmiyet kazandığı devirde başlıca vazifeleri sadâretten padişâha gönderilen takrîr ve telhîsleri (bunlara muhakkak reisülküttâb *sahh* çekerti) hazırlamak, sadrâzâmın yabancı devlet başvekillerine göndereceği mektupları kaleme almak, reisülküttâbın yabancı devletler mümessilleriyle yaptığı toplantılarda hazır bulunarak mükâleme mazbatalarını tutmak, yabancı devlet elçi ve konsolosları ile yazışmaları takip etmektir. Saray ile Bâb-i Âlî arasında en gizli yazışmalara ve hâricî münasebetlere vâkıf bulunan *âmedci*, III. Selim devrinde hususi bir ehemmiyet kazanmıştır. “Sarâir ve hafâyâ-yi devlet-i aliyye tahrîrine hâs olan âmedî odasında” başlangıçta 5-6 kâtip var iken sonraları sayıları 50’yi bulmuştur.⁵² Halil Hamîd Paşa ve Tanzimat devrini açan Mustafa Reşîd Paşa âmedcilikten reisülküttâb olmuştur.

On sekizinci yüzyıl ortalarında beylik kaleminden çıkan her fermândan bir kuruş alınırdı. Bunun yarısı reisülküttâba, yarısı beylikçiye aitti. Tahvîl kaleminde yapılan inhalardan 20 para, tahvillerden 2 kuruş alınır ve 2/8’si reisülküttâba ayrılırdı. Ruus kaleminden çıkan ruustan (tevcîh berâtlarından) alınan çeşitli resimlerin de 2/3’si reisülküttâbın, 1/3’i ruus kalemi kîsedârının idi.⁵³ Abbâsîlerde de *dîvân al-rasâ’il* reisi tevcîh vesikalarından rûsûm almaktaydı.⁵⁴ Reisülküttâb ve Dîvân-i Hümâyûn kâtipleri dîvânın ikinci ve üçüncü kubbeleri arasında otururlardı. Dîvân toplanırken reis, defterdâr yönünden gelip vezîriâzâmın sağ tarafına telhis kîsesini koyar, sonra eteğini öper ve söylenecek bir şey

50 D’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, c. 7, s. 166.

51 Hammer-Purgstall, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, s. 573.

52 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 56 vd.

53 Ayrıntılar için bkz. *Buyruldu Mecmuası*, vrk. 12 vd.

54 Yâkût, *İrşâd*’dan naklen A. Mez, *The Renaissance of Islam*, (çev.) Salahuddin Khuda Bakhsh, Patna: Jubilee Printing & Publishing House, 1937, s. 78.

var ise kulağına yavaşça söyler ve yerine çekilirdi.⁵⁵ Onun arkasından reise tâbî dîvân kâtiplerinden *devât-dâr veya divitdâr* efendi vezîrin önüne *devât mahremesi* ile *devât* ve bir kumaş kese ile çil akçe koyardı. 16. yüzyıl sonlarına kadar dîvân toplantılarında arz-i hâlleri yüksek sesle reisülküttâbın okuduğunu biliyoruz. Daha sonraları bu işi birinci ve ikinci tezkireciler (büyük ve küçük tezkireciler) görmeye başlamışlardır. Bu devirde de, tezkireci dîvânda bulunmadığı zamanlar arz-i hâlleri okuma vazifesi reis efendiye düşerdi.⁵⁶ En mahrem yazılar bizzat reis tarafından yazılır veya onun tarafından muhafâza olunurdu. Bu arada yenice-rilere ulûfe dağıtımına ait telhîsi, sadrâzam ağzından reis bizzat yazar ve bir “destmal” içinde kapucular kethüdâsıyla padişâha gönderir; padişâhın hatt-i hümayûnuyla geri gelen telhîsi sadrâzam alır ve okuması için reise verirdi.⁵⁷ Muahedeler, padişâh irâdeleri reis tarafından hususi torba veya sandıklarda saklanırdı.⁵⁸ 18. yüzyılda, her yıl sadrâzâmın huzurunda yapılan yıllık tevcihât merasiminde memuriyetleri bildirme vazifesi reise aitti. Onun nezareti altında hazırlanmış olan berâtları kendi eliyle bizzat sadrâzama verirdi.⁵⁹

Reisülküttâbların Menşeleri ve Yetiştirme Tazları

Kaide olarak reisülküttâb, kâtipler sınıfından gelirdi. Dîvân-i Hümayûn'da kitâbet sınıfında yetişir ve muayyen kademeleri geçtikten sonra bu makama getirilirdi. Bu sebeple burada umumiyetle *kuttâb* sınıfı (*ahl al-kalam*) üzerinde biraz bilgi vermek yerinde olacaktır.

Emevîler ve Abbâsîlerde ve daha sonraki İslâm devletlerinde kâtiplik bir “sınâat”, bir “hîrfet”, kitâbet de bir fen sayılmıştı⁶⁰ ve

55 *Millî Terebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 508, 517.

56 *Millî Terebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 517.

57 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 24.

58 Fâtunilerde vesikaların konduğu bu torbalara *haritâ* denilirdi; bkz. *Subh al-a'sâ*, III, s. 491.

59 D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, c. 7, s. 198.

60 *Subh al-a'sâ*, I, s. 37 vd.; Muntacib al-Dîn, *Kitâb 'atabat al-kutaba*, s. 1-3; el-Höyî, *Gunyetu'l-Kâtib*, s. 2 vd.

kâtiplerin, dünyevî fayda gayesine bağlı diğer sınıatların meslek teşkilatına benzer bir teşkilatı ve çırak-usta ilişkisine dayanan bir yetiştirme usulü vardı. Mesleğe ait muayyen amelî bilgiyi ve maharetini geleneksel bir şekilde devam ettiren kâtiplik, İslâmiyet devrinde Suriye, Mısır ve Irak'ta başlangıçta eski yerli bürokrasilerin elinde kalmış; Suriye ve Mısır'da yerli Hristiyan kâtipler, Irak'ta İranlı ve Nestûrî kâtipler uzun zaman bu mesleği kendi inhisarlarında tutmuşlardır.⁶¹ Abbâsiler devrinde adeta kapalı bir sınıf teşkil eden kâtipler devlet dairelerini ve bu vasıta ile bütün idareyi kendi inhisarları altında tutmaya, mâliye ve “şansöller de”, amelî bilgi ve maharetlerinden dolayı *ahl al-sayf*, saray *hâcibleri* ve *ulemâ* karşısında idarede üstün durumlarını muhafazaya muvaffak oldular.⁶² Bu durum İran'da Selçuklular ve onlardan sonra gelen idareler zamanında devam etti. Bu geleneği Osmanlılar, bir taraftan Memlûklar, diğer taraftan İran ve Anadolu Selçukluları yoluyla almış görünmektedirler. Diğer sınıatlarda olduğu gibi ak-rabalık, kölelik ve başka intisap yolları veya nüfuzlu kimselerin aracılığı, mesleğe girmek, sanatı öğrenmek ve ilerlemek için esas olmuştur.⁶³

Kâtipler sınıfı İslâm devletinde daima idarenin başlıca müstakil rüknü sayılmıştır. Kalkaşandî'ye⁶⁴ göre, Mısır'da merkezdeki devlet memurları üç sınıfa ayrılmaktadır. 1- *arbâb al-suyûf*, 2- *arbâb al-aklâm*, 3- *ashâb al-vazâ'if al-sinâ'îya*. *Arbâb al-aklâm* ise, a) dinî memuriyetler, b) dîvânî memuriyetler olarak ikiye ayrılmaktadır. Dîvânî memuriyetler vezareti, *dîvân al-inşâyı* ve diğer dîvânları içine almaktadır. Eserini Selçuklular devri sonlarında Kastamonu'da yazmış olan el-Höyî⁶⁵ de devlet büyüklerini 1- *âyân-i din*, 2- *erkân-i devlet* olarak ikiye ayırdıktan sonra,

61 Bkz. W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im Islamischen Ägypten*, Hamburg: Friederischen, de Gruyter, 1928, s. 2-4; Sourdel, *Le vizirat abbâsîde de 749 à 936*, c. I, s. 106-112, 135-177, 283; A. Duri, “Diwân”, *EP*, s. 333.

62 Sourdel, *Le vizirat 'abbâsîde de 749 à 936*, c. I, s. 190, 239, 241, 273, 281.

63 Örnek olarak, Muntacib al-Dîn'in hayatı hakkında bkz. *Kitâb 'atabat al-kataba*, mukaddime; M.A. Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I”, *DTCF Dergisi*, 8/4 (1951), s. 537-648.

64 *Subh al-a'sâ*, III, s. 277, 488-497.

65 el-Höyî, *Günyetu'l-Kâtib*, s. 3-14.

erkân-i devlet arasında birinci zümrede hükümdar ve ümerâyı, ikinci zümrede *erbâb-i inşâyı* saymaktadır. Osmanlı Devleti, *ahl al-sayfa* devlet idaresinde üstün bir durum vermekle beraber İslâm kalem teşkilatı geleneğini bütün hususiyetiyle devam ettirmiştir. Lutfî Paşa,⁶⁶ kalem mansıplarının hâriçten ehliyetsiz kimselere verilmemesi noktasında ısrar eder. Osmanlı kâtip ve müverrihi Mustafa Âlî⁶⁷, kâtipler sınıfına saraydan yetişen kulların katılmasını şiddetle eleştirir ve “ehl-i kalem olanlar ‘efendi’ unvanı ile anılırlarken köle kısmından gelip vücut bulanlar falan ‘bey’ namı ile şöhret bulmuşlar, bu tarik ile okumak yazmak defteri dürülmüştür” demektedir. Ona göre eskiden nişâncı ve reisülküttâb, zaman zaman müsteidler ve mülâzımları yoklarlar; kadılar ve müderrisler arasında inşâyı kabiliyeti olanları seçerler ve kâtipler sınıfına alırlardı. Aralarında kendilerini gösterenleri tutarak tezkirecilğe ve riyasete çıkarırlardı. Âlî, kendi zamanında bu âdet ve usullerin bozulduğundan, *kavânîn-i dîvâniyenin* yüzüstü kaldığından ve ehliyetsiz kimselerin kâtip yapıldığından acı acı şikâyet eder.

İlmiyeden kâtiplik mesleğine geçmek mümkün ise de burada başarı göstermek için hususi bir hazırlık yapmak, *fünûn-i kitâbeti* öğrenmiş olmak şarttır. Buna karşılık, kâtip olmak için medrese tahsili şart değildir. Medreseden gelerek kâtip olanlar ilmiyeden kalemiyyeye geçmiş, sınıf değiştirmiş sayılırlar.⁶⁸ Kâtiplik mesleğinde yetişmek için mutlaka dîvân kalemlerine devam ederek orada üstâtların ve halîfelerin nezâreti altında uzun bir *mümârese* devresi geçirmek lazımdır. Dîvân-i Hümayûn’da inşâ kâtibi olmak ve sivrilebilmek için *fünûn al-kitâbat va’l-tarassulü* hakkıyla tahsil etmiş olmak gerektir. Bunun ölçüsü de “umûr-i mühimme tahrîrine muktedir” olmaktır. Hüsn-i hatta veya fenn-i hesapta usta olmak yetmez.⁶⁹ Batalyevsî’ye (ö. 494/1001) göre, kâtipler şu sınıf-

66 Lutfî Paşa, *Âsâf-nâme*, (yay.) A. Emîrî, 1326, s. 15.

67 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâidü’n-nefâis fi kavâidil-mecâlis*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1956, s. 33-37.

68 *Safînat al-ru’asâ*, s. 6 vd.

69 *Safînat al-ru’asâ*, s. 103, 127, 175.

lara ayrılır:⁷⁰ 1- *kâtib al-hatt*, güzel yazı yazmakta ihtisâsı olanlar. Bunlar hat sanatı, yazı edevâtı, kâğıt ve kullanılışı hakkında etraflı bilgi ve mümârese sahibi olmalıdırlar; 2- *kâtib al-lafz*, bunlar tertip ve inşâda mütehasstırlar. Yazdıkları mektuplarda kullanmak üzere hitâp şekillerini, meselleri, ahhârı ve şiirleri bol bol ezberlemiş olmalı, mektuplaşanlar arasındaki merâtibi ve buna uygun dua ve unvanları bilmelidirler; 3- *kâtib al-‘akd*, muhâsebe kâtipleri olup bunlar da merkezî mâliyyeye ait yazıları yazanlar (*kâtib al-maclis*), arazi işlerinde çalışanlar (*kâtib al-‘âmil*) ve askerin maaşları ve erzakı ile meşgul olanlar (*kâtib al-cayş*) diye üç sınıfa ayrılırlar. Her biri kendi mevzuunda ihtisas kazanmış olmalıdır; 4- *kuttâb al-hukm*, şeriat sahasında çalışan kâtiplerdir. Muhtelif sınıflara ayrılırlar. Örneğin, *şurta* kâtibi, şeriatta umumi bilgisinden başka ceza hukukunda ihtisas kazanmış olmalıdır; 5- *kâtib al-tadbîr*, siyâsî dairelerde çalışan ve devlet işlerinde hükümdarın yardımcısı olarak hizmet eden bu kâtipler ise, bütün diğer kâtiplerin bilgisine sahip olmalıdır. Efendisinin ilgi gösterdiği her şeyi öğrenmesi gerektir. Bütün bu kâtipler için iyi yazı yazma melesini kazanmış olmak şarttır.

Kâtiplerin bu umumi sınıflandırılmasından başka inşâ dîvânında çalışan kâtipler de yazdıkları vesika çeşitlerine göre, ihtisaslara ayrılırlardı. Kalkaşandî bunları yediye ayırmaktadır.⁷¹ En yükseği, inşâ kâtibi olup hükümdara ait önemli yazıları (*mühimmât*), büyük memurların tevcih berâtlarını (*takâlîd al-valâyât*) yazan kâtiptir (Osmanlılardaki *beylikçi*). Başka bir kâtip, dîvân reisinin görmediği yazıları hat, lafz ve mana bakımından tetkik eder (Osmanlılarda *mümeyyiz*). Dairelerde uygulanan kaideler ile kâtiplerden beklenen şeyler, *al-kâvânîn al-dîvânîya* ve *âdâb al-kâtib*⁷² ve *fünûn al-kitâbat* üzerindeki edebiyat İslâm kültürünün müşterek malı hâlinde Emevîlerin son, Abbâsîlerin ilk zamanlarında meydana çıkmış olup, Osmanlılar da bu geleneğe yakından tâbi olmuşlardır. Bu eserler şu şekilde ayrılabilir:

70 Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-Iktidâb fî şerhi Edebi'l-kuttâb*, (yay.) Abdullah b. Mîhâil el-Bustânî, Beyrut, 1901, s. 66-84.

71 *Subh al-a'şâ*, I, s. 130-133.

72 *Subh al-a'şâ*, I, s. 67 vd.

I. Mübtedîlere “merâsim ve âdâb-i muhâtâbâtı”, yazı şekillerini ve edevâtını öğretmek maksadıyla yazılan öğretici eserler: Arapça *âdâb al-kuttâb* adı altında yazılan kitapların çoğu bu alandadır. Bunların en iyi örneği Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî'nin (ö. 335/916) *Edebü'l-Küttâb*'idir.⁷³ Büyük Selçuklular devrinde İran'da yazılmış olan Muhammed b. Abdülkerim Meyhanî'nin *Dustûr-i dabîrî*'si⁷⁴ Farsçada bilinen en eski örneklerdir. Keza Farsça el-Hôyi'nin yukarıda adı geçen eserleri ve Türkçede Yahyâ b. Mehmed'in *Menahicü'l-İnşâ*'sı aynı alanda yazılmış eserlerdir. Bunlara genellikle inşâ örnekleri de eklenmiştir.

II. Tanınmış münşîlerin yazdıkları hakikî veya temsîlî vesika ve mektupları ihtiva eden münşeât mecmuaları: İbrâhîm b. Muhammed al-Mudabbir al-Şaybânî'ye göre kâtip, inşâ sanatında derinleşmek için eski ve yeni münşîlerin yazılarını örnek olarak esaslı bir şekilde incelemelidir.⁷⁵ İşte münşeât mecmuaları böyle bir düşünceyle meydana getirilmiştir. *Çehâr makâla* sahibi Nizâmî-i Arûzî kendi zamanında (550/1155 sıralarında) Muhammed 'Abda⁷⁶ ve Sayyid al-ru'asâ' lakabıyla meşhur olup Melikşâh'ın divân-i inşâ nâibi olan Abu'l-Mahâsin Muhammed b. Fazl Allâh'ın nâmelelerini ve el-Sâhib ibn 'Abbâs et-Tâlekânî'nin *Rasâ'il*'ini⁷⁷ zikreder. Raşîd al-Dîn Vatvât'ın (ö. 573/1178) Arapça *Munşa'ât*'i⁷⁸ yine Arapçada İbn al-Asîr'in *Rasâ'il*'i ve İbn al-Hatîb'in *Rasâ'il*'i meşhur olup bize kadar gelmiştir. Farsçada genellikle Arapça münşeât ile beraber meydana getirilen mecmuaların en eski ve meşhurları yukarıda adı geçen Muntacib al-Dîn'in ve Raşîd al-Dîn Vatvât'ın münşeâtıdır.⁷⁹

73 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, (yay.) Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat-Kahire-Beyrut, 1341 (1922).

74 Muhammed b. Abdülkerim Meyhanî, *Dustûr-i dabîrî*, (yay.) A. Erzi, Ankara, 1962.

75 İbrâhîm b. Muhammed al-Mudabbir al-Şaybânî, *al-Risâlat al-'azra'*, (yay.) Muhammed Kurd-'Alî, *Rasâ'il al-bulagâ'*, Kahire, 1946, s. 228.

76 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâla*, (yay.) Muhammed Mu'in, Tahrân, 1333, nâşirin tâlikatı, s. 26-39; Ahmed Ateş, *Tarçumân al-balâga*, İstanbul, 1949, hâşiyeler, s. 100 vd.

77 Sâhib ibn 'Abbâs et-Tâlekânî, *Rasâ'ilü 'ş-Şâhib b. 'Abbâd*, (yay.) Abdülvehhâb Azzâm ve Şevkî Dayf, Kahire, 1336 (1947); bu eser Kâtip Çelebi tarafından da kaydedilmiştir: *Keşfü'z-zünûn*, (yay.) Şerefettin Yalçın, Kilisli Muallim Rifat, I-II, İstanbul 1360-1362 (1941-1943), c. I, s. 901.

78 *Mecmûatü Resâilî Reşididdin el-Vatvât*, (yay.) Muhammed Fehmî, 2 cilt, Kahire, 1315.

79 H.R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Wiesbaden, 1952, s. 12-16.

Osmanlılarda büyük bir yekûna varan münşeât mecmuaları usul dairesinde bir araştırmaya ihtiyaç göstermektedir. II. Murad devrine ait bazı önemli Farsça münşeâtı bir araya getiren bir mecmua⁸⁰ Tâcî Bey tarafından derlenmiş olması muhtemel çoğu Farsça mektuplardan mürekkep bir *Mecmû'a-i Münşa'ât*⁸¹ 16. yüzyıldan önce yapılmış derlemelerin örnekleridir. Keza Tâcî Beyzâde Sâdî'ye atfolunan başka bir *Mecmû'a-i Münşa'ât*⁸² Fâtih Sultân Mehmed ve II. Bayezid devrine ait mektupları ihtiva eder. Bu arada *Münşa'ât-i Mesîhî* meşhur şâir kâtip Mesîhî'nin genellikle I. Selim devrine ait resmî ve hususî münşeâtını bir araya getiren mühim bir eserdir.⁸³ Reisülküttâb Feridun Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin*'i⁸⁴ ve yine reisülküttâblardan Sarı Abdullah Efendi'nin münşeâtı⁸⁵ muhtelif kaynaklardan meydana getirilmiş derlemelerdir. Bu nevî münşeâtların çoğunda mektup örnekleri mahiyetlerine göre tasnif edilmiştir. Genellikle husûsî mektuplar ile resmî mektuplar, yani *ihvâniyât* ile *sultâniyât* birbirinden kesin olarak ayırt edilmiştir.

III. Kâtiplere gereken her çeşit bilgiyi bir arada toplamaya çalışan ansiklopedik eserler: Kâtipler için yazılan eserlerin çoğu kitâbet fenlerinden ancak biri üzerinde durmuştur.⁸⁶ Hâlbuki *Dîvânü'l-inşâ*'da mesul olan kâtiplerin bilmesi gereken ulûm ve fûnün çok çeşitlidir.⁸⁷ Kitâbetin ilk bilgilerinden (*ulûm-i hattîya* ve yazan ile kendisine yazılan arasında *muhâtabât*tan bahseden

80 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, *Münşeât*, no. 3369, vrk. 281-330.

81 *Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası*, (yay.) Necati Lugal ve Adnan Erzi, İstanbul, 1956; bu dergide Mevlânâ Halimî'nin mektupları da vardır, bkz. s. 13.

82 *Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası*.

83 İyi bir yazma nüshası British Museum, Or. 11.194, Feridun Bey münşeâtının kaynaklarından biridir.

84 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 2 cilt, İstanbul, 1274-75 (1858-59).

85 *Safinat al-ru'asâ*, s. 32 vd, muhtevası hakkında bkz. Adnan Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II", *Belleten*, 14/56 (1950), s. 595-647.

86 Örneğin, İbn Kutayba, *Âdâb al-kâtib*, (yay.) M. Grünert, Leiden, 1900; lûgat ve lisan meseleleri üzerinde buna karşılık İbn Durustüya, *Kitâb al-kuttâb*, (yay.) L. Cheikh, Beyrut, 1927, hat sanatı üzerinde durmuştur.

87 'Abd Allâh b. 'Abd al-'Azîz al-Bagdâdî'nin kayıtları için bkz. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im Islamischen Ägypten*, s. 9; İbrâhîm al-Şaybânî, *al-Risâlat al-'azrâ*, s. 228; 'Abd al-Hamid al-Kâtib, *Risâla ila'l-kuttâb*, (yay.) Muhammed Kurd-'Alî, *Rasâ'il al-bulagâ*, Kahire, 1946, s. 225. Bunun Türkçe tercümesi için bkz. *Safinat al-ru'asâ*, s. 75 ve bilhassa *Subh al-a'sâ*, I, s. 140-481.

ilm al-tarassul) başka, inşâ için lüzumlu ilimler (*al-ulûm al-lafzîya*, lûgat, sarf ve nahiv; *ulûm al-balâga*, maânî, beyân, bedî), şiir, mensûr edebiyat (*âdâb* ve *muhâzara*) başta gelir. Kâtibü'l-inşâ, temas ettiği mevzular dolayısıyla çeşitli ilimlerde kullanılan ıstılahları bilmek ve ulûm-i şeriyyeden başka tarih, sultânî hukuk (*al-ahkâm al-sultânîya*), coğrafya (*al-masâlik va'l-mamâlik*) ve diğer *al-ulûm al-amaliya*⁸⁸ hakkında bilgi edinmek zorundadır.

Şu kayda değer ki, din ulemâsının şerî ilimler dışına çıkmamasına mukabil kâtipler, serbestçe her türlü fûnûn, hikmet ve edebiyat ile ilgilenmeleri ve uğraşabilmeleri sayesinde İslâm kültürünün gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Her devirde yeni fikir cereyanlarını, lâdinî ilim ve edebiyatı büyük bir ekseriyetle kâtip sınıfından gelen kimseler temsil etmişler (Abbâsîler devrinde İbn al-Mukaffa', Câhiz, İbn Kutayba, al-Tanûhî, Abû Hayyân al-Tavhîdî) yahut bu fikir hareketleri çoğu kâtiplikten yetişme vezîrlerin himayesinde gelişmiştir (Bermekîler ve hemen hepsi kâtip sınıfından gelme Halîfe Me'mûn'un vezîrleri himayesinde gelişen fikir hayatı, aslen kâtip olan Câhiz'in hâmisî kâtip-vezîr İbn Zayyât). Osmanlılarda da lâdinî ilimlerde ve edebiyatta, serbest fikir ve ıslahat hareketlerinde çoğu kâtip sınıfından yetişenlerin önyak olmaları aynı sebebe bağlıdır. Eserleri bu sınıfın ansiklopedik bilgi ihtiyacına cevap veren Kâtib Çelebi, Câhiz gibi, başlangıçta kâtip yetişmek üzere çeşitli mevzular ile ilgilendikten sonra, maddî imkânlar bulunca, kendisini tamamiyle bu mevzularda derinleşmeye ve eser yazmaya vermiştir. Yalnız edebiyatta ve hat sanatında değil,⁸⁹ tarih, coğrafya, hukuk sahasında sivrilmiş olan Osmanlı müelliflerinden birçoğu *kalemiyyedendir*. Reisülküttâb mevkiine çıkanlardan müverrih Celâlzâde Mustafa, Hasan Beyzâde, Râşid, Koca Hüseyin Efendi, Ramazanzâde, Abdî, Vâsıf, mesnevî şerhi ve *Dustûr al-inşâ*'sı ile meşhur olan Sarı Abdullah Efendi, kanûn-nâme yazarlardan Hamza Paşa, Okçuzâde Mehmed, *Multakâ* şerhi Osmanlı mahkemelerinde asırlarca kullanılan Mevkûfâtî Mehmed, *Defter-i Teşrifât-i Kadîme* müellifi Nâilî Abdullah Paşa

88 *Subh al-a'sâ*, I, s. 146, 478-480.

89 Bkz. Mustakimzâde Sadeddîn, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (yay.) İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul, 1928.

ve nihayet seçkin Osmanlı edîbi Mehmed Râgıb Paşa'yı burada hatırlayabiliriz. Ansiklopedik bilgiye ehemmiyet veren reisülküttâbların kütüphane kurucuları arasında yer alması (Râgıb Paşa, Râşid Efendi, 1149'da (1736) reis olan Mustafa Efendi, Kütahya'da bir kütüphane yaptıran Mehmed Emin Vahîd Paşa, Hâlet Efendi) bir tesadüf eseri değildir. Onların yenilik hareketlerinde öncü olmaları (Râgıb Paşa, Halil Hamîd Paşa, III. Selim devri ıslahatında rol oynayan Köse Kethüdâ lakabı ile meşhur Çelebî Mustafa Reşîd, Ebû Bekir Râtib Efendi, Gâlib Paşa) ilk defa Avrupa dillerini öğrenerek Batılılaşmada önyak olmaları da (coğrafyacı, istihkâm mühendisi ve musikîşinâs İngiliz Mahmud lakabıyla meşhur Mahmud Râif Efendi, Cânib Efendi) aynı şekilde tesadüfî değildir. Nihayet Tanzimat devrini açan Koca Reşîd Paşa ve arkadaşları hepsi aklâmdan yetişmiş kalem erbabıdır.

Ulemâ ile küttâb daima birbirlerine rakip olmuşlar ve birbirleri aleyhinde bulunmuşlardır. Abbâsîlerden Me'mûn'un müşaviri ulemâdan Sumâma, kâtipleri dinsizlik ve kabiliyetsizlikle suçluyordu.⁹⁰ Câhiz'e atfolunan *Fî zamm ahlâk al-kuttâb*'dan⁹¹ ve *Subh al-a'sâ*'dan⁹² kâtip aleyhtarlığının derecesi hakkında fikir edinmek mümkündür. Kâtip İbn al-Mukaffa', "al-mulûk ahvac ila'l-kuttâb min al-kuttâb ila'l-mulûk" (hükümdarlar kâtiplere, kâtiplerin hükümdarlara olduğundan daha çok muhtaçtırlar) derken,⁹³ ulemâ "küll kâtib câhil" (her kâtip câhildir) diyordu. Osmanlılarda Kâtib Çelebi, *Mizân al-hakk* adlı risâlesinde, mutaassıp ve câhil ulemâyı tenkit etmiştir. Ulemâdan berât resimleri toplanmasına sebep olduğu için reisülküttâb Yazıcızâde Küçük Hamza Efendi şeyhülislâmın şikâyetiyle azledilmiş ve hapse atılmıştır.⁹⁴ Kâtiplerin sûiistimalleri ve birçoğunun dirayetsizliği hakkında söyle-

90 Bkz. Sourdel, *Le vizirat abbâside de 749 à 936*, c. I, s. 241.

91 Almanca tercüme: O. Rescher, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des Philologen und Dogmatikers Ġāhiz aus BaĠra (150-250 H.) nebst noch unveröffentlichten Originaltexten*, Stuttgart, 1931, s. 67-78 ve krş. Ch. Pellat, "Une charge contre les secrétaires d'état attribué à Ġāhiz", *Hespéris*, 43 (1956), s. 29-50.

92 *Subh al-a'sâ*, I, s. 46-50.

93 *Subh al-a'sâ*, I, s. 43.

94 *Safinat al-ru'asâ*, s. 25.

nenler boş değildir. Onların sûiistimallerini men etmek için reisülküttâba zaman zaman emirler gönderildiğini biliyoruz. Başlıca yolsuzlukları, rüşvet alarak haksız tevcîhlere yol açmalarıdır. Bu yüzden kalem âmirlerinin tetkiki (*sabhi*) olmadan kâtiplerin ilmühaber vermeleri şiddetle men edilmiştir. Kâtiplerin dîvân günlerinde evlerinde oturmalarını, işe geç gelmelerini ve iş sahiplerinin işlerini kasten geciktirmelerini önlemek üzere, buyrulduklar çıkarılmıştır.⁹⁵ 998'de (1590) tuğra taklit ederek hüküm veren kâtipler idâm vb ağır cezâlar ile cezalandırılmıştır.⁹⁶ Daha Müverrih Âlî kendi zamanında iltimas ve intisâbın kâtipliğe girme ve meslekte ilerleme bakımından kötü neticelerine işaret etmiştir. Umumiyetle paşalar, sadrâzamlığa gelince kendi dairelerindeki kâtipleri ve kethüdâları yakın adamları sıfatı ile Bâb-i Âlî'de kalemlerin başına getirirler ve reisülküttâb yaparlardı. Keza bunlar da dîvân kalemlerine kendi akraba ve taallukatlarını sokar ve süratle yükselmelerine çalışırlardır. 18. yüzyılda Üç Anbarlı Mehmed Efendi (reisliği 1130/1718) ve Tavukçubaşı Ali'nin adamları (Ebû Bekir Râsim, Abdürrezzak Bâhir paşalar ile Mehmed Atâullah Bey) başlıca bu sayede reisülküttâblığa kadar yükselmişlerdir. Bununla beraber devlet işlerinin mahremliği ve kâtiplerin sır saklamasını bilen, güvenilir, denenmiş kimselerden seçilmesi lüzumu,⁹⁷ eski devirlerden beri, bu usulleri meşru hatta gerekli göstermiştir; fakat zamanla kalemlerde kâtiplerin adedi lüzumundan fazla artmıştır. 1144 (1732) tarihli bir kanûnnâmeye göre, Dîvân-i Hümâyûn kadrosundaki kâtipler için 50, şâkirdler için 20, mülâzımlar için 30 gedik ayrılmıştır. Bu kadroların her biri için derecesine göre bir zeâmet veya timar tahsis edilmiştir. Bu zeâmet ve timarları kâtip ve mülâzımlar tasarruf eder. Gedikliler ve mülâzımların, kalemlere devam ederek kitâbet fenninde, hat sanatında ve çeşitli devlet evrâkını yazmakta mahâret ve bilgi kazanmaları ve kalemlere

95 *Buyruldu Mecmuası*, vrk. 14-20.

96 Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 cilt, Pesth, 1827-1835, c. 7, s. 161.

97 Kâtiplerin bu vasfı, en eski zamanlardan beri çok ehemmiyet verilen bir noktadır; bkz. el-Hôyi, *Gunyetu'l-Kâtib*, s. 3; *Subh al-a'sâ*, I, s. 67 vd, s. 75; Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, II, s. 572 vd.

muntazam devamları şarttır. Aynı kanûnnâmeye göre, kâtiplerden biri ölünce kâtipliğe yarar büyük oğlu onun gediğine ve zeâmetine sahip olacaktır. Namzet henüz çocukluk çağında ise, kitâbet tahsil etmek şartıyla yine kendisine verilecektir. Şayet ölenin oğlu kalmamış ise, o zaman bu gedik ve zeâmeti mülâzımlardan isteyene verilir. Ancak tâlibin kitâbetteki maharetinin kalemin büyükleri arasında tasdik edilmiş olması şarttır. Boşalan bir gediğin dışarıdan birisine verilmemesi kesin olarak emredilmiştir. Bu kâtiplik, mülâzımlardan istekli çıkmaz ise o zaman ruuslu şâkirdlerden birine verilebilir. Kâtip gediğine geçen bir mülâzımın tasarruf ettiği zeâmet veya timara gelince bu ruuslu bir şâkird, yani yevmiye ile şâkird tâyin edilmiş birisine verilir. Ancak onun kaleme muntazam devam etmiş olması ve akranı arasında bu vazifeye en ziyade hak kazanmış bulunması şarttır.⁹⁸ Kabiliyetine göre şâkird, bir sahada ihtisas kazanmak üzere kalemde muayyen bir kâtibin yanına verilir ve resmî defterlerde kimin yanına verildiği kaydolunurdu.

Kâtiplerin bir dereceye kadar kapalı bir sınıf teşkil ettikleri görülmektedir. Bununla beraber, intisap yoluyla kullar veya başka Müslüman Türkler dîvân kalemlerine şâkird veya kâtip olarak girebilmekteydiler. 1194'te (1780) reisülküttâb olan Gürcü Feyzî Süleyman Paşa⁹⁹ dîvân hocalarından Seyyid Ahmed'in satın almış kulu idi ve onun sayesinde sadâret mektûbî kalemine girmişti. Keza 16. yüzyılda Enderûn'da padişâh kullarından iken Dîvân-i Hümâyûn kâtipleri arasına girerek reisülküttâblığa kadar yükselenler vardır.¹⁰⁰ Seyfiyyeden geldikleri için *bey* unvanını da taşıyan bu kimselere umumiyetle kâtipler arasında iyi nazarla bakılmazdı.¹⁰¹ 18. yüzyılda âyânın oğullarını pâyitahtta dîvân kalemlerine sokma imkânını bulduklarını görüyoruz. 1139'da (1726) reis olan El-hâc Abdî Efendi âyândan Mustafa Ağa'nın, 1149'da

98 Bu kanûnnâme metni için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 49; yine 18. yüzyıla ait bir gedik defterine göre, nişân, ruus, beylik ve âmedî odaları için 50 dîvân kâtibi, 20 dîvân şâkirdi ayrılmıştır. *Buyruldu Mecmuası*, vrk. 19a.

99 *Safinat al-ru'asâ*, s. 127.

100 Örneğin, Küçük Hasan Beyefendi, İlyas Beyefendi; *Safinat al-ru'asâ*, s. 20, 25.

101 Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidü'l-mecâlis*, s. 34.

(1736) reis olan Mustafa Efendi, Kastamonu âyânından Mehmed Ağa'nın oğullarıydılar. Bununla beraber, gereken bilgi ve mahâreti elde etmeden, sırf himaye ve iltimas ile reis olanların ehliyetsizliği bu makamda çabuk ortaya çıkar ve böyle şahıslar uzun zaman tutunamazlardı.¹⁰² Umumiyetle reisülküttâbların muayyen hazırlığa sahip bulunan ve muayyen kademeleri geçmiş kimselerden seçildiği tercüme-i hâllerinin incelenmesinden meydana çıkmaktadır. Tabii yol, 16. yüzyılda tezkirecilikten reis olmaktı. 18. yüzyılda reis olanların çoğu dîvân tezkireciliklerinden veya vüzerâ tezkireciliklerinden, vezîriâzâmın yazı işlerine bakan mektupçuluktan veya beylikçilikten bu makama geçmişlerdir. Hizmetleri dolayısıyla çavuşbaşıya tâbi olan tezkireciler Dîvân-i Hümayûn toplantılarında iş sahiplerinin arz-i hâllerini okurlar,¹⁰³ dîvân muâmelâtına tam bir vukuf kazanırlardı. 1166'da (1753) Bâb-i Âlî'de doğrudan doğruya sadrâzama bağlı memuriyetler, yani *ricâl-i Bâb-i Âlî*, merâtip bakımından şöyle sıralanmaktaydı: sadrâzam kethüdâlığı, reisülküttâblık, çavuşbaşılık, büyük tezkirecilik, küçük tezkirecilik, mektupçuluk, beylikçilik. Bunlar dîvân hâcegânıdır.¹⁰⁴ Burada işaret etmek lazımdır ki, "bâb-i defteri" kalemleri ve hâcegânı tamamıyla ayrı bir bölüm teşkil eder. *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde (s. 18) her iki bölümün hâcegânı göz önüne alınmak sûreti ile merâtip sırası şöyle idi: reisülküttâb, yeniçeri kâtibi, rûznâmecî, mukâbeleci, mukataacı ve tezkireci.¹⁰⁵

Dîvân-i Hümayûn kâtipleri arasında terfi sırası şöyleydi: kâtiplikten başhalîfelik veya kisedârlığa, buradan beylikçiliğe, buradan mektupçuluğa geçilirdi. Kisedârlık veya başhalîfelikten doğrudan doğruya mektupçuluğa geçilmesi de mümkündü. Tezkireci, mektupçu veya beylikçi reisülküttâblığa tâyin olunurdu ve bu tabii

102 *Safinat al-ru'asâ*, s. 95, 103, 127.

103 *Millî Tettebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 502.

104 1200 (1786) yıllarında beylikçilik, mektupçuluktan daha yüksek bir makam olarak görünmektedir; krş. *Safinat al-ru'asâ*, s. 132 vd.

105 Bâb-i Âlî ve mâliye hâceleri için ayrıca bkz. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, c. 7, s. 159-169, 191-197; hâce unvanı aynı anlamda *Fâtih Kanûnnâmesi*, s. 18 ve 26'da mevcuttur.

yoldu. Bazen çavuşbaşının veya âmedcinin de reisülküttâblığa getirildiğini biliyoruz. Keza mâliye hâcegânından defterdâr, büyük rûznâmecî, başmuhâsebe, süvârî mukâbelecîsî, piyâde mukâbelecîsî, cizye muhâsebecîsî, defter emîni veya darphâne emîni, reisülküttâb tâyin edilebilirdi.¹⁰⁶

Reisülküttâb, sadrâzam ile birlikte sefere gittiği zaman, pâyi-tahtta sultânın yanına, *rikâb reisi* unvanı ile bir kaymakam tâ-yin edilirdi. Bu memuriyete *rikâb-i hümâyûn riyâseti* denilirdi. Rikâb reisleri, merâtîp göz önünde tutularak umumiyetle büyük tezkirecilerden seçilirdi. Rikâb-i hümâyûn riyâsetinden asâle-ten reisülküttâblığa geçilirdi.¹⁰⁷ Reisülküttâb, terfi ederse Fâtih kanûnuna göre, (s. 14, 17) nişâncı veya defterdâr olabilirdi. 16. yüzyılın meşhur nişâncıları Celâlzâde Mustafa, Feridun Bey, 17. yüzyılda Hamza Paşa, Okçuzâde Mehmed Şah Efendi, Lâm Ali Çelebi reisülküttâblıktan nişâncı olmuşlar ve medreseden gelmiş birçok nişâncılardan daha büyük şöhret kazanmışlardır. Nişâncı veya defterdârlıktan beylerbeyliğe veya vezîrlığe yükselen reisülküttâblar şunlardır: Abdurrahman, Boyalı Mehmed, Okçu Mehmed, Ârifî Ahmed, Râif İsmail, Kâmilî Ahmed, Ebû Bekir Râsim, Beyşehirli Osman, Abdürrezzak Bâhir, Feyzî Süleyman paşalar. Vezîriâzamlığa yükselenler ise şunlardır: Râmî Mehmed, Râgıb Mehmed, Nâilî Abdullah, Halil Hamîd, Hamîd Hamza, Mehmed Emin Vahîd, Mehmed Said Gâlib paşalar.¹⁰⁸

Azledilen reisülküttâblar çok defa emînliklerden birine ve hu-susiyle meşakkatli ve masraflı bir iş sayılan Tersâne-i Âmire ema-netine tâyin edilirler; sürgün cezası verilirse umumiyetle Bursa'ya veya Kütahya'ya sürülürlerdi. Reislerden Avusturya seferine sebep olmakla suçlandırılan Telhisîzâde Mustafa Efendi 1094'te (1683); Ebû Bekir Râtib Efendi, rakiplerinin tezvîriyle 1214'te (1799) idam edilmişlerdi. II. Mahmud devrinde devlet işlerinde mutlak bir nüfuz kazanan, fakat sonra idam edilen Mehmed Said Hâlet

106 Örnekler için bkz. *Safinat al-ru'asâ*.

107 Örneğin, 1129'da (1717) reisülküttâb olan Ârifî Ahmed için bkz. *Safinat al-ru'asâ*, s. 59 vd.

108 Bkz. N. Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16 (1962), s. 73-94.

Efendi de kâtiplikten yetişmiştir. Askerî-siyasî ricâl ile mukayese edilirse, ulemâ gibi, reisler ve kâtipler arasında da idam cezasına çarptırılanlar azdır. Birçok reisler azil ile daha küçük mevkilerde kullanılmış ve birçoğu kısa zaman sonra tekrar reisliğe getirilmiştir (örneğin Lâmi Ali Çelebi, El-hâc Abdî Efendi, Recâi Mehmed Emin, Feyzî Süleyman ve Seyyid Feyzullah).

Teşrifatta reisülküttâb, *Fâtih Kanûnnâmesi*'ne göre (s. 17, 31), şehremini ve elli akçelik müderris altında oturur; dîvâna uzun yenli üst giyerek gelir, yazılarda kendisine şehremini için kullanılan hitâp kullanılır. Fâtih devrinde dîvânda mûtâd yemeklerde reis, kâtipleriyle birlikte, vüzerâ önünden kalkan sofrada yemek yerd (*Kanûnnâme*, s. 15). Pâyesi yok ise, defterdârlardan başka bütün diğer dîvân ve mâliye hâcagânının üstünde yer alırdı; defter emîni ve şehremini onun altında bulunurdu. Dîvâna sadrâzamdan ve vezîrlerden önce gelir ve onlar çıktıktan sonra çıkardı. Dîvân günlerinde, sâir dîvân hâceleri gibi, sof üst ve lokmal kutnî iç kaffatını ve başına mücevveze giyerdi. Beylerbeyi pâyesi var ise teşrifatta yeri daha yüksekti. Vezîrlerin selîmî yahut kallâvî giydikleri yerlerde reis efendi de selîmî ve erkân kürkü giyerdi.¹⁰⁹ Bayrama iki gün kala sadrâzamı bayram tebriğine gelen reis efendinin mücevveze ve uzun yenli sof giymesi yine teşrifat icaplarındandı.¹¹⁰ Mevlid merâsiminde erkân ferâcesi giyer ve sadrâzaman karşısında orta yerde otururdu.¹¹¹ Reis efendi merâsimlerde daima çavuşbaşı ile beraberdir ve aynı merâsime tâbidir.

Reisülküttâbın durumu zamanla bazı değişikliklere uğramıştır. Yukarıda işaret olunduğu gibi reisülküttâb, “dîvân kâtipleri reisi”¹¹² veya “dîvân-i hümayûn aklâmı reisi” sıfatı ile vezîriâzâmın yetkisi dâhilindeki işlere ait yazıların doğru ve düzgün yazılıp hazırlanmasından mesul bir memurdu. Hüküm ve karar sahibi bir makamı temsil etmiyordu. Böylece reisülküttâb Abbâsîler devrindeki *sâhib dîvân al-rasâ'ilin* veya Memlûklardaki *kâtib al-sırrın*

109 *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 517 vd.

110 *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 519.

111 *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1/5 (1915), s. 535.

112 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, s. 573.

hâiz olduğu hüküm ve nüfuza sahip değildi; zira bunlar halifeyle doğrudan doğruya temas edebilirler ve birçok devlet kararında müessir olabilirlerdi. Vezîriâzam, padişahın mutlak vekili ve idarenin tek mesul mümessili sayıldığından idare âmirleri ona karşı mesuldüler. Hükümdara doğrudan doğruya arzda bulunmak ve onun kararını almak salahiyeti vezîriâzama aitti. Hâlbuki daha önceki İslâm devletlerinde *dîvânü'l-resâil* veya *dîvânü'l-inşâ* reisi hükümdara doğrudan doğruya iş arz eder ve kararını alarak yazar veya yazdırırdı. Osmanlılarda ise, reisülküttâb padişahın huzuruna arza giremez, onun âmiri sayılan nişâncı, vezîriâzam ve vezîrler ile birlikte arza girer, fakat padişahla yalnız vezîriâzam konuşurdu. Abbâsîlerde idâreyi mutlak şekilde eline almak isteyen vezîr aynı zamanda muhtelif dîvânlar, örneğin *dîvânü'l-resâil* ve *dîvânü'l-harâc* reisliklerini de üzerine almaya çalışırdı. İktidar ve mesuliyetin bir vezîrde merkezileşmesi Osmanlılar zamanında gelişmiş bir usul olarak görünmektedir. Bu usulde, reisülküttâbın durumu ise, başlangıçta çok mütevazı idi. İlk devirde tamamıyla nişâncıya bağlı olan reisülküttâbın, devlet işlerinde rolü ve nüfuzu bilhassa geç dönemlerde, 18. yüzyılda muhtelif hadise ve durumlar neticesinde genişlemiş ve artmıştır. Evvela reisin, nişâncının nüfuzu altından çıkıp doğrudan doğruya vezîriâzamanın sağ kolu hâline gelmesi gelişmenin birinci safhası olarak düşünülebilir. 16. yüzyılda reisülküttâb olan Celâlzâde Mustafa, Mehmed Bey, Feridun Bey ve Hamza Paşa, nişâncı olduktan sonradır ki, devlet işlerinde üstün bir rol oynayabilmişlerdir. Bu devirde kâtiplikten gelme reisler ekseriya nişâncı veya defterdârlığa çıktıkları hâlde, yüzyılın ikinci yarısında bunlardan sancakbeyliğine ve beylerbeyliğine gelenler de görülmüştür (Dulkadir beylerbeyi olan Abdurrahman Paşa, 981'de Halep beylerbeyi olan Boyalı Mehmed, 984'te Kös-tendil sancakbeyi olan Feridun Bey, 996'da Anadolu beylerbeyi olan Muhyî Çelebi, 993'te Kıbrıs beylerbeyi olan Okçuzâde Mehmed Paşa). Köprülüler devrinden itibaren vezîriâzam dairesinin, yani Bâb-i Âlî'nin saraydan ayrılarak hükümet işlerinin esas merkezi hâline gelmesi ve işlerin sarayda Dîvân-i Hümayûn'da değil, vezîriâzamanın dairesinde kethüdâ bey, çavuşbaşı ve reisülküttâb

gibi memurlar vasıtasıyla yürütölmeye başlanması reisin hükümet içinde sorumluluk ve nüfuzunun artması ve sadâret dairesine dâhil olmayan nişâncının ehemmiyetinin azalması neticesini vermiştir. 17. yüzyıldan bu yana arazi ve timar idaresinin değışmesi ve ehemmiyetini kaybetmesi, timar ve zeâmet tevcîhlerinin gittikçe daha ziyade Bâb-i Âlî’de reisülküttâb idaresindeki kalemlere tâbi olması da evvelce bu işlerin mercii olan nişâncının ehemmiyetini azaltan amillerden biri olarak görünmektedir. Köprölü Mehmed ve Köprölü Ahmed paşalar zamanında reisülküttâb sıfatıyla fevkalade bir nüfuz kazanan Şâmîzâde Mehmed¹¹³ ile bu makamın devlet işlerinde üstün bir nüfuz kazandığı anlaşılmaktadır. O, Köprölülerin himayesine dayanıyor ve onların devlet içinde mutlak iktidarlarından, kendi durumu için faydalanılıyordu. Hatta o kendi damadını vezîriâzamlığa getirmeye dahi çalışmış, fakat bu cüretini başıyla ödemiştir (1074/1663).

On sekizinci yüzyılda diplomasinin Osmanlı Devleti için hayatî bir ehemmiyet kazanması da reisülküttâbın mevkiinin yükselmesinde belli başlı amillerden biri olmuştur; zira dış işlerden ve siyasî münasebetlerden doğrudan doğruya mesul olan vezîriâzamdı. O da bu işleri kendi dairesinde muahede ve imtiyaznâmeleri muhafaza eden ve dış münasebetler hakkında yakın bilgisi bulunan reisülküttâblara bırakırdı. Bu bakımdan, Râmî Mehmed’in reisülküttâblığı, Ahmed Resmî’ye göre¹¹⁴ bir dönüm noktasıdır. Vezîriâzam Amcazâde Hüseyin Paşa işleri onun eline bırakmıştı. O zaman Karlofça barış müzakerelerini vezîriâzam adına idare eden Râmî Mehmed, Karlofça Antlaşması’nı imzalamaya muvaffak olunca, bu büyük hizmet “rütbet-i riyâsete vezâret kadar kadr ve şân” kazandırmıştır.¹¹⁵ Şeyhüislâmın himâyesini sağlamış olan Râmî Mehmed vezârete yükseldi ve nihayet vezîriâzam oldu (1114/1702). Râmî Mehmed kâtiplikten vezîriâzamlığa çıkanların ilkidir. Ondan sonra gelen reisülküttâblar, yine eskisi gibi, terfilerinde ve azillerinde hâcegân arasında kalmışlardır (yalnız

113 *Safînat al-ru’asâ*, s. 39 vd.

114 *Safînat al-ru’asâ*, s. 49.

115 *Safînat al-ru’asâ*, s. 50.

Halep valisi olup 1135/1723'te İran seferlerine katılmış olan Ârifi Ahmed Paşa'yı istisna kabul etmek lazımdır). Ancak 1153'te (1740) reisülküttâb olan Râgıb Paşa ile bu makam yeniden nüfuz kazanmıştır. Defterhâne (mâliye) kâtipliğinden yetişmiş olan Râgıb, Râmî Mehmed Paşa gibi siyasî başarıları sayesinde vezîriâzamlık makamına erişmiştir. Ondan sonra, Osmanlı Devleti için diplomasinin büsbütün hayatî bir ehemmiyet kazanması neticesinde reisülküttâblar gittikçe daha çok kendilerini göstermeye ve vezaret mevkiine geçmeye başlamışlardır.¹¹⁶ 1168'de (1755) Ahmed Kâmil'in sadâret kethüdâlığına, yani sadrâzam vekili gibi bir makama geçmesi de mühim bir ilerleme şeklinde kaydedilmiştir.¹¹⁷

Sadârete geçen bazı reislerin (Râmî Mehmed, Râgıb, Halil Hamîd paşalar) neden sulh siyasetine sıkı sıkıya bağlı olduklarını açıklarken şu nokta da unutulmamalıdır ki, harp zamanları, iktidarı tabii olarak *kalemiyyeden seyfiyye* mensuplarına kaydırmaktaydı. III. Selim devrinde ve II. Mahmud'un ilk zamanlarında kalem efendileri iktidarı fiilen ellerinde tutmuşlardır. Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra (1826), serasker Hüsrev Paşa devlete hâkim olmuş, fakat Mısır bî'hranını hâlledeyince *kalemiyyeden* gelme bir siyâsî, Mustafa Reşîu Paşa durumu kurtarmış ve kendisinden sonra iktidar uzun zaman *kalemiyyeden* gelen devlet adamları elinde kalmıştır. Batîetkisi ile 23 Zilkâde 1251/12 Mart 1836'da reisülküttâblığı umûr-i hâriciye nezaretine çeviren hatt-i hümayûnda, "hizmet ve memuriyetleri ilerleyip, bilcümle mesâlih-i hâriciye (...), câmi olduğuna binaen fîmâba'd eski tâbirlerinden sarf-i nazar ile (...), riyâset için umûr-i hâriciye nezâreti ıtlak" olunması emredilmekte, mertebesi müşirlik ve vezârete yükseltilmekteydi. Bunun yalnız unvan ve merâsim değişikliğinden ibaret olmadığı, "kâffe-i ahvâl ve itibârâtta hükm ve tesiri cârî" olacağı aynı hatta belirtilmiştir. Böylece reisülküttâblık makamı bir vekâlet hâline getirilmekteydi.¹¹⁸

116 Krş. A. de J. de Saint-Deny, *Révolutions de Constantinople*, Paris, 1809, s. 174.

117 *Saînat al-ru'asâ*, s. 93.

118 Hatt-i hümayûnun metni için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 259, not 4; keza *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye, def'a-i ûlâ*, 1302, s. 162 vd.

Reisülküttâblıktan Hâriciye nâzırı unvanı alan ilk zât Mehmed Âkif Paşa'dır. Sonradan Mustafa Reşid Paşa yeni vekâlete devlet içinde üstün bir nüfuz sağlamıştır (kendisi âmedîlikten 1834'te elçi, 1836'da Hâriciye Nezâreti müsteşârı ve 1837'de Hâriciye nâzırı olmuştur). 1294 (1877) tarihli devlet sâlnâmesine göre (s. 111), Hâriciye dairesi bir nâzırın idaresinde bir müsteşâr ile beylikçi-i dîvân-i hümayûn, mektûbî-i hâriciye, matbûât, tercüme odası, deâvî-i hâriciye kitâbeti, evrâk ve tahrîrât-i hâriciye dairelerine ayrılmaktaydı.¹¹⁹

119 1302'deki teşkilatı için krş. *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye, def'a-i ûlâ*, 1302, s. 224-268.

Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât

Timar Arzları ve Üzerindeki İşlemler

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet dairelerinin örgütlenme ve işleyiş şekli, yazışmaların izlediği prosedür, yalnız idare tarihi bakımından değil, Osmanlı arşivlerinin sistemli bir araştırma yapısına kavuşturulması bakımından da önemli bir inceleme konusudur ve muhakkak bu kuşağın yapması gereken işlerin başında gelir. Bu alanda araştırmanın en sağlam yolu da arşiv vesikalarının işlem (*muâmele*) bakımından analizidir. Bu yazı serisinde, ilkin timar tâyin ve tevcih vesikalarını ele alacağız.

Tâyin bir *arz* ile başlar. *Arz* üzerine bürokrasi işleme geçer. Bu işlemin gayesi, tâyin kararından önce belli görevin ve ona bağlı dirliğin boş olup olmadığını ve namzedin iş için uygun olup olmadığını saptamaktır. Bu saptandıktan sonra hükümetin başı, tâyin için buyruğunu bildirir. Her tâyin ve tevcihin bir *arz* ile başlaması normaldir; zira arzı yapan namzedin gerçekten *müstahak* olduğuna tanıklık edecektir. Mesela, Selânik kalesinde açılan bir topçuluk için dizdâr *arz* yapar, fakat bundan önce kaledeki topçubaşının namzedi imtihan etmesi, gerçekten bu işe ehil olduğunu

görmesi gerekir.¹ Padişahın sarayındaki bütün tâyinler Bâbussaâde ağasının arzıyla yapılır. Kapıkulu sipahi bölüklerinden birinde, mesela silâhdârlar bölüğünde, bir açığa tâyin için silâhdârlar bölüğü ağasının arzı gerektir.² Fakat bir vilâyette bütün sipahi bölükleri mensuplarının işlerine bakacak olan *kethüdâ-yerinin* tâyininde, altı bölük ağalarının hepsinden namzedin *müstahak* olduğuna dair ayrı ayrı mektupları istenir. Yeniçeri tâyininde, ortanın zâbiti, müstahakların defterini yeniçeri ağasına sunar. Bu defterin düzenlenmesinde *istihkak*, üzerinde durulan en önemli sorudur. Bu defterleri sultâna, yeniçeri ağası sunar. *Eskilik*, yani *kıdem*, terfi ve tâyinlerde bir temel prensip olmakla beraber *istihkak* kavramında işin ehli olmak, *liyâkat*, özellikle sıradan olmayan teknik beceri ve bilgi isteyen işlerde başlıca bir unsurdur. *Kubbealtı vezîrliği* gibi yüksek düzeyde politik tâyinlerde dahi, görevin en yakın âmiri olarak vezîriâzamın tavsiyesi başta göz önüne alınırdı. Fâtih devrinde İshak Paşa'nın vezîrliğe tâyini için kendisinin defterdârlıkta bulunduğu, büyük hizmetleri olduğu belirtilerek hakkında bir *arz* yapılmış olduğunu bir Topkapı Sarayı Arşivi vesikasından öğreniyoruz. Tâyinlerin özellikle askerler arasında, aşağı kademedekilerin arzı ile yapılması, rüşvet ve kayırma yoluyla müstahak olmayanların kadrolara dolmasının da başlıca sebeplerinden olmuştur.

Cemaatlerin başına getirilen görevliler için idare, seçim usulünü kabul etmiştir. Gayrimüslim cemaatleri, yani Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerini, esnafı ve bir sanatla uğraşan hırfet erbabını bu kategoriye sokuyoruz. Bu cemaatleri temsil edenler, devlet memuru değildirler, fakat cemaat üzerinde otoriteleri sultânın bir berâtıyla belirlenmiştir. Sultân, seçilen kimseye belli yetkiler tanır ve cemaate bu yetkilere uymayı emreder. Seçimi yapan cemaat, sultâna sundukları *arz*da,³ seçilenin namuslu, bilgili ve bu işin hak-

1 I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. II, Ankara: TTK, 1944, s. 79.

2 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 176.

3 Bu dilekçe, o yerin kadısı tarafından bir rapor hâlinde sultâna sunulur. Kadı, böylece hükümet ile mahallî topluluklar arasında bir aracı durumundadır. Kadının yalnız hükümeti değil, hükümet karşısında mahallî halkı, beldeyi temsil ettiğinin önemli kanıtlarından biri de bu gibi görevleridir.

kından gelebilecek güçte ve kabiliyette olduğuna tanıklık ederler. Keza önemli bir nokta olarak cemaatin hükümet karşısındaki görevlerini de hakkıyla yerine getirebileceğine inançlarını eklerler. Özetle, burada da başka tâyin işlemlerindeki prensibin yürürlükte olduğu açıktır. Tekrar etmek gerekirse, bu prensip namzedin kendisine en yakın âmir veya grubun tanıklığı, tavsiyesidir.

Timarlıların arzlarını, kural olarak sancağın *alaybeyi* (*mîr-alayı*) yapar. Fakat doğrudan doğruya ilgilinin *arz-i hâl* sunması da mümkündür. Bu hâlde de çoğu zaman vezîriâzam, alaybeyinden sorulmasını emreder. *Arz-i hâl* üzerine alaybeyi düşüncelerini yazar. Bazen beylerbeyi veya serdâr-vezîr, toptan defter hâlinde timarlıların tâyini için arz yapar. *İbtidâdan*, yani ilk defa timar alacaklar için, namzedin kendi yakın âmiri, yeniçeri ağası, topçubaşı, kapıağası vb timar için arzda bulunabilirler.

Arzlar başlıca şu çeşitli işlemler için verilir: *İbtidâdan* tâyin, *terakkî* ve *zamm*, *mübâdele*, *kasr-i yed* yani timarından başkası için vaz geçme, *tecdîd*, *mukarrer* yani kendisi üzerinde kalmasını üsteleme, nihayet tâyin işleminin noksan kalmış aşamalarını tamamlama. *Arz*, belli unsurları belli bir sırada içerir. Her mektup veya rapor gibi *arz* da en yukarı bölümünde *tamcîd* ile yani Tanrı adının anılmasıyla başlar. *Tamcîd*, arzda kısa bir işaretten هو *Huwa*'dan ibarettir. *Tamcîd*'den sonra arzın esas bölümleri şunlardır: 1. *Hitâp* (adres) ve *duâ*; 2. *Arz-i hâl*, durumun hikâyesi; 3. *İstid'â* ve *ricâ*, *dilek*; 4. “*Fermân sultânındır*” formülü ile hitâm; 5. *İmza*, tarih ve mühür.

1. *Hitâp* formülleri genellikle şöyledir:

“Saâdetlü ve mürüvvetlü Sultânım hazretlerinin hâk-pâyî şerîflerine arz-i bende budur ki...”

“Dergâh-i felek-medâr ve bârgâh-i gerdûn-iktidâr türâbına arz-i bende-i bi-mikdâr ve zerre-i hâkisâr budur ki...”

On beşinci yüzyılda şu formül: “Yüz yere koyup dergâh-i mu'allâyâ arz-i bendegi budur ki.” *Arz hitâp* formülü, sultân huzurunda tam itaat ve kulluk merâsimini ifade etmelidir.

On yedinci yüzyılda arzlar basit duâ ile başlıyordu. Aşağıdaki formül en yaygın olandır:

“Devletlü ve saâdetlü Pâdişâhım hazretleri sağ olsun...”

2. *Arz-i bâl* merkezde defterlerde kayıtların kolayca bulunmasını sağlayacak unsurlar içermelidir. Dilekle ilgili timarın hangi sancak, hangi nahiyede kim üzerinde olduğu ve miktarı açıklanmalıdır. Nâmzedin eşkâli, boyu, gözünün saçının rengi belirtilmelidir. Şâhitler varsa, onların isimleri ve künyeleri yazılmalıdır. Arzı, miralay yapıyorsa, dileği özetleyerek, “sadaka ve ihsân buyrulması ricâsına arz” edildiğini belirtir. Arzlarda gereksiz sözler, aşırı iddialar yer almaz. Sadece maksada gerekli şeyler yazılır, vesikalar gösterilir.

3. *İstid’â* ve *ricâ*: İstenen husus açıklandıktan sonra konulan dilek formülleri şöyledir:

“inâyet ve ihsânları olunmak bâbında...”

“sadaka ve ihsân buyrulmak ricâsına arz ve i’lâm...”

“ihsân olunmak bâbında inâyet-i şerîfleri ricâ olunup...”

“ricâ olunub...” veya “ricâ olunur...”

Miralay arzı yapıyorsa:

“bu kullarından arz taleb etmeleriyle...”

sadaka ve ihsân buyrulmak ricâsıyla...”

4. “Fermân sultânındır” formülü çeşitli şekillerde söylenir:

“Bâkî fermân devletlü ve saâdetlü Sultânım hazretlerininindir”

“Bâkî fermân Sultânımındır”

“Bâkî fermân der-i adlindir”

“Fermân hazret-i veliyyülemrindir”

“Emr ü fermân sa’âdetlü Pâdişâhımındır”

“Bâkî fermân dergâh-i mu’allânın emr-i şerîflerine menû ve mufavvazdır”

“Emr ü fermân inâyetlü Sultânım hazretlerininindir”

“Bâkî lûtf u ihsân Pâdişâhımız hazretlerininindir”

“Bâkî emr ü fermân hazretü men lehü’l-emrindir”

“Bâkî fermân devletlü, inâyetlü, merhâmetlü efendim Sultân hazretlerininindir”

Bu formüllerden her biri ricâ edilen şeyin niteliğine, belli bir çağda üslûp ve modaya uymuştur. Bir haksızlığın giderilmesi is-

tendiği zaman, arzı yapan sultânın adâletini hatırlatmak için “der-i adl” formülünü tercih eder. 18. yüzyılda sultân yerine “men lehü’l-emr” kelimesi konuyordu. Bu görenek, 19. yüzyılda da süregeldi. 15. yüzyılda önemli kişilerin arzlarını “fermân sultânı-mındır” formülünden sonra yazıyı “ömrünüz daim olsun” veya “devlet ve saadetiniz sonsuz olsun” anlamında Farsça bir duâyla tamamlaması âdetti. Bu formül, sultânın mutlak otoritesini, hiçbir durumun veya isteğin sınırlandıramayacağı, onun serbest iradesine koşul koyamayacağını belirtmek için konmaktadır. Mutlak itaatın, bendeliğin, adreste ve imzada olduğu gibi, hitâmda ifade-sinden ibarettir.

5. *İmza*, daima arzda bulunanın, emir ne olursa olsun, mutlak itaat ve kulluğunu belirten bir formülle tamamlanır.

Genel olarak: “bende”
 “bende-i kemterîn”
 “bende el-hâkir el-fakîr”
 “abduhu el-fakîr el-hakîr”.

İmzayı koyan, kendi resmî sıfatını belirtir: *hâkim-i Ankara* veya *hâkim fi medineti’l-Ankara*, *mîralay-i Ankara*, *ser-çakır-ciyân*, *sipahi Ali*, *kâtib Ali an kâtibân-i Dîvân-i Hümayûn*, *mîralay-i mensûhât*, *mîralay-i Sağ Kol* gibi.

Çoğu zaman *hâlâ*, *hâliyâ* kelimesiyle bu memuriyetin, arz yazıldığı zamanki memuriyet olduğu açıklanır. Arzı yapanın sıfat ve memuriyetinin bilinmesi tâyin kararı için önemlidir.

İmza altında (۶) harfi, ۶ *tamma*’nın kısaltılmışı olup “burada tamam oldu, bitti” anlamına gelmektedir.

Arzlarda, genellikle arzı yapan âmir kâğıdın arkasında arzın özünü özetler, tarih koyar, bazen gerekli vesikaların sûretini yazar ve mühürünü basar. Bu mühür, merkezdeki örneğe *tatbik* olunur, yani örneğine göre olup olmadığı araştırılır. Tatbiki yapan kâtip “sahîhtir” kaydıyla vesikanın doğruluğunu tasdik eder. Bu yöntem, uydurma arzlarla timar işlerinin karmakarışık bir hâle gelmesi üzerine alınmıştır.

Arzı yazan, kâğıdın üst ve yan tarafında geniş bir bölümü boş bırakır. Bu, hem bir saygı gösterisi hem de ardı sıra yapılacak işlemlerin yazılmasına yer ayrılması içindir. Biz gerçekten bütün

işlemleri, aynı kâğıt üzerinde yazılmış bulmaktayız. Bu yöntem, işlemle ilgili vesikaların bir arada bulunması bakımından pratik büyük bir yarar sağlar. Uzayan işlemler için *melfûf* kâğıtlar konabilir. Kâğıdın sağ kenarındaki boşluk kalemlemlerden istenen kayıtların yapılması için ayrılır, vezîriâzamın *buyruldusu* sol üst boşluğa yazılır. Bu usule, dîvândaki bütün işlemlerde uyulduğunu görmekteyiz.

İşlemler: Arzlar üzerinde yapılan işlemlerin en basit süreci şudur:

I. “*Mahalli Görüle*” kaydı üzerine ana defterlerden durumu açıklayan şerh.

II. *Der-kenâr*, yani yeni tâyinin deftere kaydına dair not.

III. *Tevcîh buyruldusu*, yani vezîriâzam tarafından tevcih emri.

I. “*Mahalli Görüle*”: Arz yapıldığı zaman, merkezde kalemlerin en önemli görevi, dilekçede söylenen şeylerin doğru olup olmadığını, defter ve kayıtlardan araştırıp tespit etmektir. Merkezdeki kütük defterleri yetmezse, timar için beylerbeyi yanındaki *icmâl defterinden* kayıt veya miralaydan yazı ile tanıklığı istenir. Timar tâyinlerinde *defterhânedeki mufassal* veya *esâmî*, *icmâl* ve *derdest* defterlerinden veya rûznâmçelerden söz konusu timarın son durumu bulunur. “*Mahalli görüle*” deyiminde “mahall”, bu resmî defterlerdir. Bu defterler, tahrîr sonucunda görevlilerin statüsünü, imtiyaz ve vazifelerini saptayan kütüklerdir ve işlemler için son ve kesin durumu gösterir. Tâyinlerde, karara götüren araştırmada defter kaydı, kanûn gibi son ve kesin belgedir. Bu sebeple defterler son derecede titizlikle saklanır; onlara yapılacak yeni kayıtlar ancak vezîriâzamın emriyle bizzat nişâncı tarafından yapılır. Özetle, bu defterler görülmeden idare herhangi bir işlem yapmaz. Bu defterlerin bir *merci* olarak kullanılmasını kolaylaştırmak üzere kenarına çeşitli renkte ipek bağ geçirme, fihristlerini yapma, çeşitli işaretler kullanma gibi büro teknikleri kullanıldığı görmekteyiz. Arzda verilen ayrıntılı yer ve kişi adlarına göre Avlonya defterlerinde yaptığımız deneme, herhangi bir kaydın beş on dakika içinde bulunabildiğini göstermiştir. Belli dönemlerde kullanılmış

tasnif yöntemlerinin araştırılması meraklı bir konudur. Defterlere eklenmiş *melfûf* kâğıtlardan anlıyoruz ki, bu defterler 20. yüzyıla kadar Osmanlı bürolarında ana kütükler olarak kullanılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında en gelişmiş şeklini bulan bu tahrîr defterlerinin sonraları yenilenmesi nâdir hâllerde görülür. Bunu, belki daha iyisi yapılamayacağı düşüncesine ve daha ziyade Osmanlı vergi ve timar sistemindeki yapı değişimine yorabiliriz.⁴

Mufassal veya *icmâl* defterinin son ve kesin merci niteliği şundan da anlaşılır ki, kadılara bir dava konusunu çözmede şeriat, kanûn ve *deftere* başvurması emredilir. Defter kaydı, birçok hâllerde kanûndan da üstün tutulur; zira tahrîr emîninin sultâna belli bir durum hakkında *kaziyye* sunup onun emrini aldıktan sonra deftere kaydı ve daha sonraki değişikliklerin *der-kenâr*larla tespit edilmesi sûretiyle bu kayıt, son ve kesin statüyü ve durumu gösterir.

Defter kayıtlarının çıkarılması emri, şu şekillerde formüle edilmiştir:

“Mahalli”

“Mahalli görüle”

“Defterhânededen kaydı der-kenâr oluna”

“Mahallinden der-kenâr”

“Kaydı der-kenâr oluna”

Zamanla bu “mahalli görüle” yazısı üslûplaştırılmış simge hâline gelmiştir. Bazen de işlem, bu emir verilmeden otomatik olarak yapılmaktadır. Defter kayıtlarının dilekçe üzerine *sûret*, yani kopyalarının geçirilmesi işini nişâncı (tevkîi) yapar. Fakat *defter emîninin* yaptığı gösteren kayıtlar da vardır. O, şu formül ile *sûreti* koyar:

“İcmâldir”

“İcmâlde vech-i meşrûh üzere mukayyedir” (burada *icmâl*, timar kayıtlarını içine alan *defter-i icmâl*dir. Bir *defter-i icmâl* örneği için yayınladığımız *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* inceleyebilir).

4 Bkz. Halil İnalcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.

“Derdesttir”

“Vech-i meşrûh üzere icmâlinde mukayyedir”

Bazı hâllerde iki *icmâl* kaydı konur; yani merkezde defterhâne-deki *icmâl* kaydı ile beraber beylerbeyi yanındaki *timar defterdârı* elinde *mîrmîrân icmâl*indeki kayıt aynı zamanda kopya edilir. Zira beylerbeyi *icmâl*ine geçmiş, sonradan yapılmış bazı kayıtlar merkezdeki *icmâl*de bulunmayabilir. Defter kaydı, *der-kenâr* olarak yanlamasına, defterdekinin tıpkı bir kopyasıdır, yazı da defterdeki gibi siyakatle yazılır (bkz. vesika I, 3; II, 3 ve 4; III, 3). Bu *der-kenâr*lar altında bazen nişâncının düşüncelerini bildiren kısa bir not eklenir (bkz. vesika III, 4). Herhâlde defterdeki bütün kayıt ve *der-kenâr*ların kopya edilmesi gereklidir, tâ ki karar verecek olan yüksek makam durum hakkında bütün ayrıntılarıyla bilgi kazansın. Vezîriâzam, bazı hâllerde dilek sahibinden önceki âmirinin düşüncelerini *der-kenâr* etmesini de ister (bkz. vesika I, 5). Bu *der-kenâr*lar, *icmâl* kayıtlarının altına sağ boşluğa yazılır (bkz. vesika I, 8; II, 9; III, 6).

“Mahalline vaz’ oluna” kaydı, anlaşmazlık konusu olan bir timarın, anlaşmazlık çözülünceye kadar kimseye verilmemesi için defterde mahalline bir ek kâğıt konmasıdır. Bu emri, vezîriâzam *defter emînine* bir *buyruldu-i şerîf* ile bildirir. Bu kaydı taşıyan kâğıt, defterde mahalline, defter emîni tarafından yapıştırılır. Bu işleme “mahalline vaz’ etmek” veya “mahalline koymak” deniyor.

Arzı yapan miralay, genellikle, *arz* arkasına arzı özetler ve mührünü basar. Mühür, merkezdeki örneğe göre *tatbik* edilerek arzın doğruluğu saptanır.

II. *Tevcîh der-kenârı*:

Sağ kenardaki *der-kenâr*ların altında hemen daima şu kayıt bulunur:

“der-kenâr şod fî (tarih) (imza)”

Bu *der-kenâr*, vezîriâzamanın son kararını bildiren *buyruldu*dan bir iki gün önce veya sonra konmuştur. Bu *der-kenâr*, yeni işlemin

defterde işlendiğini, *der-kenâr* yapıldığını belgelemek için konmaktadır. Bazen, vezîriâzâmın buyruldu, sadece tasarruf hakkının veya tâyin deftere geçirilmesi emrinden ibarettir.

Tâyin ve tevcîh der-kenârı, bazen yalnızca bir tarih ve yanına *sahh* işareti konmasından ibaret olabilir. Bazı vesikalarda ise “kayd şod, *sahh*” şeklindedir.

Defterde yapılan *der-kenâr*, durumu kesin olarak değiştirdiğinden bu işleme *kaydın bozulması* denir.

III. “Buyruldu”:

Dilekçe kâğıdının sol üst yanına vezîriâzâmın *buyruldu*ları⁵ yazılır. Bunlar, işin niteliğine göre çeşitli şekillerde olabilir. Daima görülen unsurlar şunlardır:

“..... buyruldu (buyrulmuştur), (tarih)”

*Buyruldu*nun üzerine daima vezîriâzâmın *sahhi*, yani “doğrudur” kelimesiyle tasdik işareti konur. *Sahh*, genellikle *buyruldu*nun ilk kelimesi üzerine yazılır. İşlemin niteliği, soruşturma gereği sonucu, burada birden fazla *buyruldu* yer alabilir.

Tâyin emri için formül şudur:

“Mûcebince tahvîl hükmü *buyruldu*” (tarih), *sahh*

Birçok hâllerde konunun özelliği sonucu, *buyruldu*da hükme esas olacak noktalar açıklanır. Mesela:

“Hilâf-i inhâ dahl olduğun alay-begisi arz etmekle mûcebince tevcîh olunub derdestiyet üzere tahvîl *buyrulmuştur*” (tarih), *sahh*

“Ber-vech-i mübâdele mûcebince hüsn-i rizâlariyle tevcîh olunmak *buyruldu*” (tarih) *sahh*

“Mûcebince mezbûr serden-geçti hükmile derdestiyet üzere tevcîh olunmak *buyruldu*” (tarih), *sahh*

“Mûcebince defter-i mufassala kayd eylemek üzere Nişâncı Paşa’ya hükm *buyruldu*” (tarih), *sahh*

“Kasr-i yed eylediği tarihte hayatta ise mûcebince kasr-i yedin-den tevcîh olunmak *buyruldu*” (tarih), *sahh*

5 *Buyruldu* üzerinde genellikle bkz. İ.H. Uzunçarşılı, “Buyruldu”, *Belleten*, 5/19 (1941), s. 289-318.

“Ulûfesi hazîne-mânde olub mukâbelesinde tevcîh olunmak için mîrmîrâna hükm buyruldu” (tarih), *sahh*

Daima tekrarlanan “mûcebince” kelimesiyle vezîriâzam, kanûn ve kayıtlar neyi *icab* ettiriyorsa, neyi gerektiriyorsa işlemin ona göre yapılması noktasını belirtmektedir.

Görülüyor ki, *buyruldu*da emredilen işlem çeşitli nitelikte olabilir. Timar için verilen buyruldukların çoğu *mübâdele*, *kasr-i yed* sebebiyle tâyin ve tevcîh veya âmirinin arzı üzerine doğrudan doğruya tâyin üzerinedir. *Buyruldu*ların büyük bir bölümü de, timarlılar arasındaki çatışma ve çekişmeler üzerinedir. 17. ve 18. yüzyıllarda timar elde etmek için hile ve oyunların artması, uydurma vesikaların kullanılması dolayısıyla timar işlemleri büsbütün çetrefil bir hâl almıştır. Bunu istida ve işlemlerden açıkça izlemek mümkün olmaktadır. Başka deyimle, Koçi Bey gibi lâyhacıların⁶ kargaşalık ve çökmenin başlıca sebebi olarak ileri sürdükleri timar rejimindeki yolsuzluklar, bu gibi vesikaların incelenmesiyle birinci elden belgelenebilir ve analiz edilebilir. Defter ve kayıtlarda karışıklıklar ve boşlamaların, timar rejiminin çökmesinde başlıca sebeplerden biri olduğu hakkında defter emîni Ayn Ali’nin sözlerini⁷ önemle incelemek gerekir.

Vezîriâzamin buyrulduzu üzerine *tevcîh* veya *tahvîl* için *hükm-i şerîf* verilir. Timar tasarrufu için bu vesika veya beylerbeyinin *tevcîh berâtı*, hatta 15. yüzyılda *subaşı bitisi* veya *kadı mektubu* yeterli görülüyordu. Bu son durumlar *uc* bölgelerindeki sancaklarda sık sık görülüyordu. *Emr-i şerîfe* göre defterlerde kayıt yapılır, o timar “bağlanır”, yani başkasına geçmemek üzere namzedin adına yazılmış olurdu. Fakat asıl tasarruf vesikası, özellikle önemli timarlar için, *berât-i hümayûndur*. Berât almak için sultânın emri üzerine merkezde dîvân kaleminden veya ilgili beylerbeyi tarafından *tezkire* verilir (kalem dilinde “*ihrac olunur*”). Tezkireler, merkezde dîvân kaleminde ayrı bir deftere tarih sırasıyla kaydolunur.

6 Bu lâyhacılar üzerinde topluca bir eser: K. Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1973.

7 Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s. 75-81.

Bu tezkireye göre pâdişahın tuğrasını taşıyan *berât-i hümâyûn* veya *nişân-i hümâyûn* verilir.

(Not: Ekte sunulan vesikalar, Başvekâlet Arşivi'nde *Bâb-i Asafî* vesikaları tasnifinden alınmıştır. Katalog sayıları, aldığım tarihte saptanmamış bulunuyordu – Halil İnalcık, 2016.)

Vesika - I

[illegible]

Vesika - II

نعو

② معلى كورله

③ اجمالدر

تيمار
درلواء اغريوز
قرية رويوز تابع استغه
وغيرى ۷۰۰
عن اجمال

⑨ صبح

موجبچه مزبور سردى كچدى خليله
در دستيت اوزره توجه اولمق
بيورلدى غره ل سنه ۸۹ [۱۱]

④ وجه شروع اوزره مفيددر
تيمار
عن تحويل بحرم المتوفى

تاهيت
استغه درلواء آغريوز
قرية رويوز تابع استغه
وغيرى ۷۰۰
فى سنه ۸۵

⑤ اجمالده فوئاده مى يرددر
فرمان ساداتو سلطانم حضرتليقدر

⑥ هزائر قلمى سردن چديارندن خليل على كرتاهيه
قولمى نه صدقه بيورلق باینده فرمان سلطانمدر

بيده
در ویش آغای سردن
محمدیان حالیا

⑦ [مطابقت] درویش

⑧ در کنار شد فى ۱۷ ن سنه ۸۹ [۱۱]

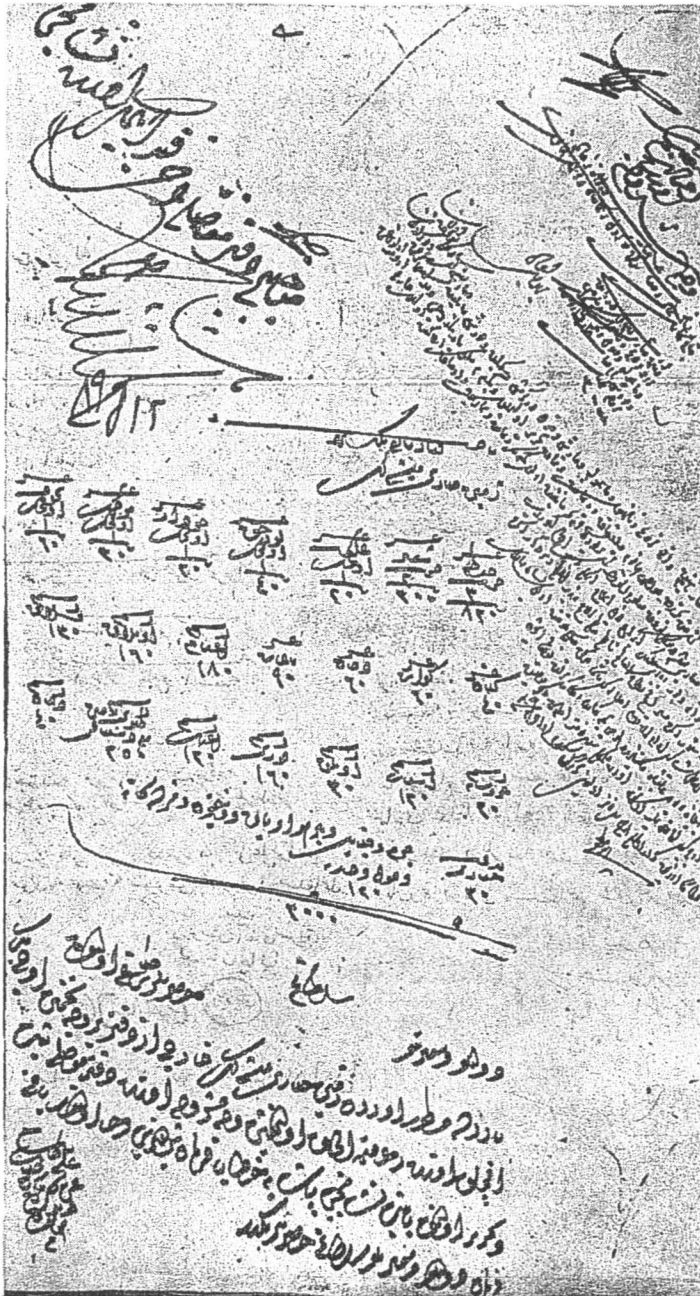
① درگاه خللا مدار و بارگاه كردون اقتدار ترابنه
عرض بنده بمقدار بودر كه اغريوز سنجانده
استغه ناحيه منده رويوز هم قرية و غيردين
پدي بيلك اقيه تيمار مصرف اولان
ما مور اولديغى سفرها يونه كليوب اولوميله
تيمارى محلول اولغي باعث عرض عبوديت
عبدالله قوللرينه صدقه و احسان بيورلوق
باينده فرمان سلطانم حضرتليقدر

بنده

حسين

برالا اريبو
حالیا

Vesika - III

(2) محلی کرد کہ

(3) بوجہ مندرجہ از روئے اجماعہ فقہیہ

عن زعمات ناهیت قنار در لواء ترجمان
نام کتاب علی رجب تذکرہ اول عن
کاتبان دیوان ضمایرون

بر سر عهدی که در این باب
تصمیم گردیده و در این باب
مابین ما و شما و در این باب
خارج از دفتر بروی این
بر سر این باب

⑤

فناں تابع پیشہ

زمین صہاری میٹہ لل

عشر خطه مد ۳ قیمت ۸۲.

عشر شہرید ۲ قیمت ۳۰۰

عشر بوجوتا اوسو

عشر خواہاں اور چک اچیت ۶

عشر فرمید ان اے اللہ تعالیٰ

عشر نخور او لیلہ ا قوت ۶۰

عش کتان ۴۰ عشر کوارہ ۶۰

عشر باغات ۹. رسم اختتام ۱۸.

رسم قتل ۱۲. رسم مرد

اسم اولی ۳. اسم ثانی ۱۶.

۵۰. رسم طپدی ریتن مع دستبازی

خامقون و مژده کانه قول و جاریه

Journal of Management Education 30(6)

۳۰۰ یکون

۳۰۰ یکون

وارد اولفقه مدجنه ثبت دفتر اولدی
تحریر فی شهر اواخر سنه ۸۹ [۱]

١٠٠٠

سلطان

① روللو و بھارتلو

دولت و سعادت
حضرتی صاع آید

بالادء مطرا و لان زمين صبارى بهتلك المراتج اورد

بر وجه تخمین ارجحیت ایجاد کرده بر حاکمیه احکام و قوانین

وجه شروع ادره و در مصلحت است و سریر رقی

نشاہی پاشایہ خطاب فرمان کریں

سُورَةُ

کاتر علی رحاب

...like

۱۲۰

Tarihçilik

Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Notlar

Osmanlı-Türk tarihi, 14. yüzyıldan beri dünya tarihini yakından ilgilendiren konulardan biridir. Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkileri Nicolae Iorga (Jorga)¹ ve Johann Wilhelm Zinkeisen² tarafından daha önce yazılmıştır. Osmanlı'nın genel tarihi, Doğu kaynaklarını da kullanan Joseph von Hammer³ tarafından yine Almanca olarak basılmış ve Hellert tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Hammer'in eserinin son ciltleri hâriç önemli bir kısmı Atâ Bey'in düzeltmeleriyle memleketimizde klâsik bir kaynak niteliğinde bugüne dek kullanılagelmiştir. Türkiye'de genel Osmanlı tarihi üzerinde son klâsik eserler, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya Karal⁴ tarafından yayınlanmış bulunmaktadır.

Osmanlı tarihine ait belge fonları İstanbul'da Osmanlı arşivinde ve Avrupa arşivlerinde büyük seriler hâlinde mevcuttur. Yalnız

-
- 1 N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 cilt, Gotha, 1908-1913. Türkçe çevirisi: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev.) Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
 - 2 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cilt, Hamburg ve Gotha, 1840-1863.
 - 3 J. Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 cilt, Pesth, 1827-1835. Eser, Mehmed Atâ Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir: *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, 9 cilt, İstanbul, 1330-1335 (1912-1917).
 - 4 İ.H. Uzunçarşılı ve E.Z. Karal'ın ortak yayını: *Osmanlı Tarihi*, 8 cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1947-1962.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 150 milyon kadar belge olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa'da Osmanlı tarihini ilgilendiren belge fonları, başta İtalya olmak üzere Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya arşivlerinde büyük seriler hâlinde mevcuttur. Bu arşivlerdeki belgeler kısmen seriler hâlinde yayınlanmıştır. Marino Sanudo, İtalya arşivlerinden belge özetlerini *I Diarii* adıyla 58 cilt hâlinde neşretmiş bulunmaktadır.⁵ Ayrıca Venedik elçilerinin senatoda okudukları raporlar üç cilt hâlinde E. Albèri⁶ tarafından yayınlanmıştır. Venedik balyoslarının İstanbul, Paris, Madrid ve Londra'dan gönderdikleri raporlar İngilizceye çevrilerek Londra'da basılmıştır.⁷ Fransız arşivinden 16. yüzyıla ait belgeleri E. Charrière dört cilt hâlinde yayınlamıştır.⁸ Bundan önce Avrupa arşivlerinden topladığı belgeleri Iorga, *Notes et Extraits* adlı altı ciltlik eserinde neşretti. Iorga ayrıca Romanya'da Hurmuzaki belge koleksiyonunda da binlerce vesika yayınladı. Yine Hollanda arşivlerinde mevcut Osmanlı ve Akdeniz tarihine ilişkin belgeler altı cilt hâlinde basılmıştır.⁹

On beş kadar memlekette yapılan bütün bu çalışmaların hemen hemen tam bir bibliyografyasını Viyana'da Andreas Tietze'nin çıkardığı *Turkologischer Anzeiger*'de bulmak mümkündür. Bu arşiv çalışmalarının ışığı altında Osmanlı tarihi araştırmaları tamamıyla yeni bir içerik kazanmakta; eski çarpıtılmış görüşler düzeltilmekte ve Osmanlı tarihinin bilinmeyen birçok cephesi aydınlatılmaktadır. Burada çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı arşivinden 1432 tarihli en eski bir timar icmâl defterinin yayınlanması,¹⁰ Balkan tarihi üzerinde bildiklerimizi kökünden

5 M. Sanudo, *I Diarii*, 58 cilt, Venedik, 1879-1903.

6 E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 15 cilt, Floransa: Società editrice fiorentina, 1839-1863.

7 *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice*, Londra: Her Majesty's Stationery Office.

8 E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt, Paris: Imprimerie Nationale, 1848-1860.

9 *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, (ed.) K. Heeringa-J.G. Nanninga: Martinus Nijhoff, 1910-1966.

10 *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (yay.) H. İnalcık, Ankara: TTK, 1954.

değiştirdi. Bu defter, Osmanlıların fetih sırasında yerli askerî aristokrat sınıfı, kendi timar sistemi içine aldığını ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçeği, Balkanlar'ın diğer bölgelerinde de görmekteyiz. Osmanlı fetih ve yerleşmesinin koşulları ve gerçekleri bu belge yayınlarıyla tamamen değişmektedir. Bu örneğe göre, Osmanlı arşiv belgeleri üzerindeki çalışmalar, Avrupa ile Arap memleketleri, Hindistan hatta Uzak Doğu ile ilişkiler üzerinde yepyeni perspektifler ortaya çıkaracaktır.

Bu yazıda, Osmanlı tarihçiliği ve vakâyinâmeler üzerinde genel bir değerlendirme sunacağız. Ardından, Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki tarihçilik üzerinde kısa bir ilâve yapacağız. Osmanlı tarihçiliğini genel hatlarıyla şu dönemlere ayırmak mümkündür.

1. 15. yüzyıl sonlarında II. Bayezid devrine gelinceye kadar Osmanlı tarihçiliği,

2. II. Bayezid devrinde yazılan genel Osmanlı tarihleri (*Tevârih-i Âl-i Osmân*),

3. Kanunî Süleyman devrinde, bu sultânın uzun saltanat yıllarını kapsayan genel tarihler ve şehnâmeler,

4. Vak'anüvisliğin kurulmasıyla devletin tarihinin vak'anüvisler tarafından dönem dönem yazılması,

5. 19. yüzyılda Batı'nın etkisiyle genel Osmanlı tarihleri yazılmaya başlanması,

6. Cumhuriyet Devri Osmanlı tarihçiliği.

1300-1490 Dönemi ve Menâkıbnâmeler

Bu dönemde, önemli sayılan zaferler ve sultânlar için menâkıbnâme tarzında birçok tarih kitabının yazıldığını biliyoruz. Âşıkpaşazâde, tarihinde bu çeşit menâkıbnâmeleri, kendi eserinde kısaltarak verdiğini ifade etmektedir. Bu dönemin Osman Gâzi'den Yıldırım Bayezid'e kadar olan tarihi ilk kez Yahşi Fakih tarafından derlenmiştir. Yahşi Fakih, bilgilerinin önemli bir kısmını Sultân Orhan'ın imamı olan babası İshak Fakih'ten nakletmektedir. Bu ilk derleme Osmanlı tarihi, maalesef kayıptır. Fakat Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân* adıyla ve yine derleme olan tarihinde bu

kitabı esas aldığını ifade etmektedir. Bunun dışında Âşıkpaşazâde birtakım başka menâkıbnâmeleri de kullandığını işaret eder. Âşıkpaşazâde'nin ifadesinden bu dönemde birçok menâkıbnâmenin yazılmış olduğunu anlıyoruz. Bu menâkıbnâmelerin çoğu bugün kayıptır. Ancak biz araştırmalarımızda II. Murad devrine ait *Gazâvât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân*¹¹ adlı menâkıbnâmeyi Mevlûd Oğuz ile neşrettik.

Yakınlarda ben böyle iki menâkıbnâmeyi daha ortaya çıkardım. Bu menâkıbnâmeler, ünlü Germiyanlı şair Ahmedî'nin Osmanlı hizmetine girdikten sonra yazdığı mensûr iki menâkıbnâmedir. Bu menâkıbnâmelerin birincisi 1385-1389 tarihinde Kosova gazâsını tasvir eden bir gazâvâtname,¹² ikincisi Sultân I. Mehmed'in 1402-1413 arasındaki tarihidir.¹³ Ahmedî'nin *İskendername*'de başlangıçtan Süleyman Çelebi'ye kadar olan Osmanlı tarihini özetleyen *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*¹⁴ adlı manzum, kısa tarihi çoktan beri bilinmekteydi. Fakat yukarıda bahsedilen iki menâkıbnâmesi Neşrî tarihine aynen alınmış olmakla beraber Ahmedî'ye aidiyeti şimdiye kadar bilinmiyordu. Bu sûretle bu dönemlere ait, yani 14. yüzyıl başlarında yazılmış iki menâkıbnâme daha tarih sahnesine çıkmış bulunmaktadır (bu menâkıbnâmeleri bu kitabın izleyen sayfalarında, ikinci bölümde bulacaksınız). Bu gibi menâkıbnâmeler Kosova Savaşı zaferi yahut Varna Savaşı zaferi gibi büyük hadiseler dolayısıyla yazılmış gazâvâtname, fetihnâme tarzındaki eserlerdir. Âşıkpaşazâde'nin özetlediğini söylediği bu gibi daha birçok menâkıbnâmenin yazılmış olduğuna şüphe yoktur. Ahmedî'nin iki menâkıbnâmesi Neşrî tarafından aynen aktarılmıştır.

11 Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, *Gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han: İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazâvâtname*, Ankara: TTK, 1978.

12 İnalçık, "Ahmedî's 'Ghazaname' on the Battle of Kosova", *Les Annales de l'Autre Islam*, Kosovo, Paris 2000, s. 21-26.

13 Ahmedî'nin bu iki menâkıbnâmesi hakkında daha geniş bilgi için bu kitabın ikinci bölümüne ve ayrıca bkz. İnalçık, "Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler", *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 1, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, s. 221-282.

14 Kemal Silay, *History of the Kings of the Ottoman Lineage and Their Royal Holy Raids Against the Infidels*, Cambridge, 2004.

Büyük zaferler dolayısıyla yazılmış menâkıbnâme tarzı, Osmanlı tarihçiliğinde bundan sonra da devam etti. Fâtih devrinde Farsça *Gazânâme-i Rûm*, daha sonraki devirlerde II. Bayezid devri için *Kutbnâme*,¹⁵ Kanunî Süleyman'ın seferleri için Matrakçı Nasuh'un ve Lokman'ın yazdığı *Şehnâme*'ler, 16. yüzyıl sonlarında Mustafa Âlî'nin Doğu seferleri (Osmanlı-Safevî savaşları, 1578-1590) üzerine yazdığı *Nusretnâme*, bu gibi menâkıbnâme tarzında eserlerdir. Bunlar belli başlı bir seferi veya zaferi bütün ayrıntılarıyla anlatırlar.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı tarihinin belli bir devir sonuna kadar genel tarih olarak ilk tertip eseri şüphesiz Yahşi Fakih'in tarihidir. Bu tarih daha sonraki devirlerde Ahmedî'ye, Âşıkpaşazâde'ye, Neşrî'ye, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*'a, Hâdîdî'ye, Behîştî'ye, Rûhî'ye, Oruç'a ve başkalarına kaynak olmuştur. Bu ana kaynağı, tam veya eksik olarak veya ilavelerle bu yazarların eserlerinde bulmak mümkündür. Bu nedenle o dönem tarihi üzerinde araştırma yapanlar yukarıda bahsedilen bütün bu kaynakları bir arada, karşılaştırarak kullanmak zorundadırlar.

Fâtih devrinde Şükrullah'ın Farsça ve Karamânî Mehmed Paşa'nın Arapça Osmanlı tarihi risâleleri, genel Osmanlı tarihi üzerinde basit birer kronolojiden ibaret kalmıştır. Fâtih devri üzerinde İstanbul fethinden II. Bayezid'in ilk yıllarına kadar yazılmış şahsî bir eser, Tursun Bey'in *Târih-i Ebü'l-Feth*'idir.¹⁶ Tursun Bey, II. Bayezid devrinde de sağ idi. Onun 1499'a kadar yaşadığı biliniyor. Tursun Bey, Mahmud Paşa'nın başkâtibi olarak olayları çok yakından takip eden bir bürokrattı. Onun amcası meşhur Anadolu Beylerbeyi Bursalı Hamza Bey'dir. Yine Fâtih devrinde 1467'ye kadar bir *Tevârih-i Âl-i Osmân*, yani genel bir Osmanlı tarihi yazan Oruç bilinmektedir.¹⁷ Oruç, bazı ilavelerle *Anonim Tevârih-i*

15 Firdevsî-i Rûmî, *Kutbnâme (Kıssa-i Midilli)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 643. *Kutb-nâme*, (haz.) İbrahim Olgun-İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 1980.

16 Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (yay.) Mehmed Ârif, TOEM ilavesi, İstanbul, 1330; H. Inalcık-R. Murphey (haz.), *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis-Chicago: Bibliotheca Islamica, 1978.

17 Oruç Bey, *Die frühosmanischen jahrbücher des Urudsch*, (yay.) Franz Babinger, 2 cilt, Hannover, 1925.

Âl-i Osmân'lardan farklı değildir. Halk için yazılmış bu *Tevârih-i Âl-i Osmân*'lar 16. yüzyılda da kısa tarihler olmaları dolayısıyla cidden popüler olarak okunmaktaydı. Bunlar arasında 1550'lere kadar bu tarzı devam ettiren Muhiddin el-Cemalî'nin tarihi ve bunun gibi birçok tarih mevcuttur.

II. Bayezid Devrinde Tarihçilik

Âşıkpaşazâde, Yahşi Fakih'ten sonraki olayları 15. yüzyıl sonlarına kadar getirmiş görünmektedir. O, bu derleme (*kompi-lasyon*) tarihi yazmaya 1474'te başlamış ve II. Bayezid devrinde devam etmiştir.¹⁸ Aynı devirde yine başka bir derleme Neşrî'nin *Cihânnümâ*'sıdır.¹⁹ Neşrî bütün diğer Osmanlı tarihçileri gibi Osmanlı tarihini İslâm tarihinin bir devamı, bir parçası gibi yorumlamaktadır. Neşrî, 14. yüzyıl sonlarında yazılmış olan genel Osmanlı tarihleri arasında, kaynakları bakımından en kapsamlı olanıdır. Esas itibarıyla Âşıkpaşazâde'yi ve yukarıda açıkladığımız üzere Ahmedî'nin eserlerini ve ayrıca yeni bir kaynak olarak tarihî takvimleri kullandı. Yine II. Bayezid zamanında, Neşrî'den sonra daha iddialı ve genel Osmanlı tarihleri yazılmıştır. Bunlar İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt*'i (Farsça), Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ı, Rûhî'ye atfolunan *Rûhî Tarihi*'dir.²⁰

Rûhî tarihine yahut Rûhî'ye atfolunan Oxford yazmasına göre, II. Bayezid bu tarihçileri huzuruna çağırmış ve bu büyük imparatorluğun şanına uygun büyük bir tarih yazmalarını istemiştir.²¹

18 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.

19 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnümâ: Neşrî Tarihi*, 2 cilt, (yay.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara: TTK, 1949.

20 Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel, "Ruhî Tarihi Oxford Nüshası", *Belgeler*, 14 (18), Ankara, 1992, s. 359-472.

21 "Sultan Bayezid bin Mehmed Han bin Murad Han, (...) çün bu bende-i zaif ü kalilü'l-bizâ'a ki ebâ an ced ol hânedân-i şerîf nimetiyle perverde olmuşdur, saadet müsaadet ve devlet muavenet edüb ol padişâh-i kerimün şerîf hidmetiyle müşerref olub silk-i huddâm ve âbidinde münelik olmak müyesser oldu (...) bazı muhaverât-i şerîfeleri esnasında bu mani fehmi olundu ki revârih-i selâtin-i ulu'l-emr-i İslâmiyye ki cenâb-i Hakk celle ve a'lâdan icâb-i itaatde tâli-i resûl vâkî' olmuşlardı. Badehû kasasî'l-enbiya ahsen-i kasas görünür, bu cihettendir ki ekâbir-i ulemâ anun zabtına

Böyle bir istek doğaldır; çünkü Fâtih devrindeki büyük fetihlerden sonra güçlü bir imparatorluk olarak ortaya çıkan Osmanlı'nın şanına uygun genel bir tarih o zamana kadar yazılmamıştı. Osmanlıların 14. yüzyıl başından beri örnek aldıkları büyük imparatorluk, Timur ve oğullarının imparatorluğuymdu. Timur'un tarihi, *Zafernâme* adı altında, Farsça yüksek inşâ diliyle yazılmış muazzam eserlerdir. İdrîs-i Bitlisî bu tarzı örnek alarak her padişah için bir cilt olmak üzere Farsça, *Heşt Bihişt*²² adlı büyük eserini yazıp sultâna takdim etti. Devrin büyük âlimi ve münşisi Kemalpaşazâde de Türkçe olarak sekiz cilt hâlinde Osmanlı tarihini yazdı.²³ İdrîs, Kemalpaşazâde ve Rûhî, üçü de genel tarih eserlerini yazarken başlıca kaynak olarak Neşrî'yi esas tutmuşlardır. İdrîs'in sekizinci cildinde özgün kısımlar bulunmaktadır. Orada devrinin büyük adamlarıyla yaptığı görüşmelerden ve kendi gözlemlerinden ilaveler vardır ve son cildi gerçekten özgün bir tarih sayılabilir. İdrîs'in daha önce yazılmış tarihleri kullanırken de en iyi nüshaları gördüğü anlaşılıyor. Çünkü bazen Neşrî'de olmayan birtakım bilgiler ve tarihlemeler bulunmaktadır. İdrîs'in oğlu Ebu'l-Fazl²⁴ onun eserini Selim devrine kadar getirmiştir. Kemalpaşazâde'nin ve Rûhî'nin eserlerinde yine Neşrî esas alınmıştır. Bu sûretle Âşıkpaşazâde'de

ve tahririne mütezim olub ol babda kitablar tasnif etmişlerdür, anıma tevârih-i eşref-i selâtin ki Âl-i Osmân'dur, ibârât-i 'âmü'n-nef' ile kemâyenbagi cem' olmamışdur, olsa müstahsen idi. Bu bende-i hakir mana-yi mezkûra ittıla' bâis oldu ki, ol tevârih ibârât-i Türkiye ile ki diyâr-i Rûm'da 'âmü'n-nef'dir cem ide. Pes bu kitabda selâtin-i aliyye-i Osmâniye hikâyetlerinden malûm olanların sahipleri alâ vecih'i ihtisar tedvin olundu". Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel, "Ruhi Tarihi Oxford Nüshası", s. 369.

- 22 Avrupa'da ve Türkiye'deki kütüphanelerde çeşitli yazma nüshaları vardır. İdrîs'in kendisi de eserini düzelterek birkaç defa yazmıştır. Türkiye'deki nüshaları: İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, İstanbul, Nûr-i Osmâniye, no: 3078, Hamidiye, no: 928, Ayasofya, no: 3544.
- 23 Kemalpaşazâde tarihinin bazı ciltleri Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır: Kemalpaşaoğlu Şemsüddin Ahmed Ibn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân, I. ve II. Defter*, (haz.) Şerafettin Turan, Ankara, 1991. İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osmân, IV. Defter*, (haz.) Koji Imazawa, Ankara, 2000. İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter*, (haz.) Ahmet Uğur, Ankara, 1997. Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân, X. Defter*, (haz.) Şefaettin Severcan, Ankara, 1996.
- 24 Ebu'l-Fazl, müderrislik ve kadılıktan sonra başdefterdârlık yapmıştır. *Heşt Bihişt*'e yazdığı ilave tarih kitabının yanı sıra babasının *Selimmâme* adlı eserini de toplayıp düzenlemiştir.

olmayan Ahmedî'nin iki menâkıbnâmesi bu derlemelerde yer almış bulunuyor.

II. Bayezid zamanında sultân için yüksek ve edebî bir üslûpla yazılan bu eserlerin yanında, halk ve askerler için Osmanlı tarihini basit bir dille özetleyen *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*'lar²⁵ mevcuttur. Bu halk kitaplarında Osmanlı hanedanını, bazı sultânların hareketlerini eleştiren satırlara rastlanır. Bayezid devrinde evvelce izah ettiğimiz gibi bazı münferit gazâlar, fetihler üzerinde de eserler yazılmıştır. Bunlardan en tipik olanı Midilli üzerine seferi tasvir eden *Kutbnâme*'dir.

Bayezid'in son yıllarında Selim ve kardeşleri arasında taht için büyük bir mücadele başlamıştı. Selim, tahtı ele geçirip kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Osmanlı çevrelerinde bu mücadeleyi anlatan ve Selim'i veya rakiplerini tutan birçok risâle yazılmıştır. Öyle anlaşıyor ki bu taht mücadelesi Osmanlı düşünce hayatında büyük ayrılıklara neden olmuştur. *Selimnâme* adıyla yirmiden fazla yazılmış olan bu risâlelerden bir kısmı Selim'e karşı, bir kısmı ise Selim'i destekler niteliktedir.²⁶

Kanunî Süleyman Devrinde Tarihçilik

On altıncı yüzyılda, Kanunî Süleyman'ın vezîriâzamları Rüstem Paşa, Lutfi Paşa ve Ayaz Paşa tarihler yazmışlardır. Bu vezîriâzamlar, yazdıkları tarihlerin başına yukarıda bahsettiğimiz anonim tarihleri aynen almışlardır. Rüstem Paşa tarihi basılmamıştır, fakat Lutfi Paşa tarihi yayınlanmıştır.²⁷ Bu devlet adamları ano-

25 *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, (yay.). Fr. Giese, Breslau, 1922. Fr. Giese neşrinin yeni harflerle basımı N. Azamat tarafından (İstanbul, 1992) yapılmıştır. Berlin Devlet Kütüphanesi (Königlichen Bibliothek) HS 216 numarada kayıtlıdır. Sonraki dönemlere ait bir diğer anonim tarih: *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (haz.) A. Özcan, Ankara, 2000.

26 Yayınlanan Selimnâmelere bazıları: Hoca Sadeddin Efendi, *Selimnâme*, İstanbul, 1280 (1863). Eser, *Tâcü't-Tevârih*'in ikinci cildinin sonunda yayımlanmıştır. Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz.) Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara, 1990. Şukri-i Birlisi, *Selimnâme*, (haz.) Mustafa Argunşah, Kayseri, 1997.

27 Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) Âli Bey, İstanbul, 1341; *Lutfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, (haz.) Kayhan Atik, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

nimleri kullandıkları gibi, kendi zamanlarına ait önemli bilgiler de vermektedirler. Bu eserlerin anonimlerden alınan kısımlarında, anonimlerin asıllarında olmayan ayrıntılar mevcuttur. Bu sebeple eski devirlere ait araştırmalar için kullanılabilir.

Kanunî devrinin ilk yılları Kemalpaşazâde'nin büyük tarihindeki son ciltte *Mohaçnâme* adıyla bilinmektedir. Kanunî devrinde yazılmış vakâyinâme tarzındaki eserler de şunlardır: Ferdî'nin *Süleymannâme* adlı eseri, bu devrin tarihini 1542'ye kadar kaydeder. Yine bu devir için bir genel tarih, meşhur Nişancı Celâlzâde Mustafa'nın yazdığı *Tabakâtü'l-Memâlik* adlı eseridir. Celâlzâde eserine devlet teşkilatı ve ülke hakkında da fasıllar koymuştur. Bu devirde genel tarih yazarlar arasında el-Lârî'nin Farsça dünya tarihini zikretmek lazımdır. O, Süleyman'ın ölümüne kadar bir Osmanlı tarihi vermiştir. Aynı devirde yine bir genel Osmanlı tarihini Arapça olarak yazmış olan Cennâbî'yi de zikretmek gerekir.

Bu devirde eski menâkıbnâmeler tarzında Kanunî'nin hemen hemen her seferi için bir gazâvâtnâme yahut fetihnâme yazılmıştır. Bunların içinde en göze çarpanı Matrakçı Nasuh'un eserleridir. Onun *Fetihnâme-i Karabuğdan* adlı eserinden başka *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı eseri bilinmektedir.²⁸ Yine bu seferler üzerinde Lokman'ın *Hünernâme*'si, aynı tarzda yazılmış bir eserdir. Bu gazâvâtnâme tarzındaki eserler, diğer genel tarihler yanında pek çok ayrıntıları ihtiva ettikleri için çok önemlidir. Yine bu gibi önemli olayları kutlamak maksadıyla yazılan eserler arasında sûrnâmeleri, yani padişahların düşünlerini anlatan eserleri unutmamak gerekir. Bunlar devletin sosyal hayatı, devlet teşkilatı, sınıflar bakımından önemli kaynaklardır. Süleyman dönemine ait bu tarzda yazılmış birçok menâkıbnâme ve risâleler bilinmektedir. *Süleymannâme*, *Zafernâme* ve *Hünernâme* gibi adlar altında yazılmış bu eserlerin birçoğu henüz yazma hâlinindedir. Bunların bir kısmının Avrupa, İspanya kütüphanelerinde bulunan nüshalarını

28 Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî], *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (yay.) Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* kitabında belirtmektedir.²⁹ Ayrıca bu devirde sefer esnasında ordunun geçtiği belli başlı menzilleri, durakları tasvir eden menzilmâmeler de önemlidir. Bunların birçoklarını Feridun Ahmed Bey'in *Münşeatü's-Selâtin*'inde bulmaktayız.³⁰ Ayrıca bu devirde meşhur Kapudan-i Derya Hayreddin Paşa'nın gazâları üzerinde de eserler yazılmıştır.³¹

I. Selim'in ölümüne kadar olan dönemi Hoca Sadeddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârih* adlı eserini iki cilt hâlinde yazmıştır. Sadeddîn Efendi, padişahların musâhibi ve akıl hocası olarak tarihî önemi olan bir şahsiyettir. *Tâcü't-Tevârih*, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından Selim devri sonuna kadar olan bir genel Osmanlı tarihini kapsamaktadır. Bu tarihi Türkçe olarak fakat o zamanın ağır inşâ diliyle yazmıştır ve Osmanlı tarihinin bu devresi için klâsik bir eser sayılır. Sadeddîn'in bu tarihi, Vincenzo Bratutti tarafından İtalyancaya çevrildi. Batı dillerine başka tercümeleri de yapılmıştır. Yani Osmanlı tarihinin bir klâsiği olarak Doğu'da ve Batı'da kaynak olmuş en önemli eserlerdendir. Bu eser aslında büyük kısmı itibariye İdris-i Bitlisî'nin Farsça *Heşt Bihişt*'inin bir tercümesidir. Hoca Sadeddîn Efendi eserini hazırlarken başka Osmanlı tarihlerini de kullanmış, Neşrî'yi muhakkak görmüş, fakat yine de eseri özgün sayılamaz. O dönemi incelemek ve araştırmak isteyenler, bunun kaynağı olan ve yukarıda bahsedilen *Heşt Bihişt*'e başvurmalıdırlar.

Sadeddîn, münşî bir mütercim olarak yukarıda bahsedilen Lârî'nin Farsça dünya tarihinin Osmanlılar dışındaki diğer kısımlarını yine inşâ diliyle Türkçeye çevirmiştir. Ayrıca Selim'in babasıyla olan ilişkisi Osmanlı tarihçilerini devamlı meşgul ettiği için

29 Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927. Tercümesi: Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 81-85.

30 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, 2 cilt, İstanbul, 1274-75 (1858-59).

31 *Gazâvât-i Hayreddin Paşa*'nın yeni harflerle ve kısaltılarak baskısı, Fevzi Kurtoğlu, *Barbaros Hayreddin Paşa*, İstanbul, 1935. Sadeleştirilmiş Türkçe baskıları: M. Ertuğrul Düzdağ, *Akdeniz Bizimdi, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Savaşları: Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, 7. baskı, İstanbul, 1984. *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, (yay.) Yılmaz Öztuna, İstanbul, 1989.

bir de *Selîmnâme* yazmıştır. Yavuz Selim'in Mısır'da Tumanbay'ı idamıyla biter. Eserin, sonunda Taşköprülüzâde gibi Osmanlı ulemâsından geniş bir şekilde bahsetmiştir. Bu bölümde meşayih ve ulemâdan uzun uzadıya bahseder. Matbu nüshada "Hâtîme" adı altında yer alan bu kısım, biyografi lûgatı olarak büyük önem taşır.³²

Selânikî ve Mustafa Âlî

On altıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı tarihçiliğinde seçkin bir yeri olan iki önemli yazar, Selânikî ve Mustafa Âlî'dir. Selânikî'nin Osmanlı mâliye divânında bir kâtip olarak mâlî işler ve para meseleleri üzerinde uzmanlığı vardır. İdaredeki bozuklukları, akçenin değerinin düşmesi dolasıyla isyanların çıkmasını ve devlet kademelerindeki büyük kargaşayı en iyi aksettiren kaynaklardan biri *Selânikî Tarihi*'dir.³³ Selânikî'nin ölümü 1600'lere doğrudur. Eser, 1563-1599 yılları arasındaki olayları anlatır. Bu dönem için son derece önemli bilgiler verir.³⁴

Gelibolulu Mustafa Âlî ise önemli bir tarihçi olduğu kadar Osmanlı kültür tarihi bakımından da önemli eserler vermiştir. Mustafa Âlî, bir münşî bürokrat sıfatıyla eserlerini yazmıştır. Bütün maksadı padişaha musâhib olmak, yani devlet idaresinde padişahın baş müşaviri durumuna gelmekti. Fakat hayatı boyunca bunu bir türlü elde edemedi. Bunun üzerine musâhiblik sanatına dair ilimlerde kalem oynattı. Yani hattatlıktan tarihe, saray protokolünden devlet idaresine ve mâliyenin tenkidine kadar pek çok eser vermiştir. Tipik bir "kâtibü't-tedbîr", yani devlet işlerine vâkıf, münşî, çok esaslı bilgi sahibi bir bürokrattır. Fakat hiçbir zaman padişah musâhibi olamadığından kendi yolunu kesenlere karşı gayet şiddetli hücumlar yapmıştır. Bu sebepten dolayı kendisini benimseyen bir devlet adamı çıkmadı.

32 Bu bölüm *Tâcü't-Tevârih* (matbu nüshada: Matbaa-i Amire, 1863), c. 2, s. 402-619.

33 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, (haz.) Mehmet İpşirli, 2 cilt, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.

34 Yazma nüshalarda 1599'a kadar anlatılan olaylar, Nâimâ tarihinin bu yıldan başlaması nedeniyle matbu eserde 1592 yılına kadar gelir.

Onun tarih sahasındaki eseri *Künhü'l-Abbâr*, kendisinden önceki Şükrullah, Lârî, Cennâbî gibi bir dünya tarihi olarak planlanmış ve dört rükne ayrılmıştır. İlk rükün, yaradılıştan Hz. Muhammed'in nurunun Hz. Adem'e geçişinden, bütün mahlûkâtın sırasıyla meydana gelişi ile dağlar, denizler, sular ve iklimden bahseder. İkinci rükünde, *Kur'an*'da adı geçen peygamberler, Arap toplumları, Hz. Muhammed'in peygamberliği, mucizeleri, ilk halîfeler, Emevîler, Abbâsîler, Arap emirleri, âlimler, şeyhler ve tabipler yer alır. Üçüncü rükünün konuları, Türk ve Tatar kavimleri ile hakanlarıdır. Tolunlular, Fâtımîler, Eyyûbîler, Memlûklar, Safevîler, Buhara ve Semerkant hanları, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Dulkadiroğulları bunlar arasındadır. Dördüncü rükünde ise Osmanlıların ortaya çıkışından 1599 yılına kadar olan olaylar anlatılır. Tarihlendirme saltanat sırasına göredir. Her padişah dönemi, sultânın doğumuyla başlar ve cülusundan itibaren olaylar sırasıyla anlatılır. Her padişah döneminde yetişen devlet adamları, ulemâ, şeyhler ve şâirlerin hâl tercümelerine dair önemli bilgiler verilir. Son iki rükünü son derece kıymetlidir. Bugün kayıp olan bazı eserleri de kullandığı için değerli bilgiler verir. Kendi zamanı için bilhassa özgündür. Maalesef eski harflerle olan yayını çok hatalıdır.³⁵ *Künhü'l-Abbâr*'ın dördüncü rükünün yeni harflerle baskısı da yapılmıştır.³⁶ Dördüncü rükünün Fâtih Sultân Mehmed devrine ait kısmının ayrı bir yayını vardır.

Âlî'nin Osmanlı tarihini ilgilendiren eserleri arasında yer alan *Fusûlü'l-hâl ve'l-akd ve usûlü'l-harc ve'n-nakd*'i 1598'de yazıldı. İslâm hanedanlarının tarihini ve yıkılış sebeplerini inceleyerek Osmanlı Devleti'ndeki çarpık kurumları ele almıştır. Âlî, eski gazâvâtname-şehnâme geleneğini de takip eden birtakım tarihî eserler yazmıştır. Bunlardan en önemlisi Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan seferini (1578-1580) ayrıntılarıyla anlatan eseridir. Bu, diğer şehnâmeler gibi Âlî'nin özgün ve tarihî bir eseridir. Tarih

35 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Abbâr*, 5 cilt, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1277-1285 (1860-1868).

36 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü't-Tarih-i Künhü'l-Abbâr*, 2 cilt, (haz.) Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar, Kayseri, 1997. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Abbâr'ında II. Selim ve III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, 3 cilt, (haz.) Faris Çerçi, Kayseri, 2000.

eserleri arasında en özgün olanı *Nusretnâme*'dir. Bunlardan bir diğeri olan *Nâdirü'l-mehârib*, II. Selim ile kardeşi Bayezid arasındaki savaşları anlatır.

Danışmendoğulları tarihine ait *Danışmend-nâme*'yi kullanarak bu hanedan üzerinde yazdığı *Mirkâtü'l-Cihad fî Târih-i Melik-i Danışmend Ahmed* adlı eseri de ayrıca önemlidir. Eser, 1360'ta Ârif Ali tarafından yazıldığı iddia edilen *Danışmend-nâme*'ye dayanmaktadır. Ârif Ali'nin bu eseri 1360'ta yazılmış olamaz, çünkü I. Murad Tokat bölgesine çok sonraları, 1380'den sonra gitmiştir. Edebiyatçılar 1360 tarihini esas almakla beraber bu tarih yanlıştır.

Âlî'nin tarihî eserleri arasında en önemlileri bunlardır. Kendisi musâhib olmak iddiasında olduğu için devletin nasıl idare edileceği hakkındaki 1581 tarihli *Nushatü's-selâtin* adlı kitabını, Halep'te timar defterdârı olduğu zaman yazdı. Âlî'nin bir bürokratin bilmesi gerekenler üzerinde yazılmış birkaç eseri daha bulunmaktadır.³⁷

Selânikî ve Âlî, III. Murad ve III. Mehmed devrindeki büyük siyasi ve para meselelerinin çıktığı kargaşa devrinde yaşamış ve Osmanlı çöküş tarihinin önemli meselelerine dokunmuş iki büyük tarihçidir. Osmanlı edebiyatında "Tagayyür ve Fesad" diye adlandırılan bu devirdeki bozukluklar üzerinde bu iki tarihçiden başka, sultânlara nasihat şeklinde birtakım lâyhalar yazan bir dizi yazar ortaya çıkmıştır.

On yedinci yüzyılın başında, I. Ahmed zamanında bütün müesseselerde bir ıslahat düşüncesi ortaya çıktı. Padişaha Osmanlı kanûn ve müesseselerindeki bozuklukları lâyiha şeklinde sunan tecrübeli bürokratlar bir seri eser yazmışlardır. Bunların en eskisi *Kitâb-i Müstetâb*'dir.³⁸ Tenkit tarzında yazıldığı için müellifi ken-

37 Aynı zamanda döneminin çok önemli bir bürokrati olan Mustafa Âlî'nin hayatı üzerinde, İbnülemin Mahmud Kemal'in ayrıntılı biyografisinden sonra onun bürokrat vasfını esaslı şekilde tahlil eden çalışmayı Amerikalı tarihçi Cornell Fleischer yayımlanmıştır: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986; tercümesi: *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev.) Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

38 Y. Yücel (haz.), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitâbu Mesâlih-i'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara: TTK, 1988.

disini saklar. Ondan sonra *Kavânîn-i Yeniçeriyân* ve *Aziz Efendi Kanûnnâmesi* gelir. Bunlar *Kitâb-i Müstetâb* tarzında yazılan eserlerdir. Padişahlara devlet idaresindeki bozuklukları sıralar ve alınması gereken tedbirleri belirtirler. Ayn Ali ayrıca önemli bir eser yazmıştır.³⁹ Bilhassa Ayn Ali timar işlerinin başında olduğu için timar meselelerini çok iyi bilmekteydi. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'ı da yine Yeniçeri Ocağı'ndan yetişmiş yaşlı bir yeniçeri yazmıştır.⁴⁰ Akhisarî olarak tanınan Hasan Kafi'nin *Usulü'l-Hikem fî Nizamü'l-Âlem* adlı eseri de bu tarzdadır. Aslı Arapça olan kitap sonradan Türkçeye çevrilmiştir. Bu lâyihalardan en tanınmış IV. Murad'a sunulan *Koçi Bey Risâlesi*'dir.⁴¹ Bu tip lâyiha lar üzerinde, Mehmet Öz tarafından yapılan derli toplu bir değerlendirme çalışması bulunmaktadır.⁴²

Şehnâmeler

Sultânların çeşitli seferleri üzerinde gazâvâtname geleneğini sürdüren bir şehnâmeciler silsilesi vardır. Şehnâmeler, gazâvâtname ler gibi basit bir Türkçe ile değil, yüksek inşâ diliyle, sultânların her bir seferi için ayrı ayrı ve minyatürlerle süslenen, sarayın kitaplığına mahsus, Nakkaşhâne'de yazılmış sanat eserleri ve tarihlerdir. Şehnâmecilerin en tanınmış olanı Fethullah Arif'tir. İran'dan gelmiştir, İran saray geleneğini Kanunî zamanında Osmanlı sarayına getirmiştir. O, Yavuz Selim'in gazâlarını terennüm eden manzum, 800 beyitlik bir şehnâme yazdı.

Bu şehnâmeler, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sini taklit eden bir tarzdadır. İkincisi Eflatun Şirânî'dir. O da İranlıdır, ama aslen Türkmen'dir. İran sarayında yetişmiş, sonra 1547'de İstanbul'a kaçmıştır. Fethullah Arif'in yerine şehnâmecî tâyin edilmiştir

39 Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-ı Defter-i Divân*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaası, 1280 (1863).

40 Rusya İlimler Akademisi A 249 numaralı yazmadan yayımlayan: A.Y. Petrosyan, *Mebde-i Kanûn-i Yeniçeriyân Ocağı*, Moskova, 1987.

41 *Koçi Bey Risâlesi*, (haz.) Ali Kemali Aksüt, İstanbul: Vakıf, 1939. *Koçi Bey Risâlesi*, (haz.) Yılmaz Kurt, Ankara: Ecdad Yayınları, 1994.

42 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.

(ö. 1569'a doğru). Bu şehnâmcilik türü, vak'anüvislikten önce bir nevi vak'anüvislik sayılabilir. Çünkü resmî olarak bir şehnâmeci sultân tarafından tâyin ediliyordu. Seferleri İran geleneğine uygun olarak süslü bir şekilde tasvir ediyor ve eserleri Nakkaşhâne'de padişaha layık bir sanat eseri olarak hazırlıyorlardı.

Şehnâmcilik saraya bağlı bir kurumdur. Şehnâmecilerin ilki, Fâtih için yazdığı *Gazânâme-i Rûm* müellifi Kâşî'î'dir. Ondan sonra şair Şehdî ve ardından Fethullah ve Şirvanlı Eflatun gelir. Bu şehnâmeciler, IV. Murad devrine kadar süslü, Nakkaşhâne'den çıkma şehnâmeler yazmışlardır. Şehnâmcilik resmî bir makam olduğu için vak'anüvisliğin başlangıcı gibi düşünülmektedir. Bunlardan bir tanesi şair Seyyid Lokman'dır. Eflatun'dan sonra şehnâmeci tâyin edilmiştir. Lokman'ın eseri *Hünernâme*'dir. *Şehnâme-i Âl-i Osmân* adlı manzum eseri Osmanlı tarihini başından itibaren ele alır. II. Selim için *Selimnâme*'si, III. Murad için *Şehinşahnâme*'si, daha sonra yazdığı *Hünernâme*'si⁴³ ile Osmanlı padişahlarının tasvirlerini kapsayan *Kıyafetü'l-İnsaniyye fi-Şemâil-i'l-Osmâniye* adlı bir eseri daha vardır. Lokman'dan sonra gelen başka bir şehnâmeci de Tâlikizâde Mehmed'dir (ö. takriben 1599). Doğru seferleri üzerinde eserler ve III. Mehmed'in tarihini yazmıştır.

On yedinci yüzyılda müstakil bir eserin yazarı olarak İbrahim Peçevî'nin (Peçûyî) eseri önemlidir.⁴⁴ Devlette yüksek hizmetlerde bulunmuş olan Peçevî, Macarca bildiğinden bu kaynakları da kullanmıştır. Bu yüzden 1520-1640 tarihleri arasındaki Osmanlı tarihi için özgün tarihlerden birisini oluşturur. Bu devirde genel bir Osmanlı tarihi olarak Solakzâde (ö. 1657) adıyla meşhur Mehmed Hemdemî'nin eseri *Fihrist-i Şâhân* zikredilmelidir. Kitabını basit bir Türkçe ile yazdığı için çok ün kazanmıştır. Aslında Selim devrinin sonuna kadar olan dönem için Solakzâde'nin eseri, *Tâcû't-Tevârih*'in Türkçeleştirilmiş şekline başka bir şey değildir. Tarihi 1054 (1644) yılına kadar gelmektedir.

43 Seyyid Lokman, *Hünernâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1524. Eser üzerindeki çalışma için bkz. Zekariya Eroğlu, "Şehnâmeci Lokman'ın Hünernâmesi", Yüksek Lisans Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi, 1998.

44 İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul, 1283. Yeni harflerle ve sadeleştirilmiş baskısı, *Peçevî Tarihi*, (haz.) Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1981.

Bu noktada bir de özel tarihlerden bahsetmek gerekir. Bu tür eserler, şehnâme tarzında yalnız padişahların değil, paşaların seferleri için de yazılmışlardır. Mesela bunlardan Sinan Paşa'nın Yemen seferi hakkında yazılmış olan böyle bir eser vardır. Lala Mustafa'nın da şehnâme tarzında eserleri bulunuyor. Yemen fethi için 1574'te Nihaî ismindeki bir şair, *Fethiye-i Yemen* adlı bir eser, Rumuzî isminde bir diğer şair yine Sinan Paşa'nın Yemen fethini yazmıştır. Kutbüddîn Nehrevâlî adlı bir müderrisin III. Murad'a ithaf ettiği yine Yemen fethine ait olan *el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-Osmânî* kitabı meşhurdur. Bu eser, Hicaz tarihi bakımından da önemli bir kaynaktır. 1570 tarihine kadar gelmektedir. Bunu F. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka* adıyla Almancaya tercüme etmiştir. Mekke tarihi için yazılan *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillahi'l-Haram*'ı bu eserle karıştırmamak gerekir.

Osmanlı dönemi Arap memleketleri tarihi için Celâlzâde'nin kardeşi Salih tarafından yazılan *Tarih-i Mısır-ı Cedîd* adlı eser dikkati çeker. Tarihi ve coğrafi bir eserdir. Daha çok Arapça kaynaklardan faydalanmıştır. 16. yüzyıl tarihi için, bilhassa bürokratlara örnek olmak için, belgeleri bir araya getiren eserler de yazılmıştır. Bunların en meşhuru Feridun Ahmed'in *Münşeâtü's-Selâtin* adlı eseridir. H. 1271'de yazılan bu eserin birinci cildinde 625 vesika, ikinci cildinde 456 vesika vardır.

Sûrnâmeler

Padişahların seferlerinden başka onların hayatında çok önemli bir yer tutan düğünleri, ayrı eserler hâlinde yazan bir grup olarak saray sûrnâme yazıcıları vardı. Sûr kelimesi, “düğün, velîme, ziyâfet, şehriyân, şenlik” anlamlarındadır. Sûrnâme de düğün, şenlik ve ziyâfet gibi konularda yazılan manzum ve mensûr eserlerdir (bazı sûrnâmeler minyatürlerle birlikte basılmıştır). Sûrnâmeler, padişah şehzâdelerinin sünnet düğünlerini, kızlarının ve kardeşlerinin düğünleri vesilesiyle yapılan sûr-i hümayûnları anlatan edebî eserlerdir. Tarihçilerin bazen kuru ve yalın ifadelerle anlattıkları bu şenlikler, sûrnâme müellifleri tarafından daha canlı, sanatlı ve

gösterişli ifadelerle edebiyatımızda yer alır.⁴⁵ İlk müstakil sûrnâme, 1582 yılında III. Murad'ın şehzâdesi Mehmed için yapılan sünnet düğününü,⁴⁶ son müstakil sûrnâme 1858 yılında Abdülmecid'in kızları Cemile Sultân ile Mahmud Celaleddin Paşa ve Münire Sultân ile İbrahim Paşa'nın düğününü konu edinmektedir.⁴⁷ III. Murad'ın şehzâdelerinin sünnet düğününü anlatan İntizâmî'nin *Sûrnâme-i Hümayûn* adlı başka bir eseri daha vardır. Bunlardan başka çeşitli düğünleri anlatan Nâbî, Abdî, Vehbî, Hazîn, Haşmet, Melek İbrahim, Rif'at, Esed, Lebîb, Hızır ve Tahsin sûrnâmelerini sayabiliriz.

On yedinci yüzyılda Evliya Çelebi'nin 10 ciltlik *Seyahatnâme* adıyla bilinen eseri, yaşadığı devrin tarihi için son derece önemli bir kaynaktır.⁴⁸ Yalnız sultânların ve paşaların özel hayatları, savaşları, karakterleri ve Osmanlı tarihî coğrafyası bakımından değil, tarihî coğrafya ve sosyal hayat bakımından eş bulunmayan bir kaynaktır. Evliya Çelebi'nin durumu ve sanatı üzerine şimdiye kadar yanlış bilgiler verilmiştir. Evliya Çelebi, Osmanlı tarihinin başından beri görülen, Germiyanlı musâhib şairler gibi paşalara musâhiblik eden ve hayatını bununla kazanan bir *musâhib-nedîm*dir. Onun bu üstün meziyetleri dolayısıyla her paşa onu kendi hizmetine almak için rekabet hâlindeydi.

Evliya Çelebi, bir paşa veyahut vezîriâzam için gerekli tüm dinî, idarî, protokol ve kâtiplik gibi hizmetleri gören tipik bir musâhibdi. Başka musâhiblerden farklı olarak kendisinden sonra imparatorluk içinde hizmet gören devlet adamlarına, paşalara bir kılavuz bırakmak istemişti. *Seyahatnâme*'sinin esas karakteri budur. Eserinin bu vasfı şimdiye kadar anlaşılmamıştır. O, gittiği her yerde şehirleri, memurları, bölgenin coğrafi karakterini tasvir ile kalmaz, aynı zamanda orada kullanılan dil ve lehçeden örnekler

45 Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Sûrnâmeler, Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Ankara: AKM Yayınları, 1999, s. 5-6.

46 Bu manzum sûrnâme Gelibolulu Mustafa Âli tarafından yazılmıştır. *Câmiü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, numara, 4318. Yeni harflerle baskısı, *Câmiü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, (haz.) Ali Öztekin, Ankara: TTK, 1996.

47 Mensûr olan bu sûrnâmenin müellifi Nâfî'dir.

48 Evliya Çelebi Mehmed b. Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1314-1318; Yeni harflerle baskısı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (haz.) Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: YKY, 2013.

verir. Bu sûretle bölgeye giden memurlara da yardım etmek istemiştir. Eseri, tarihî coğrafya bakımından dönemini anlamak için en önemli kaynağımızdır. Abartmalarını göz önünde tutarak onun verdiği bilgilerin tümü hakkında şüpheler uyanmıştır. Ama bir musâhibin hikâyeler ve olağanüstü hadiseler anlatarak efendisini eğlendirmek üzere yazdığı fantastik şeyleri, onun tarihî gözlemlerinden ayırt etmek lazımdır. Musâhibin vazifelerinden birinin de efendisini eğlendirmek olduğu unutulmamalıdır. On yedinci yüzyılın önemli bir tarihçisi de Münecimbaşı'dır. O, Hz. Adem'den 1670'e kadar gelen olayları kapsayan *Cami'ü'd-Düvel* adlı iki ciltlik Arapça bir eser yazmıştır. Bu eser *Sahâyifü'l-Abbâr* adıyla Ahmed Nedîm tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁹ Münecimbaşı, bugün kayıp olan yazmaları kullandığı için İslâm hanedanları üzerindeki bu eseri bazı bakımdan özgündür. Neşri'den sonraki tarihî takvimleri kullanmış, önemli bilgiler veren bir tarihçidir (3 cilt olarak H. 1281'de İstanbul'da basıldı. Tercümesi güvenilir).

Vak'anüvisler

Vak'anüvis, Osmanlı merkez teşkilatında görevli devlet tarihçisine verilen unvandır. Vak'anüvisler kendilerinden önce yazılanları değerlendirirler, kendi zamanlarına ait olayları da ayrıca kaydederdiler. Bu müessese 18. yüzyılın başlarından itibaren oluşturulmuştur. Edebi vasfı ağır basan ve yine bir çeşit resmî tarihçilik olan "şehnâmecilik" ile "vak'anüvislik"i birbirinden ayıran bazı farklar vardır. Yukarıda belirtildiği üzere belirli bir dönemin tarihini yazmak üzere bazı tarihçiler⁵⁰ görevlendirilmişse de bunların görevini, Dîvân-i Hümâyûn'a bağlı ve devamlı bir devlet hizmeti olan vak'anüvislikten ayırmak gerekir. Nâimâ Mustafa Efendi'nin ilk defa vak'anüvis tâyin edildiği bilinmektedir. Râşid'den itibaren ise

49 Münecimbaşı Ahmed, *Sahâyifü'l-Abbâr*, (çev.) Ahmed Nedîm, İstanbul, 1285. Sadeleştirilmiş baskısı, *Münecimbaşı Tarihi*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

50 Daha II. Bayezid döneminde, Osmanlı tarihini yazmak üzere Kemalpaşazâde, İdris-i Bitlisî ve Rûhî'nin görevlendirildiğinden bahsetmiştik. Keza, şehnâmeciler de resmî tarihçilerdir. Aslında, vak'anüvis adı altındaki yeni bir vazife, bu eski tarihçilerin görevinin devam ettirilmesinden başka bir şey değildir. Şehnâmeciler de yazdıkları ve sultâna takdim ettikleri tarihler karşılığında ihsanlar almışlardır.

vak'anüvislik artık bir devamlılık kazanmıştır. İbrahim Müteferrika matbaasının kuruluşundan sonra vak'anüvislerin eserlerinin sırayla basılması düşüncesi doğmuştur.

Vak'anüvislik, Divân-i Hümayûn kalemleri arasından teşekkül ettiğinden inşâ ve şiir sanatında mahir ve genellikle hâcegânlık rütbesine ulaşmış kâtipler arasından seçilmişlerdir. Şânizâde'nin azliyle yerine geçecek kişi üzerinde yapılan uzun müzakereler sırasında, Sultân II. Mahmud, "esrâr-i devletten bir memuriyet olmakla, 'vak'anüvis' tâyin edilecek kişinin hüner ve marifetten başka iyilik ve dindarlık vasıflarını da taşıması" gerektiğini belirtmiştir. Görevli bulundukları dönemin olaylarını tespit ve yazma yanında vak'anüvislere, seleflerinin eksik bıraktıkları dönemin tarihini yazma vazifesi de yüklenmiştir. Bu sûretle, kesintisiz bir tarihin kayda geçmesi sağlanmıştır. Azil veya ölüm hâlinde, öncekilerin tuttuğu notlar ve kendilerine verilmiş olan belgelerin, yeni memura devir ve teslim edilerek olayların kaldığı yerden yazılması emredilmiştir. Bürokratik yazışma evrâkından tarihe kaydı uygun olanlar işlemleri tamamladıktan sonra vak'anüvise haber verilirdi.

Vak'anüvislik devletin seçkin bir hizmeti olduğundan bu hizmete getirilenler olayları araştırırlar ve bu konuda kendilerinden bir şey saklanmazdı. Hatta devlet adamları bazı gizli hususları onlara haber verirlerdi.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra olayların sebep-sonuç ilişkilerinin bilinmesi pek istenmediğinden devlet sırları kendilerinden saklanmaya başlandı. Bu yüzden vak'anüvisler de ya önemsiz şeyleri büyötmüş ya da önemli şeyleri hakkıyla yazamamışlardır. III. Selim döneminde, devletteki topyekûn reform çalışmaları sırasında, vak'anüvisler için de bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, imkân oranında Avrupa devletleriyle olan ilişkilerin de vak'anüvislere bildirilmesi söz konusu olmuştur.

Nâimâ'dan önce, padişahın yanında ve hizmetinde olarak 1683-1699 savaş olaylarını cepheden gelen telhisleri kullanarak devlet için bir tarih yazan Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın (1628-1723) tarihini yine bir resmî vakâyinâme sayabiliriz.⁵¹ Mehmed Ağa'nın bu eseri, arşiv belgeleri mahiyetinde belgeler içerdiğinden son derece önemlidir. Fındıklılı 1699'dan sonra da sarayda padişahın günlük faaliyetlerini tespit eden bir eser yazdı. Bu ikinci eserinin siyasî olaylar bakımından kıymeti ikinci plandadır. Silahdar'ın eserini Ahmed Refik Bey çok güvenilir ilmî bir şekilde neşretmiştir. 1683-1699 devri tarihi için en önemli kaynağımızdır. Silahdar Mehmed Ağa'nın eseri, Hacı Halife'nin *Fezleke-i Tevârih* adlı eserini devam ettirir. Asıl ayrıntılı tarihi 1680'lerden itibaren ve Avusturya seferleri bakımından çok önemlidir.

İlk devlet tarihçisi sayılan Nâimâ Mustafa Efendi (ö. 1716), vak'anüvisliğe 1114'ten (1702) önce Amcazâde Hüseyin Paşa tarafından getirilmiş olmalıdır. Görevinin ne zaman sona erdiğine dair kesin bilgiler yoktur. Nâimâ devlette kâtiplik vazifelerinde bulunmuş, 1709 tarihinde Nimetî Efendi yerine teşrifatçıbaşı tâyin edilmiştir. Telif ettiği ilk eser 982-1065 (1574-1655) dönemi olaylarını anlatır. Karlofça Antlaşması'na dair bir mukaddime ilavesiyle *Ravzatü'l-Huseyn fi Hulâsati Ahbari'l-Hâfikeyn* adıyla hazırladığı eserini Amcazâde Hüseyin Paşa'ya sunmuştur. Nâimâ'nın, kendisinden önce yazılmış eserleri, özellikle Hüseyin Vecihî'nin eserini, *Şarihü'l-Mennarzâde*'yi ve Hacı Halife'nin *Fezleke*'sini anlaşılır ve basit bir üslûpla takip ederek yazdığı bu ilk tertip altı ciltlik eseri, 17. yüzyıl tarihi için belli başlı bir kaynaktır. 1000-1070 (1592-1660) yıllarını kapsayan ayrı bir eser daha hazırlamıştır. Bu ikinci tertip eseri ölümünden sonra İbrahim Müteferrika tarafından iki cilt hâlinde basılmıştır (1147/1734).⁵² İstanbul'da dört defa basılan eserin en iyi sayılan dördüncü baskısı, altı cilt olarak 1281'de Matbaa-i Âmire tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Batı dillerine de tercüme edilmiştir. Bu devir için klâsik bir kaynaktır.

51 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1928.

52 Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", *Vekayi'nüvis: Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, s. 112.

Râşid Mehmed (ö. 1735), Nâimâ'dan sonra, Osmanlı Devleti vakâyiini vak'anüvis olarak 1714'te devraldı. *Tarih-i Râşid* adlı kitabı 1071-1134 (1660-1722) yılına kadar gelir. Üç cilt hâlinde topladığı eseri İbrahim Müteferrika tarafından basılmıştır.⁵³ 1865'te beş cilt hâlinde ikinci bir baskısı daha yapılmıştır. Râşid, Halep'e kadı olarak gönderilince onun yerine vak'anüvis olarak Müderris Küçükçelebizâde İsmail Asım (ö. 1760) tâyin edildi. Selefının kaldığı yerden olayları yazmaya devam ederek 1722-1729 yılları arası vakâyiini vak'anüvis olarak kaleme aldı.⁵⁴ Daha sonra ilmiyede ilerleyerek, 1759'da şeyhülislâmlık görevine tâyin edildi. Vak'anüvislikten azline kadar olan iki senelik olayları yazamamış olduğu hâlde, halefi olan Mustafa Sâmi, I. Mahmud'un cülusundan (1143/1730) sonraki yılları kaleme aldığından yazılmamış bulunan 1142 (1729-1730) senesi vakâları bazı telif eserler ve *mühimme* defterlerine dayanılarak Mehmed Ârif Bey tarafından yazılmıştır.⁵⁵

Ahmed Lutfi Efendi *Tarih*'inde, kendi devrine kadarki vak'a-nüvislerin bir listesini verir. Benzer bilgiler, daha kapsamlı olarak Mehmed Cemaleddin'in *Âyine-i Zurefâ*'sında da mevcuttur.⁵⁶ Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis" makalesinde bu konuda tahlilî bilgi sunar. Lutfi Efendi ve Mehmed Cemaleddin'deki bilgilerin birçok açıdan tashihe muhtaç olduğunu belirten Kütükoğlu,⁵⁷ belli başlı vak'anüvislerin görev dönemleri ve eserleri hakkında kendi tespitlerini aktarır.

Ahmed Lutfi Efendi'nin 1866'da başlayıp 1907'de vefatına kadar süren 41 yıllık vak'anüvisliğinden sonra bu makam iki yıl kadar boş kalmıştır. 1909'da V. Mehmed Reşad'ın cülusunu mü-

53 Mehmed Râşid, *Tarih-i Râşid*, İstanbul, İbrahim Müteferrika tab'ı, 1153/1740; ikinci baskısı: İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1282 (1865).

54 Küçükçelebizâde'nin eseri, *Râşid Tarihi*'nin bir zeyli gibi itibar edilerek onunla beraber 1153 ve 1282'de olmak üzere iki defa basılmıştır.

55 Mehmed Ârif, "Silsile-i Vukuât-i Devlet-i 'Aliyye'de Zapt Edilmeyen 1142 Senesi Hâdisâtı", *TOEM*, 4 (1328), s. 258-264; 5 (1328), s. 309-316; 16, (1330), s. 1024-1034. Ancak bu tefrika tamamlanamamış ve dolayısıyla 1142 senesi vakâyii yarım kalmıştır.

56 Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri; Ayine-i Zurefâ*, (haz.) Mehmet Arslan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

57 Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", s. 111-138.

teakip Dârülfünûn'da Osmanlı ve Devlet Tarihi Muallimi olan Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), son vak'anüvis olarak tâyin edildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultân V. Mehmed Reşad'ın ölümüne kadar olan 1908-1918 yılları olaylarını yazmıştır. *Tarih-i Devlet-i Osmâniye* adlı eseri revaç bulmuş ve bu eserin özeti okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵⁸ Tarih-i Osmânî Encümeni başkanı iken çıkardığı tarih mecmuasına biyografiler yazmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin vak'anüvisliği, Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etti.

58 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmâniye, Mekâtib-i Âliyyede Tedris Olunmak Üzere*, İstanbul, 1309-1312 (1893-1896).

Türkiye’de Osmanlı Araştırmaları: Modern Tarihçiliğin Kurucuları

Tarih-i Osmânî Encümeni (1909)

Osmanlı Türkiye’sinde çağdaş tarihçilik, 1880’lerde başlayan Türk Aydınlanma Çağı etkisi altında, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde Tarih-i Osmânî Encümeni’nin (TOE) kuruluşu (1909) ile başlamış; Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir.

TOE, 1909’da padişahın bir iradesiyle (14 Zilkade 1327/27 Kasım 1909) 12 üyeden oluşan bir kurum hâlinde faaliyete başlamıştır. Hükümetçe seçilen *kurucu üyeler*, Abdurrahman Şeref (son Osmanlı vak’ânüvisi), Ahmed Tevhid, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdi, Ali Seydî, Karolidi, Mehmed Ârif, Necib Asım; *muavin üyeler*, Ali Emîrî Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Ârifî Paşa, Osman Ferid, Faik Reşad, Mehmed Gâlib, Mûsâ Kâzım ve Mistakidis. Encümen masrafları, devlet hazînesinden on bin kuruşluk bir tahsisatla karşılanıyordu. Encümen’in çıkardığı mecmua için ayrıca on beş bin kuruş tahsis edilmiştir. Encümen üyeleri haftada bir gün İstanbul Vilâyet binası altında bir odada

toplanırlardı. Encümen, amacını şöyle ifade etmiştir: “Milletlerin hayât-i maziyye ve an’anât-i tarihiyyelerini” bilmekle “vatan-ı azîz”e sevgi doğar; bugün Meşrutiyet gelmiştir, “Osmanlılar tevhîd-i anâsır, te’lif-i menâfi’, telfik-i âmâl ile vatan-ı müstereke aynı kuvvetle sarılmak azmini izhâr edince tarih-i millîyi öğrenmek lüzumu tezahür ediverdi” deniyor. Burada, Meşrutiyet’in ilânıyla beraber “tevhîd-i anâsır”, yani Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim tebaanın, Türklerin ve sair etnik toplulukların “birleştirilmesi”, bir çeşit “Osmanlı milliyetçiliği”, devletin resmî ideolojisi olarak ifade edilmekle beraber, Encümen’in ilk yayınları Türk milliyetçiliğini ön plana almış ve bu akım Anadolu’da Türk bağımsızlık savaşının başlamasıyla (1919) beraber gittikçe güçlenmiştir. İlk faaliyet olarak *yeni metotlarla bir Osmanlı tarihi* yazılması kararlaştırmıştır. Tasarlanan bu eserin yalnız birinci cildi çıkmıştır.¹ Encümen, arşiv belgeleri, kitâbeler ve vakâyinâmelerin yayınlanmasına önem vererek, yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için kaynak yayınlarını ele almıştır. İlk kez Encümen üyeleri, devlet arşivlerinde “evrâk mahzenlerinde” araştırma yapma izni almıştır (bu faaliyette Ahmed Refik öndedir).

Mecmuada ilk yazı, arşivler üzerinde, son vak’anüvis Abdurrahman Şeref’in yazısıdır. Ahmed Refik arşivde uzun yıllar çalışmış ve *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*’nda (TOEM) birçok önemli belge yayınlamıştır. İlk kez, *defter-i hâkânî (tahrîr)* belgeleri, *Mühimme* defterlerinden belgeler ve vakfiyeler onun kaleminden çıkmıştır. Daha sonraları, *Mühimme Defterleri*’nden (*İstanbul Hayatı*, 4 cilt, İstanbul, 1917-1932) adlı eserde Osmanlı tarihinin idarî, sosyal ve ekonomik tarihini aydınlatan çok değerli bir belge koleksiyonu yayınladı.

Encümence ilk defa arşiv belgeleri üzerinde önemle durulmuş ve seçilen belgelerden dört kategori tespit edilmiştir: *Bâb-i Âlî evrâkı*, *defter-i hâkânî*, *mâlîye* ve *şerî mahkeme sicilleri*. Arşiv belgelerinin birçoğunun çürüyüp mahvolduğu, sicillerin medrese ve cami

1 Necib Asım (Yazıksız), Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, 1. Cild, Medhal ile Bidayet-i Zuhûr-i Osmaniyyanı ve Ahd-i Osman Han Gâzi’yi Muhtevidir, İstanbul, 1335 (1919).

odalarına atılmış olduğu kaydedilmiştir. *Defter-i hâkânî* arşivinde mumla vesika aranması dolayısıyla yangın tehlikesine karşı fener alınması hakkında vak'anüvis Abdurrahman Şeref, emir verdiğini önemle kaydetmiştir. Yine ondan öğrendiğimize göre, vak'anüvis olunca Abdurrahman Şeref'in ilk işi Kubbealtı'nda saklanan Topkapı Sarayı Arşivi'ni görmek olmuş, bu arşivde üst üste sandık ve torbaların siyah külçeler hâline geldiğini görmüştür. Yaşasaydı, 80 yıl sonra bazı koleksiyonların hâlâ aynı durumda olduğunu görecekti. Belgeler, 518 araba ile taşınmış, 200 arabalık belge sarayda (bugün Topkapı Sarayı Arşivi) kalmış. Bu arşivler, *devletimizin en önemli temellerinden biri ve bilim dünyasında geleceğin en değerli bilgi hazînesidir*. Yıllar sonra bir tarihçi şöyle demiştir: “Bu arşivi bana verin, Osmanlı İmparatorluğu’nu bir kültür imparatorluğu olarak yeni baştan kurayım.”

TOE kurulduktan sonra yayınlanan *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakkıyla temsil eden bilimsel bir dergi olmuştur. İş bölümü yapılmış, her dönemin yazılması üyelerden birinden istenmiştir. Keza Encümen, basılmamış vakâyinâmelerin yayınlanmasını, başka dillerde yazılmış tarihlerin Türkçeye çevirisini kararlaştırmıştır. Mecmuada, beylikler ve Osmanlı dönemine ait son derece önemli bir belge dizisi de Halil Edhem ve Ahmed Tevhid Bey'in yayınladıkları kitâbelerdir.

Mecmuada *zeyl* olarak önemli bazı vakâyinâmeler yayınlanmıştır. Kritovoulos, *Tarih-i Sultân Mehmed Han-i Sâni*; *Fâtih Kanûn-nâmeleri*; *Vâki'ât-i Sultân Cem*; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*; Abdülgaffâr, *Umdetü't-Tevârih* başlıklı Kırım tarihi bu yayınlar arasındadır. *Mecmua*'nın Avrupa tarih dergilerini anımsatan bir içerikle ve formada çıkarılmasında Halil Edhem'in (Eldem) çabaları açıkça görülebilir. Yabancı dilleri iyi bilen H. Edhem, çoğu kitâbelere ait 22 orijinal makalesi yanında yabancı dillerde basılmış eserler üzerinde bibliyografik tanıtma yazıları yayınlamıştır. Özetle, Osmanlı tarihi araştırmaları için bu mecmuada yayınlanan yazılar ve belgeler bugün de vazgeçilmez kaynak değerini korumaktadır.

Saltanatın kaldırılması üzerine, Encümen 1922'de Türk Tarih Encümeni adını almış ve mecmua da aynı adla çıkmaya başlamış-

tır. Yeni dönemde, sonradan ün kazanan adlar, bu arada İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), Mehmed Zeki (Pakalın), Mükrimin Halil (Yinanç) ve Avram Galanti'nin değerli katkılarını bulmaktayız. Mecmuaya sürekli yazı yazan yazarlar Abdurrahman Şeref, Halil Edhem, Ahmed Tevhid, Necib Asım, Safvet ve Ahmed Refik beylerdir. Sürekli katkısı olanlar arasında Ali Bey'in Osmanlı nümizmatığı üzerinde değerli yazılarını unutmamak gerekir.

Halil Edhem (1861-1938)

Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa'nın (ö. 1893 Mart) ortanca oğlu Halil Edhem (Eldem)² arkeoloji, sanat tarihi, nümizmatik, epigrafi ve tarih alanlarında ilk kez Batılı metotlarla eserler vererek Osmanlı-Türk kültürünün modernleşme sürecini açan büyük bilim adamlarından biridir.

Edhem Paşa'dan başlayarak tüm aile, Osmanlı-Türk kültür tarihinde seçkin bir yer tutar. Edhem Paşa kendisi, 1873 Viyana Uluslararası Sergisi'ne Osmanlı sanatını tanıtan üç Batı dilinde iki eser, *Usûl-i Mimari-i Osmânî* ve *Elbise-i Osmâniye*'yi hazırlatıp göndermiştir (mimarî üzerindeki eserin Türkçe metnini dönemin büyük kültür adamı Ahmed Vefik Paşa yazmıştır). 1877 Şubatı'nda Midhat Paşa yerine sadrâzamlığa getirilen Edhem Paşa zamanında ilk Osmanlı Meclis-i Mebusân'ı toplanmıştır. Meclis'in, hükümeti eleştirileri sonucu Edhem Paşa sadâretten ayrılmıştır (1878 Ocak). Aynı zamanda değerli bir fikir adamı olan Edhem Paşa'nın Türk kültür hayatına değerli katkılarını anmadan geçemeyiz. Paşa, Osmanlı matbaası ve Rasadhâne'yi geliştirmiş, *Endülüs Tarihi* adlı bir kitap yazmaya başlamıştır (sonradan Ziya Paşa iki cilt olarak yayınlamıştır). Batı'yı yakından tanıyan yüksek kültür sahibi Paşa'nın unutulmayacak eseri, oğulları Osman Hamdi (1842-1910), Halil Edhem ve İsmail Gâlib beyleri müzeciliğimizin, sanatımızın ve tarihçiliğimizin müstesna kurucuları

2 Biyografisi hakkında bkz. *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, I-II, Ankara: TTK, 1947-1948; özellikle ikinci ciltte Aziz Oğan ve İ.H. Uzunçarşılı'nın yazıları.

olarak yetiştirmesidir. Paşa'nın oğullarından İsmail Gâlib, ilk modern nümizmatçımız sayılır.³ İsmail Gâlib'in oğlu Mübarek Gâlib, nümizmatik alanında babasının eserini devam ettirmiştir.

Edhem Paşa'nın ortanca oğlu Halil Eldem, özel ihtisas isteyen nümizmatik, arkeoloji, epigrafi, jeneoloji ve tarih bilimlerinde uluslararası ün kazanmış bir bilginimiz olmakla kalmaz; modern müzeyi geliştiren, *Tarih-i Osmânî Mecmuası*'nı kuran ve yürüten, teşkilatçı yeteneklere sahip birisidir. Babasının Berlin'de elçilikleri sırasında Alman mekteplerinde eğitim görmüş; İsviçre'de Bern Üniversitesi'ni doktor unvanıyla bitirmiş, Türkiye'ye dönüşünde öğretmenlik yapmış ve Müze-i Hümayûn'da ilkin ağabeyi Osman Hamdi'nin muavini olmuş, 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile beraber önemli görevler yüklenmiş, 1909'da bir ara İstanbul Şehreminliği'ne atanmıştır. Şehreminliği'nde iki ay sonra gönderdiği istifânâmede “bu koca şehrin parasız hiç kimsenin elinde imârı kabil olmayacağına gereği gibi kâni” bulunduğunu belirtiyordu. Halil Edhem, Müze-i Hümayûn'un (bugün Arkeoloji Müzesi) kurucusu kardeşi Osman Hamdi Bey'den⁴ sonra bu müzenin müdürlüğüne atanmıştır (1910-1931).

Gazi Mustafa Kemal, Türk Tarih Kurumu'nu kurarken Fuad Köprülü ile beraber Halil Edhem kurucuları arasında yer almış, 1931'de İstanbul'dan mebus seçilmiş ve 1938'de bu görevdeyken vefat etmiştir.

Eserleri:

1. Müzedeki mühürlerin tasnifiyle ilgili *Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürler Kataloğu*, İstanbul, 1321/1905.

2. *Kayseri Şehri: Mebâni-i İslâmiyye ve Kitâbeleri*, İstanbul, 1334/1918.

3. *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Katalogları'nın altıncısı Meskûkât-i Osmâniye*, I. cilt, İstanbul, 1334/1916 (Sultân Orhan Gâzi-II. Murad dönemi).

3 Eserleri için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, “İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)”, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, c. II, Ankara: TTK, 1948; A. Tevhid, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısım-i Rabi', İstanbul, 1903, “Medhal”.

4 Hamdi Bey hakkında bkz. *Osmanlı Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

4. Van Berchem ile birlikte Fransızca: *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure*, fas. 1: Sivas, Divriği, Kahire 1910, fas. 2: ilâveler ve indeks, Kahire 1917.

5. *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, Türkçe ve Fransızca, İstanbul, 1931.

6. *Yedikule Hisarı*, İstanbul, 1931.

7. *Camilerimiz*, İstanbul, 1932; İstanbul'daki cami, türbe ve sebiller hakkında Türkçe ve Fransızca.

Halil Edhem'in klâsik eseri, kuşkusuz *Düvel-i İslâmiyye* adlı eseridir (1345/1927'de Arap harfleriyle İstanbul'da basılmıştır).⁵ *Düvel-i İslâmiyye*, Stanley Lane-Pool'un İslâm hanedanlarına ait eserinin sadece bir çevirisi olmaktan çok daha fazladır. H. Edhem, İslâmî sikke ve kitâbelerin okunup tarihlenmesi için bu eserin son derece gerekli olduğunu belirttikten sonra, çeviriyi yaparken isim ve tarihleri kontrol etmiş; Barthold'un 1899'da yaptığı çevirideki düzeltme ve ilâveleri Türkçe tercümesinde göz önünde tutmuş, başka yeni araştırmaları gözden geçirmiş, kendisi ilâve ve düzeltmeler ile eseri iki kat genişletmiş, gerçekte yeni baştan yazmıştır. Lane-Pool'un kitabına 42 İslâm devletini ilâve ederek hanedan sayısını 181'e çıkarmıştır. Bütün bunlar ciddi bir bilim adamı olarak Halil Edhem'in titizliğini, gerçeğe erişmede gösterdiği yorulmaz çabasını ortaya koymaktadır.

Halil Edhem, Anadolu'da baştanbaşa Türk dönemi binaları üzerindeki kitâbeleri sistemli bir araştırına konusu yapmış ve bu yolda araştırmaları teşvik etmiştir.⁶ H. Edhem'in *TOEM*'de kitâbeler üzerinde makaleleri:

1. "İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitâbesi", (sayı 68).
2. "Kitâbeler Nasıl Kayd ve Zapt Olunmalıdır", (sayı 70).
3. "Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke" (sayı 71-74'te dört makale).

5 *Düvel-i İslâmiyye, Tarihi medhaller ve takvimi ve ensâbi cedvelleri muhtevîdir*, İstanbul, 1345/1927. Stanley Lane-Pool'un İslâm devletleri sülâlerine dâir te'lif-kerdesi olan eserin (*The Mohammedan Dynastic, chronological and genealogical Tables with historical Introductions*, Westminster, 1893), Türkçeye tercümesidir.

6 *TOEM* ve *TTEM*'deki makalelerin tam bir listesi: Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1959, s. 7-28.

4. “Sivas Sultânı Kadı Burhâneddin Namına Kayseri’de Bir Kitâbe” (sayı 76).

5. “Anadolu’da İslâmî Kitâbeler” (sayı 87, 92-96).

6. “Kekboza’da (Gebze) 787 Hicret Tarihli Bir Osmanlı Kitâbesi” (sayı 100).

7. “Trabzon’da Osmanlı Kitâbeleri” (sayı 108).

Kitâbeler üzerinde ayrıca şu eserleri önemlidir: *Kayseri Şehri*, İstanbul, H. 1354 ve *Mısır’ın Son Memlûk Sultânı Melik Tumanbay II Adına Çorlu’da Bulunan Bir Kitâbe*, İstanbul, 1945 (Halil Edhem, uzun seyahatlerde yaptığı kitâbe estampajlarını Türk Tarih Kurumu’na bağışlamıştır).

Düvel-i İslâmiyye’yi Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yazan Halil Edhem, Anadolu Türkmen beyliklerinin 20. yüzyılda millî Türk devletinin kuruluşu bakımından önemini göz önünde tutarak, kitabında bu beyliklerin her biri hakkında orijinal kaynaklara göre ayrıntılı bilgi vermiş ve soykütüğü cetvelleri ilâve etmiştir. Kendisi bu devletlerin “Türk tarihi nokta-i nazarından ehemmiyeti derkârdır” demektedir.

Aslında, 1908’de Meşrutiyet Devrimi’nden sonraki yıllar, Türk milliyetçiliğinin Türk aydınları arasında hızla yayıldığı ve geçmişte Anadolu’da kurulmuş bulunan küçük büyük devletlerin tarihine ilginin arttığı bir dönemdi. Hatta bu dönemde aydınlarca, Osmanlı Devleti de artık bir Türk devleti, millî bir devlet gibi görülmeye başlanmıştı (Bugünkü Türkiye’de bu yorum yerleşmiştir). Türk devletlerine bu bakış 1909’da kurulan *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve onun çıkardığı mecmuada ağır basmaktadır. Orada, Osmanlı tarihine ait konular, Türk tarihi açısından ele alındığı gibi, Anadolu’da Selçuklular ve 13.-14. yüzyıllarda kurulan beylikler tarihine ait kaynaklar ön planda araştırma konuları olmuştur. Bunda Halil Edhem’in öncülük ettiği görülüyor.

Anadolu kitâbeleri üzerinde *TOEM*’de Ahmed Tevhid, Anadolu Beylikleri üzerine bir seri makalesiyle birlikte onların kitâbelerini yayınlamaya başlamıştır.⁷

7 “Bursa’da En Eski Kitâbe”, sayı 29; “Antalya Kitâbelerine Dair”, sayı 6/83; “Antalya Surları Kitâbeleri”, sayı 9/86; “Konya Müzesinde İki Kitâbe”, sayı 10/87.

Halil Edhem, kitâbeler üzerinde olduğu gibi nümizmatik bilimi araştırmalarını Türkiye’de sağlam bilim metotlarına göre kuran ve yayın yapan ilk kişidir. Müstesna âlim kişiliği Halil Edhem’e, uluslararası bilim dünyasının saygısını kazandırmıştır. Halil Edhem, Moskova, Atina, Viyana, Sidney ve Bâle bilim cemiyetleri üyeliklerine seçilmiş; 1934’te Leipzig Üniversitesi kendisine “fahri doktorluk” pâyesi tevcih etmiştir.

Meskûkât gibi tarih yazıcılığının en güvenilir ve keskin kanıtlarını veren kitâbelerin tespit ve yayınlanması faaliyeti memleketimizde Halil Edhem’in teşvikiyle, onun açtığı çığırda devam etmiştir. Halil Edhem, İ.H. Uzunçarşılı’nın, Balıkesir üzerinde yayınladığı kitapları *TOEM*’de tanıttı ve kendisini teşvik etti. İ.H. Uzunçarşılı, Halil Edhem’in açtığı çığırda yürüyerek Anadolu Beyliklerine ait kitâbeler üzerinde 1937’de şu eseri yayınladı: *Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hâmit Oğulları Hakkında Malûmat*. Başlıca bu malzemeye dayanarak Anadolu Beylikleri tarihi üzerinde bir seri makale ve eser yayınladı. Uzunçarşılı, Halil Edhem’in ilk kez bölge ve şehir tarihi incelemelerini başlattığını belirtir ve ilâve eder: “Ben, bu iki üstadın (Halil Edhem ve H. Hüsâmeddin) eserlerini rehber yaparak *Sivas Şehri* ve *Kütahya Şehri* isimli eserleri neşrettim.” Yerel kadı sicillerini kullanarak ilk kez bir şehir tarihi yazan Şakir Şevket (*Trabzon Tarihi*, I-II, İstanbul, 1294/1878) ve özellikle vakfiyelerden yararlanan Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya Tarihi*, I-III, İstanbul, 1913-1928), Halil Edhem’den önce bu vadide eser vermişlerse de, Halil Edhem, başka alanlarda olduğu gibi bu konuda da kitâbe ve nümizmatikğin önemini ilk kez tanıtan modern bilgendir.

Ahmed Refik Altınay⁸ (1882-1937)

Tarihçi Ahmed Refik, yalnız geniş aydın zümreye hitâp eden yazılarını göz önünde tutan birileri için “tarihi sevdiren adam”,

8 Biyografisi ve bibliyografya için en etraflı eser: Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978; yazıda M.G. olarak gönderme yapılacaktır.

bir “vulgarizatör” olarak bilinir; gerçekte Ahmed Refik’i, yurdu-muzda “modern tarihçiliği başlatan tarihçi”ler arasında anmak gerekir. Ahmed Refik, gazete ve dergilerde aydın halk için yazdığı yazılar yanında, Avrupa tarihçiliğini tanıtan, ilk defa Osmanlı arşiv belgelerini geniş ölçüde kullanan ve yayınlayan, *Silâhdar Tarihi* gibi önemli vakâyinâmeleri bilimsel yayına hazırlayan, ilginç konular üzerinde birçok orijinal incelemelerle tarihimizi aydınlatan, yalnız siyasî tarihle değil, sosyal ve ekonomik tarihle ilgilenen bir tarihçi olarak *modern Türk tarihinin kurucularındandır*. Yazık ki, İttihatçı olması, onun hayatında talihsizliklere sebep olmuştur.

Hayatından Görüntüler

Ahmed Refik’in babası Sultân Abdülaziz’in vekilharcı Ürgüplü Ahmed Ağa’dır. A. Refik Beşiktaş’ta Valideçeşmesi’nde 1882 Şubatı’nda doğdu. Kendi ifadesine göre, babası Ahmed Ağa, Mecidiyeköyü’nü kurmuş, A. Refik orada Askerî Rüşdiyesi’ne kaydolmuş; Kuleli Askerî İdâdisi’nden sonra Harbiye’yi 1898’de birincilikle bitirmiştir. Bir süre askerî mekteplerde öğretmenlik yaptıktan sonra, 1902’de Harp Okulu’nda Fransızca hocalığına atandı. İdâdî mektebinde öğrendiği Fransızca dil bilgisi, o dönemin birçok aydınları gibi, A. Refik’in yaşamı boyunca Batı fikir dünyasıyla yakından tanışmasını sağlamıştır. 1907’de yüzbaşılığa yükseltilen A. Refik ertesi sene Harbiye Harp Tarihi hocalığına getirildi. Yazı hayatına bu yıllarda atıldı. Bir ara *Tercümân-ı Hakikat*, 1908’de *Millet* gazetesi başyazarlığını üzerine aldı. 1909’da padişah tarafından Osmanlı tarihinin bilimsel incelenmesi amacıyla kurulan *Tarih-i Osmânî Encümeni* (TOE) üyeliğine getirildi. 1912 Balkan Harbi’nde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye’de hizmet etti ve savaş sonunda kendi isteğiyle emekli oldu ve gazetelerde tarih konularında yazılar yazmaya başladı. 1914’te yeniden silâh altına alınmış, sansür genel müfettişliğinde Sadrâzam Said Halim Paşa’nın hışmına uğrayarak Ulukışla’ya sürgüne gönderilmiştir. 1915’te oradan Eskişehir’e, Askerî Sevk Komisyonu Başkanı olarak nakloldu. Gittiği bu yerlerde tarihi araştırmalar yapmaktan geri kalmamış,

bu bilgileri daha sonra dönemin bir kültür organı olan *İkdam* gazetesinde değerlendirmiştir. A. Refik, Eskişehir yakınında Osman Gâzi'nin ilk merkezi Karacahisar'a ait gözlemlerde bulunan ilk tarihçimizdir. Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın himaye ettiği A. Refik, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği içindeydi. Bu siyasî ilişkileri, ileride onun Mustafa Kemal ile ilişkilerinde olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Hayatının en verimli çalışma dönemi, TOE üyeliği (1909) ve Dârülfünûn tarih müderrisliği dönemidir.

Belediyeye arşivde bulduğu belgelerle yaptığı bir hizmet karşılığı ödüllendirildi; o parayla Büyükada'da bahçe içinde ev sahibi oldu. Burası onun cenneti oldu. Büyükada'nın “en coşkun âşığı ve asıl Ada şâiri müverrih Ahmet Refik Bey”dir. “Bizans Devri'nde Büyükada” makalesi (*Yeni Mecmua*, 22, 1917), şiirleri gibi onun Ada'ya olan sevgisinin bir ifadesidir. O dönemde Türk halkı, şâirler ve bestekârlar için Adalar, güzel yaşamın, şiirin, aşkın simgesi, romantik bir semtti. A. Refik, cins-i lâtife düşkünlüğüyle tanınırdı, bu tutkunluğunu “bin defa ... on bin defa sevdim, ben serâpâ âşığım” diye itiraf eder. Büyükada, Ahmed Refik'in şiir dünyası, nostaljisi, sevgili kucağı idi. Öleceğini anladığı zaman orada gömülmesini vasiyet etti (ö. 10 Ekim 1937). Mezarı, Büyükada'da Tepeköy'dedir (orada onun için bir anıt dikilmesini Adalılara önermek isterdim). Büyükada'da “Müverrih” Ahmed Refik Bey'i herkes tanıyordu; cenazesini Ada halkı pencerelerinden yaşlı gözlerle izlemişler.

Ercüment Ekrem Talu'nun dediği gibi, “Ona ömrünün sonunda kucak açan yalnız Ada oldu”. Ada'da “kâşanesi” ve kendi eliyle düzenlemiş güzel bahçesinde sofrasında dostlarını ağırlar, bir “âlem-i âb” a daldardı. Ada'da can kardeşi Çallı, hem resim yapar, hem demlenirdi. Büyük sanatçı Çallı şöhretin doruğuna çıkınca (Ata'nın şâhâne bir portresini yapmıştır), eski günlerdeki gibi onu ziyarete gitmeyince çok içerledi. Çallı ile ilk tanışıklığı Sarıyer'de Çallı'nın resim atölyesinde olmuştur. “Çallı mı beni sevdi, ben mi ona meftun oldum, birleşiverdik işte” der kendisi; onun için şu beyiti yazmış:

*Birbirinden bıkmayan var ise iki yâr-ı sadık
Çallı İbrahim Efendiyle Hoca Ahmed Refik*

A. Refik, Çallı'yı ömrünün sonuna kadar unutmamıştır; acılı son günlerinde hep onu beklemiştir. Ona o kadar bağlıydı ki, Çallı için altı fasıllık manzum bir eser yazdı. Ölümünde Çallı, Ada'ya gidip onun mezarı üzerinde yığılıp kalmıştır. Orhan Seyfi'nin dediği gibi, I. Dünya Savaşı sırasında Adalar, *Yeni Mecmua*'da birleşen edip ve şâirlerin sığındığı, bir “üdebâ cenneti” olmuştur.

Eskilerin *zarîf, ehl-i dil* (gönül adamı), rind dedikleri tipten bir adam olan A. Refik, güzellere ve güzelliklere, tabiata, güzel yaşama gönül vermiş renkli bir kişiliğe sahipti. Bu tabiatı, yazdığı birçok eserde yankı bulmuştur. Şairdi; *Gönül* adlı eserinde şiirlerini topladı (İstanbul, 1932); bestelenen birçok şiiri bugüne dek zevk ehlinin keyfidir. İmparatorluğun yıkılış günlerini yaşayan tarihçi A. Refik, “Lâle Devri'nin tasasız, çapkın ve müstehzi şâirini sevmiş” (M.G., s. 2) Nedîm'e ve Lâle Devri'ne gönül vermiştir. “Müverrih” A. Refik, Marmara Denizi ortasında, imparatorluğun seçkin sınıfının, gayrimüslim zenginlerin çamlar arasında nefis köşklele süslediği Büyükada'yı me'va seçti, orada yaşadı ve orada defnolundu.

Adaların yaşam felsefesini, Lâle Devri'nin müverrihine Lâle Devri'nin rind şâiri Nedîm şöyle fısıldar:

*Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sagar-i keşîdeye tut lâlezârını*

Kuşkusuz A. Refik, Osmanlı'nın *bezm ü rezm*, savaş ve zevk u safa dünyasını içten yaşamış ve heyecanla canlandırmış tarihçidir. “Türk ile tarih bir mânâyâ gelir” demiştir. Yahya Kemal gibi A. Refik, Osmanlı'yı yalnız tasvir etmemiş, yüreğinde, kanında duymuş, taşımıştır.

A. Refik'in rindâne hayatını, içkiye düşkünlüğünü, İbrahim Alaaddin Gövsa aile hayatındaki mutsuzluğuna yorar (*Yedigün*, sayı 241). Arkadaşları onu kibar, ince duygulu, rind tabiatlı, bir

centilmen olarak anarlar. Kandemir’le söyleşisinde A. Refik “Ahmed Râsim gibi, demek bize de sonunda içmek ve geçmek mukaddermiş” diyor. Eserleri çok rağbet gördüğü, defalarca basıldığı hâlde o zamanki telif hakları mevzuatının ilkelliği yüzünden son yıllarını sefalet içinde geçirdi. “Harbiye mektebinin eski hocası, müellif, bestekâr, şâir, müverrih, profesör, mütekaid yüzbaşı”, hiçbirisi A. Refik’i bize tanımlayamaz. A. Refik, “bir çocuk gibi mahviyetini (alçakgönüllülüğünü) gizlemeyen, herkesle senli benli konuşan” bir gönül adamı idi (N. Ataç: M.G., s. 27). Ama o, “basitliği altında bir mahşer taşıyan” bir insandı (Sadri Ertem: M.G., s. 28). Onun şâir ruhlu olduğunda tüm dostları birleşir, ama şiir mecmuası *Gönül*’ü Nurullah Ataç beğenmez.

1925’te Cumhuriyet döneminde “çürük bir Osmanlı fesadına” A. Refik’in adı karıştığı iddiasıyla mahkemeye verildi, hapse kondu ve sonunda beraat etti. A. Refik, bu olaydan hemen sonra “Tarihimiz Yürüyor” ve “İnkılap Büyüyor” adıyla iki yazı yazdı (1925).

Nizam-i Cedîd ile devleti yenilemek isteyen III. Selim’in vahşice katli ve bir devrimle bir döneminin sonunu simgeleyen Kabakçı Mustafa isyanını yorumlayan makalesi (“Tarihî Simalar III”, *Şebbal*, 5/76, 1913: M.G., no. 297), 1913 yılının düş kırıklıkları içinde yaşayan ilerici aydınların üzerinde derin etki yapmış yazılarından biridir. Bu eser, onun tarih olaylarıyla güncel olaylar arasında bağlantı kuran, ders vermeye çalışan tarihçi yönünü yansıtır. A. Refik 1334’te (1918) Dârülfünûn’da Tarih kürsüsüne atanmış, bir yıl sonra müderrisliğe (profesörlüğe) yükseltilmiştir.

Ölümü üzerine onun için gazete ve dergilerde yazılar çıkar. Bu arada Abdullah Cevdet, Ali Kemal, Cevad Rüştü, H. Hüsâmeddin, M. Halil Yinanç övgü dolu yazılar yazdılar. Osmanlı tarihine ait vakıf kayıtları üzerinde ilginç buluşlarıyla tanınmış olan H. Hüsâmeddin, “Osmanlı tarihini rivâyetlerden kurtaracak” arşiv çalışmaları için A. Refik’i kutlamıştır (M.G., s. 362).

Yazı arkadaşı Falih Rıfkı Atay, onun Atatürk döneminde, eskilerin deyimiyle “menkûb” (gözden düşmüş, nikbete uğramış) biri olarak bedbaht bir yaşam sürdüğünü kaydetmiştir. A. Refik’in acıklı sonunu, Turhan Tan (M.G., s. 3) şöyle anlatır: “Bir güz soğuğuna karşı zayıf vücudunu koruyacak örtü bulamayarak za-

türreeye yakalandı. Bir yudum ilâç parası tedarik edebilmek için hasta hasta sokağa çıktığı için üstelik satlıcana tutuldu. Adı duyulmamış, bir adam kimsesizliği içinde ölüp gitti.” Son yıllarında eskisi gibi çalışmadığını, pek üzüntülü bir hayat sürdürdüğünü bütün dostları kaydeder. Dostları onun, “o günkü kuşağın hemen hemen hiç tanımadığı” biri olarak öldüğünü kaydetmişlerdir (M.G., s. 8). Cenaze merasiminde dostları Falih Rıfkı Atay, Nurullah Ataç, Halit Fahri, Esad Mahmud, İstanbul Valisi Muhtittin Üstündağ, Sedat Simavi, Selim Nüzhet Gerçek, A. Refik’i tanıtmaya çalışan Adalı Avni hazır idiler. Atatürk’ün ölümünde ünlü *Tavafı* yazan İ.A. Gövsa, A. Refik’in ölümünde, “müverrih” A. Refik için “memleketin fikir ve ilim hayatı namına ciddi bir matem sayılmağa lâyıktır” satırlarını yazarak kadirşinaslığını göstermiştir. A. Refik, toplumumuzda insanlar için sadece dedikodu ve kişisel ilişkilerle hüküm verme alışkanlığının kurbanıdır. A. Refik’in eserlerinden Köprülü’nün intihalde bulunduğu, kaynak göstermeden alıntılar yaptığı (M.G., s. 350-351) iddia olunmuş; bazı konularda, bu arada devşirme konusunda F. Köprülü ile tartışma çıkmış (M.G., s. 351); iki değerli tarihçi arasında bu tartışma husumete dönüşmüştür. Hâlbuki her ikisi *Yeni Mecmua*’da (1917’de yayınlanmıştır) yazı arkadaşı idiler.

Köprülü, Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) müsteşarı iken, bu intihal iddialarını keskin biçimde reddeder; onun “derme çatma bilgi ile müverrihliğe kalktığını” ileri sürer. F. Köprülü ile bu anlaşmazlıkları, A. Refik’in ölümüne kadar sürüp gitmiştir. 1927 Eylülü’nde Ahmed Refik, Türk Tarih Encümeni başkanlığından istifa etmiştir; bu istifanın, F. Köprülü ile aralarındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığı işaret olunmuştur (M.G., s. 363).

Bununla beraber dürüst bir ilim adamı sıfatıyla F. Köprülü, A. Refik’in *İstanbul Hayatı* üzerinde *Mühimme* defterlerinden derleyip yayınladığı belge koleksiyonlarının önemini tanıtmaktan geri kalmamış ve “Ahmed Refik Bey’in içtimaî tarihimizi aydınlatacak bu gibi vesikaları toplayıp neşretmesi büyük bir hizmettir” diye yazmıştır.⁹

9 F. Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazat”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931).

Başından beri Mustafa Kemal'in yanında yer almış bir dava adamı olan F. Rıfkı Atay, A. Refik'i prensip ve dava adamı olarak görmez, "zemânecilikte şarklı" sayar (*Yedigün*, sayı 241, M.G., s. 13).

Ata döneminde TTK üyesi olan vükelâ, bu çok ünlü tarihçi-ye karşı çıkmışlardır. Gerçekte, Cumhuriyet'ten önce A. Refik'in siyasi görüş ve yakınlıkları, onun rejimin adamlarından olmasını engellemiştir. Yeni rejimde A. Refik'in tarihçilik faaliyetlerinde kenarda bırakılması şaşılacak bir şey değildi. Bu hava içinde A. Refik'in Türkiye'de tarih bilimi için yaptığı önemli hizmet göz ardı edilip büyük haksızlık yapılmıştır. Onun sadece çocuk ve halk eğitimi için yayınladığı makale ve kitaplar öne sürülerek bilimsel kişiliği, gerçek tarihçiliği, hizmeti unutturulmuştur. F. Rıfkı Atay, A. Refik için, bir "fikir adamı olmaktan ziyade bir gönül adamıdır (M.G., s. 2) diyor ve ekliyor: "Hakikat şudur ki, Ahmed Refik hiçbir zaman bir tarih âlimi olmamıştır. Ahmed Refik bir *vulgarisateur* idi."

Diğer yandan Nurullah Ataç'a göre, A. Refik halka yalnız tarih zevkini değil, canlı şâir üslûbuyla okuma zevkini de aşılamıştır. Ataç'ın babası Ali Bey (Hammer'in bağınaz, kum, cansız bir üslûp ile yazdığı Osmanlı tarihinin Türkçeye çeviricisidir), A. Refik'ten "pek hoşlanmazmış", niye hoşlansın ki!

Doğrudur, A. Refik geçim sıkıntısı sonucu, gazetelerde ve vulgarize tarih serilerinde yüzlerce makale yazmış, halkın tarihçisi olmuştur. A. Refik'in biyografisi için en ayrıntılı materyal yayınlayan Muzaffer Gökman bile A. Refik için sadece "tarihi sevdiren adam", bir "vulgarizatör" tanımı yapmakla yetinmiş; onun halk için yazdığı yazılar yanında ilk kez Osmanlı arşiv belgelerine göre yüzlerce değerli araştırma yayınladığını, birçok önemli vakâyinâme ve kaynağı vukuf-la tarihçilerin istifadesine sunduğunu görmezlikten gelmiştir. Maalesef memleketimizde yayınlar hakkında, o alanın uzmanlarınca analitik tanıtma yazıları yerine, çoğu kez yazara sempati veya antipati açısından bir değerlendirme yapmak âdettir. Oysa objektif değerlendirme ve eleştiri, Batı'nın ilimde ilerleme için uyguladığı en etkin araçlardan biridir.

1935'te Bulgar Akademisi, A. Refik'in belgelere dayanan bilimsel çalışmalarını (*Türk İdaresinde Bulgaristan*, 973-1255, İstanbul, 1933) değerlendirerek, kendisine Büyük Salib Nişânı vermiş ve haber tüm gazetelerde yayınlanmıştır. Bulgar Akademisi A. Refik'in belgeler kullanarak tarihe yeni ışıklar getirmiş olmasını takdir ediyordu. Onun gerçek tarihçiliğini kanıtlayan bu nitelikte başka bir eseri *Memâlik-i Osmâniye'de Demirbaş Şarl* başlıklı eseri olup İsveç Hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre, 1683-1705* (İstanbul, 1933) adlı eseri de arşiv belgelerine dayanıyor.

A. Refik'in orijinal bir eseri, 1918'de Ermeni mezalimini araştırmak üzere Doğu Anadolu'da yaptığı seyahatin notlarıdır (*Kafkas Yollarında*, İstanbul, 1919: M.G., no. 823). Doğu Anadolu'ya, Türklere karşı Ermeni mezalimini incelemek üzere yabancı gazete muhabirlerinden kurulu heyetin başkanı olarak gitmişti. Batum, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerini dolaşmış, gözlem ve notları Avrupa basınına ulaştırılmıştır.

Ahmed Refik'in yaşamını ve eserlerini çeşitli yönleriyle rahmetli Peyami Safa güzel özetlemiştir: “İmparatorluğun son ve halkın ilk tarihçisi, yaptığı işi saray dalkavukluğu hâline çıkararak, milletin müdafaası hâline getiren ilk tarih yazarı, yazdığı kitapları halka okutabilmek için tarih vulgarizasyonu yapan ilk kalem sahibi; imparatorluğun sırlarını deşmek için Evrâk Hazînesi'ne gözlerini daldıran ilk mütecessis; tarihî devirleri, içinde bulundukları edebiyat atmosferi içinde mütalâa eden ilk tarih edebiyatçısı; imparatorluğun yıkılmasına sebep olmuş klerikal tesirlere, ulemâ ve softa otoritesine hücum etmiş bir tarihçi; maziye zekâsından ziyade mizacıyla ve hassasiyetle bakmış, (...) bilhassa Balkan Harbi'nden sonra ümitleri yıkıldığı için kuşağının bütün sanatkârları gibi genel anlamıyla (kendini) tam bir epikürizme vererek (...) kahkaha ile gözyaşı arasında kararını bulamamış (...); şiire tarihten fazla istidatla, fakat tarihe şiirden fazla emek vermiş (...) büyük Ahmed Refik, kalender Hoca”.

Yazar ve Tarihçi Olarak Ahmed Refik

Nasıl ki Halil Edhem, tarihin yardımcı bilimleri, epigrafi, nümizmatik ve jeneoloji üzerinde yorulmaz bir araştırmacı; Fuad Köprülü “Hoca” Türk edebiyatı ve Türk kültürü üzerinde modern Türk biliminin ilk büyük temsilcisi olmuş ise, Ahmed Refik “Hoca” da modern Türk tarihçiliğini kuranlar arasında ilktir.

A. Refik ilk yazılarını, askerî mekteplerde hocalığı sırasında askerî tarih üzerinde yayınlamaya başladı. İlk yayınları, *Hazret-i Muhammed’in Gazâları* (İstanbul, 1908) ve *Sahâif-i Muzafferiyyât-i Osmâniye*’dir (İstanbul, 1909). Bunu, ünlü *Osmanlı Kumandanları* (Lala Şahin, Timurtaş, Gedik Ahmed, Özdemiroğlu Osman, Damad İbrahim ve Tiryaki Hasan paşaların biyografileri) üzerinde yazıları izledi. Balkan Harpleri ve I. Dünya Savaşı sırasında, askerî talim terbiye ve ünlü Alman ve Fransız komutanları üzerinde dilimize bir sıra risâle çevirdi.

A. Refik, mektep sıralarında Ahmed Râsim okurmuş (Gazeteci Ahmed Râsim 4 ciltlik halk için bir Osmanlı Tarihi yazmıştır: *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1326-1328; eserin ilginç yanı, kitabına biyografi, kurumlar ve günlük hayat üzerinde ayrı bölümler eklemesidir). Ahmed Râsim’in A. Refik üzerinde derin bir etki yaptığı muhakkaktır. A. Refik subay çıktıktan sonra onunla tanıştı, candan arkadaş oldular. İki de hem şâir, hem tarihçi, hem gazeteci, hem de içki sofrasında kafadar. A. Râsim, A. Refik’in “Vuslatın bir başka âlem, hasretin bir başka zevk” şarkısını çok beğenmiş. A. Râsim öldüğünde A. Refik, onun tabutu üzerine kapanıp hüngür hüngür ağlamıştır (Ahmed Râsim, Kızıltoprak’ta Papazın Bağı denen yerde oturmuş. Komşusu olan benim haminnem onu iyi hatırlardı. Garip bir rastlantı, bu satırları yazan, doğduğunda annesiyle bir zaman Papazın Bağı’ndaki köşkte kalmıştır).

A. Refik’in başlıca çalışma yeri, Beyazıt Kütüphanesi ve “Mahzen-i Evrâk” (Osmanlı Arşivi) idi. Tozlu köşelerde saatlerce çalıştıktan sonra o, Ada’ya, cennet bahçesine koşar; ağaçlar çiçekler arasında dolaşır, rakı sofrasını düzer, şarkılar yazardı. Kendi ağ-

zından aktarıldığına göre, Batı tarzı bilimsel tarihçiliğe E. Lavisse ve A. Rambaud'nun genel tarihini okumakla başlamış, bu eseri bir hamlede altı cilt hâlinde Türkçe özetleyip yayınlamıştır (*Büyük Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1328/1912). Fransız tarihçilerinden aktarılan bu eser, Türkiye'de Batı tarihçiliğini geniş ölçüde tanıtan ilk önemli eser olarak aydınlar üzerinde derin bir etki yapmıştır. Okuyuculardan biri, forma forma yayınlanan eserin her formasını sabırsızlıkla beklediklerini yazmaktadır. 1910'da Paris'e kısa bir ziyaret yaptığı sırada Ernest Lavisse ile tanışmış, Osmanlı arşivlerinin zenginliğinden söz etmiş; Fransız tarihçi de arşivler arasında belge değişimini önermiştir. A. Refik arşiv belgelerine merakının böylece başladığını itiraf eder. Ayrıca, Fransız Bizantinisti Charles Diehl'in *Figures Byzantines* adlı eseri A. Refik'te tarihî biyografi yazma merakını uyandırmıştır. A. Refik'in tarihî şahsiyetler üzerinde kitapları hayli kabarıktır (*Âlimler ve Sanatkârlar, Tarihi Simalar, Sokollu* vb). A. Refik, Batı tarihçiliğini ve tarihçilerini Türkiye'de tanıtmaya çalışmış; *Fransız müverrihleri: Michelet, Lavisse, Vandal* (İstanbul, 1932) ve *Alman müverrihleri: Ranke, Mommsen, Treitschke* (İstanbul, 1932) isimli iki risâle yayınlamıştır.

A. Refik'in iktidardaki İttihatçılarla sıkı ilişkisi, onun mesleğinde oldukça derin etkiler yapmış, İstanbul'da bu sayede bir vakitler nüfuzlu bir kişi olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *Yeni Mecmua*'da Ziya Gökalp ile birlikte yazdığı yazılar, önemli yazıları arasındadır. 1908 Kasımı'nda yazdığı bir makalede (*Millet*, 9.10.1908), A. Refik, Kanûn-i Esâsî'nin devletin tek umut kaynağı olduğunu savunuyordu.

Menşede bir subay olan A. Refik, II. Meşrutiyet'in ilânında coşkulu yazılar yazıyor; vatan ve ordu birbirinden ayrılmaz di-yordu (*Millet*, 20.9.1908). I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Mustafa Kemal'in iktidar döneminde İttihatçılara karşı genel tepki dolayısıyla A. Refik'in İttihatçılığı daima hatırlanmıştır. Mütareke döneminde A. Refik, bir dikta rejimi kuran ve ülkenin felâketine sebep gösterilen İttihatçılara karşı tavır aldı. Düşmanları bunu da be-

ğenmediler. Bunu bir “zamanecilik”, döneklık olarak nitelediler. İttihatçılara karşı olan Atatürk’ün, A. Refik’e iltifatını esirgediği, hatta onu aşağıladığı rivâyet olunur. TOEM’de üretken bir yazar iken Türk Tarih Kurumu’na alınmamış; Dârülfünûn’daki derslerine son verilmiştir.

A. Refik, son derece çalışkan ve üretken bir araştırmacı ve yazardı. Tarih yazarlığı onun için bir tutku hâline gelmiştir. Uzun kısa gazete ve dergi makalelerinin sayısı 741 (M.G., no. 137-340, özetlerle) tarih kitapları 115 (M.G., s. 373-391) olarak saptanmıştır (kitaplarının birçoğunun daha önce yayınlanmış makalelerin kitap hâline getirilmiş olduğu unutulmamalıdır). Bu yazıların çoğu, zaman ve zemine göre yazılmış gündelik yazılardır. A. Refik’in yazılarını şu kategorilere ayırmak mümkündür: 1- Belgelelere dayanan araştırma veya belge yayınları (en önemlisi: *H. 966-1255/16.-19. Asırlar İstanbul Hayatı*, 4 cilt, İstanbul, 1931-1932); 2- Kaynaklara dayanan edebî bir dille aydın halk için yazılmış makale ve kitaplar (*Lâle Devri* gibi); 3- Siyasî yazıları (*İki Komite İki Kital*); 4- Hatırat (*Kafkas Yollarında*); 5- Mektep ve halk için yazılmış kitapları; 6- Çeviriler (*Büyük Tarih-i Umumî* gibi); 7- Edebî eserleri (*Gönül* adlı şiir kitabı).

A. Refik, “Garpcılar” adıyla anılan ve her şeyiyle Türk milletinin Garplılaşmasını (laiklik, Lâtin harfi, Batılı kıyafet) isteyenler tarafından modern bir tarihçi olarak takdirle karşılanıyor (*İctihâd*, 1929). Türk tarihinde 1880-1914 döneminde “Garpcılar”, Türkiye Cumhuriyeti’nin fikir temelini hazırlamışlardır; yazıları Mustafa Kemal gibi genç kurmay subaylar tarafından hararetle izleniyordu. “Garpcılar”, 18. yüzyılda Fransız Devrimi’ni hazırlayan filozoflar gibi, Türkiye’de gerçek bir Aydınlanma Çağı’nın öncüleridir. A. Refik, hiç kuşkusuz bu akıma uyarak, tarih yazıcılığında tam modern anlamıyla Batı tarihçiliğini memlekete getirme ve Avrupa’yı tanıtmaya çabası içindeydi ve bu amaçla Fransızcadan *Tarih-i Umumî* ve *Tarih-i Medeniyet* gibi eserleri Türkçeye çeviriyordu. Aydınlar onun *Kabakçı Mustafa* adlı eserinde din istismarı karşısında tavır almasını beğenmişlerdir. A. Refik, tarihten ilginç manzaralar çizerek kamuya ders vermek, onu uyandırmak istiyordu

(M.G., s. 361). “Terbiye-i tarihiyye” (Ahmed Râsim, 1914: M.G., s. 361) “Türk Milleti’nin uyanışı için çok önemlidir”, diyordu.

Geçimini sağlama kaygısı, onu dergi ve gazetelere günlük konularla ilgili sürekli yazı yazmaya zorlamıştır. Bu, A. Refik’in alinyazısı idi. 1918’de kurulan *Akşam* gazetesinin yazarları arasına girdi ve birçok tarih fıkralarını ilkin bu gazetede yayınladı. Cemal Nadir’in ifadesiyle “isterse on iki saat bir şey içmez, tarihi yazılar yazar” (M.G., s. 364). Sosyalist Sadri Ertem’e göre, o çağda yazarlar “Bâbîâlî (yayın merkezi) kitap tüccarının kölesi” olmuştu.

Tarih-i Osmânî Encümeni üyeliği (1909) ve bu yolla Osmanlı Arşivi’nin bilimsel araştırmalara açılması A. Refik’in hayatında yeni bir dönem açar. Arşiv belgeleri yayınları birbirini izler. *Anadolulu’da Türk Aşiretleri* (İstanbul, 1930, M.G., no. 790), *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri* (İstanbul, 1931, M.G., no. 843), *Devşirme Usûlü* (İstanbul, 1934, M.G., no. 801), *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu* (İstanbul, 1933, M.G., no. 842), *İstanbul Hayatı* (İstanbul, 1931-1932, M.G., no. 811, 812, 813). Arşivden çıkardığı belgeler “sadece tarihin hammaddeleridir”. Cumhuriyet döneminde *Muhtasar Türkiye Tarihi* (İstanbul, 1924, M.G., no. 835), *Bizans Karşısında Türkler* (İstanbul, 1927, M.G., no. 794) yeni dönemin istediği kitaplardı. A. Refik çeşitli tarih serileri için popüler kitapları yazmakta devam etti. Bu popüler seriler, *Millî Kütüphane Tarih Serisi*, *Tetebbuât-i Tarihiyye Sayfaları*, *Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı*, *Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı*, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, *Çocuklara Tarih Kitapları* serileridir (Eserlerinin tam bir listesi ve alfabetik anahtarı için bkz. M.G., s. 407-431). *Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı* adlı seride 13 eser yayınlandı. *Samur Devri*, *Âlimler ve Sanatkârlar*, *Sokollu*, *Kadınlar Saltanatı*, *Lâle Devri* gibi önemli eserleri bu seride çıktı. A. Refik’in eserleri oldukça geniş bir kitle tarafından okunmakta olup bazı eserleri aynı yıl içinde tekrar basılmıştır (M.G., no. 861-864).

A. Refik’in romanımsı edebî tarih eserleri birçok romandan daha fazla rağbet buldu. Bu eserlerde “açıkça tenkit edilmeyen” güncel olayları o, tarihe sığınarak eleştirdi (F.R. Atay’dan: M.G., s. 12).

Bilimsel tarihî yazıları başlıca şu dergilerde çıkmıştır:

1. *Tarih-i Osmânî Encümeni* (sonra *Türk Tarihi Encümeni*)
Mecmuası

2. *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*

A. Refik, halkın okuması için çeşitli tarih serilerinde yayınladığı eserlerle halk kültürüne büyük ölçüde hizmet ettiği gibi, ilk ve orta mektepler için 28 kitap yazmıştır (M.G., no. 878-905). Bu gibi popüler eserleri arasında tarihte rol oynamış kadınlar üzerinde bir seri makale ve kitapları vardır. Bunlar arasında *Osmanlı Saray Kadınları* (M.G., no. 820, 821, 822) günümüzde rağbet gören saray kadınları tarihi üzerinde ilk eserlerdir.

A. Refik biyografi üzerinde de ilk kez önemli eserler vermiş bir tarihçimizdir. Osmanlı tarihinde devlet adamları (M.G., no. 788, 792, 805, 827, 828, 855), bilginler, sanatçılar, saray ağaları, saray kadınları üzerinde popüler kitapları yine de kaynaklara dayanan eserlerdir (*Kadınlar Saltanatı*: M.G., no. 819-822; *Fatma Sultân*: M.G., no. 805; *Turhan Valide*: M.G., no. 865), *Kızlarağası* (İstanbul, 1926, M.G., no. 826); (Yeniçeri) *Ocak Ağaları* (İstanbul, 1931, M.G., no. 838); *V. Mehmed Reşad* (İstanbul, 1908, M.G., no. 858); *Sokollu* (İstanbul, 1924), *Sultân Abdülhamid-i Sâni* (son bölümü, A. Refik'e ait: M.G., no. 787, 856), *Sultân Cem* (İstanbul, 1924, M.G., no. 857).

Osmanlı tarihçileri üzerine *İkdam*, *Yedigün*, *Yeni Mecmua*'daki (M.G., s. 248-250) yazılarını sııradan kitap hâlinde yayınlamıştır. Âşıkpaşazâde (İstanbul, 1933), İdris-i Bitlisî (*Akşam*, 27.8.1937), Hoca Sadeddîn üzerinde geniş bir araştırma (*Yeni Mecmua*, sayı 62-63; *İkdam*, 11.2.1914 ve 30.5.1923) yayınlamış ve bu yazılarından bir kısmını bir kitap hâlinde çıkarmıştır (*Hoca Sadeddîn*, İstanbul, 1933, M.G., no. 814). *Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa* (İstanbul, 1933), *Kâtib Çelebi* (İstanbul, 1932, M.G., no. 825), Köprülüler üzerindeki makalelerini, 1931'de iki kitap hâlinde yayınlamıştır (2 cilt, İstanbul, 1931; Peçevi, İstanbul, 1933, M.G., no. 849).

1920'de *Dersaadet* gazetesi yazarları arasına katıldı. 1933'te yazar ailesine katıldığı Bâb-i Âli'de *Yedigün* yazıhânesi onun

alışılmış uğrağı idi. *Âlimler ve Sanatkârlar* (İstanbul, 1924, 407 sayfa) adı altında topladığı eserde altı tarihçi (Selânikî, Hoca Sadeddîn, Peçûyî, Fındıklılı, Nâimâ, Râşid), üç mimar (Sinan, Davud Ağa, Kasım Ağa), iki şeyhülislâm (Karaçelebizâde Abdülaziz, Yahya Efendi) bir sadrâzam (Koca Râgıb Paşa), bir şâir (Nedîm) ele alınmıştır. Bu biyografileri yazarken A. Refik vakâyinâmeleri ve hatta arşiv belgelerini kullanarak doğru tarihî bir tablo vermeye dikkat ediyor; kullandığı renkli üslûp dolayısıyla bu yazıların “vulgarize” nitelikte olduğu iddiası abartılı ve haksızdır. Bu kişiler hakkında bugüne kadar yazılmış en iyi biyografiler bunlardır.

A. Refik’e bilimsel tarihçiliğimizde seçkin bir yer veren çalışmaları, ilk kez Osmanlı Arşivi’nden yaptığı belge yayınları ve bu kaynağa dayanarak yaptığı incelemelerdir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ve ilk dönemi üzerinde önemli belgeler içeren en eski vakıf ve tahrîr yayınları: *Fâtih Zamanında Sultân-önü* (M.G., no. 179), *Fâtih Zamanında Sultân-öyüğü* (M.G., no. 180), *Fâtih Zamanında Kocaeli* (M.G., no. 178), *Fâtih Zamanında Teke-İli* (M.G. no. 181, 182), *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)* (İstanbul, 1933, M.G., no. 868), *Memâlik-i Osmâniye’de Demirbaş Şarl* (İstanbul, 1916, M.G., no. 831), *Memâlik-i Osmâniye’de Kral Rakoczi ve Tevâbii* (İstanbul, 1933, M.G., no. 832), *Lamartin* (İstanbul 1925, M.G., no. 830), *Onaltıncı Asırda Râfizilik ve Bektaşilik* (İstanbul, 1932, M.G., no. 841), *Türk Mimarları* (İstanbul, 1932, M.G., no. 869), *İstanbul Hayatı* (İstanbul, 1930-1932, M.G. no. 839, 840), *Osmanlılar ve Büyük Frederick* (İstanbul, 1917, M.G., no. 846), *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre (1683-1705)* (İstanbul, 1932, M.G., no. 867), *Türkiye’de Mülteciler Meselesi* (İstanbul, 1926, M.G., no. 871). Arşiv belgeleri üzerinde araştırmaları da yine özellikle TOEM (TTEM) ve *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* ve *Akşam* gazetesinde çıkmıştır.

A. Refik’in arşiv belgeleri kullanarak araştırdığı konular, savaşlar, siyasî ve sosyal tarih, günlük hayat, biyografi alanlarını kapsar. Mimar Koca Sinan üzerinde daha önce 1917, 1921, 1922 yıllarında *Yeni Mecmua* ve *İkdam*’da yazıları çıkmış, arşiv tarih-

çilere açılınca belgeler ışığında yeni araştırmalar yayınlamıştır. Gazetelerde günlük olaylar dolayısıyla tarihten örnek veren yazılar yazardı (mesela ulemâ üzerine: *İkdam*, 7.11.1922); “Hilâfet Meselesi ve Yeni Türkiye”. Balkan Harbi akabinde, II. Viyana kuşatmasından sonraki bozgunlar üzerinde “Felâket Seneleri” başlıklı yazıları (*İkdam*, 4.12.1913, 13.1.1914, 25.5.1920) sonra bir kitap hâlinde genişletildi.

Osmanlılarda günlük ve sosyal hayat üzerinde yazılmış eşsiz bir Batılı gözlem eseri, Lady M.W. Montagu’nün mektuplarını A. Refik Türkçeye maletmiştir (*Şark Mektupları*, çeviren ve tahşiye eden Ahmed Refik, İstanbul, 1933). A. Refik’in Türkçeye kazandırdığı önemli başka bir eser de, L. Thuasne’in, *Gentile Bellini et Sultân Mohammed II* (Paris, 1888) adlı eserdir (*Fâtih Sultân Mehmed ve Ressam Bellini*, İstanbul, 1909).

A. Refik Osmanlı tarihi kaynaklarından önemli bazı eserleri (M.G., no. 804b) bugün bile güvenle kullanılabilir biçimde yayınlamıştır. Bu hususta, *Silâhdar Tarihi* (M.G., no. 854) başta gelir. Bu eser Fındıklılı Mehmed Ağa’nın çoğu padişahlara gönderilen telhislere ve kendi gözlemlerine göre yazılmış son derece önemli bir tarihtir. Mehmed Halîfe’nin *Tarih-i Gılmânî*’si de (İstanbul, 1924, M.G., no. 860) bu kaynak eserler arasında sayılmalıdır. A. Refik’in *Meşihat* arşivinden yararlanarak yayınladığı *İlmiye Sal-nâmesi* (İstanbul, 1918, M.G., no. 817) önemli eserlerinden biri olup içinde şeyhülislâmın kısa biyografileriyle fetvâlarından örnekler yer almaktadır.

A. Refik gazete ve haftalık dergilere yazı yetiştirme kaygısıyla tarih araştırmalarından birçoğunu acele romansı tarih biçiminde yazmıştır. Fakat bu eserlerinde de A. Refik, tarihî gerçeklere sadık kalmaya, olayları halkın anlayacağı sade bir dille akıcı bir üslûpla sunmaya çalışmıştır. Onun tabiatındaki rindlik, eserlerine romantik bir hava vermiştir. Nizameddin Nazif onu güzel tanımlar: “Gerek Türk tarihçiliğinde ve gerek umumî Türk kültüründe Ahmed Refik’in arz ettiği endam pek enine boyunadır.” Biz tarihçiler bugün onun arşivlerden çıkardığı tarih belgelerini gerçek eseri diye algılıyorsak da, onun en büyük eseri bir ressam gibi canlandığı ölmez tarihî tasvirlerdedir.

A. Refik hakkında tarihçi olmayanların şu hükmü tamamıyla yanlıştır: “Memleketimizde Ahmed Refik adlı biri çıkıp da tarihî eserler yazmasaydı, bugün umumileşmiş ve Batı âlemine bile müessir olmaya başlamış olan tarih sevgimiz vücut bulmayacaktı. Onu bu bakımdan ya da bir tarihçi değil, tarih mimarı sayabiliriz.” Bütün dostları onu Hoca diye anarlarmış. Evet, o çok bilgili, öğreten hocadır. Hoca, Osmanlı lehçesinde, “Halk arasında bilgide önde gelen usta öğretici, Dîvân-i Hümâyûn’da büro başkanı (*hâcegân-i Dîvân-i Hümâyûn*), büyük zengin tüccar” anlamlarında kullanılır. A. Refik, tabii ilk anlamda Hoca idi.¹⁰

Bir söyleşide, Feridun Kandemir’e tarih yazıcılığını kendisi şöyle anlatıyor (M.G., s. 35): “Tarihi en doğru olarak yazmaya çalışırım. (...) Vicdanım kanaat etmezse tek satır yazmam. (...) Vesika-ya istinad ederek yazılan tarih biraz sanatla süslenmelidir. Tarih, mazinin romanıdır. (...) Bütün ilim adamlarının mesaisi geçmiş zamanları canlandırmak etrafında toplanıyor; kitâbeler, müstehaseler (fosiller), kütüphaneler, araştırmalar hep maziyi aydınlatıp bugünkü insanlara göstermek.” Onun içindir ki A. Refik kendisi, tarihi, bir ilim olmaktan çok bir sanat sayar. Der ki, “Tarih sanattır ve ilim onun yardımcısıdır. (...) *Erudition* tarihe malzeme hazırlar. O malzeme ile de müverrih binayı kurar ve asırlardan sonra gelen nesillerin gözlerinde geçmişi canlandırır” (M.G., s. 34). Nihayet, yakınlarda anladığımız gibi, gerçek tarih, toplumların hayatına, insanlığın macerasına bir bütün olarak bakabildiğimiz tasvir değil midir?

Büyük tarihçi bize kadar gelebilmiş kırık dökük kalıntıların ötesinde büyük manzarayı, tablonun bütününü bize gösterebilen, mesafeleri aşan şâir gibi geçmişe derinliğine bakabilen tarihçidir. Ahmed Refik’te bu kudreti sezebiliyoruz. Ahmed Refik, büyük tablolar çizmeyi seven tarihçi idi.

10 Ahmed Refik’in biyografisi hakkında başlıca eserler: Reşat Ekrem Koçu, *Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, 1938; Halit Bayrı, “Müverrih Ahmed Refik”, *Yeni Türk Dergisi*, 59 (1937). Muzafer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.

Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966)

Fuad Köprülü 22 Kasım 1890'da İstanbul'da doğdu. Babası, Beyoğlu İkinci Ceza Başkâtipliği'nde bir bürokrattı. Köprülü, II. Abdülhamid döneminde Batı geleneğinde lâik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idâdî mektebini bitirdi. İdâdî mektepleri, 1880'lerden sonra Türkiye'de yükselen Batıcı Aydınlanma Çağı'nın asıl kaynağıdır. İdâdîde Köprülü Fransızca öğrendi, böylece erken yaşta Fransız edebiyatı ve fikir hayatı ile tanışma imkânı buldu. Fuad Köprülü, Osmanlı-Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim pâyelerine lâik görülen ilk Türk bilim adamlarındandır. Kendisinden önce ilk kez Batı bilim metotlarını memlekete getiren, uluslararası ün kazanmış seçkin bilgin Halil Edhem'i unutmamak gerekir.¹¹ Balkanlar'da bozgun, Rumeli'nin kaybedilişi (o zaman Balkanlar'da istatistik verilere göre 4 milyon Müslüman yaşıyordu) tüm Türkleri derin bir keder ve umutsuzluk içine atmıştı. Türk milliyetçiliği, yeni Türkiye, bu umutsuzluğun getirdiği tepkiden doğdu. Hanedan, daha 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber memlekette tüm iktidarını ve nüfuzunu kaybetmişti; artık herkes Türk milletinden söz ediyordu.

Genç Fuad Köprülü, tüm aydınlar gibi milletin derin acısını paylaşıyor, geleceğin umudunu Türkçülükte buluyordu. *Türk Ocağı*'nda Ahmed Ağaoğlu, Hamdullah Subhi, Akçuraoglu Yusuf, Mehmed Emin, Ali Cânib, Celâl Sâhir ve Hüseyin Râgıb beyler, Türkçülük davası için çalışanlar bir araya gelmişlerdi. O karanlık hava içinde Köprülü, tek manzum eseri olan "Türk'ün Duâsı" adlı eserini yazdı (1913). Eser, Bahâ Bey tarafından bestelendi. Aynı yıl İzmir'de, Köprülü ve belli başlı Türkçülerin huzurunda sahneye kondu.¹²

11 Bkz. yukarıda: "Halil Edhem".

12 E.A. Tansel. "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklıları'la İzmir Seyahati ve Temsil Edilen Manzum Tivatosu: Türk'ün Duâsı", *Türk Kültürü*, 8/92 (1970), s. 512-531.

*Akşam semâda ma'bed-i ecrâm açıldı
Bak Mihrâb-i Kibriyâ'ya çıkar şimdi her enîn*

beyitiyle başlayan oldukça ağır Fecr-i Âtî edebî üslûbuyla yazılmış olan eser (304 mısra), Köprülü'nün o zamanki Türkçü duygularını yansıtmaları bakımından çok ilginçtir.

*Gûş eyle münâcat-i elemsiz-i miyâhı
gibi şâirâne,*

*Lâhûta pervâz eden ervâh-i bekâyız
gibi mistik mısralarla beraber,*

Ey Tanrı, ey Su Tanrısı, ey Arz ilâhesi

.....
*Nâlân sesinde Altay'ın âvâz-i ra'di var
Tolgam düşük, elimde kılıç, münkesir, zebûn,
Zırhımı şikeste, cebhe-i ye'simde acz ü hûn*

.....
*Türküm, başımda hâle-i pür-nuru ceddimin
Ulvî gözümde milletimin ihtişamı var*

.....
Ey ceddin, ey Oğuz, ebedî, şanlı kahramân

.....
Ey altun-ordu, ey ulu hâkanlar ordusu

.....
Orhun, o devri nazre-i a'sâra hep okur

.....
*Turan'ı kıl sıyanet, o Arz-i Mukaddesi,
Türkün o şanlı nâmını Rabbim sen etme hâr*

.....
*Türküm, o zî-şeref, ulu kavmin bir oğluyum
Kalbim hilâl-i dîn ile rûşen, fakat gumûm*

.....
*Göklerde Tanrı meş'ali zannettiğim hilâl
Yıllarca oldu rûhuma mihrâb-i infî'âl*

.....
*Râzî olur musun buna, ey Rabb-i intikam,
 Mahveylesin Hilâl'ini bir kitle-i zalâm!*

.....
*Yollarda hûn içinde cesedler harâbeler,
 Bir memleket ki, her yeri en kanlı bir mezâr
 Susmuş ezan sadâları, ulvî minâreler
 Açmış semâya dest-i duâ, lâl-i intizar*

.....
*Türk'ün gözünde kanla yanan berk-i intikâm
 Tanrım, bugün felâket-zede, bî-çâre milletim*

.....
*Tekrar açar mı Altay'ın üstünde bir bahar
 Teshîr eder mi hâki yüce altun-ordular*

.....
*Bak ufka: Güneş doğdu, emel şu'lesi yandı,
 Matem-zede gözlerde hayat aşkı uyandı*

Türk'ün tanrısına, Altaylara, mukaddes yurt Turan'a, altun-ordulara hitâp eden bu mısralar, daha 1913'te bu genç adamın ruhunda, Türkçülük ateşinin nasıl yandığını belgeliyor; bu mısralar onun Türklük için, tarihte Türk'ün şeref ve haysiyeti için gelecek yıllarda kalemiyle yapacağı uzun mücadelenin, büyük gayretlerin habercisidir.

1913'te "Türk'ün Duâsı" İzmir'de sahneye kondu; 1919'da Yunan İzmir'e ayak bastı; 1922 Eylülünde Mustafa Kemal "altun-ordularla" orada idi. Köprülü, tüm bir çağın adamıdır, hercümercerler gören bütün bir çağ onda yaşamıştır.

Çok genç yaşta muhtelif liselerde aldığı muallimlik vazifelerinden sonra 23 yaşında İstanbul Dârülfünûn'u Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirilmiş, daha sonraki yıllarda Mülkiye, Sanayi-i Nefise mektepleri, İlâhiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Okulu gibi çeşitli yüksekokullarda 28 yıl profesörlüğü esnasında yurda binlerce değerli eleman yetiştirmiştir. 1915'te *Millî Tettebbular Mecmuası*'nı çıkı-

ran Fuad Köprülü, 1924'te *Türkiyat Mecmuası*, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1938'de *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni yayınlamaya başlamış ve 1936-1941 seneleri arasında *Ülkü* dergisinin müdürlüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü yayın faaliyetine daha 18 yaşında başlamış ve sayı bir mânâ ifade ederse 42 yıl içinde 210 eser ve etüt; ayrıca 1000 kadar makale yayınlamıştır. Fuad Köprülü 1923'te Paris'te Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi'nde, 1928'de Oxford'da Müsteşrikler Kongresi'nde, 1929'da Londra'da Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi ve Harkof'ta, Müsteşrikler Kongresi'nde, 1938'de Zürih'te toplanan Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi'nde Türkiye'yi temsil etti. 1925'te Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi muhabir üyeliğine, 1934'te Macar İlim Akademisi muhabir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahrî doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesi'nin geleneksel büyük merasimle fahrî doktorluk (*doctor honoris causa*) verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu. Büyük anlamı olan bu andaki duygularını kendisi şu kelimelerle ifade etmiştir: "Bu benim ilim hayatımın en değerli mükâfatı oldu." O zaman Türkiye basını bu büyük başarıyı hararetle kutlamıştır.

Siyaset ve devlet adamı olarak Fuad Köprülü'ye gelince; Köprülü, II. Dünya Savaşı sonrasında CHP'nin tek parti rejimine karşı Demokrat Parti kurucularıyla birlikte siyasî mücadeleye atılmış, gazetelerde yayınladığı yüzlerce makaleyle demokrasi hareketinin düşünce önderliğini yapmıştır. Demokrat Parti iktidarında Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş, sonra Demokrat Parti'nin diğer kurucularıyla arası açılmıştır (1957).

Köprülü'nün millî tarih ve kültür alanında geniş faaliyetinin derin etkisi, kendisinden sonra öğrencileri ve izleyicileri tarafından önemli bir siyaset-fikir akımına, Türk-İslâm Sentezi hareke-

tine vücut vermiştir.¹³ Türk-İslâm sentezi düşüncesi, Gökalp ve Köprülü'yü izleyerek, Turancılık yanında daha ziyade Anadolu cu bir karakter taşır.

Millî kültürü, millete özgü bütün kültür öğeleriyle, edebiyattan ekonomiye kadar tüm sosyal ve kültürel etkinlikleriyle bir bütün sayan Gökalp-Köprülü ekolü, bu sentezi bir tarihî sentez olarak algılar ve Türklerin bin yıl İslâm kültür dairesinde tarihî deneyiminin sonucu sayar.

Köprülü, Cumhuriyet döneminde İstanbul ve Ankara üniversitelerinde Türk tarihi ve kültürü üzerinde kendisinden sonra gelen iki kuşak bilim adamının hocası ve ilham kaynağı olmuştur.

Gökalp sosyolojisini izleyen Köprülü'nün Türkiye'de, 1918-1950 döneminde edebî ve sosyal ilimler alanında Batı bilim ve araştırma metodunu başarıyla uygulayan ilk büyük bilim adamı olduğu kabul edilmektedir.

Fuad Köprülü çok erken yazı hayatına atılmış ve daha o zamanki düşünce ve eğilimleri sonraki faaliyetlerini belirlemiştir, *Servet-i Fünûn*'da çıkan gençlik şiirlerini 19 yaşında yayınladığı *Hayat-i Fikrîye* adlı eser izledi. İskandinav edebiyatı ve Fransız Parnas şâirleri hakkındaki bu eser, onun sentez gücünü gösteriyordu. Fuad Köprülü, gençlik yazılarında ve şiirlerinde genellikle Meşrutîyet dönemi edebî ve fikrî akımlarının etkisi altındadır. 1908 Meşrutîyet inkılâbından sonra memlekette birdenbire serbestleşen yayın faaliyeti, fikir ve edebiyat hayatına görülmemiş bir canlılık getirmişti.¹⁴ Edebiyatta bir taraftan *Servet-i Fünûn* geleneği devam ediyor, öte yandan Türkçülük cereyanı gittikçe kuvvetleniyordu. O dönem fikir hayatında Fransız pozitivistlerinin kuvvetli etkisi görülmektedir.

Genç Köprülü'nün o tarihlerde çok rağbette olan Gustave Le Bon'dan Türkçeye iki risâle tercüme ettiğini, *Servet-i Fünûn* mecmuasında hüsrân, bedbinlik, melâl-i mesâ gibi romantik şiirler yazdığını görüyoruz. Aynı mecmuada edebî tenkit ve biyografi

13 Türk-İslâm Sentezi hakkında bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, 2/5, (Ocak 1999), s. 14-18.

14 B. Ercilasun, *İkinci Meşrutîyet Devrinde Tenkit*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.

yazıları da (“Tolstoy”, “Edebiyatta Marazî Tipler”) yazıyordu. Buradan, 1911’de ilgisi ilk defa millî dil ve edebiyat sorunları üzerinde yoğunlaşıyor ve “Edebiyat-ı Milliye”, “Halk ve Edebiyat”, “Din ve Edebiyat” adlı makalelerini yayınlıyor; bunlar, onun gelecekteki çalışma yollarını belirleyen birer sezgi, birer program niteliği taşıyordu. Aynı yıl içinde klâsik edebiyat alanında “Aruz Meselesi” ve “Tazarrunâme-i Sinan Paşa” adlı etütlerini yayınladı. Bu arada rüşdiye ve idâdî mekteplerinde ve Galatasaray, Kabataş idâdilerinde öğretmenlik yapıyordu.

Genç muallim Köprülü bu tarihlerde Hukuk Fakültesi’ne de devam etti (1907-1911). Tefik Fikret’in sanatını inceleyen makaleleri yanında onun *Donanma Mecmuası*’nda “Tenakus-i Nüfus”, “Muhaceret Meselesi”, “Buhran-i İctimaî” adlı makaleleriyle kanûnların menşei ve esası üzerinde bir tercümesi, daha bu devirde hukukî ve ictimai konulara ilgisini göstermektedir.

1911’de Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp gibi Türkçü yazarların dergisi *Genç Kalemler*’de “Yeni Lisan”, sade Türkçe davası ortaya atıldı. Köprülü, bu akıma karşı *Servet-i Fünûn*’da, dilin ictimai bir olgu olduğu, onun doğal gelişimine karışmanın zararlı sonuçlar vereceği tezini ileri sürdü. Günümüzdeki dil kargaşasını o zaman sezmiş görünüyor. Kendisi, Cumhuriyet döneminde çeşitli yazılarında aynı fikri savunmuş, Yusuf Hikmet Bayur’un kullandığı yapay dili beğenmemiştir. Köprülü, erkenden parlak bir genç âlim şöhreti yaptı ve 1913’te 23 yaşında Dârülfünûn’da Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirildi. Aynı yıl, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl” adlı ünlü etüdünü yayınladı. Edebiyat tarihi araştırmalarına yeni bilimsel bir yaklaşım ifade eden bu yazı, sonraki yıllarda örnek bir inceleme olarak değerini saklamıştır. Ziya Gökalp’in etkisiyle Köprülü, edebiyatın bir sosyolojik araştırma konusu olduğunu belirtmekteydi. Yukarıda anlattığımız gibi, Balkan Harbi’nde ordularımızın uğradığı bozgunlar, tüm memlekette olduğu gibi onun ruhunda da derin bir etki yaptı. *Tasvir-i Efkâr*’da “Müdâfaa-i Milliye”, “İntibah Yolları” adlı yazıları, *Türk Yurdu*’nda “Türk’ün Duâsı”, “Meriç Türküsü” adlı şiirleri ve “Hicret Hikâyeleri” acı gerçeği ve geleceğe dair umudunu yansıtıyordu.

Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur. Dârülfünûn'da ilk sosyoloji kürsüsünü kuran Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altındaydı. Köprülü, 1915'te Gökalp ile birlikte Âsâr-i İslâmiyye ve Milliye Encümeni'ni kurdu. Bu encümen, 1909'da Halil Edhem'in öncülüğü ile Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel esaslar çerçevesinde inceleme amacıyla kurulmuş olan Tarih-i Osmânî Encümeni karşısında Türk kültürü araştırmalarına öncelik tanıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra etnik-millî toplumlarda, millî kimlik, millî kültür, temel toplum sorusu olarak ele alınmaya başlamıştı. Ziya Gökalp'in sosyolojisinde bu kavram, en köklü biçimde geliştiriliyor. Durkheim'in (1950'lerde Radcliffe-Brown'ın) yaklaşımını yani toplumu organik bir varlık, bir sistem içinde inceleme metodunu, Gökalp, Türk toplumu üzerinde incelemeleriyle genişletmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle Balkan Harbi felâketinden sonra bir Türklük-kimlik bilinci her zamandan ziyade bir açıklıkla ortaya çıkmıştır. 1915'te Dârülfünûn muallimlerinden Ziya Gökalp ve M. Fuad Köprülü, bir *Âsâr-i İslâmiyye ve Milliye Encümeni* kurulmasında önayak oluyorlar. Bu bilim kurumu İslâmî konulardan daha ziyade, yönetmeliğinde "Türlere ait müessesâtı muhît-i içtimai" içinde araştırma görevini üstleniyor. "Din, ahlâk, hukuk, iktisat, lisan, bed'iyyât (estetik), fenniyat (teknoloji) ve bünye-i içtimaiyye" araştırma alanları olarak tespit edilmiş ve bir *Millî Tettebular Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlk sayısı 1915'te çıkan mecmuada, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü, Türk kimliğine ve kültürüne ağırlık veren incelemeler yayınlamaya başladılar. Mecmuanın başlığı altında "İslâm Medeniyeti ve Türk Harsına Ait Millî Tettebular" sözlerini okuyoruz. Bu sözler, Gökalp'in medeniyet ve hars (kültür) arasında temel ayrılık teorisini belirtiyordu.

Gökalp, ilkin E. Durkheim'dan yaptığı çeviriyle "Bir Kâvmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl" adlı makalesini yayınladı. Bu yazıya göre, sosyal gerçeklik, birey üstünde tamamıyla ayrı bir

realitedir. Kültür, belli bir sosyal realitenin belli yapısal-işlevsel ifadesidir. “Kavim (millet), bu içtimaî şe’niyenin (*social reality*), lisan ve âdâtta müşareket sûretiyle tam bir uzviyet (*organism*) şeklini aldığı zamanki hâli olmuş olur.” Toplum araştırması, özel bir ilmin, sosyal realiteyi inceleyen bir ilmin (*sosyoloji*) konusudur. Lisan ve örf-i âdâtın incelenmesi temel araştırma alanıdır. Gökalp, daha sonra mecmuada “Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât” adlı yazısında Sakalara kadar giden İslâm öncesi Türk sosyal örgütlenme biçimleri ve mitolojisi üzerinde etraflı bir deneme yayınladı.¹⁵ Böylece Gökalp, kültürü, en eski dönemlerden başlayarak belli bir toplumun tarihî deneyimlerinin ona kazandırdığı belli bir kimlik olarak kabul ediyor; böylece esas itibarıyla 19. yüzyıl evrimci (*evolutionist*) yaklaşımını izliyordu. Gökalp, bir topluma ait kültürün (*harsın*), bir doğal organizma gibi kendi kimliğine karşı olan yabancı öğeleri dışladığını ve kimliğini bağnazca savunduğunu ileri sürüyordu. Kültürü oluşturan en eski ana öge, Gökalp’e göre ilkel (*primitive*) inanç sistemidir. Evrensel dinler geldiği zaman da bir halk onu kendi inanç sistemine uydurmaya çalışır. Belli bir kimlik oluşturan kültür, başka bir kültürle özdeşleşemez, diyordu Gökalp (aynı görüş için bkz. Radcliffe-Brown, S. Eisenstadt). Nasıl ki, bireyin kimliğinin oluşmasında yaşamı boyunca kazandığı deneyimler onun kişiliğini (*personality*) yapar ve o kimlik köklü bir değişime uğramaz.

Gökalp’in kültür ve medeniyeti keskin biçimde birbirinden farklı realiteler olarak algılaması, Osmanlı kozmopolit yüksek saray “medeniyetinin” halk kültüründen o derece kopuk görünmesiyle ilişkili olsa gerek. F. Köprülü’nün *Millî Tettebbular Mecmuası*’nda (MTM) ilk yazısı “Âşık Edebiyatı” incelemesi, millî kültürden ne anlamak gerektiği üzerindedir. Köprülü, bu yazısında şifahî (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla “klâsik havâss edebiyatı” arasında keskin ayrılığı belirtir; fakat “muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan”

15 Daha sonra bu yoldaki incelemeleri şu kitapta topladı: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1925.

Âşık edebiyatının, “eski Türk estetiğini” temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiçbir kayda rastlanmadığını işaretle, “koyu bir Acem mâneviyeti ik-tisâb eden” sanatkârlar, “halkın zevkini, rağbetini, temâyülünü” düşünemezlerdi, diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular. Diğer yandan Köprülü, Osmanlı klâsik kültür aşamalarını da tespiti çalışmıştır. Köprülü’ye göre, “acemperestlik” modası, yani halk kültürü karşısında sarayın temsil ettiği İran menşeli yapay “medeniyet”, Fâtih ve II. Bayezid dönemlerinde en yüksek derecesine varmıştır. Osmanlı klâsik medeniyeti 16. yüzyılda, Köprülü’nün deyimiyle “İstanbul ve Osmanlı medeniyeti”; ona göre, kaynağı olan Orta Asya Timurîler medeniyetini gölgede bırakacak bir düzeye varmış, tüm Türk dünyasında çekiciliğini göstermeye başlamış, kendi orijinal kimliğini kazanmıştır (Sanat tarihçilerimiz, dekoratif sanatlarda Osmanlı sanatının doruk noktasını III. Murad döneminde tespit ederler).

Köprülü, Osmanlı klâsik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1403) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), Türk hukuku ve kurumlar tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir. Mesela, bu yazılarından biri, “İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuk Yok mudur?” başlığını taşır. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı klâsik eserinde, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre’de İslâm medeniyeti dairesinde özgün Türk dinî düşüncesinin kaynaklarını ayrıntılarıyla inceler. Onun açtığı çığırda, halk edebiyatı ve folklor (P.N. Boratav, O.Ş. Gökyay), din tarihi (Abdülbâki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan), Türk tarihi (O. Turan, M.A. Köymen, İ. Kafesoğlu), genellikle Türk kültürü araştırmaları büyük bir gelişme göstermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde millî heyecanla Türk tarihinin birçok yazma kaynak eserleri, kütüphane raflarından indirilmiş ve yayın-

lanmıştır (1980'den sonra aynı ilgi ve yayın faaliyeti kendini gösterecektir). Türk dili ve edebiyatı alanında özellikle Macar Türkologların araştırmaları¹⁶ izlenmiş; *Kutadgu Bilig*, Ahmed Yesevî'nin *Hikmet*'leri, Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'si, Ahmedî'nin *İskender-nâmesi* tanıtılmış, Türk antikitesinin temel kaynağı Mahmud Kaşgarî'nin yazdığı *Dîvânü Lûgati't-Türk*'ün keşfi ve yayınlanması heyecan uyandırmıştır.¹⁷ Köprülü o yıllarda hararetli bir Türk milliyetçisiydi. *Muhâkemâtü'l-Lûgateyn* adlı eserinde Türkçenin ifade gücü bakımından Farsçaya üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan Ali Şîr Nevaî, Köprülü'ye göre “hakikî bir milliyetperver”-dir. *Millî Tettebular Mecmuası*'nda çıkan bir yazısında “Türk cengâverlerinin Ak ve Kara Deniz kıyılarında yükselen tevhîd nidaları” ile coşuyor, Selçuklu döneminde Anadolu'da Türk ruh ve irfanından söz ediyordu.¹⁸ “Anadolu'daki Selçuk hükümeti sair mahallerdeki Selçukî hükümetlerinden daha ziyade millî ananelere sadık kalmıştır”, gözlemini yapıyor; Selçuklularda “Oğuz Tôresi denilen millî Türk kanûnnâmesi âdeta mukaddes bir mahiyeti hâizdi” diyordu. Köprülü Selçuklu Devleti'nde 24 Oğuz boyunun öncelikli önemini belirtir.

Kandemir ile bir söyleşide Köprülü itiraf eder ki, yazarken çok titizdir. “En sevmediğim, korktuğum şey yazmaktır (...) yazdıktan sonra keyiflenirim. Fakat yazarken çektiğim azabı sormayınız.”¹⁹

Köprülü, daha 16 yaşında iken Fransız edebiyatına merak sarmış. Kendi ifadesiyle, “sonraları felsefeye, sosyolojiye daldım. Hele sosyoloji beni çok alâkadar etti” diyor. Türkiye'de 1908 Meşrutiyet ilânı ile fikir tartışmaları patlak vermiştir. Köprülü de ilk yazılarını o tarihten sonra 18 yaşında yayınlamaya başladı. İlk yazısı, *Tanin* gazetesinde çıktı. Şiirlerini *Servet-i Fünûn*'da yayınladı. Yazılarını “sade Türkçe” davasıyla ortaya atılan *Yeni Mecmua*'ya verdi. 1907'de girdiği Dârülfünûn'da derslerin seviyesizliği yüzünden tahsili bıraktığını söyler. “Mücadeleyi sevmem”,

16 Bkz. T. Yozif, “Türk Dili Yadigârları”, *MTM*, 2/4 (1331), s. 81-133.

17 Bkz. *MTM*, 2/4, s. 167-170.

18 Bkz. *MTM*, 2/4, s. 194.

19 *Yedigün*, no. 160.

“sağlığım yerinde”, “bol bol yürürüm”, “sinemaya pek az gide-
rim, dansı pek beceremem, musikiyi severim, ama bilhassa alatur-
kayı” diyor. Köprülü araştırmalarını tamamlamadan yayınlamak
istemezdi. Onun için yazılarında “yakında neşredeceğimiz ma-
kalemizde” notuna sık sık rastlarız. “Yirmi beş senedir üzerinde
işlediğim, notlar topladığım muhtelif mevzular vardır ki, henüz
neşredilmek zamanı gelmemiştir” diyor. Köprülü kendini ulusla-
rarası ilim dünyasına tanıtan eserinin *İlk Mutasavvıflar* olduğunu
işaret eder.

1924’te Türkiyat Enstitüsü’nü kuran Köprülü’ye ertesi yıl, Sov-
yetler Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliği tevcih edilmiştir.
1924’te Millî Eğitim Müsteşarlığı, yakın fikir arkadaşı Ziya Gö-
kalp’in kaybı tarihine rastlar. En keyiflendiği şey, talebelerinin bi-
rinin bir kitap çıkarması imiş; “bu bana sonsuz bir saadet verir”
diyor. Hocalık, ilim adamları yetiştirmek, gerçekten onun eserleri
gibi hayatının önemli parçasıdır. “Çok zeki çocuklarımız var, tah-
sil ile Avrupalı öğrencilere üstün çalışmalar yapabiliyorlar” diye
ekliyor. Köprülü sigara ve kahve tiryakisi idi. “Dünyaya yeniden
gelsem (...) aynı yolda yürümekte bir lâhza tereddüt etmezdim”
diyor. Demokrat Parti saflarında hizmet yılları (1950-1957, Dışiş-
leri Bakanı), Türk demokrasisine yaptığı hizmetler yanında ilim
için bir kayıp olmuştur. Keşke politikaya heves etmeseydi. Başba-
kan Adnan Menderes iken, partiden ve bakanlıktan ayrıldıktan
(1957) ölümüne kadar (26 Haziran 1966) geçen hayatı, terk edil-
mişliğin acı hikâyesidir. 27 Mayıs 1960’ta Yassı Ada’da mahkeme
önüne çıktı, beraat etti. Üniversiteler, hocaları Köprülü’ye eski
kursüsünü geri vermek bir yana, konferans vermeye dahi davet
etmediler. TBMM karşısındaki apartmanında, yurduna, Türklüğe
o kadar hizmetler yapmış bu büyük fikir adamı son yıllarını dün-
yaya küsmüş, yalnızlık içinde, bir kaza sonucu gelen çok ıstıraplı
günlerle bitirdi.

Hocam Köprülü ile yakın ilişkilerim olmuştur, bundan söz et-
mem gerekir, sanıyorum.

Köprülü, bir yandan TBMM’de mebusluk hizmetini yaparken
aynı zamanda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Orta Çağ Ta-

rihi; Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türk Müesseseler Tarihi okuyordu. DTCF'de onun derslerine ve seminerlerine devam ettim. Timur üzerinde bir seminer ödevimi okuyup bitirdiğimde sınıfa dönerek “hepinizden bu düzeyde bir çalışma beklerim” dediğini daima iftiharla anımsıyorum. Fakülteden lisans diplomasını aldığım zaman “ilmî yardımcı” olarak kalmam için Dekan Emin Erişirgil'e şahsen gidip tavsiyede bulundu; böylece akademik kariyere girmemde başlıca âmil oldu. Bundan sonraki yıllarda kendisiyle ilişkilerimiz devam etti. Akbıyık'taki evini ziyaret eder, konuşmalarından feyz alırdım. Ankara'da bir kaptıkaçtının çarpması yüzünden uyluk kemiği kırıldı, hastanede mikrop kaptırdıkları için bacağı kangren oldu, yataktan çıkamaz hâle düştü. Eşi Behice Hanım ona salon ortasında bir yatak yapmıştı; ziyaretçileri orada kabul ederdi. Bir ziyaretimde onu oğlu Orhan'la yalnız buldum. Orhan'a boğuk bir sesle, “Orhan, Orhan! Sen benim gözüm, elim, ayağımsın” diye inledi. O sahneyi asla aklımdan çıkaramam.

Öğretim ve Bilim Hayatı

Öğretim alanında hizmetleri, onun hayatında ayrı önemli bir bölümdür. 1910-1913 yıllarında çeşitli liselerde öğretmenlik yapmış, 1913'te İstanbul Dârülfünûn'u Türk Edebiyatı müderrisliğine getirilmiştir. 1921-1928 yıllarında lise öğrencileri için bir *Millî Tarih* (6 kitap, İstanbul, Kanaat Kitabevi) yayınlamıştır.

Çok genç yaşta öğretmenlik hayatına giren Fuad Köprülü'nün muallim, eğitimci ve teşkilâtçı olarak başardığı işler önemlidir. 1912'de *Hak* gazetesinde “Osmanlı İttihad Mektepleri”, “Bizde Usûl-i Tahsil ve Terbiye”, “Talebe Hayatı” gibi eğitim üzerinde yazılar yazdı. 1914'te idâdîler için “Kıraat-i Edebiye”, “Malûmat-i Edebiye” kitapları; 1915'te ilk mektepler için “Millî Kıraat”, 1916'da “Türk Dilinin Sarf ve Nahvi”, “Yeni Osmanlı Tarihi”, 1921'de “Millî Alfabe”, 1922'de “Mektep Şiirleri”, 1927'de “İlk Mektepler İçin Yeni Millî Tarih” gibi kitaplarla genç kuşakların Türkçü millî eğitiminde oynadığı büyük hizmeti anımsamak yeter. Köprülü Türk üniversitesi ve ilim kurumları üzerinde de

düşüncelerini çeşitli vesilelerle yayınladı. 1923'te "Dârülfünûn ve Millî Terbiye", 1927'de "Akademi Meselesi" ve "Dârülfünûn'un Vazifeleri" adlı makalelerinde geleceğe yönelik ileri görüşler ileri sürdü.

Köprülü'nün üniversitelerde profesörlük hizmeti cidden çok verimli olmuş, özellikle bilimsel anlayışla millî tarih ve Türk kültürü konularını işlemeye ve derinleştirmeye yetenekli değerli araştırmacılar yetiştirmiştir.

1924'te Dârülfünûn'a bağlı olarak kurduğu Türkiyat Enstitüsü yalnız dünyaca tanınmış bir Türkoloji merkezi hâline gelmekle kalmamış, aynı zamanda Türk edebiyatı tarihi, Türk filolojisi ve folklor alanlarında birçok değerli araştırmacıların toplandığı, yetiştiği, eser verdiği bir merkez olmuştur. Enstitü'nün kuruluşundan, 1931 yılına kadar 13 değerli eserle 6 önemli bilimsel eserin çevirisini ve 1925-1934 arasında *Türkiyat Mecmuası*'nın altı cildini yayınladığını özellikle kaydetmek gerekir. Enstitü ve mecmua, kendisinden sonra bugüne kadar Türkoloji alanında değerli hizmetine devam etmiştir.

Profesör Fuad Köprülü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşundan itibaren Orta Çağ Tarihi kürsüsünde ders vererek Ankara'da da aynı ruhta ve yetenekte bir grup tarihçi yetiştirmiştir. Köprülü, orijinal ilmi çalışmanın yollarını öğreten seminerlere önem verirdi. Başarılı öğrencilerini seçerek onlarla yakından ilgilenir, işbirliği yapar, onların başarılı inceleme yazılarını başında bulunduğu dergilerde yayınlardı. Bu arada Ankara'da seminer öğrencilerinin ortak çalışmasıyla bir Orta Zaman kitâbelerinin toplanması faaliyetine başlanmış olup bunun ilk fasikülü çıkmıştır.

Köprülü, I. Dünya Savaşı döneminde bilimsel Türkçülük hareketinde önde gelenlerdendir. Bu vadede ilk yazıları Türkçülük hareketinin organı hâline gelen *Türk Yurdu* dergisinde (5, 1913) yayınladı. Yunus Emre hakkında iki makalesini ertesi yıl *Bilgi Mecmuası*'nda (1, 1914) Hoca Ahmed Yesevî hakkında 34 sayfalık bir etüdü, *İkdam*'da "Saz Şairleri" üzerinde on bir makalesi çıktı. Bunlar, ileriki büyük araştırmaların habercisiydi. Genç âlim ve yazar, artık kendi bilim yolunu ve kişiliğini bulmuş sayılabilir.

Onu yazar, eleştirici, öğretmen ve gerçek bir bilim adamı olarak karşımızda buluyoruz. Bundan sonraki hayat ve faaliyeti için ona bu yönlerinden ayrı ayrı bakmak daha uygun olacaktır.

1915-1945 döneminde Fuad Köprülü, ilgi alanı en geniş, en üretken âlim ve fikir adamı sayılabilir. Yaşamı boyunca 25 mecmuada 14 gazetede bine yakın makalesi çıkmıştır. Fecr-i Âtî edebî topluluğu arasında yazdığı sembolik şiirlerden sonra, 1917'den itibaren Türkçüler safında *Yeni Mecmua*'da hece vezniyle, halk nazım şekillerinde örnek vermek gayesiyle "Hakan", "Akıncı Türküleri", "Ortaç Yolcuları" başlıklarıyla şiirler yayınladı. Aynı devrede yukarıda özetlediğimiz "Türk'ün Duâsı" adlı manzum bir tiyatro, telif tercüme küçük hikâyeler yazarak kalemini çeşitli edebî türlerde denedi.²⁰

Makalelerinin büyük bir kısmı güncel olaylar dolayısıyla yazılmış küçük etütler niteliği taşır (1922 Eylülü'nde "İzmir'de Türkler", 1923'te "Osmanlı İdaresinde İzmir" makaleleri gibi). Yazılarının önemli bir kısmı da edebiyat eleştirileri ve çeşitli kültür sorularına dairdir. Bu makalelerinde her çeşit kültür sorusu ele alınmıştır. Günlük sorulara ait makalelerinin birçoğu, bir fikir hareketi doğurmuş yazılardır. 1928'de *Cumhuriyet*'te çıkan "Tanassur Hadisesi" ve "Hars Buhranı" adlı yazısı o zaman önemli tartışmalara yol açmıştır.

Yenileşme ve devrim (inkılâb) hakkında şu yazıları güncel sorular üzerinedir: "Dârülfünûn Meselesi" (1912), "Fikr-i Teceddüd ve Islâhat" (1912), "Vazife-i Temeddün" (1912), "Mânâ-yi Teceddüd" (1913), "Mektep Medrese" (1913) gibi.

Devrim ve ulusçuluk hakkında: "İnkılâp Edebiyatı" (1912), "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık" (1913), "Milliyet ve İlim" (1915), "Türkçülüğün Gayeleri" (1918), "Lisan ve Edebiyat Birliği" (1919), "Anadolu'yu Nasıl Öğrenebiliriz" (1922), "İnkılâp ve Edebiyat" (1926), "İnkılâba Karşı Vazifelerimiz" (1927), "İnkılâp Terbiyesi" (1927), "Millî Kültür" (1933), "Cumhuriyetin Yazı Dil ve Tarih Sahasında Yaptığı Muazzam İnkılâp" (1933).

20 Köprülü'nün makale ve kitaplarının toplu bir bibliyografyası için bkz. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. XXVIII-L.

Köprülü, Mustafa Kemal'in millî devletin kuruluşu ve devrimler hareketini hararetle destekleyen aydınlar arasındadır. Dil ve harf sorusu hakkında yazıları: "Yeni Lisan" (1912), "Türk-lük ve Yeni Lisan" (1912), "Millî Lisan" (1924), "Harf Meselesi" (1926), "Türkçemize Dair" (1928), "Dil Kongresi" (1928), "Türkçemiz" (1928), "Dilimizin Canlılığı ve Eskiliği" (1928), "Dil İnkılâbı Hakkında Bazı Düşünceler" (1933) bu kategoriye girer.

Fuad Köprülü'nün siyasî tartışma yazıları özellikle Demokrat Parti kurulduktan sonra başlar. 1945-1950 seneleri arasında yazdığı siyasî makalelerin sayısı 287'dir. Bu makaleler, *Demokrasi Yolunda* adlı eserde toplanmıştır.

Türk dilinin sadeleşme akımının başladığı, Fransızcadan birçok eserin çevrildiği tarihte bir şâir ve yazar olarak yetişen Köprülü kendine özgü güçlü bir stil yaratmıştır. İfadesinde açıklık ve kesinlik, anlam zenginliği ile bu dil kuvvetli bir bilim aracı hâline gelmiş, ondan sonra yarım yüzyılda bilim adamlarının yazı dili olmuştur. Bilimsel düşüncenin yerleşmesinde eleştirinin önemini erkenden kavrayan Fuad Köprülü, derin ve keskin bir eleştiricidir. 1908-1913 arasında ilk yazıları, edebî tenkit üzerindedir. 1913'te "Bizde Tenkîd" başlıklı yazı serisini yayınladı. Ondan sonra Türkiye'de çıkmış önemli hiçbir edebiyat ve tarih eseri yoktur ki, dergi ve gazetelerde Fuad Köprülü'nün tenkit kalemiyle eleştirilmiş olmasın.

Bu arada Hüseyin Dâniş ile İran edebiyatı tarihi üzerinde uzun tartışmaları dikkate değer. Daha ileriki yıllarda 1943'te Zeki Velîdî Togan'la Osmanlıların etnik menşei üzerinde tartışma ve incelemeleri,²¹ Türk tarih edebiyatına en derin ve etraflı bilimsel yazılarından birini kazandırmıştır.

Onun bütün etütleri o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkatle gözden geçirilmesi ve eleştirisi ile başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin o getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bilimsel yaklaşımı, Batı ilim metodolo-

21 "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, 8/28, s. 219-313.

jisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Kendisi idâdîde iyi Fransızca öğrenmişti. Almanca, Rusça, İngilizce eserlerin çevirilerini Türkiyat Enstitüsü'nde topladığı asistanlarına yaptırdı. Bu bakımdan, Türk Ocağı'ndan arkadaşı Ragıp Hulûsi'nin yardımı büyüktür. Böylece, Türk tarih ve edebiyatına dair Batı'daki çalışmaları inceleme ve tenkit süzgecinden geçirme imkânını bulmuştur (bkz. *Türkiyat Mecmuası*). Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil, birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlıklara sürüklendiklerini göstermiştir. Köprülü, geniş bilgisi ve bilimsel metodolojisi, açık üslûbu ile fikirlerini Batılı meslektaşlarına da kabul ettirmiş, Batı akademi ve üniversitelerince ilmî payelere lâyık görülmüştür. Batı, her türlü üstünlüğünün temeli olan silâhın, bilimsel metodun şimdi bir Türk bilgini tarafından tam bir beceri ve egemenlikle kullanıldığını çok kez itiraf zorunda kalmıştır. Köprülü'nün, Avrupa ilim metodolojisini ilk kez Türk ilmine getirmiş olduğunu birçok bilim adamı belirtmiştir. 1935'te Sorbonne Üniversitesi'nde Türk Araştırmaları Merkezi'ni açılış merasimine davet edilmiş, orada verdiği derslerde ilmî tenkit konusunda parlak bir örnek vermiş ve Fransız bilim adamlarının hayranlığını çekmiştir.²² Büyük Fransız tarihçisi, *Annales* ekolünün kurucusu Lucien Febvre, Fransa'nın ciddi bir ilim dergisinde şöyle yazmakta idi: “Bu dersler, Fuad Köprülü'yü; metin tenkidi işlerinde tecrübeli bir allâme (...) ananepereşt manüellerimizin tasasız bir şuursuzlukla kaydetmekte oldukları pek çok hata ve iltibasları tashih etmesini bilen bir ilim adamı olarak göstermektedir.” Keza Sorbonne Üniversitesi Rektörü Sébastien Charléty de şöyle diyor: “Temenni ediyoruz ki, bizim yanımda olan yerini işgal için tekrar gelsin ve âlimane tetkikleriyle o tetkikleri izah etmek hususunda gösterdiği liyakatten Fransız dinleyicilerini istifade ettirsin.”

Bu derslerde ele alınan tarih sorununu burada kısaca hatırlatalım. Çünkü bu mesele, Köprülü'nün kendi ifadesiyle, “Türk tarihinin en mühim ve en parlak devri olan” Osmanlı İmpara-

22 Bu dersler *Les origines de l'empire Ottoman* (Paris, 1935) adıyla basılmıştır.

torluğu'nun menşei meselesi idi ve Haçlı Avrupa'nın yüzyıllarca beklediği bir anda, "Türklerin Avrupa'dan atılması" konusunu gündeme getiren Balkan Harpleri yıllarında, Avrupa ilminin yakından ilgilendiği bir konuydu.

H.A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde konuyu işte bu hava içinde ele almıştı. Gibbons, sınır Türkmenlerinin böyle bir imparatorluğu kurmak için gerekli kültürden yoksun olduğu, kurucuların aslında İslâmiyeti kabul etmiş yeni Rumlar olduğunu iddia ediyordu. Anadolu Selçuklu medeniyetini ve Osmanlı uclarına İç Anadolu'dan yüksek kültür sahibi kimselerin gelip katıldığını iyi bilen müsteşrikler bu iddiaya karşı ilk tepkiyi gösterdiler. Bir Türkolog ve müsteşrik sıfatıyla Alman bilgini Fr. Giese, Gibbons'un esas görüşünü çürüttü ve Ahilerin rolü üzerinde durdu.

Daha önce Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde meseleye kısaca değinmiş ve 1927'de *Hayat Mecmuası*'nda o zamana kadar yazılanları tenkitten geçirmişti. 1935'te Sorbonne'daki derslerinde de aynı konuyu daha esaslı biçimde yeniden ele aldı. Onun daha önceki incelemeleri, "Anadolu'da Selçuk Medeniyeti" ve "Anadolu'da İslâmiyet", 13. ve 14. yüzyıllarda Küçük Asya'da tarihî koşulların aydınlanmasına oldukça yardım etmiş ve Osmanlı Devleti'nin menşeleri sorusunu tam bir yetkiyle ele almaya kendisini hazırlamıştı. Sorbonne'da bir Batı üniversitesinin kürsüsünden gösterdi ki, Osmanlı Devleti'nin menşei hakkında Batı eserlerinde benimsenmiş olan görüş temelde şu yanlış inançlara dayanmaktadır.

1) Gibbons, Türkler hakkında Hristiyan dünyasında yaygın önyargıların etkisi altındadır. O, Osmanlı Devleti gibi bir siyasî varlığı ancak İslâmlaşmış ve Osmanlı adını almış yerli Rumların kurabileceği inancındadır.

2) Gibbons, kaynakları eleştirmeden kullanarak yanlış sonuçlara varmıştır. Bir sıra efsaneleri tarihî rivayet gibi almış ve temel varsayımını böyle yanlış bir temel üzerine kurmuştur.

3) Uzman tarihçilerin araştırmalarından habersiz olan Gibbons, 13. ve 14. yüzyıl Anadolu'sunda Osmanlı Devleti'ni doğuran siyasî, sosyal olay ve koşulları hesaba katmamıştır.

Köprülü'nün eleştirisi, sadece bir Batılı yazarın sıradan bilim metotlarına yabancılığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, aslında Türk tarihinin bir devamı olduğu gerçeğini açıkça ortaya koyuyordu.

Köprülü, Türk tarihi ve edebiyatına ait Batı'da revaçta olan birçok duygusal veya geleneksel olumsuz görüşleri bu sıkı ve keskin eleştiri metoduyla meydana çıkarmış ve düzeltmiştir. 1940'ta aynen şu satırları yazıyordu: “Daha ilk günden başlayarak bu araştırmalarımda tarih tetkiklerinin ilmî ve objektif usullerinden ayrılmamaya ve Garp tarihçilerinin Türkler hakkındaki indî ve menfî hükümlerini sırf objektif usulle tenkide çalıştım.”

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkaran yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşitli ve sonuçta dağınık gibi, görünen aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerini incelemeye çalışır. Ziya Gökalp'in bir “tilmizi” olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının “içtimâî hayat dediğimiz complexus”un çeşitli yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. O, bugün de bilim dünyasında Türk Edebiyatı Tarihi ve Türk Din Tarihi konusunda bir otorite sayılmaktadır. Tereddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının hakiki kurucusudur.

Türk Dinî Edebiyat Tarihi Üzerinde

1914'te *Bilgi* mecmuasında (I, s. 611-645) “Hoca Ahmet Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerinde Tesiri” adlı uzun bir araştırması çıktı. Bu araştırma, 1918'de yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul, 1918, 3. baskı, Ankara, 1976, 446 sayfa) adlı büyük klâsik eserine bir başlangıç sayılabilir. Bu eser, Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Dinî Tarihi ve genellikle Türk Kültür Tarihi üzerinde çığır açan bir eser olmuştur. Ünlü Macar Türkoloğu Gy. Németh'in bu eser hakkında yazdıklarından şu satırları naklediyorum: “Köprülüzâde bu müşkül sahada

öyle bir rehber vücuda getirmiştir ki, bu rehber birçok mesaili hâlettiği gibi ileride de yapılacak herhangi tetkikatı şayanı ehemmiyet bir sûrette kolaylaştıracaktır.”

Türk din tarihi araştırmalarında Köprülü’nün metodolojisini izleyen genç bilgin Ahmet Yaşar Ocak’ın onun için yazdığı şu satırlara tamamıyla katılıyorum: “Köprülü her bilim adamına nasip olmayan sezgi ve sentez kabiliyetini mükemmelen kullanmasını bilmiştir. Onun çeşitli eserlerinde şu veya bu şekilde ortaya koyduğu, mahiyetini açıkladığı pek çok konu ve mesele, bugün onun teşhis ettiği biçimde tezahür etmiş, vardığı birçok sonuç, üstelik daha da kuvvetli bir biçimde teyit edilmiştir.”

Köprülü’nün hiç kuşkusuz en önemli eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* olup Türk kültür tarihinde çığır açmış bir şaheserdir. Fransız oryantalisti Cl. Huart, *İlk Mutasavvıflar* hakkında “Garbî Avrupa üniversitelerinde öğretilen tarihî ve edebî intikadın en sıkı usullerinin burada tatbik edildiğini hayranlıkla görüyoruz. Arkasından kendisini takip edenler çıkarsa, bu eser bir devir açacaktır” demektedir. Dârülfünûn’da Ziya Gökalp’in “millî hars” kavramını benimseyen Köprülü, bu eser için “millî ruhu ve millî zevki anlayabilmek” için yazdığını söyler. Eser, bugün de Türk edebiyatı ve kültürü alanında klâsik bir eser olarak kabul edilmektedir (Ancak Türk dilinin son yüzyıl içinde geçirdiği gelişme o kadar derin ve devrimci olmuştur ki, genç kuşaklar bu eseri okuyup yararlanmakta güçlük çekmektedir. Eski dilde yazılmış bu gibi temel eserlerin uzmanlarca yeni Türkçemize aktarılması bir zaruret hâline gelmiştir.)

Gerçekte halk edebiyatı üzerinde çığır açan yazısında (“Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü”, *MTM*, I, 1915, s. 35) Köprülü, edebiyatı tüm “içtimâî hayatın bir tezahürü”, halk şiirini “milletin ruhunda asırlarca yaşamış hisler”in bir ürünü kabul eder. Sosyolojik görüşlerinde Gökalp gibi Köprülü de, Auguste Comte’un pozitivizmini ve E. Durkheim’ın yapısal (*structural*) sosyolojisini benimsemiştir. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*’da İran sufi edebiyatını “taklit eden” Türk Dîvân şiiri yanında, halk Türkçesini ve veznini kullanan ve İslâm-öncesi geleneği devam ettiren sufi halk şâirleri

Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin hayatlarını, eserleri ve etkilerini incelemiş; böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk halkları arasında yaşayan ortak “millî” kültürü ortaya çıkarmak istemiştir. Şuarâ tezkirecileri, Köprülü'ye göre sarayın patronajı ile gelişen Dîvân edebiyatı temsilcilerini gerçek şâir, halk edebiyatını “âvâmî”, ilkel bir edebiyat çeşidi sayarlar. Latifi, *Tezkire*'sine, yalnız bir Türkmen şâirini, o da çok ünlü olduğu için, âdeta özür dileyerek almıştır. Köprülü, 1908-1919 yıllarında kurtuluşu, Türklükte ve Türkçecilikte gören yeni akımın etkisi altında, bu akımın en başarılı temsilcilerinden biriydi.

İlk Mutasavvıflar ile Köprülü, Gökalp'in düşlediği sürüp gelen öz “millî kültür”, “millî ruh” üzerinde bilimsel araştırmaların temel taşı atmış bulunuyordu. Köprülü, yukarıda işaret ettiğimiz gibi 1331'de (1917) *Millî Tettebbular Mecmuası*'nı yayınlamaya başladı. Encümen üyeleri, Ziya Gökalp, Necib Asım, Ârif Bey, Rauf Yekta, Bursalı Tahir, Halil Edhem, Tevhîd Bey, Ahmed Cevdet, Mimar Kemaleddin ve yabancılardan W. Thomson, Von Le Coq, Dr. M. Mordtmann, Fr. Giese, Dr. Kunos, Dr. Süsheim gibi ünlü Türkçüler ve oryantalistlerden oluşuyordu. Anımsamak gerekir ki, daha Tanzimat döneminde Batı edebiyatının etkisiyle şâirler Dîvân şiirine karşı halk şâirlerini müdafaa eder olmuşlardır.²³ İlk defa “şâir” Mehmed Emin Yurdakul'un, halk diliyle hece vezninde Türklük heyecanı dolu şiirlerini yayınlaması bir devrim gibi karşılanmış ve oryantalistlerin övgülerine konu olmuştur.

Köprülü, 1941'de *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı bir makale ile Ahmed Yesevî (*İA*, I, s. 192-197) hakkında son araştırmalarının sonuçlarını ekledi. Bu arada Osmanlı-Türk edebiyatının menşeleri üzerinde şu önemli incelemelerini çıkarmıştır: “IX. ve X. Asırlardaki Çağatay Şâirleri”, “Türk Edebiyatının Menşei”, “Baburşah'ın Şiirleri”, “Ali Şîr Nevaî ve Tesirâtı”. 1914-1923'te Türkler için ölüm kalım savaş döneminde millî mücadele yıllarında Fuad Köprülü, bütün enerjisiyle çalışarak, Türk kültür tarihini canlandıran eserlerini vermiş, böylece millî uyanış hareketine

23 Köprülü, “Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü”, *Millî Tettebbular Mecmuası*, I, s. 33.

güçlü manevî destek sağlamıştır. 1915'te *Millî Tettebbular Mecmuası*'nda "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti"ni, 1923'te *Türkiye Tarihi* adlı eseri neşretti. Millî mücadeleden zaferle çıkmış olan yeni Türkiye'ye sunulan bu sonuncu eser, o zamana kadar bu konuda yazılmış araştırmaların güzel bir özetiydi. Şunu da belirtmek yerinde olur, bu kitabın birçok bölümleri sonradan Atatürk tarafından yazdırılan yeni tarih kitaplarına aynen alınmıştır. Yine millî tarih üzerinde *Belleten*'de çıkan "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" (1941) ve "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" (1943) adlı esaslı araştırmaları, bu alandaki araştırmaların ilerlemesine yardım eden önemli etütlerdir. 1916'da Şihabeddin Süleyman'la beraber *Menşelerden Nevşehirli İbrahim Paşa Sadâretine Kadar Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* ve 1920-1921'de *Türk Edebiyatı Tarihi*'ni yayınladı. Bu son eser hakkında Avusturyalı oryantalist Fr. Kraelitz şunları yazmakta idi: "Bu eser, yalnız mütetebbi ve âlimler için değil, bu eski milletlerin kültürü ile yakından alâkadar olan herkes için en lüzumlu bir rehber hizmetini görecektir."

Köprülü *İlk Mutasavvıflar* adlı klâsik eserinden sonra, Türk din tarihi üzerinde incelemelere devam etmiştir. 1921'de *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda "Anadolu'da İslâmiyet" adlı makalesi çıktı. Orta Çağ Türk din tarihi üzerinde çığır açan bu makalesi kısa zamanda oryantalistlerin dikkatini çekti ve Viyana'da *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* adlı dergide Almancaya çevrildi. Orada, Köprülü, Fr. Babinger'in ağır yanlışlarını düzeltmekte, Anadolu'da heterodoks dinî hareketler üzerinde yeni ufuklar açmaktaydı. Aynı konuda 1923'te Paris'te toplanan *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi*'nde, sonradan "les origines du Bektachisme" (Paris, 1926) başlığıyla yayınladığı bildirisini okudu. 1930'da *Der Islam*'da "Abû İshak Kazerûnî", 1935'te *Türkiyat Mecmuası*'nda "Mısır'da Bektaşilik", adlı yazıları da Türk din tarihi tetkiklerine önemli katkılardır.

Köprülü Türk dinî halk edebiyatı ve kültürünü derinliğine araştırdığı gibi, ayrıca Saz şâirleri ve Âşık edebiyatı üzerinde yayınlara başlamış, bunun yanında Kadı Burhâneddin, Ahmed Paşa,

Şeyh Gâlib, Bâkî, nihayet Fuzûlî gibi Türk Dîvân şiirinin büyük ustaları hakkında da incelemeler yayınlamıştır. *Fuzûlî: Hayatı ve Eseri* adlı giriş yazısını (*Külliyat-ı Fuzûlî*, İstanbul, 1924), 1947'de *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Fuzûlî" maddesi tamamlanmıştır. Bu ustalar elinde klâsik Dîvân edebiyatının Acem taklitçiliğinden kurtulup orijinallliğini kazandığını ileri sürdü. Türk edebiyatı tarihini bir küll olarak düşünen Fuad Köprülü, klâsik Türk edebiyatına Habibî, Nesimî, Fuzûlî ve Rûhî gibi büyük ustalar veren Türkmen-Âzerî edebiyatı üzerinde önemle durmuştur. 1926'da Bakü'de "Âzerî Edebiyatına Ait Tetkikleri"ni çıkardı, Habibî üzerinde uzun bir etüt yazdı (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V, 1925).

Uc Kültürü, "Gâziyân"

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman ve Avusturya oryantalistleri (başlıcaları P. Wittek, Fr. Giese, Fr. Kraelitz, Th. Menzel, Fr. Babinger ve Fr. Taeschner) ilk Osmanlı kaynakları üzerinde *text-kritik* metodu ile filolojik önemli incelemelere yönelmişler, böylece Osmanlı Devleti'nin doğuşu üzerinde açıklayıcı önemli bilimsel sonuçlara varmışlardı. Bu incelemeler göstermiştir ki, Selçuklu Devleti Anadolu'da Bizans devlet ve medeniyetinden hiç de aşağı olmayan bir medeniyeti temsil etmektedir. Diğer yandan Türkmen boylarının yoğun biçimde yerleştiği *uc* (serhad) bölgelerinde Bizans ve diğer Hristiyan devletlere karşı sürekli savaşla meşgul *gâziyân* (alplar) kendine özgü bir *uc* kültürünü temsil etmekteydi. Bu sonuçları, bağnaz Alman milliyetçiliğinin Osmanlı araştırmalarına uygulanması biçiminde fazlaca sert biçimde eleştiren yeni kuşak İngiliz Türkologları (başlıca C. Heywood, C. Imber) duygusal bir yaklaşım içindedirler. Gerçekte, Alman müsteşrikleri, Osmanlı kaynak incelemelerinde Batı'da yüzyıllarca uygulanmakta olan *text-kritik* metodlarını Osmanlı kaynaklarının incelenmesine uygulayarak yepyeni bir araştırma alanı açmış bulunuyorlardı.

Köprülü'nün ve Alman-Avusturyalı oryantalistlerin incelemeleri gösterdi ki, Moğol baskısı sonucu, Selçuk medeniyetini ve klâsik İslâm kültürünü temsil eden din adamları, beyler, fakırlar

ve Ahîler bu *uclara* gelip gâzilerin hizmetine girmektedirler. Yerli kaynaklar, gelenlerin *uclardaki* beylikleri nasıl küçük birer saltanat olarak örgütlendiklerini açıkça göstermektedir (1334'te İbn Batuta'nın gözlemleri).

Köprülü daha sonra "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazat" (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 165-298) adlı makalesiyle Bizans-Osmanlı kültür ilişkileri üzerindeki araştırmalarını sürdürdü.

Köprülü'nün temelde haklı olduğu eleştirileri ve esas tezi üzerinde bazı ilâve ve değişiklikler yapılabilir.²⁴ İlkın, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu süreci iki ayrı tarihî süreçtir. Osmanlı Beyliği (1289-1354), Osmanlılar Balkanlar'da yerleşinceye kadar öteki Anadolu beyliklerinden çok farklı bir devlet değildir. Osmanlı İmparatorluğu ancak I. Murad (1362-1389) döneminde Balkanlar'da yayılış ve vasal devletlerden kurulu bir Osmanlı-Balkan İmparatorluğu'nun yükselişi ile ortaya çıkan yeni bir gelişmedir. İmparatorluğun kuruluşu, Balkanlar'a ait başka koşulların sonucudur. İmparatorluğun kuruluşu çağında Osmanlı devlet kültürünün oluşmasında, özellikle *çift-hâne* sistemine dayanan toprak-köylü örgütlenmesinde Bizans'ın etkisi, hatta devamı tezi yeni araştırmalarla güç kazanmaktadır. Osmanlı'nın beylik döneminde yerli Rum halkıyla, geniş ölçüde evlenmeler ve İslâmlaşmalar sonucu etnik ve kültürel bağlantılar meydana gelmiştir. Nasıl ki, erken dönemde Osmanlı'nın bir harâc-güzârı durumuna gelen (ilk haraç ödeme 1334'te) Bizans devleti ve toplumu üzerinde güçlü bir Türk-İslâm kültür etkisinden de söz edebiliriz.

İznik'te Batı Anadolu Türk mimarisini temsil eden Çandarlı'nın Yeşil Camii ile tipik Bizans yapı etkisini sergileyen Nilüfer Hâtun İmareti gözlerimiz önünde bu iki kültür geleneğini sergiler. Köprülü, bu konulara değinmemiş, yalnız kamu kurumlarının önceki İslâm örneklerinden kaynaklandığını göstermiştir.

24 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I, (ed.) Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 37-60.

Köprülü'nün Osmanlı'nın etnik menşei ve beylik kurucuları hakkında görüşleri de yeni baştan gözden geçirilmelidir. Köprülü, *uclarda* yerleşen Türkmen göçebe oymaklarının, bu arada Kayı aşiretinin beyliğinin kuruluş sürecinde temel rolü oynadığı tezini savunuyordu. *Uclarda* büyük Türkmen aşiret kitlelerinin (13. yüzyılda İbn Sa'îd yalnız Denizli bölgesinde 200 bin, Kastamonu bölgesinde 100 bin, Kütahya çevresinde 30 bin Türkmen çadırından söz eder) varlığı ve Bizans'a karşı akınların Selçuklu döneminin ilk yıllarından beri bu Türkmenler tarafından sürdürüldüğü bir gerçektir. Köprülü bu genel tabloyu göz önünde tutarak varsayımında haklı olduğunu düşünüyordu. Faruk Sümer'in Oğuz/Türkmen kabileleri üzerinde arşiv verilerini kullanarak yaptığı yeni incelemeler Türkmen kitlelerinin önemini göstermiştir.

Son araştırmalar gösterdi ki, *uclarda* fiilen fetih ve ganîmet (*doyum*) akınları yapanlar, *gâziyân*, aslında Türkmen oymakları içinde kendini sırf gazâ faaliyetine vermiş, sosyal bakımdan farklılaşmış profesyonel önderler (alplar) ve onların hizmetinde “kızıl börk” taşıyan, aşiret içinde farklılaşmış Türkmen asıllı akıncılar ve “nökerler”dir.

Kendisi ve atı zırhlı, gazâ akınlarını örgütleyen alplar (*gâziyân*) çeşitli menşeden, bir Türkmen oymak beyi veya Selçuk *uc* beylerinin nökerlerinden olabilir. Alp, çeşitli menşeden gazâ için *uclara* gelen unsurları, yani gönüllü *gâzileri* örgütleyen başbuğdur. Osman Gâzi bir alpti. Kardeşi Gündüz ve Osman ile birleşen Aykut, Turgut ve Hasan hepsi *alp* unvanı taşıyorlardı.

Bizans'ın gelişmiş askerî birliklerine ve berkitilmiş hisarlarına karşı *uclarda* savaşılan *gâziyân*, alp ve nökerleri, profesyonelleşmiş askerî gruplar oluşturunuyordu. Bu gruplar, *alp* ile kılıç üzerinde yemin ederek ona bağlanan *nöker*lerden ibaretti. Avrupa'da bu dönemde türeyen asker kumpanyalarında (*compagnie d'armes*) olduğu gibi, *gâziyân* birlikleri gerçek savaş birlikleriydi. *Gâziyân*, Katalan veya Alan profesyonel asker kumpanyaları gibi ücretli asker olarak Bizans ve Balkan devletlerinin hizmetlerini de kabul ediyordu. Bu profesyoneller grubu için, sınırda “doyum” (ganîmet) veya hizmetine girdiği devletten sözleşmeyle alınan toptan

ücret vazgeçilmez geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Osman Gâzi'ye ait ilk rivâyetlerde hep bu alpların ve nökerlerin adı geçer.

Özetle, sıradan *yörük*, özel bir hazırlık ve beceri isteyen atlı savaş eri olamaz. Alp ve nökerlerin çoğu menşe bakımından Türkmen göçebelerinden olabilir; ama *uclardan gâziyân*, savaş için hazırlanmış farklı (*segmented*) bir sosyal gruptur. Başlangıçta Osman Gâzi, Bizans'a karşı Selçuk sultânının bir *menşûr*la atadığı Sağ Kol Kastamonu Uc Emîri'nin hizmetinde, en ileri sınırdaki savaşan bir *alp* (*gâzi*) idi. Alpların Türkmen toplumu içinde önemini ilk kez belirten araştırmacı Köprülü'dür (*İA*, I, s. 379-394).

Türk Edebiyatı Üzerinde

Fuad Köprülü'nün başlangıçtan beri öz Türk kültürünün temeli saydığı halk edebiyatı alanındaki çalışmaları çığır açan orijinal araştırmalardır. *Âşık tarzı* ve tasavvufi tekke edebiyatı, millî edebiyatın bu ana kolları, edebî özellikleri ve başlıca büyük temsilcilerinin biyografileri, onun tarafından yeni baştan kurulmuş araştırma alanlarıdır. 1914-1919'da "Saz Şairleri" adıyla neşrettiği bir seri makalelerden sonra, ertesi sene *Millî Tettebburlar Mecmuası*'nda "Türk Edebiyatında Âşık Tarzı'nın Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe" adlı inceleme yazısı, bu alanın gerçek millî şiir için önemini belirtmektedir. Bunu, 1929'da başlayarak halk ve tekke edebiyatının belli başlı temsilcileri üzerinde notlar başlığı altında bir seri araştırması izledi; bu araştırmalarını iki cilt olarak *Türk Saz Şairleri Antolojisi*'nde topladı. *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'nin (1936) ancak birinci fasikülünü çıkarabildi. Orada *Abdal* ve *Abdallar* üzerinde yazıları Köprülü'ye özgü derin araştırma ürünü yazılardır. Köprülü erkenden *Dîvân* edebiyatı alanında da uzmanlığını göstermiştir. *Eski Şairlerimiz, Dîvân Edebiyatı Antolojisi, XIII.-XIX. Yüzyıllar* (İstanbul, 1954, 700 sayfa), konuya esaslı bir katkıdır. *İslâm Ansiklopedisi*'nde büyük *Dîvân* şâirleri Ahmedî, Ahmed Paşa, Bakî ve Fuzûlî üzerinde makaleleri orijinal önemli araştırmalar olup daima başvurulur.

Köprülü, Türk edebiyatının birliği görüşünden hareket ederek Azerî, Çağatay ve Türkmen edebiyatları ve temsilcileri üzerinde etraflı araştırmalarını çeşitli zamanlarda yayınlamıştır (Özellikle *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Âzerî", "Çağatay Edebiyatı" maddeleri). Onun bu alanda otoritesi tanınmış ve Leiden'den çıkan *Encyclopaedia of Islam*'da bu alana ait birçok makalenin yazılması kendisinden istenmiştir.

Hukuk Tarihi

Fuad Köprülü'nün Türk kültür tarihi alanında geniş bilimsel çalışmaları arasında *Türk hukuk tarihine* dair çalışmaları önemli bir yer tutar. Kendisi, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkardı ve "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazat" adlı önemli etüdünü burada neşretti. Derin ve etraflı incelemelerin ürünü olan bu makalede eski Türk-İslâm devletlerinin kamu hukuku kurumları ile Osmanlı müesseseleri arasındaki sürekliliği ortaya koyarak oryantalistlerin yanlış iddialarını düzeltti. Bu makale, Avrupa ilim çevrelerinde önemli karşılandı ve İtalyancaya çevrildi. Avrupa'da ciddi ilmi dergilerde özeti verildi.

Köprülü'nün hukuk tarihi konularına ilgisi, 1937'den sonra daha genişledi. Yeni kurulan *Türk Hukuk Kurumu*'nun faaliyetleriyle yakından ilgilendi ve Türk hukuk tarihi üzerinde birçok konferans verdi. 1937'de II. Türk Tarih Kongresi'nde şu önemli bildiriyi okudu: "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur" (bu inceleme Türkçe ve Fransızca olarak yayınlandı, *Belleten*, 5/8, 1938). Burada Köprülü, Türk kamu hukuk tarihinin belli başlı meselelerini açık bir şekilde ortaya koyuyor, kaynakları ve araştırma metotlarını gösteriyordu. Bu alandaki incelemelerinde kamu ve saray görevlileri, unvanlar ve hukukî motifler üzerinde özellikle durulmuştur (*THİM*'de, 1939; *İA*'da "Alp", "Arslan", "Âsâ", "Bahadır", "Bayrak", "Bey", "Çavuş", "Hâcib", "Hil'at" maddeleri).

1938'de Macaristan'da Türk unvanlarına dair notları ("Zur Kenntniss der alttürkischen Titulatur") yayınlandı. "Ortazaman

Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler” (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, s. 33-52) adlı yazısında bu konudaki incelemelerini toplu olarak sundu. 1940'ta İtalya'da Annali'de, Türk ve Moğollarda hanedan azasının idamında kan dökmeme hakkında etüdüyle, hukukî etnolojinin Türk hukuk tarihi için önemini ortaya koydu. 1938'de Zürih'te VIII. Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi'nde okuduğu “Féodalisme turc-musulman au Moyen Age” adlı bildirisinde bu konuda hangi araştırma metodunun kullanılması gerektiğini belirtmekteydi.

Türk sosyal ve hukuku tarihinde en önemli konulardan biri olan vakıf kurumu da Köprülü'nün araştırma alanına girdi. *Vakıflar Dergisi*'nde “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Ehemmiyeti”, “Vakfa Ait Tarihî Istılahlar”, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü” adlı yazıları çıktı.

Daha 1908'de genç Köprülü düşünüyordu ki, geçmişimizde zengin kültür hayatımızın ve kurumların aydınlanması, memleketimizde sosyal ilimlerin yaratıcı bir araştırma dönemine girmesini mümkün kılacak, gerçek Türk kültür rönesansına temel olacaktır. O, Türkleri, Batı'nın yüksek kültür milletleri düzeyine ulaştıracak biricik yolun, yaratıcı Batı ilim anlayış ve metodolojisi olduğuna inanıyordu. Köprülü kendisi bu yolda en çok hizmet etmiş, çığır açan bir âlimdir. II. Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta Köprülü şöyle yazıyordu: “Ben ilme ve insanlığın iyiye doğruya gittiğine inananlardanım, bundan otuz sene evvel olduğu gibi bugün de insaniyetçi Türk nasyonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum. Lâkin tarihî realiteyi ararken her şeyden evvel ilmî bir hakikatin hizmetkârı olduğumu unutamam. Daima tekrar ettiğim gibi, Türk milletinin cihan tarihindeki büyük rolünü bugünkü ilim âleminin bunu kolaylıkla kabul edeceği ne kadar muhakkak ise, bunun Türk milletine en büyük bir hizmet olacağı da o derece kat'idir.” Onun öğrencileri bu zihniyetle yetişmiş ve bu öğütlere sadık kalmışlardır.

Fuad Köprülü Biyografisi ve Bibliyografyası Hakkında

- F.A. Tansel, "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklılar'la İzmir Seyahat ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk'ün Dûası", *Türk Kültürü*, 8/92 (1970), s. 515-531.
- Ş. Hulûsi, *Ordinaryüs Profesör Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya, 1913-1934*, İstanbul, 1935.
- Ş. Hulûsi, *Ordinaryüs Profesör Dr. Fuad Köprülü İçin Bir Bibliyografya, 1912-1940*, İstanbul, 1940.
- Tibor Halasi-Kun (derl.), *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara, 1950, s. 159-248.
- O. Köprülü, "Fuad Köprülü İçin Yazılmış Bibliyografyalar ve Bunlara Bazı İlâveler", *Türk Kültürü*, VII/93.
- O. Köprülü, "Köprülü Bibliyografyasında Yeni Gelişmeler", *Türk Kültürü*, XIV (1975), s. 52-55.
- O. Köprülü, "Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Eserleri", F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s. XV-XXII.
- H. İnalçık, "Türk İlmî ve M. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, VI/65 (Mart) 1968, s. 289-344.
- O. Köprülü, "Fuad Köprülü'nün İlmî Şahsiyeti. Türk Kültüründeki Rolü ve Bazı Hatıralar", *Türk Kültürü*, VII/ 81 (Temmuz 1969).
- N. Filipovic, "Müellif (F. Köprülü) Hakkında Not: Giriş", Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1981, s. 5-12.
- F. A. Tansel, "Memleketimizin Acı Kaybı Profesör Dr. Fuad Köprülü", *Belleten*, 30 (1966), s. 621-636.
- O. Turan, "Mukaddime", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. V-XXIII.
- "Köprülü", *EP*, V, s. 263-264.
- H. Berktaş, "Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü", İstanbul, 1953.
- Orhan Bayrak, "Mehmed Fuad Köprülü", *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul, 1982, s. 136-138.
- A.Y. Ocak, "Fuad Köprülü Sosyal Tarih Perspektifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1997), s. 221-230.

Köprülü'nün Belli Başlı Yayınları

- “Türk Edebiyat Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmuası*, I (1329/1913), s. 3-52.
- “Selçukiler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, *MTM*, II, 1331/1916, s. 193-232. Bu tetkik tam olarak çıkmamıştır.
- Nasreddin Hoca, Manzum Hikâyeler*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1918, 234 sayfa, 19 levha.
- Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1918, 446 sayfa, iki resim, 12 notla.
- Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I: *Kable'l-İslâm Türk Edebiyatı*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1920; c. II: *Ba'de'l-İslâm Türk Edebiyatı*: İstanbul, 1921.
- Bugünkü Edebiyat*, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1924, 329 sayfa.
- Külliyat-ı Fuzûlî*, İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1924, 392 sayfa.
- “Meddahlar, Türklerde Halk Hikâyeciliği Tarihine Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası (TM)*, I, 1925, s. 1- 45.
- “*Lutfî Paşa*”, *TM*, I, (1925), s. 119-150.
- “Oğuz Etnolojisine Ait Tarihi Notlar”, *TM*, I, (1925), s. 185-211.
- “Anadolu Beylikler: Tarihine Ait Notlar”, *TM*, II, (1928), s. 1-32.
- “Türk Klâsik Edebiyatında Nazım Şekilleri: Tuyug”, *TM*, II, (1928), s. 219-242.
- Gevheri, Türk Saz Şairlerine Ait Metinler ve Tetkikler*, I, İstanbul, 1929, 38 sayfa.
- “Habibî: Hayatı ve Eseri”, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII, (1932), s. 86-133.
- Eski Şâir. Divân Edebiyatı Antolojisi. XIV'üncü Asırdan XIX'uncu Asra Kadar*, İstanbul, 1932-1934, 700 sayfa.
- Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, 1934, 310 sayfa.
- Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris: E. De Boccard, 1935, 146 sayfa.
- Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1935, fas. 1, 64 sayfa.
- “Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Düşünceler”, *Ülkü*, VII, (1936), s. 339-44.

- “Mısır’da Bektaşılık”, *TM*, VI, (1936-1939), s. 13-31, 4 levha.
- “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *THİM*, II, (1939), s. 17-31.
- “Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler” *THİM*, II, 1939, s. 33-52.
- V. Barthold, *İslâm Medeniyeti* (Prof. Fuad Köprülü’nün notları, tashihleri ve izahları ile), İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1940.
- Türk Saz Şairleri Antolojisi*, c. II, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1939-1940.
- “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, 5, s. 319-334.
- “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, 5, s. 397-436.
- “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, 7, s. 379-522.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, 8/28, s. 219-313.
- “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten*, 8, s. 421-452.

Zeki Velîdî (Velidi) Togan (1890-1970)

Zeki Velîdî, Başkurt-İli’nde (Başkurdistan) Küzen-Avulu köyünde doğdu (10 Aralık 1890); soyu Yurmatı uruğundan Sokli-Kay boyundandır.²⁵ Dedesi Küzen-oğlu Velîd-Bay’dır. O, çocukluğunda babası ulemâdan Molla Ahmed-Şah’dan (Ahmed-şe) eski şecere ve destanları dinledi. Onun medresesinde Arapçayı, annesi Ümmül-Hayat’tan Farsçayı öğrendi. Kaynak dillerine hâkim olması ileride onun ilmî faaliyetlerindeki başarısı için çok önemlidir. Diğer yandan Rusça dersleri alıyordu. Sonraları Almanya’da Almancayı da öğrenecektir. Zeki Velîdî, babasının medresesine gelen öğrencilerden çevre halkın etnografisi hakkında bilgi edindi. Dayısı Habib Neccar, Kazanlı ulemâdan Türkçü Şihabeddin Mercanî (Türkçe *Miftâhu’t-Tevârih* adlı bir tarih eseri vardır) öğrencilerindendir. Neccar, Osmanlı tarihi meraklısıydı. Zeki Velîdî’nin yetişme çağında Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı’nın

25 Z. Velîdî’nin biyografisi ve ilmî faaliyeti üzerinde şu temel kitabı izliyoruz: Tuncer Baykara, *Zeki Velîdî Togan*, Ankara, 1989; daha ayrıntılı olarak bkz. Zeki Velîdî, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

Tercüman gazetesinin etkisiyle Türk-Tatar kavimlerinin birliği ve Batı tarzı eğitime (*cedîdcilik*) karşı yakın ilgi vardı. Zeki Velîdî yenilikçi amcası Neccar'ın etkisiyle genel Türk tarihine merak sardı.

Z. Velîdî, erkenden, 1906-1908 yıllarında babası yerine medrese idaresine geçmek zorunda kaldı. Fakat genç adam dünyayı görmek ve okumak istiyordu; gizlice yurdunu terk etti (1908), Kazan'a geldi. 1917'de Moskova ve Ufa kongrelerinde Rusya Türk Müslümanları arasında birlik politikasını savunan Sadri Maksudî'ye karşı Z. Velîdî'nin bölgeciliği savunarak muhalefet ettiği iddia edilmiştir. Sadri Bey ile Z. Velîdî arasında bu anlaşmazlık Türkiye'de de devam edecektir. Z. Velîdî, Mercanî'nin medresesine devam ederken bir taraftan da Rus müsteşrikler N. Aşmarin ve N.F. Katanov ile tanıştı. Nihayet, Kazan'da Kasımiye medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı muallimliği ile tedris hayatına girdi (1903-1915). Burada yazdığı *Türk Tatar Tarihi* (1912) kendisini müsteşrikler arasında tanıttı. Katanov ile yakın dostluğu sürdü. Ünlü tarihçi V. Barthold (1869-1930) ile tanışıp ölümüne kadar onunla dost kaldı. Doğru dillerini ve Türk tarihini hakkıyla bilen Z. Velîdî'yi Rus oryantalistleri benimsedi. Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye seçildi. 1913'te Fergana'ya, 1914'te Buhara'ya araştırma yapması için gönderildi. Bu ilmî seyahatlerine dair yazdığı rapor Petersburg Çarlık Arkeoloji Cemiyeti tarafından yayınlandı. O zaman Türk ve Moğol tarih ve kültürü üzerinde Prof. Katanov, Dorji Banzarov ve Çokan Valihanov'dan sonra bu alanda Z. Velîdî'yi dördüncü otorite saymıştır. Z. Velîdî, Katanov'un kütüphanesinin İstanbul'da satılmasına aracı olmuştur. Evkâf Müdürlüğü'nce satın alma tamamlandı. Bu değerli kütüphane, F. Köprülü'nün Türkiye Enstitüsü (kuruluşu 1924) kütüphanesinin çekirdeğini oluşturacaktır.

Zeki Velîdî, I. Dünya Savaşı sırasında askerlikten muaf tutularak Ufa'da Osmâniye medresesi Türk Tarihi muallimi oldu. Çarlık Meclisi Duma, Müslüman mebuslara halkla ilişkilerinde yardımcı olmak üzere temsilciler seçerken, Z. Velîdî'yi Ufa temsilcisi seçti. Böylece Z. Velîdî resmen siyasî hayata atılmış oldu. Bu görevde Tatar-Türk dünyasından öbür temsilcilerle tanıştı. Duma'da

Kazan'dan beş mebus vardı. 1917 Rus devrimi patlak verince, Z. Velîdî kendi halkı için yeni bir dönemin başlangıcı olması umuyla heyecanlı idi. Yeni Rusya'nın bir konfederasyon hâlinde yeniden örgütlenmesi sorusu ortaya çıkınca Müslümanların, Türk illerinin ayrı muhtar bir idare altında bu konfederasyona dâhil olması, Zeki Velîdî ve öbür Türkçülerin ideali olacaktır. Z. Velîdî'ye göre Doğu'da Kazan, Başkurdistan ve Kazakistan kendi muhtar idarelerini kurmalıydılar. 1917 Mayıs'ında Moskova'da Rusya Müslümanları Umumî Kongresi toplandı. Kazanlılar, bu arada Duma'da Kazan'ı temsil eden Sadri Maksudî, Başkurt-ili'nin Kazan muhtar birliği içinde olmasını istiyorlardı. Z. Velîdî, Başkurt-ili'nin Kazakistan veya Türkistan birliği içinde olması gerektiği düşüncesindeydi. Bu görüş ayrılığı, Kazanlılar ile Z. Velîdî arasında uzun süren bir anlaşmazlığa yol açmıştır.

Moskova toplantısından sonra Z. Velîdî Orenburg'da Başkurt Merkez Şûrası'nı topladı. Ekim'de Bolşevik devrimi gerçekleşince, Başkurt-İli'nde ve diğer Türk illerinde cumhuriyetler; Kırım, Türkistan, Azerbaycan ve Kazakistan cumhuriyetleri kuruldu. Sovyetler, Orenburg'u işgal ettiler ve yeni hükümetin Harbiye ve Dâhiliye vekili olan Z. Velîdî'yi tutukladılar. Z. Velîdî hapisten kaçmayı başardı ve millî direniş için çeteler örgütledi. 1918 sonlarında Sovyet idaresiyle anlaşma yapıldı. Sovyetler durumlarını güçlendirince Başkurtlara verdikleri sözden döndüler; Z. Velîdî Türkistan'a sığınmak zorunda kaldı (29 Haziran 1920). Sonra Bakü'de toplanan Şark Milletleri Kongresi'ne katıldı; Türkistan Millî Birliği'ni kurmakta etkin oldu. Türkistan'da Enver Paşa ile işbirliği yaptı (Paşanın şehit düşmesi: Ağustos 1922). Sovyetler, Türkistan'a kuvvet gönderip memleketi kontrolleri altına alınca, Z. Velîdî Meşhed'e (Mart 1923), oradan Afganistan yoluyla Hindistan'a geçti (Eylül 1925) (Meşhed'de İbn Fadlân seyahatnâmesini Revza kitaplığında keşfetmiştir).²⁶ İstanbul üzerinden Paris'e geldi. Orada Fransız oryantalistleriyle (P. Pelliot, J. Deny, M. Blochet) tanıştı, Berlin'e geçti. Prusya Devlet kitaplığında Doğu

26 Sonraları, bu önemli eseri Almanya'da değerli notlarla yayınlıyacaktır: *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, (Reprint: Lichtenstein, 1966).

elyazmaları katalogunu hazırlama işine katıldı. Avrupa'da ve Türkiye'de tanınmış bir ilim adamı olarak davetler aldı, sonunda 1925'te Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine atandı. İstanbul'a (20 Mayıs 1925) oradan Ankara'ya geldi. Böylece Z. Velidî'nin ölümüne kadar (26 Temmuz 1970) bir Türkiye vatanı olarak Türkiye'de çok verimli ilmî faaliyeti başlatmış oldu. Türkiye'de ilk tanıştığı Türkçü ve ilim adamları arasında Hamdullah Subhi, Köprülüzâde Fuad vardır. 13 Temmuz 1925'te Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Her ikisi yurdunun bağımsızlığı için savaşmış, biri davasını kaybetmiş, öteki şanlı bir zaferle yurdunu esaretten kurtarmış iki Türk savaşçısı.

F. Köprülü'nün davetiyle *Türkiyat Enstitüsü*'nde konferanslar vermeye gelen²⁷ ünlü Rus oryantalisti V. Barthold'un tercümanlığını yaptı. Bir yandan da eşsiz bir hazîne olan İstanbul yazma kitaplıklarında çalışmalarına devam ediyordu. Z. Velidî'nin Türkistan'da, İran'da Meşhed'de, İstanbul'da, Bursa, Edirne ve Konya'da yazma araştırmaları, Türk tarihi ve kültürüne dair önemli kaynakların keşfine yol açmıştır. Edebiyat Fakültesi'nde F. Köprülü, Z. Velidî'yi Türk Tarihi muallimi atadı (26 Ocak 1927). Z. Velidî, Başkurt-ili'nde millî mücadele arkadaşı olan Fethülkadir (Abdülkadir İnan) ile İstanbul'da beraber diler. Dârülfünûn'da verdiği Türk Tarihi dersleri (1927-1930) ileride yayınladığı *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) adlı eserinin ilk taslağını oluşturmuştur. Köprülü, onun taşbaskı ile yayımlanan *Türk Tarihî Dersleri* dolayısıyla şu övgü dolu satırları yazdı (*Hayat*, 16 Aralık 1926): "Artık Türk milletinin ilim sahasında da taklitten ve kapitülasyonlardan kurtulup rüşd ve tahkik yoluna girdiğinden, bu gibi eserlerle en müşkül pesend Garp âlimlerine bile tasdik ettireceğimizden eminim."

Ankara'da Atatürk'ün himayesinde toplanan I. Tarih Kongresi'nde (2-5 Temmuz 1932), resmî *Türk Tarih Tezi*'ne (Orta Asya'da kuraklık yüzünden Türklerin kurduğu şehirlerin ve tarım bölgelerinin kumlar altında kaldığı ve Türklerin temsil ettiği yük-

27 Bu konferanslar şu ad altında yayınlannmıştır: V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.

sek medeniyetin onlar tarafından dünyanın dört bir yanına götürüldüğü tezi) aykırı düşen eleştirileri şiddetli tepkiyle karşılandı. Z. Velîdî bir hafta sonra Dârülfünûn'daki kürsüsünden istifa etmek zorunda bırakıldı.²⁸

Z. Velîdî'ye göre kongre, “siyaseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdanî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı” olmuştur. Z. Velîdî, Viyana Üniversitesi'nde doktora eğitimi için oraya gitti.

Avrupa'da yedi yıl kaldı (1932-1939); bu ikamet tarihçimizin daha da olgunlaşmasına yardım etti. Viyana Üniversitesi'nde İbn Fadlân üzerindeki teziyle doktor payesini aldı. Bonn Üniversitesi'ne davet edildi; orada *honorar professor* olarak Orta Asya Tarihi ve İslâmiyet üzerinde dersler verdi (1935-1938). Göttingen Üniversitesi'nde bulunurken İbn Fadlân üzerindeki kitabını çıkardı.²⁹ İnönü'nün cumhurbaşkanlığına gelmesi üzerine ikinci vatani Türkiye'ye dönmeye karar verdi. Dilekçesinde, “Avrupa'da bütün emeklerimi Türk milletinin ilmi namına sarf etmişim; yegâne gayem Türk milletine, bilhassa onun büyük ve eski medeniyetini öğrenme işinde faydalı olabilmektir” diyordu (1 Mayıs 1939). Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi profesörlüğüne atandı (Eylül 1939).

Hitler Almanyası'nda uzun yıllar kalmış olması dolayısıyla Türkiye'ye dönüşünde bazı yanlış yorumlara hedef oldu. Aslında Z. Velîdî büyük gayeler peşinde koşan, mücadeleden yılmayan, belki biraz “maceracı” bir kişiliğe sahipti. Rusya'dan Türkiye'ye gelip sığınan Türkçü liderler ile özellikle Kazanlı Sadri Maksudî ile Z. Velîdî arasında eski anlaşmazlık burada da devam etti. 1917 Moskova ve Ufa kongrelerinde Rusya Müslüman Türklerinin birliği fikrine karşı Z. Velîdî bölgecilik iddiasıyla suçlanmıştı.

Z. Velîdî, Rusya'da kalan ilk eşini yanına getirtememişti. 1940 Nisanı'nda ikinci defa evlendi; bu kez eşi bir Nogay hanımı, Nazmiye Hanım'dı; ondan iki çocuğu, kızı İsenbike ve oğlu Sübidey olacaktır. Türkiye'de bu yıllar, Z. Velîdî'nin olgun önemli eser-

28 Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* ve Z.V. Togan, *Hatıralar*.

29 *İbn Fadlân's Reisebericht*; bu önemli kaynağa eklediği *Excursus*'de Türk tarihi üzerinde engin kaynak bilgisini gösterdi.

ler verdiği yıllardır. *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946), *Bugünkü Türk-ili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942) ve *Tarihte Usûl* (İstanbul, 1950), o yılların ürünüdür. Son eser Türk tarihi kaynaklarını tanıtmak bakımından önemlidir. Z. Velîdî'nin kitaplarında üslûbu, konuşmaları gibi yoğun bilgi sergileyen, fakat olayları çoğu kez bağlantısız bir bilgi yığını olarak sunan bir üslûptur. II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Rusya Türklerinin kurtuluşu adına Rusya karşısında Almanlara yakınlık gösterenler arasında Z. Velîdî başta sayılıyordu. 3 Mayıs 1943'te Ankara'da Sovyetler aleyhinde yapılan gösteri hükümeti kaygılandırdı. "Turancıların" tutuklanması başladı, bu arada Nihal Atsız ve Z. Velîdî "Turancılık" ve hükümeti devirme girişimi suçlamasıyla tutuklandı. Z. Velîdî 15 ay kadar hapiste kaldı; ancak İnönü'ye karşı Demokrat Parti iktidara gelince özgürlüğüne kavuştu.

Z. Velîdî üniversitedeki görevine ancak 1948 Temmuzunda geri gelebildi. 1944-1948 yılları maddî sıkıntı içinde geçti. O arada *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı klâsik eserini yayınladı (İstanbul, 1946). Üniversiteye geri dönüşü ile hayatında yeni verimli bir dönem başlayacaktır. 1948-1970'te ölümüne kadar bu verimli faaliyeti devam edecektir. Z. Velîdî'nin girişimci bir kişiliği vardı. 1948-1949 yıllarında bir Tarih Enstitüsü veya Umumi Türk Tarih Enstitüsü girişimleri sonuç vermedi. Ancak 1950'de bir İslâm Tetkikleri Enstitüsü projesi senatoca onaylandı. Kendisi, 1953'te 6 ay kadar bu enstitünün müdürlüğünü yapmıştır. Z. Velîdî'nin bu girişimlerinin başarısızlığını açıklamak gerekirse, kendisine karşı üniversitede ve tarihçiler arasında oldukça geniş bir muhalifler grubunun mevcut olmasıdır. Onun, Moğolların ve Timur'un tarihî rolüne müspet bir açıdan bakışı, Türkiye'de yerleşmiş olumsuz görüşlere aykırıydı. Oysa bugün, Moğol devletlerinin ve Timur oğullarının dünya medeniyet tarihinde gerçek yeri Batı tarihçiliğinde önemle işlenen bir konudur.³⁰ Bugün hâlâ tarihçiliğimizde ve mektep kitaplarından gelen yerleşmiş birtakım önyargılı görüşleri aşmak ve tarafsız bir yorum yapmak güçtür. Olumlu bir yo-

30 Bkz. V. Barthold'un F. Köprülü tarafından ilâve ve açıklamalarla yayınlanan *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TTK, 1963, s. 131-200.

rum, âdeta millî tarihe bir ihanet gibi algılanmaktadır. Duygusal konulardan biri Timur tarihidir. İslâm araştırmalarını bilimsel bir temele oturtmak da ancak İlähiyat fakültelerinin açılışıyla mümkün olmuş; *İslâmiyât* dergileri, İslâma ve Türk İslâmiyetine dair önemli ilmî araştırmalara imkân vermiştir. Z. Velîdî'nin Enstitüsü, bu alanda ilim adına yol gösterici bir ilktir.

Z. Velîdî'nin son yıllarında Ankara'ya gelip Millî Eğitim'den yazılarını temize çekerek bir yardımcı için defalarca yaptığı girişimlerin sonuç vermediğine, bu satırları yazan tanık olmuştur. Bu yüzden onun pek değerli projeleri kütüphanesinde mahpus kalmıştır. Özellikle, *Timur ve Devri* üzerinde önemli eserini Prof. Dr. İsenbike Togan ve Prof. Dr. Tuncer Baykara yayın alanına çıkarmak için çalışmaktadırlar.

Atatürk ve Millî Şef İnönü döneminde Türk devletinin resmî ideolojisi, devlet ve hükümet siyasetinin değişmez parçasıydı. Z. Velîdî, uluslararası şöhretine güvenerek bazı tabuları yıkmaya çalışmış, başarılı olamamıştır. Yakınlarda tabulara karşı çıkan âsî genç tarihçiler ise, ne Z. Velîdî'nin hayat boyu kazandığı geniş bilimsel hazırlığına ne de uluslararası otoritesine sahiptirler.

Z. Velîdî, yaşamındaki rastlantı ve aşamalar ve kendi “maceracı” karakteri dolayısıyla, olağanüstü bir kişiliğe sahip olmuştur. Urallar'da Türk ve İslâm çevresinde doğup büyüyen Z. Velîdî, gençliğinde Kazan ve Türkistan'da geleneksel kültürü özümsemi. İslâmî kültürü ve lehçeleri ile Türkçeyi, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca dillerini öğrenmek şansını elde etti.

Bir yandan Rus kültürünü ve Avrupa kültürünü, diğer yandan Türkçülerin ve İstanbul Osmanlı çevresinin kültür etkilerini kişiliğinde birleştirdi. Her uğradığı şehirde hırsıyla eski yazma eserleri araştırıp önemli kaynaklar keşfetti. 1951 Eylülü'nde İstanbul'da 22. Müsteşrikler Kongresi'nin başkanı olarak bu uluslararası toplantıyı örgütledi. Kongrenin açılışında o dönem Türkiye'si'nin iki büyük ilim adamı, Fuad Köprülü (o zaman yeni iktidara gelen Demokrat Parti'nin Dışişleri Bakanı) ve Zeki Velîdî Togan, dün-

ya ilim adamlarını onurladılar, onurlandılar. Oryantalistler, Zeki Velîdî'yi “devrinin en büyük Türk tarihçisi” olarak selâmladılar. Bu kongreye Osmanlı tarihçisi olarak katılma fırsatını elde ettim. Z. Velîdî iltifatlarını benden esirgemiyordu. Kendisi, o tarihlerde Ankara'yı bir ziyaretinde bana asistanlık teklif etmişti. Ben Osmanlı tarihi alanından ayrılamayacağımı söyledim. Daha sonra 1964'te *Türk Kültürü El Kitabı*'nı hazırlayacak uluslararası bir proje geliştirdiği zaman, hukuk cildini hazırlamak üzere bana işbirliği önerdi.

Daima büyük çapta tasarımlar peşinde koşan Z. Velîdî “Hoca”, 1951 Müsteşirler Kongresi'nde Türk tarihi ve kültürü uzmanlarının bir araya gelişini fırsat bilerek, bir *Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El Kitabı* hazırlanması için bir komite örgütledi. Çalışmalar, göz dolduran iki cilt *Philologiae Turcica Fundamenta* hâlinde hazırlanıp yayınladı. Z. Velîdî yayınlanan *Fundamenta* ciltlerini beğenmedi, tenkitler yazdı (*Türk Kültürü*, no. 47, 1966). Kendisi *Fundamenta* yerine Türkiye'de dokuz-on ciltlik bir *Türk Kültürü El Kitabı* yayınlanması için bir tasarı hazırladı ve yeni bir uluslararası komite kurdu. *Türk Kültürü El Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı* (İstanbul, 1967) adıyla projenin kapsamını açıkladı. Tasarım, maddî destekten yoksun olduğundan gerektiği biçimde ilerleyemedi. Kendisine karşı resmî çevrelerde sürüp giden olumsuz hava dolayısıyla en basit bir yardım ve teşvik görmedi. Tasarıma ciddi olarak sahip çıkanlar, kendi ifadesiyle “Emel Esin, Z.F. Fındıkoğlu ve Halil İnalçık” oldu.

Projede yer alan *Türk Sanatı* cildi için rahmetli Dr. Emel Esin (ö. 1987), ciddi araştırmalara girişerek *İslâmiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972, 416 sayfa) adlı değerli eseri yayınlamıştır. H. İnalçık eski Türk hukukundan başlayarak özellikle Osmanlı hukuku üzerinde bir sıra incelemelerini çeşitli dergilerde yayınladı.³¹ VI. cildi kapsayan *Etnografi* konusunda Z. Velîdî'nin eski vefalı dostu ve F. Köprülü'nün çalışma arkadaşı değerli âlim Abdülkadir İnan'ın yayınlarını da bu çerçevede anmak gerekir.

31 Bkz. “Kânun”, “Kanünnâme” maddeleri, *EF*.

Z. Velîdî prostat ameliyatından sonra çok yaşamadı. Kendisini ziyaret ettiğimde hasta yatağında *Oğuz Destanı* adlı son eserinin basımevinden gelen provalarını okuyor; ölümün eserin yayınlanmasına engel olacağından kaygılanıyordu. Eserin yayınlanması, sadık öğrencisi Tuncer Baykara'nın ilgisiyle mümkün olmuştur. Zeki Velîdî Togan, 26 Temmuz 1970 sabahı hayata gözlerini yumdu. Z. Velîdî'nin bilimsel kişiliği üzerinde öğrencisi ve yakını Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın ve dostu olan bilim adamlarının yargılarını burada kısaca analım.³² Alman bilgini Prof. Jansky onu şöyle tanıtır: “Zeki Velîdî, muhakkak ki büyük bir âlimdir. Fakat aynı zamanda büyük bir insandır (...) O bir Türk'tür. Bu da onun ilmî faaliyetine hususî bir mâna verir (...) kelimenin tam anlamıyla bir Türk; Türk tarihini araştıran ve değerlendirenlerin ön safına geçmiştir.”

Dünyaya Türk'ün ve Türk tarihinin, saptırmalardan ve önyargılardan arınmış gerçek bir tablosunu vermek Zeki Velîdî'nin bütün yaşamını dolduran ve anlam kazandıran tutkudur. Gözbebeği kızı İsenbike'yi, eski Türk tarihini ana kaynaklardan araştırsın diye, Harvard Üniversitesi'nde ünlü Sinoloji-Türkoloji uzmanlarının yanına göndermiştir.

Türk Tarih Tezi'ne karşı Z. Velîdî'nin eleştirilerini, Atatürk'ün etrafındakiler, onu gözden düşürmek için abartarak kullanmışlardır. Şuna inanıyorum ki, aslında Atatürk, ileri görüşlü, sağ düşünceli bir insan olarak bu eleştirilerden yararlanmıştı. *Türk Tarih Tezi*'ni tartışmak ve doğruyu bulmak için dünyada bu konularda en yetkili ilim adamlarını Dolmabahçe'de II. Türk Tarih Kongresi'ne davet etmiş ve tartışmaları dikkatle izlemiştir.

Atatürk, prehistorik dönemden itibaren Anadolu arkeolojisi çalışmalarını teşvik etmiş, bu alanda yapılan önemli arkeolojik keşiflerle yakından ilgilenmiştir. Tüm bilim adamları Anadolu arkeolojisinin hızlı gelişmesinde onun rolünü önemle belirtirler.

Ata, *Tarih Tezi*'nde acele ortaya atılan iddiaların, kaynaklara göre bilimsel metotlarla gözden geçirilmesi ve bu bilim dalların-

32 Zeki Velîdî Togan, Ankara, 1989; II. Bölüm; *İlmî ve Fikrî Hayatı*, s. 44-70.

da Türk uzmanların yetişmesi için bir ilim merkezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunu emretmiş; oraya tanınmış arkeolog Von der Osten'i, Hitit, Sümer ve Akad tarihini çiviyazılı kaynaklardan inceleyen tanınmış Alman uzmanları (E. Landsberger, H. Güterbock), ayrıca tarihte Türklerin yayıldığı ve devlet kurduğu bölgelerin dünyaca tanınmış otoritelerini fakülteye hoca olarak çağırmıştır (Sinolojide Von Gabain, Hindolojide W. Ruben, Hungarolojide Rasonyi).

I. Türk Tarih Kongresi'nde Z. Velîdî bir ilim adamı olarak çekinmeden eleştirilerini yapmakla, kuşkusuz, Türk ilmi için son derece önemli kararların verilmesinde etken olmuştur. DTCTF, bugün dünyaca tanınmış Türk arkeolog, Hititolog, Sümerolog, antropolog ve tarihçilerin yetiştiği bir ilim merkezi olma rolünü hakkıyla yerine getirmiştir. Türk Tarih Kurumu'na bu alanlarda yetişmiş genç uzmanlar üye seçilmiş, onlar Kurum'a bilimde dinamik bir ruh ve doğrultu kazandırmışlardır. Kurum'un yayınladığı eserler, bugün dünya bilim çevrelerinde önemle karşılanmaktadır.

Z. Velîdî'nin kişiliği üzerinde ve girişimlerinde, Türk birliği ideolojisinin önderi ve Türk dünyasının her köşesinde heyecanla izlenen *Tercüman* gazetesindeki yazıların yazarı İsmail Gasprinski'nin (Gaspıralı) derin etkisi vardır. Z. Velîdî'nin babası Ahmed-şe Hacı, Gaspıralı'nın hayranıydı. Gaspıralı, Kazan aydınları arasında da çok nüfuz kazanmıştı. Kazanlıların lideri, Z. Velîdî'nin siyasî rakibi Sadri Maksudof (Maksudî), Gaspıralı'nın desteğiyle Paris'e gitmiş ve dönüşte Kazan'ı temsil ederek Çarlık Rusyası Duması'nda tüm Müslüman-Türk halklarının sözcüsü olmuştur. Gaspıralı, büyük Türkçü lider Yusuf Akçura'nın eniştesi ve fikir arkadaşıydı.

Z. Velîdî'nin her tarafta yazma kütüphanelerinde devamlı araştırma yaparak Türk tarih ve kültürü üzerinde çok önemli kaynakları ortaya çıkarmış olması, sadece bu çalışmaları, Türk tarihi alanında onun belirleyici rolünü göstermeye yeter. Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig*'in bir yazmasını tespit ettiği gibi, Meşhed'de İbn Fadlân seyahatnâmesini keşfi (1923), Manchester'de

John Rylands yazmaları arasında 11. veya 12. yüzyıla ait bir Türkçe *Kur'an* tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde Bîrûnî'nin eserlerini, Harezmi dilinde yazılmış kaynakları, Konya'da İlhanlı dönemi mâliye kaynakları (*Risâle-i Falakiyye* ve *Sa'âdetnâme* yazmalarını) tanıtması, Altın-Orda tarihine ait son derece önemli yerli bir tarihi, *Ötemiş Hacı Tarihi*'ni keşfi bu kaynak araştırmaları arasında en önemlileridir.³³

Prof. Jansky'nin belirttiği gibi (Baykara, s. 64), Z. Velîdî; vakâyinâme, jeneoloji (*ensâb*) ve destanlardan başka tarih kaynaklarını ve en geniş bir yelpazede etnografya, arkeoloji, numizmatik, epigrafi ve edebî eserleri inceleyerek, tarihin türlü cepheleriyle bir bütün içinde ele alınması gerektiğine inanır; o ileri metodolojiyle kuşkusuz Türk tarihinin karanlık kalmış birçok sorununu aydınlığa çıkarmıştır. Prof. John Woods, Z. Velîdî'nin *Umumî Türk Tarihine Giriş* eserinin bir hazîne olduğunu ve İngilizceye mutlaka çevrilmesi gerektiğini söylemiştir.

Z. Velîdî'nin Başkurdistan'da bozkır göçebe kültürü geleneklerinin kuvvetle yaşadığı bir çevreden gelmesi,³⁴ kaynak dilleri Türkçe, Arapça ve Farsçaya hâkimiyeti, Rusya ve Almanya oryantalist çevreleriyle yıllarca beraber çalışması, onun geniş anlamda Türk tarihi soruları üzerinde bir otorite olarak tanınmasını sağlamıştır. Avrupa'da birçok tanınmış ilim cemiyetinin üyesi olduğu gibi kendisine çeşitli ilmî payeler verilmiştir. Haziran 1967'de Manchester Üniversitesi kendisine, merasimle *fahri doktor (doctor honoris causa)* unvanını tevcih etmiştir. Dostu Karl Jahn, onu büyük Rus oryantalistleri V. Barthold ve V. Minorsky ile kıyaslar. Bununla beraber, Z. Velîdî'nin tarihî metot disiplini ve ilmî kişiliği üzerinde fikirler farklıdır. Birileri, onun tarihî kanıtları acele yorumlayarak abartılı teoriler ortaya attığını belirtirler. Bu bakımdan bazı öğrencileri (mesela F. Kırzioğlu, İ. Kafesoğlu) aynı yolu izlemişlerdir. Z. Velîdî'nin karınca duası gibi içinden çıkılmaz el yazısıyla yazılmış

33 *Kutadgu Bilig* R. R. Arat; *Risâle-i Falakiyye* W. Hinz; *Sa'âdetnâme* N. Göyünç; *İbn Fadlan* Z. Velîdî tarafından işlenip yayınlanmıştır.

34 Değerli öğrencisi ve yakını T. Baykara'ya göre "fikrî hayatını şekillendiren en önemli unsur Türk örfüdür".

eserlerini ve notlarını çözüp ilim dünyasına kazandırmak güç bir iştir. Kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'ın yayınlamaya çalıştığı *Timur Tarihi* yanında daha birçok denemeleri olduğunu biliyoruz. Kendi hayatında bunları temize çekmek için resmî makamlardan istediği yardımı alamamıştır. İmkân verilseydi, Orta Asya Türk Tarihi onun kaleminden “en iyi şekilde gün ışığına” çıkabilirdi (Baykara, s. 71). Onu yakından tanımış olan öğrencisi ve biyografi yazarı Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya göre (s. 68) Zeki Velîdî “kendi fikrini ve inancını bilen, koruyan ve gerektiğinde (kuvvetle) savunan insandır”. “Onun fikrî yapısının temelini teşkil eden, Türk örfü ve töresidir” (Baykara, s. 70).

Z. Velîdî, hatıratında görüldüğü gibi, gençliğindeki “İslâmiyet ve Türk örfü dolu çevreyi âdeta idealize etmiştir” (Baykara, s. 68). Kendisi “İslâmiyet, Türk'ü koruyan en önemli kültür bağıdır; ona sarılın ve o kültürün yüceliğine inanın” inancıyla Z. Velîdî, kuşkusuz, 1960-1980'lerdeki Türk-İslâm sentezi akımını hazırlayanlardan biridir.

Z. Velîdî Türkiye'de yerleştiği yıllarda Nihal Atsız'la beraber Turancılık akımının önde gelen ismidir. Türkçe konuşan iller arasında birlik hakkında 1951'de *Türkistan Kültür Birliği Nizâm-nâmesi ve Çalışma Plânı*'nı yayınlamıştır. Oysa Z. Velîdî, Yusuf Akçura gibi, Rusya'da Çarlığa karşı mücadele eden sosyalistleri kendi düşüncelerine yakın görmüş, sosyalist fikirleri benimsemiştir. Sosyalizmi, Türk geleneksel örfüne uygun buluyordu. Başkurdistan'da Rus hükümetinin halkı Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma girişimlerine karşı mücadele etmiş, gerilla mücadelesinde Türk köylerinde yapılan kiliseleri yaktırmıştır. Sovyetlerin baskı siyasetine karşı düşüncelerini 1955'te “Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyâsetin Son Safhaları” yazısında özetlemiştir (*Dergi*, I, Münih, s. 120-148).

Üretken bir yazar olan Z. Velîdî'nin yazılarını şu kategorilere ayırmak mümkündür:

Türk Tarihi Üzerinde Genel Sentez Eserleri

Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1912.

Kıskaca Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1915.

Türk Tarihi, İslâmiyetten Evvelki Devirlere Ait Dersler, Litografya baskı, İstanbul, 1928.

Umumî Türk Tarihine Medhal, İstanbul, 1940.

Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946.

Keşfettiği Elyazmaları

“Notice sur les manuscrits découverts dans les bibliothèques de Kaboul et Mechhed par Validi”, *Journal Asiatique*, I (1924), s. 149-151.

“İbnü'l-Fakîh'in yeni Nüshası”, *Türk Yurdu*, IV (1924), s. 297-304.

Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939.

Etnografya ve Din

1. “Azerbaycan Etnografisine Ait”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, II, (1927), s. 49-56, 101-107, 247-253.

2. “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Dair”, *TM*, II (1928), s. 61-74.

3. “Die Schwerter der Germanen nach Arabischen Berichten der 9. und 10. Jahrhunderts”, *ZDMG*, XC (1936), s. 19-37.

4. “Die Nordvölker bei al-Biruni”, *ZDMG*, XC (1936), s. 38-51.

Dil ve Edebiyat

1. “Chwarezmische Sätze in einem Fiqh-Werk”, *Islamica*, III (1927), s. 190-213.

2. “Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *TM*, II (1928), s. 315-346.

3. “Türk Dünyasında Elifbe Meselesi”, *Yeni Türkistan*, 12 (1928), s. 1-18.

4. “Türk Destanlarının Tasnifi”, *Atsız Mecmua*, 1-3, 5 (1931).

Kültür

1. “Türklerde Hars Buhranı”, *Türk Yurdu*, 24 (1927), s. 495-509.

Siyaset ve Ekonomi

1. “Türkistan İktisadiyatında Yerli ve Rus Nokta-i Nazarları”, *Yeni Türkistan*, 4 (1927), s. 15-21.
2. *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1940, 710 sayfa.
3. “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisâdî Vaziyeti”, *THİM*, I (1930), s. 1-42.
4. *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan’ın Vaziyeti*, İstanbul, 1940, 43 sayfa.

Tarihî Coğrafya

1. “Azerbaycan’ın Tarihî Coğrafyası”, *AYB*, I/1-4 (1932), s. 35-48; s. 69-83; s. 123-132; s. 145-156.
2. “Orta Asya’daki Kuraklığa Dair”, *I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1932, s. 167-176.
3. “Orta Asya’daki Kumaltı Şehirlerine Dâir”, *I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1932, s. 369-376.
4. *Onyedî Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, İstanbul, 1934.
5. “Der Islam und die geographische Wissenschaft”, *Heidelberger Geographische Zeitschrift*, 40 (1934), s. 361-372.
6. *Biruni’s Picture of the World*, New Delhi, 1940, 142 sayfa.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977)³⁵

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 23 Ağustos 1888’de Eyüp’te dünyaya geldi. Babası Uzunçarşılı Mehmed Lâtif Efendi, annesi Râtibe Hanım’dır. II. Meşrutiyet döneminin birçok aydını gibi orta tahsilini Askerî Rüşdiye’de ve Mercan İdâdîsi’nde tamamladı. İdâdîde mektebin idarecileri tanınmış şahsiyetlerdi; Hüseyin Cahid, sonra tarihçi Ali Reşad Bey müdür oldu. İ.H. Uzunçarşılı, Ali Reşad’ın

35 Bu yazıda biyografik notlar, üstadın öğrencisi Prof. Dr. Oktay Aslanapa’nın kendisiyle konuşmaları ve notlarına, göre kaleme aldığı “Hâl Tercümesi” esas tutularak verilmiştir: bkz. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara, 1976, s. XIII-XIX.

derslerinden istifade ettiğini belirtmiştir. İdâdîden mezun olan İ.H. Uzunçarşılı, öğretmen olmak arzusuyla Dârülfünûn Edebiyat bölümüne kaydoldu. Orada, tanınmış kişilerden, bu arada Ahmed Midhat, Abdurrahman Şeref, Mehmed Âkif, İzmirli Ahmed Hikmet, Hamdullah Subhi'den ders aldı. Çok istediği muallimlik hizmetine, ilkin Kütahya İdâdisi'nde tarih-coğrafya muallimi olarak başladı. Hocalık onun idealiydi. Sekiz yıl Kütahya'da bu görevde kaldı. İdâdî mektebi, sultâniyeye çevrildi. Millî Mücadele başladığında Kuva-yi Seyyare'de gönüllü hizmet gördü; Kütahya'nın Yunan kuvvetleri tarafından işgali üzerine Ankara'ya geldi. Kütahya tarihi üzerinde toplamış olduğu malzemeyi işleyerek *Kütahya Tarihi*'ni Ankara'da yayınladı. 1921'de Kastamonu Sultânisi tarih muallimliğine atandı. İsmail Habib, Hasan Fehmi gibi aydın kişilerle buluştuğu Kastamonu'da *Açık Söz* gazetesinde Kastamonu meşâhîrine ait seri yazılar ile *Musâhabe-i Tarihiyye* başlığı altında tarih yazıları yazdı (Bu yazılardan bazıları: “Tosyalı Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi”, “Kastamonu Kütüphaneleri”, “Eski Zamanlarda İstanbul'a Hicret Memnû”, “İstiklâl-i Osmânî Münasebetiyle”, “Eski Zamanlarda Menzil ve Posta Teşkilâtı”, “Mevlânâ Nasrullah ve Nasrullah Camii”, “Kasaba ve Köy İsimleri”, “Türkçe Hutbe”). İlk tarih yazılarını ünlü kişiler üzerinde toplamakla beraber, şehir ve kurumlar tarihi üzerinde de *Açık Söz* gazetesinde yazılar yayınladı. Bunda, kuşkusuz, Ahmed Refik'in etkisi olmuştur. Bu arada bir *Sinop ve Kastamonu Rehberi* hazırladı. Oradan Karesi Sultânisi'ne (Kasım 1923), ertesi yıl Karesi Maarif müdürlüğüne atanması (Kasım 1923) üzerine, İ. Hakkı'nın yaşamında yeni bir dönem açıldı. Kastamonu'daki gibi *Karesi Meşâhîri* ve *Karesi Tarihi* üzerinde yayınlara yaptı ve Karesi fahrî hemşehriliğini kazandı. Hizmetleri takdir olunan İ. Hakkı, Maarif Vekâleti Genel Müfettişi (Ekim 1925), ertesi yıl İlk Tedrisat Umum Müdürü (Ocak 1926) olarak atandı. Böylece İ.H. Uzunçarşılı, Bağımsızlık Savaşı yıllarında, eğitim alanında olduğu gibi, gittiği yerlerde bölge tarihi üzerinde malzeme topladı. Bu çalışmalar ileride, *Anadolu Beylikleri* ve *Şehir Tarihçiliği* üzerindeki incelemelerine esaslı bir başlangıç oluşturmuştur. Müfet-

tişliği yıllarında Sivas ve sair bölgelerde kitâbe toplama faaliyetini sürdürdü.

Ancak onda şehir tarihi kavramı dar bir çerçevede kalmıştır, İ. Hakkı'ya göre, şehir veya bölge tarihi denince, temelde, o bölgede yetişen büyük kişiler (*meşâhîr*) ve hanedanlar anlaşılmaktadır. 1923-1933 yıllarında *Anadolu Beylikler Tarihi* yakın bir ilgi odağı idi. TOEM etrafındaki yazarlar da (H. Edhem, A. Tevhid) aynı çaba ile kitâbeler toplamaktaydılar. *Meşâhîr*'in hayatlarını incelemek için İ.H. Uzunçarşılı da kitâbeler toplayıp yayınlamaya önem vermiş³⁶ ve TOEM ile yakın ilişkisi bu konu dolayısıyla olmuştur. İ.H. Uzunçarşılı özellikle Ahmed Tevhid Bey'i üstadı olarak anardı. Karesi tarihi üzerinde çalışmaları, İ.H. Uzunçarşılı'ya 1927 Ekim seçimlerinde Karesi (Balıkesir) mebusu seçilmesini sağlamıştır. Ama sonuna kadar onun temel faaliyeti eğitim ve tarihçilik alanlarında toplanmıştır. Atatürk'ün emriyle, mebuslukla birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tarih hocalığına atandı.

Eski dostu Hamdullah Subhi'nin delâletiyle Atatürk'ün kurduğu yeni Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi (1931). Kurum tarafından yayınlanması karar altına alınan *Genel Türk Tarihi* projesinde, Osmanlı tarihinin 1789'a kadar olan bölümü İ.H. Uzunçarşılı'ya havale olundu. İ.H. Uzunçarşılı o devrin tarihçileri gibi idâdîde klâsik Osmanlı edebiyatı üzerinde esaslı bilgi edinmiş ve sonraları *Hezâr-Dînâr* ve *Savcı* takma adlarıyla birçok manzumeler yayınlamıştır.

Üstadın TTK yılları (1931-1977), kendisine “reîsü'l-müverrihîn” lâkabını kazandıran yoğun araştırma ve yayın faaliyeti yılları olmuştur. Türk Tarih Kurumu'nda 1947'de üye olduğum zamandan başlayarak İ.H. Uzunçarşılı ile temasım olmuştur. TTK toplantılarında çok az konuşur, herhangi bir konuda taraf tuttuğu hissini vermekten kaçınırdı. Temel kaygısı, cilt cilt hazırladığı eserlerinin yayın alanına çıkmasıydı. TTK Genel Sekreteri Uluğ

36 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, c. I, 1927; c. II, 1928; c. III, 1929 (bkz. A.S. Erzi, “İ.H. Uzunçarşılı'nın Yayınları”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. XXVI).

İğdemir kendisine çok yardımcı oldu. Ucuz sarı sayfalı defterlere doldurduğu yazılar, Kurum'un eski harfleri iyi okuyan daktilosu Safiye Hanım'a teslim edilir; o bunları yeni harflere çevirir, oradan matbaaya gider, basılırdı. Prova tashihleri ve indeksler, çoğu zaman Kurum tarafından tutulan asistanlar, özellikle Ali Sevim (sonraları Orta Çağ Tarihi profesörü) tarafından yapılırdı. Bu kurgu sayesinde, 1937'den itibaren Kurum tarafından onlarca cilt kitabı ve makalesi basılmıştır.³⁷ Bu yıllarda makalelerinin çoğunluğu Türk Tarih Kurumu'nun çıkardığı *Belleten* dergisinde yayınlanmıştır (bkz. A. Erzi). Tarihçimiz, hocalıktan, mebusluktan ve yayınlarından edindiği gelire oldukça rahat bir yaşam sağlamıştı. Kendisini, Sarıyer'de yol üstü denize nazır köşkünde ziyaret ettiğimde, eski bir Osmanlı efendisi gibi yaşamını sürdürdüğüne tanık oldum. Yazı hayatında izlediği Ahmed Refik'ten çok farklı olarak düzenli bir hayatı vardı. İ.H. Uzunçarşılı ilişkilerinde ölçülü bir insandı. Samimiyete, duygusallığa yer vermezdi. Yakın dostlarından Prof. Hikmet Bayur onun için, "alçakgönüllüdür ve her eleştiriye açık bir fikirle karşılar" der ve en değerli katkısını Osmanlı teşkilâtı üzerindeki ciltlerde bulur.³⁸

Benim yazı hayatım, 1943'lerde İ.H. Uzunçarşılı'nın en faal yıllarına rastlar. Yazılarından çok yararlandım. Arşiv belgeleri ve ana kaynaklar (vak'anüvis tarihleri, vakfiyeler, kitâbeler) dışında kitaplara önem vermez, kullanmazdı. Lâtin harfleriyle yayınlanmış kitapları okumayı sevmezdi. A. Erzi'nin haber verdiği önemli bir yayın varsa, ona okutur ve dipnotlarında bildirirdi. Yalnız A. Gabriel'in *Monuments turcs d'Anatolie* adlı eseri için bir tanıtma yazısı vardır (*Halk Bilgisi Haberleri*, 3/27, 1933, s. 71-73). *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara, 1954) adlı araştırmamda ileri sürdüğüm yeni yorumların hiçbirisi onun yazılarında yankı bulmamıştır. Ahmed Refik'ten sonra Osmanlı arşiv kaynaklarında etraflı araştırma yapıp seçme belgeler yayınlayan araştırmacı İ.H. Uzunçarşılı'dır.

37 Bkz. Erzi, "İ.H. Uzunçarşılı'nın Yayınları", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. XXVIII-XLIV.

38 Erzi, "İ.H. Uzunçarşılı'nın Yayınları", s. 2.

İ.H. Uzunçarşılı, tarihi belgelere göre yazma gereğine inanmış bir tarihçiydi. Hayatını belli başlı Osmanlı arşivlerinde (İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi)³⁹ pek çok belge serilerini incelemekle geçirdi. İnanılmaz zenginlikteki bu arşiv malzemesi onun eserlerine kuşkusuz kalıcı bir nitelik kazandırmıştır. Bu belgelerin tarihçiliğe yeni bir ufuk kazandırdığına haklı olarak inanıyordu; bu konuda “Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık” başlığıyla bir de makale yayınladı (*Belleten*, 2/7-8, 1938, s. 367-371). Buna “Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal” adlı makaleyi ekledi. Belgelere bağlılık, bu belgeleri okumakta güçlük çeken son kuşak bazı genç tarihçilerce bir “belge fetişizmi” olarak karşılanacaktır. Evet, belgeler de metodolojik bir eleştiriyle kullanılmalıdır. Topkapı Sarayı ve Başbakanlık Arşivleri dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nden (bu arşivden ilkin Hüseyin Hüsâmeddin yararlanmıştır), şeriyye mahkemeleri sicil defter serilerinden (bugün yedi bini aşkın cilt olarak Millî Kütüphane’de ve Diyanet İşleri’ne bağlı İstanbul Müftülüğü’ndeki dokuz bini aşkın İstanbul mahkemeleri şeriyye sicil defterleri) yararlanmak için Uzunçarşılı haklı olarak fazla zaman ayıramamıştır. Emekliliğinde, son yıllarında Topkapı Sarayı Arşivi’nin tasnif işlerinde çalışmıştır.

Arşivler dışında bazı kimseler ellerindeki belgeleri İ.H. Uzunçarşılı’ya getirmişler; böylece Osmanlı tarihinin en eski dönemlerine ait bazı önemli vakfiyeler üstat tarafından incelenip bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu belgeler arasında kuşkusuz en önemlileri şunlardır: “Gâzi Orhan Bey Vakfiyesi” (1324 Tarihli Mekece Zaviyesi Mütevelliğine Ait Farsça Vakfiye, *Belleten*, 19, 1941, s. 277-288); “Orhan Gâzi’nin 749 Tarihli Bir Temliknâmesi” (*Belleten*, 3/9, 1939, s. 99-106); “Gâzi Orhan Bey’in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi” (*Belleten*, 34, 1945, s. 207-211); “Orhan Gâzi’nin Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiye” (*Belleten*, 27/107, 1963, s. 437-443).

39 Bu arşivlerin içeriği hakkında son kez sistemli bir yayın olarak bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 1992.

İ.H. Uzunçarşılı Osmanlı öncesi Selçuklu devletleriyle de ilgilenmiş, bu konuda bir cilt yayınlamıştır (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941 ve “XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri ile İctimaî Müesseselere Bir Bakış”, III. Türk Tarih Kongresi 1943, *Zabıtlar*, s. 287-306). İ.H. Uzunçarşılı'nın üzerinde durduğu önemli konulardan biri de, 18. yüzyıl âyânlarıdır (*Tirsinikli İsmail, Yıllıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942).

İ.H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (4 cilt, Ankara, TTK, 1947-1959), Prof. Dr. Adnan Erzi'ye göre Hammer'den sonra bu konuda “en mufassal ve güvenilir” Osmanlı tarihidir.⁴⁰ Y.H. Bayur da, “bizim dilimizde, Hammer ve Gibbons dâhil, yabancı dillerde gördüğüm eserler arasında üstadın bu eserine eş olanına rastlamadım” demektedir.⁴¹ Belgelere göre verdiği yeni değerli bilgiler dışında bu dört cildi, popüler tarih kategorisine koymak zorundayız. İ.H. Uzunçarşılı Batı dillerini kullanmak imkânına sahip bulunmadığından, genellikle Batı literatürünü ihmal etmiştir. Konu üzerinde Batı'da yazılmış klâsik eserlere (N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-V, Gotha, 1908-1913 ve J.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, I-VII, Hamburg ve Gotha, 1840-1863) başvurmadan genel bir Osmanlı tarihi yazılamaz. Bunun yanında Batı'da birçok belge koleksiyonları yayınlanmıştır (Mesela E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, I-III, Florance, 1840-1855; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I-IV, Paris, 1848-1860; *Calendar of State Papers* serileri).

Yayınladığı belgeler arasında, mesela Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunduğu bir belge, Napoli Kralı I. Ferdinand'ın, II. Bayezid ve Gedik Ahmed Paşa'ya gönderdiği mektuplar ve *Ahdnâme*, İtalya-Osmanlı ilişkileri tarihi için son derece önemli bir belgedir. Uzun yıllar arşivde Osmanlı belgelerini inceleyen İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı diplomatikasına da değerli katkılarda bulunmuştur (“Tuğra ve Pençeler ile Fermân ve Buyruclulara Dair”, *Belleten*,

40 Erzi, “İ.H. Uzunçarşılı'nın Yayınları”, s. XXII.

41 “İ.H. Uzunçarşılı'nın Yayınları”, s. 8.

17-18, 1941, s. 101-157; “Buyruldı”, *Belleten*, 5/19, 1941, s. 289-318; “Mühürler”, *Belleten*, 16, 1940, s. 495-544). Halil Edhem ve Ahmed Refik gibi İ.H. Uzunçarşılı da, yayınladığı kitâbeler, arşiv belgeleri ve vakfiyeler üzerinde yarım yüzyıllık yorulmak bilmeyen bir çalışma ile 1300-1800 tarihleri arasındaki Anadolu Türk Tarihi üzerinde her konuda vazgeçilmez muazzam bir literatür hazırlamıştır. Onun en değerli katkılarından biri olan *Osmanlı Sarayı, Ordusu ve Bürokrasisi* üzerindeki çalışmalarının yerini alacak yeni bir yayın yoktur. Osmanlı devlet teşkilâtına ait bu çalışmaların ilk taslağını, Türk Tarih Kurumu’nda *Türk Tarihinin Ana Hatları* serisi için yazdığı (İstanbul, 1934) 97 sayfalık bir kitapçıkla vermiştir. *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600* (Londra 1973) adlı kitabının temel me hazları, İ.H. Uzunçarşılı ve Ö.L. Barkan’ın eserleridir. Günümüz tarihçiliği Ö.L. Barkan’ın ve İ.H. Uzunçarşılı’nın koyduğu temel eserler üzerinde yükselmekte, genişlemektedir.

Ömer Lûtfi Barkan (1903-1979)

1903 yılında Edirne’nin tarihî Buçuktepe (Kıyık) mahallesinde doğan Ömer Lûtfi, Edirne Muallim Mektebi’nde bir süre okumuş, İstanbul’da 1920’de orta öğrenimini tamamlamıştır.⁴² Edirne’de bir süre öğretmenlikte bulunduktan sonra Dârülfünûn’da Edebiyat Fakültesi’ne kaydolanmış; 1927’de buradan diploma almıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü direktörü tanınmış sanat tarihçisi Albert Gabriel aracılığıyla Strasbourg Üniversitesi’nde tahsile devam imkânını bulması, Barkan’ın bilim hayatını belirleyen bir aşama olmuştur. 1928-1931 yıllarında Strasbourg Üniversitesi’nde öğrenimi sırasında Fransız tarihçiliğinde bir devrim yapan

42 Barkan’ın biyografisi için bkz. *Ord. Prof. Ömer Lûtfi Barkan’a Armağan, İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1985); H. Sahillioğlu, “Ömer Lûtfi Barkan”, s. 3-33; Ö.L. Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserleri I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 3-17; Barkan’ın katkılarının değerlendirilmesine dair keza bkz. H. Inalcık, “Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, 1/3-4 (1978), s. 69-96; Coşkun Çakır, “Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lûtfi Barkan”, *Doğu Batı*, 3/12 (Ekim 2000), s. 35-63.

Annales ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Marc Bloch'un derslerine devam etmiş; sosyo-ekonomik tarihe ilgisi onun gelecekteki meslek hayatına yön vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne doçent olarak atanan Barkan, o zaman siyasî tartışmaların başında gelen toprak kanûnuyla ilgili olarak bir dizi makale yayınlamış ve İktisat Fakültesi'nde İktisat Tarihi doçentliğine nakledilmiştir (1937). Orada "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi" unvanlı doçentlik tezini savunmuş (1939) ve 28 Şubat 1939'da Umumî İktisat ve İktisadî Doktrinler Doçenti, bir yıl sonra da bu disiplinin Profesörü unvanını almıştır. Barkan'ın sonradan *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan sürgünler, nüfus ve arazi sayımları (*Defter-i Hâkânîler*), Balkanlar'da toprak meselesi üzerinde ilk çalışmaları 1938-1939 yıllarına rastlar. O yıllarda üniversitede dünyaca tanınmış ekonomistler, W. Röpke ve A. von Rüstow ders veriyordu. 1950'de Prof. Rüstow'un ayrılması üzerine Barkan, İktisat Tarihi ve İktisadî Coğrafya kürsü profesörlüğüne getirilmiştir.

Çığır açan yayınlarıyla bilim dünyasında kısa zamanda tanınmış bulunan Prof. Barkan'a 1943'te Strasbourg Üniversitesi "Doctor Honoris Causa" payesi tevcih etti. Türk Tarih Kurumu, Sırbistan İlimler Akademisi, Türk Sosyoloji Cemiyeti, onun bilime büyük katkılarını tanıyarak üye seçmişlerdir. Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Konseyi'nin (CIEPO) kurucularından olan Prof. Barkan bu kurumun başkanlığını yapmıştır. Prof. Barkan, 1975 yılında emekliliğine kadar İÜ İktisat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'nde, Türk İktisat Tarihi, Genel İktisat Tarihi, Osmanlı Kurumları Tarihi derslerini vermeye devam etmiş, 1950-1952'de İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş, Rockefeller Vakfı'nın malî desteğiyle bu fakülteye bağlı olarak Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurmuştur (1955).

1957'de *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* yazı işleri başkanı olarak bu dergide, Osmanlı iktisat tarihi üzerinde her biri uzun arşiv çalışmalarına dayanan, çığır açıcı araştırmalarını yayınlamaya başladı. Birçok uluslararası kongreye bildiriyle katılan Prof. Barkan, 1949 yılında Paris Üniversitesi'nin davetlisi olarak École

Pratique des Hautes Études’de bir ay süreyle konferanslar verdi. Prof. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi alanında, sonradan meslektaşları olarak faaliyet gösteren değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bu değerli bilim adamları arasında özellikle Prof. Lütü Güçer, Prof. Halil Sahillioğlu, Prof. Tefik Güran, Prof. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Yavuz Cezar, Mehmet Genç, Prof. Hüseyin Özdeğer ve Prof. Ahmet Tabakoğlu’nu sayabiliriz. Barkan’ın öğrencileri, onun açtığı çığırda yürüyerek her biri belli bir konuda Osmanlı ekonomi tarihine değerli katkılar yapmışlardır. Bir bakıma bu satırları yazan da onun açtığı çığırda yürüyen araştırmacılar arasında sayılabilir. Sahillioğlu, para tarihinde; Güçer, hububat ve tuz gibi zarurî ihtiyaç maddeleri tarihinde; Güran, 19. yüzyıl sosyal-ekonomik tarihinde; Kütükoğlu, ticaret tarihinde; Cezar, mâliye tarihinde; Genç, 18. yüzyıl mâlikâne sistemi ve ekonomik konjonktürde; Tabakoğlu, Osmanlı mâliye ve bütçe tarihinde önemli eserler verdiler. 23 Ağustos 1979’da bu dünyaya gözlerini yuman Barkan’ın hatırası için dostları ve öğrencileri, Fransa’da *Mémorial Ömer Lütü Barkan*⁴³ adlı anıtsal bir eser yayınlamışlardır.

Sosyal-Ekonomik Tarih Araştırmaları Başlıyor

II. Dünya Savaşı’ndan sonra Ömer Lütü (Lütü) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930’larda, özellikle 1940’larda kitle hareketlerinin önem kazanmasıyla birlikte dünya tarihçiliğinde sosyo-ekonomik toplum, tarih konuları ön planda ele alınmaya başladı. Bu görüşü benimseyen Fransız *Annales* ekolü, E. Durkheim’in toplumu “organik bir sistem” olarak gören yapısal (*structural*) sosyolojisinden esinleniyordu. Strasbourg’da Barkan tam da böyle bir atmosferde yüksek tahsilini yaptı. Barkan, Türkiye’ye dönüşünde arşivlerimizdeki zengin malzemeyi kullanarak sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında belli başlı sorunları ortaya koymuş, bu konuda çığır açan incelemeler yayınlamaya başlamıştır.

43 Ed. R. Mantran, Paris, 1980.

Türkiye’de 1937-1938 yıllarında, TBMM’de ve medyada *Toprak Reformu* en önemli konulardan biri olarak tartışılmaktaydı. Barkan’ın toprak ve köylü sorunlarıyla yakından ilgilenmesi ilkin bu siyasi atmosfer içinde başlamış; makale ve raporları yurtiçinde ve yurtdışında dikkati çekmiştir (*Annales* dergisinde, 3, 1950, s. 344-349, Cl. Cahen’in makalesi). 1935-1936 yıllarında Balkanlar’da “I. Dünya Savaşı’nı izleyen Yıllarda Tarım Reformları” üzerinde bir dizi yazısı ile beraber *Ülkü* dergisinde seri hâlinde yayınladığı “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü” (1937-1938) onun sonraki araştırmalarına yol göstermiştir. *Ülkü*, o yıllarda F. Köprülü idaresinde çıkmakta olup Barkan ile Köprülü, Osmanlı hukuku üzerinde çalışmalarıyla yakın işbirliğine girmişlerdir (Köprülü, 1930’da *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*’nı yayınlamaya başlamıştı; *Annales* ekolünün kurucularından Lucien Febvre’in etkisi altındaydı). Fransız *Annales* ekolünün, toprak hukuku, feodal düzen (Marc Bloch), para tarihi ve tarihî demografi (Fernand Braudel) konularında araştırmalarını yakından izleyen bir tarihçi olarak Barkan, kendisi de bu konularda Osmanlı arşivlerinde derinliğine çalışmalara başlamıştır.

Barkan, 1943’te İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü’nde saklı yüzlerce mufassal defter-i hâkânîden derlediği sancak kanûnnâmelerini bir cilt hâlinde yayınlamıştır.⁴⁴ Barkan, *Ülkü* dergisi ve başka dergilerdeki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorularını genel biçimde ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça yapılacak yorumların daima noksan olacağı inancına vardı. 1943’te sancak kanûnnâmelerini yayınladıktan sonra aynı nitelikte anıtsal kaynak eserler yayınlama yoluna girdi. Belge yayınları başına koyduğu analizlerin her biri konuya esaslı katkılar oluşturur. Barkan, bu kaynakları ortaya koyduktan sonra analitik çalışmaların başlayacağına ve bu işi profesyonel tarihçilere bırakmak gerektiğine inanıyordu. Bir

44 Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I: Kanûnlar, İstanbul, 1943.

konuşmamızda bana “Halil, bundan sonra *yarı-mamûl* kaynak eserleri yayınlamaya karar verdim, onları değerlendirmek görevi sizlere düşer”, gibi bir söz ettiğini hatırlıyorum.

Kuşkusuz, Barkan’ın çıkıtır açan ilk eseri, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* adlı eseridir. Eski metinlerin okunmasında o zamanki bilgilerimiz göz önünde tutulursa, son derece titizlikle sancak kanûnnâmelerini en az yanlışla yayınlamış olması cidden takdire değer.⁴⁵ Bu eser, kuşkusuz, Osmanlı döneminde kırsal sektörde sosyo-ekonomik yapıyı, mâlî sistemi, bütün ayrıntılarıyla analiz etmemize imkân veren anıtsal bir kitaptır.⁴⁶ Ayrıca bu kitap Osmanlı toprak hukuku, timar rejimi, köylülerin tâbi olduğu tasarruf ve üretim kuralları ve koşulları, askerî sınıfla ilişkileri ve bunun gibi Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ait en önemli konuları aydınlatmakta olup o zamandan beri bu konularla ilgilenen her tarihçinin başvurduğu bir ana kaynaktır. Barkan’dan sonra Osmanlı kırsal sektörde egemen *çift-hâne* sistemini biz bu yayın sayesinde ortaya çıkarabildik.⁴⁷

Barkan’ın, *Kanûnnâmeler* adlı eserinden sonra çıkardığı son eseri (Enver Meriçli ile beraber) *Hüdavendigâr Livası Tahrîr Defterleri* (I. cilt, Ankara: TTK, 1988) adlı kitabı, bu “yarı-mamûl” kaynak eserlerinden olup kanûnnâmelerin uygulanması ve Osmanlı Devleti’nin beşiği olan bölgenin tarihi bakımından son derece önemli bir kaynaktır (Eserin II. cildi Türk Tarih Kurumu’nda yayınlanmayı beklemektedir). Eser, Paris’te geç Bizans-erken Osmanlı Bithynia tarihi üzerinde bir seminer çalışmasının ana kaynağı olmuştur. Barkan bu eserlerinde her biri belli bir alanın, mesela köylünün ve tarım ekonomisinin, Osmanlı demografisinin, urbanizmin, şehir tarihinin, mimarî ve sanat tarihinin, mâliye ve para tarihinin temel belgelerini yayınlamış; yazılarında esas problem-

45 Kanûnnâmelerde bazı okuyuş yanlışlarını kendisi kitabın sonunda bir listede (s. 547-556) açıklamıştır.

46 Barkan’dan sonra bu işi daha geniş bir çapta Ahmet Akgündüz (*Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. I-IX, İstanbul, 1994) almış bulunmaktadır.

47 Bkz. H. İnalcık, “Village, Peasant and Empire”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, s. 137-150.

leri tanımlamış ve bütün bu alanlarda uzmanlara materyal sağlamış ve genç tarihçi kuşaklara yol göstermiştir. Konu ve metodoloji bakımından Türk tarihçiliğini Batı tarihçiliği düzeyine çıkaranların başında, kuşkusuz, Ömer Lûtfi Barkan gelir. Aslında Barkan, tarihçiliğimize bir yenilik getirmiştir. O toplumu bütünüyle (*total*) incelemeyi öngören *Annales* ekolünün yeni sosyal-ekonomik tarih görüşünü tam bir yetkiyle Türk tarihçiliğinde temsil etmiştir. Son elli yıl içinde tarih ve kaynak yayınlarına bakılırsa onun çığır açan etkisi açıkça görülür.

Barkan, 1935 yılından başlayarak Balkan memleketlerinde toprak reformları üzerinde bir seri makale yayınlamış (*Siyasal Bilgiler Dergisi*, no. 55-65, 1935-1936), Osmanlı'da tarımsal ekonominin, toprak hukuku ve demografinin en güvenilir, en zengin belge kaynağının Osmanlı Tahrîr Defterleri (*Defter-i Hâkânî*) olduğunu görmüş, bu defterlerdeki malzemeyi çeşitli araştırmalarında değerlendirmiştir (*Ülkü*, no. 19-21, 1937-1938). Bu yazılarında özellikle köylü sınıflarının hukukî ve mâlî statüsünü belirleyen mîrî toprak rejimi üzerinde analizler yapmış, genç tarihçiler önünde yepyeni bir araştırma alanı açmıştır. Daha sonra “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler” makalesi (*İFM*, XIII, s. 56-79) ile Osmanlı demografi tarihi ve Balkanlar'da Türk yerleşmesi tarihini aydınlatmıştır. Arşiv belgelerine dayanan bu özgün araştırmalar, biz genç tarihçilere yol gösteren yepyeni bir yaklaşım sergiliyordu (Bu satırları yazan, bu yönde, Osmanlı arşivinde mevcut en eski tahrîr defterini, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*'i yayınlamıştır). Bugün Türkiye'de ve dışarıda, tahrîr defterleri yayınları büyük bir sayıya varmakta, “defteroloji” üzerinde ilmî sempozyumlar düzenlenmektedir.

Sancak Kanûnnâmeleri ve Çift-Hâne Sistemi

Osmanlı öncesi yerli vergi sisteminden Kanûn-i Osmânî'ye geçişi gösteren İskenderiye (İşkodra) kanûnnâmesi ilginç bir durumu sergiler. Orada, belirlenmiş miktarda tahıl ödenmesi yerine *öşr-i*

şerî sistemi getiriliyor. Ebussuud'un yerli örfî vergiler yerine İslâmî kuralları getiren yorumu, 1570 tarihinde başka eyaletlerde olduğu gibi burada da uygulamaya konuyor. Bizans vergi sisteminde genellikle öşür yerine her hâne sahibi köylü, iki ölçek buğday iki ölçek arpa öderdi. Bu, tipik Bizans tahıl vergisiydi. İskenderiye'de yerli birim ölçüsüyle (seksen okka) verilen bu vergi vaktiyle (altın flori) paraya çevrilmiş; bu vergi mükelleflerine *florici* deniyormuş.

Barkan, tipik genel kanûnnâmenin, Koyunoğlu Kütüphanesi'nde en eski H. 900 tarihli nüshanın ve onun bir kopyası olan Selim ve Süleyman kanûnnâmelerinin, resmî devlet kanûnnâmeleri olmadığı iddiasındadır. Bunlar Barkan'a göre, şahısların özel derlemelerinden ibarettir.⁴⁸ Ama eğer böyle olsaydı, eldeki nüshalar bize birbirinden çok farklı metinler olarak gelmiş olurdu.

Kaldı ki, biz Viyana Staatsbibliothek'te tuğralı bir genel kanûnnâme bulduk. Kanunî'ye kadar her sultânın kanûnnâmesini ilân etmesi değişmez bir kuraldır. Fâtih Sultân Mehmed bu geleneği kendi kanûnnâmesi için "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur ve benim dahi kanûnumdur" diyor. 1595 tarihli adâletnâmede aynen şunu okuyoruz: "Merhum Sultân Süleyman Han, zamân-i adâlet iktidarlarında kanûnnâmeler yazılıp her şehirde olan kadılar mahkemesinde kanûnnâme-i hümayûn vaz' olunması ile."⁴⁹

Barkan'ın ikinci iddiası, genel kanûnlar gelişigüzel toplanmış derlemeler olup bir sisteme göre kodifiye edilmiş değildir.

Genel kanûnnâmeler, sancak kanûnnâmelerinden alınan maddelerden meydana getirilmiştir; asıl kaynak, sancak kanûnnâmeleridir. Bu noktada Barkan tamamıyla haklıdır. Fakat gerek sancak kanûnnâmeleri gerek genel kanûnnâmeler, belli bir sistem altında kodifiye edilmiş resmî metinlerdir. Fr. Kraelitz'in yayınladığı reâyâ kanûnnâmesi ile tipik bir sancak kanûnnâmesini (mesela 1487 tarihli Hüdavendigâr Sancağı kanûnnâmesini) karşılaştırsak, her ikisi, çift-resmî ve bağlantılarıyla (madde 1-7) başlar. Süleyman Kanûnnâmesi'nde ise ceza kanûnnâmesi, sipahi ile ilgili maddelerden sonra reâyâ kanûnnâmesi gelir; reâyâ kanûnları burada da

48 Barkan, *Kanûnnâmeler*, Girişte: "Osmanlı Kanûnnâmeleri", s. XX-LVII,

49 H. İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 2/3-4, (1965), s. 139.

resm-i çift ile başlar (TOEM yayını, ilâveler, İstanbul H. 1329, 1, s. 27, 29). Orada akabinde ağnam resmi, öşür maddeleri aynı fasıllarda verilir. Hüdavendigâr kanûnnâmesinde de *rûsûm-i çift*-ten⁵⁰ sonra *resm-i ganem* ve *öşür* üzerindeki maddeler gelir. Pazar bacı kanûnları genelde ayrı bir fasıl hâlinde sancak kanûnnâmelerinden sonra konmuştur.⁵¹ Özetle, tüm kanûnnâmelerde belli bir kadifikasyon sistemi vardır. Örfî kanûnların menşei konusunda Barkan'dan beri bir hayli yeni bilgiler ortaya çıktı.⁵² Önemli bir nokta, Balkan memleketlerinde Bizans-Sırp *çift-hâne* sisteminin devamıyla beraber, toprak tasarrufu, angaryalar, baş vergisi (*ispence*), *çift-hâne* köylü vergisi, (*çift-resmi*), öşür yerine Bizans'ın iki ölçek buğday, iki ölçek arpa vergisi ve birçok âdetler, Osmanlı kanûnlarına girmiştir. Barkan menşei konusunu ele almamıştır.

Belli prensiplere dayanan bir *Kanûn-i Osmânî* 15. yüzyılda kesin karakterini almış görünüyor. Bu prensipleri Barkan çeşitli yerlerde belirtmekle beraber, temelde bu esasların *çift-hâne* sistemine bağlı olduğu belirtilmemiştir. Tarla tarımı yapılan topraklar (bağ, bostan, bahçe dışında) mîrî arazi adıyla devlet rakabesi (çıplak mülkiyeti) altına alınmıştır. Bu prensip, Barkan'ın çeşitli yazılarında ilk kez ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.⁵³ Ancak bunun nedeni üzerinde şu noktaları eklemek gerek: Tahıl ekilen topraklar üzerinde devletin sıkı kontrolü, ilkin *çift-hâne* sisteminin uygulanması bakımından gerekliydi. Bu toprakların bir aileyi geçindirecek çapta *raiyyet çiftlikleri* (50-150 dönüm) olarak köylüye dağıtımı, yani *çift-hâne* sisteminin uygulanması devletin askerî-malî sisteminin bir gereği idi. Mîrî arazi sistemi, yani devletin arazinin sa-

50 Barkan, *Kanûnlar*, madde 1-6.

51 Bkz. Aydın Kanûnnâmesi, s. 14-15.

52 *Kanûnnâme-i Sultânî her Müceb-i Örf-i Osmânî*, (yay.) R. Anhegger ve H. Inalcık, Ankara, 1956; H. Inalcık, "Kanûn", "Kanûnnâme", *Encyclopedia of Islam*, maddesi; Halil Inalcık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten, XI. Internationalen Byzantinistenkongresses 1958*, Münih, 1960, s. 237-242.

53 Özellikle Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, s. I-LXXII; Barkan, "Osmanlı Kanûnnâmeleri", "Osmanlı Teşkilât ve Müesseselerinin Şerîhî Meselesi", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 11/3-4 (1945), s. 205-224.

hibi olarak kontrolü kendi başına bir gaye değildi, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının idamesi için vazgeçilmez bir araçtı.

Raiyyet çiftliğinin bölünmemesi prensibi, (Bizans'ta da vardı: *impartibility* prensibi),⁵⁴ tarla satışı, hibe etme, rehin verme yoluyla toprağın başka ellere geçip kaybolmaması, devlet kontrolü ve *çift-hâne* sisteminin idamesi için vazgeçilmez maddeler olarak kanûnnâmelere girmiştir. Kırsal yerleşmelerde toprak tasarruf eden *hâne* (yani köylü ailesi) ve başka nüfusun, ayrı ayrı yerinde “teftiş” ve tespiti, öşür ve sair çeşitli gelir kaynaklarının belirlenmesi, kısa aralıklarla (10-30 yıl) yapılan *tahrîr*ler ile *mufasssal* defterlere kaydedilir, böylece merkez bürolarında tüm sistem kontrol altında tutulurdu. Barkan, bu tahrîr sistemini ilk defa tüm ayrıntılarıyla yayınladığı Osmanlı kanûnnâmeleri ve analitik çalışmalarında göstermiştir. Ancak, mîrî arazi ve tahrîr sisteminin, devletin *çift-hâne* sistemine bağlı bir uygulama olduğu gerçeği yeterince analiz edilmemiştir.

Bizans'ta ve daha önce geç Roma İmparatorluğu'nda tespit ettiğimiz Latin *jugum-caput*, Yunan *zugokephalai*, Osmanlı *çift-hâne* sistemi bu merkeziyetçi imparatorluktan mâliye ve timar (Bizans'ta *pronoia*) sisteminin temelidir. Diğer yandan büyük kıtlık ve açlıkları önlemek, orduyu ve büyük şehirleri beslemek için devlet, hububat üretimini idame etmek ve kontrol altında tutmak zorundaydı. Bu zorunluluklar sebebiyle merkezî bürolar kontrolü, *tahrîr* ve *defter* sistemiyle gerçekleştirirdi. Prensip olarak iki öküzle işlenebilir bir raiyyet çiftliği, bir tapu sözleşmesiyle bir köylü ailesinin tasarrufuna verilirdi. Sözleşmede köylü bu toprak tasarrufu karşılığında toprağı devamlı ekme ve devlete ait vergileri (*çift-resmi*, öşür ve rûsûmu⁵⁵) devlet hazînesine veya devletin askerî hizmet karşılığı atadığı timar sahibine (Bizans'ta *pronoiar*) ödemekle yükümlü olurdu. *Kanûn-i Osmânî* sisteminin temeli, bu mîrî arazi ve *çift-hâne* sistemidir. Bu sistemde köylü

54 Bkz. A.E. Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1977.

55 Bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (ed.) Halil İnalcık, D. Quataert, Cambridge, 1991, s. 143-154, H. İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Belleten*, 23/92, (1959), s. 575-610; Rûsûm için bkz. “Resm”, *Encyclopedia of Islam* maddesi.

hürdür, ama şu anlamda: Tapuyla aldığı çiftliği tahıl üretimi için kendisi örgütler, çift öküz ve sair üretim araçları kendisine aittir (mîrî toprağı bağ, bahçe hâline dönüştüremez); öte yandan devlet, tahıl üretimini güvence altına almak için köylünün özgürlüğünü kısıtlamıştır. Köylü çiftliğini boş koyamaz, terk edip gidemez. Giderse, sipahisi onu belli bir zaman içinde geri getirebilir yahut bir tazminat (*çift-bozan resmi*) alabilir.

Kanûn-i Osmânî'nin temel prensiplerinden biri, yine *çift-hâne* sistemiyle ilgili olarak yerel otoriteler köylüden gelişigüzel angarya çalışma, ücretsiz yiyecek içecek isteyemez (çünkü bu durumda mîrî arazinin işlenmesi aksayabilir). Sipahi için kaçınılmaz bazı angarya hizmetler (odun, saman verme, sipahiye ait hassa çiftlikte yılda iki üç gün çalışma, arabasıyla mahsûlü taşıma gibi *yedi hizmet*) kanûnnâmelerde açık ve kesin ifadelerle belirlenmiş, onun dışında her çeşit hizmet yasaklanmıştır. Barkan Osmanlı'da köylünün serf olup olmadığı sorunuyla ilgilenmiş, iki önemli araştırma yayınlamıştır.⁵⁶ *Kanûn-i Osmânî*'nin temel prensiplerinden biri olarak Osmanlı Devleti'nin, köylü üzerinde angarya hizmetleri asgariye indirmesi, idame edilen hizmetleri zamanla para vergisine dönüştürmesi (*çift-resmi*), Balkanlar'da Osmanlı yayılışında en önemli faktörlerden biriydi. Köylü nüfus arasında Osmanlı propagandası, Balkanlar ötesinde Martin Luther zamanında Almanya'ya kadar yansımıştı.

Barkan, *Kanûn-i Osmânî*'nin bu gibi tarihî boyutlarına inememiştir. Özetle, *Kanûn-i Osmânî*, özellikle köylü ve tarım ekonomisi bahsinde, tarihî sonuçları son derece önemli bir sistem oluşturmaktaydı.

Barkan'ın üzerinde durduğu *mîrî* arazi rejimini gerekli kılan bu düzen ne idi? Biz, Barkan'ın yayınladığı kanûnnâmeleri dik-

56 "Türkiye'de Servaj Var mı İdi?", *Belleten*, 20/78, (Nisan 1956), s. 236-246; Fransızcası: "Le servage existait il en Turquie", *Annales*, II, (1956), s. 54-60; fakat İstanbul etrafındaki köyleri iskân için Fâtih Sultan Mehmed'in harp esirlerini *ortakçı kul* adıyla serf olarak yerleştirmesi bir istisnadır ve zamanla bu serfler hür reâyâ statüsü kazanmışlardır, bkz. O.L. Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, (1964), s. 29-74.

katle değerlendirdiğimiz zaman ilginç sonuçlara vardık. Kırsal sektör ekonomisi, *reâyâ çiftliği* denilen hâne/aile işletme birimlerine dayanıyordu. Devlet, tahrîr sistemi ve kanûnnâmelerle sistemi devamlı kontrol altında bulundurma çabasıındaydı. Bunun Bizans İmparatorluğu'ndan gelen tarımsal-fiskal bir sistem olduğunu gördük. *Çift-hâne* sistemi, Anadolu'da geç Roma İmparatorluğu'nda ve Bizans'ta yürürlükteydi. Çift-resmi vergileri aynı ölçülerde (25-12-9-6) Bizans'ta aynen mevcuttu. Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde bu toprak ve vergi sistemini değiştirmediler, bir devrim yapmadılar, sistemi devam ettirdiler.

Fernand Braudel ve Barkan

Fernand Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz tarihi üzerinde klâsik kitabı Türk tarihçiliğinde büyük ilgiyle karşılanmış, o zaman Braudel'in temsil ettiği *Annales* ekolü Barkan ve o dönem tarihçileri üzerinde derin bir etki yapmıştır. Braudel'in eserinin⁵⁷ yayınlanmasından bir yıl sonra Paris'te Uluslararası Tarih İlimler Kongresi toplanmıştı. Paris'e gidip bu kongredeki bildiri ve tartışmaları izlemek imkânını buldum. Kongrede en hararetli tartışmalar Braudel'in eseri üzerinde cereyan etti. Türkiye'ye dönüşümde Mustafa Akdağ'ın *Belleten*'de çıkan "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" başlıklı makalesini eleştiren yazımda⁵⁸ Braudel'in eserinden geniş ölçüde yararlandım ve onun Akdeniz tarihi çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihine getirdiği devrimci görüşleri belirtmeye çalıştım. Aynı tarihlerde Ö.L. Barkan, Braudel'in eserini uzunca bir yazıyla tanıttı.⁵⁹ Barkan, eserin yayınlanmasını "büyük bir ilmî hadise" olarak nitelemekte tereddüt

57 *Le Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris, 1949; İngilizce çevirisi, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*, New York, 1972.

58 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60, (1951), s. 629-690.

59 Ö.L. Barkan, "Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.", *İFM*, 12/3-4 (1951), s. 173-192.

etmiyor ve eserin önemini şu sözlerle belirtmeye çalışıyordu: Eser “Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük bir devrinin en mühim meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şamil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmî metodla vaz’ ve mütalâa” etmektedir.

Braudel’in yaklaşımında, Akdeniz çevresindeki memleket ve bölgelerin tarihi ayrı ayrı ele alınmıyor; fakat hepsini ilgilendiren ortak bir tarih sergileniyor, “siyasî ve hatta daha mühimi dinî ve kültürel hudutlar” kaldırılıyor; “milletlerden ziyade millî hükümdar sülâlelerinin tarihini yazmak usulünün geri kalmış” geleneksel tarihçiliği bir tarafa bırakılıyor. Müslüman Hristiyan tüm Akdeniz memleketlerinin ortak iktisadî ve içtimaî koşullar altında yaşadıkları varsayımıyla hareket eden Braudel, Akdeniz tarihini bir bütün olarak araştırma konusu yapmakta ve konuyu arşivler dâhil geniş bir araştırma faaliyeti sonucu yepyeni bir şekilde ortaya koymaktadır. Böyle bir yaklaşım, ancak beşerî coğrafya, ekonomik ve sosyal koşullara öncelik verildiği takdirde verimli olabilirdi. Braudel, 1930-1950 döneminde, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa’da egemen olan düşünce akımlarının etkisi altında böyle bir tarih görüşünü temsil ediyordu. *Annales* dergisi etrafında toplanan tarihçiler yeni bir tarih zihniyeti ve analiz metodu uygulamaktaydılar. Braudel bu derginin başına geçecektir.

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. “Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zât-ı inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi” incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular (Yukarıda aktardığımız cümle Barkan’ın nasıl bir üslûpla yazdığına bir misâl olarak aktarılmıştır. Bu üslûp özelliği ve kullanılan dil, Barkan’ın genç kuşaklar tarafından neden gerektiği biçimde okunmadığını açıklar). Barkan, Braudel’in yaklaşım biçimini gösteren örnekler verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine “halk yığınlarının her günlük hayatları” ve olayların “devamlı neticeleri” üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Braudel eserinde, coğrafi çevre ile insanın mücadelesini ve bunun ekonomik sosyal biçimlenmelerini uzun uzadıya ele almıştır (hocası Akdeniz beşerî coğrafyacısı Vidal de La Blache'ın bunda payını kendisi önsözde belirtir). Tabii bu koşullar, belli bir devrede ve belli bir toplumda insanın doğa üzerinde egemenlik derecesi, teknoloji düzeyi ile “karşılıklı etkileşim” şeklinde anlaşılmalıdır. Bunun için Braudel *géohistoire* terimini önerir. Barkan, haklı olarak burada coğrafi koşullara verilen önceliğin kaçınılmaz bir determinizme götüreceği kaygısını anımsatır; fakat Braudel'in “coğrafi bir kaderciliğe” düşmediğini işaret eder.

Barkan önemle belirtir ki, ileri sürdüğü tanımlamaları, Braudel gibi, arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu yöntem, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerine girmek imkânına sahip olmadığından zengin Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştı. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

Barkan, hem araştırma konuları hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir.

Barkan, arşivlerde araştırma için harcanan zamanın, tarihçi için bir zaman kaybı olduğunu, kendi deneyimi olarak belirtir. Bu durumda tarihçi, yürüyeceği yolu kendisi yapan bir yolcu durumundadır. Batı bilim dünyası, yüzlerce cilt *Monumenta* veya *Calendar of State Papers* gibi koleksiyonlarla, sentez yapan tarihçiye muazzam belge malzemesi hazırlamıştır. Barkan'dan sonra Türkiye'de, *tahrir defterleri*, *mühimmeler*, *ahkâm defterleri*, *şeriyye sicilleri* yayınları gerçek bir ivme kazanmış, yüze yakın cilt yayınlanmıştır. Mesela, Barkan'ın çeşitli yazılarında kullandığı *Muhâ-*

sebe Defterleri, Anadolu ve Rumeli mufassal tahrîr defterlerini özetleyen çok kapsamlı bir seri oluşturur. Bu serinin yayınlanması için önerimiz kabul görmüş, arşiv uzmanlarından bir grup, yönetimim altında titiz bir şekilde çalışarak ilk cildi bilimsel metotlara göre yayınlamış bulunmaktadır.⁶⁰ Bunu öteki ciltlerin yayını izlemiştir. Bu Muhâsebe Defterleri'nde şahıs adları dışında Anadolu ve Rumeli mufassal tahrîr defterlerinde bulunan bütün kayıtlar mevcuttur. 1529 Viyana seferinden sonra muhâsebe için hazırlandığı anlaşılan bu ciltler, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bir kütüğü sayılabilir. Yazık ki, Barkan bu sistemli yayını kullanmak fırsatını bulamamıştır.

Malûmdur ki, Barkan çok erkenden çalışmalarını, belli konularda temel belgelerin yayınlanması işine hasretmiştir. Büyük tarih bilgini F. Braudel'in ve Barkan'ın "belgesiz tarih yazılmaz" uyarısını, genç kuşak içinde tersini düşünenlerin duyması yerinde olur. Barkan, Braudel'in eserinde üç genel bölümü, özellikle ilginç bulmuştur: 1) Akdeniz demografisi; 2) Amerika madenlerinden gümüş ithâlâtının Akdeniz memleketlerinde sebep olduğu fiyat devrimi, bunun ekonomik ve sosyal sonuçları; 3) Hindistan'a Avrupa'nın Atlantik Okyanusu'ndan varışı, bunun Orta-Doğu'da etkileri. Bu konular, daha sonra Barkan'ın araştırmalarına ve belge yayınlarına yön veren araştırma konuları olmuştur. Ancak şu noktayı hatırlatmak gerekir ki, Barkan, Braudel'den önce Osmanlı İmparatorluğu tarihinde sosyal ve ekonomik konuları özellikle tarımsal ekonomi ve demografik meseleleri başlıca araştırma konusu yapmıştı.

Braudel ve Barkan'ın üzerinde Marksist yaklaşım ne dereceye kadar etkili olmuştur. *Le Monde*'da (14 Mart 1963) Braudel ile yapılan bir söyleşide, Marksizmin tarihçi için hâlâ yararı olup olmadığı sorulmuş. Braudel, cevabında "yazdıklarım üzerinde onun işgal ettiği önemli yeri hayretle görüyorum", diyor ve ekliyor, "za-

60 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.

ten günümüzde, siyasî veya felsefi ne olursa olsun hiçbir tarihçi onun etkisinden kaçamaz. 1945'ten beri Marx'ın kullandığı terminoloji siyasetle birlikte çeşitli sosyal bilimlerin dilinde az çok kullanılagelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra her şey zihnimizde sorgulanmaya başlamış ve Marx'ın bize öğrettikleri en ciddi kafa-lara kendini kabul ettirmiştir. Biz tarihçiler de farkına varmadan Marx'tan gelen kelimeler ve tabirleri kullanmaya alıştık. Bunlar arasında sınıflararası kavga, üretim tarzları, emek, artı-değer, alt ve üst sosyal yapı, kullanım değeri, mübadele değeri, diyalektik, işçi diktatoryası gibi ifadeler herkesin dilindedir.”

Braudel devamla ekliyor: Şayet Marksizmden kendimizi kurtarmak istersek –ki bildiğime göre hiçbir ciddi tarihçi bunu denememiştir– bu gerçek bir büyücü kovalaması hâlini alır. Hakikatte, devrimizin dilini kullanmadan tarih yazılamaz. Tarih için, her zaman için geçerli bilimsel bir lûgat icat etmek mümkün değil. Marx'ın kitaplarıyla çok önceleri, 1932'den beri ilgilendim. Ama daha çok yorumları izledim. Mesela, Joseph Schumpeter, Marx'ta ayrı ayrı bir ekonomist, bir sosyolog, bir tarihçi görür. Hâlbuki Marx, taslak hâlinde bu “ilimleri” devamlı bir bütünlük içinde birbirine katar. Marx'ın *Kapital*'i, tarihçi için daima yararlanabileceği bir akademik tez niteliğindedir. Bu eserde bana uygun gelen çok şey buldum. Ama kabullendiğim kelimeler ve tezler, bende özel bir anlam kazandı. Mesela bana göre, üst yapıdakiler de güç bir hayat sürmektedir. Ben gerçek tarih ile gözümde belli bir şekil alan, canlanan şeye ilgi duyarım. Ancak bundan sonra onu açıklamaya deneyiminde bulunurum. Şu da aşikârdır ki, bir tarih araştırmasına önceden bazı sorular sormadan yaklaşılmaz. Bunlar bir çeşit problematikler yumağıdır, onları sonunda gerçekle denemeye koyar, kabul veya ret eder yahut değiştiririm, ilkin problematik, sonra gerçek tarih ve açıklama. Hâlbuki bir Marksist tarihçi için problematik daima önündedir, değişmez.⁶¹

61 II. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı tarihinin Marksist teoriye göre yorumu için bkz. Halil İnalcık, “On the Social Structure of the Ottoman Empire”, *From Empire to Republic*, İstanbul, 1993.

Nüfus Sorunu

Braudel, genel tahminlere dayanarak bir rakam verdiği hâlde Barkan Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yorucu araştırmalar sonucu 1520-1535 döneminde 12 veya 12,5 milyon bir nüfus tahmin eder.⁶² 16. yüzyıl sonunda Braudel ilhak edilen bölgeler nüfusuyla beraber 20-22 milyon, Barkan ise 30-35 milyon önerir. Barkan, yaklaşık %40-60 bir doğal nüfus artışını göz önünde tutmuştur. 16. yüzyıl sonlarında zengin ve yoğun bir nüfus yapısı gösteren Fransa'nın nüfusu oldukça kesin bir rakamla 16 milyon, İspanya 8 milyon hesaplanmıştır. Akdeniz nüfusunda değişiklikler konusunda Braudel ile Barkan farklıdır. Braudel 16. yüzyıl sonunda nüfusun iki misli bir artış gösterdiğini vurgular; Barkan ise Osmanlı nüfusunda %40-60 bir artış tespit etmiştir. Şehirlerde bu artış, nüfus yığılması nedeniyle %72'ye kadar çıkar. Braudel'in nüfus artışının ekonomik sosyal sonuçları hakkında analizini Barkan son derece ilginç bulur. Nüfus baskısı, buğday ticaretinin büyük önem kazanması, işsiz ve serseri takımının yaygınlaşması gibi sosyal sonuçlar Türkiye tarihinin de meseleleri arasındadır.

Barkan, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde eskimiş kısıtlı literatüre bağlı kalmak zorunda kalan Braudel'in bazı yanlış genellemelerini de düzeltmek gereğini hissetmiştir. Bu yanlış görüşlerden biri, Marx'ın AMP teorisine bağımlı olarak Braudel, Osmanlıları sırf yerli üreticileri istismar eden bir işgal ordusu biçiminde görmesidir. Oysa Barkan, çok önce 1942'de *Vakıflar Dergisi*'nde "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" adlı makalesinde Osmanlıların boş

62 Bu bir tahmindir, zira Osmanlı tahrirlerinde *nefer* (bireyler) değil, temelde *hâne* (aile) sayılmıştır, vergiye tâbi olmayan önemli bir nüfus kesimi sayım dışında bırakılmıştır. Ote yandan tahrir defteri kayıtları ile başka belge verileri (mesela avâriz defterleri) kontrol edilmemiştir. Esasen, böyle bir araştırmayı bir kişiden beklemek insaf değildir. Barkan'ın nüfus tahminlerinde aile için katsayı 5 olarak kabul edilmiştir. Tarihi demografi uzmanı L. Erder, katsayıyı 4 civarında tespit etmiştir. Bu katsayı, bölgeden bölgeye ve dönemden döneme değişir. Herhâlde Osmanlı belgeleri ile ancak tahminde bulunabiliriz. Barkan'ın nüfusla ilgili makaleleri için bkz. M.F. Şakiroğlu, "Ömer Lütfi Barkan", *Belleten*, 44/173, (1980), s. 153-177; Fahri Çöker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş, Amaç ve Çalışmaları*, Ankara, 1953, s. 45-47.

toprakları “şenlendirme” için bilinçli bir iskân politikası güttüklerini belgelerle ortaya koymuştu. Bunu yaparken idarenin başlıca kaygısı, yol güvenliği ve vergi kaynaklarını genişletmekti. Ayrıca ricâle yapılan temliklerden beklenen bir husus, boş toprakların işlenir hâle gelmesini sağlamaktı. Göçebelerin, tarım bölgelerine gelip yerleşmeleri de Barkan’a göre nüfus baskısı sonucudur. Üstadın bu nüfus baskısı teorisi, sonraları birtakım araştırmacıyı (M. Cook, H. İslamoğlu) bu soru üzerinde araştırma yapmaya sevk etmiştir. 17. yüzyılda Güneydoğu Anadolu’dan Batı Anadolu’ya aşiret göçlerinin gerçek sebebi ise, Orta Arabistan çöllerinden Kuzey Suriye’ye göçen Arap aşiretlerinin yaptığı baskıyla ilgili görülmektedir.⁶³

Arap ve Türk fâthihlerin yerli köylü kitlelerini toprak üzerinde alıkoymaları, Braudel’e göre fâthihlerin nüfusça az olmaları sonucudur. Barkan, iskân ve sürgünler üzerindeki makalelerinde⁶⁴ sorunu geniş bir açıdan ele almıştır. Braudel, tabii bu yayınlardan habersizdi. Barkan, sürgünler makalesinde⁶⁵ ve ona ek olarak yayınladığı haritada gösterdi ki, daha 15. yüzyıl sonlarında Doğu Balkanlar’da nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Bu yoğun göç ve iskân, 1352-1500 döneminde gerçekleşmiş olmalı. Bu yerleşmeler için Fâtih ve II. Bayezid dönemi tahrîr defterleri geniş malzeme sağlar. Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun varlığını o zamanki İtalyanca yayınlar, bu arada Machiavelli *Principe* adlı eserinde bu iskân siyasetine bağlar. Barkan, bu gerçeği kesin rakamlarla tespit etmiş bulunuyor.⁶⁶ Göç, devlet tarafından *sürgün* veya gönüllü göçmen (“kendi gelen”) biçiminde gerçekleşmiştir. Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde anayollar üzerinde yörükleri yerleştirir, şehirlere keza Türkleri sürgün yöntemiyle iskân eder-

63 Ahmed Refik, *Anadolu’da Türk Aşiretleri. 966-1200*, İstanbul, 1930. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963; Y. Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988.

64 Bkz. Şakiroğlu, no. 88-89, 103.

65 Bkz. Şakiroğlu, no. 88-89.

66 Barkan’ın çalışmalarına ek olarak T. Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihan*, İstanbul, 1957.

lerdi. Barkan, tüm bu konularda yayınlarıyla Türk demografi tarihinin gerçek kılavuzudur. Braudel, kitabının ikinci baskısında Barkan'ın buluşlarını ilâve etmiştir.⁶⁷

Barkan'ın “Fiyat Devrimi” Teorisine Yaklaşımı

Braudel'in, Barkan'ın araştırmalarına yön veren başka bir araştırma alanı da 16. yüzyıl “Fiyat Devrimi” üzerindeki gözlemleridir. Bu önemli konu üzerinde biraz ayrıntılı duracağız. Braudel'e göre, Osmanlı idaresinde Doğu Akdeniz Bölgesi, Avrupa'da ortaya çıkan fiyat devriminden derinden etkilenmiştir; bu olgu, Akdeniz'in ekonomik sosyal birliği ve bütünlüğünü gösteren başka güçlü bir kanıt olarak ileri sürülmüştür. Biz, 1951'de yayınladığımız bir makalede⁶⁸ bu gözlemi Osmanlı kaynakları ve nü-mizmatığının ışığı altında inceleme denemesinde bulunduk. Braudel'in tarih araştırmalarına getirdiği yeni doğrultuları tartışmak için ABD'de, Binghamton'da toplanan konferansa sunduğumuz raporda,⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat devrimi üzerinde Barkan'ı tamamlama amacıyla ayrıntılı bir analiz sunduk.

On dördüncü yüzyıldan beri yoğun şehirleşme, İtalya'nın Levant'tan (Ege, Trakya, Batı Anadolu, Mısır) sürekli buğday ithâlini zorunlu kılmakta, bunun sonucu İtalya'dan Osmanlı Levant bölgelerine gümüş akımı büyük ölçülerde sürüp gitmekteydi. Bu ekonomik bağlantı, Avrupa ile Levant arasında para ve fiyat konusunda sıkı bir bağımlılık sonucunu doğurmaktaydı.⁷⁰ Bu bağıllığı Braudel şu zarif ifadeyle belirtir: “Akdeniz Türkiyesi Hristi-

67 *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966; İngilizce çevirisi S. Reynold, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York, 1972.

68 “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, 15/60 (1951), s. 629-690.

69 “Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, 1/3-4, (1978), s. 69-96. Binghamton'da State University of New York'ta I. Wallerstein, o tarihte *Annales* mektebini izleyen tarihçileri bir araya toplamış ve *Fernand Braudel Center of Historical Studies*'i kurmuştur. Bir toplantıda sunulan bildiriler sonra *Review*'de yayımlandı.

70 Bakınız H. Inalcık, “Impact of the *Annales* School”, s. 80-90.

yan Akdeniz ile aynı ritimle solumakta ve yaşamaktadır.”⁷¹ Avrupa'daki hızlı fiyat artışı 1580'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini gösterdi. 1570'ler, İtalya'ya Amerikan İspanyol gümüş ithâlâtının hızlandığı zamana rastlar. Gümüşün Batı'da ucuz, Doğu'da pahalı olması sonucu Batılı tüccar sandık sandık gümüş para getirip altınla değiştirmeye başladı. Osmanlı pazarı, İspanyol riyalleri ve Hollanda *rijksdaalder*leriyle doldu.⁷² Kıymetli maden ihtiyacı dolayısıyla Osmanlı Devleti kıymetli maden ithâlâtından gümrük almıyordu.

Braudel'in tezleri üzerinde bir dizi yazısında Barkan, konuyu geniş biçimde ele aldı; 1954'ten bu yana Osmanlı fiyat hareketleri tarihine ait bir sıra arşiv belgesi yayınladı. Bu belge koleksiyonları arasında *Bütçeler ve Saray Muhâsebe Defterleri*⁷³ önemli bir yer tutar. Her zamanki sağlam metodolojisini izleyerek Barkan, bu belge koleksiyonlarını yayınlayıp analiz ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat hareketleri üzerinde görüşlerini şu toplayıcı makalede özetledi: “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri” (*Belleten*, 136, Ekim 1970. Makalenin İngilizce çevirisi: “The Price Revolution of the Sixteenth Century”, çev. Justin McCarthy, *International Journal of Middle East Studies*, I, 1975, s. 3-28). Bu önemli araştırma Sırpça ve İngilizceye çevrildi ve geniş yankı yaptı. Bu makaleden sonra yayınladığı *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (cilt I: Ankara, TTK, 1972; cilt II: 1979) yine özellikle para ve fiyat araştırmaları için malzeme sağlama faaliyetiyle ilgilidir. Braudel, fiyatlarda devrimi, yani 16. yüzyılda büyük enflasyonu, Earl J. Hamilton'un Amerika'dan külliyetli gümüş ithâli tezine (*quantity theory*) bağlıyordu. Öte yandan, resmî narh fiyatları ile çarşıdaki fiyatlar arasında daima fark vardır.⁷⁴

71 “The Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rhymes as the Christian”: Braudel, *The Mediterranean*, I, s. 4.

72 1614 yılında bir Fransız raporu yılda 7 milyon *ecu*'nün Marsilya'dan Levant'a gittiğini gözlemlemiştir (P. Masson, *Histoire de Commerce Français*, I, s. XXXII-XXXIII).

73 Şakiroğlu, no. 106, 106a, 111, 111a, 112, 119, 120, 158.

74 Devlet, 1640'ta pazardaki bütün eşya için genel bir narh tespiti yapmıştır: M. Kürükoğlu, *Osmalılarda Narh Müessesesi, 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul,

Barkan fiyat araştırmalarındaki güçlüklerin farkındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel ölçüler arasında geniş farklılıkların fiyat tespitlerinde işimizi ziyadesiyle zorlaştırdığını belirtmiştir.⁷⁵ Biz, 1983'te yayınladığımız bir araştırmayla soruna bir derece yanıt getirmeye çalıştık.⁷⁶ Keza belli bir dönemde mevcut gümüş akçenin ayarını da bilmek gerekiyor. Bu soruna Halil Sahillioğlu ve son kez Şevket Pamuk yanıt bulmaya çalışmışlardır.

Barkan bütün bu koşulları göz önünde tutarak, gerçeği yansıtan bir fiyat listesi çıkarmayı “imkânsız” görmektedir. Gerçeğe yaklaşmak için fiilî satışları ve gerçek fiyat listelerini içeren belgeler (*tereke defterleri*, *kadı sicilleri*, *saray ve imaret muhâsebe defterleri*) ile narh fiyatlarını karşılaştırma metodunu uygulamayı deniyor ve yaşamının son on yılını başlıca bu kaynakları yayına hazırlamakla geçiriyor. Edirne imaret defterlerindeki satın alma fiyatları üzerinde yaptığı bir araştırmada,⁷⁷ 1489-1617 yılları arasında hızlı fiyat artışı, 1617'den sonra ise nisbî istikrar izlendiğini bir grafikte ortaya koyuyor.

Bu uzun devrede buğday fiyatının yaklaşık beş misli, baharatın sekiz misli artmış bulunduğunu tespit ediyor. Altın, 1489'da 50, 1616'da 120 gümüş akçedir. Altın, 1584/1585'e kadar 60 akçe iken, bu tarihte birden altına göre yüzde yüz bir artış göstererek 120 akçeye çıkıyor. O tarihte Osmanlı mâliye kaleminde bulunan Selânikî, bu ani enflasyonu şöyle gözlemlemiştir: “Bir altın sikke değeri 60 akçeden 120 akçeye çıktı ve bu artışın ardından pazarda satıcılar tüm fiyatları iki misline çıkardılar. Gıda maddeleri ve giyecek eskisine göre iki misli fiyatlandı. Eskiden on altın dukalık bir maaşı olan şimdi sanki beş altın alıyormuş gibi oldu.”⁷⁸ Mustafa Âlî de gümüşün değer kaybını şöyle belirtir: “Narh üzere tespit edi-

1983; bu resmî fiyat listeleri tutunamamıştır. Barkan (“XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, 36 (1970), s. 574, not 14) 1600 tarihli resmî bir narh defterini kullanmaktadır (Atatürk Kitaplığı Cevdet yazmaları no. B/9’da kayıtlı bu defterin de yayınlanması gerekir).

75 “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, s. 557.

76 “Introduction to the Ottoman Metrology”, *Turcica* (1983), s. 311-334.

77 “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, s. 560.

78 *Tarih-i Selânikî*, İstanbul, H. 1281, s. 282.

len fiyatlar her gün daha arttı, esnaf malını istediği gibi sattığından bir zümre esnaf zengin olurken asker, halk ve seçkinler iflas etti.” Daha sonra, 1600’e doğru bir altın 180 akçeye çıktı. Bu çağdaş kayıtlarda dikkat edilmesi gereken nokta, fiyatların hızla iki misli artmış olmasıdır. Barkan nüfus baskısı, mal arzında azalma, Avrupa’ya artan ihracat gibi faktörleri de hesaba katmak gereği üzerinde durmaktadır. Fakat etkisi zamana muhtaç olan bu faktörler, ani enflasyon getirmez.

Olay, 1580 başlarında, Braudel’in tespit ettiği gibi, Osmanlı pazarına kitlevî bir gümüş istilâsı sonucu olmalıdır.⁷⁹ Başka deyimle, Osmanlı deneyimi, Napoli⁸⁰ ve başka İtalyan şehirlerinde olduğu gibi pazarda birden gümüş bolluğundan ileri gelmiş olmalıdır. Napoli, İspanya’dan külliyetli gümüş ithâli sonucu, ani fiyat düşüşü görmüştür. Barkan’a göre, 1490-1617 döneminde gıda fiyatlarında dört katından çok bir yükselme görüldüğü hâlde, altınla gümüş arasında gerçek artış nispeti ancak 2,6’dır. Bu fark, ona göre nüfus artışı, buğday gibi bazı temel tüketim mallarına Avrupa’nın yüksek fiyat vermesi gibi faktörlerle açıklanabilir. Fakat Barkan kendisi de kabul eder ki, 1490-1617 gibi uzun bir dönem yerine 1584-1617 dönemini esas almalıyız. Çünkü büyük ve ani enflasyon bu dönemde meydana gelmiştir.

Akçede *devaluation*, yani sikkede gümüş miktarının küçülmesi (tağış veya piyasada kenar kırkma) Barkan tarafından Sahillioğlu’nun hesaplarına göre ele alınmıştır. İlk önemli *devaluation*, Fâtih Sultân Mehmed (1451-1481) döneminde yapılmıştır.⁸¹ Tağışlar, zaman zaman yapılmakta, tabii enflasyon sebep olmaktadır.

79 Bakınız H. İnalcık “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişâfı Döneminde: Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti”, *Belleten*, 15/60, (1951), 629-684.

80 Luigi de Rosa, “The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples”, *Histoire Economique du Monde Mediterranéen, Melanges Fernand Braudel*, Toulouse, 1973, s. 159-179.

81 Bkz. H. İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişâfı Döneminde: Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti”; İngilizce çevirisi: “Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, (1993), s. 238-245.

Bizce, Barkan'ın 1490 fiyatlarından hareket ederek çok uzun bir dönemi kıyaslamaya esas alması, doğru sonuçlar çıkarmaya engeldir. Esas olgu, 1584'te veya ertesi yılda piyasanın yüzde yüz gibi ani bir enflasyonla karşılaşmış bulunmasıdır. Kendisi de, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası "bir enflasyonun çarkları arasına" düştüğünü vurgular. Bu enflasyonu, Barkan, Braudel gibi "fiyat ihtilâli" (*Price Revolution*) sayar (s. 578). Fakat *devaluation*'u önemli bir faktör olarak belirtir. Gerçekten, 1584-1590 arasındaki *devaluation*'da 100 dirhem gümüşten 800 *ziyuf* akçe basılmıştır (1584'ten önceki uzun dönemde tağşiş sonucu düşme ancak yüzde 13 nisbetindeydi). Barkan ve sonraları Şevket Pamuk,⁸² bu *devaluation*'ların gerçek sebebini devletin bütçe açıklarını kapatma tedbiri olarak açıklarlar. Bu bir faktör olmakla beraber, 1584'ten sonraki tağşişlerin başka bir sebebi şudur: Piyasada düşük ayarlı yabancı paralar ve kenarı kırkık akçeler karşısında akçeyi tutabilmek için (*Gresham kanûnu*) ayarı düşürmek zarureti tağşişte rol oynamış görünmektedir.⁸³ Özetle tağşişler, kalp paraların pazarı istilâsı ve akçe enflasyonu ile doğrudan ilişkilidir. Barkan, akçedeki gümüş miktarını esas tutarak fiyat karşılaştırmaları yapmak sûretiyle en sağlıklı rakamlara erişmeye çalışmıştır.

Barkan, gerçek fiyatlar arayışında saray ve imaret masraf listelerindeki fiyatlara dayanmaktadır. Şevket Pamuk, bu fiyatların da gerçek pazar fiyatlarını tam yansıtmadığı düşüncesindedir. Diğer taraftan, bu listelerde kullanılan ölçülerin (*lodra*, *lidre*, *medre*, *yel kile* ve *mudd*) tam miktarlarını bilmek gerekir (mesela Barkan kantar için 44 okka veya 56,5 okka göstererek iki ayrı rakam verir).

Barkan, 1585-1586 Süleymaniye imareti gıda maddeleri fiyatlarıyla 1604-1605 II. Bayezid imareti fiyatlarını karşılaştırmaktadır. 1585 rakamları ile 1605 rakamları gıda maddelerinde ortalama 3 veya 4 misli bir fiyat yükselişi tespit edilmektedir. Dikkate değer

82 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 51.

83 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, XII-XVII, (2000-2001), s. 13-14.

ki, İspanya’da da enflasyon artış oranı kısa bir dönemde 3 kattır; E.J. Hamilton bunu Meksika’dan ithâl edilen gümüş miktarındaki artışla açıklamaktadır.

Barkan, bir yandan Osmanlı Devleti’nin kıtalararası muazzam bir enflasyon cereyanından kendini kurtaramadığına işaret etmekle beraber, “fiyat devrimi”ni gümüş miktarına bağlama teorisini ihtiyatla karşılamaktadır.

C.M. Cipolla ve M.M. Postan gibi Avrupa iktisat tarihi uzmanları, büyük fiyat artışlarında gümüş hacminde artıştan ziyade hızlı nüfus artışı gibi faktörlerin önemli rolü üzerinde durmuşlardır. Barkan, 1520-1580 döneminde Anadolu’da yüzde 55,9; Rumeli’de yüzde 71 nüfus artışı hesaplamıştır (s. 590). Bu, gıda maddelerine talebin artışı ve fiyat yükselişi sonucunu verir. Barkan, başka faktörleri de sıralar: Tüketim hacminde artış, para dolaşımının hızı, kötü, mağşuş paranın piyasayı istilâsı.⁸⁴ Özetle, Barkan da Osmanlı belgelerinde gıda maddeleri üzerinde yaptığı incelemeler sonucu⁸⁵ 1584 enflasyonunu, piyasadaki gümüş miktarını esas alan *bullionist* açıklamasına karşı “devletin yaptığı büyük harcamalar ve ticarî hareketlerin hacim ve süratinde meydana gelen değişiklikler ve süratli bir nüfus artışı gibi sebeplerle fiyatların durmadan yükselme temayülünde olması” tezini desteklemektedir.

Fiyat araştırmaları Barkan’ı, aynı zamanda Avrupa ile ticaret konjonktürü konusunu incelemeye götürdü. Hammadde (deri, yün, pamuk, balmumu, canlı hayvan) ve özellikle buğday, zeytinyağı gibi temel gıda maddelerinde fiyat farkı dolayısıyla Avrupa’ya artan ihracat, iç pazarda bu maddelerin fiyatlarında büyük artışlara yol açmıştır. Barkan, onu Türkiye’de enflasyonun başlıca sebeplerinden biri olarak ele alır. Hammadde sıkıntısı, yerli lonca sanayiinde ve pazarda bunalımlar doğurmuştur; bunu en dramatik biçimde yünde görüyoruz. Selânik’te büyük ölçüde yeniçeri çukası üreten Yahudi yünlü atölyeleri, fiyatlardaki yüksek düzey sonucu

84 C.M. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, fifth to seventeenth century*, Princeton, 1956; *Historic Economique du Monde Méditerranéen, Mélanges en honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, 1973.

85 Şakiroğlu, no. 124, 125, 126; “İstanbul Saraylarına Ait Muhâsebe Defterleri”, *Belgeler*, 13 (1981), s. 1-380; “Les mouvements des prix en Turquie”.

kapanmaya ve Yahudi girişimciler Anadolu'ya, başlıca Manisa'ya göç etmeye başladılar.⁸⁶

Ticaret dengesinin Osmanlı genel ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerini önemle belirten Barkan (s. 585-587) “enflasyon olaylarının izahında sadece paranın kantitatif teorisini ön plana almak doğru değildir” yargısına varmakta (s. 589). Para hacminin artışı üzerindeki etkenler arasında gerek altın ve gümüş paritesinin Avrupa’da Osmanlı pazarına göre yüksek oluşu, gerekse Batılıların Osmanlı pazarına mubayaa için büyük miktarlarda gümüş aktarması,⁸⁷ genişleyen ticaret hacminin gittikçe daha fazla değerli madene ihtiyaç göstermesi, nüfus baskısı ve eşyaya talebin artışı, parada gümüş miktarının değerindeki değişimler, paranın tedavül hızı, harcama alanları, mevcut kredi araçlarını hep birlikte belirlemek gerekir. Fiyatlarda bu esas faktörleri hesaba katan iktisat tarihçileri Fisher $MV=PY$ formülünü kullanmaktadır.⁸⁸

Evet, fiyatların oluşumunda piyasadaki gümüş miktarı yanında çeşitli faktörler rol oynar. Ama 16. yüzyıl “Fiyat Devrimi” gibi bir olay, her şeyden önce kısa zaman içinde pazara büyük ölçüde gümüş gelişinin ani darbesi sonucudur, bir “devrim”dir; Osmanlı örneğinde bu çok açık gözükmemektedir. Son kez Ş. Pamuk⁸⁹ meseleye daha ayrıntılı bir yaklaşım yapmış, sonuçta o da Barkan gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda ve dünyada ekonomik gelişme ve koşulları tümüyle göz önünde tutmak gerektiğine işaret etmiştir. Barkan’ın çabaları göstermiştir ki, bunu gerçekleştirmek hayli güçtür. Pamuk, numizmatik konularından hareket ederek 1590-

86 Fransa’ya ihracat listeleri için bakınız: Paul Masson, *Histoire de Commerce Français dans le Levant au XVII siècle*, Paris, 1896; H. Sahillioğlu, “Yeniçeri Çukası ve II. Bayezid’in Son Yıllarında Yeniçeri Çukası Muhâsebesi”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, II-III, (1973-74), s. 415-466.

87 1686-1687’de Batılı tüccarların Levant’a 3.750.000 kuruşluk mal getirdikleri, buna karşı 4.735.000 kuruşluk mal aldıkları tespit edilmiştir.

88 Bu formülün açıklaması için bakınız M.J. Mayhew, “Population, Money Supply and the Velocity of Circulation in England”, *Economic History Review*, XLVIII-2 (1995), s. 238-257.

89 *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999; “Fiyat Devrimine Yeniden Bakış”, 7. bölüm, s. 122-173; bu eserde, birçok sorular daha önce 1951 yılındaki makalemizde (*Belleten*, 15/60 içinde) tartışma konusu yapılmıştır.

1650 döneminde aşırı fiyat artışları, 1700-1750 döneminde büyük düşüşler, daha sonraki dönemde ise yine aşırı fiyat artışları tespit etmektedir. Ona göre fiyat artışları, daha ziyade akçede gümüşün devamlı azaltılması (*tağışşiler*) olgusundan kaynaklanmıştır.

Pamuk (s. 129-144), Osmanlı hükümetinin sürekli tağışş politikasıyla birlikte nüfus baskısı ve tedavülde artan hız kuramını, Fiyat Devrimi'nin gerçek nedenleri sayanların yanında yer almaktadır. Osmanlı enflasyonunun, bütçe açıkları ve ülkede kırsal sektörde para ekonomisinin yaygınlaşması gibi sonuçları tespit edilmiştir.

Para Tarihine Sahillioğlu'nun Katkıları

Braudel'in Türkiye'yi ziyaretinde Barkan, asistanlarından Halil Sahillioğlu'nu Braudel'in yanına gönderdi. Dr. Sahillioğlu (Arapça makalelerinde tercihan kullandığı soyadı: Sâhilî), Osmanlı para tarihi üzerinde bir uzman olarak doktora çalışmasına Paris'te devam etti, bu konuda önemli katkılarda bulundu.⁹⁰ Burada tartıştığımız konu üzerinde "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)"⁹¹ adlı makalesinde önceki araştırmalarını özetledi. Türkiye'de para tarihi üzerinde yeri doldurulmayan bir uzman sıfatıyla Kamerî ve Şemsî tarihleri arasında zaman farkı ve bunun kapıkuluna ödemelerde yarattığı sorunlar hakkında araştırmayı da kendisine borçluyuz.⁹²

Sahillioğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda kredi uygulamalarıyla da ilgilenmiş, bir nevi çek yerine geçen *kitâbü'l-kadî* ve *süfteceler*⁹³

90 "Kuruluşundan XVII. Asır Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1958.

91 *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1978. Bu araştırmanın İngilizcesi: "The Role of International Monetary and Metals in Ottoman Monetary History, 1300-1750", *Pre-cious Metals in the Later Medieval Early Modern Worlds*, Durham, 1983.

92 "Sivîş Yılı Buhranları", *İFM*, 27/1-2 (1969), 75-81; para tarihiyle ilgili olarak "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları" makalesi için bkz. *İFM* 23/1-2 (1963), s. 145-218.

93 "Bursa Kadî Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitâbü'l-Kadî' ve 'Süftece'ler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (haz.) Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 103-141; bkz. H. İnalcık, "Hawâla", *Eİ²*, III, s. 258-285.

üzerinde ilginç bir inceleme yapmıştır. Hiç kuşkusuz Sahillioğlu, Osmanlı ekonomi tarihinin güç sorularını seçip arşiv belgelerinin ışığı altında aydınlatmaya çalışmış bir uzmandır. Para tarihi uzmanlık alanı olmakla beraber genel ekonomi tarihine ait konularda da esaslı araştırmalar yayınlamıştır. Ticaret Tarihi (Temimi; no. 23, 26, 78), muhâsebe ve bütçeler (Temimi: no. 7, 11, 60), nümizmatik (Temimi: no. 19, 20), fiyatlar (Temimi: no. 19, 35, 67), imalat (Temimi: no. 16, 28), esnaf (Temimi: no. 29) ve Bolu üzerinde (Temimi: no. 31-50) bu incelemeler arasındadır.

Hataylı bir aileden gelen Sahillioğlu, Arapça olarak çeşitli dergilerde yirminin üzerinde makale yayınlamıştır (Temimi: no. 5, 16-19).⁹⁴ Sahillioğlu, Barkan'ın izinden yürüyerek, genellikle Osmanlı ekonomi ve sosyal tarihi üzerinde ilginç konularda “yarı mamul” malzeme üreten bir araştırmacıdır. Bu ön mesai, kuşkusuz sağlam bir tarih ortaya çıkarmanın ilk yoludur. Kaynak dillerine egemenliğiyle Sahillioğlu, Barkan'ın en yetenekli yardımcılarının biri olmuştur. İstanbul tarihi için ana kaynak olan *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, 953 (1546) adlı eserin çok emek isteyen transkripsiyon ve mükemmel dizinini Sahillioğlu'na borçluyuz. Osmanlı arşivinin bir müdavimi olan Sahillioğlu, para tarihine ait yüzlerce defter ve belge üzerinde sistematik araştırmalarına aralık vermemiştir.

Vakıflar

Barkan, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında evkâfın önemi üzerinde durarak özgün çalışmalar yayınlamıştır.⁹⁵ Bu arada İ.H. Ayverdi ile birlikte yayınladıkları *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, İstanbul tarihi için temel bir eserdir. Nasıl ki, *Kanûnlar* ve *Hüdavendigâr Livası Defteri*, tarım ekonomisi, mâliye, top-

94 Kitap ve makalelerinin, tam bir listesi için bkz. *Melanges Halil Sahillioğlu*, c. II, Etudes Réunies et préfaces par Abduljelil Temimi, Zaghuan, 1997, s. 11-19, Sahillioğlu'nun ilginç olan bir yanı, arşiv belgelerine, arşive bağımlılığı sebebiyle ikinci elden literatüre değer vermemesi ve okumamasıydı.

95 Şakiroğlu, “Bibliyografya”, no. 51, 54, 61, 66, 96, 97, 141.

rak hukuku için temel belgeleri vermekte, bütçeler ve muhâsebe defterleri⁹⁶ mimarlık, inşaat, işçilik, mâliye ve para tarihi, *Süleymaniye Camii ve İmar ve İnşaatı* (2 cilt) işçilik, malzeme, fiyatlar, *ihtisab* kanûnları⁹⁷ devletin pazar ve fiyat kontrolü üzerinde temel belge koleksiyonları oluşturmaktadır.

Vakıflar alanında Barkan'ın en kabiliyetli takipçilerinden biri Bahaeddin Yediyıldız'dır.⁹⁸ Yediyıldız'ın *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie-étude socio-historique* adlı doktora çalışmasının ilk baskısı, Centre National de la Recherche Scientifique'in desteğiyle gerçekleşmiştir.⁹⁹

Orta ve Yeniçağlarda Müslüman toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında son derece önemli bir rol oynayan vakıf müessesesine, Barkan'ı izleyerek *Annales* ekolünün total tarih anlayışıyla yaklaşan Yediyıldız, bu konudaki araştırmalarında sondaj metodunu kullanmış; kantitatif analizlere de başvurarak, Türk vakıflarının 18. yüzyıldaki durumunun ve toplumun diğer sektörleriyle ilişkilerinin tablosunu çizmiştir. Yediyıldız'ın bu metodu öğrencileri tarafından diğer yüzyıllar için de kullanılmış, vakfın Türkiye'de 18., 19. ve 20. yüzyıllardaki tabloları da sergilenmiştir.¹⁰⁰

96 Şakiroğlu, "Bibliyografya", no. 106, 107, 111, 117.

97 Şakiroğlu, "Bibliyografya", no. 63.

98 Bahaeddin Yediyıldız, lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı (1963-1967). Tarih araştırmalarına Paris'te *École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales* ve *Université de Paris* (Sorbonne)'da devam eden Yediyıldız, burada, sosyolog ve sosyal tarihçi olan Jacques Berque'in yanında sosyal tarih doktorası yaptı. 1977'de Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak tayin edilen Yediyıldız, 1983'te doçent ve 1988'de profesör oldu. 1983 yılında TTK'nin aslı üyeliğine seçildi. 1996-2001 yıllarında *Comité International des Sciences Historiques*, Türk Milli Komitesi Başkanlığı görevini üstlenen Yediyıldız, 1995'ten bu yana HÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı ve 1996'dan beri de aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü görevlerini yürütmüştür.

99 TTK Basımevi, Ankara, 1985. Kitap ikinci kez Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır (Ankara, 1990). Türkçesi, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi-Bir Sosyal Tarih İncelemesi* adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

100 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi.

İslâmî dönem Türk kültür hayatının anlaşılabilmesi için bu kültürün asıl unsurlarından birini teşkil eden “vakıf külliyesi” üzerine dikkat çeken Yediyıldız, külliyelerin nasıl incelenmesi gerektiği üzerinde durmuş¹⁰¹ ve birkaç öğrencisine bu alanda uygulamalar yaptırmıştır.¹⁰² Kendisi vakfın zaman içindeki uygulama biçimlerini,¹⁰³ muhtelif boyutlarını¹⁰⁴ ve Türk şehrine uygulanışını¹⁰⁵ sorgulamaya devam etmiş; bu konuda bazı sentez denemeleri

-
- 101 B. Yediyıldız, “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, *Türk Kültürü*, 219 (Mart-Nisan 1981), s. 262-271; B. Yediyıldız, “Vakıf İncelemelerinde Metot Araştırmaları”, *II. Vakıf Haftası, (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara, 1985, s. 15-18; B. Yediyıldız, “Türk Vakıfları Araştırma Enstitüsü Kurulmalıdır”, *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985), Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, s. 104-110.
- 102 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993 (Bu tez, Türk Tarih Kurumu’na yayınlanmıştır); Yağmur Say, *Seyyid Battal Gâzi Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999; M. Asım Yediyıldız, *Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999; Cangüzel Zülfikâr, *Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi ve İlk Yüzyılı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- 103 Yediyıldız, “Vakfiyeler Çerçevesinde Türkiye’nin Kültür Hayatı (1300-1453)”, *IV. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1987, s. 19-24; Yediyıldız, “Hacı Bayramı Velî Döneminden Günümüze Kadar Gelen Vakıf Kültür Eserleri”, *I. Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1990, s. 133-144; Yediyıldız, “Yunus Emre Dönemi Türk Vakıfları”, *Türk Yurdu*, XI, (Şubat 1991), s. 4-7; Yediyıldız, “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları” (N. Öztürk ile birlikte), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 571-598.
- 104 Yediyıldız, “I. Vakıf Şûrası ve Sonuçları Hakkında Birkaç Söz” (N. Öztürk ile birlikte), *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985) Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, s. V-XIV; Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 20 (1988), s. 403-408; Yediyıldız, “Niksarlı Ahi Pehlivan’ın Darü’s-sulehâsı”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara, 1987, s. 281-290; B. Yediyıldız, “Sinan’ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili”, *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, İstanbul, 1989, s. 103-128; Yediyıldız, “Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mâhiyeti”, *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)’ne Sunulan Tebliğler*, c. IV, Ankara, 1993, s. 1625-1633; B. Yediyıldız, “İnternet’te Vakıflar” (F. Acun ile birlikte), *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), s. 5-24; B. Yediyıldız, “Hayrat Kavramı Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan, 27/1-2, (1989), s. 277-284; B. Yediyıldız, “Place Of The Waqf in Turkish Cultural System” (İngilizceye çev. R. Acun - M. Öz), *The Foundations Of Turkey* (ed. Zekâi Baloglu), İstanbul, 1996, s. 48-53. B. Yediyıldız, “Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri”, *Türk Vakıfları* (ed.) Z. Baloglu, İstanbul, 1996, s. 40-47.
- 105 Yediyıldız, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, (1988), s. 297-303; Yediyıldız, “Osmanlılar

yapmış¹⁰⁶ ve sonunda vakıfların Müslüman Türk toplumlarında bir sisteme dayandığını ileri sürmüştür. Ona göre, bu, Fârâbî'nin dayanışma ve iyilik felsefesinden kaynaklanan “hayrat (iyilikler) sistemi”dir.¹⁰⁷ Yedi yıldız, Barkan'ın “imaret siteleri” diye adlandırdığı sitelere “hayrat siteleri” denilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Çağatay Uluçay (1910-1970)

Şer'iyye Sicillerinin Tarih Araştırmalarına Açılması

Çağatay Uluçay, 1930'larda tarihçiliğimize şer'iyye sicilleri üzerinde incelemeleriyle yeni bir soluk getiren tarih araştırmacılarının önde gelenlerindenidir.¹⁰⁸

Halkevleri, bölge kültür merkezleri olarak Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar. Halkevlerinin bulunduğu şehirlerde *Halkevi Mecmuaları*, lise öğretmenlerinin yerel tarih üzerinde yazılarının yayınlandığı birer yayın organı olmuştur. Şer'iyye sicillerini başlıca kaynak olarak kullanan bu araştırmalar, yenilik olarak sosyal tarihe, halk hareketlerine, şehir sosyal sınıflarına, esnafa ve günlük yaşama ait orijinal konuları ele almakta, Türk tarihçiliğinde belki ilk defa gerçek anlamda sosyal tarih yapmak-taydılar. Bu akım, kuşkusuz, 1930'larda devletin sosyal konulara yönelmesi sonucu kadro hareketinin etkisi altındaydı. Diyarbakır Lisesi'nde öğretmenlik yapan Mustafa Akdağ aynı akımı izleyenler arasındaydı. Balıkesir Lisesi ve Muallim Mektebi tarih hoca-

Döneminde Manastır”, *Atatürk ve Manastır Sempozyumu* (Manastır-Bitola, 12-13 Ekim 1998. Gazi Üniversitesi ve St. Kliment Ohridski Üniversitesi işbirliği ile düzenlenmiştir), *Bildiriler*, Ankara, 1999, s. 21-35.

106 Yedi yıldız, “İslâm'da Vakıf”, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XIV, İstanbul, 1978, s. 19-68; Yedi yıldız, “Vakıf”, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul, (1985), s. 4546-4573.

107 Yedi yıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Hayrât Sistemi”, *Osmanlı*, (ed.) Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. V, s. 17-33; Yedi yıldız, “Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era”, *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, (ed.) Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara, 2000, s. 763-789.

108 Biyografisi için bakınız, M. Şakiroğlu'nun makalesi: *Belleten*, 34, s. 653-664.

larından Kâmil Su, öğrencilerini, bu arada bu satırları yazanı bu gibi araştırmalara teşvik etmekteydi. Bu alanda önemli araştırma yayınlayanlar arasında Çağatay Uluçay'ın özel bir yeri vardır. Manisa bölgesi ve Batı Anadolu'da halk hareketleri ve eşkıyalık üzerinde Manisa şeriiye sicillerini tarayarak yaptığı araştırmaları, belgelerle birlikte yayınladı.¹⁰⁹

Çağatay Uluçay, İngiltere'de kısa bir süre kaldıktan sonra Topkapı Sarayı belge koleksiyonunu tasnif görevine atandı. Onun hazırladığı kataloğun ilk iki fasikülü yayınlanmıştır.¹¹⁰ Bütün noksanlarına rağmen bu katalog, hâlâ bu arşivin en ayrıntılı başvuru tasnifidir (Tasnif işine yıllar sonra İ.H. Uzunçarşılı devam etmiştir). Çağatay Uluçay tasnif işine devam ederken rastladığı önemli bazı belgeleri yayınlayarak dikkat çekti.¹¹¹ Onun şeriiye sicil defterlerine göre zengin belgelerle yayınladığı Manisa esnafına ait eseri bu alanda en etraflı etütlerden biridir.¹¹²

Çağatay Uluçay bu yayınlarında Manisa şeriiye sicillerini esas tutmuş, böylece sicillerin sosyal tarihin önemli bir kaynağı olduğunu ortaya koyarak 1950'lerden sonra bu vadide yapılan geniş araştırmalara örnek olmuştur.¹¹³

Çağatay Uluçay'ın önemli katkıları arasında Saruhanoğulları'na ve Karaosmanoğulları'na ait önemli yayınlarını zikretmek gerekir.¹¹⁴

Bu satırları yazan, şeriiye sicillerinin sosyal-ekonomik tarih için önemini takdir ederek 1945'ten beri ilkin Bursa'da, sonraları İstanbul Müftülüğü'ndeki İstanbul şeriiye sicilleri üzerinde çalışmaya ve yayın yapmaya başladı. Bursa Müzesi'nde bir hücrede

109 XVI. ve XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1944.

110 Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu, İstanbul, 1938-1940.

111 "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", İÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, VI-9, (1954), s. 55-90; padişahların özel hayatını anlatan Harem'den Mektuplar, (İstanbul, 1956) son derece ilginç belgeleri içermektedir.

112 XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İstanbul, 1942.

113 Bu vadide yine şeriiye sicillerini göre yayınlanmış önemli bir eser: A. Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, bu eser şurada çıkmıştır: *The Ottoman Empire and Its Heritage*, (ed.) S. Faroqi ve H. İnalcık, no. 21, Leiden, 2001.

114 *Manisa Tarihi*, (I. Gökçen ile birlikte), Manisa, 1939; Ç. Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, I-II*, İstanbul, 1940-1946.

toz toprak içindeki siciller üzerinde çalışırken Millî Eğitim Bakanlığı'nın dikkatini çekti. Bu siciller, Fâtih Sultân Mehmed dönemi-ne kadar giden son derece önemli belgeler içeriyordu.¹¹⁵ Siciller, Topkapı Sarayı cilt atölyesine gönderildi ve düzenli biçimde Bursa Arkeoloji Müzesi'nde araştırmacıların çalışmasına sunuldu. İstanbul Müftülük Arşivi'nden seçtiğimiz yedi defter İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden bir ekiple beraber yayına hazırlandı. Sabancı Üniversitesi'ne basılmak üzere teslim edilmiştir. Türkiye'nin her tarafından toplanan yedi bin kadar şeriiye sicil defteri, bugün Millî Kütüphane'nin koruması altındadır. Rumeli, Mısır, Suriye, Irak ve Kudüs sicilleri, ilgili hükümetlerce muhafaza altına alınmıştır. Barkan'a sicillerden hazırladığımız sosyal ve ekonomik tarih hakkında gönderdiğimiz bir yazı¹¹⁶ üzerine Barkan Bursa sicillerinin tam bir kopyasını Enstitüsü'ne getirtmiştir.

Barkan'dan Sonra

Malûmdur ki, Türkiye Cumhuriyeti kurumlarının temel atma döneminde (1919-1930), Türk milliyetçiliğini, Türk benlik ve kimliğini yaratma çabaları devlet siyasetine egemen olmuştur. II. Meşrutiyet döneminden beri, başta Atatürk, Fransız Aydınlanma ve Devrim ideallerini benimsemiş seçkin aydınlar, Anadolu halkını, cemaat yapısı ve zihniyetinden millet yapısı ve ideolojisine dönüştürmeyi yeni Türkiye'nin en önemli görevlerinden biri sayıyorlardı. Bu hızlı değişme, yukarıdan devlet gücü ve kanûnlarla gerçekleştirilecekti. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (sonra Türk Tarih Kurumu) bu yoğun faaliyetin bir ürünü olarak doğdu (1931) ve bu görevi üzerine aldı. Özellikle, yeni kuşaklarda Türk millî bilincini yerleştirmek için yeni bir Türk Tarih Tezi ortaya atılıyor, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti üyelerine yeni ruhla *Türk Tarihinin Ana Hatları* adı altında bir dizi denemeler yazdırılıyor, bu görüşler çerçevesinde mektepler için tarih kitapları hazırlanıyor ve

115 Halil İnalcık, "Bursa Şeriiye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belle-ten*, 11 (1947), s. 693-708.

116 "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İFM*, XV, 1953-1954, s. 51-67.

tarih eğitiminin bu kitaplara göre yazılması zorunlu kılınyordu. O zamanki genç kuşak bu akımın güçlü etkisi altında yetişmiştir. Akademik hayatta bu kuşaktan bazıları, tarih görüşünde dar milliyetçi “devlet mitosu”ndan (deyim Tanıl Bora’nın) uyanamamışlarsa da, bazıları belgelere dayalı analitik bir tarih görüşüne geçebilmişler, araştırmalarda sosyal, ekonomik ve kurumsal tarihe yönelmişlerdir.

1930’lardan sonra bizzat devlet, yönlendirici millî tarih politikasında yumuşamış (Kadro akımı), sosyal-ekonomik tarih önem kazanmaya başlamıştır. Barkan, tam bu zamanda Strasbourg’dan tahsilini yapıp dönmüş olacaktır. 1929-1930 Dünya ekonomik bunalımının etkisi altında Atatürk ve TBMM hükümeti, radikal sosyal-ekonomik reform tasarıları üzerinde çalışmış (*Toprak Kanûnu Tasarısı*, kabulü 2 Mayıs 1945; *Köy Enstitüleri*, 17 Nisan 1940); politikada bu değişme, tarih anlayış ve araştırmalarına da yön vermiştir. Kadroculardan İsmail Hüsrev ilk kez, Osmanlı toplum tarihini Marksist teoriye göre yorumlamayı denemiştir.¹¹⁷ İşte bu yeni akımın tarihçilik alanında öncülüğünü yapan en güçlü temsilci, hiç kuşkusuz, Ö.L. Barkan’dır. 1940’tan beri yeni kuşak tarihçiler, onun çığır açan araştırma metodolojisi çizgisinde çalışmaktadırlar diyebiliriz (İkinci güçlü akım, kuşkusuz, İslâmiyetçi akımdır. Demokrat Parti döneminde başlayan bu akım sonucu, geleneksel kültürümüz üzerinde araştırmalar ve kaynak yayınları, Arapça ve Farsçadan çeviriler başlamış; bir bakıma Barkan’ı kaynak bakımından tamamlamıştır).

Bugün Barkan, resmî-millî tarih politikasının bir temsilcisi gibi gösterme eğilimine, bazı yazılarda rastlamaktayız. Bu tamamıyla yanlıştır. O, Batılı tarihçilerin, Osmanlı devlet sistemi ve onun sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgisizlikten kaynaklanan sathî yargıları karşısında, belgelerini ortaya koyduğu bir sistemi tanıyınca, tabii tepki gösteriyor, bazen abartmalı tanımlamalar

117 *Türkiye’de Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934; M.A. Şevki, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul, 1960; *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, (yay.) S. Atauz, Ankara, 1968; Kadro hareketi için bkz. Ş.S. Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Ankara, 1968.

yapıyordu. Osmanlı gerçeğini yakından gören Türk araştırmacılar da, hakikat adına bu gibi tepkiler doğaldır. Her olumlu eleştiri, millî duygusallıktan değil, gerçeği tanımaktan ileri gelmektedir. Osmanlı hakkında çoğu kez olumsuz hüküm vermeye alışmış Batılılar, bunu “millî” tepki gibi göstermeye çalışmakla hata içindedirler. Barkan, gerçekleri ortaya koyan bir tarihidir.

Barkan'ın beklediği toprak reformuna karşı, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde güçlü bir siyasî muhalefet kendini gösterdi. Bu tepkiyi temsil etmek üzere 1946'da Demokrat Parti kuruldu. CHP'nin ebedî şef rehberliğinde uygulanan rejiminden usanan halk, seçimde muhalefeti kuvvetle destekledi, iktidara taşındı. Bu, gelenekçi sivil toplumun karşıtlığını ifade eden sosyal-siyasî bir devrimdi. Sıradan halk artık serbestlik istiyor, “vasîlik” istemiyor, “söz milletindir” parolasıyla iradesini belli ediyordu. İktidara gelenler, Toprak Reformu girişimlerine, köy enstitülerine son verdikleri gibi, CHP'nin benimsediği bir sıra radikal kanunları kaldırmayı denediler. Yeni iktidarın sosyal düşüncesini ve tarihe bakışını, Fuad Köprülü, hukukçu Ali Fuat Başgil, sosyolog Mümtaz Turhan, sosyolog Z.F. Fındıkoğlu, tarihçi Nihal Atsız temsil ediyorlardı. Türk-İslâm Sentezi formülü, bu dönemde ortaya çıktı (sonraları Türk-İslâm Tezi, Köprülü'nün öğrencileri tarih alanında Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilecektir). Demokrat Parti rejimi, 27 Mayıs 1960 darbesiyle yıkıldı. Türk-İslâm Sentezi'ni savunanlara göre, Anadolu Türk milletinin öz kültürü, Orta Asya Türk toplum geleneklerinin, İslâm din ve medeniyeti çerçevesinde kazandığı yeni bir kültür sentezinden ibarettir. Bu görüş, Ziya Gökalp'in temel sosyal organizasyon olarak millî “hars” sosyolojisinden kaynaklanan bir görüştü. Milleti, Fransız Aydınlanma Çağı düşünürlerinin iddia ettikleri gibi bireylerin iradesiyle oluşan ve toplumu “sosyal sözleşme”ye dayandıran görüş değil, millî örf, âdat ve tarihî süreç belirler, diyorlardı. Bu görüş, Atatürk'ün millet kavramını değiştiriyor; geleneklere, dine ve tarihe öncelik veriyordu. Onlar, araştırmalarını Orta Asya ve Selçuklu Türk-İslâm devletleri üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu

akım, 1980 darbesiyle görüşlerini devlete kabul ettirdi ve taraftarları kültür hayatında köşe başlarını tuttular.

Buna karşı, genç kuşak arasında, çoğu üniversite iktisat ve sosyoloji bölümlerine mensup bir grup, Osmanlı tarihini Marksist teoriye, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzı'na (AMP) göre yorumlamayı denediler.¹¹⁸ Tüm bu grup, Barkan'ın ortaya koyduğu bilgi ve kaynakları kendi teorilerine temel yaptı. Grup arasında tarihçi H. İslamoğlu-İnan, AMP'ye bağımlı olmakla beraber, Barkan geleneğini izleyerek arşiv belgelerine dayalı bazı ampirik araştırmalar da yayınlamıştır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991).

İktisatçı-antropolog Divitçioğlu, AMP'yi "Osmanlı toplumu- nu anlamak için bir deneme varsayımı" olarak ele alıyor; Barkan ve ötekilerin ampirik tarih verilerini kendi teorisi için kullanıyordu. Osmanlı toplumunda nispeten az sayıda mülk toprak sahibinin varlığı, Osmanlı'nın kırsal alanda yaygın mîrî devlet toprak rejimini değiştirecek ölçüye ulaşmamış, yerel feodallerden kurulu bir rejim oluşmamış, böylece Avrupa'daki gibi yerel servaj/serflik ortaya çıkmamış, Marksist teoride beklendiği gibi buradan kapitalizme geçiş süreci asla gerçekleşmemiştir. Ama yine de, mîrî toprak rejiminin ve *çift-hâne* sisteminin Osmanlı toplum formasyonunun temeli ve gelişemeyen durağan bir sosyo-ekonomik yapının altyapısı olduğu tezi, belgelerin ortaya koyduğu bir gerçek olarak kabul görüyordu. Divitçioğlu ve onu izleyenler, İngiliz konsolos raporlarına göre Hindistan'ı örnek alan Marx'ın AMP teorisinin, Osmanlı toplum yapısını açıklamada yetersiz kaldığını itiraf etmişlerdir. Bu denemelerde onlar, daima Barkan'ın verilerine dayanmak zorunda kalmışlardır. AMP teorisinin temel iddiası şudur: Fethe ve zora dayanan Asya askerî imparatorluklarında köy ve şehir arasında sosyo-ekonomik bir bütünleşme olmamıştır; para ekonomisi ve kapitalizm gelişmemiştir.

118 Başlıca Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1969; H. İslamoğlu ve Ç. Keyder çeşitli denemelerinde Marksist AMP teorisini titizlikle izlediler. Bu ekolün eleştirisi için bkz. Halil İnalçık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire, Paradigms and Research", *From Empire to Republic*, İstanbul, 1991.

Doğu komünist memleketlerinde ise, Osmanlı rejimi “geri bir feodalizm”, Balkanlar’da gelişmekte olan Batı tipi yerel feodalizmi geriletmiş bir rejim olarak tasvir olunmuştur. Askerî-idareci sınıfın elinde biriken para, ekonomik girişimlere değil, durağan vakıf tesislerine yatırılmıştır. “Geriletici Feodalizm” teorisini başlıca Bulgar Osmanisti Vera Mutaŋcieva işlemiştir.¹¹⁹ Sovyet kontrolü altındaki tüm memleketlerde, Osmanlı rejimi hakkında tamamıyla bu teori hâkim olmuş, bu görüş doğrultusunda yeni bir tarih literatürü ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, Osmanlı rejimi, askerî sınıfın, köylünün artı-ürünü gasp etmesinden ibaret bir rejimdir ve Batı’daki feodalizmden farklı olarak gelişmeye kapalı, geri kalmış (*retrogressive*) bir feodalizmdir. Divitçioğlu’na göre, Osmanlı sosyo-ekonomik formasyonu, AMP ve böyle bir feodal yapının karışımını temsil eder. Özellikle 18. yüzyıl âyân dönemini göz önüne alarak İslamoğlu ve Keyder, AMP teorisıyla I. Wallerstein’ın *peripheralization* teorisini bağdaştırmaya çalışırlar; Osmanlı sosyal formasyonunun biçimlenmesinde, kenar toplumları kendine bağımlı kılan Avrupa kapitalist dünya ekonomisinin etkisini hesaba katma gereğine inanırlar. Barkan’a dayanarak Osmanlı örneğinde, devletin her alanda egemen, bütünleştirici (*integrative*) rolünü özellikle belirtirler.¹²⁰

1950-1975 yıllarında Barkan’ın açtığı çığıda yürüyen, fakat açıkça Marksist teoriyi izleyen bir tarihçi, sınıf arkadaşım Mustafa Akdağ’dır (1913-1972).¹²¹ Akdağ, Selçuklu döneminden başlayarak 16. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye tarihini, sosyal-ekonomik

119 “De l’exploitation feodale dans les terres de lapopulation bulgare sousla domination turque aux X et XVIe siècles”, *Etudes Historiques*, Sofya, 1960.

120 Bu görüşler için bkz. H. Inalcık, “On the Social Structure”, *From Empire to Republic*, s. 41-45; H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, H. Inalcık’ı eleştirerek bu grupta ün yaptılar. Aslında iddiaları yanlış bir anlayıştan kaynaklanmıştır. Benim *Classical Age* kitabımda, Marksist oluşumu ve sosyal dinamikleri hesaba katmadığımı iddia ettiler. Hâlbuki o kitap, Osmanlı devlet kurumları konu aldığından tabii statik bir tasvir vermekteydi.

121 Akdağ’ın başlıca eserleri, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleten*, 13/51 (Temmuz 1949), s. 497-568; 15/55 (Temmuz 1950), 319-418; *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, Ankara: TTK, 1959; c. II, Ankara: TTK, 1971; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

altyapıdan, tabandan gelen dinamikler çerçevesinde ele almayı denemiştir. Onun Marksist teoriyi ampirik tarih araştırmalarıyla bağdaştıramayanlardan farkı, Barkan gibi, tezlerini Osmanlı arşiv belgelerine, *Mühimme Defterleri* ve kadı mahkeme sicillerine dayandırma metodudur.

Akdağ'ın Osmanlı tarihçiliğine önemli katkısı, Anadolu köylüsünün medrese softaları, ücretli asker sekban ve sarucalar ve bunların eşkiyaya dönüşmüş tipi Celâlîler üzerindeki önemli araştırmalarıdır. O, bu grupları, padişah kullarına dayanan Osmanlı rejimine karşı Anadolu köylüsünün mücadelesi biçiminde algıyordu. Akdağ'ın tezlerini eleştiren yazılarımda¹²² şu noktaları düzeltmeye çalıştım: Celâlîler, isyan eden köylüler değil, Avusturyalılara karşı 1593-1606 savaşında devletin tüfekli askere ihtiyacı dolayısıyla halktan örgütlediği *sekban* ve *saruca* birlikleriydi. Onlar, maaş alamayınca eşkiya olmuş ve devlet bunları eşkiya anlamında Celâlî adıyla anmaya başlamıştır. Onlar, Yüz Yıl Savaşları sırasında Fransa'da soygunculuğa başlayan *Compagnie d'Armes* ücretli asker kumpanyalarını anımsatır. 16. yüzyıldaki sosyal nedenlere gelince, bunalımı, %40 üstünde bir nüfus artışı sonucu, topraksız kalan köylünün ırgat, levend ve sekban-saruca askeri biçiminde başka geçim yolları aramasıyla açıklayabiliriz. 1593-1606 Avusturya savaş dönemi, Osmanlı'nın klâsik askerî ve malî sisteminin çöküşüne tanık olmuştur. Avusturyalıların yeni üstün vasıflı ateşli silahlarla savaşması karşısında Osmanlılar tüfekli asker olarak yeniçeri ve sekban-saruca askerini ziyadesiyle artırmak zorunda kalmış, bu durum malî bunalımın ve Anadolu'da anarşinin yakın sebebi olmuştur. Aslında bu, tarihçilerin "Askeri Devrim" (*Military Revolution*) dediği Avrupa silâh ve savaş teknolojisindeki gelişmeyle ilişkili bir olgudur.

Avrupa karşısında gerileyişin sonuçlarından biri, Celâlîlerin ortaya çıkmasıyla Anadolu tarihinde korkunç bir yağma ve tahrip

122 Inalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15 (1951), 629-690; "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.

dönemine girilmesi, sekban ve saruca bölüklerinden *kapı aske-ri* edinen âsî paşaların İstanbul'a karşı gelmesi yeni dönemin en önemli olaylarıdır.¹²³ Akdağ, bazı temel nedenleri hakkında belirlemeden uzak olmakla beraber tarihçinin dikkatini olayların vahamet ve derinliğine çekmekle, Türkiye sosyal tarihine önemli bir katkıda bulunmuş bir tarihçi olarak, Barkan'ın ihmal ettiği tarihi ve sosyal gelişmelere parmak basmıştır.

AMP'ye bağlı grubun Barkan'ı hakkında kullanmadıkları, arşiv belgelerini gereğince kullanma yeteneğine sahip olmadıkları, yorumlarında ağırlıklı olarak teoriye bağlı kaldıkları bir gerçektir. Barkan'ın bu gruba sempatisi vardı; fakat onların tarihî verileri çarpıtmasına, kuşkusuz, katılmıyordu; bu sebepten de ulusalcılık- la eleştiriliyordu. Marksist yorum, Barkan'a dayanarak yine de yararlı bir iş yapmış, tarihçinin dikkatini toplumun sosyal dinamikleri üzerine çekmiştir. Üniversitelerimizde belge okuma ve yorumlamada filolojik bir altyapı geliştirmeden yapılan araştırmalar, daima teorik denemeler düzeyinde kalacaktır. Barkan'ın bu gibi sıradan bir hazırlığı olmadan başardığı iş cidden şaşırtıcıdır. Bunu onun dehasına ve yardımcılara (H. Sahillioğlu, R.M. Meriç, E. Meriçli) borçluyuz.

Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marksist tarihçiliğin katkıları, Marksist reçeteye sadık kalmalarına rağmen, yine de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihçinin ufku genişlemiş, *Annales* mektebinin anladığı biçimde bütüncül (*total, holistic, global*) bir tarih yazıcılığına yaklaşılmıştır. Barkan, bu doğrultuda yaptığı ampirik araştırmalarla temelleri hazırlamış, tarih ufkumuzu genişletmiştir.

123 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 2/3-4, (1965), s. 49-145; H. İnalcık, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, 1975, s. 195-217.

Yeni Tepkisel Akımlar

1997'de Mersin'de toplanan ve “milliyetçi” tarihçiliğin enine boyuna eleştirildiği I. Ulusal Tarih Kongresi'ne sunulan bildiriler¹²⁴ Türkiye'de yeni tarihçilik görüş ve akımlarını yansıtan ilginç bir platform oluşturmıştır. Orada genç tarihçiler, şu gözlemi yapmaktadır: Tarihçilik, “mikro-milliyetçilik ve etnik temelli bölgesel savaşların” etkisi altındadır ve bizzat tarihçiliğin bunda payı olduğu inancındadırlar. Milliyetçiliği, “millî benlik”, “kolektif kimlik” olarak ele alan sosyolojik yaklaşım, onun *öteki*'ne, *başkası* Türkiye örneğinde Batı ve azınlıklar karşısında devletin tutum ve varsayımları şeklinde ortaya çıktığını vurgular (B. Çukurova ve M. Yüksel).

Tarih ve milliyetçilik üzerine I. Ulusal Tarih Kongresi, gerçekte, Türkiye'de 1970'lerin sağcı-solcu kavgalarıyla başlayan toplumsal karşıtlık ve tepkileri yansıtmak itibarıyla dikkate değer. Yeni dönemde halk, yeni kuşak, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bir kez daha belli kurallarla belli bir disiplin altına sokulduğuna inanmış, buna karşı yeni dönemde Demokrat Parti'yi sürdüren yeni sağcı partiler ortaya çıkmış, bizzat CHP'nin kadrosuna karşı sosyal reform isteyenler Ecevitçi hareket güçlenmiş; iktisadî darlık içinde bunalan ülkede geçim ve gelecek umudunu kaybetmiş bir gençliğin devrimci radikal direnci baş göstermiş, bu radikal akıma karşı Türk-İslâm sentezi formülüyle bir milliyetçi-İslâmcı hareket gittikçe militan bir nitelik kazanmıştır. 1960-1980 döneminde Türk tarihçiliği, bu siyasî atmosferin kuvvetli etkisi altındadır.

Türkiye'de şimdi şuna inanılıyor ki, ulus-devletin kuruluşu ile beraber, millet-devlet özdeşleşmesi gelmiştir. Dünyada olduğu gibi günümüz Türkiyesi'nde de bunun sonu gelmiş, özellikle ekonomik küreselleşme akımı yeni gelişimi hızlandırmıştır. Şimdi cemaatler, azınlıklar, çoğulcu sivil toplum kurumları öne çıkmaktadır. Post-modernizm, II. Dünya Savaşı sonunda, merkezîyetçi, tek hukuka dayanan, ekonomide bütünleşmeyi hedefleyen millî devletin

124 *Tarih ve Milliyetçilik, I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildirileri*, Mersin, 1999.

sonunu mu ifade ediyor, sorusu gündeme gelmiştir. Tarihçilik de devletin tekelindedir. Şimdi eğer mümkünse, “popüleri merkeze alan bir tarih yazıcılığı” gerekir (Y. Sarıbay). “Milliyetçi, muhafazakâr tarihçileri” eleştirirken Tanıl Bora’ya göre, Türk tarihçiliğine “devlet mitosu” egemendir, onun mitolojik karakteri açıktır. Bu çeşit tarihçilikte, Türklük kavramı temel mitostur. Türk Tarih Tezi bunun açık bir ifadesidir. Bu tarih mitolojisinde, Türklerin devlet kuruculuğu, kurulan devletler arasında devamlılık, kahraman devlet kurucuları, merkezîyetçi evrensel devlet kavramları egemendir. Esasen Türk-İslâm Sentezi anlayışı da bu mitoslara dayanır.

Aynı tenkitler, II. Dünya Savaşı öncesi Alman, Fransız tarihçiliğine de yöneltilebilir. Türklerin imparatorluk kurucu vasfını fitrîrîkî bir özellik değil de, ampirik tarihçi gözlemlerine dayandıranlar vardır. Bazı nesnel şeyler doğrudur: Avrasya steplerinde binlerce at sürüsü, Türk ve Moğolları kıtalararası istilâcılar, tank devrinden önce dünyada hareket yeterliliği kazanmış bir soy yapmıştır. İkinci tarihî gözlem, bu ordularındaki soylu atlılar *alplar*, *bagaturlar* bu seçkin zırhlı süvariler (hem de ilk kez ata hâkimiyet kazandıran *üzengi* kullanmış olmaları) karşısında, Çin’de, Hindistan’da, Rusya’da, Orta-Doğu’da yerleşik kavimler baş eğmek, reâyâ olmak durumuna düşmüşlerdir. Bunlar, nesnel tarih yazan Batılı bilginlerin (mesela Peter Golden, Denis Sinor, William McNeil) ortak görüşüdür.

Yalnız aşırı milliyetçi tarihçilerin değil, Marksist tarihçilerin de Osmanlı Devleti’nde, başka imparatorluklar gibi son derece merkezîyetçi *despotic* bir karakter tespitleri (krş. K. Wittfogel, *Oriental Despotism*) ampirik tarihi belge ve gözlemlere dayanmak iddiasındadır.

Mersin Kongresi’ne bildiri sunanlar aslında, 20. yüzyıl sonunda Türkiye’nin eriştiği yeni siyasî, sosyal, ekonomik yapı ve koşullar üzerinde gözlemlerini dile getirmekte (milliyetçilik, küreselleşme, post-modernizm, devlet mitosu, Kürt kimliği), Osmanlı toplum yapısı ve Osmanlı devlet anlayışı (cemaatler etnik gruplar karşısında

devlet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde aşırı milliyetçilik) konuları üzerinde eleştirel gözlemler yapmışlardır.

Türk tarihçiliğini eleştiriyle gözden geçiren bir kitap yayınlandı: *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, editörler: Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, şu seride: *The Ottoman Empire and its Heritage*, editörler: Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık, c. 25, Leiden: Brill, 2002. Bir sempozyuma sunulan bildirileri içeren bu ciltte, Osmanlı tarihi üzerinde son yarım yüzyıl içinde, özellikle Balkanlar'da belli bir bölge üzerinde uzmanlar tarafından (Bizans üzerinde P. Matschke, Yunan-Rum reâyâ üzerinde H. Millas, J. Strauss, Bosna üzerinde F. Adanır, Macaristan üzerinde P. Fodor, yerel tarih ve âyân üzerinde S. Faroqhi) yazılan eleştirel denemeler yer almaktadır.

S. Faroqhi ve F. Adanır'ın yazdıkları *Introduction*'da haklı olarak eski metinleri çözmenin zorunluluğuna ve zorluğuna işaret olunmaktadır ki, kendileriyle tamamiyle mutabıkız. Türkiye'de eski tarihçiliğin bir hanedan tarihçiliği olduğu, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin ise birtakım milliyetçi iddialara (*assumptions*) bağımlı olduğu belirtilip Mersin Kongresi'ne katılanlarla aynı görüşler tekrarlanır.

Kendi Ağzından Şeyh'in Hikâyesi

Nasıl Tarihçi Olduğumun Hikâyesi

1935'te Balıkesir Öğretmen Okulu'ndan mezun olduğumda önümde iki seçenek vardı: Ya bir köy ilkokulunda öğretmen olarak çalışmaya başlayacaktım ya da lise öğretmeni olmak için Ankara Yüksek Öğretmen Okulu sınavlarına girecektim. 1935 yılının yazında sürpriz bir yeni seçenek ortaya çıktı. Atatürk, o zaman üzerinde çalıştığı Türk tarih tezlerine akademik bir altyapı hazırlayacağı umuduyla Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adında yeni bir kurum oluşturmuştu. Bu yeni kurumda çalışmak üzere çoğu Nazi Almanyası'ndan kaçmış olan bir kısım Alman profesörleri davet etmişti. İlk aşamada Ankara ve İstanbul'da yapılacak sınavlarla seçilecek 40 öğrencinin alınması planlanmıştı. Aslında prensipte daha düşük seviyede olan öğretmen okulu mezunlarının bu sınava girmesi mümkün değildi. Üniversite seviyesinde öğrenim ancak nizami yüksek öğretmen okulları mezunları için bir seçenektir. Fakat Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi daha yeni teşekkül ettiğinden o yaz bu kurala bir istisna getirilmiş ve sınav bütün Türkiye'deki öğretmen okulu mezunlarına açılmıştı. Daha sonra bu uygulamanın Afet İnan sayesinde gerçekleştiğini öğrenecektik.

Afet İnan da bir kız öğretmen okulu mezunuydu ve Atatürk onu okuluna yapmış olduğu bir teftiş gezisinde tanımıştı. Daha sonra onu evlat edinmiş ve yüksek eğitim için İsviçre'ye göndermişti. Atatürk bunu yaparak onu gelecekte, Atatürk'ün Türk tarih teziyle ilgili görüşlerini temsil etmede oynayacağı role hazırlıyordu. Afet İnan, 1935 yazında etkisini kullanarak bu yılın mezunları için benzersiz bir fırsat elde etmişti. Yıllar sonra, Türk Tarih Kurumu üyesi olduğumda Afet Hanım ile tanıştım. Hanımefendi, ömrünün sonuna kadar Atatürk'ün yanında bulunmuş ve bütün yönleriyle Türk tarih tezini Atatürk ile yakinen çalışmıştı. Atatürk'ün 1938'deki ölümünden sonra Doktor İnan ile evlenerek soyadını almıştı. Hafızamda kendi başına önemli bir akademik mirası olmayan; ancak iyi kalpli, nazik bir kadın olarak yer etmişti. Buna karşın Türkiye'de tarihçiliğin gelişimini derinden etkilemiştir.

1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi sınavlarına girdim ve kabul edildim. Uluslararası öneme sahip akademisyenlerle çalışma fırsatı elde etmiştim. Fakülte, Türk tarihine Türk tarih tezi olarak bilinen belli bir yaklaşımı desteklemek ve geliştirmek amacıyla tasarlanmış ve oluşturulmuştu. Fakültenin kurucusu olan Alman profesörlerin arasında Sinoloji ve Türkoloji alanında Anne Marie von Gabain, Sümerolojiden E. Landsberger, Hititolojiden Hans Güterbock, Hindolojiden W. Rubens, Sinolojiden W. Eberhard ve bir coğrafya profesörü olan Herbert Louis vardı. 1930'ların ortalarında Hititoloji, Sümeroloji ve Arkeoloji gibi alanlar, Türk tarih tezi açısından önemli oldukları varsayıldığı için özellikle popülerdi. İlk başta Çin dili, tarihi ve kültürü çalışmak istemiştım, ancak sonra Osmanlı tarihinde karar kıldım. Şimdi hatırladığım kadarıyla kararımı etkileyen ana faktör, tarihin bu döneminin Türk tarihinin diğer dönemlerinden kaynak açısından daha zengin ve daha belgelenmiş bir dönem olmasıydı. Bundan başka tarihin daha çok sosyal ve ekonomik kısımlarına ilgi duyduğum için ölü dilleri, çoktan kullanımdan kalkmış yazıları çalışmaya bütün bir hayat vakfetmek istemiyordum. Ayrıca, imparatorluğun eski başkenti İstanbul'da büyümüş olmamın da seçtiğim alan üzerinde duygusal bir etkisi olmuş olabilir.

Afet İnan'ın öğretmen okulu mezunlarına giriş sınavında tanıdığı şans olmasa büyük ihtimalle tarihçi olamazdım. Fakülte'deki ilk öğretmenlerimden biri hem akademide hem de politikada olmak üzere ikili bir kariyer yapan, ancak politikaya daha eğilimli olan Profesör Muzaffer Göker'di. Göker, siyasî tarih derslerine giriyordu. Kadrodaki diğer bir profesör Almanya'dan doktorasını alıp Türkiye'ye yeni dönmüş olan Bekir Sıdkı Baykal idi. Hepsinden çok, Orta Çağ tarihi alanında ders veren Fuad Köprülü'den istifade edebilmiştim. Köprülü, eserleriyle benim kökenlerimi bir tarihçi olarak en çok etkileyen Türk bilim adamıydı. Fakülte'deki seminerlerinde öğrencisi olmam sebebiyle kişisel kılavuzluğundan da çok yararlanmıştım. O günlerde biz öğrenciler, Köprülü'ye, tarih ve edebiyat tarihi gibi geniş iki alana olan hâkimiyetiyle usta bir akademisyen olarak büyük saygı duyardık. Köprülü de kendisini entelektüel olarak Rus oryantalisti Barthold'a borçlu hissedirdi ve Köprülü'nün araştırma programında ve metodolojisinde bu Rus bilim adamının etkisi çok açıktı.

Mezuniyetimden sonra fakültede asistan olarak kalmam Köprülü'nün desteğiyle oldu. Yeni fakültenin mezunlarından biri olarak, hâkimimiz Atatürk'ün önümüze koyduğu hedef olan Türk tarih tezinin bütün eğitim seviyelerinde öğretilmesi için gerekli akademik çerçeveyi sağlama görevine katkıda bulunmaya karşı bir tür misyoner vazifesinaslığı hissediyordum. Atatürk'ün amacı Türk ulusunu Orta Çağ'ın dine dayalı toplumu olmaktan kurtarmak ve modern Türk devleti için gerekli koşulları yaratmaktı. O, Türk tarih çalışmalarına yeni bir anlam vermek, bu çalışmaları, ulusun kökenleri hakkındaki gerçekleri ortaya çıkarma ve halkın kendi ulusal kimlikleri hakkında kolektif bir bilinç elde etmesi ve Türk kökenleriyle gurur duyması yolunda bir araç olarak kullanmak istiyordu. Esasen, Atatürk'ün önündeki iş, hiç yoktan bir ulusal kimlik yaratmaktı ve ulusal bir tarihî bilince sahip olmanın bu süreçte elzem olduğuna dair sağlam bir inancı vardı. Atatürk, özellikle Batı'nın Osmanlılar ve selefleriyle altı yüz yıllık çatışmasına atfettiği, Batı'daki olumsuz Türk imajına karşı duyarlıydı. Türkiye'nin Batı tarafından hasım pozisyonuna yerleştirilmesini

Türklerin 19. yüzyılda yaşadığı ulusal trajedilerin ve 20. yüzyılda imparatorluğun çöküşünün önemli sebeplerinden biri olarak görüyordu. Batılılar kendi kafalarında ve edebiyatlarında Türk'ü Osmanlı imparatorluk emelleriyle özdeşleştirdiklerinden Türk tarihinin bir bütün olarak olumsuz görüldüğü düşüncesindeydi. Ayrıca, tarihsel yorumların genellikle hatalar, tahrifatlar, olguların kasıtlı çarpıtılması ile dolu kafası karışık yorumlar olduğu görüşündeydi. Bu, Atatürk'ü sadece ülkenin lideri olarak değil, sıradan bir Türk olarak da üzüyordu. Anadolu'da kurulmasına yardım ettiği yeni ulus devletin kısa sürede modern Batı ulusları arasında hak ettiği yeri alacağına ve bir eşit olarak kabul göreceğine inanıyordu. Her hâlükârda Osmanlı Devleti, varlığının son yüz yılında (1822-1922), Atatürk'ün hayaline belli bir işlerlik ve inandırıcılık kazandıran yoğun bir Batılılaşma sürecinden geçmişti.

Atatürk, 1930'lar boyunca dikkatinin ve enerjisinin hatırı sayılır bir bölümünü Türk tarih tezini geliştirmeye adanmıştı. 1930'da aralarında Fuad Köprülü, Sadri Maksudî Arsal, Yusuf Akçura, Halil Edhem Eldem, Şemseddin Günaltay ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın da bulunduğu Cumhuriyet'in en iyi tarihçilerinden bir grubu Türk Tarih Kurumu'nu kurmaları için bir araya getirdi. Ayrıca, onları Türklerin en eski zamanlardan 20. yüzyılın başına kadar olan dönemi kapsayan genel bir tarihini yazmakla görevlendirdi. Kitabına verilen başlık *Türk Tarihinin Ana Hatları* idi. Kitabı oluşturan temel fikirler şöyle özetlenebilir:

– Türk tarihi 11. yüzyıl sonlarında Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle başlamıyordu. Hititler ve Sümerlerden başlıyordu.

– İlk tarımsal teknikleri ve yazı sistemlerini bulanlar eski Yakındoğu halkları değil, Orta Asya Türkleri idi. Orta Asya, dünyanın diğer taraflarına medeniyetin yayıldığı merkezdi.

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabının Osmanlılara ayrılan kısmı İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınmıştı. Uzunçarşılı'nın yaklaşımı devletin kurumsal yapısını vurguluyordu.

Balıkesir Öğretmen Okulu'nda bir öğrenci iken Türk Tarih Kurumu'nun resmî yayınları vasıtasıyla Türk tarih teziyle tanışmıştım. Türkiye'de 1930'ların ortasında bütün okullarda *Türk*

Tarihinin Ana Hatları'na dayanan metinler müfredattaydı ve tarih çalışmanın nasıl bir şey olduğuna dair ilk izlenimlerimi bu kitaptan edindim. Fakat öğrenciliğimin o ilk dönemlerinde bile milliyetçi tarih yazımının, her ne kadar Batı'nın kültürel tarafgirliğine ve şövenliğine karşı bir tepki olarak anlaşılabilir de olsa birçok aşırılıklara ve geçmişin bilimsel olmayan bir şekilde romantizme edilmesine yol açtığını anlamaya başlamıştım. Buna rağmen, profesyonel bir tarihçi olarak geçirdiğim bir yaşamdan sonra, Batı tarih yazımında hâlâ hâkim olan Türklerle ilgili çarpıtılmış görüşlerin düzeltilmesi gerektiğini düşünüyorum. Aslında birçok akademik çalışmada ilham veren, bu devam eden ihtiyacın bilincidir. O zamanlar Atatürk'ün bilgeliğinin farkında değildim. Ancak, daha sonraları Atatürk'ün entelektüel ve pedagojik alanlarda enerjisini ve zamanını bu kadar harcamaya motive eden şeyin politik olarak hayati olan bu amaca yönelik olduğunu anladım. Bugün Türk tarih tezinin erken prototipleri hem akademik camia hem de kamu tarafından büyük ölçüde terk edilmiş durumda. Sonuçta, *Türk Tarihinin Ana Hatları* benzeri kitaplar Türk okulları müfredatında artık yok. Ancak, Atatürk'ün Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni Türk kültürünün bilimsel çalışıldığı bir merkez olarak kurmasındaki öngörü, daha sonraki araştırma alanlarındaki keşifler için gerekli çerçeveyi oluşturdu. Bu keşifler hem Türk hem de Yakındoğu tarihini ve uygarlıklarını daha iyi anlamamıza çok büyük katkıda bulundu. Örneğin, Türk arkeolojisindeki atılımlar sadece Atatürk'ün oluşturduğu kurumsal çerçeve sayesinde olabilirdi.

Batılı tarihçilerin Türk tarihinin hatalı ve yüzeysel yorumlarının olumsuz etkileri hususunda bir örnek göstereyim. Franz Babinger, Fâtih Sultân Mehmed üzerine yazdığı kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu olan bu hükümdarı işkence ve cinayetlerden zevk alan bir sadist olarak tarif etmişti. Babinger, kitap boyunca Sultân'ın seferlerinin tek amacının ganimet ve köle elde etmek olduğunu vurguluyordu. Babinger, bir tarihçi olarak Fâtih'i kesintisiz sefer yapmaya sevk eden koşulları incelemeye lüzum görmemişti. Temel kaynağı, Batı'da Osmanlıların düşman-

larının kütüphane ve arşivlerinde bulunan belgelerdi ve dengeyi sağlamak için Osmanlı arşivlerindeki belgelerden faydalanmak için çok az çaba sarf etmişti. Eser, bu göze çarpan eksiklerine rağmen hâlâ hatırı sayılır ölçüde popülerliğe sahip. Maalesef, pekişmiş popüler anlayışlarla çatışan, çelişen ve bu görüşlere meydan okuyacak tarihler yazan tarihçiler çok ender.

Entelektüel Etkiler

Tarihçilerden beni çok derinden etkileyen iki temel figür biliyorum. Bunlardan ilki, daha önce belirttiğim gibi öğrenimimin ilk senelerinde ilgi alanlarımı yönlendiren Fuad Köprülü idi. Tanışma şansına eriştiğim diğer tarihçi ise Paul Wittek idi. 1949'da Paul Wittek ile tanıştığımda Londra'daki School of Oriental and African Studies'de Türk araştırmaları profesörüydü. Londra'da kaldığım 1,5 yıl boyunca bazen 3-4 saat süren seminerlerine düzenli olarak katıldım. Diğer düzenli katılımcılar arasında Bernard Lewis, Victor Ménage, Vernon Parry ve Elizabeth Zachariadou vardı. Bu seminerlerde Profesör Wittek bazen konular belirler, bazen de tartışma açar ve Osmanlı çalışmaları alanında son yayınlar hakkındaki düşüncelerini belirtirdi. Ara sıra seminer grubundan biri toplantıdakilere araştırmalarını sunar, eleştiriler gelir, tartışma yapılırdı. Wittek'in parlak bir eleştirel zekâsı vardı ve eleştirileri acımasız, bazen de yıkıcı olurdu. Özellikle, Osmanlı tarihi metinlerini eleştirel bir yaklaşım olmadan kullananlara müsamaha göstermezdi. Wittek'in Osmanlı çalışmalarına en büyük katkısı, Osmanlı tarihinin en eski kaynaklarına Batı'nın metin analizinde kullanılan bilimsel metotlarını uygulamasıydı. Onun 1940'larda başlattığı kritik metin edisyonu ve analizi işinin bugün henüz istekli ve liyakatli bir mirasçısının bulunamamış olması çok üzücüdür.

Osmanlı Devleti'nin ve ilk hükümdarlarının kökenleri hakkında literatürde hâlâ iki görüş hâkimdir. Bunlardan birine göre erken dönem kroniklerde bulunan Osmanlı hanedanının kökeni ile ilgili hikâyeler, tarihsel olgularla alakası olmayan salt uydurmalar ve tarihsel kanıt olarak toptan gözden çıkarılmalıdır.

İkinci yaklaşım, bu hikâyeleri kritik analize tâbi tutmadan harfiyen doğru kabul etmektedir. Meselenin aslı ise her iki yaklaşımın bizi götüreceği yerden çok daha karmaşık. Osman Gâzi ile ilgili hikâyeler iki ayrı kaynaktan gelmektedir. Bir tarafta epik tarihsel yazından gelen ve 14. yüzyıldaki koşulları yansıtan, olgulara dayalı kronik geleneği bulunmaktadır. Ancak, diğer tarafta bu gerçek sözlü geleneğe, Osmanlı İmparatorluğu büyüyüp serpildikten sonraki dönemlere ait tarihçiler tarafından devletin kökenlerini idealize etmek, hanedana meşruluk ve haşmet kazandırmak için yapılan eklemeler vardır. Şimdi, ciddi modern tarihçiler için yapılacak iş, anlatının 14. yüzyıla ait epik hikâyelerden gelen kısmını bu kısımlardan ayırmaktır. Bu işi gerçekleştirmek için izlenebilecek metotlar şunlardır:

- Anlatıdaki olguların doğruluğunu, yeni ortaya çıkan vakıf belgeleri gibi Osmanlı tarihinin ilk dönemleriyle ilgili belgelerle test etmek.
- Kaynaklarda en çok öne çıkan Kuzeybatı Anadolu bölgelerinde saha araştırmaları yapmak.

Yukarıdaki metotların uygulanması sûretiyle son zamanlardaki bazı araştırmalarımla ilk Osmanlı sultânları Osman ve Orhan'ın saltanatlarının karmaşık kayıtlarını ayıklamada önemli mesafe kat ettim. Doğal olarak problemin en basit çözümü, bu hikâyelerin toptan güvenilirmez ilan edilmesidir. Fakat bu hikâyeler dikkatli bir kritik incelemeye tâbi tutulduklarında tarihsel olarak önemli birçok şeyi ortaya çıkarmaktadırlar. Geç 15. yüzyıl tarihi derlemelerinde, Âşıkpaşazâde, Neşrî, Rûhî, İdris-i Bitlisi ve İbn Kemal tarihlerinde örnekleri bulunduğu gibi, hanedana meşruluk ve yücelik kazandırma amacı güden ideolojik motivasyonlu bir takım eklemeler bulunduğu açıktır. Bu eklemeler, daha sonraki tarihlerde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bazı sorunları ve yöneticilerin bu sorunlara karşı bir tepki olarak geliştirdiği politik söylemleri yansıtmaktadır. Osmanlı tarihsel yazımına gömülü olan bu söylemler ve iddialar, I. Bayezid'in (1389-1403) Timur tarafından yenilgiye uğratılması ve Osmanlı toprak bütünlüğünün bozulması sonrasında özellikle öne çıktı.

İngiltere'deki yeni Türkolog kuşağının, ciddi erken dönem Osmanlı incelemelerine onun öncü çalışmalarının kapı açtığını tamamiyle unutarak, rayından çıkan bir revizyonizm ruhuyla Wittek'in akademik mirasına saldırmaya başlanılmasının çok talihsiz olduğunu düşünüyorum. Wittek'i, tarihsel yaklaşımında bilimsel metottan çok, duyguların hâkim olduğu iddiasıyla suçluyorlar. Wittek'e karşı öne sürülen bu tip iddialar hem temelsiz hem de haksızca. Wittek, İslâm adına yapılan gazânın Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda dinamik unsurlardan birini oluşturduğunu söylerken, Osmanlıların bu İslâmî bağlılığı kendi amaçları için kullandığını çok iyi biliyordu. İnançların ve inanç sistemlerinin insan davranışı ve sosyal normlar üzerinde birinci dereceden etkisi olduğunu inkâr etmek ve tarihsel yorumlarda onları ikinci derecede önemli görmek tarihsel değişim sürecini basit mekanik determinizme indirgemektir. Tarihin, insanın toplum içindeki anlamlı hareketlerinin incelenmesi olduğunu savunan görüş yerindedir.

Türkiye'de Osmanlı tarihinin yorumlanması son zamanlarda birçok farklı aşamadan geçti. Hilâfetin kaldırılması ve modern Türkiye'nin kurulmasından sonra tarihçiler ve sosyal bilimciler, bilimsel çalışmalarını Osmanlı öncesi Türk tarihi çalışmalarına ve Türk kültürünün kökenleri ve yayılışına yoğunlaştırdılar. Ulusal gelişimin bu aşamasında ana gündem Türk halkının kültürel ve siyasî kökenleri araştırmaktı. Daha imparatorluğun 1912-1913 Balkan Harpleri'ndeki yenilgisinden sonraki dönemde bile milliyetçi akım kuvvetli şekilde kendini hissettiriyordu. Yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarih yazımı ekollerine güçlü bir milliyetçi eğilim hâkimdi. Bu dönemde ana entelektüel figür ilk Türk sosyoloğu Ziya Gökalp idi. Emile Durkheim ve Gaston Richard'ın yolunda ilerleyen Gökalp'in yazıları, Türkiye'de pozitivist ve kolektivist sosyoloji ekolünün hâkimiyetini sağlamıştı. Sonuçta Gökalp'in, ağırlıkla ulusu ve ulusal kültürü vurgulayan tarihsel çalışmaları bu dönemde önem kazanmıştı. Fuad Köprülü'nün Türk kültürünün kökenleri üzerine yaptığı araştırmaları dönemin entelektüel akımlarıyla yakından ilişkilidir. Köprülü, Türk edebiyatının Orta Asya'daki kökenlerini belirlemiş, İran ve Anadolu'ya

gelen boylar yoluyla yayılışını izlemiş ve ortak Türk kültürünün kökenleri üzerine yaptığı keşiflerle bütünlüklü bir ekolü oluşturmuştu. Asya boyunca Türk halk kültürünün gelişimini inceleyen Köprülü, bu coğrafi olarak dağınık edebiyatın ortak özelliklerini bulmaya ve tanımlamaya çalışmıştı. O, Orta Asya ve Yakındoğu'da milattan sonra ikinci bin yılın İslâmî ortamının ana hatlarını belirlemeye aynı zamanda da bu genel çerçeve ve gelenek içerisinde Türklere has dinî ve kültürel unsurların kendine has karakterlerini ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Anadolu'daki popüler tasavvuf tarikatları (özellikle Babaî, Kalenderî ve Bektaşî) üzerine yaptığı çalışmalar, Orta Çağ Türk kültürel hayatının bilimsel olarak incelenmesinde çığır açmıştır. Bu çalışmasında, kitabın 1918 yılında yayınlandığı dikkate alınırsa, İslâm'ı kabul eden göçebe Türk topluluklarının hâlâ İslâmiyet öncesi geleneksel Şamanistlik inançlarının kuvvetli etkisi altında olduklarını söyleyerek oldukça cesur davranmıştı. Türk tarihi çalışmalarında bu pozitivist ve milliyetçi yaklaşım, her ne kadar aşırı yanları olsa da, Türk ve Osmanlı tarihi çalışmalarını Orta-Doğu ve İslâm çalışmalarının sınırlı ve kısıtlayıcı kontekstinden çıkardığı ve daha uygun küresel bir jeopolitik ve disiplinler arası hüviyete yerleştirdiği için önemli bir ilerlemeyi temsil ediyordu.

1930'larda Türk tarih çalışmalarının aldığı yön, olumsuz etkileri Türkiye'de de hissedilen dönemin gelişen uluslararası ekonomik kriziyle yakından ilişkiliydi. 1930'larda Atatürk, dikkatini Türkiye'nin ekonomik politikalarına yöneltti ve kitlelerin üzerindeki yükü azaltmak için formüller ve sosyal politikalar arayışına girdi. Bu dönemde sosyalist yazın ve sosyalizme olan ilgi artmıştı. Sosyal bilimlerde yeni bir yaklaşım ortaya çıkıyor ve bu entelektüel iklimde tekrar Köprülü'yü önde gelen figürlerden biri olarak görüyorduk. Kurucusu olduğu ve ilk sayısı 1931'de yayınlanan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* adında yeni bir yayınlara tarihsel araştırmalarda yeni eğilimlere yön veriyordu. Köprülü, hemen akabinde Sorbonne'a bir dizi ders vermeye çağrıldı ve Paris'te kaldığı süre içerisinde yeni tarih ekolünde aktif olan iki Fransız meslektaşından oldukça etkilendi: Lucien Febvre ve Marc

Bloch. Bir grup Türk bilim adamı kurumlar tarihi alanında ilerleyerek Durkheim geleneğinde kalmaya devam ederken, sosyal ve ekonomik meselelere odaklanan yeni tarih ekolü giderek daha fazla ilgi çekmeye başlıyordu.

Tam bu sıralarda (1930'ların başı) Marc Bloch'un aktif olduğu Strasbourg Üniversitesi'nde doktorasını yeni tamamlamış olan Ömer Lûtfi Barkan, Türkiye'ye dönmüştü. Türk ekonomik ve sosyal tarihinin öncülerinden biri olan Barkan, kendini arşiv çalışmalarına adanmış ve 16. yüzyıl Osmanlı vergi ve nüfus kayıtları üzerindeki ayrıntılı çalışmalarıyla Türk toprak ve hukuk tarihi alanında uzmanlaştı.

1935 yılında Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışmalarına başladığımda tarih disiplininde bu sosyal ve ekonomik tarihe odaklanan yeni eğilimler hâkimdi. Diğer bir deyişle 1930'ların Türkiye'si'ndeki tarih eğitimi, kurumlar tarihine ve sosyal ve ekonomik tarihe öncelik veriyordu. 1930'larda yeni tarihçi kuşaklarına bu alanlarda yön ve ilham veren, Köprülü ve Barkan'ın çalışmalarıydı. Bir tarihçi olarak kişiliğim bu iki Türk bilim adamının silinmez izlerini taşımakta. Etkileri, Tanzimat reformlarının sosyal sonuçlarına odaklandığım ve toprak sahipleri ile çiftçiler arasındaki çözülmemiş sosyal ve ekonomik problemlerin 1841'deki ve 1850'deki Vidin ve Niş ayaklanmalarında oynadığı rolü incelediğim doktora tezimde açıkça görülebilir.

Fransız ekolü, Türk tarih yazımındaki etkisini hissettirmeye devam etti ve Fernand Braudel'in eserlerinden sonra başka bir yön almaya başladı. Braudel'in *Akdeniz*'i ilk yayınladığında Paris'teydim. 1950'de Londra'dan, Paris'te toplanan Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi'ne katılmak üzere ayrıldım. Kongre boyunca, yeni bir stilde ve çok farklı bir tarihsel perspektifle yazılmış olan Braudel'in son kitabı canlı tartışmalara yol açtı. Kitabı okuduktan sonra Avrupa akademisinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'na tamamıyla farklı bir bakış açısıyla bakıldığı sonucuna vardım.

Braudel, eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'in doğu kıyılarındaki yabancı bir dünyayı temsil etmekten çok uzak, sosyal, demografik ve ekonomik yapılarıyla Batı Akdeniz'e çok

yakın, bir bütünleyici parça olduğu yönünde görüşler sunuyordu. Braudel, Doğu ve Batı Akdeniz kıyılarını, daha önce seleflerinin yaptığı gibi birbirinden ayrı ve uyuşmaz iki farklı dünyaya ait toprak parçası olarak görmek yerine, denizin iki yarısını karşılıklı etkileşimi ve teması olan bütünleyici parçalar olarak görüyordu. Braudel, Akdeniz tarihini anlamanın tek yolunun, onu Avrupa ve “Doğu” yani “Osmanlı” diye parçalara ayırmak değil de bunları bütünleyici parçalar olarak görmekten geçtiğine inanıyordu. Onun Akdeniz tarihi yorumu, tarihî gerçeklere seleflerinin herhangi birinden çok daha yakındı. Braudel, bir sosyal coğrafyacı olan Vidal de La Blache’ın öğrencisiydi ve coğrafi determinizm, *longue-durée* boyunca Bergsonvari bir tarihsel evrim gibi kavramlarla tarih çalışmalarına devrimsel yeni metotlar getirmişti. Aslında birçok açıdan Braudel, total tarih kavramını geliştiren Lucien Febvre ve Marc Bloch’un açtığı yolu takip ediyordu. Bu yaklaşım, toplumun izole olaylar ve yapılardan oluşmadığını, verili bir kuramsal ve çevresel çerçevenin konteksti içindeki bir bütün olarak var olup değiştiğini vurguluyordu.

Braudel, bu maddî tarihe vurgu yapan total tarih kavramını Osmanlı da dâhil olmak üzere Akdeniz toplumlarını incelediği çalışmasında uygulamıştır. Ancak, Osmanlılar hakkında bilgilerinin kısıtlı olduğunu belirtmiş ve imparatorluğu “önemli bir belirsizlik alanı” olarak tanımlamıştır. Braudel, 1940’ların sonunda *Akdeniz*’i yazarken Osmanlı kurumları ve ekonomik koşulları hakkında ayrıntılı çok az çalışma vardı ve sık sık kusurlu ikincil kaynaklara bağımlı kalmak zorunda olması ciddi yorum hatalarına kapı açtı. Ancak bütün hatalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok temel meselesi üzerine çok iyi yazıları olan yetenekli bir tarihçiydi ve çalışmaları gelecekteki araştırmalar için çok sayıda soru ortaya çıkardı. Braudel tarafından ortaya konan soruların her biri Osmanlı tarihçileri için yeni alanlar açtı ve *Akdeniz*, şüphesiz Türk tarih yazımında çok derin bir iz bıraktı. Barkan, Braudel’in eseri hakkında bir eleştiri yazısı yazarak Türkiye’de kamuoyuna sunan ilk Türk tarihçisiydi. Aynı zamanda kendi araştırmalarını da Braudel’in soruları yönünde geliştirmişti. Kısa süre sonra ben

de Mustafa Akdağ'ın Osmanlı Türkiyesi'nin ekonomik koşulları üzerine olan bir makalesine yazdığım eleştiri yazısında, Osmanlı gerçeklerinin incelenmesinde Braudel'in tarihsel kavramsallaştırmasının önemine değindim. Bu makalede, Braudel'in Akdeniz ekonomisini etkilediğini düşündüğü Amerikan gümüşü istilâsı ve 16. yüzyıl Avrupa demografik patlaması gibi global fenomenleri özellikle vurguladım. Barkan'ın daveti üzerine Braudel'in Türkiye'ye gelmesiyle kendisiyle tanışma imkânı buldum. Braudel'in yaklaşımının dünya tarihi yazımındaki yeri bugün genelde kabul görmüştür, ancak Türk tarih yazımındaki rolü de eşit derecede önemlidir. Braudel *Akdeniz*'in ikinci baskısını hazırlarken, Barkan, Osmanlı fiyat tarihiyle ilgili araştırmalarının sonuçlarını onunla paylaşmıştır.

Osmanlı tarihinin tahrifi bir dizi sebepten kaynaklanabilir. Kaynakların kritiğe tâbi tutulmadan kullanılmasının yol açtığı sorunlar varken, en büyük problem milliyetçi ya da diğer doktrinlere (Marksist vs) taraf olmaktan doğmaktadır. Bunların etkileri Balkan ya da Arap tarih yazımında görülebilir. Bölgesel milliyetçi önyargılarından öte daha geniş kapsamda bir anti-Osmanlı önyargısından kaynaklanan bozulmalar da bulunmaktadır. Bu gibi önyargıların kaynağı da Avrupa merkezcilik veya sömürgecilik gibi politik akımlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız bir politik yapı olarak ortaya çıkışına ve Batılılaşma yanlısı ideolojilerin hâkimiyetine rastlayan modern Türk tarih yazıcılığının başlangıç aşamalarında Osmanlı tarihi soğuk bir laik bakış açısıyla yorumlanıyordu. 20. yüzyılın başında Orta-Doğu ve Balkanlar'daki politik gelişmeler bağlamında düşünüldüğünde bu milliyetçi önyargılar anlaşılabilirdi. Bu bölgelerde ulusal bağımsızlık öncesi, Osmanlı rejiminin baskıcı ve gerici olarak kötülenmesi ulusal uyanış ve kendini gerçekleştirme için kaçınılmaz bir önkoşuldu. Bu teoriye göre Balkan halklarının kalkınma potansiyeline Osmanlı hâkimiyetindeki yüzyıllarda gerici, zorba ve sömürücü Türk yönetici sınıfı tarafından ket vurulmuştur. Balkan tarihçilerinin hiçbiri vergi mükellefi *reâyâ* statüsündeki çok sayıda Müslüman çiftçinin yerli çiftçilerle yan yana yaşadığı gerçeğini görmek iste-

miyor. Müslüman ve gayrimüslim *reâyâ* aynı topraktaki komşular olarak aynı maddî koşullar içindeydi ve aynı hayat standardına tâbiydi. Osmanlı sömürüsü Batı Avrupa karşısındaki yüzyıllar süren gerilik için bir günah keçisi işlevi görüyordu. Ancak, II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Osmanlı arşiv kayıtları ve belgeleri kullanılmaya başlandı. Bu gelişme, tarih yazımında literatürde bulunan bazı gizli Osmanlı karışıklığının inanırlığına gölge düşürecek revizyonist trendlerin doğmasına yol açtı. Arşiv çalışmalarında öncü olan Macar tarihçileriydi. Lajos Fekete ve halefleri Osmanlı arşiv çalışmalarına önemli katkıda bulunmuşlardır. Macar tarihçileri Yugoslav, Bulgar, Rumen, Arnavut ve Yunan tarihçiler takip etti ve kendi ülkelerinin erken modern dönem tarihleri için en güvenilir kaynak olarak Osmanlı arşiv kayıtlarını kullanmaya başladılar. Bu belgeye dayalı çalışmalar genelde kurumsal tarih, demografi, sosyal ve ekonomik koşullar, şehirleşme konularında yoğunlaşmıştır. 1970'lerden itibaren Arap tarihçileri de Balkan meslektaşları gibi Osmanlı arşivlerinde çalışmaya başladılar.

Osmanlı tarihini etkileyen diğer entelektüel eğilimler arasında sosyolojik teori hatırı sayılır bir role sahiptir. Hem Marksist hem de Weberci ekolden gelen sosyal tarihçiler ve sosyologlar, modellerini Osmanlı tarihine uygulamaya çalışmışlardır. Bu farklı metotlar, yeni, bazen de ilginç araştırma güzergâhları ortaya çıkarmıştır. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine dair hâlâ yeterince çalışılmamış ve anlaşılamamış geniş alanlar bulunduğu için sosyal bilimciler tarafından yapılan erken genellemeler spekülatif kalmış ve olgusal temele oturtulamamıştır. Ancak, sosyologların kavramları ve genellemeleri tarihî araştırmalardaki soruları formüle etmek için faydalıdır. Sınıf çatışması veya patrimonyalizmden ilham alan ve tarih yorumlarında Karl Wittfogel ve Eisenstadt gibi tarihsel sosyologlardan etkiler görünen yeni bir Osmanlı tarihçileri kuşağı gelişti.

Son yıllarda Osmanlı tarihindeki ana problemleri tarihsel sosyolojinin sunduğu teorik perspektiften ele alan çalışmalar çoğaldı. Bu yaklaşımın temelinde, bu metodolojilerin tarihsel araştırmalardaki karmaşık sorunları, araştırmacı, belgeye ve anlatıya da-

yalı birincil kaynakları kullanmak için gerekli bilgi ve beceriye sahip olmasa bile kendisi çözebilecek kadar güçlü yorum araçları olduğu varsayımı bulunmaktadır. Eğer tarih için uygun bir iş varsa o da zaman ve mekândan münezzehe genellemeler formüle etmek değil, zaman ve mekânda somut olayları incelemektir. Bu yüzden son zamanlarda tarihçiler arasında gelişen *hermeneutik* metin çalışmaları pozitif bir gelişme ve gerekli bir tepki olarak görülmelidir.

Çağdaş Osmanlı tarih yazımındaki yerimi en eski çalışmalarıma göre tanımlamak isteyenler, 1940’larda tarih yazmaya başladığımdan beri düşüncelerimin geçirdiği evrimi göremiyorlar. Tarih yazılarım birçok farklı dönemi kapsıyor. Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki öğrencilik yıllarımda Yusuf Akçura’nın ders notlarında Marksist tarih yorumuyla tanışmıştım. Marksist tarih yorumu, Türkiye’de sol devrimci hareketlerin ağırlık kazandığı 1970’lerde en etkili dönemini yaşadı. O yıllarda ekonomik bunalım yüzünden iş bulamayan öğrenciler, Türkiye’nin sosyal ve ekonomik kalkınma problemlerini Osmanlı mirasında aradılar. Araştırmalarını Osmanlı sosyal yapısı üzerinde yoğunlaştıran genç yazarların çoğu, Türk kalkınma problemlerinin Marx’ın “Asya Tipi Üretim Tarzı” teorisiyle açıklanabileceğini düşünüyorlardı. Teorilerini desteklemek için ampirik kanıt ararken temelde Barkan, Akdağ ve benim araştırmalarımın faydalanıyorlardı. Marksist yazarlar tarafından ortaya konan sorunlar, Braudel’in eserindekilere benziyordu. Türkiye’de Marksist tarih ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri Sencer Divitçioğlu idi.

Divitçioğlu, teorik model olarak Asya Tipi Üretim Tarzı’nı almıştı. O günlerde eserleri Türk tarihçileri ve sosyal bilimcileri arasında uzun süreli bir etki yapmıştı. Yeni kuşak tarihçilerden benimle de çalışmış Huri İslamoğlu-İnan ve sosyolog Çağlar Keyder bu yeni araştırma ekolünün en iyi temsilcilerindendir. Araştırmalarında kullandıkları temel model Marx’ın toplumsal formasyon-sosyal oluşum kavramıdır. Bu kavram, Braudel’in “Total Tarih” kavramına paraleldir. Huri İslamoğlu-İnan, bir tarihçi ola-

rak, klâsik “Asya Tipi Üretim Tarzı” teorisini modifiye etmiş ve eserlerinde Osmanlı sosyal sisteminin diğer Asya toplumlarından farklı yanlarını açığa kavuşturmaya çalışmıştı. 1980’ler boyunca ben de Asya Tipi Üretim Tarzı teorisi tartışmaları tarafından ortaya atılan sorular üzerinde eş zamanlı bir uğraş verdim. Özellikle yabancılaşma, toprak mülkiyetinin belli gruplarda yoğunlaşması ve çiftçinin sömürülmesi, Osmanlı toprak rejiminin, fiyat hareketlerinin ve kır-kent ilişkilerinin karakteristikleri gibi sorunların üzerine ışık tutabilecek verileri toplamak için arşiv çalışmalarına ağırlık verdim. Asya Tipi Üretim Tarzı teorisinin Osmanlı örneğinin bazı unsurları için yetersiz bir açıklama olduğu ilk anda gözüme çarpmıştı. Arşiv çalışmalarım, kuşkuyla yer bırakmaksızın, klâsik dönemde (1450-1600) Osmanlı toprak mülkiyet sisteminin temelinde, son derece merkezileşmiş bürokratik devlet yapısı çerçevesinde geniş çiftçi hânesi kitlelerinin verimlilik kapasitesini düzenleme amacıyla oluşturulmuş *çift-hâne* adlı bir sistemin olduğunu ortaya çıkardı. Öyle görünüyor ki, Marx’ın Hint yarımadasındaki sosyal ilişkileri inceleyerek geliştirmiş olduğu teori, genel-geçer bir fenomeni değil, özel bir tarihsel durumu yansıtıyordu. Marx tarafından öne sürülen teori, çiftçi sınıfının tarımsal artı değerinin sömürücü askerî efendiler tarafından kaba kuvvetle çekilip alındığıydı. Böyle bir teori, Marx’ın kendi teorisi olan ve temeli üretim ilişkilerine dayanan toplumsal formasyon teorisıyla de çelişiyordu. Bu uygulamalar, Asya Tipi Üretim Tarzı teriminin çağrıştırdığının aksine Asya’da yaygın değildi. Asya Tipi Üretim Tarzı teorisi, sosyal yapının ekonomik yollarla değil, bu sınırlı kontekst içerisinde politik baskıyla çevrildiğini öne sürüyordu. Diğer taraftan Osmanlı *çift-hâne* sistemi arşiv kayıtlarıyla belgelenen süreçlerin gösterdiği özel bir ekonomik bağdır.

1977’de Immanuel Wallerstein, Fernard Braudel Araştırma Merkezi’nin kuruluşunda Binghamton’da uluslararası bir konferans düzenledi. Bu konferansta Braudelyan ekolünün Osmanlı sosyal ve ekonomik tarih araştırmalarındaki etkileri üzerine bir bildiri sundum. Bildiride, ayrıca Braudel’in yaklaşımının getirdiği bazı sorular üzerindeki araştırmalarımın bir özetini de verdim.

Wallerstein'ın ilgisi çoğunlukla bu büyük imparatorluk kara parçasının Batı odaklı kapitalist dünya ekonomisindeki yeri sorunu üzerine yönelmişti. Wallerstein'ın çevreleşme teorisi çerçevesinde Osmanlı ekonomisinin ne zaman, nasıl ve ne ölçüde Avrupa dünya ekonomisine eklemlendiği (çevreleştiği) soruları üzerinde duruldu. Wallerstein'ın görüşleri Türk tarihçilerinin oldukça ilgisini çekti ve o yılın sonunda Ankara'da Türkiye'nin ilk Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi toplandığında Wallerstein da davet edildi. Bu konferansta Çağlar Keyder ve Huri İslamoğlu-İnan, diğer genç sosyolog ve tarihçilerle beraber Wallerstein ile tanışma fırsatını elde ettiler ve daha sonra Binghamton'daki yeni merkeze öğrencilerini gönderdiler. Binghamton'daki New York State Üniversitesi'nde bir çalışma grubu oluştu ve Çağlar Keyder de daha sonra merkeze bu üniversitenin sosyoloji bölümünün bir üyesi olarak katıldı. Adı geçen araştırma grubu, çeşitli konferansların sponsorluğunu yaparak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Wallerstein'ın çevreleşme teorisi bağlamında yeri sorunu üzerine yayınlar hazırlayarak aktif rol aldı. Binghamton'da başlayan bu araştırma trendi kısa sürede diğer mahfillerden de takipçiler buldu. McGowan'ın Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerine olan kitabı bu yeni çalışma ekolünün en güzel örneklerindendir.

İslamoğlu ve Keyder de Asya Tipi Üretim Tarzı teorisi ve çevreleşme üzerine düşündürücü bazı çalışmalar yayınladılar. Wallerstein'ın görüşüne göre Osmanlı İmparatorluğu, Çin gibi neredeyse kendi kendine yeterli bir imparatorluk ekonomisine sahipti. Wallerstein'a göre temelde Avrupa'nın kapitalist dünyasından bağımsız kalan bu tip imparatorluk ekonomileri ayrı bir kategori temsil ediyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu onu Avrupa ile yakın ticarete çeken coğrafi konumu ve Doğu Akdeniz'deki uzun kıyıları ile Çin'den ayırıyordu. Osmanlı İmparatorluğu pamuk, deri, yün ve boya gibi Avrupa sanayiinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri temin eden önemli bir kaynaktı. Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yakın ticaret ilişkileri zamanla o kadar ilerledi ki, Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik yapısını değiştirmeye başladı. Wallerstein ekolü, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun

süren çevreleşmesinin bu koşullarda gerçekleştiğini savunuyordu. Binghamton'daki araştırma grubu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çevreleşme sürecini incelemek üzere ampirik çalışmalar yapmaya başladı. Çalışmalara göre öyle görünüyordu ki, Osmanlı ekonomisinin çevreleşmesi 18. yüzyılın ikinci yarısından evvel gerçekleşmemişti. Seattle'daki Washington Üniversitesi'nden Reşat Kasaba, bu alanda hâlâ çalışan araştırmacıların önde gelenlerindendir. Türkiye ekonomisinin marjinalleşmesi üzerine olan tartışma yeni bir fenomen değildi ve 1930'lardaki *Kadro* hareketi de Türkiye'nin Avrupa'nın kapitalist ekonomileri tarafından yarı sömürge hâline getirilişini tartışmıştı. Ancak, Wallerstein'ın grubu bu fenomeni çalışmak için daha keskin bir metodoloji geliştirmişti ve geç dönem Osmanlı çalışmalarında gittikçe artan bir etkileri olmuştu.

Belli Başlı Çalışmalar

Doktora çalışmamı 1940-1942 yılları arasında tamamladım. Doktora tezimin konusu Bulgaristan'daki Tanzimat reformlarıydı. Araştırmalarım sırasında, İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda Bulgar sorununa dair II. Abdülhamid tarafından derlenmiş özel bir belge koleksiyonu bulabilme şansına eriştim. On ciltten oluşan bu belgeler Başbakanlık Arşivleri'nde saklanmıştı. Özellikle 1841 ve 1850 Vidin ayaklanmaları ile ilgili belgeleri inceledim. Eyaletin valisi ve İstanbul'dan gönderilen özel müfettişler tarafından hazırlanan raporlar, toprak sahipleri ile Bulgar çiftçiler ve marabalar arasındaki toprak anlaşmazlıklarının bu isyanların temelinde yatan asıl neden olduğunu gösteriyordu. Bosna-Hersek'te benzer reformlar gerçekleştirilmeye çalışıldığında da toprak anlaşmazlıklarına ve marabalar arasında memnuniyetsizlik ve ayaklanmalara yol açmıştı.

Böylece daha doktora tezi zamanında toprak mülkiyeti ve köylü problemleri gibi sorunlara dikkatimi yöneltmeye başlamıştım. Aynı zaman Ömer Lûtfi Barkan da 16. yüzyıldaki toprak meselesi üzerine çalışıyordu. Akademik kariyerim boyunca toprak ve ilgili sorunlar benim için sürekli bir ilgi merkezi oldu. 1942'yi takip

eden yıllarda doktora tezimi tamamladığımda hem iç hem de dış yönleriyle Tanzimat dönemi Osmanlı tarihi üzerine çalışmalarımı sürdürdüm.

1953'te İstanbul'un fethinin 500. yıl dönümü yaklaşırken Türkiye'deki tarihçiler dikkatlerini bu olayın önemine ve genelde II. Mehmed'in saltanatına odakladılar. Ben de bu faaliyetlerde yer aldım ve arşivlerde Osmanlı tarihinin bu dönemine ait bilgi toplamaya başladım. 1953'ten bu yana 15. yüzyıl Osmanlı tarihiyle ilgili bu araştırmalarımdaya dayanan birçok yayın neşrettim. Başbakanlık arşivlerinden sağladığım II. Mehmed dönemi ile ilgili bilgiler dışında Bursa Şeriyye Sicilleri'nde (mahkeme kayıtları) de önemli bilgiler olduğunu keşfettim. Bursa Kadı Sicilleri 1460'lardan başlıyordu ve II. Mehmed'in saltanatının son üç yılı (1479-1481) kalın bir defterde bulunuyordu. Bursa Sicilleri'ndeki bilgiler çoğunlukla şehir hayatıyla ilgili olduğu için ilgi alanlarım Osmanlı sanayiine, şehirciliğine, ipek ticaretine ve kadının idarî faaliyetlerine kaymıştı. Araştırmaya başladıktan kısa bir süre sonra sicillerin Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi için başlıca kaynaklardan biri olduğunun farkına varmıştım. Daha sonra İstanbul Şeriyye Sicilleri'ni de kullandım. Osmanlı tarihi araştırmalarımdaya yıllar boyunca kullandığım belgelerin önemli bir kısmı yerel mahkeme kayıtlarından gelmiştir.

1935-1950 yılları arasındaki dönemde bu kayıtlarda kendi çalışmalarımdaya başlamadan önce Halkevleri çatısı altında birtakım araştırmalar yapılmıştı. Büyük ölçüde lise öğretmenleri tarafından gerçekleştirilen bu çalışmaların çoğu, zor bulunan bazı dergilerde yayınlanmıştı. İllerdeki yerleri yüzünde bu kayıtlar genellikle Ankara ve İstanbul'daki profesörlerin kullanımına uzak kalmıştı. 1935-1950 yılları arasındaki dönemin yayın çabaları, tutarlı standartların sağlanamayışı ve organizasyon eksikliği gibi sorunlardan mustarıpti. Ancak, yayın hataları ne olursa olsun, sicillerden seçilen orijinal belgeler külliyatı, yerel ekonomik durum, kırsal bölgedeki popüler hareketler, eşkıyalık gibi birçok önemli konuda birinci elden bilgi sağlıyordu. Daha sonraki yıllarda Osmanlı şehirlerindeki kadı sicillerinden çıkarılan bilgilere dayalı yerel çalış-

malar, imparatorluğun diğer tarafları için de popüler oldu. Sonraları Suriye, Mısır ve Balkan ülkelerinin tarihçileri, kendi tarihleri için Osmanlı sicillerinin önemini kavradılar. Suriye'de Abdülkerim Refik, Mısır'da André Raymond ve A.A. Abdurrahim, Bulgaristan'da G. Galabov, Berov ve S. Dimitrov, Bosna'da Hamid Krashevliavić, A. Sućeska, H. Shabanović, Hamid Hadzibegić ve diğerleri bu yerel kayıtlara dayalı çalışmalar yayınladı. Türkiye'de ise önce müzelerde ve illerdeki bazı belediye tesislerinde bulunan kayıtların bir araya toplanarak Ankara'daki Millî Kütüphane'ye aktarılmasına karar verildi.

1953'ün sonlarına doğru, ilgi alanlarım ve araştırma sahalarım açıklığa kavuşmuştu. Araştırmalarımın genel eksenini, toprak meselesi ve Osmanlı timar sistemi, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi ve 15. yüzyıldan bu yana Osmanlı'da şehirleşme idi. Başbakanlık arşivlerinde II. Mehmed dönemine ait tahrîr kayıtları üzerindeki araştırmalarımı sürdürürken, Mehmed'in babası Murad dönemine ait son derece ilginç ve önemli bir belgeye rastladım. 1432'den kalma bu kayıt, Arnavutluk'taki Arvanid Sancağı'nın timar defteriydi ve 1954'te bu kaydı bir kitap olarak yayınladım. Bu, Osmanlı'ya ait yayınlanmış ilk tam *tahrîr* kaydıydı. Bu alandaki tek erken eser Lajos Fekete'nin Macarca yayınladığı *Estergon Tahrîrleri* idi. Arnavutluk timar kayıtları 1432-1455 dönemiyle ilgili belgeleri içeriyor ve Osmanlı timar rejimine ışık tutacak önemli bilgiler sağlıyordu. Ayrıca, Osmanlı'nın Arnavutluk'a yerleşmesi ve Osmanlı timar sistemine entegre olan yerel Hristiyan ailelerin kimlikleri ile ilgili bilgiler de vardı. Aynı zamanda üzerinde çalıştığım II. Mehmed dönemine ait diğer kayıtlar da Osmanlı kontrolündeki Balkanlar'ın diğer bölgelerinde Hristiyan timarlı sipahilerin varlığını ortaya çıkardı. Bu araştırma sonuçları bana Osmanlı öncesi rejimi temsil eden feodal-askerî aristokrasinin Osmanlı toplumunda sipahi olarak statüsünü sürdürdüğünü gösterdi. Bu keşif, Osmanlı fethinin İslâm hukukuna uygun şekilde otomatik olarak bütün gayrimüslim toprak sahiplerinin topraklarına el konulmasına yol açtığı iddialarının asılsız olduğunu gösteriyordu.

1956 yılında Dr. Robert Anhegger ile II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerine ait bir kanûnnâmeler külliyyatının edisyonunu yaptım. Eş zamanlı olarak Nicoara Beldiceanu tarafından bu kanûnnâmelerin Fransızca versiyonları hazırlanmış, Franz Babinger ise metnin bir tıpkıbasımını yayınlamıştı. Bizim edisyonumuz basıldıktan sonra hazırlanan bu tercümede birçok ciddi hata vardı. Tercüme üzerine yazdığım eleştiri, maalesef bir arkadaşımı daha kaybetmeme sebep olmuştu.

Osmanlı kanûnnâmeleri ve tahrîrleri üzerine yaptığım araştırmalar sonucunda Osmanlı toprak rejimi ile ilgili önemli bir sonuca varmıştım. Artık araştırmalarımı dayanarak Osmanlı vergi sisteminin kökeni ve genel karakterini tanımlamaya hazır olduğumu hissediyordum. “Raiyyet Rûsûmu” adlı makalemde *çift-resmî* gibi vergilerin aslında çiftçinin sosyal ve hukukî statüsünü tanımlayan ve belirleyen daha genel bir sistem bağlamında anlaşılması gerektiğini ilk defa ortaya koydum. Bu sistemin prensiplerine göre, bir çiftçi ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklükte bir arazi parçasını ekip-biçen biri tam *çift-resmî* ödüyor, bunun yarısı büyüklükte bir araziye ekip-biçenler, topraklı köylü sınıfının ikinci grubunu oluşturuyor ve yarım *çift-resmî* ödüyor; yarım çiftlikten az toprağa sahip olanlar ise topraklı köylü sınıfının en alt tabakasını oluşturuyordu. Bu kategorilerin, sosyal ve ekonomik statüyü belirleyen önemli kategoriler olduğu, vergi mükelleflerini bu üç kategoriden birine atayan tahrîr kayıtlarıyla açıklığa kavuşuyordu. Ayrıca arazi ile araziye işleyen ailenin aynı birim olarak beraber kaydedildiği de ortaya çıkıyordu. Belli bir iş gücü potansiyeli taşıyan çiftçi aileleri kayıtlara bireyler olarak değil, *çift-hâne* gibi üretim birimleri olarak girmişti. Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı’daki imparatorluk toprak rejimi bağlamında köylerin ve kasabaların sosyal kategorilerini tanımlayan şey *çift-hâne* idi.

Böylece, Osmanlı idaresi, merkezî kayıtlar vasıtasıyla bütün bir kırsal ekonominin toprağını ve iş gücünü düzenliyor, kategorize ediyor ve kendi kontrolü altında tutuyordu. Araştırmalarım, imparatorluk idarî sisteminin özünü oluşturan bu sistemi ortaya

çıkarmıştı. Tahrîr sisteminin kendisi de dâhil olmak üzere diğer bütün temel Osmanlı idarî uygulamalarını ve biçimlerini belirleyen temel sistem bu *çift-hâne* sistemiydi. Ayrıca, vergilerin ve toprağın miktarını ve karakterini de bu sistem belirliyordu. Daha sonraki araştırmalarımda, Osmanlı öncesi dönemlerde kuru tarım yapılan bölgelerde toprağı ve tarımsal iş gücünü düzenlemek için benzer sistemlerin olduğunu gördüm. Geç Roma döneminden bu yana Akdeniz topraklarındaki imparatorluk yöneticileri ana gelir kaynakları olan toprak ve çiftçi üzerinde kontrol sağlamak için bu tür sistemler geliştirmişlerdi. Osmanlılar kendilerine has çok az değişiklik getirmişler, sadece var olan normları ve uygulamaları sürdürmüşlerdi. Esas amaçları, fethedilen yerlerdeki çiftçi toprak-aile birimlerini, verimli vergi kaynağı yapılar olarak koruyabilmektir. Osmanlıları çiftçi toplumunu etkileyecek radikal değişiklikler yapmaya teşvik edecek çok az sebep vardı ve bununla pek ilgilenmediler. Fethettikleri kırsal bölgelere ne sosyal ne de dinî bir devrim götürdüler.

Tahrîr kayıtlarındaki son derece zengin Osmanlı arşiv kayıtları sayesinde imparatorluğun kırsal kesimindeki maddî koşulları ortaya koymak mümkündür. Osmanlı kayıtları ve Osmanlı rejiminin sosyal ve kurumsal muhafazakârlığı bilgisiyle donanmış olarak Osmanlı öncesi Selçuklu, Bizans hatta Roma dönemlerinde Anadolu ve Balkanlar'daki çiftçi hayatı ve kırsal yaşam koşullarının oldukça iyi bir resmini yeniden çizebiliriz. Osmanlı öncesinden çok az belge kaldığı için bu dönemlere ait bilgilerimiz hâlâ muğlaktır. Fakat Osmanlı *çift-hâne* sistemi hakkındaki ayrıntılı bilgilerimiz ışığında bu önceki rejimlerin bazı unsurları açıklığa kavuşturulabilir. Böylece Osmanlı "Raiyyet Rûsûmu" üzerine olan özgün çalışmamız hem Osmanlı hem de karşılaştırmalı kon tekstlerde geniş bir yeni araştırma alanı ortaya çıkarmıştır.

Bir ampirik tarihçi olarak çalışmamın en hayatî önemi haiz yanlarından birinin belge ve metin yayını alanındaki çabalarım olduğunu düşünüyorum. İlk dönemlerde bu alandaki mesaimi Tanzimat reformlarıyla ilgili belgelere yönlendirmiştim. Yukarıda bahsettiğim gibi 1954'te Arvanid Sancağı timar defterinin tam

edisyonunu yayınladım. Aynı zamanda Fâtih Sultân Mehmed'in saltanatına ve Bursa şehrine dair bazı belgeler yayınladım. Bursa hakkındaki belgeler serisi (500'den fazla) *Belgeler* dergisinde bir dizi olarak devam etti. Daha sonraları Kefe limanının 1487-1490 yılları arasındaki gümrük kayıtlarını yayınladım.

Belli Başlı Projeler

Kariyerim boyunca Osmanlı tarihi alanında gelecekteki çalışmalar için temel teşkil edeceğini düşündüğüm bir dizi uzun soluklu proje gerçekleştirdim. Bunlardan bazıları nihayete erdi, bazıları ise devam etmekte.

Bu projelerden biri Bursa Sicillâtı ile ilgili. Bu kayıtlar üzerine 1950'lerde çalışmaya başladığımda Bursa'da I. Mehmed medresesindeki odalardan birinde toz toprak içinde yığınlar hâlinde duruyorlardı. Bursa'da yıllarca çalıştıktan sonra bu önemli belgeler için yeni bir yer bulmak amacıyla Ankara'daki Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bir koruma ve kataloglama programı önerdim. Bu fikir hevesle kabul edildi, fakat ilk aşama kayıtları yeniden ciltleme için Topkapı Müzesi'ne gönderilmeyi öngördüğünden kendi önerimin başarısının kurbanı oldum. Kayıtlar İstanbul'a temizlenme, onarım ve yeniden ciltlenme için gönderildiğinde uzun bir süre araştırmaya kapalı kaldılar. En sonunda kayıtlar Bursa'ya döndü ve Arkeoloji Müzesi'ndeki özel arşivde saklanmaya başlandı. Siciller Bursa'ya döndüğü gibi, hem Türk hem de uluslararası bilim camiasının dikkatini çekti ve bunlara dayalı yayınlar arttı.

Daha sonra 1980'lerde, imparatorluk başkentinin tarihi hakkında potansiyel bir kaynak olabilecek İstanbul Sicillâtı'na dikkatimi verdim. İstanbul Sicillâtı şimdi İstanbul Müftülüğü'ndeki arşivde ve yaklaşık 10.000 ciltten oluşmaktadır. Bu arşiv, İslâmî bilimlere, özellikle İslâm hukukuna karşı bir ilginin uyandığı II. Abdülhamid (h. 1876-1909) döneminde oluşturularak şeyhülislâma bağlanmıştı. II. Abdülhamid döneminde arşiv özenle tasnif edilmiş ve bir katalog hazırlanmıştı. Bu arşiv sadece İstanbul için değil, daha genel olarak Osmanlı şehir hayatı, sanayi, ticaret ve

hukuk tarihi için birinci dereceden önemli bir kaynaktır. Uzun süre, bu önemli Osmanlı tarihi kaynağını tam anlamıyla kullanabilmek, araştırma sonuçlarını yayınlamak ve dağıtmak için bir çeşit kurumsal çerçeve geliştirmeye ihtiyaç olduğunu düşündüm. Bizans İstanbulu üzerine değerli birçok bilimsel yayın hazırlanırken Osmanlı şehri için bu kadar büyük bir kaynağın atıl kalması ve neredeyse tamamıyla görmezden gelinmesi utanç vericiydi. Bu önemli kaynağın da Başbakanlık ve Topkapı arşivleri ile eşit derecede önemli belli başlı bir araştırma merkezi olarak tanınması konusunda kararlıyım. Kafamda bu fikirle, önce değerli İstanbul Müftüsü Selâhattin Kaya ile daha sonra da onun vasıtasıyla müftülük arşivindeki yardımcısı Abdülaziz Bayındır ile görüştüm. Derhâl Chicago'daki bazı doktora öğrencilerimi burada araştırma yapmaları için teşvik ettim. Ayrıca, İstanbul Sicillâtı'na dayalı yayın çalışmalarını üstlenecek ehil araştırmacılardan oluşan küçük bir ekibi kurma gibi bir düşüncem de vardı. Profesör Aptullah Kuran ve Boğaziçi Üniversitesi'nden Zafer Toprak'a danışarak bu projenin desteklenmesi için bir yapı oluşturulması hususunda tavsiyeler aldım. Zamanın Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'a da konu hakkındaki düşüncelerini sorduk. Daha sonraları planlama komitesi Nurhan Atasoy, Cemal Kafadar ve Gülrü Kafadar'ı da kapsayacak şekilde genişledi, ancak mâli kaynaklarımız yetersiz olduğu için projenin gerçekleşmesi gecikti. Sonunda projenin Koç Firması'nın sponsorluğunda İstanbul Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Merkezi'nde gerçekleştirilmesinde karar verildi. Projenin ilk aşamalarında üç asistandan oluşan yarı zamanlı araştırma ekibi bilgiyi sistematik şekilde işlemek için çalıştı.

Dünyada kendi ulusal tarihleri üzerine Türkler kadar zengin tarihî kaynaklara sahip çok az halk var. Türkiye'deki arşiv materyali çeşitliliği eşsiz. Türk tarihi üzerine çalıştığım son elli yıl içerisinde, öncelikler oluşturmayı, arşivlerin bilimsel tasnifini yapmayı ve Türk arşivlerine erişimin kolaylaştırılmasını kuvvetle savundum.

1985'te İstanbul'da eski Büyükelçi Sayın İsmail Soysal ile arşiv sorunu üzerine bir konferans serisi düzenledik. Başbakan Sayın

Turgut Özal ve bir kısım arşiv teknisyeni ve uzmanı bu konferanslarda bulundu ve sonuçta arşivin geliştirilmesi ve modernize edilmesi için geniş devlet fonları ayrılmasına karar verildi. Şu anda İstanbul'daki Osmanlı arşivleri, Londra ve Paris arşivleri ile denk bir uluslararası bilimsel araştırma merkezi olma yolunda ilerliyor. Yüzlerce personel, arşivlerdeki milyonlarca belgeyi tasnif etmek için çalışıyor ve Türkiye'de ilk defa eğitilmiş bir arşiv kadrosu iş başında. Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden 20'den fazla bağımsız devlet türediğini düşünürsek, bu ülkelerdeki tarihçilerin kendi geçmişlerini aydınlatmak için Osmanlı arşivlerini kullanma ihtiyacı hissedecekleri aşikârdır. Buna ilaveten Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve Roma imparatorlukları gibi dünya tarihinin büyük imparatorluklarından biridir ve Osmanlı tarihçileri ve diğer tarihçiler dışında sosyologların ve sosyal bilimcilerin de özellikle ilgisini çekmektedir. Örneğin, Karl Wittfogel ve Eisenstadt eserlerinin bir bölümünde Osmanlılar örneğini incelemişlerdir.

Yayın kurulunda görevli olduğum Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı *Belgeler* dergisi 1964'ten bu yana kesintisiz yayınlanmaktadır. Bu dergi, Osmanlı tarihi ile ilgili belgelerin yayınlanmasında ana basın organlarından biri olarak görev yapmaktadır.

Osmanlı tarihi araştırmalarında en önemli arşiv kaynaklarından biri de 260 cildi aşan hacmiyle *Mühimme* defterleridir. *Mühimme* defterleri Dîvân-i Hümayûn'da tartışılan meseleleri *fermân* biçiminde özetleyen kayıtlardır. 30 yıldan fazla bir zaman önce Türk Tarih Kurumu'na bütün *Mühimme* defterlerini ciltler hâlinde basmayı önerdim. Önerimin aslî unsurları şunlardı:

- Her *Mühimme* defterinin önce tıpkıbasımı yayınlanacak.
- Her *Mühimme* defteri isimler ve teknik terimleri içeren ayrıntılı bir alfabetik indekse sahip olacak.
- Her cilt, o cildin kendine has özelliklerini belirten bir önsöze sahip olacak.

Bu planın bilimsel topluluğun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayacağını düşünüyordum. Bu defterlerin içeriklerinin özetlendiği ve metinlerin modern Türkçe versiyonlarının basıldığı daha önceki çabalar, ciddi bilim adamlarının ve tarihçilerinin gereksindiği

kaynağı sunmaktan uzaktı. Maalesef, kurumun yönetim komitesi, teklifimi çok mâliyetli olacağı gerekçesiyle reddetti. Ret oyu verenler arasında meslektaşlarımın bulunduğunu hatırlayıp hayal kırıklığı duyarım. Proje gerçekleşmiş olsaydı 260 ciltlik setler dünyanın büyük üniversitelerinin kütüphanelerinde bütün ciddi Osmanlı çalışmalarına kaynak teşkil etmek üzere hazır bir şekilde bekliyor olacaktı.

Diğer bir önemli defter serisi de Başbakanlık arşivlerindeki *tapu tahrîr* defterleridir. Sayısı 2000'den fazla olan bu defterler bugün çoğunlukla İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde; ancak bir kısmı da Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndedir. Bu belgelerin önemi, ilk defa merhum Ömer Lûtfi Barkan'ın çalışmalarıyla ortaya çıkmıştı. 1940'lardan bu yana hem Türkiye içinde hem de uluslararası alanda aktif bir yayın konusu olmuşlardır. Ancak, yayın konusundaki heveslere rağmen bilimsel ihtiyaçlara cevap veren ideal bir yayın metodu henüz bulunamamıştır. Örneğin, Macarca yayınlanan ve Macaristan dışındaki bilim adamlarına kapalı olan defterleri ele alalım. Eğer bunlar orijinal dillerinde transkribe edilselerdi uluslararası camiaya daha faydalı olacaktı. Türkiye'deki yayınlarda ise Osmanlı metinlerini sadeleştirme ve modernleştirme gibi talihsiz bir eğilim oluşmuştur. Bence, daha önce *Mühimme* defterlerinde önerdiğim gibi tıpkıbasımlar, indeksler ve notları içeren sistemin bir benzerini kullanmak bilimsel kullanım için en uygun olanıdır. Bu yayınların halkın kullanımı için olmadığı, sadece uzmanların kullanımı için tasarlandığı kabul edilmelidir.

1986'da Türk Tarih Kurumu'na bu kayıtların bilimsel ve sistematik bir biçimde yayınlanmasını sağlayacak bir proje önerdim. Bu projede ilk aşamada I. Süleyman dönemine ait bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bütün bölgelerin defterlerinin bir seri hâlinde yayınlanmasını teklif ettim. Bu yayınları hazırlarken uyulacak esasları yukarıda belirtmiştim. *Tahrîr* defterleri köylerin, kasabaların ve şehirlerin nüfusu ve tarımsal üretimin miktarı ve değeri de dâhil olmak üzere ekonomik koşulları hakkında önemli veriler içerir. Bu sayımlar, devlet tarafından vergi gelirlerini tah-

min etmek ve sosyal grupları belirlemek üzere gerçekleştirilmiştir. Projeye uygun olarak I. Süleyman dönemi Türkiye'si'ne ait bütün *tahrîr* defterleri yayınlandığında, Anadolu'nun bütün demografik ve iktisadî kaynaklarını 400 yıl önceki hâllerıyla ayrıntılandırmak mümkün olacaktır. Türk Tarih Kurumu, bu projeyi genel planlarına almayı kabul etti ve *tahrîr* uzmanlarından oluşan bir komite oluşturuldu.

Sonuçlandırma şansını elde ettiğim projelerden biri de Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin araştırılması için oluşturduğum kalıcı organizasyondur. Bu projeyi başlatmak için uluslararası bir kongre düzenlemeyi tasarladım ve Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Emel Doğramacı ve Ekonomi Bölümü Başkanı Osman Okyar'ın katkılarıyla Hacettepe Üniversitesi ilk kongre mekânı olarak seçildi. İlk kongre 1977'de Ankara'da toplandı.

Dünyada, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, sosyal ve ekonomik tarih, tarihçileri giderek daha fazla ilgi gösterdikleri alanlar olarak ortaya çıktı. 1930'dan sonra Türk arşivlerinin açılmasıyla Türkiye'de ve Balkan ülkelerinde bu alanlarda bir dizi önemli çalışma yapıldı ve Osmanlı tarihinin sosyal ve ekonomik yönleri daha derinliğine incelenmeye başlandı. Bu alanda çalışanlar bir araya getirilerek birtakım yeni araştırma alanları belirlendi ve kongre, Osmanlı çalışmalarının gelişimine pozitif bir katkı sağladı. Müteakip kongreler Strasbourg (1980), Princeton (1983), Münih (1986), İstanbul (1989) ve Aix-en-Provence'de (1992) yapıldı. Bu çabaları devamlı kılmak ve gelecek araştırmaları desteklemek için Uluslararası Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Komisyonu'nu oluşturduk. Kurucu üyeleri Osman Okyar, Emel Doğramacı, Kemal Karpat, Bernard Lewis, Irène Mélikoff, William H. McNeil, Nikolai Todorov ve Immanuel Wallerstein idi.

Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi alanındaki son projem, en son araştırmaları sentezlemeye yönelik bir ders kitabı edisyonunu organize etmek ve yayınlamaktı. Yayıncı (Cambridge University Press) ile olan anlaşmaya göre, imparatorluğun başlangıcından çöküşüne kadar olan dönemi 750 sayfada kapsayacak bu projenin katılımcıları olmaları için Osmanlı tarihinin belirli dönemleri

üzerine çalışan 5 ünlü uzmana teklif götürdüm. Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu. Sonuçta son iki araştırmacı projeden çekildiler. 1300-1600 dönemini ben yazdım. Faroqhi, McGowan ve Quataert ise sırasıyla 19. yüzyılın sonuna kadar olan yüzyılları ele aldılar. Osmanlı para tarihi kısmını Sahillioğlu'nun yerine Şevket Pamuk yazmayı kabul etti. Kitap, bir taraftan Braudel'in şimdi bir klâsik hâline gelmiş olan Akdeniz dünyası üzerine kitabında ortaya attığı soruların bazılarını cevaplamak üzere, diğer taraftan da Wilhelm Heyd'in Levanten ticareti üzerine olan kitabını tamamlamak için tasarlanmıştır. Bu kitapta, şu ana kadar ya eksik anlaşılmış ya da hafife alınmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihinde oynadığı önemli ekonomik rolü hakkıyla gösterdiğimize inanıyorum.

İçinde olduğum bir diğer proje de UNESCO tarafından sponsorluğu yapılan *İnsanlığın Bilimsel ve Kültürel Gelişiminin Tarihi* (*History of the Scientific and Cultural Development of Mankind*). 7 cilt olarak tasarlanan bu eserin 5. cildi 1500-1800 dönemini kapsıyor. Cambridge Üniversitesi'nden Peter Burke ve ben bu cildin editörlüğünü paylaşıyoruz.

Bir dizi derginin yazı kurulunda bulunmanın yanı sıra Osmanlı çalışmalarına adanmış iki derginin kuruluşunda ve sürdürülmesinde aktif rol oynadım. Bunlardan ilki 1969'da Tibor Halasi-Kun ile kurduğum *Archivum Ottomanicum*, diğeri ise 1980'de Nejat Göyünç ve Heath Lowry ile kurduğum *Ottoman Studies* (*Osmanlı Araştırmaları Dergisi*). Bu iki dergi, Türkoloji veya Türk tarihi kontekstindeki diğer dergilerin aksine özellikle Osmanlı çalışmalarına adanmıştır. Bütün bu alanları kapsayan genel dergiler kategorisinde şunlar sayılabilir: Şinasi Tekin ve Gönül Tekin editörlüğündeki *The Journal of Turkish Studies* (Cambridge, MA); *International Journal of Turkish Studies* (Madison, WI); *Turcica* (Paris); *Türk Dünyası Araştırmaları* (İstanbul, 1980). Bunlara ek olarak Viyana'da 1975'ten bu yana Andreas Tietze'nin yönetiminde yıllık olarak basılan *Türkologischer Anzeiger* bulunmaktadır. Bunlar, Türkoloji ve daha özel olarak Osmanlı ile ilgili konularda dünya çapındaki yayınların kapsamlı listesini oluşturmaktadır.

Amerika

1943-1972 yılları arasında Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Osmanlı tarihi dersleri verdim. 1942 yılında asistan, 1943'te doçent, 1952'de ise profesör oldum. 1956'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki derslerime ek olarak Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Osmanlı İdari Tarihi ve İnkılâp Tarihi dersleri verdim. Bu dönemde birçok sefer Amerika'daki çeşitli üniversiteler tarafından konuk profesör olarak davet edildim. 1953-1954 döneminde Columbia Üniversitesi'ndeki Uluslararası İlişkiler Okulu'nda bulundum. 1956'da Harvard Üniversitesi'nde bir yıllık bilimsel araştırma yapmak üzere Rockefeller Bursu'nu kazandım ve 1967'de Princeton Üniversitesi Yakınoğu Çalışmaları Bölümü'nde bir sömestr geçirdim.

1971 öncesinde, tamamen Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmayı hiç düşünmemiştim. Ancak 1971'de Harvard Üniversitesi Tarih Bölümü beni iki ders vermem için davet etti ve bölümün devamlı kadrosuna girmem tartışıldı. Aynı zamanda Pennsylvania Üniversitesi Doğu Çalışmaları Bölümü'nden Profesör Thomas Naff beni 5 yıllık bir sözleşmeyle bölümüne katılmaya davet etti, ancak Türkiye'yi temelli bırakmak konusunda karar veremediğimden bu kadar uzun dönemli bir teklifi kabul edemedim. Bir sene sonra 1972'de, Chicago Üniversitesi'nden, Tarih Bölümü'nde Osmanlı tarihi öğretmemi ve Osmanlı araştırmalarının başında olmamı isteyen güzel bir teklif geldi. Türkiye'de 1970'lerde öğrenci olayları baş göstermişti ve üniversite sınıflarında düzeni sağlamak gittikçe zorlaşıyordu. Koridorlarda silahlar ateşleniyor, öğrenci-polis çatışması günlük bir olay hâline geliyordu. Olaylarda öğrencilerden birçoğu hayatını kaybediyordu. Bu öğrencilerin cenaze törenlerinde fakülte kapatılıyor ve bütün akademik işler sekteye uğruyordu. Bu tip bir atmosferde öğretimi ve araştırma çalışmalarını sürdürmek mümkün değildi. Böylece, Türkiye'den ayrılma fikrimi eşim Şevkiye'ye açmaya karar verdim. Şevkiye ile 1945'ten beri evliydik ve o günlerde fakülte'deki Arapça Bölümü'nün başkanı olmuştu. Chicago'dan gelen teklifi kabul etmenin

onun için önemli bir fedakârlık olduğunun bilinceydim. Bana eşlik etmeyi kabul etti, ben de Chicago'dan gelen teklifi kabul ettim. İki yıl önce doğmuş büyük torunumuz Gökhan'ı da alarak Hyde Park'a yerleştik. 1972'den itibaren Chicago'da yaşamaya başladım. İstanbul gibi büyük bir şehirde büyüdüğüm için Amerika'nın büyük şehirlerinden birindeki hayata kolaylıkla uyum sağladım. Michigan Gölü kıyısındaki evim, üniversiteye 20 dakika yürüme mesafesindeydi.

Ben Chicago'ya vardığım zaman Tarih Bölümü'nün ruhu, *Rise of the West*'in yazarı William McNeil idi. Bu tarih ustasını daha önce Venedik ve Wisconsin, Madison'da olmak üzere iki defa görmüştüm. Chicago Üniversitesi'nde Tarih Bölümü'nü dünyanın bütün bölgeleri üzerine uzmanların toplandığı bir merkez hâline getiren şey, McNeil'in hırsıydı. Böyle bir vizyonla Osmanlı'nın bölümün programında temsil edilmemesi mümkün değildi. Bölümün diğer üyeleri arasında Avrupa uzmanları bulunmaktaydı. Bölümün başkanı olan Karl Morrison Orta Çağ Avrupa Tarihi uzmanı, Eric Cochrane İtalyan Rönesansı uzmanı, Leonard Kriger Avrupa Entelektüel Tarihi uzmanıydı. Asya uzmanları arasında *Asia in the Making of Europe*'un yazarı Donald Lach ve tarihçi Ping-ti-Ho bulunmaktaydı. Bu seçkin bilim adamları grubu Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne dünyanın önde gelen araştırma merkezlerinden biri olarak şöhret kazandırmışlardı. Chicago'da hemen her gün alanında uzman birinin verdiği bir derse katılmak mümkündü. Sosyal bilimlerde disiplinler arası çalışmalar, özel seminerler ve Sosyal Düşünce Komitesi aracılığıyla özellikle destekleniyordu. Dört milyon cildin üzerinde bir koleksiyona sahip olan Chicago Kütüphanesi, ciddi tarihsel araştırmalar için önemli bir destekti. Amerika'nın kütüphanelere olan yatırımı hem eğitimin hem de modernizasyonun teşvik edilmesinde kritik önemi haizdi. Özgün araştırma ve yayınlara birincil derecede önem veren bir kurum olarak Chicago Üniversitesi, profesörlerine öğretim tercihlerini ve önceliklerini belirlemede azami özgürlük sağlıyordu. Sonuçta eğitim programımı, araştırma çalışmalarımı uyumlu bir hâle getirecek şekilde ayarlamayı başararak, boş zamanımı yayın

faaliyetleri için en iyi biçimde kullandım. Chicago Üniversitesi bence bilim adamları için ideal çalışma ortamıydı. 1986'da emekliliğimin ardından, üniversitede aktif oldum ve doktora öğrencilerimin çalışmalarına nezaret etmeyi sürdürdüm. Aynı zamanda meslektaşlarımla yakın ilişkiler kurdum.

Şimdi Chicago Üniversitesi'ndeki Türkiye çalışmalarına dönecek olursak, programın başlangıç tarihinin, Richard Chambers'in Yakınoğu Dilleri ve Kültür Bölümü'ne ilk atandığı yıl olan 1962-1963 akademik yılına dayandığını söyleyebiliriz. Chicago Üniversitesi'ne varışından kısa bir süre sonra Fahir İz, Yakınoğu Dilleri ve Kültürü Bölümü'ne davet edilmişti. İz'in emekli olmasından bir süre sonra yerini Türkoloji alanında üretken bir uzman olan Robert Dankoff almıştı. Chicago Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencileri temel dil eğitimini tamamladıktan sonra Osmanlı kaynaklarını kullanarak özgün araştırmalar yapabiliyorlardı.

Chicago'daki yıllarım boyunca 12 yüksek lisans öğrencisi yetiştirdim ve hepsi de araştırmalarını İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde yaparak özgün doktora tezleri hazırladılar. Kariyerlerinde ilerledikçe Orta-Doğu tarihinin Osmanlı yüzyılları ile ilgili önemli bilimsel yayınlar yaparak katkıda bulundular. Bu öğrencileri yetiştirmekteki temel amacım, onları Osmanlı arşiv araştırmalarında uzman olarak hazırlamaktı. Derslerim her zaman bu amaca yönelik tasarlanmıştı. Doktora öğrencilerimle, öğrencilerinin Osmanlı Türkçesine hâkimiyeti zayıf olduğu hâlde tez savunmalarına ve kitap basmalarına izin veren bazı hocaların ve danışmanların sözde uzman öğrencileriyle aynı akıbeti paylaşmamaları için, çok yakın çalışmayı bir prensip hâline getirdim.

Son yıllarda arşiv yönetiminin modernizasyonu ve Osmanlı arşivlerine girişin kolaylaştırılmasına yönelik çalışmalarım, Osmanlı tarihi alanında ciddi araştırmaların yapılmasını sağladı. Bu arşivler, imparatorluğun yıkıntılarından doğan yirmiden fazla ülkenin ulusal tarihleri için bir kaynak olduğundan, birçok önemli üniversitenin, Osmanlı uzmanları için kadro ayırması kaçınılmaz olacaktır.

Bazı üniversitelerde Osmanlı çalışmaları ve Türkolojinin mâlî sebeplerden dolayı programdan kaldırıldığını, yeni bir trendin

başladığını üzüntüyle izliyorum. Maalesef benim kurumum olan Chicago Üniversitesi'nde de işgal ettiğim kadro diğer alanlara tahsis edildi ve Osmanlı çalışmaları eski seviyesinde değil. Benim dönemimde Osmanlı çalışmaları için sağlam bir temel atıldığından bu özellikle talihsiz bir durumdur. Buna karşın kayda değer gelişmelerden bir tanesi de Chicago Üniversitesi'nde önemli bir Osmanlı Belgeleri Koleksiyonu'nun oluşturulmuş olmasıdır. Koleksiyonun çekirdeğini, Başbakanlık ve Topkapı Sarayı Arşivi'nden etkileyici miktarda mikrofilm getiren merhum Profesör Alexandre Bennigsen oluşturmuştur. Bu koleksiyona ben de yıllar boyunca Türkiye'deki kütüphanelerden toplamış olduğum bazı elyazmalarının ve belgelerin mikrofilmelerini ekledim. Çoğaltma, ciltleme ve tasnif işlemlerinden sonra bu materyal, üniversitenin Osmanlı belgeleri ve elyazmaları koleksiyonunu önemli ölçüde genişletmiştir. Şimdi Chicago'daki Regenstein Kütüphanesi'nde bulunan Osmanlı belgeleri koleksiyonunun, Türkiye dışında, Osmanlı tarihi araştırmaları için en zengin kaynaklardan biri olduğu söylenebilir. Bu materyali kullanarak doktora tezi yazmak mümkündür. Arşiv, Amerika'nın diğer taraflarından gelen öğrenciler ve profesörler tarafından da kullanılmaktadır.

Regenstein Kütüphanesi, arşiv materyalinden başka, Amerika'daki en iyi Osmanlıca ve Türkçe basılı kitap koleksiyonuna da ev sahipliği yapmaktadır. Chicago'da bir program oluşturmak için harcanan bunca çabadan sonra orayı terk etmek ve canlılığını yitirmesini seyretmek düşünülemezdi. Bu duyguyu paylaşan üniversitedeki bazı meslektaşlarım, Osmanlı Çalışmaları Kürsüsü kurmak üzere bir fon ayrılması için ciddi çabalar sarf ettiler. Fonların yarısını Türk devletinin, yarısını ise Chicago Üniversitesi'nin karşılayacağı bir anlaşma yapılarak bu kürsünün kurulmasına karar verildi. Hem üniversite başkanı Hanna Gray hem de eski Başbakan Turgut Özal, bu işe kişisel desteklerini verdiler ve hatırı sayılır bir ilerleme kaydedildi.

Chicago Üniversitesi'nin entelektüel geleneklerinden bir tanesi de disiplinler arası araştırma ve ilişkiye verdiği önemdir. Benim üniversitedeki esas yerim tarihteydi, ancak Yakındoğu Dilleri ve

Kültürü Bölümü'nün de bir üyesiydim ve çalışmalarını ilgiyle izliyordum. Bu bölümde eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinden günümüz dillerine kadar bütün Orta-Doğu ülkelerinin dilleri ve kültürleri öğretilmekteydi. Bu bölümün öğrencileri ve öğretim kadrosu ile işbirliği yapmak benim için büyük faydalar sağladı. Ara sıra yakın araştırma sahalarında ortak seminerler düzenledik. Benim için bu ortak seminerlerin en ilginçlerinden bir tanesi de modern öncesi dönemde Orta-Doğu saray organizasyonu üzerine yapılan karşılaştırmalı seminerdi. Bu seminerde yapılan çalışmalar, haremlik-selâmlık uygulaması gibi saray organizasyonunun bazı temel unsurları eski Mezopotamya'ya kadar sürekli bir gelenek olarak gitmektedir. Bence ne Osmanlı İmparatorluğu ne de Emevî ve Abbâsî halîfelikleri, eski Mezopotamya ve İran medeniyetleri göz önüne alınmadan anlaşılıp açıklanabilir. Bu eski uygarlıklar, devlet ve krallık kavramı, vergilendirme ve toprak düzeni, şehirleşme geleneği, ticaret uygulamaları ve benzeri birçok alanda tarihi halefleriyle çok yakındır.

Chicago Üniversitesi'ndeki 20 yılım boyunca unutmadığım hatıralarımdan biri de Türkiye'deki Halveti tarikatından gelen bir grup misafirle ilgiliydi. Başlarında şeyhleri Muzaffer ile yirmiden fazla derviş üniversitenin küçük kilisesinde sema ayini için toplanmışlardı. Kilise, öğrenciler ve izleyicilerle dolmuştu. Ayin bittiğinde şeyh Muzaffer farklı bir yerde soruları cevapladı. Konuşma ilerledikçe Muzaffer'in İslâm mistisizmi ve tasavvuf üzerine olan bilgisinin sınırları da ortaya çıktı. Muzaffer, gerçekte İstanbul'da bir kitap satıcısında çalışıyordu ve bazı teolojik kavramları yüzeysel olarak biliyordu. Soru-cevap kısmında bir an bocaladı ve sonunda tepesi attı. Ancak, bu utanç verici an bir yana bırakılacak olursa, bir bütün olarak faaliyet başarılıydı ve üniversitedeki önemli anılarımdan biri olarak kaldı. Dervişlerin zikirleri, kilisenin tavanından yansıyarak manevi bir yoğunluk kazandırıyordu ve gerçekten etkileyiciydi. Amerika'nın kalbinde bu gibi bir etkinliğin sadece Hz. Muhammed'in mucizevi şefaatiyle gerçekleşebileceğini düşündüm.

Chicago'daki yıllarım boyunca katıldığım en hatırdâ kalır ve saygın iki bilimsel toplantı, Ralph Austen, J. Coatsworth ve benim

tarafımdan düzenlenen köleler ve kölelik üzerine olan konferans ile Muhteşem Süleyman üzerine yine ben ve Richard Cumbers tarafından düzenlenen konferanstı.

* * *

Eşim Şevkiye'yi Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Arapça çalışırken tanıdım. 1945'te evlendik ve 1948'de kızımız Günhan doğdu. Yirmi yıl sonra torunumuz Gökhan dünyaya geldi. 1989'da Şevkiye vefat etti. Benim için sadece bir hayat arkadaş değil, aynı zamanda bir meslektaş ve iş arkadaşısıydı. Arap dili ve edebiyatı üzerine çalışmalarını tamamladıktan sonra öğretim üyesi ve daha sonra da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü başkanı oldu. Arap kroniklerinde Osmanlılarla ilgili bölümler üzerine basılmamış bir doktor tezi verdi. Ayrıca, Kays bin Müllevah'ın *Leyla ve Mecnun* hikâyelerinin bilimsel bir baskısını hazırladı.

Kendi kelimelerimle hayatımı, yaptıklarımı ve başaramadıklarımı meşhur Türk atasözüne uygun şekilde anlattım: “Şeyhin kerameti kendinden menkûl.”

Arşivler ve Önemi

Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi

5 Haziran 1982 tarihinde UNESCO ofisinde Sayın Ayfer Bakkalcıoğlu, UNESCO nezdinde Türkiye delegasyonundan Sayın Özden Sanberk ve Milletlerarası Arşiv Kurulu (International Council of Archives) Genel Sekreteri Dr. Charles Kecskemeti'nin iştirakiyle Türkiye'de Osmanlı arşivleri üzerinde bir toplantı tertip etmiş ve görüşmeler sonunda benden yazılı bir rapor yazmamı uygun bulmuşlardı. Bu arada A. Bakkalcıoğlu, Ivan Borsa'nın UNESCO tarafından hazırladığı 1980 tarihli raporu ile CIBAL'in (Centre d'Information International sur les Sources de l'Histoire Balkanique) çalışmalarına ait vesika ve yayınları bana iletti. Osmanlı arşivinde uzun yıllardır araştırmalar yapmış olmak sıfatıyla tamamıyla kişisel görüşlerimi yansıtmak üzere aşağıdaki raporu sunuyorum.

Türkiye'de Osmanlı Arşivlerinin Türkiye İçin ve Milletlerarası Önemi

Balkan memleketlerinin, Macaristan'ın, Güney Rusya ve Arap memleketlerinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin son beş altı yüzyıllık tarihinin ana kaynağı Türkiye'deki Osmanlı arşivleridir. Bugün

bu arşivlerin, Akdeniz memleketleri ve Avrupa tarihi için de birinci derecede önemli arşivlerden biri olduğu anlaşılmıştır. Özellikle, sosyal, ekonomik ve demografik araştırmaların öncelik kazandığı günümüzde, bu arşivlerdeki son derece zengin istatistik malzemesi (nüfus ve vergi defterleri) eşsiz bir değer taşımaktadır. Özetle, bugün Türkiye’de bulunan Osmanlı arşivleri, bölgedeki milletlerin hayatî bir önem verdikleri, bu yüzden hükümetlerin de ilgilendiği milletlerarası bir konu niteliğini kazanmıştır.

Büyük tarihçi Fernand Braudel kitabının noksanlarını sayarken diyor ki: “The secret or some of the secrets, lie hidden in the vast archives in Istanbul: Access to them is difficult and it is only now that we are seeing some of the results of investigation of these sources.”¹

Balkanlar’da ve Arap memleketlerinde Osmanlı döneminden kalmış arşiv malzemesi, Türkiye’deki muazzam koleksiyonlar yanında çok önemsiz kalır. Türkiye bugün, bu memleketlerin tarihlerini yazmak için gözlerini çevirdikleri merkezdir. Milletlerarası düzeyde objektif zengin bir araştırma dönemi, arşivlerimizdeki malzemenin araştırmalara hazır bir hâle getirilmesiyle mümkündür. Böyle bir merkezin meydana getirilmesi, Türk ilmine ve Türkiye’ye sosyal ilimlerde dünya ölçüsünde bir yer kazandırır. Bu arşivlerdeki araştırmalar, vesikaların objektif niteliği sonucu Türkiye tarihi ve Türkler üzerindeki yanlış ve çarpık görüşlerin ve propagandanın da bertaraf edilmesine hizmet edecektir. Bu arşivlerdeki malzemenin kullanılması şimdiden bu yönde büyük yararlar sağlamış, Osmanlı-Türk araştırmaları birçok memleketlerde son derece ilginç ve müspet bir canlılık ve önem kazanmıştır. Bir örnek olarak Fransa’yı gösterebiliriz. Vaktiyle A. Bennigsen’in götürdüğü mikrofilmler sayesinde bu memlekette Osmanlı-Türk araştırmalarında görülmemiş bir gelişme olmuş, son derece müspet ve özgün araştırmalar yayınlanmaya başlamıştır. Bu araştırmaların yayın organı *Turcica* bugün Türk araştırmaları alanında belki en önemli ilmi dergi hâline gelmiştir.

1 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York, 1972, s. 13.

Amerika’da Osmanlı-Türk araştırmaları birçok genci bu alana çekmekte, doktora yapanların sayısı otuzu aşmaktadır. 1983 Ağustosunda Princeton Üniversitesi’nde toplanan III. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi’ne yüzlerce araştırmacı katılmıştır.

Malzemenin son derece zengin ve orijinal olması, Orta-Doğu ve Balkan tarihi üzerinde en esaslı araştırmaların ancak bu malzeme sayesinde yapılabilmesi imkânı birçok genç araştırmacıyı bu alana çekmektedir. Yakın bir gelecekte, gerekli hazırlıklar tamamlandığı takdirde, Osmanlı-Türk araştırmalarının dünya üniversitelerinde belli başlı disiplinlerden biri hâline geleceği kanısındayım. Bu muazzam imkândan başta Türklerin yararlanması ve öncü olması doğaldır. Osmanlı tarihini, kendi millî tarihinin bir parçası sayan yegâne memleket Türkiye’dir. Müslüman Arap memleketlerinin birçoğu bile, Osmanlı tarihini daha ziyade menfi bir bakışla görmektedir. Şükretmek gerekir ki, bu muazzam tarih ve kültür hazînesi bugün gerçek sahibi ve vârisinin elindedir. Ondan kendi tarihi, millî kültürü bakımından azamî biçimde yararlanma imkânları da onun elindedir. Ancak Türk hükümetlerinin, bu imkânları değerlendirmek üzere rasyonel ve sistematik bir program içinde bir an önce çalışmaya başlaması bir zarurettir.

Yapılmış Teklif ve Projelerin Eleştirilmesi

1980’de Türkiye hükümetinin davetiyle UNESCO adına Ivan Borsa’nın hazırlayıp sunduğu “Development and Modernization of the Başbakanlık Arşivi”² başlıklı raporu inceledim. Rapora hâkim olan ana düşünce, bu arşivin milletlerarası önemi dolayısıyla milletlerarası bir ilgi konusu olduğu, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmış devletlerin tarihi için zarurî bir kaynak olması nedeniyle sürekli iyi bakımı ve yararlanılmasının bu devletlerin yakın ilgisini çektiği üzerindedir (“Their continuing preservation and availability for scholarly research are matters of international

2 UNESCO Turkey, “Promotion of the Training and Education of Specialists and Users of Information”, *Restricted Technical Report*, RP/1979-1980/5/10/1/0/5, Paris, 1980.

concern", Art. 10). Rapor sahibi, bu arşivin adeta milletlerarası bir vesayet altına konulmasını ispata yeltenir gibidir.

Bu arşivler üzerinde Türkiye kadar imparatorluktan ayrılmış milletlerin de hak sahibi oldukları hakkında iddiaları AIESEE'nin içinde ve tertiplediği kongrelerde eskiden beri dinlemekteyiz. Ivan Borsa, bazı vesika serilerinin mikrofilmlerinin satışa arz edilmesiyle Türkiye'nin muhtaç olduğu döviz sıkıntısının giderilmesine yardım edeceği şeklinde bir teklif yapacak kadar saflık göstermektedir (Bkz. Art. 59). Önerilen tüm tekliflerin esası, Osmanlı arşivlerini, milletlerarası yararlanmaya bir an önce kayıtsız ve şartsız açmaktır. Başka deyimle, rapor sahibi, bu arşivler üzerinde görüş ve tavsiyelerini, başlangıçta Türkiye bakımından değil, milletlerarası önemi bakımından, sırf bu yönden öne sürmekte ve kanatince ikna edici deliller bulmaktadır. Döviz bahsi yanında teknik yardım gibi hususlar da aynı zihniyetle ele alınmaktadır.

Türk-Osmanlı arşivlerinin, bir an önce milletlerarası bütün bilim araştırmacıları için kullanılabilir bir hâle gelmesinde Türkiye için büyük yararları yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu noktada hiçbir anlaşmazlık yoktur. Fakat Türkiye'nin büyük koleksiyonlarını *en bloc* yabancı arşivlere mikrofilm hâlinde devretmek, Osmanlı arşivinin merkezi fonksiyonunu görmezden gelerek bunu başka devletlere bırakmak safdillliğini göstereceğini ummak en azından beklenmemeli. CIBAL bu maksadı gütmektedir. Ivan Borsa aynı zamanda, merkezi Sofya'da bulunan CIBAL'in Arşiv ve Mikrofilm Komisyonu başkanıdır ve CIBAL'in esas hedefi arşivlerden mikrofilm teminidir. 1978'de CIBAL bürosu bu maksatla kampanya açmaya karar vermiştir. Hâlbuki AIESEE (Association Internationale des Etudes du Sud-est Europeen) bünyesinde bir Arşiv Komisyonu vardı ve başkanı bir Türk idi. Arşivlerimizin ıslahı, ilmî araştırmalar için kullanılır hâle getirilmesi, modernleştirilmesi, her şeyden önce Türkiye'nin işi ve kaygısıdır. Bu konuda milletlerarası "endişe", Türkiye dışı hiçbir kuruluşun müdahale ve vesayet denemesine vesile olamaz. UNESCO'nun bütün milletlerce iyi kabul gören teknik yardımları ancak bu çerçevede düşünülmeli, teklifler bu ruhla yapılmalı, her şeyin üzerinde üye dev-

letin çıkarları göz önünde tutulmalıdır. Gerçekten, milletlerarası işbirliği, milletlerarası çıkarlara yardım bu ilk şart yerine geldikten sonra başlar. Ivan Borsa'nın raporunda maalesef milletlerarası çıkarlar veya belli bir kuruluşun gaye ve hedefleri ön planda ele alınmıştır. Bu görüşüm, Ivan Borsa'nın Başbakanlık Arşivi'nin bugünkü durumu ve modernleştirilmesi için yaptığı önerilere karşı değildir. UNESCO veya başka kurumların teknik işbirliğine ihtiyacımız vardır.

Arşivlerin Tam Açıklığı

Açıklık, her çeşit ilmî araştırmanın temel prensibidir. Bir fikir, bir tez, herkes tarafından serbestçe kontrol edilebilir kaynaklara dayanmıyorsa, doğru bile olsa ilim âlemince veya tarafsız dünya kamuoyunca itibar görmez, ilmî nitelik taşımaz. Mesela arşiv vesikalarının yalnız Türk araştırmacılarına açık tutulması, yapılan yayınların şüpheyle karşılanmasına yol açar, Türk ilmini genellikle gölgeler.

Arşivlerimizde uzun yıllar araştırma yapmış bir tarihçi sıfatıyla geçmiş zaman içinde güdülen politikalardan Türk ilminin çok zarar görmüş olduğunu belirtmeliyim. Bir memlekette politika gereği yarım milyon pozu aşan *en bloc* mikrofilm müsaadesi verilirken, Türk araştırmacılara veya kurullara güçlükler çıkarılmıştır. Yahut genç, Türk dostu araştırmacılar çeşitli güçlüklerle karşılaşmış, müsaade alamamış, bu yüzden Osmanlı tarihi için uzun yıllar hazırlandıktan sonra konu ve alan değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bir dönemde açıklık prensibine riayet edilmiş, başka zamanlarda, Türkler de dâhil, son derece dar bir kısıtlama politikası uygulanmıştır. Kendisine sadece yüz poz mikrofilm müsaade edilen bir araştırmacı, diğer taraftan hârice on binlerce, yüz binlerce poz mikrofilm müsaadesi verildiğini görmüştür.

Arşiv malzemesi, bazı idareciler tarafından günlük politika ve diplomatik yaklaşımların bir vasıtası gibi kullanılarak kararsız, çelişkili, konulan yönetmeliklere aykırı şekilde idare edilmiştir. Bütün bu güçlükler, tabii arşiv kanûnu çıktığı zaman önlenmiş

oldu. Güçlüklerin sürüp gitmesi ise, Türkiye'nin itibarını zedelemişti. Bunun açıkça ifade edilmesini, samimiyetime bağışlamanızı dilerim. Tam açıklık konusunda, hele Ivan Borsa'nın istediği gibi, 1914'ten sonraki dosyaların incelemeye açılması konusunda Türkiye'nin özel durumunun hesaba katılmadığı meydandadır. Bütün belli çevrelerce bir menfi propaganda kampanyasına hedef olan Türkiye'nin bazı hassas konularda, düşmanın açıklık prensibini kötüye kullanmasını önlemek için kısıtlamalar yapması doğaldır ve gerçek ilim çevrelerinin buna hiçbir itirazı olamaz. Esasen belli başlı dünya arşivlerinde bu gibi güncel önemi olan kritik malzemenin sirkülasyondan kaldırıldığı ve inceleme için uzak bir tarih tespit edildiği malûmdur. Fakat güncel olmayan konularda tasnif edilmiş bütün koleksiyonların araştırmacıya açık bulundurulması, mekanik kopya imkânlarının sağlanması, yalnız ilmin bir gereği değil, aynı zamanda Türkiye'nin genel kültür hedefleri bakımından da bir zarurettir.

Burada belirtilmesi gereken ikinci nokta da, Türkiye arşiv koleksiyonlarının önemli bir bölümünü herhangi bir şekilde elde ederek Osmanlı-Türk araştırmalarında milletlerarası bir merkez hâline gelmek iddiasıdır. Milletlerarası kültür rekabeti normal bir şeydir. Bazı yüksek prensipler arkasında görünerek Türkiye'nin Balkan memleketleri ve Arap tarihi için mevcut imtiyazlı durumunu paylaşma teşebbüsleri karşısında ihtiyatlı davranılması da tabiidir.

CIBAL Üzerine

CIBAL (Centre d'Information International sur les Sources de l'Histoire Balkanique) statüsünü ve 1980'e kadar çalışma raporlarını inceledim. Kuruluşun merkezi Sofya'dır ve esas varlığı Bulgar İlim Akademisi'ne (Bkz. Status: madde 16 ve 19) bağlıdır; faaliyetleri UNESCO programı içinde gösterilmiş, böylece UNESCO'nun desteği sağlandığı gibi oluşturulan merkeze milletlerarası bir cephe sağlanmıştır.

CIBAL'ın AIESEE'den koparak adeta ona rakip bir kuruluş şeklinde meydana çıkışını tamamıyla anlamak güçtür. AIESEE

bünyesinde CIBAL'in üstlendiği fonksiyonları gören komisyonlar vardır. CIBAL'in gerçek hedefi, Sofya'yı Balkan tarih araştırmalarının merkezi hâline getirmektir. Söylemeye gerek yoktur ki, son altı yüz yıllık Balkan tarihinin ana kaynakları İstanbul'dadır. Bu hususta CIBAL'in kurucuları da herhâlde bizimle birleşirler. Böyle bir merkezin yeri ancak İstanbul olabilir. Osmanlı kaynakları olmadan CIBAL gereksiz bir kuruluş durumuna düşer. Bu iyi bilindiğinden faaliyeti mikrofilmaj ve Osmanlı paleografi ve diplomatîği üzerinde toplanmaktadır.

Eşsiz arşivleri dolayısıyla Balkan tarihi araştırmalarının merkezi olan İstanbul, bu doğal hakkına sahip çıkmalıdır. Türkiye, bu imtiyazlı durumunu kendi eliyle bertaraf etmemelidir. Kanaatim budur. Bunun için de İstanbul Üniversitesi ve Arşiv Genel Müdürlüğü, hükümetin desteği ile Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde Balkan Tarihi Kaynakları merkezi kurup buna uluslararası bir statü vermelidir. Bu kuruluştaki ve üniversitede Osmanlı paleografi ve diplomatîği kursları koymalı ve yabancı dilde eğitimle buna milletlerarası nitelik kazandırmalıdır. Her sene İstanbul'a arşive çalışmaya gelen yabancılar bu ihtiyacı şiddetle duymakta ve şahsî temaslarla bunu gidermeye çalışmaktadırlar. Bu kurslar, Balkanlar'dan, Arap memleketlerinden ve Orta-Doğu araştırmalarına ilgi duyan her memleketten birçok öğrenci çekecektir. Şimdilik girişilen bu pratik mesai, ileride Osmanlı Arşiv ve Diplomatik (diploma-berât ilmi) Okulu'nun kuruluşuna temel hazırlar. Bunun için İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'ne bağlı Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü ile temasa geçilebilir.

Charles Kecskemeti'nin Önerisi

Bu mektupta, "l'objectif principal du projet consiste à placer sous contrôle intellectuel l'ensemble des fonds d'archives de la période ottomane" deyimi açıklama ister. Önerilen proje bu nokta açıklığa kavuştuktan sonra bütünüyle ele alınabilir. Türk hükümetinin alacağı esaslı tedbir ve faaliyetlere paralel olarak UNESCO yoluyla uzman arşivcilerin teknik yardımları şüphesiz ancak

şükranla karşılanır. Madde 4.1. açıkça göstermektedir ki, UNESCO'nun yardımı arkasından milletlerarası bir projeye gidilme ve derhâl “les problèmes d'accès” (Madde 5) öne gelmektedir.

* * *

Yukarıda temas ettiğim noktalar sanırım yeterince göstermiştir ki, Türkiye'nin en önemli ve en zengin kültür mirası, beynelleştirilme ve milletlerarası vesayet altına sokulma teşebbüsüyle karşı karşıyadır. Dayandıkları delil, bu arşivlerin gerçekten acıklı bir durumda bulunmaları, acil tedbir alınmazsa önemli bir kısmının mahvolma tehlikesi karşısında bulunmasıdır. “Bu hazîne birçok milletleri yakından ilgilendirir, çünkü tarihlerinin kaynakları bu arşivlerde””, denilmek isteniyor. Tedbirler sonucunda Türkiye, modern bir devlet olarak görevini yerine getirmiş olmakla aynı zamanda, bu arşivler sayesinde, dünyada önemli bir kültür alanında öncülük imtiyazını alma yoluna girer.

Son Yıllarda Türkiye’de Kaynak Çalışmaları

Osmanlı Devleti’nin en az beş yüzyıl boyunca bugün ortaya çıkmış yirmi beş kadar millî devletin tarihini yakından ilgilendirdiği açıktır. Dünyanın sayılı arşivleri arasında yer alan Osmanlı arşivleri, yalnız imparatorluk tarihi için değil, bu milletlerin öz tarihi için de, kuşkusuz, benzeri olmayan kaynak durumundadır. Bu arşivlerdeki fonların tasnifinin tamamlanması, teknolojik araçlarla modernize edilmesi, tarihî bir arşiv olarak araştırmacılar için tam açıklık ve yararlanma imkânlarının güvence altına alınması, biz tarihçilerin ortak arzusudur ve bu yolda hayli mesafe alınmıştır.

Osmanlı arşivinde 1530 tarihli dört *Muhâsebe Defteri*, Anadolu ve Balkanlar’ı kapsayan ve tahrîr sonuçlarını bir araya getiren benzersiz değerde bir seri oluşturmaktadır. Önerimiz üzerine Arşiv Genel Müdürlüğü’nce, bu defterlerin bir seri hâlinde yayınlanması kabul edilmiş, bu amaçla arşiv uzmanlarından bir komite kurulmuş ve *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu* defterlerinin ilki, izlenilecek yayın metodu üzerinde birlikte çalışmamız sonucu 1993 yılında yayınlanmıştır (defterin tarihi ve niteliği üzerine yazdığımız girişe bakılabilir). Osmanlı Arşivi’nin yayınlamakta olduğu çok önemli bir seri de *Mühimme Defterleri* serisidir. Arşiv idaresi, mevcut tüm katalogları bir ciltte içeren yayını ile (*Başbakanlık Osmanlı*

Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara, 1995) araştırmacılara büyük bir hizmette bulunmuştur. Sosyal-ekonomik tarih için büyük değer taşıyan *Tereke Defterleri*, yine değerli bir yayın faaliyetine konu olmuş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı bu konuda iki cilt yayınlamıştır. Bu arada Ahmet Akgündüz'ün *Osmanlı Kanûnnâmeleri* serisine yeni ciltler ilave edilmiştir. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, *ahkâm* ve *mühimme* defterlerinden bazılarını yayınlayarak bu değerli belge yayın faaliyetine katılmıştır.

Gerçek veya itibarî olarak 20. yüzyılın sonu, 1999 yılı Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümü kabul edilmiş; dünyada, özellikle Türkiye'de geniş ölçüde araştırma ve yayın faaliyetine tanık olunmuştur. Türk Tarih Kurumu'nun 2000 yılındaki kongresi tamamen Osmanlı tarihine hasredilmiş ve büyük ilgi görmüştür.

700. yıldönümü etkinlikleri arasında Türk Tarih Kurumu ve Kültür Bakanlığı'na sunduğumuz etkinlik projesinin bazı bölümlerini burada dikkatinize sunmamın faydalı olacağını düşünüyorum. İster istemez burada herkesçe bilinen bir konuya dokunmak zorundayım. Belge olmadan tarih yazılamaz. Belgelere birinci derecede önem verilmesi, bir meslektaşımızın dediği gibi bir "fetişizm" değildir. Hiçbir ciddi tarihçi bunu böyle algılayamaz. Belgeleri hakkıyla okuyup analiz etmek, bizim sanatımızın temel faaliyetlerinden ilkidir. Tabii işimiz orada bitmez; meydana çıkan belge kanıtlarını tarih bilimi için değerlendirmek, yorumlamak gerekir. O zaman da çeşitli teori ve yaklaşımlar gündeme gelir. Son zamanlarda karşılaştırmalı tarih gelişme gösterdi. Mesela Japonya, Çin, Avrupa ve Orta-Doğu toplumlarında feodal sistemleri karşılaştırarak feodalizm tarihi denemeleri yapıldı. Feodalizm kavramına açıklık getirmek için bu yararlı olabilir, fakat sonuç, tarihin dışında sosyolojik bir neticedir. Osmanlı tarihi üzerinde son yıllarda bu doğrultuda yapılan denemelerin, aslolan tarihçilik görevimizi saptıracak ölçüde aşırılığa saptığı kanısındayım.

Bu projeler çerçevesinde, faaliyete geçmiş bazı girişimleri anımsamak yerinde olur diye düşünüyorum. İlkın, Osmanlı Devleti'nin kuruluş koşulları üzerinde durulmaktadır. "Gazâ mı, değil mi?" gibi verimsiz tartışmaları bir yana bırakarak, pozitif bir yaklaşım

olarak eski Osmanlı vakâyinâme ve menâkıbnâmelerinin gerçek değerini belirlemek için bu kaynakların *text-kritik* metoduna göre hazırlanıp yayınlanmaları gerekir. Öte yandan, geç Bizans, erken Osmanlı alan çalışmalarına, arkeolojik kazılara başlamak gerekir. Değerli Bizantinist Profesör Jacques Lefort idaresinde bir ekip Bithynia'da, alan araştırmalarına başlamış olup sonuçlarını yayınlanmasını beklemekteyiz. Fransızların bu araştırmalarına paralel olarak Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Bursa Uludağ Üniversitesi ile işbirliği hâlinde son yıllarda alan çalışmalarına başlamış bulunuyoruz. Çanakkale-Eskişehir-Kocaeli üçgeninde yaptığımız gezilerde, menâkıbnâmelerde geçen yer adlarını, hisarları, köprü, tekke ve başka yapıları yerinde araştırmak, fotoğraflarını almak, yerli halkın rivâyetlerini toplamak ve çağdaş Bizans ve Arapça kaynaklardaki ilgili malzemeyi araştırmak sûretiyle, ilk dönem Osmanlı tarihine ait efsane sayılan birçok olayı aydınlığa çıkarmanın mümkün olduğunu görüyoruz.

Osmanlı hanedanlığının ve beyliğin gerçek kurucusu Osman Gâzi'dir. Onun İznik kuşatması, Bapheus (Koyunhisar) Muharebesi ve Orta Sakarya bölgesinde Lefke-Geyve seferinin Osmanlı-Bizans tarihi için belirleyici tarihî gerçeği bu sûretle ortaya çıkmıştır. Ayrıca Fâtih Mehmed dönemi tahrîr defterlerinde, Osman ve Orhan'a ait vakıf kayıtları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeler, ilk dönem Osmanlı tarihi üzerinde son derece önemli veriler sağlamaktadır.

Alan araştırmalarının, arkeolojik kazılar ile tamamlanması gereklidir. Fransız ekibi, Kite ve Kestel gibi bazı yerlerde yüzey araştırmaları yapmıştır. Daha önce Profesör Clive Foss'un Bithynia kaleleri üzerinde çığır açan çalışmaları vazgeçilmez önemdedir. Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Bursa Araştırma Vakfı ve Bursa Müzesi'ni geç Bizans, ilk Osmanlı dönemi arkeolojik kazı faaliyetlerine teşvik ettik, Kültür Bakanlığı'ndan malî destek sağladık, böylece ilk kez 1999 kazı mevsiminde, Osman Gâzi'nin ilk merkezi Karacahisar'da Anadolu Üniversitesi'nce yüzey araştırması yapıldı (1993'te Turan Efe ve ekibi Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yüzey araştırmaları yapmış ve sonuçlar yayınlanmıştır).

1999'da Arkeolog Taciser Sivas ve Nurullah Aydın'ın yaptıkları yüzey araştırması raporuna göre, Karacahisar bitkilerden temizlenmiş, havadan planı çıkarılmış, bol miktarda Bizans ve Osmanlı seramiği müzeye verilmiştir. Kale çevresinde, yamaçlarda ve tepenin eteğinde, sur temel kalıntıları tespit edilmiştir. 1999'da Anadolu Üniversitesi'nde düzenlenen sempozyuma sunduğumuz bildiride şu gerçeği tespit ettik: Tepe üzerindeki eski Bizans kalesi Karacahisar, Fâtih Sultân Mehmed döneminde boşaltılarak halkı tepenin Eskişehir'e yakın eteğinde Karacaşehir'e taşınmıştır. Karacaşehir, bundan sonra bölgenin idarî merkezi olmuştur. Burada da kazı yapılması gerekir. Son yıllarda korkutucu bir yaygınlık gösteren defineci tahribatına her yerde tanık olmaktayız. Defineciler kazı izni verilmesini ilçe başkanlarının yetkisinden almak gerekmektedir.

2000 yılında Karacahisar'da yüzey araştırmaları Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi profesörü Ebru Parman tarafından sürdürülmüş ve 2001 yılında kazı izni alınmıştır. Osmanlı menâkıbnâmelerinde camiye çevrildiği söylenen Bizans kilisesi, sarnıç ve başka temel yapıların ortaya çıkması beklenmektedir.

Bursa'da Hisar bölgesinde, Şehadet Camii karşısındaki bahçede, Bursa Müzesi Müdürü Sayın Öcal Özveren ve arkeologları tarafından 2000 yılında yapılan kazıda, Osmanlı ve Bizans dönemine ait katmanlar ortaya çıkarılmış ve Bizans dönemine ait yeraltı mahzen yolları temizlenmiştir. Bulunan tarihî malzeme Bursa Müzesi'ne naklolunmuştur.

Bölgede alan araştırmaları faaliyeti İznik'i içine almaktadır. İznik'te 2000 yılında bölge tarihi üzerinde tanınmış Bizantinist ve Osmanistlerin katılımıyla önemli bir sempozyum toplanmış, Bizans ve Osmanlı dönemleri tarih ve arkeolojisi üzerinde önemli bildiriler sunulmuştur. Surlarda kullanılmış malzeme arasında Selçuk dönemine ait mezar taşları dikkati çekmektedir. Osman Gâzi'nin İznik'i abluka altında tutmak için İznik-Yenişehir yolu üzerinde yaptırdığı Draz Ali Kulesi bugün mevcut değildir, fakat aşağı düzlükteki yerleşim yeri bugün de Draz Ali Köyü adını taşımaktadır. Draz Ali Pınarı mevkiinde kazı yapılması gerekir.

İspanyol Arşivleri Hakkında

Türk-İspanyol ilişkileri çok eski bir tarihe sahiptir. Türk ve İspanyol tarihleri arasında görülen o kadar bariz benzerlik ise bir tesadüf değildir. Bu müspet tarihî bağlar, benzer şartlardan ve sebeplerden doğmaktadır. Akdeniz'in biri bir köşesinde öteki diğer köşesinde her iki millet, biri İslâmiyetin diğeri Hıristiyanlığın savunucusu olarak ortaya çıkmışlar; 16. yüzyılda her ikisi de cihanşümul birer imparatorluğun sahibi olmuşlar, Akdeniz'de genişleyerek birbirlerinin karşısına çıkmışlar, bu denizin hâkimiyeti için mücadele etmişler ve benzer şartlar altında iktisadî ve siyasî inhitata uğramışlardır.

Osmanlılar, tarihlerinin daha ilk yıllarında İspanyollarla temasa geçmişlerdir: Batı Anadolu'yu istilâya girişen Türkmen kuvvetlerine karşı Bizans İmparatoru Mihail Paleolog bir Katalan askerî kumpanyasını kullandı. Batı Anadolu'da genellikle başarılı harekâta bulunduktan sonra imparatorla bozuşan Katalanlar Trakya'ya çekilmişler, bunlardan bir grup Osman Gâzi'ye iltihak etmişti.¹ Trakya'da o zaman akıncı gruplar hâlinde faaliyetinde bulunan Türklerle kâh rakip kâh müttefik olarak dolaşan bu Katalanlar sonra gidip Atina ve Theb'i zapt etmişler ve orada

1 Paul Wittek, *The Rise of Ottoman Empire*, s. 42.

yerleşmişlerdir (1311). Onlar burada 1388 tarihine kadar hâkimiyetlerini koruyarak Balkan fütûhâtına girişmiş olan Osmanlılarla genellikle dostça ilişkilerde bulunmuşlar, 1369 yılında I. Murad ile ittifak etmişlerdir.² Daha sonra Katalonya'nın sahibi Aragon hanedanından kralların Atina üzerinde iddiaları bu Katalan hâkimiyeti ile alakalıdır. Aragon hanedanı Sicilya'dan sonra 1435 tarihinde Napoli arazisini de ele geçirdikten sonra Akdeniz hâkimiyeti emelleri beslemeye başlamış, bir taraftan Arnavutluk'ta, diğer taraftan Yunanistan'da siyasî gayretler göstermişlerdir. Osmanlılar buralarda yerleşince de bu gayeler haçlı emelleriyle birleşmiştir. Rönesans'ın parlak hükümdarı V. Alfonso, Arnavutluk'ta Osmanlılara karşı asi Arnavut senyörlerini, evvela Araniti'yi, sonra İskender Bey'i himayesi altına sokmuş, para ve asker göndermiş, Osmanlıları bir hayli endişeye düşürmüştür. Aragon krallarının Barselona'daki arşivi bu devirde Osmanlıların Balkan harekâtı ve siyaseti hakkında zengin malzemeyi ihtiva etmekte olup bunları ilk defa Romanyalı tarihçi C. Marinesco esaslı sûrette incelemiştir.³ İstanbul'un zaptı üzerine Papa V. Nikola'nın teşkiline çalıştığı Haçlı Seferi'nin kumandasını Alfonso kendi almayı ve İstanbul'u kendisi için zapt etmeyi tahayyül ediyordu. İstanbul fethi İspanyol milleti üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bunu o devirde meydana çıkmış olması lazım gelen bir İspanyol *romans*'ında açıkça görmek mümkündür.⁴ V. Alfonso ölünce (1458) yalnız Napoli'ye

2 K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens*, Cambridge, Mass., 1948, s. 60.

3 Alphonse V., *Mélanges de l'école Roumanie en France*, 1923.

4 Bu *romans*'ı bana Salamanca'da kongrede M.L. Heck bildirdi. Efsanenin kahramanı Calafia'dır; sözde California adı onun isminden geliyormuş. İstanbul kuşatmasına ait hikâyelerin Batı milletlerinin hayal güçlerine ne şekilde girdiğini göstermesi bakımından bu efsaneyi özetlemenin faydalı olacağını düşünüyorum. İngilizcesi şu seride yayınlanmıştır: *Transactions and Proceedings of the Geographical Society of the Pacific*, c. VI-I, 1916, s. 35: *Queen Calafia at the Defence of Constantinople*. Sözde Indies'in sağ tarafında California adında bir yer varmış, burada amazon siyah kadınlar hâkimmişler. Silahları altındanmış ve her tarafta pek bol miktarda altın varmış. Bunların şöhrete çok düşkün kraliçeleri Qalafia askerlerine çok garip bir muharebe göreceklərini söyleyerek hazırlanmalarını emretmiş. Bu haber *Grand Sultan of Liguria* ve ordusunu harbe göndermiş olan Halapa (Halep?) sultanına erişmiş. Qalafia onlara yardım için harp sahasında aç akbabaları kafeslerinden salıvermiş. Bunlar Türklerin düşmanlarını yakalayarak tepelere götürüyor ve yiyorlarmış. Bundan Türkler çok sevinmişler. Fakat kaledekiler çok yese düşmüşler. Qalafia bunu görünce askerine ka-

tevarüs eden oğlu Ferrante, Osmanlılara karşı, kendi düşmanı da olan Papa ve Venedik ile birleşmekten kaçınmıştır (Osmanlılarla dostça münasebeti gösteren bir Napoli mektubu Topkapı Sarayı Arşivi'nde çıkmıştır, no. 6675). Fakat bu, 1480'de Osmanlıların İtalya fütûhâtına başlangıç olarak Otranto'yu işgal etmelerine engel olamamıştır.

Gırnata'nın, İspanyol hükümdarları Ferdinand ve Isabel tarafından istilâsı üzerine oradaki Müslümanların yardımına Osmanlı Sultânı II. Bayezid, faal olarak bir cevap verememiştir. Bu Müslümanlardan bir kısmı ve tazyik gören pek çok Yahudi bu devirde Osmanlı ülkelerine kabul edilmişlerdir. İspanya'dan Kuzey Afrika'ya geçen birçok Müslüman buraya gelen Türk deniz gâzileri İspanyollara karşı müdafiler bulmuşlardır.⁵ Bu deniz gâzileri Ku-

leye tırmanmak için merdivenler getirmelerini emrediyor. Akbabalar şimdi Türkleri düşmandan ayırt edemediklerinden onları da yakalayıp havalandırıyorlar, sonra yere bırakıyorlardı. Hristiyanlar da bir taraftan birçok Türk öldürdüler. O zaman Qalafia, merdivenleri alıp kaleye taarruz etmelerini emretti. Onların zırhları altındandı. Amazonların mücadelesi Türkleri akbabaların pençelerinden kurtaramadı. Türkler surları aşmak teşebbüsünden vazgeçerek ordugâha döndüler. Qalafia da kuşları gemilere çağırttı. Şimdi sultanların orduları kara tarafından hücumu geçerken Qalafia denizden gemilerle taarruza katıldı. Türkler bu sefer de püskürtüldü. Qalafia, Amadis'in biraderi Norandel'in savunduğu Aquilena kalesine saldırdı, şiddetli çarpışmalardan sonra donanmadakiler üstün geldiler. Kraliçe Qalafia daha büyük bir şöhrete ulaşmak amacıyla Liguia Sultanı ile birleşti. Beyannâmeleri şöyle başlıyordu: "Radiaro, Liguia sultanı, Türk kanununun (İslâm'ın) kalkını ve kalesi, Hristiyanların imhacısı Allah'ın düşmanlarının zalim düşmanı çok kudretli kraliçe Qalafia, büyük California hâkimesi (...) Biz buraya İstanbul'u mahva geldik. Kardeşimiz ve dostumuz Persia kralı Armato'ya yaptığı zarar ve ziyanlardan dolayı geldik." Sonra sultân, kral Amadis'in oğlu Esplandian ile kraliçe huzurunda yaptığı duelloda mağlup oldu ve esir edildi. Kraliçe mağlup ve kralın esiri oldu. Kraliçe sonra kralın yeğeni ile evlenerek Hristiyan oldu. Donanma birçok zafer kazandı. California'nın bütün altın ve cevahirini de müttetikler aldı.

Bu hikâye, İspanyol halkı tarafından en çok okunan kitaplardan biri olan Esplandian'ın başarıları adlı efsanenin bir parçasını teşkil eder. Onda o zaman İspanyol ruhunu ateşlendiren haçlı ruhu, uzak yerlerde kazanılmış şövaleresk zaferler, Amerika ve altın hırda her satırda kuvvetle belirir. Efsane bütünüyle İstanbul fethinin İspanyol ruhunda uyandırdığı derin tesiri gösterir. Aynı olay karşısında Danimarka kralı I. Christian, Türkleri denizden çıkan efsanevi bir mahlûka benzetiyordu (Franz Babinger, *Mahomet II*, Paris, 1954, s. 146).

- 5 Türk korsanları diye adlandırılan bu Türk denizcileri, Ege sahillerinde bir buçuk asırdır Hristiyan âlemine karşı savaştan deniz gâzileri olup (bunların ilk tarihî destanı Enveri'nin *Düsturnâmesi*'nde tasvir olunmuştur) faaliyet sahalarını Batı Akdeniz'e

zey Afrika'yı eski Rumeli uçları gibi serbest bir gazâ bölgesi hâline getirdikten ve orada yerleştikten sonra Osmanlı sultanının doğrudan doğruya emri altına girmişler; bu sûretle Batı Akdeniz'de Osmanlı-İspanyol mücadelesi başlamıştır. İmparator Şarlken yahut bizim vesikalarda bazen yazıldığı gibi "İspanya Kralı Karlo"⁶ zamanında bu mücadele şiddetli bir hâl almış; nihayet Osmanlılar Barbaros Hayreddin Paşa'nın deniz zaferleriyle Batı Akdeniz'de de hâkimiyet kurmaya muvaffak olmuşlardır. Şu noktayı belirtmek lazımdır ki, Şarlken, dayandığı kuvvet ve temsil ettiği siyaset itibarıyla bir İspanyol kralıdır. Osmanlılar onun Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurmasına mâni olmuşlardır. Ancak 1571'de İnebah-tı'da (Lepanto) Türk donanmasının mağlubiyeti esaslı bir İspanyol zaferidir. Denilebilir ki, 16. yüzyıl son yarısında Akdeniz tarihi bu iki imparatorluğun deniz üzerinde hâkimiyet mücadelesinden ibarettir. Şah Abbas, Batı'da Osmanlılara karşı müttefik ararken bilhassa İspanyol sarayına elçilerini göndermiştir.⁷ Bununla beraber İspanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında esaslı iktisadî bir bağ vardır. 16. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ülkesini İspanyol gümüş riyalleri istilâ etmiştir. İspanyolların Amerika'dan getirerek Doğu'ya kanalize ettikleri bu bol gümüş, İspanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin birbirini müteakip uğradıkları enflasyonun ve iktisadî kargaşalıkların kaynağıdır.⁸ 17. yüzyılda İngiliz ve Hollandalılar Akdeniz'e hâkim oldukları zaman artık iki eski rakip imparatorluk tarihlerinin inhitat devrine girmişler ve tekrar kendi köşelerine çekilmişlerdir.

İşte bu çok eski ve yoğun ilişkilerin belgeleri bugün İspanyol arşivlerinde her iki milletin tarihlerinin en parlak sayfalarını aydınlatacak bir zenginlikte mevcut bulunmaktadır.

nakletmişlerdir. Nasıl ki Rodos'ta yerleşmiş olan St. Jan şövalyeleri oradan Müslümanlara karşı her şekilde mücadeleyi devam ettirmekteydiler ve nihayet batıya geri atılmışlardır. Deniz gâzileri de uc gâzileri gibi başlangıçta *Darı'l-harbe* karşı serbest mücadele etmekte, başarılarını büyük ölçüde fütûhatı olgun hâle geldiği zaman *Sultanü'l-Guzzât* Osmanlı padişahına başvurmakta, onun ordularıyla birlikte hareket etmekteydiler.

6 Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, II, s. 339.

7 Halil İnalçık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", s. 667.

8 İnalçık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", s. 656 vd.

İspanya’da muhtelif eyaletlerin, şehirlerin, manastır vs dinî müesseselerin ve bazı eski büyük ailelerin müstakil arşivleri olmakla beraber, devletin idaresinde bulunan şu arşivler en önemlileridir.⁹

1- Archivo Historico Nacional, Madrid: 1886’da tesis olunmuştur. II. Juan (1406-1454) zamanına kadar çıkan vesikaları ihtiva eder. Orta Çağ askerî tarihi, engizisyon, üniversiteler ve denizaşırı İspanyol müstemlekeleri bakımından önemlidir.

2- Archivo de la Corona de Aragon, Barselona: Burada 10.-15. yüzyıl vesikaları önemlidir. Daha öncelere ait vesikalar el-Mansûr’un 986’da Barselona’yı zapt edip yakması sırasında mahvolmuştur. Mevcut vesikalar bilhassa İspanya İslâm devletlerinin tarihi bakımından değerlidir. Osmanlı-Türk tarihi bakımından da bu arşiv fevkalâde mühimdir. C. Marinesco’nun tetkikleri göstermiştir ki, arşivlerimizde Osmanlı tarihinin ilk iki asrına ait siyâsî vesikaların çok sınırlı olması sebebiyle bilhassa Balkan tarihinde bazı boşlukları doldurmak için Aragon arşivi çok kıymetli malzeme ihtiva etmektedir. Aragon arşivinin rehberi de mevcuttur: *Los Archivos de Barcelona I. Ciudad*, Direccion General de Archivos y Bibliotecas, Servicio de publicaciones del Ministerio de Educacion Nacional, Madrid 1952. Keza, A. Rubio y Lluch’un Katalonya ile Doğu arasındaki ilişkilere dair pek çok yazısı burada zikredilmelidir.¹⁰

3- Archivo Historico de Valencia, Akdeniz tarihi için önemlidir.

Bu arşivlerden başka Akdeniz tarihi için önemli olan Archivo Historico de Mallorca, Archivo de la real Chacilleria de Granada burada zikredilmelidir. Archivo de Indias, Sevilla, bilhassa denizaşırı İspanyol sömürgeleri, Amerika, Filipinler ve özellikle iktisadî tarih bakımından mühimdir.

9 Arşivler hakkında bana bilgiler veren Simancas Arşivi uzmanlarından Srta. Conception Alvarez Teran’a burada teşekkürü borç bilirim. Kendisi, Simancas Arşivi’nde çalışmalarına ve Arapça, Türkçe vesikaları bulmama yakın bir alaka ile yardım etmiştir. Bu arşivde çalışmam için bana bir tavsiye mektubu vermiş olan Salamanca Üniversitesi Rektörü ve Onomastik İlimler Kongresi başkanlarından Bay Tovar’a ve arşivden istifade edebilmem için imkânlar veren arşiv müdürüne ayrıca müteşekkirim. İspanyol arşivleri hakkında genel bilgiler veren bir kılavuz mevcuttur: *Guia historica y descriptiva de los archivos, Bibliotecas y Museos*, Seccion de Archivos, Archivos historicos, Madrid, 1916.

10 Bu yazılar için bkz., B. Sanchez, *Fuentes.....*, Madrid, 1952.

Yeniçağlar için en önemli arşiv hiç şüphesiz Simancas arşividir. İspanya'da çok kısa ikametim esnasında ancak bu arşivi ziyaret edebildik. Archivo General de Simancas, II. Filip (1556-1598) tarafından Valladolid'den 10 km kadar bir mesafede Simancas köyünde yapılmış bir şatoda devlet arşivi olarak tesis edilmiştir. İspanyol tarihinin parlak devri olup Akdeniz'de üstünlük için Osmanlılarla mücadelenin en hararetli safhasına vardığı V. Karl ve II. Filip devirlerinin başlıca vesika hazînesini teşkil eden Simancas Arşivi, Osmanlı tarihi için birinci derecede önemli arşivlerden biridir. İngiliz Arşiv İdaresi (Public Record Office) İspanyol arşivlerinden ve bilhassa Simancas arşivinden İngiliz tarihiyle alakası olan vesikaları tarattırarak 1870'ten beri bir seri hâlinde neşretmektedir (*Calendar of State Papers, Calendar of Letters, Despatches and State Papers Relating to the Negotiations between England and Spain preserved in the Archives at Simancas and elsewhere*). Bu serinin son 12. cildi 1949'da Royall Tyler tarafından yayınlanmıştır. İngilizce tercümeleri verilen bu vesikalarda doğrudan doğruya Osmanlıları ilgilendiren pek çok malzeme bulunmaktadır. Simancas Arşivi'nden Türkiye'yi ilgilendiren vesikalar kısmen F. Braudel tarafından kullanılmıştır (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949). Braudel, bu arşivin ihtiva ettiği muazzam malzemenin henüz tamamıyla tasnif edilmemiş olduğunu işaret ettikten sonra kendisinin ancak sondajlar yapmış bulunduğunu söyler (Kendisi, *Archivo Historico Nacional de Madrid*'de Osmanlı tarihi için şüphesiz fevkalâde bir önem taşıyan *Confederacion entre Felip II y los Turcos*'u bulup kullanamamıştır). L. von Ranke (*Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahr*, Leipzig, 1878) daha ziyade İtalyan vesikalarını kullanmıştır. Simancas Arşivi'nin genel bir rehberi, Mariano Alcocer tarafından neşredilmiş olup (*Archivo general de Simancas, guia del investigator*, Valladolid, 1923) orada Türkiye tarihini ilgilendiren serileri ve dosya numaralarını bulmak mümkündür. Mesela, no. 92. serie VII: *Costa de Africa y Levante correspondencia*, 1510-1620; no. 93. serie VIII: *Expediciones maritimas en Levante*, 1588-1615 yılları; no. 101

serie XVI: *Negociaciones de Roma, expulsion de Moriscos, expediciones contra turcos*, 1589-1618 yılları. Simancas Arşivi'nin muhteviyatını sistemli bir şekilde tanıtmak üzere şimdiye kadar muhtelif zamanlarda olmak üzere 19 katalog neşredilmiştir. Bu kataloglardan tarihimizi ilgilendirenleri şunlardır:

1- *Patronato Real*, anos 834-1851, Edicion complete, Valladolid, 1946-1949, 2 cilt.

2- *Papeles de Estado de la Negociacion de Roma*, Introduccion D. Angel de la Plaza, Valladolid, 1936.

3- *Papeles de Estado de la Correspondencia y Negociacion de Napoles*, por Ricardo Magdaleno, Valladolid, 1942.

4- *Guerra y Marina. I: Epoca de Carlos I de Espana y V de Alemania*, por Concepcion Alvarez Teran, Valladolid, 1949.

5- *Patronato Nacional de Archivos Historicos, Papeles de Estado Sicilia, Virreinato espagnol y Negociacion de Malta*, por Ricardo Magdaleno, Valladolid, 1951.

6- *Secretaria de Estado Capitulaciones con la Casa de Austria y papeles de las negociaciones de Alemania, Sajonia, Polonia, Prusia y Hamburgo*, 1493-1796, por Julian Paz, Archiv für österreich. Geschichte, Band 103, Heft I, Wien 1912.

Bütün bu kataloglar kullanışlı bir şekilde hazırlanmış indeksler vasıtasıyla araştırılacak mevzuya ait vesikaların numaraları kolayca bulunabilmektedir. Fazla olarak vesikaların ait olduğu mevzu, belli başlı şahsiyetler ve tarihler kaydedilmiş olduğu için, Braudel'in de dediği gibi,¹¹ bazen asıl kaynak gibi kullanılmaya imkân vermektedir. Bu analitik katalogların arşiv ve büyük kütüphanelerimiz için temin edilmesi çok faydalı olur.

11 Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, s. 1102.

Part in English

Biases in Studying Ottoman History

In studying how Arab scholarship assessed the history of the Ottoman Empire¹, three periods are distinguished: the period up to 1918, from 1918 to 1950, and from 1950 to the present.

In the first period up to 1918, Arab scholarship is characterized by a positive attitude toward the Ottoman State as upholder of the Islamic caliphate. It is toward the end of the period that a shift in Arab attitude and scholarly production appeared, calling for the total independence of Arabs from the Ottoman caliphate. Although Young Turks are blamed for the final dissociation of the Ottoman-Islamic identity we have to admit that the rise of Arab nationalism itself was already a fact since the last decades of the century. The Syrian Muslim press, for example, began to express separatist tendencies toward the end of the century and the Christian Arab press in Beirut preceded it in claiming independence in a more decided fashion.

After the First World War a completely new orientation dominated the Arabs who were now divided and came under the control

1 Rifa'at Ali Abou-el-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", in *International Journal of Middle East Studies*, no. 14, (1982), pp. 185-201.

of various colonial states; in this period the Arab elite attempted to find and assert its national identity in regionalism. Colonial regimes sponsored this move and local cadres were created to implement this policy. As Abou-el-Haj observes: “In condemning the Ottoman regime and all things Turkish, the scholarship helped this group gloss over its role as part of the Ottoman elite...”

The third period in Arab scholarship, dating from 1950, was dominated by Arab nationalism and concentration was on the 19th and 20th centuries in an effort to find roots of national identity in a nation-state; focus was now on the unity of Arab history. Abou-el-Haj, an Arab historian of the Ottoman period, points out that none of the Arab historians of this last stage realized that “the inspiration for the idea of the common identity of the Arab peoples and their common heritage is rooted in the preceding four centuries of Ottoman rule”. This period in Arab history was even regarded as not worthy of serious historical consideration”. The central interest being Arabdom and Arab national identity, the Ottoman period is treated as a period of alien domination. Only very recently, a trend equating Arab with Islamic history, thus recognizing a positive role for the Ottoman caliphate, reappeared in Arab scholarship.

In Turkey, the emphasis is, of course, placed on the common Islamic historical experience rather than on Arab-Islamic unity. But in general, Arab nationalism is today the permeating, dominant trend with Arab historians and the emphasis is placed, as Abou-el-Haj asserts, “not on Islam as a religion so much as on the fact that it is an Arab phenomenon”. In brief, today for Arab historians or sociologists, the principal goal is to uphold the nation-state. The Ottoman period is viewed, interpreted or used only for this purpose.

Abou-el-Haj contrasts what he calls *qutri* or provincial-regional Arab nationalism which had arisen in the inter-war period with the new ideology of the unity of an Arab historical identity, and the anticipation of eventual unification. Regional Arab nationalism is interpreted by him as a heritage of colonialism. On the

other hand, adhering to a rather doctrinal approach to Ottoman history, he himself interpreted Ottoman rule over the Arab lands as the exploitation of a ruling elite.

“As heirs to the Muslim caliphate”, he said, “the Ottoman dynasty and ruling elites were able to justify through Islam their conquests, control, and exploitation of the lands of the Near East and North Africa, in Anatolia and South-East Europe.” This summary reflects more or less the main trends and their ideological context in interpreting Ottoman history.

In a recent article Prof. E. Ihsanoğlu² examines Egyptian high school textbooks to determine what kind of image was given to Egyptian youth on the Ottoman Empire and Turkish-Arab relations. He found that the main source of these books is the history written by European authors, so Prof. Ihsanoğlu, “A Review of the School History Books in Egypt between 1912-1918 on Relations of the Ottoman State with the Arab World”, in that European biases are repeated in them. Like Abou-el-Haj, Ihsanoğlu too distinguishes in Arab scholarship the period 1912-1952 and the period after the revolution of 1952. In the first period, he says, Egyptian historians agree that the Ottoman caliphate played a positive protective role and emphasis is given on the common Islamic identity. After the revolution, however, emphasis shifted to a populist-nationalist interpretation, with at times a strong denunciation of, and a negative judgement on, the impact of the Ottoman-Turkish role. Thus, it is argued that the Ottoman regime represented a colonial, imperial exploitation of Egypt, and that the Turkish elite ruled the country as a dominant class alienated from the Egyptian people. The second theme was that Ottoman rule isolated the country from the West and was responsible for its backwardness.

Moderate writers, however, recognized the Ottoman role in protecting the country against the Portuguese menace and in upholding the Sunni doctrine. Also, they admit that Egyptian eco-

2 Ekmeleddin Ihsanoğlu, “A Review of the School History Books in Egypt between 1912-1918 on Relations of the Ottoman State with the Arab World”.

nomic and cultural stagnation had crept in before the Ottoman period. As a whole, under Ottoman protection, Egypt was able to preserve its religious and cultural identity and was able to be resurrected in the twentieth century as an Arab nation-state.

Arab historians also point to the oppressive acts and malpractices of the Ottoman administrators, which, they say, caused anti-Ottoman feelings and turned Egyptian nationalists against the Turks. In contrast, in some Egyptian history books, it was admitted that European hostility and intrigues played an important role in the dismemberment and fall of the Empire, and that the emergence of the idea of Islamic unity was a reaction against the world-wide European colonialism. Thus, Ottomans are seen in a favorable light as upholding common Islamic goals. On the other hand, after the revolution, an officially sponsored view described the Ottoman-Turkish period as a type of colonial exploitation under the cover of Islam. But at the same time, as a contradiction to this, the common historical destiny and Islamic brotherhood of Egypt and Turkey is emphasized.

Now let us summarize our observations:

1. We have to admit that the national and social philosophy of a people, government or individual at a given time of its existence determines or influences the interpretation of its historical experience. No external factor can replace it. And an intensive publicity even results in intensifying the resistance. The Ottoman Empire should not be identified with the modern nation-state of Turkey.

2. The Ottoman Empire is a by-gone empire which had all the characteristics of a medieval empire. Here in Turkey, serious scholarship describes it as such, without attempting to glorify anachronistically its patrimonial monarchic. Military and religious state-system and policies it would not be logical to ask from the nation-states which, like modern Turkey, emerged from its ruins, to glorify the Ottoman past.

3. However, it would be equally unfair to ascribe all the short-comings of an empire to the Turkish nation and do it specially to create and direct a continuous hostility against the Turk-

ish people. This is particularly unintelligible when it is tolerated by a friendly government.

4. On the other hand, in order to make a constructive approach to the four centuries of our common historical existence, we historians should focus more on economic, social and cultural ties, and instead of repeating superficial generalizations or purposely distorting historical facts and situations for the sake of national fallacies, we should dig into the immense Ottoman archives to establish the realities which made possible this long coexistence and cooperation. The most recent studies in this direction disclose, for example, that after the first years of decline in population and economy of the Ottoman conquest, Syrian and Palestinian cities and rural areas showed substantial improvement overshadowing previous conditions under the Mamluks. It is most gratifying to see that Arab historians on the Ottoman period have recently been organized in a league and have embarked upon investigations into the archival materials with a view to a positive approach to their Ottoman past. On our own part, we should see to it that more and more Arab researchers come and study their Ottoman past in the Turkish archives.

We should keep in mind that the Ottoman Empire was a kind of commonwealth in which nations under the Ottoman *Padishah* enjoyed, though always within medieval restrictions and control, the economic opportunities of the vast empire. Our *Mukhallafat* or customs registers establish the fact that Baghdadi, Shamî, and Misrî textiles were taken to the remotest Anatolian and Balkan towns and became the subject of an extensive trade. Bursa was the meeting place of Arab merchants. Also it is established that the Magrebi trade in woolens, the eastern part of the Empire was quite important.

Ottoman, or as is often put, Turkish exploitation theory will be seen under a different light when we realize that in return for a yearly half a million gold ducat tribute from Egypt, benefited not only economically but also politically. Replacing the last inca-

pable Mamluks, Ottoman military control and protection spared Egypt for three centuries from Crusaders' attacks or endemic internal disorders.

At any rate, when we study our common historical past in a spirit of cooperation and good will the so-called Dark Age of Arab history shall be enlightened. In any case, historians do not and must not go beyond this immediate goal.

Decision Making in the Ottoman State

In his analysis of the patrimonial state, Max Weber often refers to the special patrimonial character of the Ottoman State. In general, he states that the patrimonial state “makes administrative and military organization a purely personal instrument of the master to broaden his arbitrary power”.¹ Patrimonial authority “where it indeed operates primarily on the basis of discretion (...) will be called sultanism which is distinct from every form of rational authority”. It is also totally different from estate-type domination as existed in the medieval west. Sultanism is characterized by a complete reliance on military force and arbitrary power or despotism. There occurs a complete “differentiation between military and civil subjects and an increasing professionalization of the army. The Janissary and Mamluk armies, Weber observes, consisting of slaves, were typical examples of such professional armies. They were fully integrated into the ruler’s household and served the ruler with absolute loyalty.

As Weber were fully integrated into the ruler’s exercise of power in the interest of maintaining a balance between rival status

1 Max Weber, *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*, trans. G. Roth and C. Wittich, Berkeley: CUP, 1978, I, pp. 231-232, II, p. 1031.

groups was a fundamental principle of the Ottoman political system. The Sultan's *kuls* versus the *reâyâ*, ulemâ versus bureaucrats, janissaries versus sipahis, or salaried army versus timariot army, and low ranking *kadis* against high ranking ulemâ were all status groups traditionally in conflict. However, "Sultanism" is also modified by tradition. According to Weber, tradition is primarily the origin and validation principle of patrimonial domination. "What is customary and has always been so" had a sacred character and demanded obedience to the particular person who represented it. The "ruler's powers are legitimate in so far as they are traditional".² Tradition thus defined by Weber functioned as a factor modifying the personal discretionary power of the ruler.

In general, patrimonial domination according to Weber "establishes itself through an administrative apparatus. Either by virtue of a constellation of interests or by virtue of authority, domination expresses itself and functions through law and administration". Under a patrimonial ruler, the army and the bureaucrats are selected and organized as in a patrimonial household and respond exclusively to the ruler's demands. Government offices are organized and maintained along purely personal lines. In the selection of officials, loyalty to the ruler supersedes all other concerns. Officials are selected from among the ruler's personal attendants. Professional training and specialization are not considered necessary prerequisites. Promotions depend not on objective criteria but on the ruler's favor.

The ruler makes his official's economic compensation completely subject to his discretion with no provision for hereditary service. Officials never constitute a corporate group or a monopolistic, legally autonomous, sodality. In brief, the basic features of the patrimonial bureaucracy stem from its personal-patrimonial character. According to Weber³ the household characteristics of the patrimonial state were maintained "to a grotesque degree (...)

2 Max Weber on *Law in Economy and Society*, trans. E. Shils and M. Rheinstein, ed. M. Rheinstein, New York, 1954, p. 330.

3 Weber, *Economy and Society*, II, p. 1031.

at the Turkish court” up to the nineteenth century. Weber also observes that in the course of financial rationalization the patrimonial state in general moves imperceptibly toward a rational bureaucratic administration.⁴

In their conceptual approach, recent studies on Ottoman bureaucracy rely to a great extent on Weber’s typification. Even when these studies tend to define Ottoman “sultanism” as being modified by an autonomous bureaucracy and objective laws, *kanûns*, they follow essentially Weber’s theory.

Most recently Cornell Fleisher, in his book on Mustafa Âli,⁵ suggested that in its most developed form in the late 16th century, Ottoman government was heavily bureaucratized. before the 16th century “the position of the bureaucracy”, Fleischer states, “the initially undifferentiated chancery and financial organization of the men of the pen fell somewhere between the sword and learning and shared characteristics (administrative responsibilities and literacy – respectively) with both”. In the 16th century, “the need to regularize the Empire-wide administrative practice and to cope with growing financial problems led to the formation of an increasingly professionalized bureaucratic establishment (...)”. In conclusion, Fleischer speaks of “an independent bureaucratic career track” and the growth of *kanûn* consciousness in the late 16th century Ottoman Empire.

The question is, taking into account this bureaucratic development, are we justified in rejecting Weber’s initial characterization of the Ottoman state as a “sultanism” based on arbitrary patrimonialism. This development can never be interpreted as a typical bureaucracy as existed in European states, and Ottoman *kalemiyye* always remained a complete tool of sultanism. It may be argued that the Ottoman political system could never allow the emergence of a corporate bureaucratic establishment in Weber’s

4 Weber, *Economy and Society*, II, p. 1025, on Max Weber’s Notion of “Sultanism” also see: H. İnalcık, “Comments on Sultanism, Max Weber’s Typification of Ottoman Polity”, *Princeton Papers*, I.

5 C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa ‘Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986.

sense. Therefore, it is of key importance whether the bureaucratic group really attempted to assert itself as an autonomous body with well-defined responsibilities and immunities within the guaranteed under the *kanûn* and attempted to carry out government activities within the pre-established rules and regulations. The argument is that their attacks against client-ship, favoritism and bribery institutions which were inseparable from a patrimonial system of government apparently, all aimed to establish such a bureaucratic system. *Kanûn* as an objective rule in the conduct of governmental affairs could bring a certain rationality and objectivity and ensure a controlling position to the bureaucrats in government.

I believe this is what Fleischer examined in the biography of Mustafa Âlî. It is true that throughout Ottoman history there were periods when members of the *kalemiyye* became more influential with the sultan and thus participated more directly in the decision making process than other times. This, however, was possible only through a typical patrimonial institution, *musahiblik*. One can argue that as a rule *kuttâb* were regarded as simple employees or tools providing technical expertise to the responsible men representing sultanic authority. Mention of the *kalemiyye* or *ahl al-kalam* side by side with the *seyfiyye* and *ilmiyye* occurred only in a later period. In the earlier works on government and politics, the hierarchy ranks first *seyfiyye* men of the sword, followed by *ilmiyye*, men of learning, without any mention of *kalemiyye*.

Let us first examine the question of how absolute the power of the sultan really was. The Ottoman, or I would say, Middle Eastern, concept of *Padishah* implied an autocrat concentrating all power and means of power in his own hands. He was considered to be chosen and supported by God and God alone. This concept manifested itself in practice in every face of governmental dispositions. All governmental decisions, appointments, and title deeds are issued in the sultan's name. When his officials had to make reports or take decisions the documents always end with the phrase *baki emr Sultanımındır*, ultimate command belongs to the

sultan. His will and authorization expressed in *berât*, *menshurs*, *mulenames*, etc. is the only means of legitimation of the exercise of power.

From Grand Vizier or Patriarch of the Greek orthodox church to the simple district *imam* or guild master every person exercising authority had to obtain the sultan's *berât* and exercise authority in the name of the sultan. "land and raiyyet belong to the sultan" is the fundamental principle of Sultanism as expressed in the Ottoman Law codes. This constitutional principle aimed at abolishing all hereditary rights with political or so-called feudal implications gave the sultan absolute control over the land and the peasants so that he would be able to create and maintain a unified empire under his absolute imperial power. His power was so perfectly absolute because his accession to the throne was believed to be determined by God and the Sultan, God's shadow on earth, was the only legitimate source of power. But the actual situation was not so simple. Every new succession in the Ottoman history proves to be a revolution. With the death of a sultan not legitimate authority exists. All his legal dispositions, appointments, and titles to possessions become null and void. In order to prevent anarchy, the grand vizier tries to conceal the Sultan's death although his own authority and actions are no longer legal or legitimate. Only when the new Sultan renews and confirms, *tejdîd* and *takrir*, everything under his own seal then does the legal, normal course of the affairs resume. At no other time than the accession and death of a sultan does the nature of the sultanic power become explicit. Now the theory or fiction is superseded by reality. The new Sultan comes from his provincial seat to the capital of the Empire with his household which is a miniature of the central government with his *lâlâ*, or tutor, secretaries as well as his councilor companions, *musahibs*. They expect to assume the government positions from the men of the dead sultan. There are usually fierce rivalries and eventually compromises between the two groups.

It was of key importance for a sultan to know how to use his limitless authority to attain the goals implied in the imperial

system. The success of a sultan depended on the ways in which he used his authority to control and to maintain balance and harmony between the bearers of the delegated power. There was indeed a kind of checks and balances system in the Ottoman administration which was designed to prevent any member of the government from acquiring complete control. The unique source and possessor of power was the sultan himself. Decision making processes at various levels is illustrative of the actual exercise of power in the Ottoman administration. In ordinary governmental affairs as well as in emergencies, *meshveret*, consultation was considered a duty in the decision making process. As recommended by Islamic sources, the Qur'an and Prophetic traditions, *meshveret* was an obligation even for the sultan. The defeat at the battle of Raab in 1664 is attributed to the commander-in-chief's neglect of the *meshveret* system before the battle. The Ottoman *diwan*, imperial council, meeting at the Porte of the sultan was a permanent place to discuss and take decisions on the most important affairs of the state as well as the high court. The sultan had to preside at it in principle. Extraordinary or emergency meetings in which viziers, dignitaries, commanders, ulemâ and even dismissed dignitaries took part were intended to share responsibility in taking important decisions. It reminded the Mongol *kuriltay* and *kengeş*.

The general procedure in a *meshveret* was as follows. The experts spoke first. Then the officials of lesser rank were invited to express their opinions. The sultan or grand vizier or commander-in-chief, or whoever represented the highest authority announced his own opinion and his decision last. From this moment on, no one had the right to speak. There was no putting the matter to a vote or balloting. Balloting was a nineteenth century innovation borrowed from the West. In the elections of the guild officers or on other such occasions the leader is the eldest or the wealthiest or most influential man known to everybody and no balloting or voting method is used. However, there were cases in which we are told the minority had to follow the decision of the majority. Decisions made at a *meshveret* may be interpreted as a

kind of check on the arbitrary power of the sultan. However, such decisions did not have any legal or binding effect. On the other hand, none of the *meshveret* councils assumed the nature of a permanent establishment before a state consultative council under the typical name of the *Meclis-i Vala-i Ahkam-i Adliyye* and later *Shura-yi Devlet* was set up in the 19th century. This was a compromise of the Ottoman history only under quite exceptional circumstances did the sultan agree to a typical covenant called *shar'i sened* containing defined provisions and privileges. In the *Sened-i ittifak* of 1808 the parties were the sultan and the body of the provincial notables, *âyân*, for whom the sultan confirmed certain permanent statutory privileges in return for certain obligations. But this unusual document which may have opened a new era for the Ottoman sultanate became a dead letter.⁶

While as a rule imperial commands are issued directly from the *diwan* in the name of the sultan, in some cases the sultan gives a direct order in a written note on top of a report, *arz* or *telkhis*, and then the formal decree is prepared at the chancery. Such a firman is distinguished from others by the note *ba khatt-i hümayûn* which makes it irreversible and absolute being a direct order of the sultan. The formula often used in the *khatt-i hümayûn* "let it be done as required" is too general in meaning and shows the sultan's respect for the established rules or the requirements of the circumstances.

One of the key factors in the Ottoman system of government is the personal companion, *nedim*, *musahib* or *mukarrib* of the ruler. From among his favorite attendants or secretaries the ruler chooses one who helps him as his closest, most intimate advisor. A *musahib* is expected also to serve the ruler as an agent in his secret contacts and to enlighten him about events outside the seraglio and to advise him as to whom he can entrust with the supreme power. A pre-Islamic Iranian institution, *nedim*-ship always existed in Islamic states as one of the key institutions of palace gover-

6 H. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1968, pp. 42-63.

nment. At the same time, it is an institution which underlines the patrimonial, personal character of the sultanic government. Since the *musahib* was seen as the man who could influence the ruler's decisions and thus interfered with the government's independence, he became the main target of the bureaucratic critics and was seen as one of the causes of irresponsible and arbitrary rule. In essence, these critics believed that the ruler should have a loyal, wise and experienced advisor whose concern would be to serve the ruler as well as *din u devlet*. Submitting reports to advise how the ills of government could be corrected, the bureaucrat-critics anticipated such a role for themselves. In *Nushat al Salatin* 'Âli present himself as an experienced, learned and loyal *musahib* to advise the sultan.

Thus far, we have tried to show the personal, patrimonial character of the Ottoman system of government in its most developed form in the 16th century. Now we shall turn to the arguments in favor of the theory of the formation of an autonomous bureaucratic body in the course of the 16th century.

All appointments and promotions start with the *arz*, report of the immediate superior of the candidate a military assignment with the commander usually alay-begis in the sancak, a palace service with the *kapı-agası*, a vizierate with the grand vizier. This initial *arz* is of crucial importance in the appointment process and tends become a personal favor of the superior. The favor involves personal attachment, protection and client-ship or bribery. Of course, in the report of service, *ehliyet*, ability, valor and *eskilik*, precedence and experience is always mentioned in support of the candidate. However, in practice, bribery and favoritism were intrinsic elements in the system. The Topkapı Palace archives are full of documents demonstrating how the reporter's personal retainer *kapı* or *tevabi'i* was favored at the expense of more qualified candidates in military or *ilmiyye* appointments and only occasionally the injured party had courage enough to bring the case to the sultan's attention which is the last resort in redressing the injustices. It should be emphasized that in the Ottoman system the regulations, *kanûns* governing career lines and promotions

were designed to eliminate favoritism and bribery. But it is equally true that these *kanûns* themselves were the product of certain circumstances. A recent study of a register of kadi appointments brought to light the fact that new rules governing kadis' careers were added under the pressure of an ever growing number of jobless candidates. Since the number of judgeships was limited and could not be increased at will a new regulation introducing *dawr* and *mulazemet* or *nevbet* was declared in the mid-sixteenth century, and later in 1597 the regulation was refined with new provisions designed to prevent malpractices, nepotism and favoritism and congestion in the cadre. Now while outsiders were denied kadi-ships, the active service was subjected to a rotation system. The tenure period of a kadi-ship was limited to three years by the end of the sixteenth century then to two years and later to twenty months in the first half of the seventeenth century. For higher positions the tenure was only one year in the late seventeenth century. Complaints against favoritism and bribery were so common that it became the main theme of the bureaucratic critics in the memoranda presented to the sultan. The *mulazemet* system was also followed in *timar* appointments because of the same problem of the ever growing number available in the provinces. In both careers, kadi-ship and *timar*, thousands desperately struggling to obtain a post were ready to use the most common and efficient means, bribery, if they did not already have an influential protector Lord. In brief, this pressure which led to political action was at the source of Ottoman *kanûn*-making and bureaucratization in the 16th century.

In appointments and promotions personal supervision of the sultan as was the case in the beylik period was not possible as the state grew into an empire. The proliferation of regulations in the new period, which was mostly the work of the great bureaucrats, is indicative. When the malpractices, favoritism and bribery became widespread and complaints from below threatened the entire political structure reforming bureaucrats attempted to control the situation and cure the ills by introducing new regulations.

Actually this was an attempt to appease the ever-growing mass of protesters. I believe this was the mechanism of bureaucratic development in the 16th century. Growth and complexity leading to specialization, professionalization and bureaucratization have to be explained by concrete historical conditions and by the circumstances necessary the formulation of new *kanûns*.

Now despite the pragmatic nature of the *kanûns* are we justified assuming that a quasi-corporate body of bureaucrats was in the process of formation during the 16th century. Unlike Weber, modern political sociologists, among them Eisenstaedt, include the Ottoman Empire as a centralist bureaucratic empire and place emphasis more on its bureaucratic managerial nature than on its system of patrimonial-personal rule. The bureaucratic system with the autonomous action of a body of professionals under objective rules was indispensable for the survival of these vast and complex empires which had to implement control over labor and all sorts of sources of revenue.

Now what will be our conclusion. In actuality it appears that two opposing principle that in its pure application requires the absolute independence of the supreme authority. In reference to its typical characteristic, that is arbitrariness, sociologist sometimes call it despotism. In Ottoman history Mehmed the Conqueror, Selim I, Murad IV, Mahmud II and Abdulhamid II are viewed as despotic rulers who attempted to make their personal authority supreme in every way and they are sometimes called *müstebid*, despot, by their opponents. *Istibdad*, arbitrary power of the sultan, or Weber's "sultanism" is actually a logical or "typical" expression of the patrimonial principle. The second principle is supremacy of the objective rules which place limits and guide the ruler in making decisions and determining policies. It is advocated by *ulemâ* and *kuttâb*, bureaucrats. As we discussed earlier, they appear to be an outcome of the clash and compromise of political forces. Those who feel themselves underprivileged and those who aspire to monopolize decision making power among the ruling elite advocate respecting the rules, that is the *shari'a*,

kanûns or regulations were always prepared by the bureaucrats and enforced by the decrees formulated in the name of the sultan. *Adâletnâmes*, justice-rescripts, were the general reform declarations forcing the sultan's agents in executive positions to respect the *kanûn*. Interestingly enough the goals and principles which the justice-rescript upheld in general are those which are formulated in the advice-books for a good and just government. Basically justice was the respect of the *kanûns* which protected the *reâyâ*, tax paying subjects, against exactions, forced-labor and oppression.

At this point I would like to raise the question of whether the *reâyâ*, populace itself made any influence in policies and decision making. Yes, and to quite an important degree. As noted above, the justice-rescripts were intended to eliminate the exactions committed against the peasants, because this was the main cause of the peasant's flight and abandonment of the land which meant the loss of tax revenues for the public treasury. Dispersal of the *reâyâ* and desertion was considered serious matter and the peasantry were well aware of this concern on the part of the government. In the petitions, *arz-i mahzar*, sent to the central government for the prevention of exactions or reduction of taxes the peasantry always warned that they might abandon their land and disperse, *perakende ve perişan olmak*.

Because of their importance in the period of disorders in the 17th century such petitions were then classified in special registers called *şikayat defters*. The increase of *hâlî*, *harab*, that is deserted villages in the time immediately after the conquest and at times of disorders and wars constitute one of the fundamental, yet little studied, questions of Ottoman social history.

In conclusion, we can say that the arbitrary power of the sultan was modified by the *kanûn*, and the concern for the preservation of *din u devlet*, which were espoused and maintained by the traditional institutions represented by both the *kuttâb* and *ulemâ*.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂİR AHMEDÎ'NİN TARİH ESERLERİ

Giriş

Bu kısımda şair Ahmedî'ye ait iki vakâyinâmeyi yayınlamaktayız. Bu vakâyinâmeler, Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ* adlı derleme tarihinde aynen kopya edilmiş bulunmaktadır.

Neşrî tarihinde “Hikâyet-i İbtidâ-i ‘Adâvet-i Karaman” bölümünden (Unat-Köymen yayını)¹ başlayarak “Sîret ve âsâr-i Murad Han Gâzi” faslından “ve hem medresedir” cümlesine kadar (*Cihânnümâ*, c. I, s. 308), Ahmedî'nin *Gazâvâtnâme* metni yer almaktadır. Bu bölümünde Türkçe üslûp, edebî bir üslûptadır; olaylar o kadar ayrıntılı verilir ki, bu bölümün Neşrî tarafından başka bir kaynaktan aktarıldığı ilk bakışta anlaşılır. Fakat bu kaynak ve yazarı hakkında şimdiye kadar bir şey bilinmemekteydi.

Neşrî Tarihi bir derlemedir (*compilation*); Neşrî her yeni kaynağı kullanırken “Rivâyet ederler ki”, “Rivâyettir ki”, “şöyle rivâyet olunur ki” girişiyle çoğu kez ana kaynağından metni aynen kopya eder.

Neşrî'nin aynen birer kopyasını verdiği Ahmedî'ye ait metinler, F.R. Unat ve M.A. Köymen'in çeşitli yazmalara göre yayınladıkları metinde bulunmaktadır. Bu metinlerin Ahmedî'ye ait olduğu aşağıda “Ahmedî'nin Yaşamı” bölümünde açıklanmaktadır.

1 *Kitâb-ı Cihânnümâ*, Ankara, 1995, c. I, 214 [bu esere yapılan atıflar, metnin Osmanlıca kısmına dairdir, y.h.n.]

Neşri'ye ait *Cihânnümâ*'nın iki yeni yazma nüshası ortaya çıkmıştır.² Biz bu bölümde Theodor Menzel'e ait olup Fr. Taeschner tarafından yapılan tıpkıbasım nüshayla Unat-Köymen'in yayını-
nı karşılaştırdık; burada nüsha farklarını göstermeye çalıştık. Bu karşılaştırmayla beraber Menzel nüshasının Ahmedî'ye ait tarih-
leri içeren bölümlerin fotokopilerini ekledik.

Ahmedî'nin yaşamını incelerken bu tarihlerin Ahmedî'den başkasının olamayacağı ortaya çıkmıştır. Ahmedî'ye ait bölümlerdeki ayrıntılar ve üslûp, araştırmacıların dikkatini çekmekle beraber nasıl ve kim tarafından yazıldığı şimdiye kadar açıklığa kavuşmamıştır. 1388-1389 kışında Ali Paşa maiyetinde katıldığı Bulgaristan seferinde Ahmedî, birçok kalenin doğru adlarını vermektedir. Ahmedî, 1389 Kosova seferine Kütahya Valisi Bayezid'in yanına *nedîmi* olarak katılmıştır. 1385'ten beri bu hizmette olduğu anlaşılmaktadır. Ahmedî aynı zamanda harp meclislerinde yapılan konuşulanları ve nihayet bir göz tanığı olarak Kosova Savaşı'nı ayrıntılarıyla anlatmaktadır. *Gazâvâtnâme* adını verdiği eserde 1385-1413 dönemi olaylarını ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Ahmedî, daha önce Emîr Süleyman'a takdim ettiği *İskendernâme*'de eserin genel planına göre kısaca manzum Osmanlı tarihini anlatmış; fakat aynı eserde bir *Gazâvâtnâme* yazmayı vaat etmiştir.

Çelebi Sultân Mehmed'in hizmetine girdiği zaman da genç sultânın ağzından ("sohbetinde") başarılarını kaleme almıştır (*Ahvâl-i Sultân Mehemmed*).

2 *Cihânnümâ*, Theodor Menzel yazmasına göre, I, Einleitung und Text, yay. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951.

Ahmedî: Yaşamı ve Tarih Eserleri

Germiyanlı musâhib şâirler arasında eserlerinin genişliği ve sanatı bakımından kuşkusuz en önde geleni Ahmedî'dir.¹ *Ahmedî* mahlasını seçmiş olan şâir Mevlânâ Tâceddîn İbrahim b. Hızır (1334-1414), gençliğinde Mısır'a gitmiş, klâsik İslâm ilimlerini okumuş, sonra gelip Kütahya'da yerleşmiş; başlıca eserlerini Germiyan beyleri Süleymanşâh (1361-1387) ve II. Yakûb'un (1387-1429) musâhibi olarak yazmıştır.

Mısır dönüşü Mevlânâ Ahmedî, "Sultânü'l-Germiyâniyye" Süleymanşâh'a hoca olmuş. Bu Germiyan beyi şiir sanatına gönül verdiğinden Ahmedî şâirliğe "hadden ziyâde" kendini vermiş.² I. Murad, Kütahya ile Germiyan'ın kuzey bölgesini (Eğrigöz: Şaphâne) işgal edip orada oğlu şehzâde Bayezid'i yerleştirdi (1381), Süleymanşâh beyliğinin batı kısmına, Kula'ya çekildi ve 1388'de ölümüne kadar orada kaldı. Ahmedî'nin bu tarihe kadar onun yanında kaldığı anlaşıyor. Ahmedî, I. Murad'ın 1386 Karaman seferini, *Gazâvâtnâme*'sinde bir göz tanığı gibi bütün ayrıntılarıyla anlatır. O zaman şâirimiz, efendisi Süleymanşâh ile beraber metbû'

1 "16. yüzyılda yetişen Osmanlı şâirlerinin en büyüğü" (F. Köprülü, "Ahmedî", *MEB İA*), Ahmedî üzerinde belli başlı yazılar için bkz. Bibliyografya.

2 Usâmeddîn Taşköprülüzade, *Şakâ'iku'l-Nu'mâniyye*, (çev.) Mehmed Mecdî, *Hadâ'iku'l-Şakâ'ik*, İstanbul H. 1260, s. 70-71; Taşköprülüzade, *İskendernâme*'nin ansiklopedik niteliğini över.

Sultân Murad'ın bu seferine katılmış görünmektedir. Süleyman-şâh'ın ölümü (1388) üzerine boşa kalan şâir, bir *veli-nimet* aramaya koyulur. Bunu *İskendernâme*'de şöyle anlatır (Beyit 294-295):

Ucdan uca araduk bu 'âlemi
Bulamadık ehl-i kerem bir âdemi
Kim kerem-ehli kimi ölmüş durur
Kimi yokluktan nihân olmuş durur

Şehzâde Bayezid, 1389 baharında babası I. Murad'ın emriyle Kosova Savaşı'na katılmak üzere Rumeli'ne geçtiği zaman, kuşkusuz Ahmedî'yi yanında götürmüştür. Ahmedî'nin Kosova'ya giderken ordunun güzergâhı ve savaş üzerinde *Gazâvâtnâme*'sinde verdiği ayrıntılar, bunun en güçlü kanıtıdır. Herhâlde Ahmedî, savaştan önce Kütahya'da Bayezid'in yanında olmalıdır. Ankara Savaşı'nda (1402) Tatarlar ve Germiyan askeri, Timur tarafına geçip de ümitleri tüketince, Bayezid'in ordusu dağılmaya başladı. O zaman Bayezid'in büyük oğlu “Emîr Süleyman'ı dahî paşalar ara-yerden çıkardılar”. Süleyman, yanında Vezîriâzam Çandarlı Ali Paşa, deneyimli Karesili Eynebeğ Subaşı ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ile beraber Bursa'ya geldi; Rum-ili yolunu tuttu.³ Taşköprülüzâde'ye göre Ahmedî, bir ara Timur'un yanında bulunmuş ve lâtîfeleri Timur'un çok hoşuna gittiğinden değerli armağanlar almış. Şâirin “neş'esi kemâl-i zarâfet üzerine idi”.

Ahmedî, Edirne'de Süleyman'a (ö. 1411) sunduğu *İskendernâme*'sinde *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* faslında Süleyman'ı daima *şâh*, *pâdişâh*, *sultân* diye anar:

Mîr Süleyman oldu anın yerine şâh
Gün gibi rûşendir ne hâcet güvâh

Edirne'ye ulaşmak için Süleyman, acele İstanbul Boğazı'na geldi; Boğaz'da güçlü Güzelce-Hisar'a (Anadolu Hisarı) sığındı ve

3 *Kitâb-ı Cihânnümâ*, c. I, (haz.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara, 1949, s. 350, 364.

karşı yakaya geçebilmek için Bizans imparatoru ve müttetikleriyle bir antlaşma (Gelibolu Antlaşması, 1403) yapmak zorunda kaldı. Selânik'i ve Karadeniz'de bazı liman-şehirleri imparatora ve Yunanistan'da bazı yerleri Venedik'e bıraktı.⁴

İskendernâme'de ilâve Âl-i Osman faslı, "Pâdişâhî-i Sultân-u's-sa'îdi's-şehîd Emîr Süleyman" ile biter (*şehîd* kelimesi 1411'de ölümü üzerine sonradan ilâve edilmiş olmalı). Kayda değer ki, Ahmedî, Süleyman'ı öven beyitlerinde, Yıldırım Bayezid'den sonra Süleyman'ın *pâdişâh* ve *sultân* olduğunu belirtir. Bu ifade, onun Süleyman yanında olduğuna kuşku bırakmaz.

İskendernâme'de,⁵ ömrü olursa Süleyman'ın tarihini bir kitap olarak yazmak istediğine dair vaadi önemlidir (Beyit 7849):

Ömrden girü virilürse amân
Tangrının fazlıyle bir kaç zaman
Bir kitâba dahi bünyâd idevüz
Mîr Süleyman nitdi anda eydevüz

Bunu, Süleyman'ın sağlığında söylemektedir. *İskendernâme*'yi ona sunmuştur. Fakat hâmisi Süleyman, 1411'de hayatını kaybedince vaat ettiği kitabı, 1385-1389 dönemini içeren bir *Gazâvât-nâme* tarzında yazdığı anlaşılmaktadır.

Timur'un tarihçisi Yezdî'ye göre⁶ Timur, 6 Ocak tarihli bir yarlığı ile Süleyman'ı Rum-ili'de (*asra-yaka*) kendine bağımlı bir emîr olarak tanır. Timur, Anadolu'dan ayrılmadan I. Murad'ın Anadolu ve Balkanlar'da kurduğu imparatorluğu parçalamış; eski beylere ve yerel hanedanlara *yarlıklar* vererek her birini kendine bağımlı kılmıştır. Başlangıçta Mehmed Çelebi de Timur'a bağımlılığı tanımıştır. Çelebi Mehmed, ağabeyi Süleyman'a adam gönderip

4 Antlaşma maddeleri için bkz. John W. Barker, *Manuel II, Palaeologus (1391-1425)*, Rutgers, 1969, Index: Süleyman Çelebi, antlaşma s. 224-228; E.A. Zachariadou, "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles", *Der Islam*, LX-2 (1983), s. 268-296.

5 İsmail Ünver, *Ahmedî, İskender-nâme, İnceleme-Tıpkıbasım, metin (8754 beyit)*, Ankara, 1983, beyit 7849.

6 Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, (yay.) M. Abbâsî, Tahran, H. 1336.

onu, babaları Bayezid tahtına sahip “sultân” olarak tanır. Bu arada Bursa’yı kardeşi İsâ elinden alan Mehmed, devletin pâyitahtı (*dâru’s-saltana*) Bursa’da yerleşir. Çelebi Mehmed’in Amasya’dan gelip Anadolu’ya egemen olmasından Süleyman tedirgin olur.⁷ Mehmed’in, Timur adını taşıyan Bursa’da basılmış H. 806 tarihli bir sikkesi bize kadar gelmiştir (Mehmed b. Bayezid Han, Demür Hân Gürkân, 806) (Hicrî 806 yılı 21 Temmuz 1403’te başlar, 10 Temmuz 1404’te biter, o zaman Timur hayattadır). Süleyman Anadolu’ya geçer. Mehmed, Amasya-Tokat beyliğine çekilmek zorunda kalır (yıl 1404).

Süleyman, herhâlde 1406 tarihine kadar Anadolu’da kalmış görünüyor. Ahmedî, onunla beraberdir. Timur’un bağımlılığını tanımış bulunan Karamanoğlu, o sırada Ankara üzerine geldi, Sivrihisar’ı kuşattı; alamayıp bir havale kulesi yapıp abluka altına aldı. Süleyman, Ankara’da işret meclislerinde zevk u safâ ile meşguldür: *Menâkıbnâme*’ye göre Süleyman, 1404-1407 döneminde zamanını “Büyük Hamam” içinde sohbet edip şarap içmekle geçirmektedir.⁸ Evrenuz (Evrenos) ve Ali Paşa gibi devrin ileri gelen ricâli onunla beraberdiler. Kuşkusuz, şâirimiz Ahmedî bu sohbet âlemlerinde Süleyman’a nedîmlik ediyordu. *Düstûrnâme-i Enverî* (N. Öztürk yayını, s. 42), Ahmedî’nin Süleyman yanında musâhibliğini şöyle anlatır:

Mîr Süleyman dün ü gün sohbet eder
Ahmedîyle dem-be-dem 'işret ider
Ahmedî dervişdi bay eyledi şâh
Oldı muhtaç ana cümle ehl-i câh

Nüfuzlu nedîm Ahmedî ile Vezîr Çandarlı Ali Paşa arasında ilişkiler iyi değildi. Mevlânâ Ahmedî, *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*’da Çandarlı Halil’i “ilmi azdı” diye küçümser (Sılay: Beyit, 143-144).

7 *Kitâb-ı Cihânnümâ*, (haz.) F.R. Unat-M.A. Köymen, II, s. 430 (Neşri’de bu ayrıntılar Ahmedî’den).

8 Ahmedî, *Menâkıbnâme* (Neşri, II, s. 472): “Şimdi ol hamamun önü tahlil-pazarı’dır.”

Cûd u ihsân eyledi ol lâ-nazîr
 Selânîk'i elden çıkardı ol emîr
 Anı İstanbûl tekvûru alur
 Hileyile böyle iş ana kalur

1403 Antlaşması'yla Selânîk'in imparatora geri verilmiş olması, Osmanlılar arasında affedilmez bir fedakârlık sayılıyordu. Çelebi Mehmed ve Karamanoğlu, Süleyman'a karşı kardeşi Mûsâ Çelebi'yi Rum-ili'ne gönderdiler (809/1406). Mûsâ, Kastamonu'dan Eflak Voyvodası Mircea yanına gitti, Rum-ili'ne beylerinin yardımıyla "tamâm Rum-ili'ni zapt etti". Bu haber, Süleyman'a erişince "gâyet müteallim olup" hemen Rum-ili'ne geçmeye karar verdi. 1406'da Edirne'ye, yanında musâhib şâirler olduğu hâlde geçmiş olmalı.

Bu sırada, Süleyman'ın devlet işlerinde sağ kolu Çandarlı Ali Paşa, Ankara'da vefat etti (20 Aralık 1406). Rum-ili'ne geçme kararının nasıl verilmiş olduğunu *Menâkıbnâme* (Ahmedî) şöyle anlatır: "Şâir vüzerâ ile danışıp şöyle maslahat gördüler ki, gece gündüz demeyip gideler (...) andan göçüp isti'câlle gidip İstanbul'a yettiler. İstanbul Tekvuru'na (imparator) bazı *il adayıp* andan geçip gittiler (İmparator II. Manuel rakip şehzâdelerin Boğaz'dan her geçişini fırsat bilip toprak ödünleri koparmakta idi)." "Emîr Süleyman Edirne'ye gelip tahta geçüp oturdu, leyl ü nehâr 'ayş u 'işrete meşgul olup zevk u sohbe mukayyed oldu."¹⁰ Bu sohbet meclislerinde "Sultân" Süleyman'ın sadık nedîmi, kuşkusuz Ahmedî idi.

Ahmedî hem hizmetine irdi anun
 Yoluna cân u cihânı virdi anun

İskendernâme'yi de bu sırada tamamlayıp (beyaza çekip, Osmanlı tarihini ekleyip) Süleyman'a sundu. Ahmedî'nin *İskendernâme*'de Süleyman'ın zaferinden söz eden beyitleri, kuşkusuz

9 Ahmedî, *Menâkıbnâme* (Neşri, II, 476).

10 Ahmedî, *Menâkıbnâme* (Neşri, II, 478)

Mûsâ'ya ilk galebesiyle ilgilidir: Süleyman, ilk karşılaşmada üstün geldi. “Beğler, Rum-ili’nden kaçıp Emîr Süleyman’a gelüp ita’ât ettiler.”

Ahmedî, Süleyman’ın ruh hâletini şöyle anlatır:

Gerçi leşker var gene u dest-res
 Lîkin itmez mülk almağa heves
 Himmeti katında anun mülk-i zemîn
 Bir üvezün kanadıncadır hemîn
 Mülk istese olmadan arada harb
 Feth olayidi ana şark u garb
 Ol mürüvvetlüdürür ehl-i ‘atâ
 Ol fütüvvet ıssıdur ni’me’l-fetâ
 Kibrden olup-durur nefsi berî
 Hem yavuz ahlâkdandur ol ârî
 (...)
 Bî-kerân nesneyi kimden kim bile
 Ya anun şerhin tamâm idibile
 (...)
 Nesneye nakdin viren ebleh (Sılay, 50: eyle) olur
 Fikirsiz iş işleyen gümrâh olur

Ahmedî, patronu Süleyman Çelebi ile mutlu ‘ayş u ‘işret yaşamının devamı hülyâsı ile der ki:

‘Ömr bâğına erişmesün hazân
 Yirine kimse getürmesin cihân

Ama Edirne’de bu zevk u safâ âlemi çok sürmez. İlkin, Çelebi Mehmed Ankara ve Bursa’da kendine taraftarlar bulur. Amasya’dan hareketle Ankara’ya gelir, Bursa kapılarını açar. Böylece, Batı Anadolu’da Karesi, Aydın, Saruhan, Menteşe, Teke ve Germiyan illeri Mehmed’i sultân tanırlar. Rum-ili’de genç enerjik Osmanlı şehzâdesi Mûsâ, Süleyman’a karşı sık sık baskınlar yapıyordu (1407-1410); uc kuvvetlerinin “kurdu” Mihaloğlu ile son bir

baskında Mûsâ başarılı olur. Edirne'yi ele geçirir (Şubat 1411). Burada göz tanığı Ahmedî'yi izleyelim:

Baskın anında Süleyman “hamam içinde sohbet edüp şarâb içerdi”;¹¹ kendisini uyardılar. Ahmedî, *Menâkıbnâme*'de dramın nasıl sonuca gittiğini canlandırır: “yine sohbetine meşgûl oldu”; Süleyman'ı destekleyen saygın yaşlı *uc* beyi Hacı Evrenuz gelip kendisine Mâsâ'nın askeriyle kapıya dayandığını haber verdiğinde: “Ay Hacı Lala! Beni sohbetimden ayırma”, yanıtıyla onu huzurundan kovdu.¹² I. Murad'dan beri Yeniçeri ağası olan (1387 Ceneviz Antlaşması'nı yapanlardandır) Hasan Ağa gelip uyardı, onu da hakaretle geri gönderdi. Hasan, tüm kapıkuluyla Mûsâ tarafına geçti. Mûsâ, doğru hamam üzerine yürüdü. Süleyman ancak o zaman “câmî yere çalup eyitti: Ay drigâ, nefis elinden neng u nâmî yabana saldım” diye hemen sarayına koştu. Ahmedî, sarayda onun perişanlığını canlı üslûbuyla şöyle anlatır: “Emîr Süleyman âh u vâh edip içerüde eyidirdi ki, eyvâh ne müşkil işe tuş olup nenün gibi belâya mürtekeb oldum” diye, geceyi bekledi. Gece olunca atlanup, İstanbul'da dostu imparator yanına kaçıp sığınmak için bir Türkmen kılavuzla firar yolunu tuttu. Türkmen kılavuz onu, Dügüncü-ili'nde kendi Türkmenleri yanına götürdü. Türkmenler etrafını çevirip adamlarını öldürdüler, kendisini bağladılar. O sırada Mûsâ Çelebi yetiştî ve Koyun-Mûsâsı denilen adamını gönderdi. “Koyun-Mûsâsı varub onu boğup şehîd etti.” Ahmedî, bu acıklı son üzerine efendisini şöyle anlatır: “Merhûm hûb sûretlü ve mergûp sîretlü, sehâvette bî-misl ve şecâ'atte bî-nazîr idi ve kibr ü hasedden berî idi ve cemî' halka eyü sunular sunub (...)” Hatta “Mevlânâ Ahmed (kendinden söz edüp) anın zamanında şüyû' bulup envâ'-i 'avâtîf (ve) ihsân birle mugtenim olub anun adına *İskendernâme*'yi nazm edüp beyaza getürdü.”

Mûsâ, tüm Rum-ili'ne egemen olur. Ahmedî, *Menâkıbnâme*'sinde Mûsâ'ya karşıdır. Mûsâ vaktiyle Süleyman'ı desteklemiş olanlara karşı şiddet gösterir. İmparatoru tehdit eder, haraç iste-

11 Süleyman, “Bir arada içmeğe otursa bir kaç ay anda kalurdu.”

12 Ahmedî, *Menâkıbnâme* (Neşri, II, 482).

mek için Çandarlı İbrahim Paşa'yı elçilikle İstanbul'a gönderir.¹³ Çandarlı İbrahim, Bursa'da bulunan Çelebi Mehmed ile temasa geçer, beylerin Mûsâ'ya karşı olduğunu bildirir ve Çelebi'nin davetini kabul ederek Bursa'ya yanına gider, onun vezîri olur. Şâir Ahmedî de o zaman Çelebi Mehmed'in yanına kaçmış görünmektedir. Ahmedî'nin *Menâkıbnâme*'de verdiği ilginç ayrıntılar, Mûsâ Çelebi döneminde (1411-1413) gazâyâ öncelik veren "devrimci" saldırgan bir idarenin iş başına geldiğini göstermektedir: Süleyman'ın genel politikası barışçı idi. Hristiyan devletlere toprak bağışlamış, ödün vermişti (1403 Gelibolu Antlaşması). Bu politika, Anadolu ve Rum-ili'nin genç kuşaklarına timar, kale ve donanma azepliği kapılarını kapıyor, bir kelimeyle Osmanlı toplumuna dinamizmini veren *gazâ* politikasına sırt çeviriyordu. Musa, tekrar *ucların* geleneğine yönelen bir idare getirdi: Beylerbeyliğe *uc* beylerinin önderi Gâzi Mihaloğlu'nu; kadıaskerliğe, sınırdaki gâzilere sipahilik ve timar vaat eden radikal Şeyh Bedreddîn'i atadı. Bu ikisi, Rum-ili *uclarındaki* yaşamı ve ihtiyaçları temsil eden kişilerdi. Süleyman dönemine genel tepkiyi biz, sınır gâzilerinin duygularını yansıtan *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*'da okuyoruz: Yıldırım Bayezid, diyor bu halk kitabı, "Edirne'de karar idüp Vilk-oğlu, kızını Yıldırım Han'a verdi (...) Tâ Vilk-oğlu kızı gelmeyince Yıldırım Han sohbet ve 'işret nidügin bilmezdi. Hiç içmezlerdi ve şarap sohbeti olmazdı (...) anlar dahi ulemâdan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı (...) hemândem Osmân beglerine Acem ve Karamânîler *musâhib* oldu, Osman begleri dahi dürlü dürlü

13 *Menâkıbnâme*'ye göre Mûsâ dönemi devrimci bir dönemdir. Uc beylerinin "gâzâ politikası" Mûsâ'ya yön vermiştir. Bu atmosferde Ahmedî gibilerin özlediği yaşam tarzına yer yoktur. Bu dönemi iyi anlayan P. Wittek'in şu makalesine bkz. "De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople": P. Wittek, *La Formation de l'empire Ottoman*, (yay.) V. Ménage, Londra, 1982. Türkçe çevirisi: "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine", *Belleten*, 27 (1943), s. 557-589; Wittek, Neşri'deki rivâyetin, Ahmedî'ye ait sağlam bir kaynağa dayandığını fark etmemiştir. Wittek'in yazısını iyi anlamayan Colin Imber ("Paul Wittek's 'De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople'", *Osmanlı Araştırmaları*, V (1986)) haksız yere, yakışık almaz sözlerle ona saldırmıştır. Wittek, Osmanlı Devleti'ne dinamizmini veren gazâ üzerinde durarak bir tarihçi olarak gerçeği ifade etmiştir, bunun "Cermen Ulusalılığı" ile bir ilişkisi yoktur.

günâhlara mürtekeb oldılar.”¹⁴ Süleyman, devlet işlerini Çandarlı Ali Paşa eline bırakmıştı. “Hemân ki Kara Halil oğlu Ali Paşa vezîr oldu, fısk u fucûr ziyâde oldu; mahbûb oğlanları yanına aldı; adını *ıçoğlamı* kodı. Bir nice zaman ne gerekse idüp çıkarup mansıb virdi (*çıkma* yöntemi) (...) Âl-i Osman bir salb kavm idi, anlar (dânişmendler) geldiler, dürlü dürlü hilelere başladılar (...) Ali Paşa bir zevvâk kişi idi; ekseri halk ana tâbi oldular.” Gerçekte, medrese görmüş Ali Paşa, klâsik İslâm kuramlarını, saray yaşam âdâbını, bürokratik yöntemleri, gulâm sistemini, mâliye usûllerini, Azerî-İranlı bürokratlar yardımıyla uygulayarak devlet idaresinde ve saray yaşamında reformlar yapmış bir devlet adamı idi. Onun getirdiği yeni idare, gâzi *uc* geleneklerine bağlı çevrelere ters düşüyordu (Ali Paşa, 1387’de babası Çandarlı Hayreddîn’in ölümünden beri başvezîr idi). İmparator II. Manuel’in bir mektubundan öğreniyoruz ki, Yıldırım zamanında Osmanlı sarayı hayli değişmiş bulunuyordu. Manuel, onun işret meclislerinden ve içki içtiğinden söz eder.¹⁵ Bayezid, Bursa’da Ulu Cami’nin inşasına karar verdiği zaman “şurb-i hamırdan vaz gelip ‘ulemâ-i ‘izâmla ve meşâyih-i kirâmla musâhabet edüb icrâ-yi şer’-i kavîm üzere müstakim oldu.” Arap seyyahları, Anadolu Türk halkının içkiye düşkünlüğünü abartılı biçimde vurgularlar. Al-‘Umarî’nin Anadolu’yu gezen râvîsine göre, bu memleketin ahâlisi içkiye düşkündür, içkiden ve cinsellikten başka şey düşünmezler, “onların emirleri sayesinde sâkînin zulmünden (...) ve aşk derdinden başka hiçbir şeyden şikâyetleri yoktur.” Mısır sultânı Baybars, ordusuyla Kayseri’ye geldiğinde (1277) eğlence yerlerinin sahiplerini huzuruna getirtti ve eğlence yerlerinin kapatılmasını emretti (Al-‘Umarî). Keza, Bizans askeri hakkında Al-‘Umarî’nin râvîleri, onların “ipekli giyime, içkiye düşkünlüklerini” duymuş, “onların şarap derdinden başka dertleri yoktur, gerçek asker sayılmazlar” der ve ilâve eder: “şarkıcılar ve eğlence sahipleri imparatorun sofrasından eksik olmazlar.” Türkler arasında içkiye düşkünlük üzerinde

14 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* (Fr. Giese neşri), (haz.) N. Azamat, İstanbul, 1992, s. 33, bu neşir tatmin edici bilimsel nitelikte değildir.

15 J. Barker, *Manuel II, Palaeologus (1391-1425)*, s. 80-81.

bir göz tanığı Yeniçeri Mihail Konstantinovic (Fâtih dönemi) şöyle yazar: “Saray mensupları, hizmet erbabı ve bazı beyler şarap içmektedirler, fakat savaşa gittiklerinde genel olarak hiç kimse şarap içmez.”¹⁶ En eski bir rivâyet olarak Yahşi Fakih (1400'lere doğru), Osman Gâzi'nin Bilecik tekvuru ile “sayda ve ‘işretle” meşgul olduğunu kaydeder.¹⁷

16 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, (yay.) K. Beydilli, İstanbul, 2003, s. 8.

17 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, 11. ve 12. bâb.

Gazâvâtnâme (1385-1389)

Menzel Nüshası ile Unat-Köymen Edisyonunun *Text-Kritik* Yayını¹

Hikâyet-i fütûh-i kıla'-i Rumili

Rivâyet iderler² ki Sultân Murâd³ leşker | cem' idib def'a-i sâniyede Bâyezîd Çelebi'yi Kara-Timurtaş'la Anadolu'da koyub 'sürüb Gelibolu'dan | geçib Migâlkara'ya varıb Gâzi Evrenuz ve Şahin Lala dahi Rumili'nin tamâm 'askerin cem' idüb | gelib buluşdular; andan Evrenuz Gâzi'yi Şahin Lala'ya koşdular, yürüyüb Fere⁵ üzerine varıb *def'i*⁶ Fere'yi feth ettiler, | bu taraftan Murad Han dahi Sırf-ili'ne vardı, umardı ki Laz gelib oğraşa, zirâ cem'iyetin işitmişdi⁷, | on dört gün oturdu, 'adû zâhir olmadı.

[*Hikâyet-i*] *Feth-i Niş*

[Rivâyettir ki] Sultân Murad⁸ vüzerâ'yla müşâvere itdi, eyitdiler: | Bu vilâyetin kilidi ve kâfirin hazînesi kal'a-i Niş'dir, anın üzerine düşmek gerek,⁹ Hünkâr dahi ol re'yi | savâb görüb gelib Niş'in üzerine düştü, muhâsara itdiler, Kara Timurtaş oğlu Yahşi

1 *Ğibânnümâ*, Theodor Menzel yazmasına göre, I, Einleitung und Text, yay. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 57-84; *Kitâb-ı Ğibânnümâ*, (yay.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara: TTK, 1949, c. I, s. 210-309. Dipnotlarda, Menzel (Theodor Menzel yazması) ve UK (Unat-Köymen yayını) şeklinde kullanılacaktır.

2 UK: olunur

3 UK: +Han Gâzi

4 UK: +kendü

5 UK: Ferecik (Meriç nehri batısında)

6 Kopist yanlışlıkla *Fere-cük* kelimesinin ilk parçası *Fere*'yi yazıyor, *cük*'ı *def'i* diye kopya ediyor, Aşpz. (Atsız: 132, "Def'i Fire'yi feth itdiler") Aşpz. Rab. "Leşker ile Gelibolu'ya geldi. Andan doğru Migalkara'ya vardı. Gâzi Evrenuz Lala Şahin Rumili'nin leşkeriyle geldiler. Evrenuz'u [Lala] Şahin'e koşdular. Yürüdüler Fire'yi feth ettiler, bu yandan Murad Han Gâzi dahi geldi"; Neşri: "Fere'yi feth ettiler, bu taraftan Murad Han dahi Sırf-ili'ne vardı." Bu noktada Aşpz. 1366 Trakya (Polunya-Appolonia) seferini anlatmaya devam eder (bkz. "Murad I", *TDV İA*). Neşri ise "rivâyettir ki" girişiyle burada "*Hikâyet-i Feth-i Niş*" ile Ahmedî'nin *Gazâvâtnâme*'sine geçer.

7 UK: işitdi

8 UK: + Gâzi

9 UK: + dediler

Beğ'e eyitdi: Bu hisârın l alınmasına bir tedârik it¹⁰, Yahşi Beğ¹¹ etrâfını¹² geşt itdi,¹³ Sultânım devletinde ok irer yerleri l vardır, tîr-bârân kılmağla ümmiddir ki feth oluna,¹⁴ pes gâziler ok yağdırıb yüriş idib¹⁵ feth idib¹⁶ küffârın l hazâinine müstevlî oldu.¹⁷ Laz işidib eyitdi: Andan mûhkem hisarım yoğidi; anı feth idecek kalanına ne i'tibâr ll diyib¹⁸ havf idib Türk'le biz çıkışmazız diyib elçi gönderüb yılda bin cebeli ve elli bin vukiyye gümüş virecek l olub Hünkâr'a tazarru' edib¹⁹, Hünkâr dahi andan kalkıb Çatalca üzerine düşmüşdü.²⁰

[*Hikâyet-i İbtidâ-i 'adavet-i Karaman*]²¹

²²Çun ki Sultân Murad Gâzi Niş'i ve etrafında olan kal'aları²³ feth l idüb Laz harâca ita'at idüb sulh olub yine Edirne'ye döndü,²⁴ haber geldi ki²⁵ Karaman-oğlu Alâeddîn l Beğ bin İbrahim bin Mahmûd bin Mehemed bin Karaman yağı²⁶ olub gelib il urdu,²⁷ Gâzi Murad Han işidib gamgîn l olub a'yân-i devleti ve erkân-i saltanatı cem' idüb eyitdi: Şol ahmak zâlimin itdüğü işi görün ki ben

10 UK: + dedi

11 UK: +dahi

12 UK: +kal'anın

13 UK: +eyitdi

14 UK: + dedi

15 UK: +kal'ayı

16 UK: kılıb

17 UK: +andan

18 UK: +“havf edib Türk'le biz çıkışamazız deyü”

19 UK: +nâliş eyleyüb.

20 Neşrî burada Aşpz.'ye (54. Bâb) dönüp 1366 seferinde Çatalca kuşatmasına ve Rum-ili fetihlerine dair Aşpz.'deki 54 ve 55. bâbları (“Çatalca hisarının üzerine düşdü... Serez'i uc verdiler” Bu araya sıkıştırır ve tarih verir: “Bu fetih hicretin yediyüz seksen yedisinde vâki' oldu”) *Niş fethi tarihi*. Niş önünden Çatalca'ya dönmüş olması imkân dâhilinde olamazdı. Bu Neşrî'nin kaynaklarını nasıl kullandığına dair bir misâldir.

21 Neşrî, Aşpz.'nin 54 ve 55. bâblarını araya koyduktan sonra *Karaman* seferine ait kısımla Ahmedî, *Gazâvâtname*'sine döner.

22 UK: +Rivâyet olunur ki

23 UK: kılâ'ı

24 UK: dönicek

25 UK: kim

26 UK: bağı

27 UK: +dediler

Hakk Ta'âlâ²⁸ || yolunda dîn gayretine çalışıb iklimî koyub bir aylık yol kâfir içine girib gice ve gündüz 'ömrümü gazâya | sarf itmeğe niyyet kılıb 'ayş u 'işreti terk idüb belâ ve mihnet ihtiyâr idem,²⁹ ol gele müslümanları³⁰ incide. | Ay gâziler, bu zâlimle nice ideyin³¹ beni gazâdan men' idib müslümanlar üzerine kılıc salmağa irtikâb ettirir³² | eğer ferâgat idib cihâd ve gazâya meşgûl olursam müslümanlar zaleme³³ elinde giriftâr olur, eğer üzerine | varırsam gazâ kılıb³⁴ gâzilerin kılıcın mü'minler üzerine döndürmek lâzım gelür, deyib³⁵ nâçar olub Hayreddîn | Paşa'yı Rumili'nde koyub guzâta re'is kılıb Rumili'ni temâmet ana ısmarlayıb³⁶ oğlu Ali Paşa dahi | nev-civândı, ³⁷vezîr edinib yine Anadolu'ya geçib Bursa'ya geldi.

[*Kudum-i resûl-i Sultân-i Mısır*³⁸]

³⁹Çün ki⁴⁰ Murad Hân | Gâzi Bursa'ya geldi. Mısır Sultânından⁴¹ 'azîm beleklerle bir ulu elçi gelib Gâzi Murad Han⁴² gâyet it'ibâr | idib 'azîm ziyâfetler itdi; ⁴³elçinin haberi buydu ki, Sultânü'l-Guzât ve'l-Mucâhidîn Hünkâr | hazretinin du'âcısıyım, beni oğulluğa kabul ide,⁴⁴ hiçbir vechile beni oğlu Bayezid'den fark itmeye, | legerçi sûretâ anlardan ırağım, ammâ kurb-i ma'nevî vardır, anlara muhabbetim ve iştiyâkım bir haddedir ki eğer elimden | gelse varub anınla⁴⁵ gazâda bile hâzır olurдум diyib⁴⁶ nice

28 UK: görün; ben Allâhü teâlâ

29 UK: +dahi

30 UK: +bir bölük mazlûm müslümanların üzerine düşe, gâret ide.

31 Menzel: niceleyin

32 UK: +ve

33 UK: zâlim

34 UK: kılan

35 UK: deyü hayli tereddüd çekdi, âhirü'l-emr

36 UK: ısmarladı. +Ve Hayrüdî Paşa'nın

37 UK: anı

38 UK: +

39 UK: +Rivâyettir ki

40 UK: +Sultân

41 UK, dipnot: +ez-zahir Seyfüddîn Berkuk

42 UK: Murad Han Gâzi +dahi

43 UK: +ve

44 UK: edine

45 UK: anlarunla

46 UK: +demiş

tenezzülât idib iştiyâk ‘arz etmişdi. | Gâzi Murad Han dahi envâ‘-i talattufât ve tevâzu‘ât gösterib iştiyâk-nâme gönderdi | ⁴⁷elçisine⁴⁸ bî-kıyâs in‘âmât itdi ve bi‘l-cümle Sultân-i Mısır gönderdiği beleklerin birine yüz ‘ivâz idib elçiyle gönderdi. |

İrtihâl-i Sultân Murad Gâzi ilâ Karaman

[Rivâyet olunur ki:]⁴⁹

Çün ki Sultân⁵⁰: Mısır elçisini gönderdi⁵¹ ol kış Bursa’da kışlayıp | bahâr olıcak Hicret’in yedi yüz seksen sekizinde⁵² leşker-i⁵³ ‘azîm cem’ edüb Karaman’a kasd etdi. Karaman | oğlu dahi işidib Tatar ve Türkman ve Varsak ve Torkut⁵⁴ ve Payburd⁵⁵ dan leşker-i⁵⁶ bî-kıyâs cem’ itdi. Ulus-i | Tatar Begi Teberrük ve Samagar-oğlu Hızır Beg ve Barambay ve Cagazan⁵⁷ ve Suga⁵⁸ ve Tosbuğa⁵⁹ cümle Karaman-ebna⁶⁰ | ‘Alâeddîn Beg yanına cem’ oldular, Karaman-oğlu⁶¹ Hünkâr’a elçi gönderib eyitdi: Leşkerim leşkerince | var⁶² eğer barışırsan barışırim⁶³ duruşursan duruşurum⁶⁴ derdüne derd ve merkine merk⁶⁵ Sultân Murad Gâzi⁶⁶ cevâb | verdi ki, bre hey müdbir ve müfsid zâlim, benim kasdim⁶⁷ gice ve gündüz gazâya duruşmaktır, benim gazâma mâni’ olub müslümanları || ben

47 UK: +ve

48 UK: +dahi

49 UK: +

50 UK: +Sultân Murad Han Gâzi

51 UK: Kendüsi

52 Miladi 1386

53 UK: asker-i

54 UK: Turgud

55 UK: Bayburd

56 UK: çerisin

57 Cagazan: Çaykazan; UK: Çaygazan

58 UK: Suğa (?)

59 UK: Tosbağa

60 UK: Karaman-oğlu

61 UK: +dahi

62 UK: vardır

63 UK: ve eğer barışırsan barışurun

64 UK: eğer uruşursan uruşurun

65 UK: virürüm dedi

66 UK: dahi

67 UK: kasdim ve işim

gazâdayken incidirsin, ‘ahd u âmân bilür âdem değilsin, seni kam’ itmeyince huzûrla gazâ idemezim⁶⁸ | mâni‘-i gazâyâ gazâ, gazâyı ekberdir, hâzır ol vaktine, ⁶⁹dedi. ⁷⁰Karaman-oğlu ⁷¹işidib baş baş beglerini⁷² | okuyub istimâletledi; evvel Samagar-oğlu Hızır Beğ andan ulus ulusu Teberrük Beğ andan Bâbuk | -oğlu Ali Beğ andan Dilenci-oğlu Pîr Ali ⁷³Karaman-oğlu ileyinde⁷⁴ yir öpüb her biri yüz döndürmemeye | ‘ahd idib and içdiler.

*Hikâyet*⁷⁵ iderler ki,⁷⁶ vezîr Hayreddîn Paşa’yı⁷⁷ Rumili’nde hıfz⁷⁸ u gazâ için | koyub gitmişdi, müteveffâ olduğın işidib oğlu Ali Paşa’yı gönderdi ki varıb ⁷⁹sonun zabt ide, varıb | eğlenib gel-memişdi, Sultân Murad⁸⁰ Kütahya’ya çıkıcak⁸¹ haber gönderib getirtti tâ ki tedbîrde hâzır | ola, zirâ Sultân Murad⁸² Gâzi Ali Paşa’yı gâyet severdi ve hüsn-i tedbîrine mu‘temeddi.⁸³ |

[*Hikâyet-i*⁸⁴] *Kudum-i resûl-i Karaman ilâ Murad Han*

*li-eclî’s-sulh ve gazâbu’s-Sultân leh*⁸⁵

⁸⁶Çun ki Murad Han⁸⁷ | Kütahya’ya çıkdı, Karaman-oğlu elçi gönderib⁸⁸ barışmak taleb edib Sultân⁸⁹ eyitdi: “Bu re‘yi evvel di-

68 UK: idemezin +nice barışmak ki

69 UK: +işte vardum

70 UK: +Andan

71 UK: +bu haberi

72 UK: +katına

73 UK: +bunları istimâletledüğinden sonra bunlar dahi

74 UK: önünde

75 UK: Rivâyet

76 UK: +Murad Han Gâzi

77 UK: +ki

78 UK: zabt

79 UK: +babasının sonun ide

80 UK: +Han Gâzi dahi

81 UK: çıkub

82 UK: +Han

83 UK: hüsn-i rey ve tedbirine mu’tekid ve mu’temeddi

84 UK: +

85 UK: Sultân Gâzi Murad Han

86 UK: +Rivâyetdür ki

87 UK: +Gâzi

88 UK: +tenezzül edib

89 UK: +Murad Gâzi

seydi⁹⁰ l vechi vardı, ammâ çun ki leşker cem‘ idib buraya geldim, iş bir yana olmak gerek⁹¹, benimle Karaman- l oğlu nice kerre ‘ahd u âmân idib âhir⁹² nakz-i ‘ahd idib gelib ben gazâyâ meşgulken il l urub müslümanları incitmişdir; ben anın gibi varıb ilden at ve eşek ve dana tulpi⁹³ sürmezem l gelsün oğraşalım, hiç arada yohsula ziyân gelmesün;⁹⁴ elçi⁹⁵ eyitdi: Sultân’a ma‘lûm olsun ki l Karaman-oğlu’nın yanında dahi bir vechile ‘asker vardır, Sultân ‘askerinden⁹⁶ kalmaz,⁹⁷ barışalım l dediğimizden gazez aralıkda at ve âdem hasâret olmasın, demektir, yohsa bizim leşkerimiz sizden aşağı değildir, barışmayıcak duruşmağa ve vuruşmağa biz dahi duruşuruz⁹⁸. Hünkâr elçinin l sözüne incinib eyitdi: Bre hey⁹⁹ köftehôr, herze ve hezeyân söyleme, var ol hâyin Karaman-oğlu’na l di, var kuvvetin bazûsuna getirib ¹⁰⁰ne hüneri varsa idib er olsun erlik göstere, işi l bir yana idelim, bana her yıl gazâyâ mâni‘ olmağa sa‘y¹⁰¹ ider; mâni‘-i gazâyâ ¹⁰²gazâ gazâ-yi ekberdir, bu yıl kâfirle l gazâdan kaldık, bâri anın şerrini def‘ idelim¹⁰³ el-çi yi kovub ertesi göçüb üç göçde ‘asâkir-i mansure ll Karahisar’a gelib anda bir kaç gün oturdular; Ali Paşa¹⁰⁴ gelib anda Hünkâr’a kovuşdu. Hünkâr, Ali Paşa’nın kudumuna ferah oldı; bu tarafdan Karaman¹⁰⁵ elçisi gelib Hünkâr’ın haberin l kendüye gazab edüb Karaman-oğlu’na dana ve buzağu kovmakdan artık elinden iş gel-

90 UK: evveldenmiş-se

91 UK: elbette iş bir yana olmayınca olmaz, dedi ve hem

92 UK: +yine

93 Aşağıda “dana ve buzağu”

94 UK: yoksul incinmesün didi

95 UK: +dahi

96 UK: leşkerinden

97 UK: +didi ve

98 UK: durmuşuz” gibi.

99 UK: +çipil

100 UK: + her ne sözü ve

101 UK: kasd

102 UK: gazâda

103 UK: +diyib

104 UK: dahi

105 UK: +oğlu’nun

mez l didiğin,¹⁰⁶ kasdı kendüyü kam' idüb Konya'yı ve Lârende'yi almak istediğin haber verib Karaman-oğlu l kakıdı;¹⁰⁷ Turkud ve Tatar'a ve Türkman'a ve Varsağ'a eyitdi: Beğler anın kasdı bizim Lârende'mizedir,¹⁰⁸ biz cehd idelim ki anın Bursa'sına mâlik olavuz, diyib şânına lâyık mühmelât söyleyib lâf l u güzâf kıldı; andan elçiye eyitdi: ne mikdâr eri var,¹⁰⁹ [elçi] eyitdi: Hünkâr'ın kendü ağzından l işitdim, yetmiş bin erdir, ammâ cümlesi hüner-ver ve dilâverdir¹¹⁰; Karaman-oğlu ferah-nâk l olub eyitdi: benim leşkerim andan ziyâdedir;¹¹¹ Osman-oğlu bunda gelib bizimle oğ-raşmağa l çâresi yoktur, eğer gelib bizim hakkımıza dahi yeğ. Yolumuz yakın ola, diyib kuyruğun kabardı b l germ oldu; ¹¹²Hünkâr dahi leşkerine istimâlet idib her birine va'de-i hasene idib cümle¹¹³ l gâziler ikdâm-i belig gösterib Hünkâr'a i'tikâd verdiler; Murad Han¹¹⁴ leşkerine i'timâd-i küllî l idib Karaman-oğlu üzerine hü-cûm etti.

El-Kıssa

Hünkâr göç-be-göç¹¹⁵ varıb Efrenk¹¹⁶ l yazusuna ¹¹⁷kondular, Karaman-oğlu dahi bir göç yeri göçüb aralarında bir konak mik-dârı yer kaldı; l ol gice iki çeriden talî'a karavıl¹¹⁸ çıkub iki taraftan uyumayıb sabâhı gözlediler. l

Gice geçti çun ki oldu sabâh
Cihân sadrı buldu yine inşirâh

106 UK: +ve

107 UK: kakıtdı

108 UK: +biz de

109 UK: +ola elçi

110 UK: +didi. Andan

111 UK: +ve dahî

112 UK: +Andan

113 UK: +cümlesine hoş-dil virib

114 UK: +dahî

115 UK: +sürüb

116 UK: Firenk

117 UK: varub

118 UK: karavula

*Tertîb-i ‘asker-i Gâzi Murad Hân*¹¹⁹

¹²⁰Buyurdu Hünkâr: çeri at arkasına gelib saflar düzüb bungâh
 | berkidib¹²¹ meymeneyi ve meysereyi ârâste kılıb kalb ve cenâhı
 peyveşte kıldı.¹²² Murad Han Gâzi kendü | havassıyla kalbe du-
 rub yayayı önüne, atlıyu gerüye kodı; büyük oğlu Bayezid Çe-
 lebi’yi sola | koyub Firuz Beğ’le Hoca Beğ’i Kastamonu çerisiyle
 sol cenâh idib Laz’dan gelen kâfir leşkerin | meysere ucunda kodı;
 sağ kola kiçi oğlu Ya’kûb Çelebi’yi koyub Karasi Beği Eyne Beğ
 subaşıyı ve || Eğirdir subaşı Kutlu Beğle sağ cenâh edib¹²³ Sarac
 ile Küstendil’i meymene ucin kıldı. | Leşker-keş Kara-Timurtaş’ı
 Germiyan çerisiyle göğse koyub Ahmed çavuşla Seferihisar¹²⁴ su-
 başısı | Timurtaş’ı çerinin ardına kodu. Yayabaşları Saruca Paşa
 ve İncecik Balaban ve Tovuca¹²⁵ | Balaban ve İlyâs Beğ ve Müs-
 tecâb Subaşı, bunları¹²⁶ sağ ve sola kıldı¹²⁷ ve bi’l-cümle çeriye¹²⁸
 tertîb virüb esbâb | ve âlâtı müretteb ve müheyâ idib¹²⁹ yürüdü.

*Tertîb-i cuyûş-i Karaman*¹³⁰

¹³¹Karaman leşkerinden Tatar ve | Türk¹³² ve Varsak ve Tur-
 kut ve Payburd dahi koşun koşun olub at arkasına geldiler, Ka-
 raman-oğlu | Alâeddîn Beğ kalbe durub Samagar ve Çağazan¹³³
 ve Barambay ve T | a sola durub Türk meysere cenâh | oldu. Ahî
 Teberrük’le Savcı Ağa sağa durub Varsak meymeneye cenâh oldu
 ve bi’l-cümle Karaman | oğlu dahi leşkerine istimâlet idib safla-

119 UK: *Tertîb-i ‘Asâkir-i Sultân Murad Hân Gâzi*

120 UK: +andan Hünkâr buyurdu,

121 UK: bâr a bungâhı berkidüb

122 UK: peyveste oldu

123 UK: edinib, +harâcgüzâr

124 UK: Sivrihisar

125 UK: Torica

126 UK: +cümle

127 UK: kodı

128 UK: leşkere

129 UK: kılıb

130 UK: *Karamaniyân*

131 UK: +bu yana

132 UK: Türkmen

133 UK: Çaygazan

rın bezeyib meymeneyi ve meysereyi berkidib koşun koşun olub
 | yürüdü. İki taraftan sancaklar çözüleb kös-i harbîler döğölüb
 nefir ve nakkare ve çeng-i harbî çalınub | yürüş olub iki çeri birbiri-
 ne mukâbil olub Allahu Ekber kebîrâ tarafeynden at kişnemesin-
 den | âdem galebesinden kös ve nefir gürlemesinden¹³⁴ niceler can
 verib evvel-emirden¹³⁵ halâs oldu;¹³⁶ evvel | Karaman tarafından
 Samagar depindi, Timurtaş'ı ana mukâbele kılıb Teberrük dahi
 sağ koldan | hareket idib Tatar ve Varsak ok yağdırmağa başladı-
 lar; Bayezid Çelebi bunu görüb inib Hünkâr | ileyinde yer öpüb
 eyitdi: Sultânım bana destûr versün, sabrım kalmadı, Karamânî-
 lerin kanın Allah | buyurursa yere karam;¹³⁷ Hünkâr destûr verib
 Sultân Bayezid arslan gibi anırub¹³⁸ ejderha gibi kıjırub | ıldırım
 gibi yetişib sanki Karaman leşkari bir mişeydi, ateş düşüb yanma-
 ğa başladı | anı¹³⁹ Firuz Beğ ve Hoca Beğ ve Kutluca Beğ, Eyne Beğ
 subaşı sağdan hücum ettiler, sadrdan Timurtaş | kafâdan Çavuş
 Beğ¹⁴⁰ ve Timurtaş Seferihisar'ı¹⁴¹ hamle kıldı; Saruca Paşa ve İlyâs
 Beğ ve Müstecâb¹⁴² dahi | depinib¹⁴³ Allahu Ekber kebîrâ iki çeri
 kavuşdular,¹⁴⁴ karışdılar, uruşdular, kırışdılar; sanasın iki deryâ
 birbirine koyulub telâtum- | i emvâcın temevvücatile Bahr-i Ahzar
 hun ile Kulzum-i Ahmer oldu, nice başlar ol günde kan denizinde
 galtân || ve bağırsaklar perrân olub gûyâ hût u hayye, mâr u mâhî
 Bahr-i Ahmer'de ke-mâ-hiydi¹⁴⁵ ve bi'l-cümle | Karamânîleri kırub
 kovub döndürdüler. Samagar ve Tula ve Barambay ve Çağazan¹⁴⁶

134 UK: gürüldüsinden

135 UK: ol emrden

136 UK: +andan

137 UK+ dedi,

Beyt:

Beraberlük çekişürmüş bizimiyle Karamânî

Hüda fırsat virürise karam yire Karaman'ı

138 UK: öğürub

139 UK: +görüb

140 UK: çavuş Ahmed Beğ

141 UK: Sivrihisar'ı cümle

142 UK: Müstecâb Subaşı

143 UK: at depüb

144 UK: asker karışdılar vuruşdular

145 UK: +Nazım

146 UK: Çaygazan

ve Suga ve Teberrük ve Kazan l ve Tosbuğa cümle yüz döndürüb
 buñ deminde kaçmak dahi erlikdendir diyib baş kurtarmağa cehd
 l ettiler. Tatar ve Varsak derneği çun ki dağıldı, Karaman-oğlu
 biçâre yalnız kaldı. Timurtaş Paşa l anın mukâbilindeydi üzeri-
 ne hücum edince şahinden karga kaçır gibi kaçır başın güc ile l
 kurtarıb¹⁴⁷ ordusunu yağmâ idib Karamânîleri 'uryân idib kov-
 dılar¹⁴⁸, muhassal¹⁴⁹ bir vechile Karaman l oğlu¹⁵⁰ sındı ki andan
 sonra ayrık Osmanîlere mukâvemet ihtimâli kalmadı, hemân ol
 demden¹⁵¹ l burnu ovunub yüzü yere sürünüb ayrık davranmağa
 mecâli kalmadı ve bi'l-cümle çun ki Karaman l oğlu sınıb kaçdı,
 emvâlin ve esbâbın hep Hünkâr eline getirdüler. Sultân Bayezid
 ve Ya'kûb l Çelebi ve Timurtaş Paşa dilâverlerle gelib Hünkâr'ın
 elin öpdüler; Hünkâr Hakk Ta'âlâ'ya şükr idib kıvanıb l buyurdu,
 baş baş beğlere ve sipâhîlere in'âmlar ettiler. Karaman-oğlu'nın
 esbâbın ve âlatın bi'l-küllîye l Timurtaş Paşa'ya bağışladı.

[Hikâyet-i] Muhasara-i Konya

Karaman-oğlu kaçır Konya'ya girib Murad Han¹⁵² l vardı,
 Konya'yı muhâsara kıldı, ammâ yasak etdi ki bir ahad kimsenin
 bir habbesine ta'arruz¹⁵³ itmeye l meger ki Laz çerisinden¹⁵⁴ birkaç
 kâfir müslümanlara mute'ariz olmuş, buyurdu siyasetle depeledi-
 ler. El-hâsıl l on iki gün Murad Han Konya üzerinde oturub hiç
 cenk itmedi. Karaman-oğlu zebûn olıb l âmân dileyib elçi viribi-
 yib¹⁵⁵ kabul itmedi.¹⁵⁶

147 UK: kurtardı ve

148 UK: koyu-virdiler

149 UK: mâ-hasal

150 UK: +vech ile

151 UK: +berü

152 UK: Gâzi

153 UK: müte'ariz

154 UK: leşkerinden

155 UK: +gönderib tenezzül itdi

156 UK: +itmediler. Elçisini kovdılar.

İstişfa'-i Sultân Hâtun min'es-Sultân

Ol¹⁵⁷ | Murad Han¹⁵⁸ kızı Karaman-oğlu 'Alâeddîn Beğ'in hatunuydu, 'Alâeddîn Beğ gördü ki, Sultân | Murad¹⁵⁹ âmân vermeyib kendüyü ele getirmek ister, ¹⁶⁰Hatun'a haber gönderib eyitdi: Eğer beni babandan dilek | etmezsen Konya'yı alır, beni helâk ider¹⁶¹. Lûtf idib bana yarlık idib Hünkâr'ın varib elin öpüb | beni dilek idesin, günâhımı 'afv etdiresin, ¹⁶²Sultân Hâtun varıb ¹⁶³Murad Hân'un ayağına düşüb yalvarıb | Hünkâr'dan dilek idib bu kerre dahi günâhından geç, ayrık bunun gibi¹⁶⁴ itmeye diyib¹⁶⁵ zûr u zârla cürmünü || 'afv ittirüb Hünkâr eyitdi: Gelsün, benimle görüşsün, ¹⁶⁶iklîmini yine kendüye¹⁶⁷ vereyin.¹⁶⁸ Sultân Hâtun¹⁶⁹ | 'Alâeddîn Beğ'e adam gönderib, "sabâh gel, Hünkâr'ın elin öp" dedi; Karaman-oğlu¹⁷⁰ sabâh olunca canı | az kaldı, erte Konya'dan çıkıb gelib Hünkâr'ın elin öpüb ayağında baş kodı.¹⁷¹ Hünkâr¹⁷² yine | iklîmini kendüye bağışladı. Karaman-oğlu'na lûtf u kerem idib¹⁷³ hemândem göçüb gelib Beğşehri üzerine | varıb bir kaç günde anı dahi feth itdi. Anda¹⁷⁴ haber verdiler ki Teke yâğidir, Hünkâr eyitdi: bu fakîr ve müdbirdir, | iki kasabası var, biri Antalya biri İstanosz, anın ne mikdârı var ki¹⁷⁵ yâği ola; şimdi anın üzerine varmak | bize 'ârdır, şahine sivrisiñek kovmak yaraşmaz,

157 UK: +ol vakt

158 UK: +Gâzi'nün

159 UK: Murad'ın gazabı var

160 UK: +Sultân

161 UK: eyler

162 UK: +andan

163 UK: +pederi Gâzi

164 UK: gibi böyle

165 UK: hezâr dürlü

166 UK: elim öpsün, tenezzül evlesün

167 UK: gerü kendüye

168 UK: vereyim, dedi.

169 UK: dahî, halâh

170 UK: işidiñ sevindi

171 UK: koyıb bin dürlü özürler irdi

172 UK: +Gâzi Murad bunun itdüğü yaramazıklara kalmayub,

173 UK: irdi

174 UK: Murad Gâzi'ye Teke-Oğlu yâğidir deyü haber virdiler

175 UK: +bana

diyib yine Bursa'ya 'azm idib Kütahya'ya gelicek l çeriye destûr virib devletle Bursa'ya geldi. Etrafda yâği kalmayub Hünkâr'a itâ'at gösterdiler. Teke l -Oğlu dahi Hünkâr'a hisarlar¹⁷⁶ virib yalvarıb barışdı.

[*Hikâyet-i*¹⁷⁷] *İsyân-i Laz*

[Rivâyet etdiler ki] işitdik ki Laz'dan Karaman l cenginde leşker vardı, anda yasak olıcak Laz halkı¹⁷⁸ Müslümanlara müte'âriz olub Hünkâr anlara l siyâset etmişdi; çün ki çeriye düstûr oldu, Laz'ın voyvodası varıb Laz'a eyitdi: Ne revâdır ki l Türk'e zibga¹⁷⁹ diyib bizi Türk'e mu'âvin gönderesin, siyâseti bize idib yâği-de bizi öne tutub dürlü cefâyı l bize idib¹⁸⁰ andan senin nen eksik, husûsâ anın yâğisinde dahi yüz ağardıb, iş başaran l biziz, niçün bizi Türk'e basıncak idersin, Türk'ün nihâyeti leşkeri elli bin ancak var,¹⁸¹ yüz bin tut, eğer sen leşker¹⁸² l cem' idersen Türk leşkerince on¹⁸³ olur, husûsâ dîn gayretine mesîh izzetine etrâfın mülûku¹⁸⁴ sana l mu'âvenet iderler, diyib Laz Tekfuru'nu başdan çıkarıb 'âsî kılıb¹⁸⁵ Bosna Tekfuru'na adam gönderib Türk ahvâlini l i'lâm eyledi. Bosna Tekfuru eyitdi: Evvel dahi benim sözüm tutsan, iş¹⁸⁶ böyle olmazdı. Türk'e çeri ve harâc l irib adımızı yere depdin; senin çerin Türk'e mukâbele etmezse benim iderdı;¹⁸⁷ husûsâ dîn¹⁸⁸ Mesîh gayretine¹⁸⁹ l etrâfın mülûku sana zahîr¹⁹⁰ olurlardı. Hele

176 UK: hisarların

177 UK: +

178 UK: kâfirleri

179 UK: zebuga

180 UK: kıla

181 UK: ola

182 UK: leşkerince leşker

183 UK: o kadar

184 UK: +dahi

185 UK: +andan

186 UK: işin

187 UK: ider

188 UK: +gayretine ve

189 UK: 'izzetine

190 UK: arka

olan oldu, şimdiyi görmek gerek;¹⁹¹ benim esbâbım müheyyâ, l se-
ninle bir olub Türk'e kılıc uralım, diyib¹⁹² ittifak itdiler.

Hikâyet-i Tekfur-i kal'a-i İskenderiyye

[Rivâyet olunur ki] Bosna ucunda İskender¹⁹³ l nâm bir
kal'a vardı, Hünkâr'a Tekfuru mutî' olub harâc verirdi. Bir gün
Hünkâr'a gelib Bosna ahvâlin 'arz idib ll ve Tekfurunun 'isyânın
i'lâm edib eyitdi, eğer Hünkâr ben kuluna bu bahâdır kulun koşa,
varayın Bosna l vilâyetin temâmet aliverib Müslümanları ganî
kılaysın¹⁹⁴ Hünkâr'a hoş gelib İskender¹⁹⁵ Tekfûru'nu hil'atlayıb l
Lala Şahin'i ana koşub akına gönderdi.

[*Hikâyet-i*¹⁹⁶] *Arûs-i Sultân ve tezevvücihi bint-i melik-i*¹⁹⁷

Kostantaniyye

¹⁹⁸Çun ki l ¹⁹⁹Şahin Lala'yı akına gönderdi, ol yıl²⁰⁰ içinde ken-
dü Yenişehir'e gelib 'azîm düğün edib İstanbul Tekfuru'nun kızın l
alıb²⁰¹ iki kızın dahi iki oğluna aliverdi, veled-i kebîri²⁰² Bayezid'in
üç oğlun sünnet etdi, Yazıcı oğlunu l Mısır'a elçiliklikle göndermişdi,
ol dahi ol esnâda gelib Sultân-i Mısır'dan çok armağanlar getirdi. l

*Vaki'a-i*²⁰³ *Şahin Lala fî Bosna*

²⁰⁴Şahin Lala çun ki İskender²⁰⁵ Tekfur'a uyub Bosna vilâyetine
girib akın edib mubâlaga l doyum olub yine döndüler, Şahin Lala

191 UK: +işte

192 UK: +bu iki mel'ûn

193 UK: İskenderiyye

194 UK: +dedi, bu söz

195 UK: İskenderiyye

196 UK: +

197 UK: Tekfur

198 UK: Rivayet ederler ki

199 UK: +Sultân Murad Gâzi

200 UK: sene

201 UK: +ve

202 UK: Büyük oğlu

203 UK: Hikâyet-i hezîmet-i

204 UK: +Rivâyettir ki

205 UK: İskenderiyye

bin kişiyle durmuşdu, nâgâh ap ansuzun otuz bin gök-demürlü kâfir belürdi. İ Gâziler Şahin Lala'ya danışdılar, Şahin Lala eyitdi: Giceye dek sa'y idib bunlara görünmemek yeğrektir,²⁰⁶ ammâ çeride İ birkaç 'azeb vardı, anlar tehevür²⁰⁷ idib elbette ²⁰⁸buluşuruz, ne olursa olsun dediler, Şahin Lala men' idib eyitdi İ leşker ²⁰⁹bizimle değil, müteferrikdir yanımızda bin²¹⁰ er vardır,²¹¹ otuz bin ere mukâvemet mutasevver değildir, husûsâ ki yerimiz dahi İ sarpdır, kaçmağa ve kımıldanmağa mecâl²¹² yok, bunda tehevür²¹³ hemân divânelikdir, deyü men' ide-gördü [çare]²¹⁴ olmadı İ âhir kâfirle buluşdular, ahşama dek kırışdılar,²¹⁵ kâfir gâlib olub mu'minleri zebûn bulub anda duranı kırıp akından İ geleni dahi bir bir ele getirdiler, Şahin Lala yalunuz kalıb gördü ki mukâbele mutasevver değil²¹⁶ baş kurtarmak İ ardınca oldu, muhassal²¹⁷ akına varan yigirmi bin erden artugdı, biş-bin er kurtulmadı. İskender²¹⁸ Tekfuru İ mel'un Laz ve²¹⁹ Bosna ile muvâza'a edib gelmişti.²²⁰ İttifak edib müslümanlara bu işi kıldılar, Hünkâr İ işidib bunların hilesin ve Laz'ın isyânın bilib gâyet incinib eyitdi: "zehî mel'un" deyü ta'accub idib İ gazabından gözleri kan dolub yemenî 'akîka döndü, fi'l-hâl vezîri Ali Paşa'ya buyurdu, etrâfa âdamlar İ gönderib leşker cem' itmeğe başladılar, Hünkâr şöyle kasd itdi ki kış ve yaza bakmayıp Laz'ı yaza çıkmağa komaya İ ²²¹Karman'a ve Teke'ye ve Aydın'a ve Menteşe'ye ve Saruhan'a ve cemi'

206 UK: gerekdir

207 UK: hücum

208 UK: +şimdi

209 UK: şimdi tamam

210 UK: hemân bin

211 UK: vardır bu

212 UK: mecâl

213 UK: vitozluk

214 UK: +çare

215 UK: akşama değin kırıştıb cenk ettiler, sonra

216 UK: heman

217 UK: mâ-hasal

218 UK: İskenderiyye

219 UK: +ile

220 UK: gelmiş imiş

221 UK: +andan

mulûk-i mücavirîne bile²²² i'lâm ettiler, cemi' kabûl idib gazâyâ
 | bel bağladılar ve bi'l-cümle etrâf-i memâlikden ve memleket-i
 Osmâniyye'den 'amm ve hâs²²³ cemi' beğler Hünkâr yanına cem'
 oldular || Andan²²⁴ Bayezid Sultân'a²²⁵ dahi haber gönderib gazâ-
 yi ekber ederim, yaragın görüb gelesün, dedi. Ve ol dahi vezîri
 | Şahin Lala'yla²²⁶ leşkerin cem' idüb Hünkâr hizmetine erişdi,
 ol vakit²²⁷ Kütahya ve Hamîd-ili sancağın | yerdi, andan Hünkâr
 buyurdu harâc-güzâr kâfirlere ki yaragla²²⁸ hâzır olalar, Küstendil
 ve Saracla cümlesi | hâzır oldu; ammâ iki kâfir 'âsî olub gelmedi:
 birisi Aleksandros oğlu Susmanoz²²⁹ ki oğluna Laz tekfurunun |
 kızın almıştı, biri Dobruca-oğlu bu iki mel'ûn Hünkâr'a 'âsî olub
²³⁰çeriye gelmediler, Hünkâr²³¹ eyitdi: Hele bir bu işi bitürelim²³²
 andan sonra anın işi âsândır: derler ki ol esnâda Şahin Lala mü-
 teveffâ²³³ | olub beylerbeyiliği Kara-Timurtaş'a verüb²³⁴ buyurdu
 ki varub Saruhan-ili'nden göçerevler vardı sürüb | Siroz'a geçire.
 Timurtaş ile kılıb varıb Selânik viyaletini tâ Karluca iline dek gâ-
 ret edüb sonra²³⁵ | Hünkâr'a kavuşdı.

222 UK: bu hâli

223 UK: hâss u 'âm

224 UK: +andan oğlu

225 UK: Sultân Bayezid'e

226 Bayezid 1381'den beri Kara Timurtaş ile Kütahya'da idi. Ahmedî herhâlde Sultân Bayezid döneminde (1389-1403) yazdığı için olayları değiştirir. Şahin Lala çoktan ölmüştür, Arnavud uc'unda subaşı *Kavala Şahin* bulunuyordu (bkz. "Murad I", *TDV İA*).

227 Bayezid Han

228 UK: anlar dahi yaraglarıyla

229 Şişman'ın Rumca söylenişi, Osmanlılar Balkanlar'daki has adları Rumlardan öğrenmekte idiler.

230 UK: +leşkere

231 Menzel metinde خوان کار Kopist hatası

232 UK: +anların işi

233 UK: fevt

234 Neşri'nin "derler ki (...) gâret edüb" Ahmedî'ye ilâvesi. Kavala-Şahin ile Lala Şahin'i karışırması dolayısı ile burada Aşpz.'yi takib eder: "buyurdu ki (...) gâret edüb Hünkâr'a kavuşdu" (Aşpz., Atsız yay., s. 61-62).

235 UK: girû

²³⁶*İsyân-i Susmanoz bin* ²³⁷*Sanderos ve İrsâl-i Murad Hân*²³⁸
Ali Paşa ileyhi

²³⁹Hünkâr | vezîri Ali Paşa'ya buyurub eyitdi, otuz bin erle denizi geçib Susmanoz vilâyetini yakıb yıkub talan edib | kolay düşerse hisârını ²⁴⁰muhâsara it. Ammâ şunlar ki, ayağıyla anı yağıyle bir tutma, bizim tarafımıza | dahi göz ve kulak tutâdur. Menzil-be-menzil nereye irdüğim tedârik eyle didi. Ali Paşa dahi Hünkâr'ın elin | öpüb dua kılıb eyitdi: cânımı Sultânım yolunda fedâ edib elden²⁴¹ gelenin ²⁴²taksîr itmeyüb, makdûrum | oldukça idd ü cehd idem²⁴³, Hünkâr dahi Anadolu'dayken ²⁴⁴eğlenmeyüb Rum-ili'ne geçib Edirne'de mütemekkîn olub Rum-lilinden leşker cem' olunca karar tutdı, ²⁴⁵Timurtaş-beğ oğlu Yahşi Beğ Rum-ili yayabaşısı Ulu Beğ | subaşı ki Saruca Paşa demekle ma'ruftur, Kara Mukbil ve Pazarlu Toğan ve İncecük Balaban ki yayabaşıdır | ve sekvân²⁴⁶-başı Müstecâb ve Papas-oğlu Şahin ve Kutluca ve Lala (Adlu, Ulu?)²⁴⁷ Şahin ve Paşa-Yiğit, bunlar | leşkerlerin²⁴⁸ derib²⁴⁹ Paşa yanına cem' oldular, Yanic Beğ'le²⁵⁰ Kutlu-Boğa'ya dahi ki uc-beğleriydi, adam gönderüb leşkerle | Paşa yanına gelmeğe emr olundu ve bi'l-cümle²⁵¹ on sancak [ve²⁵²] otuz bin mikdârı erle Ali Paşa yanına cem' olub | Susmanoz-ili'ne 'azm ettiler.

236 UK: +Hikâyet-i

237 UK: +(Alek)

238 UK: +Gâzi

239 UK: +Rivâyet olunur ki

240 UK: +dahi

241 UK: elümden

242 UK: +hiç

243 UK: +dedi

244 UK: +heman

245 UK: +andan

246 UK: sekbân-başı

247 UK: "Lala", doğrusu: *Kavala* (Kefalya, subaşı) Şahin

248 UK: 'askerlerin

249 UK: cümlesi

250 UK: Yancı Beğ

251 UK: +bunlar

252 UK: +

[*Der Beyan-i*²⁵³] *Vilâyet-i Susmanos ve esma'-i kılâ'*

²⁵⁴Kaleksandros²⁵⁵ (Aleksandros) oğlu Susmanos | iklîmi Tuna ırmağının kenârında Edirne tarafına düşmüşdü, Eflak mukâbilinde Tuna'nın öte tarafı kenârı || Eflak beri tarafı kenârı Susmanoz-ili idi; gâyet şen vilâyetdi, bal ve yağ ve koyun âleme | andan giderdi ve bi'l cümle cemi' ni'am anda sâir vilâyetden ziyâdedir,²⁵⁶ otuz[dan] artugdı, ²⁵⁷mühkem kal'aları | ki Ulgarca adları budur: Çenge ve Bravadi ve Madera ve Verncen²⁵⁸ ve Deric²⁵⁹ ve Micka²⁶⁰ ve Efleka | ve Gözka ve Kirepçene ve Kiraşdavca ve Eski-İstanbuluk ve Şumnu ve Çernoz ve Magluc | ve Eymenoz ve Kosova ve Yörükova ve Drnavi²⁶¹ ki Susmanos'un tahtgâhıydı ve Nikabolu | ve Tonburgaz ve Zıştova ve Nükesri ve Draka ve Silisra²⁶² ki bu hisarların ekseri | Tun-suyu kenârına düşmüşdü.

²⁶³*Kudum-i 'Ali Paşa ilâ kurb-i kal'a-i Boravadi*²⁶⁴

²⁶⁵Ali Paşa | çun ki leşker-i ma'hûdu cem' etti, Edirne'den göçüb Aydos'a geldi. Boravadi subaşı | Hüseyin ²⁶⁶adlı kişi egerçi kâfirdi, ammâ keremle ma'rûfdu, Paşa'yı karşulayıb istikbâl etdi, andan | ertesi Paşa Kamçı Suyu'n geçüb Çenge²⁶⁷ Hisar'a geldi, ol gün anda ârâm edüb ertesi Boravadi | kurbuna nüzûl etti, fi'l-hâl Timurtaş oğlu Yahşi beğle biş bin er seçib Boravadi'ye gönderüb | eyitdi: cehd it ki Boravadi'yi bir hîle [ile] alaydın, ola mı²⁶⁸, Yahşi Beğ fi'l-hâl göçüb Boravadi'ye 'azm | ettiler; gelib iline konmak

253 UK: +

254 UK: +Rivâyet ederler ki, kim

255 Bütün bilinen nüshalarda كالك سندرس

256 UK: ve muhkem kal'aları

257 UK: ve ol kal'aların

258 UK: Vefcen [وجن]

259 UK: Dobriç

260 UK: Meçka

261 UK: Tırnavi

262 UK: Silistire

263 UK: Hikâyet-i

264 UK: Pıravadi

265 UK: +Rivâyetdür ki, çünkü

266 UK: +Beğ

267 UK: Çeneke

268 UK: +didi

istediler; kış günüydü, kar yağardı, Hüseyin Ağa anları sovuksan esirgeyib | Taş-Hisâr'a koydu, bunlar Taş-Hisâr'a girecek geceyle kal'anın kulesin oğurlayıb kal'ayı feth idüb | Paşa'ya Murad nâm kişiyle beşâret haberin gönderdiler; ertesi Paşa göçüb Boravadi'ye gelib kal'aya | girib kullenin içine er koyub müezzinler ezan okuyub namaz kıldılar; Paşa hisâr esbâbın görüb | andan göçüb Vençen'e kondu; kal'a halkı Paşa'ya²⁶⁹ kilidini kal'anın getirdiler; ertesi Madera'nın ve | Şumnu'nun dahi kilidin getirdiler; ertesi Paşa varib Şumnu kal'asına girib hisarları berkitti.

Kıssa-i Hünkâr ve Mücavezet²⁷⁰ü'l-Bahr

²⁷¹Sultân Murad Gâzi²⁷² esbâbın tehyie idib bahâr olıcak ²⁷³Gelibolu'dan | geçmeğe 'azım idib Anadolu'da biş mu'temed bahâdır beğ kodu, biri Timurtaş Paşa ki Işıklı | ve Sandıklı ve Kütahya vilâyetinde emîrdi, ikinci Firuz Beğ ki Engüri sancağın yerdi, üçüncü Timurtaş II subaşı ki Seferihisar'a²⁷⁴ ve Sakarya²⁷⁵ kenârına hâkimdi; dördüncü Eğirdir subaşısı Kutlu Beğ | beşinci Akşehir subaşısı Hoca Beğ, bu biş emîre Anadolu'yu ismarlayıb eyitdi: il ıssız | olub haramzâdeler fesâd itmesün, dedi; yaya-başı İlyâs Beğ'i dahi Anadolu'da kodı ve bi'l-cümle | Anadolu'yu berkidib leşkerr-i 'azîmle sürüb Gelibolu'ya geldi. İttifâk ol esnada katı sovuksan olub muhâlif yeller esib Hünkâr bir kaç gün oturub âhir Gelibolu Beğ'i Yanıç Beğ gemiler ihzâr | idib Hünkâr leşker-i 'azîmle merre-i sâlisede yine Rum-ili'ne geçib Yanıç Beğ'e | eyitdi: Sen gemi²⁷⁶ 'azepleriyle bunda otur, tâ ki kâfir gemiyle gelib bir fesâd itmesün, key ihtiyât eyle²⁷⁷ | ol esnâda Bayezîd Sultân dahi Gelibolu'dan geçib Hünkâr'a kavuşdu. Andan Hünkâr göçüb | Edirne tarafına yürüdü.

269 UK: Kal'a halkı dahi Paşa'nun geldüğün göricek

270 UK: Muhafaza

271 UK: +Rivâyet iderler ki

272 UK: +cemî'

273 UK: +niyyet-i gazâ diyüb

274 UK: Sivrihisar

275 UK: Sakari

276 UK: sen gemiyi bekle

277 UK: +didi

Tenbih-i Ali Paşa min kudûm-i Sultân

²⁷⁸Ali Paşa Hünkâr'ın geçdiğin işidib l Şumnu Hisarı'ndan çıkıp Vençen'e yakın yerde konub ol gice anda karar etdiler; çeriden iki kişi Vençen'den l azık almağa vardılar, Vençen kâfirleri bu iki kişinin birin öldürüb biri kaçıp Paşa'ya gelib kaziyyeyi l i'lâm eyledi. Paşa gazab idib fi'l-hâl buyurdu: Asker halkı çokub Vençen kal'asını²⁷⁹ l yakıp halkını esir idib ser-i mâr kûfte bihter dedi.²⁸⁰

Hîle-yi küffâr-i Varna be-Yahşi Beğ

²⁸¹Dobruca²⁸²- l oğlu'nın Varna nâm bir mûhkem hisârı vardı ki anı taht edinmişdi, bir gün nâgâh iki kâfir Ali l Paşa'ya gelib eyitdiler: Varna uluları ittifâk edib and içtiler ki tekfurunu tutub hisârı Paşa'ya l vireler, Paşa ²⁸³gâyet ferah olub Timurtaş-oğlu Yahşi Beğ'e eyitdi: Var gör eğer gerçekse kal'ayı l al, ihkâm it, gel yine bana kavuş.²⁸⁴ Yahşi Beğ ²⁸⁵ba'zı 'askerle ol iki kâfire uyub geldiler, Varna'ya yakın l yerde konub ol iki kâfiri gönderib eyitdi: Varın hayır eğer şer bize bir doğru haber getirin, eğer gerçeksiz l size hil'at ve ni'met virem. Ol iki kâfir gidib ayrık gelmediler. Yahşi Beğ rîş-hândeliklerin bilib dönüb l dönüb yine gelib Paşa'ya kavuştu. Paşa dahi göçüb Hünkâr'a erişmeğe şitâb itdi; Hünkâr l dahi Yanbolu'ya geldi, dahi şehre girmeden gelib²⁸⁶ Hünkâr'ın elin öptü,²⁸⁷ Hünkâr Ali Paşa'yı nevâht idib ahbârdan ll istifsâr etdi. Paşa dahi olan fütûhu ve macerâyı haber viridi.

278 UK: +andan

279 UK: +yıkıp yakıp

280 UK: "sarmaz kûfte bihter didi", şeklinde hatalı okunmuştur (y.h.n.).

281 UK: +Rivâyet olunur ki

282 UK: Tobrice-oğlu

283 UK: +bu süze

284 UK: +didi

285 UK: +dahi

286 UK: şehre giremedin Paşa gelib

287 UK: +makarr-ı 'izzete geçti

²⁸⁸*Kudûm-i Susmanos ile's-Sultân*
 [²⁸⁹*ve Er'âti Tav'ihî ve İsyânihî*]

²⁹⁰Susmanos gördü ki vilâyeti elinden çıkar; erkân-i devletiy-le²⁹¹ müşâvere etti l cümle Hünkâr'a varıb itâ'at göstermeği vech gördiler; pes kefen boğazına takıb Yanbolu'da gelib l Hünkâr'ın atı ayağına düşüb enva'-i tazarru'at ve tezellu'at²⁹² idib eyitdi: Silistre'den [Silistre] eyi hisârım l ve şehrim yokdur, Sultânıma vireyin²⁹³ ebedî kulu olayın; tek benim günâhımdan geçib Sultânımın bana²⁹⁴ gönlü l perişân olmasun.²⁹⁵ Hünkâr dahi cürmün 'afv idib hil'atlayıb 'izzet idib yine iklimine viribdi l andan Ali Paşa'ya eyitdi: Yürü var, Silistre hisârını zabt idib içine âdem koyub Timurtaş-oğlu l Yahşi Beğ anda ko²⁹⁶, Paşa ba'zı leşkerle Şumnu hisârına gelib Susmanos'a âdem gönderib kal'a-yi Silistre'yi l teslim itsün, dedi. Ol la'in²⁹⁷ yine kal'ayı berkidib fârig l oldu.²⁹⁸ Paşa'ya haber virdiler, gâyet incinib eyitdi: "Zehî mel'ûn Hünkâr'a varır dilki gibi yaltaklanur l iline gelicek it gibi kılınur, inşallâh yine anın fırsatın bulam, diyib Şumnu'da birkaç gün mütemekkin l oldu.

²⁹⁹*Hîle-i küffâr-i Draka*³⁰⁰

³⁰¹Ol esnâda Draka³⁰²dan birkaç kâfir Paşa'ya gelib eyitdiler: Draka hisârın virelim l adam gönderin³⁰³ Paşa Boravadi'yi muştulayan Yahşi Beğ kulu Eski-Buluzlu Murad'ı birkaç yüz kişiyle l gönderib eyitdi: var Draka kal'asını zabt idib içine gir, otur. İnşal-

288 UK: Hikâyet-i

289 Menzel: +

290 UK: +Rivâyetdür ki

291 UK: cem' idüb

292 UK: tenezzülât

293 UK: +ben dahi

294 UK: +hiç

295 UK: +didi

296 UK: +didi, andan

297 UK: kal'asını virmeğe ikdâm idemeyib

298 UK: +gelib

299 UK: +Hikâyet-i

300 UK: Tarak

301 +Rivâyet olunur ki

302 UK: Tarak

303 UK: +dediler

lâh Hünkâr gazâdan dönicek | seni mûhkem ri'âyet idevüz. Murad³⁰⁴, Draka'ya vardı, kâfirleri yine peşimân olub kal'ayı virmediler, Murad³⁰⁵ | kal'anın etrâfın çalçab³⁰⁶ idib yine Paşa hizmetine geldi, Paşa ne tiz geldin, varduğun işi | nittin; kazıyyeyi i'lâm eyledi; irtesi ol kâfirler yine Paşa'ya gelib yüz yere urdular, Paşa eyitdi: Bre mel'ûnlar | bunda gelib "kal'ayı virelim deyü bizim sakalımıza gülüb yine gidersin, inşallâh sizin hakkınızdan gelem" | diyü yanular yandı, bunlar³⁰⁷ paşayla Hristos'a ve İncil'e and içib inandırıp Paşa yine Eski-Bolozlı | Murad'ı gönderdi. Murad³⁰⁸, Draka'ya gelib kal'aya girib mütemekkin olub hıfzına meşgûl oldu.

[*Hikâyet-i*³⁰⁹] *Abz-i Paşa kıla'-i Susmanos ve*
gâret-i Bazarlı Doğan (be)-Kösova

³¹⁰Paşa Şumnu'da bir kaç gün oturduktan sonra || kalkıb Dric'a³¹¹ دريچ gelib küffâr kilidin karšu getirdiler. Andan göçüb Kirebçi³¹²ye کيرچي gelib anı dahi feth itdi; andan | Kösova tekfuruna âdem gönderib itâ'at taleb itdi, ol mel'ûn Paşa'nın sözüne mukayyed olmayıb eyitdi: | Biz beğimize 'âsî olub Türk'e itâ'at etmeziz.³¹³ Paşa, Bazarlı-Doğan Beg'i bin kişiyle viribiyib eyitdi: Var Kösova'yı³¹⁴ yık ve yak, gâret idib 'avretin ve oğlanın esîr ey-le;³¹⁵ ³¹⁶Doğan gelib Kösova'yı urub 'avretin | ve oğlanın esîr itdi. ³¹⁷Kâfirler gelib Paşa'ya yalvarıb alınan esîrleri yine Türk'den bize aliver, Kösova | hisârın virelim.³¹⁸ Paşa alınan esîrleri Türk'den

304 UK: +dahi

305 UK: +dahi

306 UK: çalub çarpub

307 UK: bu kâfirler dahi paşanın bu sözlerin işidicek

308 UK: +dahi

309 UK: +

310 UK: Rivâyet olunur kim

311 UK: Dobruca

312 UK: Girpiçe

313 UK: +didi

314 UK: +urub

315 UK: +didi

316 UK: ve Pazarlı-

317 UK: +andan

318 UK: +didiler

yine devşirib kâfire virib hisârı alıb zabt etdikden sonra l esîrleri yine Türk'e³¹⁹ buyurdu; gâziler³²⁰ kâfirler elinden yine esîrlerin al-dılar. Paşa çun ki Kösova hisârın zabt l itdi, andan dahi göçüb Susmanos'un tahtgâhı Tırnavi³²¹ طرئوي altına gelib kondı. Kâfirler anın dahi kilidin getirdiler, andan l Çırana'ya³²² چرا نا anı dahi³²³ aldı. Andan Nukesri نوکسري ve Kiraşdavca'ya کراشداوجا gelib, anları dahi alıb andan Yörükova'nın يورك اووا dahi kilidin getirdiler. Andan Tuna kenârına yürüyüb *burgoz* ve hisâr ne kim varsa alıb içine er koydu l andan Zıştova زشت اووا tekfuruna adam gönder(ib)³²⁴ itâ'at itmeyib kal'ayı berkidib cenge ikdâm itdi, birkaç gün cenk l idib âhir kâfirin yarağı dükenib bunalıb kapuyu açıb gelib zarûrî³²⁵ itâ'at etdiler. Andan³²⁶ yürüdü l Tuna kenârında Eşak'a geçib aldığı burgazları³²⁷ alıb halkını esîr idib andan sürüb Nikaboli³²⁸ نكا بولي üzerine düşdü l Susmanos kaçıb anda girmişdi, bundan eyi şehri ve³²⁹ mûhkem kal'ası yoğdı, Tuna kenârındaydı, Tuna l suyu divarın çarbardı; çun ki Paşa al(ın)masına ikdâm itdi, Susmanos korkub kefen boğazına dakıb l oğlun uydurub çıkıb³³⁰ Paşa'nın ayağına düşdü; Paşa dahi lûtfundan cürmünü afv edib Hünkâr'a kavuşmağa l sa'y itdi.³³¹

Vusûl-i Sultân ilâ Tavuslu ve kudûm-i Ali Paşa ileyh

[³³²Rivâyet iderler ki Sultân] Murad Han Gâzi dahi Yanbolu'da birkaç gün l oturub andan sürüb Tavuslu'ya gelib anda karar dutmuşdu. Paşa hazreti dahi gelib anda Hünkâr'a kavuşub l elin öpüb kaziiyye-i fethi i'lâm idib Hünkâr şâd oldu.

319 UK: yine sahiblü sahibine

320 UK: +ferah olub

321 UK: Tırnava

322 UK: Çernoz

323 UK: ol dahi

324 UK: +ol dahi

325 UK: +olub

326 UK: +Paşa

327 UK: +hep

328 UK: Niğbolu

329 UK: +bundan

330 UK: gelüb

331 UK: +cidd-i belig idüb tâlib-i visâl oldu

332 UK: +

Vusûl-i Evrenuz³³³ mine'l-Hicâz

[³³⁴Rivâyet iderler ki] Hünkâr'ın³³⁵ bir subaşıı | vardı, gâyet bahadır ve serfirâz ve gâzi er kişiydi,³³⁶ Hicâz'a gitmişti, varıb Ka'be'yi³³⁷ tavâf idib ³³⁸yine Hünkâr'a | irişdi. Hünkâr 'izzet idib bir 'âlî timâr emretti;³³⁹ andan Sultân Murad Rum³⁴⁰ leşkerine Ali Paşa'yı baş || dikib Laz-ili'ne gönderdi. Ali Paşa Filibe'ye gelib iki ay anda mütemekkin oldu; zîra Meriç ırmağı | taşgındı, bahârdı, geçit virmezdi.

İrsâl-i Resûl be-Ya'kûb Çelebi ve vusûlihi

[³⁴¹Şöyle rivâyet olunur ki]³⁴² işittik | ki ³⁴³büyük oğlu Bayezid Çelebi Sultân Murad Hân Gâzi akabince geçmişti, ammâ kiçi oğlu Ya'kub | Çelebi Anadolu'da kalmıştı, ol-vakt Karasi sancağın yerdı. Sultân Murad Gâzi ana dahi adam | gönderib “tizcek yarağın gör,³⁴⁴ gazâda benimle bile ol” deyu emr eyledi. Ya'kûb Çelebi dahi Hünkâr'ın | adamı geldiği gibi yarağın görüb Gelibolu'yu geçib gelib şitâbla Hünkâr'a kavuşdu. Bir vechile Gâzi | Murad Hân çeri cem' itdi ki andan evvel dahi Rûm'da ol vechile leşker cem' olmuş değildi | yalnız ordu-bazar halkı on bin mikdârı vardı, bu kesretle ordu bir vechile ucuzluğdu | ki bala ve yağa ve ete³⁴⁵ ve ³⁴⁶ni'mete kim bakardı, germa germ gül vaktiydi, süd ve yoğurt boldı³⁴⁷.

333 UK: +Gâzi

334 UK: +

335 UK: +Sultân Murad Gâzi'nün Evrenoz adlı

336 UK: nice vilâyetler feth itmişti, Sultân Murad'un gayet toğrustı idi.

337 UK: +müşerrefeyi şerrefeha'llâhu ta'âlâ

338 UK: +ol esnada

339 UK: +şimdi Evrenuz oğlanları kim vardır anun neslindendir *Evrenuzlu* dimeğe hikmet budur

340 Rumili

341 UK: +

342 UK: +bundan öndin

343 UK: +Sultân Murad Han Gâzi'nün

344 UK: +bu

345 UK: etmeğe

346 UK: dürlü dürlü

347 UK: be-gâyet çoğidi.

[*Hikâyet-i*³⁴⁸] *Cem'iyyet-i Küffâr*

[Rivâyet ederler ki] çun ki Hünkâr Filibe ovasına müctemi' oldular, Laz Tekfuru işidib içine od düşüb eyitdi: | Ay dirig kaplanı belinledib arslanı uyarib uyur yılanın kuyruğun basıb kurda taş | atıb belâyı başıma satun aldım; ammâ son pişmanlık ıssı³⁴⁹ ettiği yok, nitmek gerek şimden | geri olanca çalışmakdan gayrı çâre kalmadı, diyib kendü taht-i hükûmetinde olan | kâfirleri mümkün oldukça cem' itdikden sonra çevre yanında olan ulu banlara ve tekfurlara | elçiler gönderib eyitdi: Türk üzerime 'asâkir-i 'azîmiyle hurûc itdi, firû-mânde ve der-mânde kaldım | eğer bana mu'âvenet etmezseniz Türk ne beni kor ne sizi³⁵⁰, gü-yegüsü Vilk³⁵¹ ve Yund-oğlu Dimidri³⁵² | ve Bosna Tekfuru Saruca Gomi?³⁵³ cümle cem' oldular; el-hâsıl Laz³⁵⁴ tenâmet kefereye adam gönderib mu'âvenet | taleb idib Eflak'dan ve Üngürüs'den ve Çeh'den ve Sırf'dan ve Arnavud'dan ve Ulgar ve Frenk'den mu'âvenet³⁵⁵ gelib | bir vechile küffâr cem' oldı ki evvel ol vechile ictimâ' ol zamandan beri olmadı, derler ki biş yüz bin | mikdarı er kâfirlerden cem' oldı. Laz-ili'nde iki su vardır: Ulu Mora³⁵⁶ ve Kiçi-Mora³⁵⁷ derler; kiçisi beri | ulusu ötedir, taşıdığı vakt uçar-kuş dahi geçemez; ikisinin aralığı yorga ata iki günlük || yoldır. Laz ve kâfir leşkeri öte Mora³⁵⁸'nın kenârına cem' oldılar.

348 UK: +

349 UK: ası

350 UK: didi, ondan

351 UK: dipnot bilgisi: +Vuk Brankoviç

352 UK: dipnot bilgisi: +Demetrius

353 UK: Giom, (dipnot bilgisi + O tarihte Bosna kiralı Tvardko olduğuna göre Bosna prenslerinden bir başkası olabilir)

354 UK: dipnot bilgisi: +Lazar Grebliyanoviç

355 UK: mu'avin

356 UK: Morava

357 UK: Morava

358 UK: Morava

Vâkıa-yi Şehirköy

[³⁵⁹Rivâyettir] şol vakit ki Ali Paşa Susmanos-ili'n aldı, Şehirköy³⁶⁰ derlerdi, Laz sınırında Susmanos'un bir 'âlî mûhkem hisârı vardı, ardı yamac önü l sazdı, anı dahi Paşa³⁶¹ almışdı; Laz Yund-oğlu Dimitri'ye leşker koşub buyurdu ki, varıb Şehirköy'ü ala. Bu Dimidri l bir bahâdır³⁶² mel'undu, derler ki yalnız on bin ere mukâvemet iderdi;³⁶³ Dimidri aygırına binib yarar kâfirle Şarköy³⁶⁴e l gelib kâfirler ittifâk idib Şarköy³⁶⁵'ü Dimidri'ye virdiler; Hünkâr³⁶⁶ işidib³⁶⁷ Eyne Beğ subaşıya ve Saruca Paşa'ya l on bin er koşub Şarköy³⁶⁸e gönderib gelib etrâfını urub yakıb yıkdılar. Laz³⁶⁹ işidib yegenini yigirmi bin erle gönderib³⁷⁰ l eyitdi: Var Şarköy³⁷¹'ün ve ilinin kâfirlerini sür³⁷² Türk'e buñ olmasun. Hünkâr bunu işidib Timurtaş'ın oğlu l Yahşi Beği yigirmi bin erle viribiyüb eyitdi: Var Şarköy³⁷³'ü yak, kâfirini sür; eğer kâfir leşkerine tuş olursan uğraş l cehd it ki kâfirden tiz yetişesin.³⁷⁴ Yahşi Beğ fi'l-hâl yigirmi bin³⁷⁵ erle sürüb Şarköy'e³⁷⁶ yakın geldi, Laz yeğeni³⁷⁷ l önürdi gelmişdi; işitdi ki Yahşi Beğ irişdi, fi'l-hâl Şarköy'ün hisârın boşaldıb hisârı ve şehri l yakıb kâfirini sürüb³⁷⁸ kaçdı. Yahşi Beğ Hünkâr'a haber gönderib ahvâli i'lâm idib "kâfir kaçdı, ar-

359 UK: +

360 UK: dipnot bilgisi: +Piror

361 UK: +paşa-yi âli-'alem ve valâ-himem

362 UK: +yavuz

363 UK: +andan

364 UK: Şehir-köyi

365 UK: Şehir-köyi

366 UK: Padişâh

367 UK: +Yahşi Beğ'e

368 UK: Şehir-köyi

369 UK: +bunu

370 UK: veribiyüb

371 UK: Şehir-köy'i yak

372 UK: +bunda getir

373 UK: Şehir-köy

374 UK: +dedi

375 UK: on bin

376 UK: Şehir-köy'i'ne

377 UK: +bundan

378 UK: +becit

dınca l varayın mı, ne buyurursız”, dedi; Hünkâr³⁷⁹ gel, git deyü emr itti. Yahşi Beğ dönüb yine Hünkâr’a kavuşdu.

Müşâvere-i Laz li'l-Muhârebe

[³⁸⁰Rivâyet olunur ki] Laz çun ki cemî' küffârı cem' idib [³⁸¹Ulu-Mora³⁸² kenârında oturdu, a'yân-i leşkeri ve Tekfurları l cem' idib] Türkle nitmek gerek diyü müşâvere kıldı; kimi uğraşalım, kimi barışalım, kimi göçüb Türk'e temkîn vermeyib üzerine l varalım³⁸³, kimi bunda duralım didi. Barışalım diyeni tebs idib eyitdiler: “Türk'e bu kadar leşker cem' oldukdan l sonra *zıbga*³⁸⁴ diyib³⁸⁵ herze sözdür” diyü cenge ittifâk itdiler. İçinden³⁸⁶ bir akıllı³⁸⁷ eyitdi: savâb oldur ki te'hir l itmeyib uğraşmağa şitâb idevüz, zîrâ Türk'ün eğlendikce şevketi ziyâde olur; bizim leşkerimiz durdukca eksilür,³⁸⁸ l Türk hîle ehlidir, cenk kolayın gâyet eyü bilür,³⁸⁹ esbâb ve âlâtı(mız) müsâ'id iken bir yana olmak gerek³⁹⁰, evvel bir l elçi gönderelim, varıb Murad'ın muradın tecessüs idib leşkerinin evzâ'ın ve etvârın bilsün, andan l gelsün³⁹¹ uğraşalım, diyib³⁹² Türk'ü derbende çekelim, yolları bağlayıb bir dil çıkarmayıb kırarım³⁹³, Laz³⁹⁴ bu tedbîri savâb l görüb göçüb Ulu Mora'nın³⁹⁵ beri yanına konub Hünkâr'a elçi viribidi.

379 UK: + dahi ardınca varmasını câiz görmeyib

380 UK: +

381 Menzel: +

382 UK: Morava

383 UK: +didi

384 UK: zebuğa

385 UK: +dimek gâyet

386 UK: içlerinden

387 UK: akıllısı

388 UK: +ve hem

389 UK: imdî bizim dahi

390 UK: gerekdür didi

391 UK: +bize haber virsün

392 UK: +ve andan sonra

393 UK: +didi

394 UK: +dahi

395 UK: Morava'nın

İrtihâl-i Sultân³⁹⁶ min Filibe ilâ ihtiman

[³⁹⁷Rivâyet iderler] || Hünkâr dahi Filibe'den göçüb üçüncü gün İhtiman ovasına kondı, anda üç gün oturdu | Sarac tekfur leşkerle anda gelib Han'a kavuşdu. Anda yol iki oldu. Bir yol sağ kola gidib Sofya'ya | varıb Niş'e oğrayıb Şarköy³⁹⁸e çıkar, bir yol sol kola gidib Ilıca'ya oğrar,³⁹⁹ sular geçer. Hünkâr Sarac | kâfirlerin okıyıp eyitdi: "Bu yerlerin kolayın siz yeğ bilürsüz, kankı yola gitmek âsândır"; cümlesi "sol kola | gitmek ⁴⁰⁰kolaydır, sağ kol dolamaccdır, didiler; hep ol yolları görenler dahi öyle şehâdet ittiler. Hünkâr anı | ihtiyâr idib göçüb üçüncü gün 'Alâeddîn-Ovası'na konub iki gün anda karar idib yarındası⁴⁰¹ Küstendil | dahi gelib leşkerle Hünkâr'a kavuşdu.⁴⁰² Sultân Murad'ın gâyet doğrusuydu, anı leşkere kulavuz kıldı, | andan Sultân⁴⁰³ birkaç gün içinde Ilıca'ya geldi. Küstendil, Hünkâr kendü iline oğrayacağı bilürdi, nüzûl⁴⁰⁴ | ve ni'met bî-kıyâs ihzâr itmişdi; bal ve yağ ve ni'meti orduya ırmak gibi akıttı. Ilıca'da ne kadar illik | tekfur varsa gelib Hünkâr'a kavuşdular; andan göçüb Hünkâr Ulu-Ova'ya konıcak Hünkâr⁴⁰⁵ Ali Paşa'ya eyitdi: | Bize bir kişi gerek ki önce gidib varıb ⁴⁰⁶dil alıb haber bile(yüz).

'Azm-i Evrenuz Gâzi li-ahzî'l-lisân

[⁴⁰⁷Rivâyetdür] Çun ki Hân⁴⁰⁸ | dil almağa adam istedi, Hacı Evrenuz Gâzi Hünkâr önünde yer öpüb (eyitdi): Ben kuluna buyursan, varayın; Hakk 'avniyle | ol işi başarayım,⁴⁰⁹ didi. Hünkâr

396 UK: +Murad

397 UK: +

398 UK: Şehir Köyi'ne

399 UK: +çok

400 UK: +revadır ve

401 UK: +gün

402 UK: yetişdi

403 UK: +Murad

404 UK: +nüzûl-i bî-hadd ve ni'met-i bî-yu'add

405 Menzel: +

406 UK: +kâfirden

407 UK: +

408 UK: Hünkâr

409 UK: bitüreyin

eyitdi: “Ucların kolayın sen yeğ bilürsün, var”, didi; Evrenuz Gâzi kırk l kişiyle Üsküb hisarına yürüyüb gafletle gelib andan bir kaç esîr alıb yine Hünkâr’a gelib, Han⁴¹⁰ Evrenuz’a⁴¹¹ l tahsîn⁴¹² itdi.

Nüzûl-i Sultân ilâ Karatonlu ve ci’t-i Resûl-i Laz Fih

[Rivâyettir ki çun ki] Hünkâr Ulu-Ova’dan göçüb l gelib Karatonlu nâm yerde bir zamân karâr edib anda Laz’dan elçi gelib muhassal-i haberi buydu ki: “Üşde l ben hâzırım üç aydan beri⁴¹³ kañglı dahi olsa gelmeli oldu,⁴¹⁴ eğer er ise[n] gelesün, oğraşalım; eğer gelmezse[n] l hâzır olsun, ben varırım, her gün durmayub av ve şikâra meşgul olub, hemân kurı, üş vardım diyib l ihmâl idib bize imhâl ider[sin]”.⁴¹⁵ Hünkâr⁴¹⁶ işidib elçiye gazab idib eyitdi: Eğer elçiye ölüm olaydı fı’l-hâl [...⁴¹⁷] l seni depelerdim. Ol mel’ûn bunun gibi lâf ü güzâf iderse⁴¹⁸ aceb mi ki İslâm kılıcın görmemiştir, kimse tabancasın yemiyen kendü tabancasın demür⁴¹⁹ sanır, kedi karañgu evde kendüyü arslan tevehhüm ider. İnşallâhu ta’âlâ ana Türk’ün ll erliğin gösterem diyib⁴²⁰ buyurdu. Cümle leşker cebe ve cevşen gıyib âlât ve esbâb ve silâh ve⁴²¹ yaragla at l arkasına gelib elçiye cebe gösterdiler, bir vechile kâfirin yüreği yağı eriyib havfinden içine lerze düşüb berk-i hazân l gibi ditredi; ammâ gayret idib önün devşirib eyitdi: Ey şâh bu vechile eğerçi bana leşker ‘arz itdin l ammâ bizim leşkerimiz on sizin leşkerinizce var, beş yüz bin müsella ve kiyimlü ve kicimli gömgök demirlü l erimiz vardır ki, her⁴²² biri bin Türk’e taptır.⁴²³ Hünkâr

410 UK: getirdi Hünkâr

411 UK: Gâziye

412 UK: tahsîn ve aferîn

413 UK: +eğer ki

414 UK: olaydı

415 UK: +didi

416 UK: +bu sözü

417 UK yayınında bu kelime yer almıyor, Menzel nüshasında ise okunmuyor.

418 UK: ura

419 UK: +demürden

420 UK: deyü

421 UK: +mükemmel

422 UK: her bir erimiz

423 UK: tıpdur (tap: kâfi, yeter)

elçiye gazab idib eyitdi: “Ay nahs ve mel’un it cehennemî⁴²⁴ eğer l cihanın leşkeri dahi sizinle olursa Allâh ‘inâyeti ve Muhammed mu‘cizâtıyla cümle⁴²⁵ kanını toprağa karıb anları l karınca⁴²⁶ gibi ayaklayıb binini bir kezden kırıp kendünün başın keserim, diyib elçiyi kovub gönderib leşkeri yine kondurdular.

Muşâvere-i Sultân ma' Vüzerâyihî [⁴²⁷ve Ümerâihî]

[Rivâyet olunur ki⁴²⁸] Hünkâr erkân-i devleti ve a'yân-i saltanatı⁴²⁹ cem' l idib müşâvere kıldı. Evvel kimse dahi söz söylemedin, Hacı Evrenuz'a hitâb idib eyitdi: “Evrenuz bu kâfirle l nice buluşub cenk itmek gerek, bu işin âsânı ne vechile olur”⁴³⁰, Evrenuz Gâzi du'â kılıb yer öpüb eyitdi: “Ay Hudâvendigâr l ben bir kemîne kulum, benim ne fikrim ve re'yim ola, Süleymân yanında karıncanın ne mikdârı ola ki söz söyliye, çeri⁴³¹ l yaşamak ve cenk ahvâlin bilmek Sultânım hakkında gelmişdir”, didi. Cümle beğler dahi ana müsâ'ade itdiler. l Hünkâr eyitdi: “Beğler! Eğerçi Hakk ‘inâyetiyle nice çeri sıyıp cenk itdim; ammâ bu kalan cenk gibi değildir; müşâvere itmek l sünnet-i resûldür; ittifak-i ârâ⁴³² ve gönül birikdirmek⁴³³ vâcibdir”. Andan Evrenuz'a eyitdi: “Nice zamandır ki seni bu uca kodum l bunların âyânın ve erkânın tecrübe idib bildin, senin fikrin kalanın [fikri] gibi değildir” didi. ⁴³⁴Evrenuz Gâzi du'â kılıb l eyitdi: “Kemîneye şöyle hoş gelir ki, Hakk Ta'âlâ'ya tevekkül idib erkenden varıb yerin iyüsin alıb ol sonra gelib l andan iveceklik etmeyevüz”, didi. Evvel cenge ol ikdâm ide, zirâ kâfir ictima' ile çoknâşıb turıcak demürden l bir hisâr olur, ana zafer bulmak âsân olmaz, ammâ cenge ikdâm idüb birbirin-

424 UK: cehennem iti pelid

425 UK: cümlesinin

426 UK: karga

427 Menzel: +

428 UK: +

429 UK: +bir yere

430 UK: +didi

431 UK: leşker

432 UK: ittifâk idüb

433 UK: berkidüb, gönül berkidürmek

434 UK: +andan

den ayrılacak savaşmak gâyet l âsândır, kulun bildiği bu kadardır, kalanını Sultânım yeg bilür,” didi. Hünkâr *bârek 'Allah*⁴³⁵ diyib benim dahi fikrim bunun üzerinedir, didi. Andan oğlu Bayezid Sultân'a nazar idib eyitdi: “Ay cân-ı peder, senin dahi bu bâbda re'yin nedir?”; [Bayezi Hân] eyitdi: l “Söz Sultânımın gönlündeki ve Evrenuz Beğ'in didiğidir”; andan Ali Paşa'ya nazar idib eyitdi: “sen ne dersin?”; [Ali Paşa] eyitdi: ll “Hemân benim dahi fikrim oldur”; muhassal cemi'-i ârâ ve efkâr Gâzi Evrenuz didiğine mün-cer oldu. l

İrsal-i Evrenuz Gâzi Mukaddime

⁴³⁶Hünkâr eyitdi: “Sabâh⁴³⁷ leşker göçsün, ammâ Evrenuz, Paşa Yigidle l önürdi gidib, Derbend'i geçib gâzilere yol eyle-sün⁴³⁸,” didi. Ol gice geçdi, sabâh olıcak Hacı l Evrenuz, Paşa Yigidle birkaç dilâverler alıb, karavul vaz'ında ol gice yürüyüb derbende erişdi,⁴³⁹ gâyet l kısık yerdı, atlu bir bir geçerdı. Çun ki Gâzi Evrenuz yoldaşlarıyla Derbend'e girdi, Laz⁴⁴⁰ Derbend'e l otuz bahadır⁴⁴¹ gönderib Türk'den dil almağa emretmişdi. Gâ-ziler bundan bî-haber⁴⁴² kâfirler bir tarafa durmuşlardı l gâzileri görüb ansuzın üzerlerine at saldılar, bir mubâriz kâfir kamusun-dan önürdüb sügü l eline alıb Evrenuz Beğ üzerine hücum idib Evrenuz Beğ ana mukâbil olub kâfir sügü havâle kılıb Gâzi Evrenuz⁴⁴³ sügüsünü def' idib tırkeşinden bir ok çıkarıb ol kâfiri göğsüre urub ok arkasından l çıkıyb yıkılıb biri dahi yetişib⁴⁴⁴ anı dahi helâk etdi.

435 UK: +fi-ke

436 UK: +Andan

437 UK: +olıcak

438 UK: itsün

439 UK: irdiler

440 UK: +dahi

441 UK: +kâfir

442 UK: bîhaber idi, bu

443 UK: +dahi

444 UK: +irdi Evrenuz Beğ

El-kıssa:⁴⁴⁵ beş onun öldürüb sekizin dutub⁴⁴⁶ Hünkâr'a l getir-
diler; Hünkâr şâd olub Karatonlı'dan göçüb Derbend'i geçib Kiçi
Mora⁴⁴⁷ ırmağına varıb anı l geçib konmağa revâ gördüler.

Kudûm-i Resûl-i Laz ileyh

[Rivâyettir ki⁴⁴⁸] Laz elçisi [ki] ⁴⁴⁹Hünkâr'ın evzâ'ın ve etvârın l
görüb gelib Laz eyitdi: "Ay kospedar, Türk'ün leşkeri didiklerince
değil, yatın ve yarağın gördüm l havf itmeli değil, bizim leşkerimiz
üç ol kadar vardır deyü Hünkâr'a karşı söylediğın ve Hünkâr'ın
ana l gazabın mecmu⁴⁵⁰ mâcerayı haber virib kâfirı germ idib ol
mel'ûn⁴⁵¹ kuyruğın kabardub lâf l urub köpürmeğe başladı. Laz
yanında olan tekfurlar dahi çok herze ve hezeyân söylediler; Vilk
l oğlu eyitdi: "Evvel yalnız ben Türk'e yeterim, gayrı kimse lâzım
değil".⁴⁵² Venedik Firengi ve Eflak, muhassal l her biri sarhoş⁴⁵³
olub mühmelât söylediler.

*Nüzûl-i Sultân ilâ Gümüş Âharı*⁴⁵⁴

[Rivâyet iderler ki⁴⁵⁵] Hünkâr⁴⁵⁶ devletle l Kiçi Mora'dan⁴⁵⁷ gö-
çüb bin mikdârı 'alem ve sancaklar çözüb tabl u nakkâreler çalıb
saflar tutub, alaylar l düzüb erenler ve bahadırlar ve yegâneler ve
gâziler müsellah ve pür yarâgla yürüyib her birinin gözüne Rüs-
tem-i dâsitân l sügükce⁴⁵⁸ görünmezdi. ⁴⁵⁹Evvel Ali Paşa, ardın-
ca Bayezid Çelebi Sultân, anın ardınca Eyne Beğ subaşı ll andan

445 UK: +bu kâfirlerin

446 UK: diri tutub

447 UK: Kici Morava

448 UK: +

449 UK: Hünkâr'a gelmişdi,

450 UK: cümle

451 UK: +dahi

452 UK: +didi

453 UK: mest

454 UK: Hisarı

455 UK: +

456 UK: +dahi

457 UK: Kiçi Morava

458 UK: sivri sinekce

459 UK: +andan

Ya'kûb Çelebi, andan Saruca Paşa dahi ardınca Hünkâr⁴⁶⁰ 'aza-
metle gelib Gümüş-Âharı⁴⁶¹ | önünde kondular ol gün, anda karar
idib erte yine göçüb giderken kâfirden dil alıb | Hünkâr'a iki kâfir
getirdiler. Hünkâr,⁴⁶² kâfir leşkeri kandıdır,⁴⁶³ bizi işidib Laz kaç-
madı⁴⁶⁴ deyü sordu; kâfirler | eyitdi: Sizden Laz kaçır mı? Ol dahi
sizin gelmenize muntazır olub işde şu arada otururlar.⁴⁶⁵ | Hünkâr
buyurdu: ikisinin dahi boynun urdular, andan öyle vakti oldu, bir
hoş yere irdiler | Hünkâr buyurdu⁴⁶⁶: Bir seçrecekdi yöresinde dağ
ve taş ve kaya yoğdı, anda kondı.⁴⁶⁷

Rü'yet-i Evrenuz Gâzi askerü'l-küffâr ve ibsâruhu's-Sultân

[Rivâyet iderler kim⁴⁶⁸] çun ki Hünkâr anda kondı, Evrenuz Beg
kâfir leşkerin⁴⁶⁹ | görüb gelib Hünkâr'a haber virib Hünkâr eyit-
di: "Hemân duruşmak gerek"; Evrenuz Beg eyitdi: "Şimdi⁴⁷⁰ gün
kızgun | ve çeri⁴⁷¹ yorgun ve 'adû azgundur, yazu yer[deyüz] ve su
kıttır,⁴⁷² bu gün ârâm idelüm, erte gün artarken Hakk | Ta'âlâ'ya
tevekkül idib tekbîr getirib Sultânım önünde baş ve can oyniya-

460 UK: +devletle

461 UK: Hisarı

462 UK: +anlara

463 UK: +yoksa

464 UK: kaçmadı mı

465 UK: +didiler

466 UK: +kondılar.

467 UK: +Nazım

Kûh ü sahrayı büridi haymeler

Kondı anda dağlar dağ üstüne

Kondı ârâm eyledi mir ü vezir

Toldı askerle kamu bâlâ vü zir

UK: +Asker-i islâm bir bahr-i nevvac-ı bî'girana benzerdi. Çadırlar cezireler ve ulu
bâdbanlar gibi göründi. 'Aceb deryaydı ki içine giren, selamet taşında kalan havf ü
haşiyette idi. Bir 'umman-i bî giran idi. İçinde bir adımı yir yokdı. Illâ mâhiler gibi
zirh-püş âdem nihenkleriyle tolıydı.

468 UK: +

469 UK: askerin

470 UK: +Sultânım

471 UK: leşker

472 Menzel: +

vuz;⁴⁷³ Hünkâr bu sözü savâb | gördü. Ol gün⁴⁷⁴ karar duttular. Andan Hünkâr oğlu Bayezîd Han'la atlanıb bir yüksek yere çıkıb leşker-i | küffâra nazar idib gördü ki başdan başa bir ovayı leşker kaplamış, askerden⁴⁷⁵ yüzü | görünmez, haddi ve pâyânı yok, güyâ gök⁴⁷⁶ demürden bir dağdır; temâmet⁴⁷⁷ biş yüz adlu ulu tekfur | vardı;⁴⁷⁸ biş yüz bin er idi;⁴⁷⁹ atludan ve yayakdan; bu resme leşker kimse görmüş değildi; Hünkâr | ta'accub idib eyitdi: "Bu mel'ûn ne çok leşker cem' eylemiş; biz ki bu vechile leşker cem' ittik | hiç bunun fevkinde leşker cem' olmaz sanurdım bu mel'ûnun leşkери iki bizimce⁴⁸⁰, belki dahi⁴⁸¹ | artık var, diyib Hakk Ta'âlâ'ya tazarru⁴⁸² idib,⁴⁸³ "ilâhî nûr-i Muhammed Resûlallâh hürmetiyçün bu mü'minlere | sen 'inâyet eyle,⁴⁸⁴ ben, bu mü'minlerin helâkine sebeb kılma", didi.

Zikr-i Keyfiyyetü'l-Muhârebeti ve Nusretü'l-İslâm

[Rivâyettir ki] | Çün ki Hünkâr küffâr leşkerin görüb ta'accub idib çadırına gelib erkân-i saltanatı⁴⁸⁵ cem' idib evvel Şâh Bayezîd'e | nazar idib eyitdi: "Ey ciğer-güşem bu kâfirle oğraşmak hakkında ne tedbîr idersin; ⁴⁸⁶ben bu kâfirin leşkerin | bu kadar tasavvur itmezdim, iken⁴⁸⁷ bî-kıyâsdır, ⁴⁸⁸çerinin⁴⁸⁹ önüne deve turalım mı, yohsa şöyle rû-be-rû duruşalım mı?⁴⁹⁰ || Bayezîd Han eyitdi:

473 UK: +didi

474 UK: +anda

475 UK: +yer

476 UK: gömgök

477 UK: +ve bu askerin içinde tamâm

478 UK: +ve leşker tamâm

479 UK: +muhasal

480 UK: bizim leşkerimizce

481 UK: +belki

482 UK: +ve nâliş

483 UK: +eyitdi

484 UK: kıl

485 UK: devleti

486 UK: +zira

487 UK: iken

488 UK: +biz kendü

489 UK: leşkerimizün

490 UK: +didi

Hünkâr'ın fikrine bizim tedbîrimiz ermez; ammâ bî-çâreye şöyle gelür ki nice yıldır kâfirle l cenk ideriz, hiç ilimize⁴⁹¹ deve tutmadık şimdi dahi tutmazız; kâfir çerisi⁴⁹² ne denli çoğsa l 'inâyet-i Hakk İslâmladır; eğer Hakk Ta'âlâ'dan 'inâyet olursa yalnız ben kulun kâfirin işin l tamâm iderim; ⁴⁹³devlet ve 'akl bir kişiye kim yâr ola, zâhir budur ki Hakk'ın 'inâyeti anınladır; şimdiye dek her cenkte l muzaffer ve mansûr oldun⁴⁹⁴ şimdengeri dahi gam yeme, yine nusret⁴⁹⁵ senindir; hele ben hiç teşvîş çekmezem, l eğer diri olursavuz sa'id⁴⁹⁶ olub, ölürsevüz şehid oluruz".⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸Sultân Murad Gâzi Bayezid Han'ın hüsn-i l re'yine tahsîn idib⁴⁹⁹ dönüb Ali Paşa'ya nazar kılıb⁵⁰⁰ deve tutmakda nef' ve hayır⁵⁰¹ nedir, didi. Ali l Paşa eyitdi: "Ay sa'âdet ıssı devletlü pâdişâh, kâfirin azından ve çoğundan kayırmak revâ değildir l ⁵⁰²Hakk Ta'âlâ buyurur ki,⁵⁰³

كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ⁵⁰⁴

iş Allâh'ın 'inâyetine l menûtdur; aza ve çoğa i'tibâr yokdur ve dahi hadîs-i sahîhde⁵⁰⁵ mastûrdır ki, kaçan İslâm çerisi⁵⁰⁶ gazâ l idicek⁵⁰⁷ firişteler Hakk'a niyâz idib eydürler ki: Yâ Rabb, hicâbı⁵⁰⁸ ârâdan gider⁵⁰⁹ görelim ki İslâm leşkeri ⁵¹⁰küffâra l ne

491 UK: önümüze

492 UK: leşkeri

493 UK: +zira

494 UK: olduk

495 UK: +Hakk 'avniyle kim

496 UK: eğer öldürürsevüz sa'id

497 UK: +didi

498 UK: +andan

499 UK: +ve aferîn idib sözünü kabul itdi, zîra bu Bayezid Han sâhib-i şecâ'at ve ehl-i redbîr ve 'âlî himmet kişiydi, andan Hünkâr

500 UK: +eyitdi: önümüzde

501 UK: zarar

502 UK: +nitekim

503 UK: +kelâm-i kadîmî'nde buyurur, âyet-i kerîme-i kelâm-i mecîd

504 *Kur'an*, Bakara Suresi, 249: "nice az topluluklar, Allah'ın izni ile nice çok topluluklara galib gelmiştir. Allah, sabredenlerle beraberdir"

505 UK: +bu

506 UK: +leşkeri

507 UK: itseler

508 UK: bu ortada olan hicâbları

509 UK: +tâ ki biz dahi

510 UK: +asker-i

kılır⁵¹¹; çün ki melâike Hakk'dan⁵¹² ref'-i hicâb taleb idicek biz ârâya hicâb getirmek revâ değildir; ⁵¹³gazâda hicâb | sığmaz. Peygamber⁵¹⁴ | demiştir ki, kimin ki burnuna gazâ tozu gire, ol cehennemün buhârın ve râyahasın görmez⁵¹⁵; gazâda | hemân Hakk Ta'âlâ'ya sığınmak gerek; şükür Hûdâ'ya ki tûl-i 'ömrümüzde muzaffer ve mansûr ola-geldik, ummiddir ki yine nusret bizim | ola. Hâşâ Hakk Ta'âlâ'nın⁵¹⁶ kereminden ki bu kâfir iklîminde bunca ehl-i İslâm'ı helâk ide," didi. Hünkâr bunun dahi | sözün işidib⁵¹⁷ dönüb Evrenuz Beğ'e teveccüh idib eyitdi: "Evrenuz,⁵¹⁸ senin⁵¹⁹ fikrin nedir,⁵²⁰ eyitdi: "Fikir Sultânımındur; | bizim gibi kişinin ne fikri ola, ammâ küstahlık idib ben dahi bir söz diyeyin⁵²¹; eğerçi öne deve tutmağı Hünkâr | hazreti eyü fikir itdi, ⁵²²kâfirin atı deveye girmez, bize penâh olub kal'a gibi olur, ammâ deve dahi belinleyüb ürkicek, | Tanrı savsun, katı ürker, kâfir leşkəri(nin) eğer gürüldüyle geldiğin görüb ürkerse bizi evvel sıyân ol olur; | işitmediniz mi, İskender-i Zu'l-karneyn, Hindustân Padişâhı Furşâh⁵²³la cenk idicek Furşâh⁵²⁴ önüne | filler dizdirib⁵²⁵ kendüye kal'a kıldı, (İ)skender⁵²⁶ tasnîf idib ⁵²⁷arabalara toplar yükledib ⁵²⁸güherçile kodurub, fili ll ürküdüb⁵²⁹ yine Hind leşkerine dönüb

511 UK: +dirler

512 UK: +bizim hâlimize vâkıf olmağıçün

513 UK: +zira

514 UK: +ve hem resûl hazreti 'aleyhi afzal u's-salavat buyurmuşdur ki

515 UK: +kişi cehennemün râyahasın ve buhârın görmiye dimişdir, imdi devletlü Hünkâr

516 UK: +kemat-i

517 UK: Ali Paşa'nun bu sözün işidüb, beğendi

518 UK: +Beğ

519 UK: +senin dahi bu hâbda

520 UK: +didi Evrenuz Beğ

521 UK: söyliyeyim" didi, "Söyle" didiler, Evrenoz Beğ eyitdi:

522 UK: +zira

523 UK: Fur-i Hind ile

524 UK: Fur-ı Hind

525 UK: turgurub

526 UK: İskender Şah dahi bir

527 UK: +bir nice

528 UK: +içine

529 UK: +döndürüb

fil helâk itdi.⁵³⁰ Bunda dahi ⁵³¹deve ürküb bir kezden leşker l içine oğrarsa bizim sınımamıza bâ'is olur.⁵³² Çün ki bu fikirleri Hünkâr istima' idib⁵³³ kabûl kıldı.⁵³⁴ l Andan Murad Han Gâzi eyitdi: "Pes savâb oldur ki evvel tîrendâzları öne tutub sağa ve sola ok l yağdırılar, andan gâziler bir kezden tekbîr idib küffâra hücûm ideler. Bu gâzada ya taht ya baht⁵³⁵ l ola tûl-i 'ömrümde gazâ⁵³⁶ itdim gâyeti⁵³⁷ âhiri şehîd olub eyü adla 'âlemden geçem⁵³⁸; âhir ölmek oldukdan l sonra ne teşvîş çekmek gerek⁵³⁹, pes⁵⁴⁰ gönül berkidib evvel karavula er seçib leşker önüne penâh idib ol gice l emîn ve sâkin oldular.

Tazarru'-i Sultân Murad Hân Gâzi fî zulemâtî'l-leyl

[Rivâyettir⁵⁴¹] Çün ki gice oldı, leşkeri l zulemât basıb gâyet karañguluk olub ifrâtla duman oldı, hem ifrâtla tozudu ki⁵⁴² âdemden at seçilmezdi l Murad Hân Gâzi yüz yere urub erteyedek⁵⁴³ Hakk'a⁵⁴⁴ tazarru' idib eyitdi: "Îlâhî!⁵⁴⁵ nice⁵⁴⁶ kerre ⁵⁴⁷du'âmı kabûl l idib beni mahrûm itmedin, yine benim du'âmı kabûl idib rahmetinle yağmur viribeyib bu zulemâtı ve gubârı l ref' idib 'âlemi nûrânî kıl, tâ ki kâfir leşkerini mu'âyene görüb muvâcehe cenk

530 UK: yine Hind leşkerin fillere helâk ittirdi

531 UK: +nâ-gâh

532 UK: +didi

533 UK: +can u gönülde

534 UK: +deve tedbirinden vaz geldi

535 UK: ya taht ola ya baht ola

536 UK: bunca gazâlar

537 UK: +bu gazâda

538 UK: göçem ve her dirliğün ahiri

539 UK: +didi

540 UK: +hemân bu söz üzerine

541 UK: +

542 UK: ve hem yıl esüb, 'âlemi roz öyle turdi-ki

543 UK: +dahi il yatınca(yadek) tahammül idib il yattıktan sonra durub arı abdest alub iki rek'at namazın kılub yüzün toprak üzerine koyub

544 UK: +Hakk ta'âla hazretine cân u gönülde ol karañu gicenin içinde nâliş ve

545 UK: +Seyyidi, Mevlâyî

546 UK: bunca

547 UK: +hazretünde

idevüz;⁵⁴⁸ benim fikrimi | ve esrârımı bilür⁵⁴⁹ Pâdişâhsın, mülk
ve mâl benim maksûdum değil,⁵⁵⁰ kul ve karavaş içün gelmedim;
hemân⁵⁵¹ senin | rızânı isterim; ⁵⁵²beni bu Müslümanlara kurban
eyle, tek bu mü'minleri küffâr elinde mağlûb idib helâk | eyle-
me, yâ İlâhî bunca nüfûsun katline beni sebep kılma⁵⁵³ bunları⁵⁵⁴
muzaffer kıl, bunlarınçün ben canımı fedâ⁵⁵⁵ | iderim⁵⁵⁶; 'asâkir-i
İslâmçün teslim-i câna razıyım; mü'minlerin bana ölümün ⁵⁵⁷gös-
terme, İlâhî! Beni civarında mihmân | idib mü'minler canına⁵⁵⁸
benim cânımı⁵⁵⁹ fedâ kıl; beni evvel gâzi kıldın, âhir şehâdet rûzî
kıl⁵⁶⁰, çun ki⁵⁶¹ | bu resimle baş açıb yüz yere koyub el götürüb
du'â kıldı. Hakk⁵⁶² Ta'âlâ du'âsın müstecâb idib⁵⁶³ | âsumânı bu-
lut ihâta idib rûy-i zemîn rahmete gark olub⁵⁶⁴ duman leşker-i İs-
lâm üzerinden | kalkıb kâfir üzerine çöktü.

[*Zikr-i ahvâli'l-küffâr fî hazîhi'l-leyle*⁵⁶⁵]

[Rivâyet olunur ki⁵⁶⁶] Ol gice kâfirler süci içib 'ayş u 'işret idib
birbirine Türk ⁵⁶⁷satmak | hayâlini iderdi, kâfir var ki on Türklük

548 UK: +ya ilâhî mülk ve kul senindir, sen kime istersen verirsın, ben dahi bir nâçiz 'âciz kulunum

549 UK: sen bilürsün

550 UK: +bu araya

551 UK: +hemân hâlis ve muhlis

552 UK: +yâ rabb

553 UK: eyleme

554 UK: +mansûr ve

555 UK: kurban

556 UK: tek sen kabul eyle

557 UK: +bana

558 UK: rûhına

559 UK: rûhımı

560 UK: +didi

561 UK: +Sultân Murad Gâzi

562 UK: +sühbânehu

563 UK: kıldı, hemân

564 UK: itdi ve

565 UK: +

566 UK: +

567 UK: +alıb

süci içdi, her biri⁵⁶⁸ sarhoş olub lâf ururlardı; Laz⁵⁶⁹ | eyitdi:⁵⁷⁰ “Bu gice Türk’e dün baskını kılmağı, revâ görürmüsüz⁵⁷¹; cümlesi “revâdır”, didiler. Yuvana adlu bir kâfir vardı || doksan bin ere mâlikdi, Laz’a eyitdi: “Hey Kosbodan, bu Türkceğizleri ne ürküdürsün, bu kadar Türk’e⁵⁷² | ne i’tibâr ki şebhûn idesin, ko bunları sabâh her birini dirice tutalım, kimin esîr idib kimin | satalım⁵⁷³ deyü ol la’în mest olub âlemi karapulunca gözüne kestirmede.⁵⁷⁴ Cümle kâfirler onun | sözüne uyub ferâgat etdiler.

Sıfatu’s-Subh fî yevmi’l-harb ve tezeyyünü’s-Sufûf

[Şöyle rivâyet iderler ki⁵⁷⁵] ⁵⁷⁶yine çun âfitâb | kaf⁵⁷⁷ kulesinden baş kaldırıb ‘âlem-i zulemâtı⁵⁷⁸ yine nûrânî olub vuhûş ve tuyûr rızık talebine meşgûl | oldu, ⁵⁷⁹Sultân Murad Gâzi buyurdu ki kös-i harbî çalınıb her taraftan surna ve nakkâre ve nefîr | âvâzını ‘ayyuka çıkardılar, niceler ol heybetten ⁵⁸⁰can virdi, erenler at arkasına gelib çavuşlar | çağrışıp eyitdiler:⁵⁸¹ “Bugün ol gündür ki kâfirin bağırını hûn ve kanını ceyhûn idib bagırsakların | perrân ve başlarını top gibi galtân idevüz, ey gâziler⁵⁸² gayret demidir ve hamıyyet eyyâmıdır bunca | yıldır ki Han’ın nân u nemekin yeriz, her gün⁵⁸³ binib kılıc kuşanuruz,⁵⁸⁴ rüzgârı ‘ayş u ‘işret ve şâdî | ve sohbetle geçirdiğimiz bu demçündür.”

568 UK: her bir mel’ûn

569 UK: +bunların lâfın içidib

570 UK: +Âceb

571 UK: +didi

572 UK: +dahi

573 UK: +ve kimin öldürüb, kanın kara yire katalum

574 UK: karapulına saymayıp Türki gözüne göstermedi

575 UK: +

576 UK: +çünkü sabah oldu

577 UK: +‘âlem-tâb

578 UK: zelmânî

579 UK: +andan

580 UK: +niceden

581 UK: +Hey inerdâneler hey Gâziler

582 UK: +bugün ol gündür ki

583 UK: +ata

584 UK: +ve bunca

Nazım:

Demidir bugün gösteresiz hüner

Görelere anadan nice doğar er

Sipâhi ki Sultân'dan etmek yiye

Gerekdir ki yerinde baş oynaya⁵⁸⁵

Ve bi'l-cümle erenler âlât-i harble l müretteb ve esbâb-i cenkle müzeyyen ve ⁵⁸⁶müsallâh olub at arkasına gelib alaylar bağlayıp saflar düzüb l kalb ve cenâh bâr u bungâh meymene ve meysere ârâste kılıb kimi öne ve kimi kafaya durmağa başladılar l ⁵⁸⁷Şehin-şâh-i a'zam Sultân-i mu'azzam kutb-i dâire-i zamân Fahr-i ⁵⁸⁸Âl-i Osmân Gâzi Murad Han⁵⁸⁹ l kalbde sedd-i İskender gibi durub mulûk-i kirâm ve selâtin-i 'izâm dairesine hemçu hâle-i mâh müstedir l oldular, kapı-kulları Han'a canlarını fedâ kılmağışün tulb tulb olub önünde⁵⁹⁰ durdular. Büyük oğlu l Bayezîd Han ki heybetinden Sâm u Nerîmân ve Rüstem-i dâstân virirdi can, ⁵⁹¹alay bağlayıp l sağ kola durub kiçi oğlu Ya'kûb Çelebi sol kola durub Gâzi Evrenuz sağa cenâh l olub Eyne Beğ Subaşı sol cenâh oldı; Saruhan ve Aydın çerisi⁵⁹² meyserede, Yayabaşı l Saruca Paşa⁵⁹³ 'azeb ağası Kurdaşçı⁵⁹⁴ dahi meymenede durdı; İncecik Balaban'la Tovuca ll Balaban, Sırf Hamza, bunlar dahi sağa ve sola durdılar. Topcu Haydar sadra durdı ki top atmakda l üstad-ı kâmilidi; ağır-ğı ve yükü ve yapı ve ordı-bazâr halkını kafâya kodılar; zîrâ kafâ mahall-i vehm değildir l bu vechile baş baş beğler ve subaşılar saf saf tulb tulb koşun koşun, alay alay olub durdılar. Sultân l Murad Gâzi ve Bayezîd Han çeri⁵⁹⁵ halkına istimâlet idib in'âmât-i celîle ve ihsânât-i cemîle l ile va'de-i hasene kıldı[lar]. Ali Paşa-yi

585 UK: Yirinde gerekdür ki can u bâş oynıya

586 UK: silâh-i âheninle

587 UK: +andan

588 UK: iftihâr-i

589 UK: +bin Orhan dahi

590 Menzel: alında

591 UK: +ol dahi

592 UK: +dahi ki

593 UK: +ki yayabaşıdır, anınla meyserede durdular ve

594 UK: Kurd

595 UK: leşker

kâmrân düstûru'd-devrân ve âsafu'z-zaman sabah namâzın kılıb kelâm-i l kadîm ve Kur'an-i 'azimle istimdâd idib muhsaf eline alıb ihlâsla du'â okuyıb Kur'an falın l açıb satırın sayıb falında bu âyet⁵⁹⁶ geldi ki.⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸Bunu görüb şâd olub mushafı öpüb başına koyub atına binib gelib Hünkâr'a haber virdi.⁵⁹⁹

Tertib-i Cuyûş-i Kefere

[Rivâyettir ki] l Laz-i azgun, ol sek-i mel'ûn dahi buyurdı, 'asâkir-i⁶⁰⁰ küffâr at arkasına geldi, sâyir leşkerden l gayrı üç yüz bin çukallı, atı gecimli eri vardı, her yüz bin erden bin er seçib önüne tutub l kendü ortaya durub yayasını kâfir 'âdetince ardına kodı, güyegüsü Vilk-oğlu'yla yeğenin sağa l koyub Yund-oğluy-la Bosna'yı sola kodı. Frenk ve Eşak ve Arnavud ve Ungurus ve Çih ve Ulgar'ı l cenâhlar idib saşarın ârâste kıldı. Seherden her biri bir kaç kadeh çekib nîm-mest olmuşlardı l birbirine nasîhat idib eydirlerdi ki, "ele giren Türkleri diriyle tutun, Frenk'e satıb ⁶⁰¹şaraba virelim, her biri l ⁶⁰²belinde bir organ getirmişdi,⁶⁰³ kimi eydir: benim urganım otuz arşun, kimi eydir "benim dahi ziyâde⁶⁰⁴ Türk'ü⁶⁰⁵ l tutub bir bir urgana dizelim"; kimi eydir;⁶⁰⁶ "benim zincirim var, Türk'ü⁶⁰⁷ zincire dizerim, diyib ser-i hoşla ne herze söylediğin l bilme. İ,⁶⁰⁸ aralarında bir mashara kâfir vardı, bunların organların ve zincirlerin görüb hande kıldı⁶⁰⁹, bunlar: "Bre l mashara köftehôr, ne gülersin", didiler. Ol körcak⁶¹⁰ (كورجق) eyit-

596 UK: +âyet-i kerime

597 *Kur'an*, Tevbe, 73: "Ey peygamber! İnkârcılara ve münafıklara karşı cihad et".

598 UK: +Ali Paşa

599 UK: +Hünkâr dahi şâd oldu.

600 UK: leşker-i

601 UK: +akçaların

602 UK: +kafir

603 UK: götürmüşdi

604 UK: +hemân cehd idün ki

605 UK: +dirice

606 UK: +"Türk yavuzdur, organ tutmaz

607 UK: +ben

608 UK: bilmezlerdi, bunların

609 UK: +güldi, bunlara gayret gelüb eyitdiler

610 UK: ol mashara kâfir

di: ⁶¹¹hiç ‘ömren Türk’ü kâfir zincire ve ⁶¹²ipe dizdiği l yokdur, hemîşe Türk gelib kâfiri ipe ve zincire dizib alur gider; ⁶¹³Türk hergiz kâfir olmaz, ammâ dâyim kâfir Türk l olur; ⁶¹⁴Korkarım ki yine ⁶¹⁵sizi Türk kendü zincirlerinize ve iplerinize dizib alıb gider [Kâfirler incinib ⁶¹⁶] eyitdiler: “Hey mashara bunun l gibi sözü ko, ⁶¹⁷tekkur duyar ⁶¹⁸, duyarsa merg-i mârâ didi.

İbtidâü'l-harb mine'l-Râmiyyîn

[Rivâyet olunur ki ⁶¹⁹] Çün ki çeri ⁶²⁰mukâbil ll olub saşar bezenib alaylar düzendi ⁶²¹, ⁶²²Sultân Murad Gâzi buyurdi: bin okçu sağ kola durdı l ki re'isleri ⁶²³Malkoç'tu, bin okcu sola durdı ki re'isleri Hamid-oğlu'nın oğlu Mustafa ⁶²⁴'ydı, sağa l ve sola bu tîrendâzları kodı ki bunların her biri ok atmakda sanki Sa'd-i Vakkâs'dı. ⁶²⁵Hacı Evrenuz ⁶²⁶ l Gâzi hazretleri eyitdi: ⁶²⁷“Eğer kaçarlanursuz, Sultânım bizi ta'yîb etmesün; zîrâ kâfir cenginin l hîlesi vardır; Hazret-i Resûl Aleyhi's-selâm ⁶²⁸الحرن خدعة (*al-harbu*

611 UK: +size gülerüm, zira hiç

612 UK: veya

613 UK: ve andan-ki sonra

614 UK: +kâfirleri gelir alır gider müslüman ider

615 UK: +ol Türkler

616 UK: +

617 UK: +nâgâh

618 UK: + seni harâb ider, dediler, ol mashara eyitdi: “benim didiğim olacağıdır, duyarsa *merg-i mârâ* (bana ölüm)” didi.

619 UK: +

620 UK: leşker

621 UK: düzüldi

622 UK: +andan

623 UK: Hamid-oğlu'nun malkoçiydi

624 UK: +Çelebi idi

625 UK: +Bu alay-i cihân peymâ nihayet bulduğu yirde 'adûnun bögrinden girib ciğerin hûn itmek için

626 UK: +Beğ ve Mihaloğlu Iskender Beğ ki ol yurdun koca kurdları ve ol pişelerün eski şîrleri idi, hezâr kerreler ol kenârlarda küffârıla hengâme-i gîr-ü-dâri kurmuşlardır, bazar-i kârzârı turgurmuşlardı. Küffârın yürüyüşin ve turışın tekrar sınımışlar, değişin tokışın kerrâtla denemişler idi ve andan Hacı Evrenuz Hüdâvendgar'un nazarına gelüb

627 eyitdi: “eğer kâfirle uğraşırken, kaçarlanursam

628 aleyhi's-salât

hud'atun) demiştir⁶²⁹; bunlar ki⁶³⁰ demürle ellerinde meç tutub l azulu toñuz gibi doğrulub gelicek⁶³¹ kimse durmak⁶³² olmaz, kime erse çalib iki böler, aslâ l ayrılmak⁶³³ bulmaz alayla oğrıyacak yolundan ayrılib ardından gelib bozdoğanla depre [depre] ura ura l depelemek gerek, zîrâ demirlüdür,⁶³⁴ dönmeğe mecâli olmaz,”⁶³⁵; ⁶³⁶Hünkâr eyitdi: “Evrenuz kâfir ahvâlin sen çok tecrübe l idib durursun, kolayın sen yeğ bilürsin” didi. Savaşda kovub kaçmak durub dönmek “ayıp l olmaz” didi.⁶³⁷ Hünkâr tîrendâzlara eyitdi: “⁶³⁸Kâfire ok sepin alayla kötüz olub durmasun, bolayki l toñuz gibi ⁶³⁹suyagişalar (صوياغشالر) ⁶⁴⁰ve bi'l-cümle başladılar tîrendâzlar tarafından⁶⁴¹ ok atıb küffâr çokunaşib l kûh-i âhenin mânend dururken tîr-i bârân olıcak harekete başladı, sanasın Karadeniz'in böğrün⁶⁴² l deşdik, yahud saru⁶⁴³ arının inin eşdik; güm güm güm-

629 UK: deyü buyırmışdur

630 UK: +bu kâfirler gök demürler giyüb,

631 UK: +önine

632 UK: +ihtimali

633 UK: +ve dönmek

634 UK: +ayrık gerü

635 UK: mecâl olmaz idi

636 UK: +andan

637 UK: +Andan kâfirler hemân bi-muhâbâ 'asker-i islâmî bir sâ'ika-nevâ ve ra'd-âver topla karşuladılar. 'Avn-i ilâhî'yle kimesneye ziyân itmeyüb, derûn-i 'askere girmedî. Ol tîr-i belâ nişân eyledükleri yire iramedî. Geldi, geldi saff-ı evveldeki 'asker-i mansûr'un atları ayağına düşdü.

Nazım:

Güya kasdumda mecbûrem deyü özrin diler

Ehl-i islâmın gelüb düşdi atı ayağına

Andan Hünkâr hazretleri topçılara eyitdi. Heman bi'smi'llah diyüb, kâfirleri topla tutun. Şöyle alayla kütüz olub turmasun.

Elkissa: hemen topçılar kâfirler üzerine bir nice saf-şiken ve seng-efken, kaza-nevâzil, kader-şemâil toplar irsâl eylediler. Çarha-zenler gibi döne döne gitti. Nâgâh sâ'ika gibi içlerine uğrayub, cemî'yyet-i müşrikine temânî derecede tezelzül ve iztirâb verüb, bir azaman alaylarını kârübân içine ulak, zağ arasına şahin girmiş gibi allak bullak eyledi. Hemen bu acı ile ok yimüş hanâzir gibi tâğileriyle kolu Kara-Tağ alayı çoknaşub, gûh-i âhenin mânend tururken toplar atılınca harekete başladı.

638 UK: +hemân bi'smi'llah diyüb, niyyet-i gazâ

639 UK: birbiri ardına

640 UK: sıygışalar, didi

641 UK: tarafeynden

642 UK: bınarın

643 UK: +saruca

ledib deniz gibi çağlayıp *Kulzum-i Ahzar* gibi l mevc urmağa başladı. ⁶⁴⁴Soldağı tîrendâzların üzerine hücum idib anları döndürüb göğüse oğrayıp l şaşarı yara yara geçib artdağı⁶⁴⁵ ordu-bazâr halkını kıra-bırakdı. Leşkerimizin ardı mîşe l idi, küştelerle dolub ⁶⁴⁶bal ve yağ ve pirinç[e] yer gânî oldu⁶⁴⁷; katırlar ve atlar ve yükler birbirine dolaşıp l sedd oldu; ⁶⁴⁸kâfir sol kolu tamâm sıyıp döndürdü⁶⁴⁹; tarafeynden kös-i harbî, surna ve nakkâre âvâzından l ve at kişnemesinden ve adam güründüsünden⁶⁵⁰ zekreler⁶⁵¹ çâk olub niceler can viridi, muhassal iki l derya birbirine kavuşub kılıclar berk-i hâtif ve şahab-i lâmi‘ olub sügülerden yel olsa esmezdi l at ayağından seyl olsa geçmezdi, ok yere gökten dolu gibi yağardı, figân ve feryâd yerden l göğe⁶⁵² ağardı, kılıc kılıca ve sügü sügüye ve çomak çomağa irişib çakacak çatacak ve hay-ı hûy⁶⁵³ ll nefirinden dağdağı canavarlar can virib felekdeki melekler tesbîhlerin ferâmûş etdiler,⁶⁵⁴ vardıkca l küffârın seveti⁶⁵⁵ ziyâde olub cenge⁶⁵⁶ germiyyetleri nihâyetde oldu⁶⁵⁷. Bayezid Han sağ kolda kûh-mânend ayrılmayıb vakârla sakindi. Gördü ki iş ayrıkı oldu, az kaldı ki leşker-i İslâm münhezim l ola⁶⁵⁸. Bayezid Han kâfire ıldırım gibi yetişib kurt koyuna şâhin kargaya girer gibi tekbîr getirib Allâh diyib l Hamza-vâr na‘ra urub dokundu, fi‘l-hâl kâfir leşkerin⁶⁵⁹ dağıtmağa başladı; anı görüb Ali Paşa l dahi Ali-

644 UK: hemân

645 UK: arddığı

646 UK: +amımâ

647 UK: kıldı

648 UK: +kaçmadılar, kırdılar, şehid oldular.

649 UK: tururlardı

650 UK: gerdişinden

651 UK: zehreler

652 UK: +duhan gibi

653 UK: çaka çak, çata çat, hây-ı hûy

654 UK: +andan

655 UK: şevketi

656 UK: çünkü

657 UK: oldu

658 UK: +hemân bozavuncılar çağırmağa başladılar ki, “hay Gâziler, ne turursız. Kâfir sındı, kaçdı,” didiler; ol vakit kaba avazlu kişiler beğlikden ‘ulûfe iderlerdi; Gâziler kâfirlerle mukabil olcak ol kişiler, Gâzileri kıvandırmağın “kâfir sındı, kaçdı” deyü ‘askerün her tarafında çağırurlardı, anlara bozunciler dirlerdi, andan hemân Bayezid Han şevketle

659 UK: ‘askerin

vâr kendüyü kâfir leşkerine⁶⁶⁰ urdı; andan Evrenuz Beğ ve Yahşi Beğ, Şahin Beğ ve İsâ Beğ ve Saruca Paşa | Eyne Beğ Subaşı Kara Mukbil, Balaban'lar,⁶⁶¹ Yaya(baş) Şîrmerd bu zikrettiğim gâzilerin her biri etdiğin tafsîl | idersem her biri bir mücelled⁶⁶² kitâb olur; ittifâk ol esnâda Bayezid Han'ın atı cenk itmeden⁶⁶³ yorulub sürcüb | düşdü; fi'l-hâl yedek hâzırdı,⁶⁶⁴ iki yerden kulan çekilmişdi; ⁶⁶⁵berk-i hâtif gibi sıcrayıb ata süvâr | olub kâfiri kırmağa başladı; ol dönen leşker dahi gördüler ki, kâfire ehl-i İslâm galebe gösterdiler | yüreklenib yine dönüb kâfire kılıc urmağa başladılar, Allahu Ekber kebîra dahi kâfiri ele alıb bir vechile | kırdılar ki Âdem zamanından beri bu vechile cenk olmamışdı⁶⁶⁶. Hûn-i kâfir Rum'dan çağlayıb Nîl-vârsa⁶⁶⁷ | Ceyhûn ve Fırat'a galebe idib yakın kaldı ki kandan tûfân olub 'âlem kana gark ola | henüz dahi gün zevâle irmemişti; kâfir leşkri zevâle irdi; küşteler püşte püşte olub başlar | çakıl taşları gibi yığıldı.⁶⁶⁸

Lâtîfe: ⁶⁶⁹Bir gâzi bir kâfiri depre çalıb ⁶⁷⁰depeledi, bir kâfir karşısına | geçib kıs kıs gülerdi; bu gâzi eyitdi: "Bre mel'un ne gülersin⁶⁷¹; ol kâfir eyitdi: ⁶⁷²şol çaldığın kâfir⁶⁷³ dün⁶⁷⁴ | yedi türklük süci içdi,⁶⁷⁵ henüz dahi birin ödemedin bugün can virdi; dün Türk kanın dökelim | dirdi, bugün kendü kanı döküldü.

660 UK: askerine

661 UK: İncecik Balaban ve Torica Balaban

662 UK: mecelle

663 UK: itmekden

664 UK: fi'l-hâl çekdiler

665 UK: +Bayezid Han dahi

666 UK: bu vechile cenk olub, kurgun olmamışdı

667 UK: Nîl-var

668 UK: +Nazım:

Kopdı bir cenk arada kim ruzgâr
Baş idi her yana kim itsen nazar
Yır tolu baş u tenidi kat kat
Kana gark olmuşdı toprağ ile taş
Darbdan ol harbde olub zebûn

İtdi târihini anın yâdigâr
Gövde idi nîreye kılın güzer
Küşteler üstünde yürürdi at
la'l renk olmuş idi her kurı yaş
Kaçdılar küffâr oradan sernigün

669 UK: +Hikâyet iderler ki,

670 UK: +iki pâre eyleyüb

671 UK: bana mı gülersin?

672 UK: +yok

673 UK: kâfire gülerem. Zirâ bu kâfir

674 dün Laz öninde

675 UK: Bugün kendü can virdi. Dün Türk kanın dökem dirdi, bu gün kendü kanı, henüz birin dahi ödemedin döküldü" dedi.

Şehâdet-i Gâzi Murad Hân⁶⁷⁶

[Şöyle rivâyet olunur ki⁶⁷⁷] Çün ki küffâr leşkeri sınib bî-kıyâs l kâfir kılıctan geçti; kurtulan kaçib gâziler küffârı kıra kova gitdiler, Murad Han⁶⁷⁸ kendü şehîd l olmasına cezm itmişdi; çün ki kâfir sındı hiç kendüde eser-i şehâdet belürmedi; ta‘accub idib bir kaç l hasekîlerle gelib bu har-püşte olan küşteleri seyr iderken ittifâk bir kâfir mecrûh ve hûn-âlude küşteler ll içinde kendüyü pinhân itmişdi,⁶⁷⁹ üftân u hîzân durub Hünkâr’a müteveccih oldu, çavuşlar men‘ itmek l isteyib⁶⁸⁰ Gâzi Murad Han, murâd-bahşdı, “bir maksûdı var ola, kon gelsün”, didi; ol mel‘ûn-i mecrûh yeñinde hançer saklamışdı, gelib Pâdişâh⁶⁸¹’ın üzengüsün öper gibi olub Hünkâr’ı sancdı l

⁶⁸² إِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ عَمَى الْبَصَرُ

‘dır, eceli anda mukkaddermiş, ⁶⁸³hümâ-yi rûhu melek-misâl firdevs-i berîne l pervâz itdi. Gâzi Murad Han mutlaka şehîd-i muhakkak oldu,⁶⁸⁴ tiz Han’ın üzerine çadır tutub Sultân l Bayezid’i sancak dibine getirdiler. Ya‘kûb Çelebi’ye “gel baban seni ister” deyü çadıra koyub hakkına yetirdiler,⁶⁸⁵ l ittifak Laz’ı oğluyla tutmuşlardı,⁶⁸⁶ getirib depelediler. Ol gice leşker içinde ıztırab oldu. l Ertesi Sultân Bayezid’i tahta geçirdiler. Bu macerânın tarihi yedi yüz doksan birinde vâki‘ oldı. l Gâzi Murad Han’ın altmış sekiz yol ‘ömrü oldı, atası Orhan vefâtında otuz yedi yaşındaydı l müddet-i saltanatı otuz bir yıl oldı. Kapluca’da defn olundu.⁶⁸⁷

676 UK: +Şehîd Şüden-i Hüdâvendigâr Gâzi Murad Hân rahmetüllâhi ‘aleyh

677 UK: +

678 UK: +Gâzi

679 UK: + bir kâfir var idi Miloş Kopile dirlerdi, gayet ceri ve bahâdır mel‘ündi; “meğer Lâz’ın sohbetinde, “ben varayın, Türk’ün beğini öldüreyin” deyü da‘vâ idib kendüinde bir hançer saklamışdı, bu kasd ile gelürken ittifâk bu kâfir gâzilere tuş gelib bunu mecrûh iderler; bu kâfir mecrûh ve hûn-âlude olub küşteler içine kendüyü pinhân çün ki Gâzi Murad Han bu kâfirin üzerine gelir, kâfir dahi

680 UK: isteyicek

681 UK: Hünkâr’ın

682 “İzâ câe’l-kaza ‘amye’l-basardur = Kaza geldiği vakit göz kör olur” (y.h.n.)

683 UK: +hemân

684 UK: Gâzi-i mutlak idi şehîd-i muhakkak oldu, hemân ol kâfiri anda pâre pâre etdiler

685 UK: kodılar

686 UK: hemân

687 UK: +ve bu ol Sultân Murad’dır ki şimdiki zamanda buna Gâzi Hünkâr demekle meşhurdur

Sîret ve Âsâr-i Murad Han Gâzi

l ⁶⁸⁸ Atası gibi ol dahi sâhib-i hayr idi. ‘Âdil ve kâmil ve dîn-per-ver ‘adl-güster ‘âlî-himmet kesîrû’l-menfa‘at, l fakîr-dost ve garîb-nüvâz ve dest-gîr-i üftâdegân ve çâre-sâz-i bî-çare l sâhib-i re’y ve ehl-i l tedbîr, pehlivân ve şucâ‘ ve dilîrdi. Cemi‘ ‘ömrünü hasbeten li’llâh gazâyâ sarf etti⁶⁸⁹ ve nesl-i Osman’da l bu itdiği gazâyı hiçbir padişâh itmedi. Evvel küffârın burnun ovub şevketin giderib⁶⁹⁰ sûretin l sıyân budur. Hiç bir ahad bunun velâyetinde şekk itmez, şöyle rivâyet iderler ki, bir gün imamına ağlayıp l eyitdi: “⁶⁹¹ Benim günâhım çokluğundan mıdır ki, namaza tekbîr bağlayacak üç kerre Allâhu Ekber diyib tekbîr l itmeyince Ka‘be’yi⁶⁹² müşâhede idemezin; siz hemân bir tekbîrde müşâhede idersiz; gâyet sulbluğundan⁶⁹³ l her kişi tekbîr bağliyacak kendü gibi Ka‘be-yi şerrefehallâhü görür sanurdu, ve dahi eydirler ki ⁶⁹⁴ doğanı ⁶⁹⁵ Kapluca’nın kubbesi kenârına kondı,⁶⁹⁶ okıdı gelmedi. “Kurı kâl imdi anda” didi, hemân anda kurıyıp kaldı. l Şimdi⁶⁹⁷ dahi müşâhede iderler. Şol kadar⁶⁹⁸ sehâ-yi nefsi vardı ki hiçbir ahad kapısına gelib mahrûm gitmezdi l ve dahi şikârı ve saydı gayet severdi; kırk bin altun gümüş halkalı itleri vardı, doğan[lar] yine eyle ll [idi]. Bursa’da Kapluca ‘imâretin ol yapdı, hem ‘imâret ve hem câmi‘ ve hem medresedir ve dahi muhabbet itdiği l dervîşlere zâviye yapırdı.⁶⁹⁹ Nitekim Baba-Postîn-puş’a Yenişehir’de zâviye yapuvirdi. Gayrı şehirlerde l yine eyle⁷⁰⁰ cum’a gün namazdan sonra ‘âdetiydi fukarâya akça üleşdirirdi. Bunun menâkıbı bî-kıyasdır,

688 UK: +ve bu Gâzi Murad Han dahi

689 UK: etmişdi

690 UK: zâil idüb

691 UK: +mevlana

692 UK: müşerrefi şerrefeha’llâhü

693 UK: salihliğından

694 UK: +elinde olan

695 UK: +elinden uçub, İmâret’de bir yire kondı. Ba’zılar eydür,

696 UK: dirler

697 UK: belki şimdi

698 UK: hümâ-yi himmet

699 UK: yabdururdu

700 UK: dahi

ehl-i l basîrete bu kadar zıkr kifâyet ider,⁷⁰¹ rahmetu'llâh aleyh rah-
meten vasi'aten.⁷⁰²

701 UK: bu kadar kâfidir

702 UK: +Nazım. Ahmedi veya Neşri manzum *Tevârih*'ten buraya aktarı, krş. Silay yay.

Gazâvâtnâme (1385-1389)
Tıpkıbasımı

سلطان بایزید خان بن مراد خان

بکر و قبلوچه عمارتن اول یاپی هم عمارت و هم جامع و هم مدرسه در دخیخت اتلی
 در ویشلن زاویه یاپروردی تا کلبا با پوستن پشه یکی شهر و زاویه با پوردی و غیره
 ین ایل جمع کون نمازون مسکون عادی تیری فقر آیه الچه اولشدردی بونکر منقبتی فیاسدر اهل
 بصیرت بوفردی کفایت ابد در رحمة الله علیه و اسعد جلوس بایزید خان بن مراد خان
 همانکه بایزید خان همونکیردی ایزد طفسان برند رها نکرده دخی کونی نخند کدی لاز و لایینه
 و فرلما و او معدونی ضبط نوا حسنه و اسکوه پاشا یکت یکی اسحاق بکراندر سید و هم آقا
 کبدر و دونه فیروز بکی کندر دلو و باجله لاز و لایینه کاشون تفراندر آخوردنیه کله لغازی و ملو
 خان کدر حقیقت بکر به کندر منسلوبی بایزید خان روم اینلند یکن فرمان او غیا خیل خزان
 انشده ی اورنر بکی به سیز و قویب و اردی و دخی و چتر و زنی فتح اندی فیروز بکی و دندن
 جب افلاک سکرم ایدر به با لفر ملویر کدی ولایت بوسندیه پاشا یکت بک مشغول بایزید خان
 ارند و خیل اسپرلو و مبلخر کتد لری بایزید خان اولش ارند و تشلیب بار او لوق بکر
 کلخ غرام مشغول اولدی قوتشورنایه ارند و قومشورنایه بایزید خان ایا خبر کندر دلو
 بکر کلخ فتح ایشدر وایت اولندر که ایشدر حصار ی سلطان بایزید خان غازی پاوشا
 اولد غنم ولایت اسلام اچند قلعه دی زرداری کافودی ایدین او غلیله مدار ایدر
 زندگانی ایدر دلو بایزید خان نیت غزا و یب همان دم یوردی اتمایا سوزاندی کمر بر کسه
 بر کسند بر حبه سوزیان اشد و آلا سیاسته مستحق اولد بر حصار که اورنر ووشد لرو
 کافو حصار کتوسنه یا پب جنگ اقدام ایلدی سلطان بایزید یغما امر ایدر کافو یغما خبر
 اشد با همان دلیب قلعه وردی اندر ایدین او غنم دخی کلب طاعت ایدر و لایینه بعضی
 یکنه و بورد لرو اتمایا حمله و سک بایزید خان آده او قندی ایدین او غنم همان سوز رافیه اولد
 که آخو حصارند که اقلیمندن حفر میلر به ایدین او فلتند او قافو و تیار لرو به سلطان
 بایزید خبرت ایلد ایدین او غنم ایا سلفدن تیریکنر لرو ووجه انزده عهدی حکم ایدین

سلطان مراد خان عازی

تغیر دین طاعتی جان و دل و جان و رب فلک کی مسلک و پیچیدن فراختر اندوار و قبه
 کفار و سوری زبانی اولی جنگ کرمینتری نهایت اولی بایزید خان صاغ قولد کوه
 مانند ارحیب و قارل ساکندی کوردی که اش ابرقیه اولی از قلدی که لشکر اسلام
 اول بایزید خان کافر ادرم کیتنب قورق قیون شاهین قره کرکب تکبیر کتر ایلک و
 حمن وارنر اورب طوفندی فی الحال کافر لشکر طاعتی با سندی آئی کوریک پاشا
 دخی صاور کند و کافر لشکر اوردی اندر از نیکو چیش بکر شاهین بکر و عیسی بکر و صابا
 اینک صوبلش قره حقیل بلبلان دیبا شیر مرده بود کولندم غازی که مروری اندر کفصل
 ایدرم هربری بر جلد کابا و لور اتفاق اول اشنا بایزید خان آئی جنگ اندر بورد
 و وحشی فی الحال بدک حاضر دی آئی یرون توکل چکسندی بر قاف کب صی پیش سوار
 اول کافری قرمغه بسندی اول دوشن لشکر و کوردی که کافر اسلام غلبه کسور
 یورکلبینه و غلبه کافری قلع اورد و قرمغه بسند لور الله اکبر کبیرا دخی کافری الم الب و جمل
 قورق که آدم زماندن بری بو و جمل جنگ لور ما مشدی خون کافر و مدین چا غلبه نیل و ارسه
 جی خون و فرائ غلبه ایدرب یغین قلدی که قاندر طغان اولب عالم قان غرق اول
 هند و خون کون زوال ارم مشدی کافر لشکر زوال اوردی کشته لور پشته اولب باشل
 چاقا شلری کب یغدی لطیفه بر غازی بر کافری دپوت چالب دپلدی بر کافر قورق
 کچک قصص کورلی بو غازی ایتدی بد ملحدن که کورس اولک فرایند شولجا لدغاکان و
 یدری توکل سحر ایدی هند و خون برن او و مدین بکون جان و ردی دون ترک فاش و کلمه
 ردی بکون کندی قالی و کلدی متعاده غازی مراد خان چون که کفار لشکر صیغ قیاس
 کافر قهر و کجی قورتلان قاجب غازی کفار قره قور کندر مراد خان کندر سعید
 او لاسه جنم اشتدی چون کافر مشدی هیچ کندی اثر شهادت بلور مدی تعجب ایدرب برج
 غاصکی کلب بخار پشته اولن کشته لور سیر ایدر کن اتفاق بر کافر خروج و خون اول کشته

سلطان مراد خان عازی

اولی صقلم بزن ب آلا یلر و زندی سلطان مراد عازی بیوردیمیکر او قی صباغ قولا طور دی
 که ریشدری مال قوجدی بیکر او قی صود طور دی که ریشدری حمید او غلنگ او غلی مصطفایدی صغ
 و صود بو تیر انداز لری قو و کی بونلرک هر بری او را تحقد مان که سعد و قاصد یحاجی اوز
 عازی خونکار ایدی اگر قاجار ندر سوز سلطان مر بری تعیب اتسون زیراکا فرخنگلک
 حبله یی واردر عمرت رسول علیه السلام الحرب خدعة و مشدر بونلرک و مراد اللرنج ع طوب
 آرزو لو طو کز کب طو غول کجک کسمه طو رمق او لمز کمه ار بره چالب اکی بولر اصلا
 ار لمق بلصر آلا یله او غمرا یحق یولندن ارب او ندن کلب بوز و غانله و پره اوره اوز
 و پلکم کرک زبرا و مرلور و ونمک کجایی او لمز خونکار ایدی اوزن کار احوالی سن خوجن
 ایدب طور سن قولاین سن بکر بکوس دیدی صوا شد قویب فاحمق طوب و ونمک صیب
 او لمز دیدی خونکار تیر انداز لرن ایدی کافره اوت سپک آلا یله کدتر او ب طور مسون بولیکی
 طو کز کب صویا غشلر و با جملده باشلدلر تیر انداز لوطر نرن اوقز شب کفار حوق شب
 کوا همین مانند طور رکن تیر باران او جی حرکت بشلدی مناسن کفره و کزک بولکن
 دشک یا خور صا و آرنگار این اشک کوم کوم کوم صلدیب و کز کب چا غلیب قلزم اخضر کب
 موج او ر مخد باشلدی صولدی تیر انداز لرن اوزنه هجم ابدب آنلری و وندر ب کوسه او غیب
 صقلمی یار یار کجب اوزدی اورد و بازار خلع قمره بر قدی لشکر مزک آردی همیشه
 یدی کسند لرا طوب بال و یاغ و برغ برقانی اولدی قاتر لرو آنلر و یوکلر بر بر طو لبش
 سند اولدی کافر صول قوی تمام صیب و وندر دی طرفیندن کوس حوی سورنا و نفاذ اوزن
 وات کسند سن و آدم کور لکسند ز همت لرجان اولب خج لرجان و روی محفل کی
 دریا برین قوا و شب قلمبر برق حاطف و شراب لامع اولب سکولرون سبل اوله اسمعی
 آت ایا غندن سبل اوله کچمزدی اوتییت لکدن طو کب یا خور فغان و فریاد بیرون
 گو که اغروی قلم قلمده و سکوسکوب و جماعتی ما غم ار شب چاقی چتا حق و های هوی

سلطان مراد خان عازی

بلبان سرفروخته بونلردن صاعده و صولطیه در طبعی حیدریت طریقی که طبع
 اسناد کمالی الحرفی و یکتویابی و اوردی باز خلق قفایه قیود زیر افعال و هم
 بود و چون بکلیت و صوابا شمر صف طلب طلب فوش خوش آلائی و طریقی
 مراد غازی و بایزید خان چری خلفه استتالت ایب انعاما جلیل و احسانا جمید
 یل و عذره قلده عیا پاشای کامران و سدرالدوران و آصف الزمان صبح خازن قلم
 قدیم و قرآن عظیم استند له ایدب مصحف المنه الباحرامه دعا او قیب قرآن فانی
 آجی سطرین صایب فالند بر آیت کدی که یا ایها الذین آمنوا جاهد الکفار الایه
 بود کویب شاذ اولب مصحفی او ب کلمه قویب آند بنب کتب خنکار جنبدوردی تو حقیق
 هوز از خون اول سکد ملعون و حق بیوردی عساکر کفارت انفا سته کدی سائر لشکرون
 غیری اوج یزد بکر جفالی آتی چکملواری و اوردی هر یوز بکاردن بکار سبب الیست طلب
 کند اوردیه طوبیایسته کار خا و تخذ اوردی قوی کویا کوی و لوق اهلید یحاشن صاعده
 قویب یوزدا و غلبه بوسه صله قوی قوت و افلا فدا و اندو انکریس و جید و اولغاری
 جناح لایب مقنون آراستد قلده سکون مدبردی برقع قریح حکیم مست اولمش
 بر بزه بیعت ایدب ایدر لود که ال کون دودری در یله طونک فرنگ ما تبغرا به ویر لهر بری
 بیلهند برادستان کورمند که ایدر سهر او خا نر او نر ارشون کی ایدر سهر و خنیا و نر
 طعنت بر برادر خا نر دین که ایدر سهر زنجیر و اوردی زنجیر و دیرم و سیر خوشه هنر سولین
 بلوندی ارالوند بر صحن کار و اوردی بونلورک اورغانلورن زنجیر لورن کویب خند قلدی بونلورن
 چه سکه کونه خنده کلرس و بد لور اول کور حق ایدر هیج عمارت کی کار زنجیر و ایا نر دکی
 یوزده همیشه ترک کلب کارنی اپ و زنجیر دیرب الیکه زن مرکز کار و اولعز اتا دایر کار و دن
 اولعده قورقم که یند سهری ترک کند و زنجیر لورکن و ایلورکن نذب اب کدر لایزدری صخر بونک
 که سینه لورنگلور طویر طویر مرغ مارا دیدن ما بتو الحرب من الراسین چون که جری مقابل

سلطان مراد خان عازی

طقتن بیکرد ما کلدی لایز ایندی و کسبده دایو تر کجک زلی و او کدر سن بو قدر زک
 نه اعتبار که شخصن ایکن فریوندی صبا ح هر برود برجه طوتم کن اسیر ایدب کمن
 صالم دیو اول لعین مسب اوب عالی نزه بولنجده کوزنه کسترمدی جلد کافر المل
 سورنه اوب فراغت اندر لصفه الصبح فی یوم الحرب و تترین الصفوفینه چون اها
 قاف قلسدن بکش قلدب عالم طلامانی نهرانی اوب و عظمی طور رزق طلمه
 اولدی سلطان مراد عازی میوردی کور حریفی جانب هر طرفدن سورنا و نقار و غیر
 آوازی عیتوفه جعفر لک لراول هیسندن جان در حد ارندرات او قاسنه کملک سطر
 چاغوشب ایتدربوکون اول کوندر که کافون بغض حریف و قاتل هیچون ایدب بغض سفلون
 پران و باشلق طوب کب سلطان ایدوز ای غازی غیمت میدر رحمت ایا مدر بجم
 یلدر که خانک نان و نمکن یرز هر کون بنب قلم فرشا نر روز کار و عیش و عشرت و ناز
 و صحبت اکر کسز بود بجه نرین و میدربوکون کستر از نر هشت کوالر انا دن خط غزل
 سیاه که سلطان لنتک ییا ککر ککر که برند بکش او نییا و با جلد ارندرات جلد
 مرتب و اسباب جنگه مزین و مسلح اولت ارفاسنه کلب الایلر با غلبه صافلر و زرد
 قلبه جناح بار و بنکاء مبین و میسر آراسته تلبس کیم اوله و کیم قفایه بر مغه با سندر
 شهنشاه اعظم سلطان محکم قطب این زمان غزال عثمان غازی مراد خان
 قلبه سدا سکندر کب طور با ملوک گرام و سلاطین عظام دایرینه هجو هاله ماء سندر
 اولر رفیقو قلدری خانه جانلر فیذا فلسفون طلب طلبه اول لایله طو در بر بیکر او غیا
 بایزیر خان که هیسندن سام و نر جان کرستم و داستان ورودی جان آگای با غلبه
 صاع قولا طوب کچی او غیا یعقوب جیلر صول قولا طوب غازی اورنر صاغ جناح
 اوب این بکر صوبایه صول جناح اولدی هار خان و ایدرین جریه میسده و یا با پشته
 صارده با شاغریب اغایه قوه شی و خم میسده و طو روی ایا جلد بلبا ناطور

سلطان مراد خان عازی

اور کعبینہ ہند لشکر کا دو بیٹے ہلال اندی ہونے و محمود اور کب پرورد لشکر
 اپنے اوپر ہم بزم صنم باغ اولور چون کہ بولکوری خزانہ کا استماع ایدے تو اولدی
 انڈن ہوا خان عازی ایندی ہن صواب اولدر کہ اول تیر انداز لری اوکلو تیر صاعہ و صول اولر
 یا غدر لور اندن خان یلور بر کنون نگیر ایدر کفار جمع ایدر یو غزان یاخت یاخت
 اول لول ہر مد غزا اتم غلیہ آخری شہید لور ایدر اولر عالمدر کیم آخر اولر اولر
 مکی نہ تشوین چکمر کرک بس کرک کرک بس اول فر اولر سبب لشکر اوکرنہ پناہ ایدر اولر
 امین و ساکن اولر تر قریح سلطان مراد خان عازی فی قلمنا الکیل چون کہ کیم اولدی لشکر
 قلمنا با صب غایت فر اولدی اولر فر اولر سلطان اولدی ہم افراط نوری کا و مدن آسج کلن
 مراد خان عازی یوزیر اورب ارتیا وک حقہ تفرع ایدر ایندی الیچ کہ کوہ و عایہ قبول
 ایدر بیٹے محمود اسدک بنہ بنر و علیہ قبول ایدر رحمتک یغور و ربیب بو طلسمانی و عبا
 رفخ ایدر علیہ نزار فی قل نامہ کافر لشکر فی محاسنہ کورب مواجھ چون ایدر نیم فکر
 و اسرار یلور با ذشاکن ملک و مال بنہ مقصود و کفر اول و تروا شہون کلعدم همان سند
 رفائی استم بنہ بو مسلحاندر قربان ایدر تکر بو مؤمنلری کفار اندن مغلوب ایدر ہلال
 ابلعد یا الیچ بریکہ نغور سک قتل بنہ سبب قلمہ یونلری مظہر قل یونلر کون بن جانے نرا
 ایدر ہم عسکر اسلحان تسلیم جانہ راغیم مؤمنلر بکا اولمن کسفرم الیچ بنہ جوار کد مہار
 ایدر مؤمنلر جانہ بنر جانے نرا اول خان یلدر آخر شہادت روزی قل چون
 بدو سمل پلش آجب یوزیر قویب ال کنرب و عاقلدی حق نہالی و عاقل متجاہب
 آسمانی بولت احاطہ ایدر روی زمین رحمت عرف اولر سلطان لشکر اسلام از یوزیر
 قائب کا نرا زرنہ چو کدی اول کیم کا نر لور سوچی ایچ غیش و غشت ایدر برہنہ ترن صانق
 خیالی ایدر وی کا نر لور کہ اون ترکک سوچی اچدی مہر برک سرخوش اولر لاف اور لور لور لار
 ایدر بریکہ ترک وون ہا صیف قلمی دو اکور سن جلیہ روار دیر یو کا آدو بکا فر وادی

سلطان مراد خان عازی

باینده خان ایتدی خه نکارن فکرنه بنم ندیر مزار منا مایا چارمه منوبه کلهور کیم بیلد کافور
 جنگل برز هم ایلیمز دوه طوطی شحدی دخی طوطی کافر چریه ندکلی چرخه
 عنایت حق اسلامده کرحق نالادون عنایت اولور سه بالکد بن فولک کافور اسن
 تمام ایدرم دولت وعقل برکشیم بار اوله ظاهر بربر که حلقه هایته انوکده شمدیدن هوسلک
 مظفر و منصور اولون شمدن کوی دخی غم چیده بینه نمرت سنگدر هلاکین هیچ تشویش حکمزم
 اگر دري اولور سوز سجده اولور سوز سجده اولور سلطان مراد عازی بایزخان کلسر
 رآینه تحسین ایدرب دوشب عیاشیا به نظر قلب دوه طوطی نفع وخیره روریدی کلا
 پاشا ایندرا ای سعادت ایسه دولتو پاشا شاه کازک ازندن وهر غندن فایر موقر اولور
 حق تعالی بیورر که کرمین منه قلیله غلبت فته کثیره باذن الله حق اللهک عنایتنه
 منظر آینه وچو غنچه اعتبار یوقور و دخی حدیث محیی حد مسطوره رکفن اسلام چریه غزل
 ایدرک فرشته لوحه نیا ز ایدب ایدر که یارب مجای ارا ون کدر کور کم که اسلام لشکری کفار
 نه قلور چون که هلاک حق دین رفیع بی طلب ایدر که بزار ایه حجاب کتور کدر اولور غزل و کلا
 صغیر بیجا مبرد شمدن ککملک یورن غزل ایتدی کیم اولی جقم خاریت ورا چکس کور مغزل
 هر چی تعالی صغیر کیم لشکر خدا که طول عمر من مظفر و منصور اولور کلاک اسیرد که بینه نهم
 اوله حاشا حق نالانک کورندن که بوکافو اقلیمند بوخدا اهل اسلامه هلاک ایدر خنکار بوکرم
 سوزن اندب دوشب اورن بکه توجده ایدب ایتدی اورن سنک فکرنه نه ایتدی فکرم سلطان کدر
 بنم کیکشک فکری اوله اما کسنا خلق ایدب بند خیر سوز دیان اکوچا که دوه طوطی خنکار
 حرفی ایو فکرنه کافور آفی دوه یکرم بنز پناه اولور قلم کله لور اما دوه دخی بلکلی ایدر کلا
 تکریم کون قی اور کور کافولشکری اگر کور لید کدن کور اولور کسد بزی اول میان اول اولور
 اشتمه کرم اسکندر ذوالنورین دم هندوستان پاوشایه فخر شاه جنگل ایدر کور شاد الینه
 فلور زوب کتور به قلم قلدی سکندر رفیع ایدب عوب لور طوطی کلاک کور هلاک بوکلا نیلا

سلطان مراد خان عازی

انون یغصب چلبه اندن صارو پاشا دخی اردو چی خزنکار عظمه مکینه ساری
 اوکند قونلر اول کون اندن فرار ایدب ارقدینه کوجب کدرکنی کافر دن دلا اب
 خزنکار کی کافر کنلر خزنکار کافر لشکری قندری اشدب لاز قندی دیو صور کی کافر
 ایتدی سرفن لاز قندی اول دخی سرن کالمن منتظر اولیاسند شوارا دلا ورتورلر
 خزنکار بیوردی کی سندن دخی بوینن اور دلا انون اوله وقه اولدی بو خوشین ابریلر
 خزنکار بیوردی بر سکر جلدی یورسند طارغ وکلش و قیایر غدی آندن قونلر و قیایر
 اروز غازی عسکر الکفار و ابعار السلطان چون که خزنکار اندن قونلر اوزنیک کافر
 کوریکلر خزنکار خبر و سندن کار ایتدی همان طوری شوق کرک اوزنیک ایتدی سندی کون قونون
 و جری یورغون و عذر از غون ریاز و بره و قندری بکون آرام اولالم ارته کون اورتون جوق
 نقالایه نوکلر ایدب تکبیر کذب سلطانر اوکند کلش و جان اوینا و خزنکار بوسوزی صوب
 کوردی اول کون فرار طرندلر انون خزنکارا و غلبه با یزخانله اقلنب بریو کسک بره جفت لشکری
 کفار نظر ایدب کوردی که باسندن باشه بر او وای لشکری قلمش عسکر دن یوزی
 کوز خرنجی پایانی یوز کویا کوی دوردن بر طاغدر تمامت سیل یوز آدولر اولونکور
 راردی بیش بزرگاردی اقلودن و بیاتدن بوسمه لشکری کسمه کوروش و کلدی خزنکار
 بیعت ایدب ایتدی بوملعون نذ چون لشکری جمع ایلمش بزرگ بوجهد لشکری جمع اندن
 بجم بونکوفند لشکری جمع اولمز صانهم بوملعونک لشکری کی بنجمه بکلا دخی
 ارتق و ایدب حق نقالایه تفرع ایدب الله فر محمد رسول الله حرمین بوملعون
 سن غایت ایلنه بوملعونک هلاکنه سبب قلمه دیوی ذکر کیفیة الحاربه و نقالایه
 چون که خزنکار کفار لشکری کورب قیایر چادر کلبه مکان سلطنت جمعی ایدب لول شاد با یز
 شلر ایدب ایتدی ای جگر کونم بو کالنه اوغوشمق خفتند ندیر ایزسن بی بو کافر لشکری
 بو قدر تصدرا تضرع ایکن یقیا سر چونک ایلند و طونالیه قیایر منوبدر و بر طر شالی

سلطان مراد خان عازی

همان بنمرد حق فکرم اولدر عیقل جمع آرد آوا فکر عازی اورنزدیکه منجر اولد
 آرسال اورنر عازی مقدمه خونکار ایندی صباح لشکر کوجسون اما اورنر یا شایکده
 آو کوردی کدر رر بندی کج غازیله یول ایلسن اول کجده کجده صباح اولیجی حاجی
 اورنر یا شایکده برنج دلاور الب تر اولو صغند اول کجده یورب در بند اورنر یا شایکده
 قسقی یودی آتلبور بر کجده چون که عازی اورنر یول شلیله در بند کورده لاز در بند
 او قوزها در کدر بر زکون دل المهر مرا تمندی عازیله یورنن فیض کافور بطور فطرس لک
 غازیله کورب آکسوزن از لونه آت صلد بر مبارزها قرقا هوندن آو کورب سکو
 الله الب اورنر بیک از دره هجوم ایوب اورنر بیک کا مقابل اول کافور سکو اولد عازی اورنر سکو
 سنه دفع ایوب ترک نشدن بر اوق حقیق اول کافوری کو کسور اورب اوق افسندن
 جقب یعلی بری دخی شیش آنی دخی هلاک اندی القمشیش او بن اولدر سگون دوت خونکار
 کتور خونکار شلی اولد قرا طو ندیدن کوجب در بندی کج کجی مورار ما غن و اب الی
 کج قونقی روا کورد لو قدوم رسول لاز الیه لاز اچس خونکار ارضاعن و اطوارن
 کورب کلک لایز ایندی اچ کسبه وارنر کلک لشکری وید کورجده دکل یان ویرا غن و فو کورم
 خرف اتیل دکن نرم لشکر مزاج اول قدر واردر دبو خونکار قوشو سولیک و خونکار اکا
 غضبن مجموع ما جرای خبر و رب کافوری کرم ایوب اول ملهون قویرو غن قبر و اب لاف
 اورب کورب مک با شلدی لازیا نند اولی کلور لروخی چوق هنر و هدیان سولید لروقی
 انخایندی اول بیکلر بن نوکیتیم عیر کسه لازم دکلر نادک فرنگی و افلاق محصل
 هر بری سر کوش اولب محملات سولید لروقی سلطان الی کش آهری خونکار دولنده
 کجی مورارن کوجب بیک مقداری علم کجختلر در بطل و نقار لوجا در صطو طبیب آبلر
 دوزب ارنلر و با در لرویکانه لر غازیله مسلح و بریرا غل یورب هوزنک کوزنه رستم و استن
 سر کاکچ کورنر دی اول عا پاشا اردنجه با یزیر حلی سلطان انکار و جده ایندیکه مورار

سلطان مران خان عازی

او کلن گسوم و بی بیوردی جه لشکر جیو جوشن کیلکالت و اسباب و سلاح و بر افکاش
 ار قشقه کلین ایچجه گسوم و لور و جیو کافون یورکی یاغ اریخ فغنون اجه لور و و شب بر خرا
 کب و ترو و اقرا خیت ایدرب اوکن و و شرب ایدی ای شاه و و جیو اگر جه بکا لشکر عوض اندک
 اقابوم لشکر مزاون سزک لشکر کورم و اریسن یوزن سسک و کیسلو و جملو کورمکون و حو
 ارمز و ادر که هر بری بکن کطیدر خوشکار ایلی خلیب ایدی ای خلیس ملهون ابت جغتیه اگر
 جهاند لشکری و خیزمه او کورم الله علیه و عهده مجزایه جمل قانیه طبراعده قاسی شتری
 اقترچی کیلای قلیب بکن بکزون تیه کیندو نکر کاش کسرم و بی ایلی قوید کیندرب لشکری بکونوز
نشاوره سلطان مع و نرایه و اسراک خوشکار اسکان و ولنه و اعیان سلطنته جمع
 ایدرب مشا و قلدی اول کسبه و خیزم و سوزید و حاکم و نوز و خطاب ایدرب ایدی و نوز و کافون
 بجه و شب جمل انشکر کونک باشک اسانی و جمل اولور و نری غازی و عا قلب بر او بیضی ای خد و افکار
 بن بر کینه قلم ستم فکرم و رابم اول سلیمان یا نند قوشه نکره سفاری اولکه سوز و جیو
 صحق و جمل و خورن بلکمر سلطانم حقتد کاشمید و وید و جمل و جیو و خلیس ساعد ایدرب
 خرنکار ایدی بکر اگر جه حق عا عیند و جیو جیو جمل اندم اقابو قان جه کب کلد مشا و انشکر
 سقندر و سولدر اتفاق اولد کولن بکر و نکر و اجیدر ندر و نوز ایدی بکر زماند که ستم و اوجم
 بزنلرک آیین و ارکار نین بکر و ایدرب بلک سکر کولن قلائی کب کلد و ویدی اورن غازی و عا قلب
 ایدرب کینه و سوزید خوش کلد که حق قلائی نکر ایدرب اکر ندر و ایدرب برنه ایچین اولد و کلد
 اذن او اجه کلک اتعا ییزه اول جه اول اقدام اید زیر کافو اجتماعه جوقنا شب طر حق و حو
 بر حصار اولور کافو بولق آسان اولن اتعا جه اول اقدام ایدرب بر ندرن ایدرب حق و سوزید
 آساند و کولن کلد و قدر در قلائی سلطان خرنکار و ویدی خرنکار بارنه الله و بی ستم و خلیس کولن
 و ویدی انون و عا بایند سلطانم نظر ایدرب ایدی ای جان پیر سکر و خلیس و بایند و آکون و ایدی
 سوزم سلطان انشکر کولن کلد و اورن بکر و وید کیدر انون عا یا شایه نظر ایدرب ایدی ستم و ستم ایدی

سلطان مراد خان عازی

خونکار و خلیفه دین کوجب او چنگی کون اخستان او اسند قونیدی اند اوج کون ارشدی
 سراج نکور لشکر اند کلب خانه فاوشدی اند بول کی اولدی بر بول صاخر قو که کلب پیغمبر
 وار ب نیشه او غریب شاکر کوجب بر بول صول قو کلب ایچمه او غدر صول کچر خونکار سراج
 کافر بون او قیلمیدی بر بر لک قولاین سن یکر یکدی قنق بو که کتسل ایساند جمعه بی صول قول
 کتسل قولاید صاخر قول طولا مجرید بر لک رهب اول بوللری کور فلر و خایله شاکر اند خونکار آئی
 اختیار ایدب کوجب ایچنگی کون علاء الدین او کسسه قونب آئی کون آند قرار ایدب یازندا کیستند
 دج کلب لشکر خونکار فاوشدی سلطان مراد ک غایت طوغر رسیدی آئی لشکر قول اولدی
 اندر سلطان برج کون ایچند ایچمه یکدی که کستند خونکار کتد و ایلمن او فوایا جف بلدر و خول
 ونعمت کی قیسر احضار انشدی بال ویاغ و نعتی اوردی ارماق کلب اغدی ایچده قدر ایلمن
 نکور وار کلب خونکار فاوشدر اندر کوجب خونکار اولو او وایه قو بچ خونکار علی پاشا به اندی
 بزور کش کر که او کج کلب وار ب دل البخبرید عترم او درنغان کی اخذ اللسان چن که خان
 دل المعه آدم سندی حاجا او درنغان خونکار لیند یرواپ بن قولک بیور سرکار بر خنغ
 اول ایته ماشا رین دیدی خونکار انیدر و جلرک قولاین سن یکر یکدی وار دیدی او درنغانی قوقس
 کشید او سکی حصاره یورنغ غلغلده کلب اندر برج اسیر البینه خنکار کلب خان او درن
 تحین اندی نغول سلطان آئی قو طوبلی و جیتی رسول للذ فیه خونکار اولو او وادن کوجب
 کلب قو طوبلی نام یورد بر زمان قرار ایدب اند لازدن ایچ کلب بحصل خبری بودی که او شد
 بن حاکم اوج آیدن بری قلمی و خا اولسه کلعلی اولدی کور کس کلیدرن او غولاشم اگر کلغرسه
 حاکم اولسن بن واردم هر کون طوغر میر او شکار مشغول اولب همان قور کما وضو اردم دیب
 العمل ایدب بزور مال ایدر خونکار انیدر ایچمه قیلمیدی ایددی کور ایچ اولو اولایدی فالحا آئی
 میزد بیلردم اول ملهون بون کلب لک کور ایچمه کس که اسلام قلمن کور مشدر کسسه کلغ
 سن یچین کند و کلغ و میر صاخر کدی قو کور او و کندی او سلان قو ایدر انشا الله تبارک و تعالی

سلطان مراد خان عازی

بطور لاز و کافر لشکری اوت موراند کناره جمع اولدر واقع شهر کو یضول قند علیا پاشا لشکری
 النادی شهر کو در لوی لاز سورند و سوسنوسکر بر علیا حکم حصار و اردوی آردی بیاج اوکی
 سازدی آنی و خپاشا المشدی لاز نید اوغدا و عید لشکر قوشب بویو چکا وارب شهر کو ایوورد
 بر بهار ملهونیزی در که یا کنز اون بکار مقاومت ایوورد و عید آینه نوب یار کافر شاکری
 کلکافرا اتفاق ایوب شاکری و عید ویرد و خونا را شدب ایند بک صوبانیه و صا رجم یا شاید
 اون بکار و قوشب شاکری کنیز کلکافرا ایوب وارب یا قب قتل لاز شدب یکلیه یکم بکار آتکدر
 ایوورد و شاکری و کلکافرا یلنک کافر فی سرور که بود اولس و خونا ر بونی شدب خور تا شایع
 یکنه یکی یکیم بکار و در بیب ایندی و ارشاکری یق کافر فی سور که کافر لشکر طوق اولور سک و در
 جهادیت که کافرون تیز نیشاسن یکنه بکفر الحال یکوم بکار و صوب شاکری و یقین کلدی لاز کا
 او کوردی کلکافرا شدی که یکنه بکار شدی فی الحال شاکری که حصار بوضلد حصار و شهر
 یا قب کافر فی سوب فاجدی یکنه بک خونا کان خبر کنیز احمد الی اعظم ایوب کافر فاجدی ارد و
 ایووردی بوردید و خونا کان بک کیت دیو امرادی یکنه بک و بنیم خونا کان فاجدی و شاکری
 لاز لشکر ایوب لاز چون که جمیع کفار جمیع ایوب او نو مورانگاند او نو دی اعیان لشکری و کف
 جمیع ایوب خونا کان بک کیت دیو مساوره قلند که او غرض که بک کیت که بک کیت که بک کیت
 و از که بک بوند لورم دیدی بار شاکری و یق ایوب ایند لور که بک کیت که بک کیت که بک کیت
 متون زبجد دیو صوب سور ویر چکا اتفاق اولدر اچندن بر عقی ایندی صوب اولدر که بک
 اقبای غیر مشغد شتاب ایوورد و زبرا و کاکلند که شوکت زیاد اولدر بر لشکر و طر و کاکلند
 نزله حبل اعلی و جنک قلاب غایت ایوورد و اسباب و آلات مساعد کن بریکا اولی کرک اول بر
 ایوورد و ایوب حبل اولدر تجسلی ایوب لشکر نند او طاع و اطوارت بلس اندر
 کلکافرا و غیر شاکری و بک در بند چکا لور بک با غلب بر دل حقیر میب قلم لاز بوندینی و
 کرب کو حبل اولور موراند بری یانده قوشب خونا کان اچ و بریدی ر حال سلطان من قبله الی اخنان

سلطان مراد خان عازی

دکتر الله کندی عیاش پاشا فلیکس کی آید متحکن اولدی زیر امتحان ارمنی
 طاشغندی بهار کی چیت ورمزدی ارسال رسول یعقوب چلی ووضو استند
 که بعید او عیاش بایزید چلی سلطان مراد خان عازی غنچه کشندی اما کچی او عیاش
 چلی انا طرید فلشندی اول فریخی عیاش یردی سلطان مراد خان عازی اما در آخر ۲۰
 کدر بیتن جگر پراغ که کور غزاد. سملده اولدی یو مرا یلدی یعقوب چلی و حق خونکار
 آدم کلد که کب پراغ کور یکسوی کجه کیشنا بل خونکار قاشدی بروجه عازی
 مراد خان جدی جمع اند که اندن اول در خرمود اول و سملده لشکر جمع او کس و کلا
 یا کز اوردی بازار ختی اون یک مفدا کی واروی بوکتر لده اوردی بروجه او حیدر
 که باله و یا غده واته و نه محمد کمر نباردی کرما کرم کور و قشیدی سید و یوغرت بولوی
 کفار چور که خونکار قلم او کس جمع اولدر لاز تکفیدی استند او در و شین
 ای دریم قبلائی بلکلدی اسلافی او یارب او یور بلانک فوری و غن باصب قوری
 آت بلی با سوره صانور الدم اما صول شینا نفق اقی اندکی بوقت تمکیر کز شد
 کیری اولیچ چال شمعقون غیری چار قلمدی دیب کندی وخت و حکومند اولن
 کافر لری ممکن اولدی قی جمع اند کدن ممکن چور یاتند اولن اولو بانلر و تکفیر
 اچیلر کندی ابتد تران ازیم عساکر عظیمه خروج اندی فرو ماند و در مانده قلم
 اگر با معاننت اتفر سکن تران ندغه قدر ندنری کویا کوی و بق و نیرا و غل و مددی
 و بونه تکفیری در وجه کوع جمله جمع اولدر ای اصل لاز مقاومت کندی آدم کندی
 طلب لیر افلاتون و اکثر سدن و جهدن و سریدن و ارنای و و و اولو غل و فرنگ
 بروجه کفار جمع اولدی که اول و جهد اجتماع اول زمانن بری اولدی کدی کسین
 مفدا ری اگر اولدی جمع اولدی لاز اندن کی صوفی در اولو معول و کچی مراد در لوی
 اولوی اونا در طاشغندی وقت او هر قوش و خ کسند ارا فی خیر فاته کی کز لک

سلطان مراد خان عازی

قلقب درجده کلب غار کیدن قوشو کفرور اندن کوچب کزنجیده کلب آفی دخی فتح اندی اندن
 کوسر او وانگفور زنده آدم کندر بلطاعت طلب اندی اول ملحون پاشا نند سوزنه مقید اولصیایندی
 بز بکمز شایه اولبیز که اطاعت انهنزه پاشا بازاری طغان بکوزیک کشیده ورسیندی وارکوس
 او وای بیق ویاقت غارت ایدر جورتن واولغلانن اسیر اولم طغان کلب کوسر وای اورعورت
 واولغلانن اسیر اندن کافر کلب پاشا یدیلار بایندر لالینن اسیر لری یند ترکون بز البور کوسر او
 حصارن ویرلم پاشا لالینن اسیر لری ترکون یند دو طرف کافره ویرب حصار ایضط اندکن ممکن
 اسیر لری یند ترک بیوردی خار نیکافر لالینن یند اسیر لرن لدر پاشا چون که کوسر او واحصار ضبط
 اتوی اندن دخی کوجیه صومسوسر خشتکای طرفی لالند کلب فوندی فول آندد وکلکین کزدر اندن
 جرو نایده کلب آفی وغلادی اندن جوو تپید نوکسری وکراشد او جایده کلب لری دخی البند بورد
 او داند دخی کیدن کفرور اندن لگون کناره یوریب بر قوز وحصار نه کمر واکر آلب چند ارفویدی
 اندن زشت او وانگفور زنده آدم کندر بلطاعت انخیب قلعه بر کد چنگ اندم اندی برنج کون جنگ
 ایدب آخر کافرن براغی وکنب بوکلب قوی اچ کلب فراری الهاعت اندر اندن بوردی
 لگون کنارند افلات کچک آغی بر قوز لری اب خلفه اسیر ایدر پاندن سورب نکا بوی اوزنه دندی
 صومسوسر فاجب اند کرمندی بونرن ایی ستری و حکم قلعه یی بوغدی لگون کنارنده بد بطلان
 صوی دیوارن چر پردی چون که پاشا المسته اقدام اندی صومسوسر قوب کفن بوغز قوب
 اوغلن ایدر بچعب پاشا نند ایا غنه درندی پاشا دخی لطفندن جرمه غنوا یدر خونکار فاشنه
 سپه اندی وصول سلطان ابی طما و سپاه و قروم عیال پاشا ایدر مراد خان عازی دخی یان بولبد برنج کون
 او ترپ اندن سورب طار سلسوب کلب لند قرار و تشری پاشا حقیق دخی کلب لند خونکار قلاوشر
 ان اوپ تشیده فتح اعلام ایدر خونکار شلا اولدی وصول اورنر من ایچاز خونکار دیمو باشه یی
 وار دغایت بار و سرفراز عازی ارکسیدی حجاز کتشدی وار کج طواف ایدر یند خونکار
 ارشدی خونکار عزت ایدر بر علی تیمار امراندی اندن سلطان مراد دوم لشکره عیال پاشا ایان

سلطان مراد خان عازی

استفسار اندی پاشا در اولین فتوی و ماجرای خبر و روی قدوم صومسوس ^{السلطان}
 و اذنه طوع و عصاة : صومسوس کوردی که ولایت الندرن چغرا لکان دولتی مشاوری
 جمل خونکار و آب اطاعت کستر می و چه کرد و در بر کفن بوغن طاقب یا بنو کلب
 خونکار آبی یا غن و شب انواع نفعات و تذلات ایدب ایندی سلسله و انجسام
 و شرم بقدر سلطان خدیویرین ابدی قویا و لاین نکه بنمکنا همدن کج سلطان نکر ککلی
 پریشان اولموب خونکار و جرم عفو ایدب جلعنلیب عزت ایدب یند اقلیند و
 اندر عا پاشا ید ایتدی بور کوار سلسله حصار فی ضبط ایدب اچنه آدم قویب نمودن انکار
 یخنیه بک اند قویا پاشا بعض لشکر لشین حصار کلب صومسوس آدم کدر قلم سلسله
 تسلیم اتسون دیدی اول لعین یند عا اولی عهدن رجوع ایدب قلم بر کرب فارغ
 اولدی پاشا ید خبر و در غایت اجنب ایتدی زهی ملعون خونکار و اردو لکی کلبه قلندر
 ایلنه کلچات کب قلندر ان شاء الله یند آند فرشتن بولم و یب شمنید برج کون شمنکن
 اولدی جیلده کفار و اقا اولاناد و اراق و ن برج کافو پاشا ید کلب ایتدی در ارق حصار بولم
 آدم کندر ک پاشا بولم و اوی مشتلین یخنیه بک قویا اسکی بولوزی مرادی برج بوز کشیده
 کندر ایتدی و اراق قلم یند ضبط ایدب اچنه کیر انتران شاء الله خونکار غزاون و
 سینه حکم رعایت ایدر مراد و اراق و اوی کافو یند بشیمان اولب قلم ویرمدر مراد
 قلم نکه اطرافن چال چاپ ایدب یند پاشا خد ختم کلدی پاشا نه تین کلد و اردو کاشنه
 نند قلمه اعلام ایلدی اریس اولکا فرلوز پاشا ید کلب بوز بیره اور و در پاشا ایتدی بولم
 بوند کلب قلمه ویرم و یوبزم سقا المزه کولب یند کیر زان شاء الله سز حقتن و کلم
 دیو یانور یاندی بونلر یلیم خرسوسه و انجید آند اچب اناندر پاشا یند اسکی بولوزی
 مراد کندر و مراد و اراق کلب قلم بکرب شمنکن اولب حفظه مشغول اولدی اچنه پاشا قلاغ
 صومسوس و غارت بازار طوعان کوس ووا : پاشا شمنید برج کون او توردن و کدر

سلطان مراد خان عازی

مسیحا نیکه سفری حصارت و سقریه کناره حاکم دی مردی اگر در موبایته قتلوب
 بیشخ آف شهر موبایته خواجه بکر بویش امیوه اناطولی افسر لیبندی ایل آن
 اولب حرازه لرفساره تمسین دیدی یا یا بایته ایلین بکی و خا اناطولی توری ایل
 اناطولی برکلب لیسکر عظیمه سورب کلپولید کله اتفاق اول انصافه صوف
 اولب خا الف یلار اسب خا نکار بیج کون اوزوب آخر کلپولید بکی یا بیج بکر کیمیکر حصار
 ایدر خا نکار لیسکر عظیمه کج بیج کلپولیدی مقه ناله و یندر دم ایلد کج بیج
 ایدر کون کیم عز بلید بودند اوزوب کاکا کور کیمیکر کلب برفسای اتمسون کی احتیاط ایلد
 اول انصافه بایز سلطان و خا کلپولید کج خا نکار قلاو سدی اندر خا نکار کوجب
 اوزوب طرفه یوردی تنبه عیا یا شا من قنوم سلطان علی یا شا خا نکار کج کن اشد
 شین حصا و ندر چقبه بجه یقین یوق قریب اول کج اندر قرار ادر رجیدن اگش و خنبه
 ازق المغه و اطر و کج کازو کی کشند برن اولد بری قا جی یا شایه کلب قهینه
 اعلام ایلدی یا شا غضب یوب فی الحال یوردی عسکر خلقی یوق و کج قلعه یینه
 یقب خلقی اسیر ایدر سهار کوفه بهنر و دی حمله کفار و رنه ییجی بکر دیر
 اوغلنک و رنه نام بر حکم حصاری وارد کی که آفی خفت ایدر تشدی بر کون ناکه اکی فرح
 یا شایه کلیدر و رنه اولو لری اتفاق ایدر آند اجد کج کلکفر فی طوبه حصاری یا شایه
 دیر لری یا شایه فرح اولب تغور ناس اوغلی ییجی بکر ایدر دار کور اکر کج کسه قلعه
 آل احکام ایت کلرینه بکا قوش ییجی بکر بعض عسکر اول اکی فن اویب کلر و رنه یقین
 بره قویب اول اکی کافر کی کندی ایدر کفار خیر اگر شریک بر ملغور خیر کتر اکر کج کسکر
 سر خلعت و لهعت و یرم اوله فر کدب ایرق کلیدر ییجی بکر ریش خند لقلر و بدج و ب
 و ونب یند کلیدر یا شایه قا و خدی یا شا دخی کوجب خا نکار ارشد کشتاب ادر خا نکار
 دخی یا نبولید دی دخی شهره کومدر کلیدر خا نکار ان اویدر خا نکار یا شایه نواحه ایدر

سلطان مراد خان عازی

افلاق بری طوطی کنار که صوفیها بلیدی غایتوشین فلایتدی بلالیاغ و قیون عالمه
اندن کرددی و باجلا جمیع نعم اند سائر ولایتدن زیاده و او فدا رتخدی حکم قلعه لری
که او لغارج اولری بودر، چنگ، و برادری، و مادرا، و زنج، و درج، و میچک، و افکا
و کوزکا، و کرچید، و کراشدا و جا، و اسکی استبوللق، و شیخ، و جرنوز، و مغلوج،
و ایصفز، و کوس اووا، و یرک اووا، و درناوی، که صومسکول خنکا هیدی، و ناکاوی،
و طون برغوز، و زبشت اووا، و نوکری، و دراقا، و سیب سراب، که بوحصار لری آنز
طون صوی کنارند، و شمشدک قدوم علی پاشا الی قریب قلعه بورا وادی علی پاشا
چون که لشکر محمودی جمع اتدی، و در نون کوچیلید که کلدی بورا وادی صوبلش بی
حسین آوی کتیه اگر چه کافر دی، اما کرمه معرفدی پاشای قزوین استقبالی اندی اندن
ار تیه پاشا قهی صیرین کجیچ نکه حصار کلدی اول کون اند ارام ایدب ار تیه برا وادی
قرینه نزل اندی فی الحال نمودن اش ار تیه کتیه بکده یشریکل ار سب بورا وادی کندر
ایتدی حمدا یت که برا وادی بر حیل الیدن اولایه کتیه برفه الحاکم کوج بورا وادی عن
اتدی که کلبا لینه قوشق اسند لوقش کونیدی قاریغا روه حسین اغا اندی هو قدر الیه
کاش حصار قویدی بونلکاش حصار کرکچیکیل قلعه نکر قلعه سن اوغری قلعه قه لیدب
پاشای مراد نام کشید بشارت خبرن کندر و برا تیه پاشا کوج بورا وادی کلدی
کرب قلعه نکر اچند ارفریب مودنلر ازان ارفریب خاقللر پاشا حصارا سیابن کلدی
اندن کوج کتیه قوندی قلعه خلقی پاشا یدک لید فی قلعه نکر کتیه برا تیه مادرانک و
شیخ نکر وخی کلیدن کتیه برا تیه پاشا وارب علی قلعه کرب حصار لری بکندی قلعه
خون کار و جازیه البحر سلطان مراد غازی سیابن تیه ایدب بار اولیجی کلیدین
کچمک عنم ایدب لاطولید بیشتر معتد باره بک قویدی بوی نمودن اشرا پاشا که اشغلی
و صندقلی و کوتاهیه و لابند امبردی اکی فرزندیکر که انکر کجیاغ بیروی او جی متقل

به سلطان مراد خان عازی

انزن بایزید سلطان و خلیفه کرب خانی اکیوایرم یراغنی کورب کسون ویدی اولادغی زری
 شاهین لالایه لشکر جمع اید بخون کار خرمه ارشدی اول وقت کوتاهه و حمید ایلی خن
 یودی انزن خون کار یوروی خراج کزار کافول که یراغله حاضر اولار کسند و ساجد جلیج
 حاضر اولدی اما آکی کافر عایه اول کحدی بری کالک سندس و غصه صمنور که اولغله لایق
 قهر المشدی بری دوبرجه او غنا بو آکی صلحون خوانکار عاججه اولب چری کحدی خوان
 کار ایدی هله بر بولایه بنورم انزن صکن آنله ایله آسانده رکول اول ائناد شاهین لالایه
 اولب بکلر بکلکی قوه تصور تاشد و یرب یوروی که وارب هارو خان ایلند کوهر اولور وادی
 سیرز کاجرد تصور تاش اید قلب وارب سلسیک ولایتی تا قریحه ایلندک غارت اید صکن
 خوانکار فاشدی عصبیان صوممنوزین سندس و ارسال مرله خان علی پاشا الیه خوانکار
 وزیر علی پاشا یرب ایدی او تنز بکولده دگری کج صوممنوز لایه یا قبیله قتلان اید
 قولا ی و کورسه حصار فی محاربه ایت اما شولر که ایا غیکله آیی یا غیلر بطورنده بزم طرمن
 و حاکم و قوتلر لوتاهده منزل بمنزل نریه ایرکم ندرک ایلد دیدیکه پاشا و خواجه کارکن
 اوپ و عاقب ایدی جانیه سلطان خرمبولن ایدب الدن کلن تقصیرانسیب مغدورم
 اولدجه جد و جدا یرم خنکار و خنا طولید یکن اکتمیب روم اندیک بکدره و متعکک اولد
 الدن لشکر جمع اولجه قرار طردی تصور تاش بکرا غلیخته بکر روم ایلی یا یا بایه یه اولوب
 صوبایه که هاروچ پاشا و محکم مغدور و قریه قبل و بازار لو طغان و اخا جک بلان کرایا پاشا
 و سکنان بلایه مستجاب و بپاس او غلی شاهین و قندج اولو شاهین و پاشا یکت بونلر
 لشکرون یرب پاشا یانده جمع اولد و بکله قتل و غایه و غم که اوج بکوردی آ و کندیب لشکر
 پاشا یانده کلکه امر اولندی و با بکله اون سبقت و تنز بکمداری را علی پاشا یانده جمع اولد
 صوممنوز ایلند عزم اندر ولایت صوممنوز اسماء فلاحی کالک سندس و غصه صمنور
 اقلیبه لوتاهده امانک کپارند اردنه لوتاهده و شمشدی افلاق غایبند لوتاهده او تنز بکمداری

سلطان مراد خان عازی

عفو اندر بن خونکار ایندک کلسون بنده کور دشمن اقلین بنه کنده ویرین سلطان فخر
 علاء الدین بک آدم کنده صباغ کور خونکار این اوپ ویدی تومان اوغلا صباغ اوغلا جان
 آنه قلده کلدنه تونیده ون جفت کلبه خون کارک این اوپ ایاغند کلبه قوی خون کارینه
 اقلین کنده باغسلندی فرمان اوغلند لطف کرم ایوب همان دم کوجب کلبه کور سرینه
 واروب برنج کوند آنی وخی فخر آتدی آنده خبر وروردر که نکایا غدر خون کار ایتدی بوقیمرد ودر
 کی قهریه واربرکی انظار لایق بری استغفر آنکه مقداری وارکه باقی اولد شندی آنده اوزد وار
 بنه هارده شاهینده سدر سکر قومق بر شمشیر دین بنده کور سب عزم ایوب کرنا هبه بکلبه
 جوری دستور ورور دولتمرد کلدی اطراف دی یاقی قلمیپ خونکار اطاعت کستنه ورنکا
 اوغلا وخی خونکار حصار لر ورور یلوارب بار شندی عھصیان لازا اشتدی که لازون تومان
 جنگند لشکر واروی اندی یماق الحق لاز خلق مسلمانلر معاوض اولد خونکار انلر
 سیاست انشورده چون کجوری دستور اولدی ملازک ویوریه واروب لازا ایندی و وارور که
 ترک بضا ویب بزی ترک معاون کنده رس سیاست بنه ایوب یاغیده بزی اوکلو تب و هفا
 بنه ایوب انون سنک نك اکسلا خفصوما آنده یاغی سند وخی یوزا غروب انوشبار
 بنه خون بزی ترک با سیماف کجورن ترک نایینه لشکری الی بک الحق واریند بکلوک اکوسنکر
 جمعی ایکن ترک لشکر کجورن اولور خفصا صا دین غیرتن میس عزتنده اطراف ملک ملوک مسکا
 معاونت ایدر لر ویکلر کفوری باشون جفت علییه قلب کجورن کفوره آو کنده بترن احوال
 اعلام ایلدی بکجورن تکرری ایندی اول وخی بنه سوزم طوقنک انق بویلا اولمزدی ترک کجورن خراج
 ایرب آومری بزد بوز سنک جرنک ترک مقابل انق سده بنه ایدر دی خفصوما دین میس
 اطراف ملک مسکا ظهرا اولور لر وی هلا اولی اولدی شندی کور مرکزک بنم اسباب و هبیا
 مسکا بر اولب ترک قلم اولم ویب اتفاق اندر حکایت نکفوری لکده اسکندر بنه بجه اوجند اسکندر
 نام و لکله واروی خون کار نکفوری مطیع لوبخراج واروی بکجورن کار کلبه بنه احوال عفر ایدر

سلطان مراد خان عازی

و تکفور نیک عصیان از اعلام ایدرباشندی که خون کار بن قولنه بر ما ره قولن قوشقور این بونه
 ولایتین تمامت الورب مسلمانلری غنی قلا این خون کار خون کار کلب اسکندر تکفور فی فعله تلب
 لالا شاهین کافونیب آفته کندی عروسی سلطان و نیز قجه بنت ملک قسطنطنیه ۵۵ چون که
 شاهین لالائی آفته کندی اول بل چند کندی یکی شهنشاه عظیم دکن ایدرباشنسلو تکفور نیک قولن
 آلب آکی قزاق و غلیز الدردی و لدر کیسی بایزیدک اوج اوغلن سنت اندی باز می اخلت
 مهر اچیکل کندی مشدی اول دخی اول انا د کلب سلطان مهر مهر جوق ار مغانلر کندی
 واقعه شاهین لالا بکونه شاهین لالا چون که اسکندر تکفور اویس بونه ولایتین کربن ایدرباش
 طور اولو ایند و ندر شاهین لالا بک شیلد طور مشدی ناکاه آب اکسوزن اندوز بکول و مری کافول
 غازیو شاهین لالا یطاشندر شاهین لالا ایتدی کجبدن سبی ایدرباشن کون خنک بکدر تمام جوی
 بیق عزب و اردی انلر مقور ایدربالتی بولسوزن اوکوره اولسون ویدر شاهین لالا مع ایستادی
 لشکر بر ملوک متفرقند یا خنق بکار و اردی و نوز بکار و مقارعت متفرق و کدر خنق کافور
 عرب بر قاجمقد و قسطنطنیه جالبوق بوند قمر همان دیوانه لقیه و موضع ایدر کوردی اوسدی
 آخر کافول بولسوزن اخسردق قشردک قنابل و لب مؤمنلری دیون بولاند طور فی قشردن
 کین دخی بر بر اکتور شاهین لالا یلو کوز قلب کوردی که مغایله متفرق و کدر کافور نوز مق
 ارد جده اولدی محفل آفته وارن یکرم بکارون ارتقدی بیش بکاره قور تلحدی اسکندر تکفوری
 ملعون لاز بکونه مواضع ایدرب کلمشدر اتفاق ایدرب مسلمانلر بواشته قلد خون کار
 اشرب بونلر هیکن ولانک عصیان بلب غایت اجنب ایتدی نری ملعون دیونجی ایدرب
 غضبدن کندی قان طوب سین عقیقه دندی فی الحال وزیر میطی پاشا بدیوروی اطراف ادرل
 کندی بشکر جم اتکه بشلدر خون کار شوب قسده اتر که قش و یاز با قسید لانیانده جفقه قومیه
 فرمانده و کابا بایزید و مستندیه و صا رخانه و جمیع ملوک جا ورنه بله اعلام اندر جمیع قول ایدرب
 بر با غدر و با جلا اطراف محاکدن و محکمت عثمانیه دن عام و خاص جمیع کافور کار با نجه

سلطان مراد خان عازی

و بعد استقرار مراد اول کویا حرت و حبه مار و ملیح بحر احسن کما هیدی و با جملة
 قوما نیلوی قوب و ندر دیر صبا عار و تولا و بر مایه چغازن و صفا و تیر و قون
 و تهبخاجله یوز و نسیب بوکد مند قاجمق و حیا رکدند و یب بکشن نور تر مخد جمد
 اتدلو نادر و ورسوق یکی حیدر که طلعندی قرمان او غلج بیچاره بایکزد قلدی نمودن اشیایا
 آنکد هفا بکشدیدی از رنه هجوم ابر کجده شاهیندن قرغاقه ابر کجده قاجب بکشن کوجده
 قور تر و اردی سنی یغما ایدب قوما نیلوی عریان ایدب قور و لوت و بدل و روجه ایتها
 او غلج مسد که انون صکن ابر ق غلجی نیلوه مقاومت احتمالی قلند نه مان اول و حیدر
 بورنی او و نب یوزی بر سور نب ابر ق غلجی ارمخد بحالی قلند و با جملة چون که قرمان
 او غلج منصب قاجدی اموال و اسباب هب خون کارالیه کتور سلطان بایزید و جغدی
 چلی و تهمید ناشی پاشا ولا و دیر کجده خون کارالیه او بدلو خون کجده قعاله شکو ایدب قوب
 سوریوی بکشن کتور بکده و سیا هیله انا مازد ایلر قرمان او غلجکد اسباب و آلاش با کلیه
 صدر تاش پاشا به باغشندی محار که قونیده قرمان او غلج قاجب توبه یکرب مرلو خان
 و اردی قونیه محار قلدی قما یس قلدی که بر واحد کسنک بر حبه سنی تعرض تصید
 مکر که لاز چکندن بر ق کافر مسلحان ندر متعارف و المخی بیور و کمسیاسته و پلدلو لکامل
 اون اکی کون مرلو خان قونیه اوندند او قوب هیچ جیکل اشدی قرمان او غلج زبون اوب
 امان و لیب اچو و ریب قبول اشدی استسفاع سلطان خاتون من السلطان اول
 مرلو خان قری قرمان او غلج علا الدین بکگر خاتونیدی علا الدین بکر کوردی که سلطان
 مرلو امان و رحمت کندوی که کتر مکر استوخاتونه خبر کتور رب ایتدی اگر سینه بابا کدرت لک
 اتنر سک قونیه الوندی هلاک ایدر لطف ایدب بکایار لقی ایدب خون کارالیه و ارب الی اوب
 بی و لک ایدر سنی کنا هیچ عفو ایدر سلطان خاتون و ارب مراد خاتونک ایا غنه و نوبه یلیر
 خون کارون لک ایدب بوکت و جی کنا هندن که ابر ق غلجی یونکد کله تمیه و یب زور و زار ایدر

سلطان مراد خان عازی

کورده صوبایه یی قتللو بکله صاغ جناح ایدر سلا حیدر کستندی میمنه اوچن قلدی
 لشکر کیش قره تصور تایشه کره میان مجید کوکس قویب احمد جاشلا سفوح صا و
 یی تصور تایشه حیدر بکر اردن قورکی بیبا شلوی صاروچ پاشا واجا جک بلان و طو و
 بلان و ایس بکر و شجای صوبایه برنگ صاغ و صوله قلدی و با جک حیدر برنیه برک سب
 و آلات مرتب و مکتیا ایدر یوردی قوتیج یی قورمان قورمان لشکر ندن تانا و
 ترک و رساق و طرقت و پای بره و حی قوش قوش اولبکت ارقا سنه کددر قورمان
 حلا، الدین بکر قله طرب صما غار و جفازن و بر مپای و تولا صوله طرب نزد جسر جناح
 اولدی اخی تیرکله صا و حی اغا صا غد طرب و رساق میمنه یی جناح اولدی و با جک قورمان
 اوغ و حی لشکر استقامت ایدر صا فلون برنیه میمنه و میسر برکدب قوش قوش اولدی
 یوردی اکی طرفدن سنجی قلد چرلب کوس حریلر و کلب لغیر و نقاره و جند حری و چالنب
 یوریش اولب اکی حری بربره مقابل اولب لقه اکبر کیمین اطر فیندن آت کشتن سنه
 آدم غلبه سندن کوس و لغیر کور کسندن چیده لوجان و ب اول مردن خلاص اولدی اول
 قورمان طرفندن صما غار دپندی تصور تایشه اکا مقابل قلد بتون و حری صاغ فو لرن
 حرکت ایدر تانا و و رساق اوقی یا غدر مغه با مثلدر یا یزید چلی بوی کورت اینجه
 کارالیندی ورا و پلیدی سلطان تبرک و دستور و سون صبرم قلدی قورمانیلر قان لک
 بیور سر بره قارم خون کار کشتور و سلطان با یریدار سلطان کب اکبر یازدها کب ترغور
 الدیم کبایشبندان که فرمان لشکر بر میسده یدی آتش و و شبیا مغه با شلدک
 آتی نوز بکر و حوج بکر و قتلوج بکر این بکر صوبایه شصه صاغدن هجوم اندر صدر و تصور تایشه
 ققادن چاکوز بکر تصور تایشه سفری حصار کی حمله قلدی صاروچ پاشا و ایس بکر و حی و حی
 دپنسا لقه اکبر کیمین اکی حری قو شدر لوقا شدر لور و شدر و شدر لوقا شدر لور اکی دریا برنیه قو کلب
 ا موا جک شوجا تله بکر خفر خوند قلزم احمد اولدی که با شدر اول کوند قان و کزن سلطان

سلطان مراد خان عازی

قره حصار کلبه اند برنج کون او نور و لرزه پاشا کلبه اند خون کارن قاشد و خون
کار عطا پاشا اند قد و من فرج اولدی بی طرفدن فرمان اچدی کلبه خوان کار را خبرن
کندی غضب ایدب فرمان او غلنه طانه و بزغوق و صفدن ارتق الذن اسر کلمند
دیدکن قصه کی کندوی قمع ایدب قونی و لارند الموق استند کن خبر و رب فرمان او غل
قا قدی طور قد و قاتار و ترکمانه و ورسخه ایندی بکلر آنک قصه کی بزم لارند منزه
در بزم همداید لکه آنک کیم سنه مالک اولار و بیب شانه لایق محمدا سربلک لاف
و کرافلدی اندن اچیه ایندی نه مفدار ارک و ارا ایندی خوان کارک کند و غل زب
استند بیتش بکار در اما جملیه هدر و روطلا و در قرحان او غل فرحناک
اولب ایتدی بنفر لشکر اندر زبای در عثمان او غل بوند کلبه بزم او غل صفه
جاریه یوفد اگر کلبه بزم حقمنه دخی یک بولسز یقین اولوب تویرغن قبری
کرم اولدی خوان کار دخی لشکر استمالت ایدب هر بزم و حد حسن ایدب جمل
غازیلر اقدام بلنج کسرب خوان کار احتما دور و مراد خان لشکر اعتماده کی
ایدب فرمان او غل ازرنه هجوم اندی القصد خون کار کومج بکومج سرب وارب اغولک
یار و سنه فوندلر فرمان او غل دخی فرموج برک کوجب ارلرند بر قونی مفدار ییر قلدی
اول کجده اکی چرید طلیعه و قواول حقرب اکی طرفدن او یعیب هباح کوزلدلر،
کجا کجی جون که اولدی مباح، جمان صدری بملدی بنده اشراخ ترتیب عسکر
غازی مرله خان بیرووی خوان کار جوی آت ارفاسند کلبه حاضر همدوب بنگاه
برکب میمند و میس آرسته قلب قلب و جناح پیخته قلدی مروا خان غازی کندو
خو امیلد قلبه لهورب بیای اوکده آتلوی کرویه قودی بویکل او غل بایزیم جلے صول
قویب فوند بکله خواجه بکی قسطنطونی چوسید صول جناح ایدب لاز کلین کافر لشکر
میس او چن قودی صاخ قولد کجی او غل یعقوب جلے قویب قراجه بکی ایند بکر مبعول فی

سلطان مراد خان عازی

بن خرد یکن اجدر سن عهد و امان بدور کرم دکر سن بی قمع اتجنجه حضور غزا ایلمزم
 مانغ غزای غزا غزای اکبر در حاضر اول وقتکه دیدی قرمان او غلی اشذب باش کلش بکلری
 او قیاستمالندی اول مساعار او غلی خضر بکلندن او کوسا و لویه نترک بکلندن باقی
 او غلی بکلندن و لوی او غلی پیر علی قرمان او غلی الیند پیر ادب هر بری یوزد و ندر مسکه
 عهد ادب آنرا چدر حاکمیت ایدر که وزیر خیل دین پاشای روم اند حقه و غزای چون
 قویک کشدی منتوفی اولر غن اشذب او غلی پاشای کنزردی که واربه مکن غیضا ایدر
 اکله کلمه مسدی سلطان مراد کوتا هتیه چیغور خبر کندر کترندی تا که ندیرن حاضر
 اوله زیرا سلطان مراد غازی پاشای غایت سوروی حسن ندیرن معتمد دی
 قدوم رسول قرمان ای مراد خان لاجل الصلح و غنی السلطان له چون که مراد حاضر
 کوهتیه چقدی قرمان او غلی اچک کندر بار شوق طلب ادب سلطان ایتدی بول اوله سیدی
 و جیح و اروی اما چون که لشکر جمع ایدر برور یکدم اشیریکا اولمش کورک بنملا قرمان
 او غلی چکه کوره عهد و امان ادب آخر نقض عهد ایدر کلب بن غزایه مشغولکن ایل
 اورب مسلمانلری اچتشدیرن آنک کب وارب ایلدن آت واسند و طمان طویچ سورم
 کلسون او غرا سلم جیح ارا بیخسول زیان کلمسون اچک ایتدی سلطان معلوم اولسون که
 قرمان او غلی کلماتند و فی بروجله عسکر واردر سلطان عسکرندن قلمن بار ساله
 و دکنهون غرضار القعد آت و آدم خسارت اولسون و هکدر بیخسولم لشکر
 سنون اشغده و کدر بار شایقی طور شمعده وار و طمعه بزد و فی طر شور زخون کار اچیند
 سوزنه انجیل ایتدی بری کونه خور هرزد و هدیان سربلده و ارا اولغابن قرمان اولنه
 دی و او قوتن باز دسته کنده نه هنر کدر ایدر ارا اولسون ارا لک کسترسن ایتدی
 بریکا ایدر بریکا هر بل غزایه مانع اولمش سخی ایدر مانع غزایه غزایان اکبر بر بول کافله
 غزاون قلمت بار ارا لک شرف دفع ایدر اچک قوتوب ایتدی کوجب اوج کوجب عسکر منصور

سلطان مراد خان عازی

بولند و بن غیرتند چالشیب اقلیج قریب برآینق یول کافراحد کرب کیمه و کنیز و عجمه عزا بد
 رفت اتکه بیت قلب عیش و عشرتی نزل ایدب بلا و کشت اختیار ایدم اولکله مسلمانلری محمد
 ای خازینر بر طالعده نجدین بنی عزا و ن من ایدب مسلمانلر ازره قلم صلحه ارنکایاندر
 اگر فراغت ایدب جهاد و عزا به مشغول اولورسم مسلمانلر طلعه اند کرفنار اولور اگر اوزرن
 وار رسم عزا قلب غازیلر قلم مندر ازره دندر مکمل لازم کلدور وینا چار اولجبرالدین
 پاشای روم اند قویب عزا نه رئیس قلب روم الی تعامت اکامصر لیل و علی با شاد و
 نوجو آندی وزیر ایدب یه انا طولیم کاجب بر کوب کلدی و نیمی من سنو فی حون کر مرلو خان
 غازی بوقه کلدی مرمسلطانلر عظیم بککله بر اولو ای کلب غازی مرلو خان غایت اعتبار
 ایدب عظیم منیا فلر اندی اچینک خبری بوردی که سلطان الغزاة و المجاهدین خوان کار
 صغر تند و عاچی سیم نه او غلغله قبول ایدب هیچ برو جمده بنی او غل با یزیدن قرق اتید
 اگر جهمرة آندون ارانم اتا قریب صغوی دار در اندر حجت و اشتیاقم بر حد در که اکالکات
 کسمه وارب انوکله عزا و بد جا خا اولوروم و بیب چه تنزلات ایدب اشتیاق و عذر من اندی
 غازی مرلو خان دهن انواع لطافت و توافعات و تنزلات کسرتب اشتیاق نام کلدور
 ای سنی قیاس انصاف اندی و با جمل سلطان مکر کلدور کی بککله بره یوز عوض ایدب اچلیک کلدور
 ار حال سلطان مرلو غازی الی قرمان چون که سلطان معراجی مکر کلدور اول قس برید تسل
 بار اولو ای حقی هجرتک بوردی بد سکسن سکزند لشکر عظیم جمع ایدب قرمانه قصد اندی قرمان
 ۷۸۸ ادخا دهن اشدرینا نار و ترکمان و ورسق و طوق و پای پرو و نشتن قیام جمع اندی اولور
 نانا ربکی تبرک و صفا غار او غل خضر بک و برامبای و جفازن و صفا و تغبغا جمده قرمان
 علا الدین بک یانه جمع اولور قرمان او غل خوان کار اچ کلدور ایدب لشکر جمده
 وار اگر بارش سبک بارشیم دورش سبک دورشیم در که مدد و مرگه ملک سلطان مراد غازی جلب
 دردی که بره مدبر و منصف عالم بنیر قصدم کیم و کنیز غزایه دورش سبک بره غزاه ما بخ او و صلح اندی

سلطان مراد خان عازی

دیب حدوت ایدپ ترکله بزجه سمیز و دیب ایچی کنرب یلدن بیکر جیب لی والی بیکر و قید کمنش بریکر
 اوبس خون کارا تفریح ایدپ خول کار دخی اندن قلند چتا جلد اوزده و شندی ایچی کلب سلطان
 سرا و صلیق فایلدی اندن شایسته جیگر کنرب کلب حدوت کاره فاوشندی اندن کلب طوبی ایچکرن
 ازرنند پورنیه مدلولدی برجه رواردی شندی تکرری یقده دیملر مراد خان آلت اوزده وار
 عیجی جیگر لایق لایق اول لایق خلق فاجیه اکاره شندی برجه کون حصار ایدپ خلیج جیگر اوبس
 انصیب آخرا ازرنند کویچ ایتدی برجه صاری تکرری بقا اندن بیورید و کر سه رود طری حدوت
 مراد خان ارنا سن اول قبا ایچده و بیب اوتوردی بر طوطی دن هله آد کلب یقده حق تعالی قدر نیله
 اول عصا نقلدی مراد خان آلی انشید شاهین لالا کنرب دی وار بیا لاف حال کنروی سیتیه
 انون طاسلر بولیب اسلره کیدر اوسکون اندن بری حاوت اولدی اندن خلفه اسکان ایدپ
 مانورودی اندن خان ایتدی بواج دولتونبا ایچر اول ایچده حانک سوزی و جه سیه اولدی اول
 ایچ شندی کجیند و خوارده اما کونک اولمشدر دیند بر قوی دخی وارده حکایت خور کاره کمر
 لیدی وارودی خیرالدین پاشایه امراتی کوارب اورنر اول لایق شلیق فتح ایدپ ازرنند دخی اوچنند
 کولیک اوج ایدنک تورب بوری اسکته مارولن فتح انشیدی خرب جیچ دایه خفکات کمنه دی
 و خور کمرلر دخی سکوه م ایدر دی ولوبلیای سیز کونک ازرنند قوسدی غیرالدین پاشا کواردی
 تدر و درمه و زخنه و سپین طاس لایق لایق عهده الب قانون شایه سیه برنه کنرله اندن
 تدر فریه آوارب جمیع لوا حسب فتح اندر و تسار لرله اولمشد کافر لر خراج تعیین ایدپ
 پنه خلقت و منصور خان کلب ار ۷۸۷ نر نه سیززی اوج وردلر بونجه هجرت بدی بوز سکسن برکند واقع
 اولدی ابتدائی عداوت قومان حدوت که سلطان مراد عازی نیسه و املر اندن اوسن قلعه لری فتح
 ایدپ لاز خراج املاعت ایدپ صلح اولرینه اوزده و ونرلی خبر کولدی قومان اوغی علا الدین
 بکر بن ابراهیم بن محمد بن محمد قومان یا فاول کلب ایل اوردی عازی مراد خان انشید غلبین
 اولر اعیان و ولایه وادکان سلطنت جمیع ایدپ ایتدی سول املر طاسلر اندر کوانی کورد که بر حوت

سلطان مراد خان عازی

پاشا جوق اغای کنگرل تن یتکه بلا قوسنب خاتمه یتکه ایدب کندی اولد رعد اولنات
 حصار لک اجه کنوآ و هلمن قویب کله یورسکه کنوآ پاشا جوق اغای یا یزیدخان قیلاست
 دلاک ایدب قویب ورمی جاشنه کیر باشه ایدب مکره ادغل الوان بد و خراشنه کیر باشه اولب
 آند اوغلانلری و خراشکیر باسندی اولر عثمان قیونسند مقدر اولدر بود و کن و کونا هیتند
 فتحی هیرند یدی یوز سکنه اچند واقع اولدی فتح ولایت حمید دوکته کمر حمید اوغلانک ایلد ۷۸۲
 کلمشدی انوکل و عد اولر شمشدی کمر حمید اوغل حسین بد ولایت مراد خان غایده مشایر
 امدی اول عهدک اوزده مراد خان غایک یورسب کونا هیت به جقدی حمید اوغل یقینا بلدیم
 کند و یکلور دم کنیب ایندی بن اول عهدک اوزده طودرن آق شهرک و بد شهرکی و سید شهرکی
 و بلواجی و قره ایلی و اسپرتی شرم مکتوبه صاتی بازار اندر مراد خان غایک و حای آدم کندی صانوف
 الی و ولایتی ضبط ایدب حصار لره کنوآ فولایت قویب یونع هیرند یدی یوز سکنه اوجیلده ۷۸۳
 ردی کسند رافع اولدی حکایت فتوح قلاچ روم ایله درایت ایدر لکه سلطان مراد لشکر
 جمع ایدب دفعه نایبه ده با یزید چله قره شهر ناسله انا طوبلد قویب سورب کلید یون
 کب میغال قویب وارب غازی اورنر و شاهین لالاد خی روم اندک تمام عسکرن جمع ایدب
 کلب بولسندلر انون اورنر غازی شاهین لالابه قوشدر یورسب قره اوزده وارب و فی قویب انولر
 بولر قدن مراد خان و خمر لاله وادی او مردی که لاز کلب او غرشد زیر جمعیتن اشمشدی
 اون کت کون انور دی عد و ظاهرا لهدی فتح نیش سلطان مراد و وزیر ایدمشاوره اتدی انور
 بولایت کیدی و کافرک خزینه یی قلم نیشدر آند اوزده و شکر کون خوانکار و حواله رای
 صواب کورسب کلید فیتند اوزده و رشدی حاح اتر قره صدر تاش اوغل عینک بکایتی بوجمارک
 النمنسند برتر دارک ایت عینک بد امدافه کشت اندی سلطان نور دولتند او قاپر بربر لری
 وادرر تبر باران قلمغه امیزد ک فتح اوله بس غازیلا و قلیغدر ب یورسب ایدب فتح اید کفارک
 خزانینه مستوی اوله لاز اشد یدی نون حکم حصارم یوغدی آف فتح ایدر کلا نوز اعتبار

Ahvâl-i Sultân Mehemmed
(1389-1413)

Menzel Nüshası ile Unat-Köymen Edisyonunun *Text-Kritik* Yayını¹

*Ahvâl-i Sultân Mehemed bin Bayezid Han bin
Murâd Han bin Orhan bin Osman*

[Rivâyet iderler ki²] çün merhum Yıldırım I Han Timur'la bu vâki'ada olub³ kazıyye[si] bu vechile olıcak ol eyyâmda Sultân Mehmed on bir yaşındaydı ve I Tokat'ta olurdu. Çün Timur leşkeri gâlib olub her kişiye kendü ehl ü 'iyâli sevdâsı olub müteferrik I olmuşlardı, bu dahi kendünün hâs askerini⁴ Rûm dilâverleriyle sancağın çekib Timur askerini yarıp çıkıp I 'azm-i Rûm idib önüne gelen Tatardan bî-hadd ü bî-kıyâs kırıp gelib Tokat'a yetiştı. Rûm'a çıkdıkları⁵ I gün atasının giriftâr olduğun ve kardaşı⁶ leşkerinden⁷ nâ-bedîd olduğun ve memleket düşman ayağı altında I pâyimâl olub ehl-i İslâm'ı gâret ve hasâret itdiklerin istimâ' idib⁸ gayret odu yüreğın yakıp II mübârek gözleri yaşla dolub âh idib eyitdi ki: "Drig memleket-i Osmân ki düşmanın atı ayağında I helâk olub ve ¹⁰re'âyâ ki 'vedâyi'-i hazret-i âferîdgârdır, düşman elinde âciz ve sergerdân olmuşlardır I ve Sultân babam dahi 'adû elinde giriftâr olub¹¹ 'ayş u nûş, niş olub ferah teraha mübeddel olmuşdur I diyib¹² hâslarıyla şöyle müşâvere etti ki, kendüyü

1 *Ğihânnümâ*, Theodor Menzel yazmasına göre, I, Einleitung und Text, yay. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 98-141; *Kitâb-ı Ğihânnümâ*, (yay.) E.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara: İTK, 1949, c. I, s. 367-419; c. II, 422-517. Dipnotlarda, Menzel (Theodor Menzel yazması) ve UK (Unat-Köymen yayını) şeklinde kullanılacaktır.

2 UK: +

3 UK: bir vâki'aya uğrayıb

4 UK: askeriyle

5 UK: yitüşdikleri

6 UK: karındaşları

7 Menzel: +

8 UK: işidib

9 UK: +Ey

10 UK: +diriğ

11 UK: + ol geçen

12 UK: tağladı, andan

‘adû askerine¹³ ura, ya bir tarîkle atasın kurtara | veyâhud anın yolunda helâk ola; bunlar eyitdiler ki, şâhâ bizim cânımız¹⁴ senin yoluna fedâ olsun | bir nesne ki buyurursız¹⁵ be-gâyet hoşdur, ammâ ‘âkilâne maslahat oldur ki, bir düşman ki bu vilâyete müstevli | oldu be-gâyet çok ‘askerdir¹⁶, buna yakîn olmak revâ değil; maslahat oldur ki bunları ırâkdan | ırâkdan yürüyüb gözedelim; anın gibi halvet bulub ‘asker¹⁷ kenarında bulunanın helâk idelim, didiler; | Sultân Mehmed bu tedbîri beğenib Rûm ‘askeriyle kalkıb aşğa tarafa gitti.¹⁸

Sultân Mehmed Kara Yahya ile ceng idib anı sı(n)dığıdır

[Rivâyettir ki¹⁹] çün Sultân Mehmed Rûm serverleriyle kalkıb gelib Dervâz’a yetişti | İsfendiyâr’ın yeğeni Kara-Yahya bin mikdarı erle kendüsü giyimli ve atı keçimli | gelib Sultân’ın önüne eyitdi | ki: “Ay yiğit, ne kişisin ve ne yere gidersin, ben İsfendiyâr’ın yeğeni Kara-Yahya’yım, cihângîrler benim tîr-i | hadengimden sînelerin delik delik idib pehlûvânlar zehrelerin çâk idib benim heybetimden | bu taraftan kuş uçmaz; Mehmed kimdir ki benim memleketime gire, diyib bang urdı.²⁰ Sultân | bunun haberin istimâ²¹ idib mukayyed olmadı. Kara-Yahya kakıyıp²² Sultân’ın önüne gelib hamle itdi | Sultân²³ bunu görüb yanında olan serverlerine istimâlet idib eyitdi ki: “Ay benim yiğitlerim | vaktidir ki²⁴ kara-karga misâl dağıdıb ‘askerin helâk idelim diyib kendü dahi elin kılıca urub tekbîr idib | bir yerden düşman çerisine²⁵ hamle idib ol bütün cem’iyyeti iki nîme itdiler. Kara-Yahya

13 UK: leşkerine

14 UK: + ve başımız senündür,

15 UK: buyurduğunuz

16 UK: leşkerdir

17 UK: leşker

18 Menzel nüshasında bu noktada bölüm biter, fakat Neşri bazı bilgiler nakleder.

19 UK: +

20 UK: diyûben turdı

21 UK: haberin işidüb

22 UK: +heman

23 UK: +Mehmed dahi

24 UK: +bunları

25 UK: leşkerine

çun gördü²⁶ | iş hadden geçdi ve belâ suyu başdan aşdı, ‘askerine, “ha durun”, deyü-gördi, başaramadı | ‘askeri²⁷ bir lahza takat getüremeyib münhezim olub perâkende oldular. Kara-Yahya kendü dahi ‘âr nâmusu | yere salıb tersâya²⁸ düşdü. Sultân ‘askeri anların ardın sürüb ele girenin helâk idib || malların yağmâ itdiler. Andan ferâgat ve şetâret birle yine işlerine gitdiler. Sultân’ın²⁹ çun ki evvel | fethi bu vechile olub envâr-i sa‘âdet ve âsâr-i [devlet³⁰] cehresinden lâmi olub devlet ve sa‘âdetle kalkıb Gerede’ye | irdi. Anda bir kaç gün tevakkuf idib Timur ‘askerine³¹ câsûs gönderdi ki, varıb göre atası | Yıldırım Hân, Timur katında mıdır, keyfiyyet-i hâli nedir, âlâ-vechî’t-tafsîl gelib haber vire, çun peyk revâne | oldu, bunlar ol yerde bir kaç gün turub beğlerle müşâvere itdiler ki, çun ‘âlem bu vechile sûret | gösterdi, nitmek gerek?³² “maslahat ol-
dur ki, bu-aradan kalkıb aşğa tarafa gidüb³³ sarp dağlara | çıkıb ‘âlemin hâline nazar idevüz. Timur hûd bu ili zabt idib bu yerde karâr ideceği ma‘lûm değildir | lâ-cerem yine kendü vilâyetine gitse gerekdir; dağdan dağa³⁴ bizi taleb ideceği yokdur³⁵, ve ba‘zıları eyitdiler ki, | bu maslahat değildir, zîra aşâğısı hatarnâkdir, yine memleketimize Rûm’a çıkalım; Harcana’da³⁶ duralım | çevre [yana] bakalım, görelim ki, takdîr-i Rabbânî ‘âlem-i gaybdan ne³⁷ izhâr ider; Al-hamdü li’llâh ki Allâh ‘inâyetinde ve Sultânımız | devletinde vaktimiz hûş ve ni‘metimiz bî-nihâyedir; ilimiz içinde yüriyelim, eğer yağı gelürse men‘ idelim | memleketi a‘dâdan muhâfaza idelim.³⁸ Sultân³⁹ bu tedbîr(i) ihtiyâr idib Rûm tarafına

26 UK: +ki

27 UK: leşkeri

28 UK: tasaya

29 UK: Sultân Mehmed Çelebi’nün

30 UK: +

31 UK: leşkerine

32 UK: +maslahat nedür? didiler

33 UK: gidevüz

34 UK: +gezüb

35 UK: +didiler

36 UK: Amasya’da

37 UK: +nesne

38 UK: +didiler

39 UK: +Mehmed Çelebi

gitmek tedârikindeyken l Timur ‘askerine gönderilen câsûs gelib Sultân’a du‘â idib eyitdi ki: “Hakk ta‘âlâ celle ve ‘alâ Pâdişâh-i l İslâm’ın ‘ömrün ziyâde idib a‘dâ-yi devlet mahzûl ve makhûr ola; atan Yıldırım Hân’ı⁴⁰ gördüm, selâmettir l ve lîkin cehd idib yanına varamadım. Timur Rûm vilâyetin tamâm zabt idib bu yıl Aydın-ilinde kışlar”, didi l çun Sultân bu haberi istimâ’ itdi⁴¹, pes andan sonra tevakkuf itmeyib⁴² Rûm vilâyetine müteveccih oldu. l

*Sultân⁴³ Kara-Devletşâh’la ceng idib anı helâk idib
‘askerin⁴⁴ sı(n)dığdır*

[Rivâyet olunur ki⁴⁵] çun Sultân-i Rûm l serverleriyle Rûm’a geldi, nâgâh haber geldi ki, Kara-Devletşâh gelib ili tuttu; elinde Timur’dan hükmü vardır. l Her yere ki varır elinde nişânını gösterib eydir ki: “Timur Han bu memleketi bana viridi⁴⁶; il dahi ihtiyâtından⁴⁷ l ona uymağa başladı. Bin mikdârı harâmî ana uymuşdu. Her ne-araya [ki] varalar, kendülere itâ‘at etmiyenleri l helâk idib illeri yakıb malların gâret iderler. Şimdiden anın tedbîrin itmeyecek olursan memleketine ll cümle hükm ider.” didi. Sultân bu haberi işidicek⁴⁸ be-gâyet kakıyb etrâfına nazar idib l eyitdi ki: “Ay beğler, ne dersin, bu işin kaydın nice dirsiz, bunlar eyitdiler ki Sultân devletinde nice olsa l gerekdir, Kara-Devletşâh’la duruşuruz; bugün doğduk, bugün ölürüz”, didiler. Sultân dahi⁴⁹ bunlara l gereği gibi istimâlet idib⁵⁰ “merdâne olun; Kara-Devletşâh ne sekk-i hî-hayâdır ki benim memleketime girib l re‘âyaya zahmet vire”; pes bunlar bu tedbîrde ve ‘asker cem‘ idib ceng itmek yarağında olıb l câsûs gönderdi ki varıb düşmanın kandelîğın bilib ve

40 UK: +Gâziyi

41 UK: işitdi

42 UK: +hemân

43 UK: +Mehmed

44 Menzel: +

45 UK: +

46 UK: +der

47 UK: ihtiyâtından

48 UK: işitdi

49 UK: + bunların bu germiyyetlerini görüb

50 eyitdi

yanında olan mehâzîlin⁵¹ kesretin ve l killetin bilib Sultân'a haber vire, bunlar dahi ana kayd göreler, çun câsûs bu-aradan gidib l az zamanda düşmâna yetib Kara-Devletşâh'ı gördü ki, Kagal'da⁵² konub kendü hâline meşgûl olub⁵³ l yanında olan⁵⁴ azdır ve bunun gibi vakt ele girmeyib fırsatı ganîmet bilib gelib Sultân'a haber virdi l ki altı yüz kişiyle Kagal⁵⁵da halvet oturur; be-gâyet mahall-i fırsattır, diyib Sultân dahi bu haberden l be-gâyet ferahnâk olub Rûm 'askerin müretteb ve mükemmel düşman yaragıyla esbâb-i ceşş l ve âlât-i harble yürüyüb Kara-Devletşâh Kagal'da⁵⁶ fârig bî-haber oturur iken Sultân yetişib l bî-tavakkuf üzerine at depip hamle itdi.⁵⁷ Kara-Devletşâh'a çun Sultân geldiğin haber virdiler, hiç vechile l ihtiyât itmeyib atına süvâr olub⁵⁸ Sultân'a mukâbil oldu ve bülend-âvâzla eyitdi⁵⁹ ki sen henüz bir tıfl l oğlan olub anan-südü⁶⁰ ağzında kokar; ne liyâkat ve isti'dâdla ki adını Sultân koyub memleket taleb l idesin⁶¹; yürü bu sevdâdan fariğ ol, kendü maslahatına⁶² git⁶³, evlâ budur ki, "bu fikri terk idib atan l ve karındaşların bi'l-fi'il mahbûsdur⁶⁴, memleket da'vasın itmek be-gâyet ba'iddir. Eğer bu sevdâdan l fariğ olmayıb harb u darba şurû' idersen şimdi sana ne ideceğim ma'lûmdur", didi. Çun Sultân l bunu işitdi, kakıyıp Devletşâh'ı yanına okıyıp eyitdi ki: "Ay pîr herif, bunca hay huy l idib kendüni bir âdem mi sanırsın, benzer ki sakalın değirmende ağırdıb kimsenin darbın ve harbın l görmemişsin; benim babam mahbûs ise Allâh halâs ide; ammâ *ni'me'l-halef*

51 UK: 'askerin

52 UK: Hakala'da

53 UK: +oturur

54 UK: +âdem dahi

55 UK: Hakala'da

56 UK: Hakala'da

57 UK: yakın varıcak

58 UK: +hemân

59 UK: çağırđı kim

60 UK: +dahi

61 UK: +didi

62 UK: mesâlihüne

63 UK: +sana

64 UK: +sen

benim ki şimdi sana seni⁶⁵ gösterib ll nice ideceğimi göresin, diyib tekbîr idib Allâh'a sığınib kolun çıkarib kılıc yalın idib düşmâna l hamle itdi; şöyle ki kılıc darbı ve çomak sadâsı 'ayyuka çıkıb bir ceng-i 'azîm oldı⁶⁶. Pes, ceng l içinde Sultân kullarından bir şâh-i cihângîr Kara-Devletşâh'ı nahçîr⁶⁷ idib kemîninden⁶⁸ bir ok çıkı- rıb l hasmın gözidib sağdan ve soldan yayın çekib⁶⁹ pertâb itdi, takdîr-i Rabbânî tîr-i hadenk Kara l Devletşâh'ın gözüne dokunub ensesinden çıkıb gitti;⁷⁰ atından yıkıldığı gibi Sultân kulları kılıc l üşürüb pâre pâre itdiler ve yanında olan Kürd⁷¹ yigitlerin kimisin kırıp kimisi kaçıp kimisi Sultân'a l bende oldı. Sultân'ın ikinci fet- hi budur. Çün Sultân bu fethden şâd ve handân birle dönüb kendü yerine gelib l 'ayş u 'işrete meşgûl olub etrâf ve cevânibin gözeti.

⁷²Kubâd-Oğlu Niksar'ı muhâsara idib

Sultân dahi üzerine varıb ceng idib sı(n)dıdır

[Şöyle rivâyet olunur ki⁷³] Çün Sultân devlet ve sa'âdet bir- le oturub 'ayş l u nûşa meşgûl olub fâriğü'l-bâl otururken nâgâh haber geldi ki, Kubâd-Oğlu bî-nihâyet 'askerle⁷⁴ Niksar l üzerine düşüb muhâsara idib gice ve gündüz ceng ider. Eğer ol hisara me- ded yetişmezsek kal'a elden gidib l il vilâyet harâb olur⁷⁵. Sultân bu haberin istimâ'ından be-gâyet münfa'îl olub atına süvâr olub l yanında olan 'askerin⁷⁶ mecmu' esbâbın ve âlât-i harbin müretteb ve mükemmel idib gice ve gündüz dimeyib gitdi⁷⁷. l Kubâd-Oğlu dahi hisâr üzerinde bunlardan fâriğ dururken bunlar dahi Rûm

65 UK: seni sana

66 UK: oldu-ki dimelü değil

67 UK: gözleyib

68 UK: tırkeşinden

69 Menzel: +

70 çıkıdı hemân

71 UK: Gerede

72 UK: +Sultân Mehmed

73 UK: +

74 UK: leşkerle

75 UK: +düyü bildürdiler

76 UK: +leşkerin

77 UK: durmayıb sürdü

serverleriyle ve bahâdırlarıyla l ⁷⁸ yetişib bir yerden hamle idib Al-lâh'a tevekkül idib Kubât-Oğlu'nın leşkerin ⁷⁹ basıb ⁸⁰ târ u mâr itdiler; 'askerin l kimini kırıp bazısı ⁸¹ kaçdı; mâlın ve esbâbların alıb mugtenim oldılar. Kubât-Oğlu dahi ten u tenhâ sahra-yi l delâlete düşüb kaçıp Taşan-Oğlu'na ilticâ idib ol taraftan ⁸² başın kurtarıp gitdi.

*Sultân⁸³ Filetil⁸⁴ kal'asının üzerine düşüb
ceng idib feth itdiğidir*

[Rivâyettir ki⁸⁵] Çün Sultân Mehemmed Kubâd-Oğlu'nın 'askerin l sıyıp kendüyü tahkîr ve ta'cîz idib gâlib-i mutlak olıb şehirlerini ve kal'alarını feth idib ol vilâyeti dahi l teshîr⁸⁶ itmeğe ikdâm idicek, meğer Canik kavminin ardın sürüb⁸⁷ kimini kırıp kimini esîr idib esbâbların l ve mâlların gâret iderken Filetil⁸⁸ adlı bir kal'a vardı ki, su'ûbette be-gâyet muhkem idi, Sultân dahi ll ol kal'ayı göricek, anın fethini ikdâm idib vüzerâ-yi nâmdâr ve bahâdırân-i kârzârlarla meşveret l idib mecmu'ü bu ikdâmı ahsen görüb hemân ol gün kal'anın üzerine yüriş idib bir nöbet kal'a-ya ceng ittiler. Kal'a ehlinden ve Sultân 'askerinden hayli kimse mecrûh olıb evvel hamlede feth olunmadığına l Sultân mütefekkir olıb buyurdi ki tabl u âsâyış urulub 'asker ehli kal'a cenginden dönüb ol-gice l asûde oldular. Sabah olıcak Sultân vezîrlerin(i) katına da'vet idib kal'anın feth olunması bâbında l anlarıyla tedbîr idib her biri 'alâ kadr-i 'ukûlihîm bir nesne fikr idib Sultân'a haber vir-di, Sultân hiç l didiklerine mukayyed olmayıp eyitdi ki: "Bilürim,

78 UK: +anda

79 UK: askerin

80 UK: basıb sıyıp

81 UK: ve kimi kaçdı

82 UK: +ol tarafa değin

83 UK: +Mehmed

84 UK: Filenbel

85 UK: +

86 UK: müsahhar

87 UK: kovub

88 UK: Filenbel (?)

bu kal'a aya ikdâm-i tâm birle ceng idib yürüş⁸⁹ idicek buna mukâ-
vemet l itmeyib elbette feth olunur ve lîkin bu kal'a bana gerekdir,
ceng ile alınıcak ba'zı yeri yıkılmak lazım olur; buna çâre l oldur
ki, birkaç gün tahammül olunib⁹⁰ ceng olunmaya; hem eyle idib bir
kaç gün⁹¹ ceng itmediler; andan sonra Sultân l gördü ki hiç vechile
kal'adan bir haber gelmedi. ⁹²Yazıcısın katına okıyıp buyurdu ki,
kal'a dizdârına bir mektûb l yazıp, "dürlü dürlü istimâletler idib
bu kal'a(yı) kimin çün muhâfaza idersin; be-'inâyetu'l-lâhi Ta'âlâ
kal'a hûd⁹³ l feth olunur⁹⁴; ammâ evlâ budur ki sen ihtiyârınla ge-
lib teslîm idesin, Taşan'dan hiç vechile ihtiyât itme, anın l ne zeh-
resi vardır ki, benim sıyt u sadâ(mı)mın yöresine oğrayıp âheng-i
ceng ide⁹⁵. Bir def'a şol ki, makdûr idi l sarf itdi, bahadırlar nevâ-
lesinden bir çaşnı dadıp yanında olan 'askeri dahi perâkende olub
her biri l bir tarafa nâ-bedid oldu." Sultân her ne kim emr itdiyse
yazıcı *sem'an ve tâ'aten* diyib nice bunun gibi l nükte ve nasâyih
birle dizdâra mektûb yazıp ⁹⁶bir kulun eline virib gönderdiler. Ol
tarafdan dizdâr dahi l elçi gelmesinden haberdâr olub kal'anın ka-
pısın açıb elçiye karşılayıp tamâm î'zâz ve ikrâm l birle alıb gelib
şol ki resm ü kâ'ide idi, yerine getirib ziyâfet idib esnâ-yi sohbette
⁹⁷elçiye l tamâm ta'zîm idib *merhabâ hayr-makdem* deyib envâ'-i
tazarrû' idib eyitdi ki, "biz Sultân'ın l kemter ve kemîne kuluyuz,
bu ceng ü 'arbede itmekden murâd nedir" diyicek elçi dahi mektû-
bu virdi l dizdâr⁹⁸ mektûbu *min evvelihî ilâ ahirihi* mutâlâ'a idib⁹⁹
tefekkür bahrine dalıb hatâ ve savâbın anlayıp elçiye ll bî-nihâ-
yet in'âm ve tuhfeler virib eyitdi ki: "benim Sultân'la hiç vechile
'adâvetim ve emrine¹⁰⁰ 'isyânım l yokdır; bu hisârı alıb bir kuluna

89 UK: yürüyiş idib ceng idicek kal'a halkı

90 Menzel: +

91 Menzel: +

92 UK: +Sultân

93 UK: benimdir

94 Menzel: +

95 UK: +didi

96 UK: +mektubu

97 UK: +dizdâr

98 UK: +dahi

99 UK: kılıb

100 UK: muhalefetüm ve

sadaka itse gerekdir. Ol kulu ben olı¹⁰¹ ‘ömrüm oldukça Sultân’ın
 l hizmetinde olı¹⁰² kal’asını muhâfaza¹⁰³ idem¹⁰⁴. Amma, şart bunun
 üzerine olmayı¹⁰⁵ cebren ve kahren kal’ayı l alırım yâhud vir¹⁰⁶ dir-
 se, şol ki makdurımdur, sarf idib velî-ni ‘metim hakkında sa’yim
 diriğ l itmeyib kal’ayı muhâfaza iderim,” diyib elçiye bu vechile
 cevâb vericek elçi dahi Sultân’a bu l haberi tamâm ‘arz idib¹⁰⁷
 Sultân bunun¹⁰⁸ naklinden bir vechile gazaba geldi ki ra’d-vâr
 çağırıp¹⁰⁹ l beğlerine ve serverlerine eyitdi ki: “durun, işbû kal’ayı
 cebren alı¹¹⁰ içinde olanları burcdan aşâğa l atı¹¹¹ evlerin harâb
 idib mâlların alalım” diyib emr idicek¹¹² ‘asker ehli dahis¹¹³ durub
 yarakların l idib metrisler kurub, ele kalkanlar alı¹¹⁴ bî-nihâye ok-
 lar götürüb kal’aya bir vechile tîr-i bârân itdiler ki¹¹⁵ l kal’a halkı
 ceng itmek değıl, ok zahmından her biri kirpi-misâl olı¹¹⁶ mecal-
 leri olmayı¹¹⁷ niceler mecrûh ve niceler bî-cân olı¹¹⁸ bâki kalanı
 dahi kal’a kapusın açı¹¹⁹ bir yerden giriv idib “amân l el-amân
 ya Sultân-i cihân” diyib gelib Sultân’ın atı ayağında baş-koyub
 kal’ayı teslîm itdiler; Sultân l bunları be-gâyet hûş görüb re’îs-
 lerine hil’at virib günâhların ‘afv idib her birine istimâlet l idib
 dil-hûşluk itdi; bunlar dahi cân u gönülden Sultân’a kul olub¹²⁰
 Sultân dahi kal’anın dizdârlığına kendü kulun kodı; bâkî mesâ-
 lihın ve yarağın ve esbâbın görüb ol-aradan l beşaşet-i hâtır ve
 inşirâh-i sadr birle bu fethi dahi mübârek görüb Tokat cânibine
 ‘azım idib l devlet ve sa’âdetle Tokat’a gelib taht-i devlette otu-
 rub ‘ayş u nûşa meşğûl olı¹²¹ düşman l tarafına¹²² tecessüs itmeğ
 meşğûl oldı.¹²³

101 UK: olayım

102 UK: hıfz

103 UK: ideyin

104 UK: virsin

105 UK: +kaziyye-i hâli didi

106 UK: bu sözün

107 UK: haykırub çıkub

108 UK: +ehlin hazır edüb

109 UK: ‘asker dahi hemân durub

110 UK: +kâbil-i vâsf değıl

111 UK: +gerçeklûkle hizmet ertiler ve

112 UK: Timur tarafını

113 UK: +Sultânun üçüncü fethi bu oldı.

Sultân¹¹⁴ İnal-Oğlu'yla ceng idib İnal-Oğlu kaçtığıdır

[Şöyle rivâyet iderler ki¹¹⁵] | çun Sultân Filetil¹¹⁶ kal'ası fethinden fârig olub kapusu halkıyla ve Rûm serverleriyle 'ayş | u 'işret iderken nâgâh haber oldu ki, İnal-Oğlu yigirmi bin mikdârı erle gelib ili ve vilâyeti urub | gâret idib kendüsi Kaz-Ovası'nda halkıyla konub re'âyâ anın şerrinden ve fitnesinden kaçib dağlara || perâkende oldılar. Şimdi İnal-Oğlu'nın fikr-i fâsidi bunun üzerinedir ki,¹¹⁷ gelib Pâdişâh'la | buluşub ceng ide, yâhûd yıldan yıla bir mikdâr mâla kesim ide, veyâhûd memleketten ihrâc idib | ili ve günü kendinin idinib zabt ide, didiler. Sultân çun bu haberi işitdi, be-gâyet gamnâk olub | eyitdi: "Ne müşkil hatarnâk nesne vâki' oldı",¹¹⁸ "dirigâ nâzenîn vilâyet düşmanun atı ayağı altında pâ-yimâl | olub helâk oluserdi, eğer memleketi koyub gidecek olursam, ol dahi müşküldür. Ve eğer gitmeyüb turıcak olursam, | bununla mukâbele itmek hayli müşkildir" diyüb vezîrlerin katına okıyub bu kaziyye anlara diyib anlarınla meşveret | idib ıstırabın 'arz itdi ve "bunun tedbîrinde ne çare itmek gerekdir," didi. Pes vezîrler, Pâdişâh'ın | melâletin görüb eyitdiler ki: "Ay Sultân-i 'âlem! Mübârek kalbinize gam getirmeyib bir bî-asl Türkmen içün gussa | ve teşviş çekmek nedir;¹¹⁹ inşa'allâhu'l-'azîz Hudâ fırsat virirse anın 'askeriyle¹²⁰ bir vechile darb u harb | idelim, halk-i 'âlem mütehayyir olub cihânı gözüne karañu idib târ u mâr idelim, didiler, hele evvel evlâ budur ki ana mektûb yazıb | elçi gönderelim ki bu sûretle bu memlekete girib re'âyâyı böyle incidib emvâl-i müslümânı gâret itmekden | maksûdu nedir ve murâdı nedir, tamâm tahkîk itdikten sonra biz dahi ana göre tedârik idib,¹²¹ yüzü suyuyla çıkıb

114 UK: +Mehmed

115 UK: +

116 UK: Filanbel

117 UK: üzerindedir ki

118 UK: + didi

119 UK: +nedir kim bunun için gam çekesin

120 UK: leşkeriyle

121 UK: +hücûm idelim, eğer

giderse l hûş ve illâ¹²² anunla bir vechile¹²³ ceng idelim ki¹²⁴ kâbil-i vâsf olmaya”¹²⁵ Sultân çün vezîrlerinin ve beğlerinin bu vechile l ikdâmların gördü, i’timâdî bin evvelki mikdâr olub beşâset-i tâm hâsıl oldu¹²⁶ ve melâleti bi’l-küllîye kalbinden gidib l terah feraha mübeddel oldu. Bunlara¹²⁷ gereği gibi istimâlet idib dil-hûşluk gösterib esbâbların müheyyâ l itmek buyurdu. Pes, Sultân yazıcısının¹²⁸ okıyıp buyurdu ki, İnal-Oğlu’na mektûb yazıp elkâb l ve ta’rifat tamam olduktan sonra “[diyesin ki¹²⁹] anda ansızun gelib memleketin içine girib re’âyâ ki vedâyi’-i âferîdgârdır, bilâ sebep incidib ve malların gâret idib teşât-i¹³⁰ ahvâl-i müslimîne meşgûl olmak ehl-i İslâm’dan ba’iddir. Pes, revâ ve maslahat budur ki, halkınla ve ‘askerinle bu memlekettten çıkıp¹³¹ mazlumlara zulm l itmeyib kimesneye hasaret itmeyesin; yok eğer bu sözüme isgâ¹³² itmeyib lecûcluk idib bu vilâyeti l hâli tasavvur idib ehl-i İslâm’a hader¹³³ itmek¹³⁴ kaskın idersen, *na’ûz bi’llâhi*¹³⁵ *ta’âlâ* ‘asker-i zafer-peykerimle üzerine varıp l mâbeynimizde ceng mu’ayyendir¹³⁶, ol takdîrce mahall-i ‘inâd-i mütemer nedâmettir, sonucu fâyide virmez; ana göre ‘amel l idesiz,” deyü mektûbu tamâm idib ba’zı armağan birle bir hâs kulını elçi idib İnal-Oğlu’na gönderdi. l Zamanla elçi İnal-Oğlu leşkerine¹³⁷ yetişib gördü ki İnal-Oğlu bir sahrâda bî-pâyân ‘askerle¹³⁸ oturub tahrîb-i l bilâda ve ta’zîb-i ‘ibâda meşgûl olmuş. Elçiyi tamam vehm alıp yüzün dergâha tutub eyitdi ki: “Ay

122 UK: +gitmezse

123 Menzel: +

124 UK: +bir ceng-i ‘azîm idelim ki

125 UK: +didiler

126 UK: itdi

127 UK: +Sultân dahi

128 UK: kâtibin

129 UK: +

130 UK: teşât

131 UK: hurûc edüb, gidesin ve

132 UK: i’timâd

133 UK: gadr

134 UK: +isteme. Eğer gadr itmek

135 UK: bi ‘avnilahî

136 UK: mukarrerdir

137 Menzel: +

138 UK: leşkerle

İ Bârî Hudâyâ! Bunun şerrinden mecmu‘ ‘âlemi sen sakla” diyib ilerü yürüdü. İnal-Oğlu’na haber oldu ki Sultân’dan İ elçi geldi, hiç vechile iltifât itmeyib nazar itmedi. Âhirü’l-emr bir iki Türkmen ilerü gelib elçiyi karşılayıb İ İnal-Oğlu yanına iletiler. Elçi birle el-ucuyula görüşüb “Mehemmed şimdi kandedir”, diyib sordu, andan elçi mektûbu İ eline virdi, bî-tamâm¹³⁹ okuyub mazmûnuna vâkıf olıcak be-gâyet kakıyıp elçiyi öldürmek istedi; beğleri araya İ girib “elçiye zevâl yokdur” didikleri ecilden vaz-geçib yazıcısın okıyıp buyurdu ki, Sultân’ın mektûbuna İ cevâb yazıb eyitdi: “Ay Mehemed! Niçün benimle böyle hareket idib kendü haddinden tecâvüz idib bu vechile İ kelimât idersin; sen henüz bir tıfl oğlansın, adını *Sultân* koyub eyle pençe urmak sana mülâyim değildir İ benim senin malına ve başına zararım yokdur; pes eyle olıcak memleketten¹⁴⁰ çıkıp gitmek gereksin; benim maksûdum oldur ki İ seni¹⁴¹ memleketten ihrâc idib memleketi¹⁴² zabt idib sâyir memleketime ilhâk idib¹⁴³ eğer râzı olmayıb İ ‘inâd idersen¹⁴⁴ hâzır ol, seninle maslahatımı vardır” deyü mektûbu¹⁴⁵ virdi. ¹⁴⁶Sultân açıb okuyub biraz münfa‘il İ olub beğlerine istimâlet idib eyitdi ki: “İn-şâallâhu’l-azîz anınla duruşub ceng yüzünde kim ilerü İ varıb âdem yıkarsa, inşâallâh¹⁴⁷ ‘avâtıf-i¹⁴⁸ şâhânemden gereği gibi tertibler idib¹⁴⁹ beğliğe yetişdirem, diyib İ ¹⁵⁰kendüsü cebe ve cevşen giyib Rûm serverleriyle müretteb ve mükemmel musallah¹⁵¹ olıb her biri ejderhâ-sıfat cûş İ u hurûş idib gice ve gündüz dimeyib yürüyüb bir sabâh Kaz-âbâd’a yetişib¹⁵² ol taraftan İnal-Oğlu İ dahi Sultân

139 UK: mektubı tamam

140 UK: +sen

141 UK: +bu

142 UK: +ben

143 UK: idem

144 UK: +vaktuna

145 UK: +dürüb

146 UK: Elçi alub, gelüb,

147 UK: inşallahü teâlâ

148 UK: ‘avn-i lûtf-i

149 UK: terbiyetler idib anı

150 UK: +evvel

151 UK: musallah ve mükemmel

152 UK: irişdiler

geldiğin bilib fi'l-hâl atına binib yanınca bî-hadd Türkmen atlanıb
alaylar bağlayıb Sultân'a karşı yürüdü | Sultân dahi ol hinde bin
mikdârı Rûm serverleriyle ki gelmişdi İnal-Oğlu katında on bin
mikdârı Türkman'dan | ziyâde idi, biri birine mukabil oldılar, çün
İnal oğlu Sultân'ın 'askerinin¹⁵³ azlığından¹⁵⁴ mağrûr olıb kendüye
bir vakâr || virib

كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً

hükmünden ictinâb itmeyüb Cenâb-i Hakk'ı¹⁵⁵ yâd | itmeyib
hemân¹⁵⁶ hamle itdi; Sultân dahi anın 'askerin¹⁵⁷ ve alayların gö-
rüb kendinin serverlerin görüb Allâh'a¹⁵⁸ | tevekkül idib gayret
kuşağın berkidib birbirine bakıb kılıclar yalın idib hamle itdi. Çün
iki | 'asker birbirine¹⁵⁹ gelib dokuşub¹⁶⁰ cenge girdiler¹⁶¹, sanasın
'âlemi tenge koyıb birbirine¹⁶² nîze ve kılıc birle uruşub bir ceng-i
| Sultânî olıb iki 'asker¹⁶³ birbirinden bir gün bir gice ayrılmayıb
âhir 'avn-i Rabbânî ve tâlî-i Sultânî gözükeb Türkmen | 'aske-
ri sınıb bâr u bungâhın koyıb¹⁶⁴ İnal-Oğlu kaçıb münhezim oldı.
'Alemleri başı aşığa olıb | halk-i 'âlem şâd olıb anın fitnesinden
halâs oldılar. Sultân ol yigirmi bin evi¹⁶⁵ yağma itdirib | bu fethi
dahi mübârek görüb ferah kalble dönüb çadırına gelib yiğitlerin
ve serverlerin yoklayıb gördü | ki hiç birine elem gelmeyib¹⁶⁶ mec-
mû'u sahîh ve sâlim¹⁶⁷, hemân iki kişi eksik geldi; birine Çil-Oğlu
ve birine Zağarcı | Ya'kûb dirlerdi, bunlar Sultân'ın sevgilü yiğit-
lerindendi. Sultân görün ne hâl oldu deyince teftiş | olundu, bildi-

153 UK: leşkerin

154 UK: azlığın gördü

155 UK: Hudâyı

156 UK: +lâhza

157 UK: leşkerin

158 UK: +cân u gönülden Hakk Ta'âla'ya

159 UK: +mukabil

160 UK: tutuşub

161 UK: duhûl itdiler

162 Menzel: +

163 UK: leşker

164 UK: +münhezim olıb

165 UK: +göçer-evi-ki İnal Oğlu'yle gelmişlerdi,

166 UK: gelmemiş, zîra ki bunların hic cebesüzi yoğidi. Anun-çün

167 UK: +idi ve

ler ki bunlar henüz ölmeyib¹⁶⁸ İnal-Oğlu'nın bendine düşmüşler, be-gâyet melûl olub oturdu l nâgâh biri halâs olub gelince birin dahi İnal-Oğlu salıvermiş, geldi. Sultân bunların sahîh ve sâlim l geldiğin görüb şâd u handân olub ol-aradan kalkıb¹⁶⁹ bir hôş sahrâda konub 'ayş u 'işrete meşgûl oldu.¹⁷⁰

Sultân¹⁷¹ Gözler-Oğlu'yla ceng idib anı sı(n)dığıdır

[Şöyle rivâyet olunur ki¹⁷²] Çun Sultân İnal-Oğlu'n basdığın-
dan l sonra oturub 'ayş u 'işrete meşgûl olub¹⁷³ haber geldi ki Göz-
ler-Oğlu sekiz yüz ev mikdârı kişiyle göçmâl l kalkıb Karahisar'ın
üzerine düşüb şehrin alıb içine girib hisârı muhâsara itdi. Kal'a
halkı be-gâyet l bunalmışlardır ve hem il dahi ol kadar düz değıl-
dir, zirâ Gözler-Oğlu bir harâmî kişidir, bugün yarın Sultân l geli-
cek ana mukâbil olmaz, kaçar gider sonra Sultân katında biz *şer-
msâr* oluruz¹⁷⁴ el-hâsıl, eğer biş-on güne değın anlara l meded ye-
tişmezse hisâr elden gider, deyücek, Sultân ¹⁷⁵çun bu haberi işitdi,
be-gâyet kakıyıp vezîrlerini l katına okuttı ve didi ki: "İlin kaydın
(niçün)¹⁷⁶ yemezsiniz, hisârım üzerine yağı gele¹⁷⁷, bana dimeyesiz
ve memleketi kayırmayasız l Gözler-Oğlu ne kişidir ki benim ilime
girib hisârım üstüne düşüb muhâsara ide," didi. Vezîrler eyitdi ki:
"¹⁷⁸ömrün ll pâyidâr olub devletin bahtiyâr olsun, her düşman ki
senin memleketine girib 'adâvet itdi, 'âkibet l mahzûl olub girizân
oldı, meğır Gözler-Oğlu'nın dahi vakti yakîn olmuşdur ki,¹⁷⁹ se-
ninle uruşmak ister ki " l demişler.

dest-i nâ buzurgân zeden kâr-i heredmendân nist¹⁸⁰

168 UK: ölmeyibdür amma

169 UK: göçüb

170 UK: +Dördüncü fethi bu oldu.

171 UK: +Mehmed

172 UK: +

173 UK: +nâ-gâh

174 UK: + didiler

175 UK: +Mehmed

176 UK: +

177 UK: +ilini ala

178 UK: +Sultânım

179 UK: gelmişdir ki

180 "Büyük olmayana alkış tutmak akıllıların işi değildir" (y.h.n.). Ayrıca UK'de bu kısım yer almaz.

“Gözler-Oğlu’nı bunda bizim devletimiz l getirdi, İnşâallâhu’l-‘azîz ‘asker-i zafer-peykerle varıb¹⁸¹ bir iş idelim ki, kâbil-i vâsf olmayıb evin l yağma idib¹⁸² helâk idelim,” didiler. Sultân bunu işidib hâtır-i ‘âtırî fi’l-cümle germ olub emr itti ki, ‘asker l ‘ale’t-ta‘cîl yarağa girib atlarına suvâr oldular; giceden yürüdüler, sabâh olunca düşmâna yettiler, Gözler-Oğlu’na l haber oldu ki, uş Sultân yetişdi ne dermânın varsa eyle it, didiler. İnal-Oğlunu basıb kasdı sensin l didiler. Gözler-Oğlu bunu işidib key ta‘accüb idib eyitdi ki hâzır olun, çâre¹⁸³ ne nitmek gerek, hâliyâ görünen bununla l duruşub uruşmakdan gayrı nesne görünmez; zira biz eyle tasavvur iderdik ki, bu şehri alıb ol kal‘aya girib oturaydık l şimdi taşrada bulunduk, bunlarınla cengden gayrı nesne görünmez; zirâ eğer kaçarız¹⁸⁴ ardımız sürüb¹⁸⁵ kökümüz kese- l kırarlar, hele ceng idicek ümîd var ki bunları basavuz, diyicek gördüler ki tuğlar ve ‘alemler çıkıb kös ve l nakkâre ve zurnâ ve nefîrler âvâzı ‘âleme dolıb ‘alem dibinde Sultân arslan-misâl pür-silâh l sağında ve solunda Rûm bahadırları ejderha-sıfat gelib çavuşlar¹⁸⁶ du‘â ve senâ idib “budur ol l Pâdişâh-i rûy-zemîn ki *neslen ba‘de nesl*¹⁸⁷ Pâdişâh olıb İnal-Oğlu’nı basıb Kara-Devletşâh’ın l başın kesib Kubad-Oğlu’yla, Kara-Yahya’yı kaçıran¹⁸⁸; andan iki leşker¹⁸⁹ meymene ve meyseri kalb-cenâh¹⁹⁰ ârâste l idib Sultân nazar düşmana barkıdı, gördü ki, düşman bir hazır helvadır,¹⁹¹ bî-tavakkuf sağına ve soluna l nazar idib yür(iy)in diyib işâret edince Rûm serverleri aç kurt koyuna girer gibi düşmânın kalbine at l depip saflar yarıb alaylar bozdılar; sabahdan öyleye dek ceng idib ‘âlemi düş-

181 UK: +ana

182 UK: +kendüyü

183 UK: çâr na-çâr

184 UK: kaçar savuz

185 UK: heman ardımıza düşüb

186 UK: +sağdan ve soldan

187 UK: bi neslin

188 UK: +dirlerdi

189 UK: asker

190 UK: +saflar

191 UK: heman

man gözüne teng itdiler | Gözler-Oğlu gördüki iş hadden aşib¹⁹²
 tavakkuf itmeğe mecâl kalmayıb ‘âlem harâba vardı, hemân-dem
 | kaçib bâr u bungâhın yerinde koyıb bir diyâra dahi gitdi. Sultân
 ‘askeri bu fethi dahi ganîmet | bilib yagi ‘askerinin¹⁹³ metrûkâtın
 yağma idib yiğitlü ve yingillü doyum olıb şatâret¹⁹⁴ birle ol yerden
 kalkıb göç- ll be göç¹⁹⁵ girü Tokat’a gelib ‘ayş u nûşuna meşgûl
 oldılar.¹⁹⁶

Sultân¹⁹⁷ Köpek-Oğlu’yla ceng idib sı(n)dıdır

[Rivâyettir ki¹⁹⁸] çun Sultân Gözler-Oğlu gavgâsından fâriğ
 olıb Tokat içre ‘ayş | u nûş idib otururken nâgâh bir kul gelib içerü
 girib Sultân önünde baş koyıb bir mektûb çıkarıb | Sultân’ın eline
 virdi, okıyıp¹⁹⁹ mazmûnu bu ki Köpek-Oğlu ilimize akıb şehirleri
 urub ve köyleri | yakıb evin Kaz-Âbâd’a kondurdu; maksûdı bu
 ki Sultân’ı ilden çıkarıb memleketi kendünün idib²⁰⁰ | bir bed-fi’l
 harâmî Türkmandır gelib²⁰¹ re‘âyâyâ hayli zarar²⁰² u ziyân idib
 eğer²⁰³ ‘ale’t-ta‘cîl gelib def‘ itmezseniz | il elden²⁰⁴ çıkdı²⁰⁵, dimiş-
 ler. Çun Sultân bunu işidib münfa‘il olıb²⁰⁶ be-gâyet ıstırabından
 eyitdi | ki: “Ay beğler bu dahi ne belâdır²⁰⁷”, tiz durun, yarağınız
 görüb müretteb ve mükemmel düşman yarağıyla hâzır olıb | atla-
 nın, Köpek-Oğlu’nın üstün urub gözün açdırmayıb Hudâ fırsat

192 UK: +aşdı, bir lahza dahi

193 UK: leşkerinin

194 UK: ferah

195 UK: +gidib

196 UK: +beşinci fethi bu oldı

197 UK: +Mehmed

198 UK: +

199 UK: mektub okınıb

200 UK: edinib, otura.

201 UK: +Timur Han bu vilâyeti bana virdi diyib

202 UK: idib memlekete dahi

203 UK: +‘âlî himmetinle

204 UK: elinden

205 UK: +bilmiş olasın

206 UK: +muztarib oldı

207 UK: +oğlan yaşıım içinde bunca belâlar kim ben çekdim, kimse çekmiş değildir; hele nice idelüm. Rüzgâr böyle getirdi, biz Hudâ’ya sığınalım. Memleket Hudâ’nındır. Kime dilerse ol virir, ol alur, hele

virirse başın ve hân mânın l alıb ‘askerin helâk idelim,” diyib kendü devlet ve sa’âdetle suvâr olıb Rûm merdâneleri yanınca²⁰⁸ gice ve l gündüz dimeyib yürüyüb gidib bir sabâh *Artukâbâd* içinde²⁰⁹ Köpek-Oğlu’na irdiler, gördüler ki ‘adû leşkери ferâgat[birle] l il ve gün kendünün aldı deyü âsûde olıb konmuş oturur; bundan gâfil ki

إذا جاء القضاء ضاق القضاء

²¹⁰dır, ²¹¹bunların geldiklerin görüb belinleyüb durub Sultân ‘askeri kendüsin kuşatmış gördü l gözlerin başların devşirib ata eyer salınca[ya dek] Sultân²¹² kılıc yalın idib hamle itdi; şol sâ’at l Köpek-Oğlu ‘askeri ata binemeyib başları kaygısı olıb bâr u bungâhların koyub birer atla sınub kaçdılar l Sultân hânımânların yağma itdirib ehl-i ‘asker bir vechile mugtenim oldılar ki kâbil-i vasf olmayıb²¹³ Allâh’a tevekkül l idib yine ‘azm-i Tokat idib gelib ‘ayş u nûşa meşgûl olıb ârâm itdiler.²¹⁴

²¹⁵*Mezîd nâm bir harâmî Sivas’da zâhir olıb*

Bâyezîd Paşa anı tutub Sultân’a getirdiğidir

[Şöyle rivâyet iderler ki²¹⁶] meğer bir gün Sultân Tokat’da l beğleriyle²¹⁷ vezîrleriyle oturub sohbet iderken nâgâh bir kişi içeri girdi, Şâh önünde baş koyub du’â l itdikten sonra²¹⁸ pâye-i vezîr-i a’lâya i’lâm oluna²¹⁹ ki mecmû‘-i memleketi a’dâdan halâs idib eyyâm-i devletinde l re’âyâ müreffü’l-hâl âsûde²²⁰ olıb devam-i

208 Menzel: +

209 UK: Artuk-Ovasında

210 Kaza gelince *fezâ* daralır.

211 UK: +Andan Köpek-Oğlu

212 UK: +Mehmed hemân

213 UK: değildir. Andan

214 UK: +Sultân hazretinin altıncı fethi bu oldu.

215 UK: +Hikâyet:

216 UK: +

217 UK: +ve

218 UK: +eyitdi

219 UK: olunur

220 Menzel: +

devlet-i ebed-peyvend du'âsına²²¹ iştigâl olunır²²², ammâ²²³ Mezîd nâm || bir harâmî Sivas'da Sultân Mescidi demekle ma'rûf mescidi kal'a idinib her gâh çıkar | etrafı haramîleyib²²⁴ harâb ider; gice olıcak ol mescide girib yatıb²²⁵ be-gâyet bed-fi'l harâmzâdedir; eğer Sultân anın şerrini memleket üzerinden def' itmezse çok fesâd ider, didi. Sultân bu haberi | işidicek gâyet kakıyıp dört tarafına bakıp meğer kendünün bir hâs beği vardı, ana Bâyezid Paşa dirlerdi | Sultânın makbûliydi ve hem vezîriydi; anı katına okıyıp buyurdu ki: "Tiz dur, halkınla ol Mezîd'i, eğer iyilikle | ve eğer yavuzlukla tutub muhkem bend idib katuma getir; eğer ahsen-i rızayla²²⁶ ele girib ol işden fâriğ olıb tövbe idib | bâb-i sa'âdet-meâbımda hizmet ide ana²²⁷ eyü dirlik idem; eğer temerrüd ve ta'annüd iderse başdan gider.²²⁸ | Sen dahi ana göre 'amel idib sa'y eyle ki kaçırmayıb ele getüresin, didi. Bâyezid Paşa²²⁹ bunu işidib şevk | u zevkle durub halkını cem' idib Mezîd'den yana müteveccih olıb göçdi. Mezîd Bâyezid Paşa'yı görüb²³⁰ | kaçıp kal'a-sına girib kapusın yapıb oturdu; Bâyezid²³¹ Mezîd'i evvel eyilikle da'vet idib Sultân'ın ana | merhametin 'arz idib eyü mansıb ve cihet va'ad itdi²³²; bu kelimât(ı) Mezîd işidib istima' itmeyib | itâ'at itmedi; ol kal'a idindiği²³³ mescidi hisâr idinib cenge başladı. Bâyezid Paşa çün gördi | ki bu hiç nesneyle mutî' olmaz²³⁴, suhûletle ele girmez, ²³⁵savaşa başlayıp mescidin çevresin kazmağa başladılar | âhirü'l-emr Mezîd mescidin kazıldığın görüb²³⁶ minâresine

221 UK: +peyveste

222 UK: olunırdı

223 UK: +şimdi

224 UK: etrafda haramîlik idib, memleketi

225 UK: yatur

226 UK: hüsn-i rızayla

227 UK: +ben dahi

228 UK: çıkar

229 UK: +dahi

230 UK: +Mezîd dahi Bâyezid Paşa'nın geleceğin işidib

231 Paşa dahi gelüb yetişüb,

232 UK: itdüğün dedi

233 UK: itdiği

234 UK: olmayıb

235 UK: +bunlar dahi

236 UK: göricek

çıkıp biraz²³⁷ minâreden ceng itdi, âhir savaşıla l çâre olmayıb²³⁸ minârenin çevre yanına od urub²³⁹ nâçâr olıb²⁴⁰ indî²⁴¹. Bâyezid Paşa merendi²⁴² tutub l kayd u bendle Sultân huzuruna getirdi. Sultân görüb be-gâyet şâd u hurrem oldı. Ehl-i Dîvân'ın her l biri Mezîd'i öldürmek bâbında bir dürlü nesne söyledikten²⁴³ sonra Sultân Mezîd'e²⁴⁴: “ne dersin, mecmû' halk l senin helâkin için söyleşürler.”²⁴⁵ Mezîd başın aşağı eyleyib²⁴⁶ “Devletlü Sultân'ın eli bağlu²⁴⁷ kuluyam l her ne iderse etsün”, diyicek²⁴⁸ Sultân'ın Mezîd'in²⁴⁹ yâl u bâline ve şeca'atına nazar idib merhamet idib²⁵⁰ l Mezîd'in kamu günâhın 'afv idib nice mâl ve ton ve at bağışlayıb bir ulu kimesne etdikten sonra l Sivas'ı dahi iliyle Mezîd'e viridi ki varıb yapıb anı ma'mûr ide. Mezîd çun Sultân'ın bu in'amın l görüb²⁵¹ cân u gönülden Sultân'a kul olıb anın emrine ve hükmüne mutî' ve munkâd²⁵² olıb Bâyezid Paşa'ya çok l du'âlar idib işine meşgûl oldu. Andan²⁵³ Sultân gice ve gündüz 'ayş u nûşa meşgûl olıb fârig oldı.²⁵⁴ l

237 UK: +dahi

238 UK: idemeyüb

239 UK: urdular fi'l-hâl Mezîd dahi

240 UK: +minâreden

241 UK: +andan gelib

242 UK: anı

243 UK: didiler andan

244 UK: +eyitdi, “Mezîd sen

245 UK: +didi

246 UK: +eyitdi

247 UK: +ciğeri daglu

248 UK: her ne ise itsün, dedi

249 UK: +tazarru'una ve

250 UK: kılıb

251 UK: göricek

252 UK: emrine mutî' ve hükmüne munkâd

253 UK: sonra

254 UK: +“mâ amadim be-hikâyet-i Timurlenk şakî” (Şakî Timur-leng'in hikâyesine geldik).

[*Bu hikâyet*²⁵⁵] *Timur-leng*²⁵⁶ *elçi gönderib Sultânı*²⁵⁷
kendü yanına da'vet itdiğidir

[Şöyle rivâyet iderler ki²⁵⁸] çun Sultân'ın işbu vechile sıyt²⁵⁹ | u sadâsı 'âleme dolub cihângîrlîği ve pehlivânlığı Arab ve 'Acem'e müstevli olub²⁶⁰ Timur Aydın-ili'nde kışlarken | bir Tatar gelib Timur'a eyitdi ki: "Tekevvün-i 'âlem içinde²⁶¹ Sultân Mehmed gibi pehlivân ve bahâdır yigit²⁶² yokdur; atasına | benzemez bir sarp yagidir, ²⁶³leşkerinden çok kişinin başın almışdır; bu yolda durub ele girenin[e] mecâl vormeyib helâk | ider. Eğer anın²⁶⁴ kaydın görmezsen²⁶⁵ sana dahi²⁶⁶ hayli ihtiyat vardır. İhtimâl var ki, seni ol tarafa geçirmiy²⁶⁷," dedi. Timur | çun bunu işitdi, be-gâyet munfa'îl oldu²⁶⁸ ammâ²⁶⁹ 'akl-i re'y-birle²⁷⁰ tedbîr idib bu melâleti izhâr itmeyib²⁷¹ ahsen | vechile Sultân'ı şâyed ele getirem, dedi. Çun kendüde bu fikr muhkem olub meclis içinde ²⁷²Sultân'ı medh²⁷³ idib | Sultân'a du'âlar itdi²⁷⁴ ki "ben añı be-gâyet sevib dilermen ki²⁷⁵, ol benim yanıma gelse ben añı be-gâyet | ihtirâm

255 UK: +

256 UK: +

257 UK: Sultân Mehmed'i

258 UK: +

259 Menzel: +

260 UK: +söylendi

261 UK: + ay Han, bugün 'âlem içinde

262 UK: civan

263 UK: +şimdiye dek

264 UK: +kani senin yirüne gönderdiğün beğlerin biricüğü bunun elinden halâs olub, gitmemişdir. Cümlesiyle ceng idüb, kimin helâk ve kimin mecrûh idüb ve kimi yalnız kaçır kurtulmuşdur ve eğer anın şimdiden

265 UK: yimezsen

266 UK: +bu yolda

267 UK: +hâlini şimdiden oñat fikr eyle

268 UK: +olub muztarib oldu ki bir nice gün yemedi, içmedi. Ve bu haberi kimesneye dahi dimesdi

269 UK: kendi

270 UK: +bunu

271 UK: +bu haberi taşıra bırakmıyayım şâyed ki Sultân Mehmed'i

272 UK: +dâimâ

273 UK: övüb

274 UK: iderdi

275 UK: +eğer

idib oğlum idinib murâdı neyse görem²⁷⁶; hele şimdi aña münâsib meta‘larla elçi gönderelim; eğer da‘vetimize l icâbet idib²⁷⁷ gelecek olursa memleketi²⁷⁸ aña tafvîz idib anîñ hatırıyçün atasın [dahi] salıvirem²⁷⁹ ve aña kendü kızım l virib güyegü idinem²⁸⁰,” dedi. Timur çün kendü meclisinde bu tedbîri idib gice olıcak Yıldırım Han’ı²⁸¹ kendü katına²⁸² l da‘vet idib Sultân’ın ef‘âlin ve nice ‘as-kerler sıyib bahâdırılık itdiklerin diyib ve aña hakkında²⁸³ ne l fikr itmişse, dedi. Yıldırım Han²⁸⁴ eyitdi: “Hâşâ Sultân ki bu vechile hareket ide²⁸⁵, deyü inkâr ide-gördü l mecâl bulmayıb “fermân sizindir”, dedi. Añdan Timur gilâz ve şidâdla yemîn idib Yıldırım Hân’ı inandırdı ki, eğer Sultân l gelecek olursa Timur’un aña²⁸⁶ zararı ve ziyânı yetişmeyib²⁸⁷ aña bağrına basıb kendü kızın virib güyegü idine ve Yıldırım Han’ı l yine memleketine göndere; bunun üzerine mukarrer olıb birbiriyle inanışib her biri Sultân’a ayru ayru mektûblar yazıb l Hoca Mehmed adlu Timur’un bir ulu âdemi vardı anun eline virüb eyü hil‘atlar birle Sultân’ı da‘vet itmeğe gönderdi l Hoca Mehmed, Timur’un ve Yıldırım’ın mektûbların alıb bî-kıyâs mâl ve genc birle yürüyüb²⁸⁸ günlerden bir gün Sultân hizmetine l yetişti. Sultân’a muştucular yetişib ki, atandan ve Timur’dan elçi gelür, deyü²⁸⁹ Sultân bunu işidib şâd²⁹⁰ u handân ll olıb hasekilerine emr itti ki, “tiz durun, elçiye istikbâl idin,” dedi. Beğleri karşı varıb kemâl-i i‘zâz l ve ikrâm birle elçi-yi getirib bir hoş yerde kondurub şerâ‘it-i hizmet neyse²⁹¹ yerine

276 UK: görürdüm

277 UK: kabûl idib

278 UK: memleket-i Rûm’ı

279 UK: salıvireyin

280 UK: idineyin

281 UK: +Bâyezid Han’ı habsinden çıkarıb

282 UK: yanına

283 UK: +dahi

284 UK: inkâr itdi

285 UK: +ol onbir yaşında oğlandır. Bunun gibi işler aña elinden gelmez

286 UK: +hiç bir vechile

287 UK: irişmeye

288 UK: +meğer

289 UK: andan

290 UK: hurrem ve

291 UK: +idib

geldikten sonra Sultân meclis l idib elçiyi katına okıyıp i'tibâr-i tâm birle iltiyâm idib ziyâfet itdi. Elçi dahi atasının ve Timur'un selâmların l degürüb mektupları virib maksûd ve merâm²⁹² neyse 'ale't-tafsîl i'lâm itdikten sonra Timur Hân'ın hizmetine l gitmek müşâveresin itdiler. Sultân'ın mecmû' vezîrleri ve beğleri şöyle maslahat gördüler: Sultân bir kadem Timur'dan l yana mütevec-cih olmayıp Timur bunun hakkında²⁹³ ikdâm idicek olursa yüce dağlar kenârın gözedüb l yüriyeler, tâ hattâ l Timur bu vilâyetten çıkıp gide²⁹⁴. Sultân çün beğlerinden ve vezîrlерinden bu haberi işidicek fikri bunun üzerine l musammen²⁹⁵ oldu ki, elbette Timur'un da'vetin icâbet idib²⁹⁶ Hakk Ta'âlâ ezel-i âzâlde başına ne yazıp yazılan l ne nesne idigin göre.²⁹⁷

[Hikâyet²⁹⁸] Sultân Timur'a gidib yolda Kara-Yahya'ya
buluşub ceng idib sı(n)dığıdır

[Rivâyettir ki²⁹⁹] Çün vezîrlер ve l begler Sultân'ı Timur'a gitmekden men' idemediler nâçâr³⁰⁰ Sultân'a mutî' olub yaralarının görüb ağır armağanlar ihzâr l idib elçiyle Tokat'dan çıkıp Amasya'ya geldiler; anda birkaç gün durub yiyib içdiler, andan göcüb Osmancık'a varıp l ³⁰¹yattılar, andan kalkıp Dervâz'a geldiler. Ol iklîme âvâze oldu ki, Sultân³⁰² az kişiyle Timur Beğ'e gider³⁰³, didiler. Çün l ³⁰⁴Kara-Yahya³⁰⁵ bunu işidib be-gâyet şâd u handân olub eyü fırsat buldum, diyib fi'l-hâl 'abdullâh birle l İsfendiyârla

292 UK: murad

293 UK: bunun üzerine sürüb hakkında

294 UK: +gidince(ye kadar) böyle ideler.

295 UK: +âhir kendü fikrini bunun üzerine mukarrer itdi ki

296 UK: +idüb varmak gerekdür, didi.

297 UK: + başıma ne yazdıysa görem, didi.

298 UK: +

299 UK: +

300 UK: +gördüler ki bu ne iş işlerse Hakk Ta'âlâ'ya tevekkül idib işler, pes nâçâr kendüler dahi

301 UK: +birkaç gün dahi anda

302 UK: Sultân Yıldırım Han oğlu Sultân Mehmed Çelebi'yi Timur istemiş, Timur güyegü idinüb memleketi aña virse gerek deyü Sultân Çelebi dahi

303 UK: +gide-yürür

304 UK: +andan İsfendiyar'un yiğeni

305 UK: +Sultân anı evvel defî'ade simuşdı

‘askerin³⁰⁶ cem’ idib ‘ale’l-gafle Sultân’ın üzerine geldi. Sultân çün Kara-Yahya’yı görüb l tebessüm idib eyitdi ki, bu devleti sınımış³⁰⁷ kişi yine üstümüze³⁰⁸ geldi, bunun hûd ‘âr u gayreti yoğımış l bunun hakkından gelmek gerek diyib yanında olan halkına, “ko-maṇ” diyince mecmû³⁰⁹ kılıc yalın idib Kara-Yahya’nın l üzerine at depip hamle itdiler. Bir sâ’at içinde Kara-Yahya’nın hayli adamların helâk idib Kara-Yahya sınıf kaçdı.³¹⁰ l Sultân yine ol-aradan göçüb gelib Murtaḍ-âbâd³¹¹ içre kondu. Meğer anda Tatar Beğlerinden Ali Beğ adlu l bir kimesne vardı ki ana Savcı-oğlu dahi dirlerdi. Bir kan-idici yavuz³¹² kişiydi, Sultân’ın anda geldiğin l işidicek çerisin cem’ idib kendünün bir fesâd başı ahî Mustafa adlu âdemisin elçi sûretinde câsûsluğa l gönderdi ki Sultân’ın çerisinin³¹³ azlığın ve çokluğun görüb³¹⁴ bir iş ide. Elçi gelib Sultân’ın ahvâlin bilib varıb aña ll haber virince Sultân bunun hîlesine muttalî³¹⁵ olıb heman-sâ’at elçinin ardın sürüb l bin mikdârı yiğidle Ali Beğ’in üstün uralım deyü yürüyünce gördüler ki, Ali Beğ Sultân’ın mehâbetin işidib l mukâvemete ikdâm idemeyib hemân ol-dem kaçmış. Sultân dahi yetişib mezbûr Ali Beğ’i kaçmış görüb ardın l sürüb kovarak Selâsil kal’asına düşürdüler. Sultân bu hâli görüb gönlüne hayli nesne gelib biraz mütefekkir olıb³¹⁵ l Timur’a gitmekden kendüsini³¹⁶ men’ itdi. Ol-aradan göçüb fırsat gözedüb yola müteveccih oldular ve doğru yola l girmeyib dağ tarafın tutular.

306 UK: İsfendiyâr’ın leşkerin

307 UK: sınımış

308 UK: üzerine mi geldi yoğmuş

309 UK: cümle

310 UK: Sekizinci fethi bu oldu

311 Murted-Ovası

312 UK: bî-dîn

313 UK: leşkerinin

314 UK: +ana göre

315 UK: oturdu ve

316

*Sultân [Mehmed³¹⁷] dağlara gidib
elçiyle hocasını Timur'a gönderdiği'dir*

[Rivâyetdir ki³¹⁸] çün | Sultân ol-yerden kalkıb dağ tarafına müteveccih olıb gelib bir dağ içine yetişib kondu ve Timur elçisin katına okıyıp sohbete meşgûl oldılar. Sultân esnâ-yi sohbette bu mâcerâyı hikâyet idib | eyitdi: “Görürmüz ki, Timur’a³¹⁹ giderken bize ne vechile ukbeler³²⁰ gelib eğer Timur Hân katına dek varacak olursam hikâyet | nidiği ma’lûmdur. Hâsıl-i kelâm, ihtiyâtım gâlib olıb³²¹ kerem ve lûtf ile benim vâkı’amı Timur’a hikâyet³²² | idib bu Tatar baña bu vechile iş idib yolda gelirken Kara-Yahya’yla ve bununla olan vâkı’âtı ‘arz idib | babama dahi³²³ selâm eyle, işte³²⁴ seninle âdem koşub³²⁵ i’tizâr ideyin, diyib kendünün bir ‘âkil ve fâzıl ve kâmil³²⁶ | Sofu-Bâyezid adlu hocası vardı, mektûb yazıb içinde Timur’a ve babasına du’âlar idib ihtiyât idib | varmadığına bî-hadd ‘özürler dileyib³²⁷ kaziyye nice³²⁸ oldığın beyân idib elçiyle bile koşub gönderdi. Bunlar Timur’dan yaña | revâne olıb kendüler³²⁹ yüce yüce dağlar tarafın tutub gitti; bu yana Sultân’ın hocası ve Hoca Mehemed Timur’a | gelib³³⁰ haber yetişti ki, Sultân kendü gelmeyib anda varan elçi Hoca Mehemed’e kendü hocasını koşmuş bile | geldi diyib bunlar dahi gelib Timur önünde şol ki şerâ’it-i âdâbdır, yerine getirdikden sonra Sultân’ın mektûbun | Timur’un eline sundular. Mâbeyinde su’âl ve cevâb³³¹ her ne vâkı’ olmuş ise tamâm ‘arz idib Timur Sultân’ın | mektûbuna gayette

317 UK: +

318 UK: +

319 UK: Timur Han’a

320 UK: akabler

321 UK: +oldı, imdi

322 UK: Timur Han’a ‘arz idib

323 UK: +benden

324 UK: hem

325 UK: Timur’a

326 UK: ‘âkil, ‘âlim, ‘âmil, fâzıl, dâna

327 UK: idib

328 UK: +vaki’

329 UK: +gittiler Sultân dahi

330 UK: +yakın gelicek

331 Menzel: +

ta'zîmât ve tekrîmat idib³³² ve³³³ atası merhûm Yıldırım Hünkâr dâr-i fenâdan dâr-i bakâyâ l rihlet etdi, kendüler sağ ve selâmet olsun, didi. Yıldırım Hân'a bu vakı'a Hicret'in sekiz yüz bişinci l yılındaydı; Sultân'ın hocası Sofu Bâyezîd'i Timur gerü gitmeğe ko- mayıb kendü katında alıkoyıcak Sultân'a mektûb ll birle atasının mevti haberin i'lâm itdi,³³⁴ işidib hayli cazâ' u fazâ' idib bir nice gün yas tuttu. Andan l beğleri cem' olıb nasihat³³⁵ idib yas tonun çıkarıb yine devlet ve sa'âdet birle hil'ât-i şâhâne giyib ata suvâr l oldular. Dâyim dağlar başında seyr idib atasının firâkında hasret- lik çekib gözlerinden kan ve yaş döküb ağlardı l ; tâ şol hadde ki, Timur temâmet Germiyan ve Saruhan ve Aydın³³⁶ memleketlerin urub gâret idib oğlanların l ve kızların irilerin³³⁷ esîr idib kiçilerin kılıcdan geçirib Yıldırım Hân'ı Akşehir'de koyıb Germiyan-Oğlu l Ya'kub Beğ'e ısmarladı ki eğer Mehemed bunda gelib atasın ve karındaşın taleb idicek olursa Yıldırım'ı ve oğlu Mûsâ l Çele- bi'yi viresin, zîrâ Yıldırım eyle vasiyyet itmişdir, diyib 'askeriyle³³⁸ kalkıb Tatar'a çıkıb Tatar'ı dahi gâret l idib³³⁹ andan sonra karâr itmeyib yine vilâyetine 'azm itdi.

Timur³⁴⁰ Erzincan tarafından kendü memleketine gitmiştir

[Rivâyettir ki³⁴¹] çun Timur Han³⁴² kalkıb Erzincan'a yetiş- di, Sultân ol-demde Aruş adlu bir yerdeydi l Emîr Ya'kûb anda Sultân'a yetişib 'azâ' idib elin öpdü, biraz merhûm Hünkâr çun ağlaşdılar l andan beğler ve vezîrler eyitdiler ki bu yer duracak yer değildir, mabâdâ bizi bunda incideler³⁴³ diyib yüce dağa çıkalım,

332 UK: +eyü 'izzet itdi

333 UK: +elçiye eyitdi

334 UK: +Sultân

335 UK: pend

336 Menzel: +

337 UK: +kendü

338 UK: leşkeriyle

339 UK: +bütün Karaman vilâyetin dahi yağma idib yakub yıkıb

340 UK: +leng

341 UK: +

342 UK: +Karaman vilâyetinden

343 Menzel: isteyeler

İ gidelim diyib ol-aradan gitdiler, gelib Mudurnu'ya inib Sultân anda birkaç gün tevakkuf idib il ve şehir gelib Sultân'a İ du'â itdiler; Sultân bunları hoş görüb gönlü küşâde olıb ferah oldı. Andan Sultân kalkıb Bursa'ya yöneldi İ Emîr Yak'ûb önünce pehlivân olıb ser-leşkerdi, yolca giderken Ermeni-Derbendi'ne yetişib haber oldı ki İ karındaşın İsâ Beğ şimdi gelib yolun derbend ağzını bağladılar, didiler. Çün Sultân bunu işitdi İ “Tomânic-Beli'nin yolu eyüdir”, deyü ol tarafa müteveccih oldılar. Yine gördüler ki önlerin İsâ Beğ ‘askeri bağlamış İ Allâh Allâh diyib görmeze urub oğradılar. Anlar dahi bunları ³⁴⁴görüb mukâbele itmeğe ikdâm itmedikleri İ eelden mukayyed olmadılar; bunlar geçdiler³⁴⁵; Sultân Emîr Ya'kûb'a eyitdi ki: “şimden-gerü bizi dayınadeğın ilet İ biz anda varmayınca beğlik ele girmez, diyib yürütüb Ya'kûb Beğ'in dayısı İnebeğ Subaşı'ya yetişdiler. Ol-zamanda Eynebeğ Subaşı Balıkesir'de subaşıydı, çün Eynebeğ Subaşı³⁴⁶ Sultân geldiğın işitdi, andan istikbâl idib atı İ ayağına harîrler döşeyib ‘izzetle alıb şehre ilidib anda bir kaç gün yiyib içib “bunda oturmağla olmaz”, diyib İİ kalkıb ‘asker cem' idib Ulubad'a gelib anda kondular. Ol taraftan İsâ Beğ, Sultân'ın geldiğın işidib İ ‘askerin cem' idib gelib Ulubad'ın Bursa'dan tarafın tutub konu.

Sultân³⁴⁷ İsâ Beg'le Ulubad kenârında ceng idib sı(n)dığdır

[Şöyle rivâyet iderler ki³⁴⁸] Çün Sultân³⁴⁹, karındaşı İsâ Beğ'in ‘askerle gelib Ulubad kenârında konıb ceng içün İ ikdâm-i tâm itdiğın göricek vezîrleriyle ve beğleriyle meşveret idib “ne kılmak gerekdir ve ne tarikle ceng itmek gerekdir”, diycek İ Eynebeğ Subaşı cengi tecvîz itmeyib³⁵⁰ şöyle maslahat gördü ki, birbiriyle ceng itmeyib bunun üzerine musâlaha oluna İ ki Bursa'yla andan aňarusu Sultân'ın olıb ve aşāğası ki Aydın ve Saruhan ve Germi-

344 UK: +bunların bu sûretle geldiklerini

345 UK: +gittiler, andan

346 Menzel: +

347 UK: +Mehmed Han

348 UK: +

349 UK: +Mehmed

350 UK: görmeyib

yan ve Karesi l dir, Karaman-ili birle İsâ Beğ'in ola; bunun üzeri-
ne mukarrer idib İsâ Beğ'e mektûb yazıb elçi gönderdiler. Çun l
elçi varıb nâmeyi İsâ Beğ eline virdi,³⁵¹ elçi elinden alıb mektûbu
okıyıp mazmûnun bilib cevâb l virdi ki, “şimdi ben ulu karında-
şım, taht benim elimdedir; ol henüz bir genc oğlandır beğlik anın
nesine l gerekdir. Uş, hâzır olsun ki anı memleketten nice ihrâc
etsem gerekdir³⁵²”, dedi. Çun elçi, İsâ Beğ'den bu l cevâbı işidib
gelib Sultân'a haber virdi, Sultân dönüb Eynebeğ Subaşı'ya eyitdi
ki: “bununla lâ-cerem ceng l itmek gerekdir, hele yaramazlık biz-
den olmayıb” diyib kendüyle bile gelen Rûm serverlerine istimâlet
idib: “ha l merdânelerim, göreyin sizi ne vechile hareketler, şe-
ca'atler³⁵³ gösteresiz, diyib istimâlet virdi. Bu taraftan l dahi iki
'asker³⁵⁴ cûş [u] hurûşa gelib birbirine mukâbil olub kitâl içün saf-
lar ârâste idib meydan erenleri l ilerü yürüyüb devlet kangı tarafa
müteveccih ola dirken Sultân elin kılıca urub kılıcı yalın idib atın
l meydâna depip anı görüb Rûm erenleri bir yerden³⁵⁵ depip, çun
şîr-i garrân [gibi³⁵⁶] hasımların gözidib l kendülerin düşman kal-
bine urub saflar yarıb nice bahâdırlar³⁵⁷ yıkıb niceleri bî-cân idib
başlar l kesib kanlar döktüler; sabahdan öyleye değin bir ceng-i
Sultânî³⁵⁸ idib iki 'asker dahi birbirinden yüz l çevirmeyib³⁵⁹ durur-
ken devlet-i yezdânî ve 'inayet-i rabbânî Sultân³⁶⁰ 'askerine karîn
olub İsâ Beğ l 'askeri³⁶¹ mukâvemet idemeyib sûret-i firâr³⁶² ihtiyâr
idib münhezim oldular.³⁶³ İsâ Beğ dahi gördü l ki fesâd vardığınca
artdı, iş hadden geçib durmağa mecâli kalmayıb gayret idib ceng
iderken l kazâ-yi âsumânî ceng içinde Eyne Beğ Subaşı'ya tuş olub

351 UK: +İsâ Beğ dahi mektûbu

352 UK: +göresiz

353 UK: şeca'atler ve pehlivanlıklar gösterirsiz

354 UK: andan iki taraftan iki leşker

355 UK: +at

356 UK: +

357 UK: bahadır eri

358 UK: bir ceng-i 'azim ve neberd-i Sultânî

359 UK: birbiriyle ceng itmeğe taksîrat itmediler andan

360 UK: +Mehmed

361 UK: leşkeri

362 UK: hezîmet

363 UK: sındılar

kılıcla çalib şehîd³⁶⁴ itdi. Andan l İsâ Beğ kaçib deniz kenârın tutub selâmet yüzünden denize yetişib gemiye girib İstanbul'a geçdi. Tekfûr l hizmetine yetişti. Sultân 'askeri³⁶⁵ dahi Timurtaş'ı yetib tutub Sultân'a getirdiler; Sultân be-gâyet l kakıdığından buyurdu ki başın kesib gövdesin bir ağaca asdılar³⁶⁶. Andan başın Emîr Süleymân'a mektûb yazıb l İsâ Beğ'i sıyıp 'askerin kırdığın i'lâm idib nişân olmağışün başıyla gönderdi. Çün İsâ Beğ l kaçib Sultân 'askeri ardınca kovmak taleb idicek Sultân icâzet vormeyib hemân mâl l ve esbâbların yağma ittirib 'askeri³⁶⁷ bir vechile ganîmet tahsîl idib mugtenim oldular ki kâbil-i vafî değıl.³⁶⁸

*Sultân³⁶⁹ devlet ve sa'âdetle Bursa'ya gelib tahta çıkıb
Germiyan-Oğlu Ya'kûb Beğ'den atasın ve
karındaşın taleb itdiğiidir*

[Şöyle rivâyet olunur ki³⁷⁰] çün İsâ Beğ kaçib³⁷¹ İstanbul'a girib Sultân 'adûdan halâs olıb memleket l kendüye kaldığın bilicek Hakk Ta'âlâ'ya hamd-i bî-nihâye idib şetâret birle ol-aradan göçüb Bursa'ya geldi. l Bursa halkının 'ulemâsı ve fudalâsı ve sâyir halkı karşı gelib i'zâz ve ta'zîm ve tekrîm ve tefhîm birle³⁷² Sultân'ı alıb l gelib bir mübârek vakitte Sultân'ı atası tahtına geçirdiler. Anda birkaç gün eğlenib 'ayş u nûş idib halka hayli l in'âmlar ve ihsânlar idib mecmû' 'âlemi hulk-i cemîlesiyle³⁷³ kendüye kul idib andan kalkıb İznik üzerine l düşüb İznik'i mecâl vormeyib feth itdi. Andan Yenişehir'e gelib birkaç gün anda tevakkuf idib Karesi ve Saruhan l ve Aydın vilâyeti halkı ve sipahileri gelib taht ve

364 UK: helâk

365 UK: leşkeri

366 UK: asa-kodılar

367 UK: 'asker-i Sultân

368 UK: +dokuzuncu fethi bu oldu

369 UK: +Mehmed

370 UK: +

371 UK: +gemiyle

372 UK: i 'zâz ve ikrâm birle

373 UK: hâmidisiyle

devlet³⁷⁴ müstedâm olsun diyib mecmû³⁷⁵ can u gönülle l hizmete durdular, andan Sultân buyurdu ki Germiyan-Oğlu Ya'kûb Beğ'e mektûb yazıb adam viribdi ki l atası Yıldırım Han'ın tabutın karındaşı Mûsâ Çelebi birle göndere, mektûb Ya'kûb Beğ'e yetişib mazmun-i l şerîfi mûcibiyle 'amel idib Yıldırım Han'ın tâbutın tamam ta'zîm ve ikrâm³⁷⁶ birle oğlu Mûsâ Çelebi'yle bu taraftan l varan adamlara yarar adamlar koşub gönderdi, alıb gelib Bursa'da olan mevzi-i şerîfde defn itdiler; yedi l gün üzerine hatme okıdıp aşlar pişirib merhûmun ruhiyçün ihsânlar idib sâdât ve fukarâyı l ganî itdi ve 'imâreti mesâlihiyçün mülk vakf köyler³⁷⁷ idib ol maslahatı dahi itmâm idib andan kalkıb l tamâm memleketi³⁷⁸ dolaşib her nereye vardıysa gelib mutâba'at itdiler, seyr iderek yine Tokat'a çıkıb l bir yaz anda yazlayıb andan göçüb Niksar'a vardılar, her ne ki il gün varsa gelib itâ'at ettiler. Sultân l dahi Allah'a hamd edib, "memleket bâbında hiç teşvişim kalmadı", deyib vezîriyle ve beğleriyle ve musâhibleriyle l 'ayş u 'işrete meşgûl olıb zevk u temâşâyâ mukayyed oldı.

[Hikâyet³⁷⁹] *Emîr Süleymân kendü beğleriyle danışıb
Sultân'a³⁸⁰ kasd itdiğidir*

[Rivâyettir ki³⁸¹] çun Sultân 'ayş u 'işrete meşgûl olıb her taraf muti' ve munkâd olıb l hiç bir tarafda 'adû kalmayıb fârîğu'l-bâl olıb kendü hâlindeyken Emîr Sultân³⁸² Çelebi Rum-ili'ni l tamâm zabt idib Edirne'yi taht edinmişti, çun bunu işitdi ki, Sultân³⁸³ İsâ Beğ'i ilden çıkarıb l İstanbul'a bırakdı ve şimdiki hâlde Anadolu'yu ve Rûm'u tamâm zabt idib kendünün idindi, bu husûs Emîr

374 UK: +kutlu ve

375 UK: cemî'i

376 UK: tekrîm

377 UK: mülkler ve köyler vakfidib

378 UK: vilâyeti

379 UK: +

380 UK: +üzerine

381 UK: +

382 UK: Süleymân

383 UK: karındaşı

Süleymân'a l be-gâyet güc gelib beğlerine eyitdi ki,³⁸⁴ hâtırım şöyle diler ki Anadolu tarafına geçib ol vilâyeti dahi zabt idem l zirâ Mehemmed karındaşımız İsmâ'ya eyü itmeyib anı memleketten çıkarıb reddidib kendü Anadolu memleketin l tamâm zabt idib atamın tahtına geçdi; henüz bir tıfl oğlandır, tahta kaçan lâyıkdır. İmdi hâtırım şöyle ister ki l Anadolu tarafına geçib tahtı elinden alam; eğer mukâbil olmak isterse³⁸⁵ mukâbele idib aña görmediği işler idem l vezîrleri ve beğleri eyitdiler ki, ay şâh eyü dirsiz, ammâ emir Allâh'ındır,³⁸⁶ eğerçi ol kişi yaşda kiçidir, devlette l ulu gibidir, her kişi ki anunla mukâbil oldu, âhirülemr münhezim olub sındı ve³⁸⁷ Timur Beğ'i ne vechile aldayıb kendüyi l ele virmedi. Pes anın tedbîri budur ki, İstanbul Tekfuru'na mektûb yazıb elçi gönderevüz ki İsmâ Beğ karındaşınızı l bize vire, anı Sultân tarafına havâle idib³⁸⁸ ola ki biri gidib biri kala. Pes, düşman bir kalıcak iş âsândır l anı ilden sürüb il ve gün bizim olur, yâhûd ba'zı ili virib pâdişâhlık bizim olur, didiler. Emîr Süleymân l bunu maslahat görüb İstanbul Tekfuru'na *biti* yazıb adam viribidiler ki, İsmâ Beğ'i bunda göndere. Tekfura *biti*³⁸⁹ mazmûnun bilib l Emîr Süleymân'dan ba'zı nesne üzerine muhakkak³⁹⁰ idib mu'âhede olunub İsmâ Beğ'i viridi. İsmâ Beğ dahi elçiyle l gelib heman tevakkuf itmeyib Gelibolu'dan geçib temâmet Karesi vilâyetin aldı, andan her ne yere teveccüh itdi³⁹¹, il vilâyet l mecmû'ı itâ'at idib³⁹² şöyle didiler ki, evvel karındaşın Sultân³⁹³ birle bir taraf olun³⁹⁴, andan devlet her kangınız ise ll biz kamûmuz cân u bâşımız yolunda, komuşuz didiler.³⁹⁵ İsmâ Beğ bu

384 UK: +benim

385 UK: +ben dahi

386 UK: +Mülk Hakkındır, her kime dilerse ol verir" dediler ve dahi eyitdiler ki, "Ey-Şâh

387 UK: görmediniz mi Timur gibi Han'ı

388 UK: edevüz

389 UK: mektubun

390 UK: mukarrer

391 UK: itdiyse

392 UK: itmeyib eyitdiler:

393 UK: +Mehmed

394 UK: bir yaña ol

395 UK: +Şimdi vilâyet gezmeden ne fayda olur. Ol vakit cemi' memleket senin olur" dediler.

sözü ³⁹⁶beğenib ³⁹⁷yürüdü, il üzerine l seyrederek Beğpazarı'na yetiştî. Anda kış yarağın fikr idib oturdu. Andan karındaşı Sultân'a elçi gönderib l mektup yazdı ki: "Birâder-i 'azîzim, serverim, mahdûmum, ma'lûm ola ki şükür ki tapuñı Sultân gördüm; uş il-gü-nüne l hemân³⁹⁸ irdim, didi. Mektûb Sultân'a vusûl bulub okınacak mazmûnun ma'lûm idinib andan cevâb yazıb l dürlü dürlü navâziş gösterib "merhabâ ve hayr makdem, hôş geldin kendü memleketine geldin, ne minnetin vardır", deyü elçiye l hil'atlıyib envâ'-i tuhfeler gönderib ve hem ol kışın yarağın³⁹⁹ buyurdu. Çün İsa Beğ, kışı Beğpazarı'nda l kışlayıb bahâr olıcak Seferihisar'a⁴⁰⁰ vardı; andan etrâfı seyrederek Karaman'a varıb bir kaç def'a l Karamanluyla ceng itdi. Âhirü'l-emr Karaman'da bir havâle yapıb gitdi. İl ve günü tavâf iderek gelib Bursa'ya indi, l her yere ki vardı Sultân'ın⁴⁰¹ nâmesin gösterib ile⁴⁰² duhûl iderdi. Bursa'da dahi ancılayın nâme çıkarıb l gösterdi ki hâliyâ ben kardaşımla bir olıb anuñla musâlaha itdim, uş nişânı diyib hisâra girmek istedi l Bursa halkı bunu kabûl itmeyib şehir halkı dahi mecmu' kaçıb kal'aya girib kapusun yaptılar. İsa Beğ taşra l kaldı; bin dürlü müdârâ idib şehir halkı itâ'at itmedi. ⁴⁰³Âhirü'l-emr kakıyıp şehre od urub l şehri ucdan uca yakıb kara-yer itdi. Bu tarafda Sultân'a haber oldu ki, karındaşın İsa Beğ yine ile l güne girib kendüye mutî' olanı hôş, mutî' olmayanın yakıb yıkıb emvâl-i müslimîni gâret itmeğe l başladı.⁴⁰⁴ Sultân çün bu haberi işidicek yanında olan vezîrlerine ve beğlerine meşveret idib⁴⁰⁵ yanında olan l Rûm serverleriyle fi'l-hâl ata binib Tokat'tan Bursa'ya on günde inib Bursa kurbında bir yerde konub l mütemekkin oldu.

396 UK: be-gâyet

397 UK: +hemen ol aradan

398 UK: ilûne gününe mihmân

399 UK: +dahi

400 UK: Sivrihisar'a

401 UK: ol kendüye gönderdiği

402 UK: anıñla duhûl idib yürürdi

403 UK: +İsa Beğ dahi

404 UK: +didiler

405 UK: +yarak görüb hemen

Sultân⁴⁰⁶ Bursa'ya gelib İsa Beğ'le bir def'a dahi ceng itdiğidir

[Şöyle rivâyet iderler ki⁴⁰⁷] çun Sultân Bursa l kurbuna geldi, İsa Beğ'e haber oldu ki uş Sultân geldi, deyü; çun İsa Beğ bu haberi işitdi; ⁴⁰⁸müteellim olıb l beğlerine “nice itmek gerekdir”, deyü meşveret idüb⁴⁰⁹ olacak oldu, ⁴¹⁰diyib on bin mikdârı atlu cem' idib l ceng itmeğe yürüdüler. Sultân'ın dahi yanında hemân üç bin mikdârı Rum serverleri vardı,⁴¹¹ ‘acele idib l İsa Beğ'i bir def'a basmağın iltifât itmeyib ‘asker cem' itmeyib تنها gelmişdi⁴¹² çun Sultân, İsa beğın ll ‘askerin⁴¹³ gördi; ⁴¹⁴hiç vechile ihtiyât itmeyib Allâh'a tevekkül idib yanında olan Rûm serverleriyle l müretteb ve mükemmel İsa Beğ'in üzerine yürüyüb ceng itmeğe⁴¹⁵ İsa Beğ'in dahi bu taraftan yürüyib iki l ‘asker⁴¹⁶ birbirine buluşub dokuşub sabahdan öyleye-dek bir ceng-i⁴¹⁷ Sultânî oldu.⁴¹⁸ Âhirü'l-emr Hakk Celle l ve ‘alâ Sultân'a fırsat virib⁴¹⁹ İsa Beğ ‘âr u nâmû-sı terk idib biş-on atlu birle kaçıb Bedenos l -Beli'nden Gürli'ye yetdi, gördü, il kendüye üşüb dutarlar,⁴²⁰ ol-yerde dahi tevakkuf itmeyib dağdan l dağa düşüb giderek İsfendiyâr memleketine, Kastamoni'ye vardı⁴²¹. İsfendiyâr'a İsa Beğ geldi l deyü haber vi-ricik fi'l-hâl atına suvâr olıb istikbâl idib ‘izzet ü ta'zîm birle alıb gelib l şehre getirib kondurdu ve envâ'-i ikrâm ve ziyâfetler idib karşusına el bağlayıb durdu. l Zîrâ ki İsfendiyâr, İsa Beğ'in atası-

406 UK: +Mehmed

407 UK: +

408 UK: +Sultân'la mukâbele edemeyeceğini bilib gayette

409 UK: +beğler eyitdiler, dahi

410 UK: +Şimden geri heman buluşmaktan gayri çare yoktur” dediler. Andan İsa Beğ, katına

411 UK: zirâ Tokar'tan ‘aceleyle gitmişdi ve hem

412 UK: ‘asker cem' olmadın şöyle tenhâ gelmişdi

413 UK: leşkerin görüb yine

414 UK: +yine

415 UK: +başladı

416 UK: leşker

417 UK: ‘azîm-i

418 UK: ki demek olmaz

419 UK: İsa beği sıdı ve çerisini dahi Rûm serverleri “Bursa'yı yakub harâb iden siz misiniz” deyü bir mertebede kırdılar ki vâsf itmek olmaz andan

420 UK: +mabâdâ tutalar deyü vehm edib

421 UK: varıb yakın gelicek

na⁴²² hayli hizmet idib⁴²³ aralıkda olan hukuk-i sâbıkayı gözedüb | tamâm ri'âyet itdi. Bu cânibden Sultân, İsâ Beğ kaçıcak⁴²⁴ envâ'-i ferah ve şetâret birle kalkıb | Bursa'ya geldi. Bursa'nın yandığın görüb hayli müteallim olıb⁴²⁵ şehir halkına hayli in'âmlar idib | şehri gerü yapmağa emr idib anda⁴²⁶ 'ayş u 'işrete meşgûl olıb bir kaç gün anda kaldı.⁴²⁷ |

*İsâ Beğ İsfendiyâr mu'âvenetiyle üçüncü def'a
Sultân⁴²⁸'la ceng idib sındığıdır*

[Rivâyettir ki⁴²⁹] çün İsâ | Beğ Sultân'dan kaçıp ⁴³⁰İsfendiyâr'a varmışdı, İsfendiyâr bunu hayli hoşca tutub kemâl-i | ta'zîm⁴³¹ ve tekrîm birle ziyâfet birle oturub 'ayş u nûş iderken⁴³² bir gün İsâ Beğ esnâ-yi sohbetle | İsfendiyâr'a didi ki: "ay karındaş lutf u ke-rem idib bir def'a baña yoldaşlık idib şol oğlanla | bir ceng idib anın gözüne 'âlemi teng itmeğe ikdâm olunaydı⁴³³ şimdi ol gâ-fildir, biz bu taraftan yürüyüb | evvel Ankara üzerine düşüb anı muhâsara idelim; şol ki mutî' ola i'tibâr idib mutî' olmayanın | başını kesib hânümânın yağma⁴³⁴ idelim," didi. İsfendiyâr İsâ Beğ'in ziyâde tazarru'undan ve ibtihâlinden | tarahhum idib "nola sen di-diğin idib sana elimizden geldikce mu'âvenet idelim; zîrâ atanın⁴³⁵ kemîne kuluyun" | diyib iktidârı olduğu⁴³⁶ 'askeri cem' idib Selâsil kal'asından yaña müteveccih olıb yürüdüler. Bu taraftan Sultân II

422 UK: +pederi Yıldırım Han'a kim

423 UK: itmişdi, ol sebebden

424 UK: +sınıb kaçıcak

425 UK: +ekâbir-i şehre gazab idib eyitdi: "niçin ben gelince(ye kadar) düşmanla mudârâ itmeyib benim şehrimi harâb itdirdiniz," didi. Vüzerâ yine islâh idib şehir halkının fukarâsına hayli in'âmat idib

426 UK: +kendü yine

427 UK: +dokuzuncu fethi bu oldu

428 UK: +Mehmed Han

429 UK: +

430 UK: +Kastamoni Beği

431 UK: +ve tekrim

432 UK: meşgulken

433 UK: +be-gâyet lütuftu. Zira

434 UK: +edib, râlân

435 UK: pederinin

436 UK: +kadar Kastamoni ve Bakır-Küresi ve Tosya ve Kangırı ve Kal'acık ve Canık

bu kazıyyeden fariğ olıb sohbe meşgûlken nâgâh haber geldi ki, “Ay Şâh-i ‘âlem, bilmiş olasın l ki karındaşın İsâ Beğ İsfendiyâr birle çeri çekib uş Ankara’ya⁴³⁷ yetiştı, didiler. Sultân bu haberi l işidicek⁴³⁸ yanında hazır olan üç bin mikdârı ‘askerin müretteb ve mükemmel idib hemân tevakkuf l itmeyib atlanıb düşmandan yaña yürüyüb hücûm idicek yine haber geldi ki uş İsâ Beğ çeriyle Kerade’ye (Gerede) geldi, l didiler. Bunlar sür‘at⁴³⁹-i tâm birle yürüyüb on gün deyince Kerade’ye yetib ol yerde kondular ol l tarafda İsâ Beğ’e haber vardı ki Sultân uş erişdi⁴⁴⁰, eğer gün dahi yürünürse Kerade’de buluşulur l didiler.⁴⁴¹ İsfendiyâr didi kim: “nitmek gerek⁴⁴² çun geldiler, anlarınlâ⁴⁴³ ceng itmekden gayrı çâre⁴⁴⁴ yokdır.⁴⁴⁵ Pes vezîrler l ve beğler bir araya gelib meşveret itdiler. İsâ Beğ bunlara eyitdi ki: “Bu bâbda bir fikir olsun⁴⁴⁶ maslahat nedir nitmek l gerek ve bu derdin devâsı nedir,⁴⁴⁷ ne kılmak gerek” diyicek bunlara dahi her birisi bir söz söyleyib eyitdiler ki, devletinizde l yarın olıcak onların kaydın yiyelim ve kimi eyitdi ki, anlar bunda gelmediler,⁴⁴⁸ bu söz sahîh değildir⁴⁴⁹. Bunun emsâli l her kişi kendü bildiğın diyib biraz⁴⁵⁰ karavul gönderdiler; birazdan sonra karavulları kaçıb gelib haber virdi ki Sultân l uş geldi, deyü. Çun hakikat-i hâl anlardan ma‘lûm idinib⁴⁵¹ cenge hazır olunca Sultân bu taraftan l dahi⁴⁵² tabl u nakkâre çalıb ‘âlemlerin çözüb nefir ve surnâ âvâzı ‘âleme dolub Rûm serverleriyle l yetişib anlara

437 UK: Engüri’ye

438 UK: +hemân fevrî

439 UK: saat-i tâm

440 UK: uş Sultân irmişdi

441 UK: +andan

442 UK: +bizim didiğimiz olmadı ammâ

443 UK: buluşub

444 UK: .ve dermân

445 UK: +didi

446 UK: bir eyü fikir olınıb

447 UK: ne vechile olur

448 UK: gelmeğe ne cânları var, geldi didikleri

449 UK: +yalandır, didiler

450 UK: er seçib

451 UK: +bunlar dahi

452 UK: +hemân

mukâbil kondı. İsfendiyâr bunu görüb⁴⁵³ erlik ve bahâdırlığsa⁴⁵⁴ ancak ola diyib⁴⁵⁵ | tahsîn itdi. Ol gice iki ‘asker⁴⁵⁶ birbirine tınmayıb sabâh olunca[ya kadar] yattılar; sabâh olıb iki tarafdā | ceng-i harbî çalınıb alaylar bağlanıb bahâdırlar ve mübârizler meydâna girib cevelân idib biri birine nîzeler sunuşub ceng iderken Sultân bu meydânı görüb cûş u hurûş idib Rûm serverleriyle ve mübârizleriyle | bir yerden hamle idib tekbîr idib⁴⁵⁷ bir ceng-i Sultânî idib⁴⁵⁸ âhirü’l-emr feth-i Sultânî karîn olıb Sultân’ın | İsfendiyâr ‘askeri⁴⁵⁹ sınıb münhezim olıb târumâr olıb⁴⁶⁰ kaçıb dağıldılar. İsfendiyâr İsâ Beğ birle⁴⁶¹ bişer altışar | atlarıyla kaçıb Kastamoni’ye yetiştirler ve İsfendiyâr ‘askerinden bî-hadd kimsenin başı kesilib mâlî | ve esbâbı gâret olınıb Sultân ‘askeri bir vechile ganîmet⁴⁶² tahsîl idib mugtenim oldılar ki kâbil-i || vasf değıl. Andan Sultân ol-aradan feth u zaferle şâd u handân olıb devletle | yine Bursa’ya gelib birkaç gün anda ‘ayş u işrete meşgûl olıb andan kalkıb yine Tokat’a | çıkdı. Tokat’da ‘ayş u nûş iderken Karaman-Oğlu kadıaskerin⁴⁶³ gönderib ve Dulkâdir | -Oğlu cânibinden dahi elçiler gelib aralarında ülfet ve muhabbet ve iltiyâm⁴⁶⁴ ortadan ‘adâvet götürülüb | barışıklık etdiler. Ol hînlerde Dulkâdir-Oğlu’nın kızı-na dahi yavuk olıb tuhfe ve | armağanlar gönderib nişân kodı.⁴⁶⁵

İsâ Beğ İzmir-Oğlu’na varıb andan isti’ânet taleb idüb Sultân ile dördüncü def’a ceng idib münhezim olub nâ-bedîd olduğıdır

Rivâyet olunur ki çun | İsâ Beğ Sultân cenginden kaçıb Kastamoni’ye varıb anda durıb Sultân refâhiyet ve ferâgat | birle To-

453 UK: kûtu kurudı

454 UK: erlik ve bahadırılık ve şecâ’at ve beğlik ise anca ola

455 UK: Sultân’a

456 UK: leşker

457 UK: +tekbîr getirdiler

458 UK: +ittiler ki vasf olunmaz

459 UK: leşkeri

460 Menzel: +

461 UK: +leşkerden

462 UK: ganîmet-i bî-hadd

463 UK: +elçilikle

464 UK: +olıb

465 UK: nişân dahi gönderildi

kat'da durub 'ayş u 'işrete meşgûlken⁴⁶⁶ haber işitdi ki Sultân Tokat'dadır ve bir iki yüz l kimesne ile İsâ Beğ yine Kastamoni'den kalkıb dağdan dağa düşüb bin dürlü belâyla yine il içine l girib ilden ve re'âyâdan bu kerre hiç kimesne muti' olmayıb belki kâdir olan yerlerde karşı varıb l ceng idüb içlerine koymadılar. Bu vechile giderek gelib Bursa'yı geçib Mihalic'e indi. Mihalic kavmi l dahi anınla ceng idib içlerine koymadılar. Ol dahi bunlara yalvarıb eyitdi: "kerem idin, karındaşım gelince"⁴⁶⁷ l bu yerde sakın olayın" diyib ol yerde mütemekkin oldı. Pes, Sultân'a haber yetiştı ki karındaşın l İsâ Beğ yine gelib il içine girib şimdi Mihalic'e vardı,⁴⁶⁸ anın tedârikin itmek gerek diyicek l hemân⁴⁶⁹ Sultân on bin bahâdır dilâver Rûm serverleriyle atlanıb Tokat'dan kalkıb İsâ Beğ'in üzerine l müteveccih oldı. Zamânla Mihalic'e yetişdi. İsâ Beğ dahi Sultân'ın geldiğinden haberdâr olıcak kaçıb l İzmir'e vardı. İzmir-Oğlu çün İsâ Beğ'in geldiğini işitdi, istikbâl idib 'izzet-i tâm birle alıb l gelib bir hoş makâma kondurdu ve hûb ziyâfet idib hâlin ve kâlin sorub hâtırın teselli itdi. Andan l İzmir-Oğlu'na İsâ Beğ tazarru⁴⁷⁰ kılıb eyitdi: "Ay birâder, size geldim, ammâ bî-nihâyet zahmet getirdim ve memleketüñe l ulu gavgâ tahsîl itdim; kerem ve lûtf idib benim çün yoldaşlık ve karındaşlık ile devletimi ve tâli'imî l bir def'a dahi sınavayım, eğer bu def'a dahi tâli'im vefâ itmeyib münhezim olacak olursam varıb l derdle bağrımı pâre pâre idib bir nâ-ma'lûm yerde mütemekkin olanı diyib zârî zârî ağladı. l İzmir-Oğlu'nın ciğeri pâre pâre olıb l terahhüm itdi, cevâb virib eyitdi ki: "Ay şâhzâde, ağlama l Allâhu Ta'âlâ'ya tevekkül idib sabr it, eğer devlet sana yâr olacak olursa taht girü müyesser olır; l ben dahi inşaallahu'l-'azîz 'asker cem' idib senin birâderinle bir def'a dahi muhkem tutub duruşalım. l Bir ceng-i Sultânî idelim, eğer fırsat virse Hudâ⁴⁷¹ atan tahtını sana alı-vireyin," didi. İsâ Beğ l bu sözü işidib: "kerem sizindir" diyib yer

466 UK: +İsa Beğ

467 UK: +(ye kadar)

468 UK: +vardı ola dediler

469 UK: +lahza

470 UK: ve zârî

471 UK: Hudâ fırsat verirse

öpdü. Andan İzmir-Oğlu, Aydın ve Saruhan ve Teke ve Menteşe l oğllarına mektûb yazıb elçiler gönderib eyitdi ki: “Her biriniz lûtf idib taht-i tasarrufatında⁴⁷² olan l vilâyetin sipâhisinden cem’ idib gelib İsâ Beğ’e mu’âvenet itmek be-gâyet mahaldır,” didi. Bunlar l dahi mecmu’ı ittifâk memleketlerinden ceng içün adamlar cem’ idib yarag görüb müretteb ve mükemmel gelib l İzmir’(e) yigirmi bin mikdâr adam cem’ olındı. Bu taraftan Sultân dahi bu haberi işidib “gavgâ dahi l ziyâde olmadın yürüyelim”, didi. On bin Rûm serverleriyle hiç tevakkuf itmeyib hemân l İsâ Beğ üzerine, İzmir’e yürüyüb, gece gündüz demeyib yetişdi. Andan Sultân l geldiğin İsâ Beğ işidicek mezkûr beğlerle ittifâk idib ‘askerin düzüb Sultân’ın üzerine l yürüdü. Hemân Sultân dahi bu taraftan ‘alemler çözülüb nakkâre ve nefirler çalınıb alaylar müretteb ve mükemmel idib⁴⁷³ l (bir)birine mukâbil olıb pehlivânlar ve mübârizler at depip meydâna girib cevelân gösterib⁴⁷⁴ ceng itdiler l âhirü’l-emr Sultân Mehemmed Allahu Ta’âlâ’ya tevekkül idib bir yerden hamle idib tek-bir getirib yürüdüler. Fırsat u nusret l yine Sultân leşkerine karîn olıb İsâ Beğ ‘askeri’⁴⁷⁵ münhezim oldılar. Andan İsâ Beğ, ol-aradan kaçıb Karaman’a l düşüb ol yerde nâ-bedîd oldılar.⁴⁷⁶ Ana mu’âvenete gelen beğler dahi her biri târumâr ve perâkende olıb gittiler.⁴⁷⁷ l Andan İzmir-Oğlu, Sultân’ın önüne gelib günâhına tövbe idib Sultân’ın ayağına düşüb bilmezlikle bir iş l itdiğine i’tizâr idib hükm-i pâdişâhîye itâ’at gösterib bende-vâr durdı. Sultân dahi bunun tazarru’undan l şâd olıb⁴⁷⁸ mukarrer itdi. Andan Sultân ‘askeriyle yürüyib Aydın ve Saruhan ve Teke ve Menteşe ve Germiyan vilâyetlerini feth idib yine Bursa’ya gelib ll tahtında⁴⁷⁹ mütemekkin olıb ‘ayş u ‘işrete meşgûl oldu.

472 UK: tasarrufunuzda

473 UK: +tekbir getirib ceng içün mecâl vermeyib yürüdüler çün iki leşker

474 UK: birbirine nîzeler sunub

475 UK: +yine

476 UK: +ayruk nam u nişânı belürmedi

477 UK: geldikleri yere gittiler

478 UK: günâhını af edib ol iklîmi girü anın tasarrufunda

479 UK: taht-ı saâdette

*Sultân⁴⁸⁰'a haber gelib Emîr Süleymân
anın kasdına yürüdüğüdür*

[Rivâyet olunur ki⁴⁸¹] çun Sultân karındaşı İsbâ Beğ'i ilden çıkarıp Karaman'a bırakıp temâmet Anadolu l cânibin⁴⁸² ihâta idib Bursa'da 'ayş u 'işret iderken haber geldi ki, "karındaşın Emîr Süleymân bî-hadd l 'asker cem' idib denizi bu tarafa geçe-durur, murâdı ve maksûdu budur ki, memleketi zabt idib atañ l tahtın elinden alıb sana murâdı neyse anı ide⁴⁸³, dediler. Sultân bunu işi-dicek be-gâyet müteellim olıb l vezîrlerin ve ulu beğlerin cem' idib bu işin tedbîri nedir ve ne itmek gerek diyib anlarınla meşveret l itdi,⁴⁸⁴ mecmû'u bunu maslahat gördüler ki, Emîr Süleymân'la mukâbil olıb ceng itmeyeler, belki bir kolayın gözüdib l önce önce yürüyeler, fırsat bulıb ele girenin helâk idib kendülerin dahi 'askerine haber idib cem' l ideler. Bu tedbîri Sultân istihsân⁴⁸⁵ idib Bursa'dan kalkıp Ankara⁴⁸⁶ tarafına müteveccih oldı ve etrâf-i l 'âleme mektûplar gönderdi ki, Anadolu 'askeri Ankara'da⁴⁸⁷ cem' ola ve Toyran⁴⁸⁸ Beğ'e dahi mektûb gönderdi l ki Toyran Beğ karındaşım kerem ve lûtf idib bize yoldaşlık idesin, deyü elçi göndericek Toyran⁴⁸⁹ Beğ dahi yiğitlerin l ve bahâdırların cem' idib Sultân hizmetine yetişib hayli lâf u güzâf itdi ki, inşaallâh müşâhede oluna ki, l ne vechile ceng idelim,⁴⁹⁰ deyü; Sultân anın lâfların gerçek sanıb bî-hadd in'âm ve ihsân itdi. Andan haber l geldi ki Emîr Süleymân yer gök götürmez 'askeriyle uş yetişdi, deyü; Sultân çun bu haberi işitdi, l vezîrlerin ve beğlerin katına okıyıp⁴⁹¹: "Ay vezîrler ve ay beğler⁴⁹²; hâliyâ nitmek gerekdir, uş düşman ye-

480 UK: +Mehmed

481 UK: +

482 UK: +bilküllîye

483 UK: +hatırını hoş ede

484 UK: +vezîrler ve beğler

485 UK: beyinib

486 UK: Engüri

487 UK: Engüri'de

488 UK: Duyuran

489 UK: Duyuran

490 UK: idevüz

491 UK: cem' edib, eyitdi

492 UK: +

tişdi, l benim fikrim bunun üzerine mukarrerdir ki, bunun bigi⁴⁹³ eyyâmda düşmandan kaçıp yürümek muhannislikdir, gelin gayret l kuşağın berk idelim, bu gelen düşmanın üzerine hücum idib bir hamle-i şirâne idelim ki halk-i ‘âlem bizden l ‘ibret alıb⁴⁹⁴ şâyed perâkende idevüz, fi’l-cümle devlet her kangımızinsa⁴⁹⁵ taht anın ola”, dedi. Vezîrler iki fikirdeyken l ki ‘acep girelim mi veyahud varalım mı⁴⁹⁶ derken Akbel Subaşı⁴⁹⁷ başın kaldırıb, dedi-ki, “Ay Sultân-i ‘âlem, bu mahalde l savaşı itmek olmaz; zirâ gelen ulu karındaşın Osman-oğludur; şimdi maslahat oldır ki, anınla devlet yarışdırıb l Fîrûz-oğlu Ya’kûb Beğ’i kal’a bekcisi koyıb biz şehirden çıkıb il içine⁴⁹⁸ yürüyüb, ili koruyavuz; eğer karındaşın ll bunda gelib şehir halkı ana taparsa gam değil, içeri hisâr bizim olıcak şehir geri elimizdedir, eğer l şöyle ki hisâr dahi elden gide, al-hukmülillâh, inşa’allâhu’l-‘azîz Hûdâ fırsat virib devlet bîdâr olıcak l şehir ve hisârı geri ele girer.”⁴⁹⁹ Sultân bunun tedbîrin kabûl idib Selâsil’den çıkıb yürüdü. Şehrin bir tarafından dahi l Toyran⁵⁰⁰ Beğ çıkıb iller yakıb ve kanlar döküb harâmîlikler ide ide iline gitti. Sultân’la itdiği ‘ahdi l sıyıp bunca ni’metlerin⁵⁰¹ hil’atlerin giyib⁵⁰² çıkıb gitti. Çün Sultân’ın mesâmi’-i şerifesine l Toyran⁵⁰³ itdiği ve ef’âl-i kabîhaları yetişdi; nâr-i gayret içini ve taşını yakıb fi’l-hâl yanında olan l ‘askerle ilgâr idib Toyran⁵⁰⁴ Tatar gâfil yaturken yetdi; hemân Toyran⁵⁰⁵ kendü ‘üryân kaçıb halâs l oldu. Sultân anın mâl ü menâlin ve mecmû’-i esbâbın yağma idib⁵⁰⁶ ve ehl ü ‘iyâlin esîr idib⁵⁰⁷ Selâsil’e l gönderdi.

493 UK: gibi

494 UK: +şâyed ki anları dahi korkıdıp perâkende idevüz veya

495 UK: hangimizin başında ise

496 UK: +gidelim veya kendimizi bunlara uralım mı?

497 UK: + yerinden

498 UK: ucuna

499 UK: +didi.

500 UK: Duyuran

501 UK: +yiyib

502 UK: +hıyânet üzere

503 UK: Duyuran Beğ’in

504 UK: Duyuran

505 UK: Duyuran

506 UK: itdirüb

507 UK: +kal’a-i

*Emîr Süleymân Rumili'nden Anadolu tarafına geçib
babası tahtına kasd itdiğiidir*

[Rivâyettid ki⁵⁰⁸] | çun Emîr Süleymân Rum-ili'nden 'asker cem' idib denizi geçib Anadolu tarafına⁵⁰⁹ yürüyüb Bursa'ya geldi, l anda bir iki gün tevakkuf idib andan zamanla Ankara'ya yetişib kondı. Ya'kûb Beğ dahi kal'anın kapusın l yapıb ceng yarağın idib hâzır durdı. Şehir halkı bir yere cem' olıb meşveret idib bunu maslahat l gördüler ki, Emîr Süleymân'a karşı çıkıb mutâba'at ideler. Zirâ ma'lumdur ki eğer böyle olunmaya mecmû' halkı l kılıcdan geçirir ve hem⁵¹⁰ pâdişâhımız oğludur. Evvelâ anuñla⁵¹¹ yavuz olmak kat'â câ'iz değildir diyib şehirden l çıkıb bir yerden Emîr Süleymân'ın⁵¹² ayağına düşüb i'tizâr i'tizâr itdiler; Emîr Süleymân dahi bunları be-gâyet l hõş görüb her birine istimâletler idib gelib şehre girib kondı. Kal'anın bekcisi Ya'kûb Beğ'e adam gönderib kal'ayı taleb itdi. Ya'kûb Beğ dahi bu haberi işidicek kal'anın kapusın yapıb anlarınla biş altı gün ceng l itdi, tamâm 'âcz olıb Emîr Süleymân eyitdi ki, hüs-n-i rızâyla kal'ayı alımayıb⁵¹³ cebirle almak gerek diyib nerdibânlar l buyurdu,⁵¹⁴ düzdüler; her taraftan nerdibânlar urub kal'aya ceng itdiler. Ya'kûb Beğ bu cengden zebûn olıb Sultân'a l mektûb yazıb Eyne Hoca ve Bulgur Ağa lakablu bir kimesne vardı, mektûbı anın⁵¹⁵ eline virib⁵¹⁶ gönderdi l ki şimdiki hâlde hâlimiz be-gâyet muztar⁵¹⁷ oldı; ol âsitân-i sa'âdetten bu tarafta meded ve isti'ânet ll yetişmeyecek olursa kal'a elden gider"⁵¹⁸ çun mektûb Sultân'a yetiştı; kazıyye neydiği tamâm ma'lûm l oldı. Ya'kub Beğ'e mektûb yazıldı ki, "işinde ve gücünde merdâne olıb

508 UK: +

509 UK: tarafın zabt idib

510 UK: +bu dahi

511 UK: bunlarınla

512 UK: +atı

513 UK: +şimdengirü

514 UK: +def'i

515 UK: anların

516 UK: +Sultâna

517 UK: zebun

518 UK: +didi

hisârı⁵¹⁹ muhafaza idesin | inşâllâhu'l-'azîz yarın öyle⁵²⁰ vaktin-
de ben dahi yetişib maslahat bir yaña ola” deyü⁵²¹ Bulgur Ağa |
mektûbu alıb gelürken⁵²² yolda tutub Ali Paşa katına getirdiler⁵²³
haber sorub cevâbın aldı ve mektûbun | hatâ ve savâbın bildi, bir
vechile mudârâ idib Sultân mektûbun alıkoyub kendü tarafından
Ya'kub | Beğ'e Sultân ağzından mektûb yazıb Eyne Hoca⁵²⁴ birle
gönderdi ki⁵²⁵ Ya'kub Beğ şimdiki hâlde | mektûb gönderib kal'a-
nın ahvâlin bildirmişsin, eyle olsa, ol bâbda sen bizden mu'âvenet
| taleb itme, biz anda varmazız; bu deñlü ki sa'y⁵²⁶ idib kal'ayı
benimçün muhâfaza itdim⁵²⁷ eyü vardın⁵²⁸ | ammâ çunki hâl bu
vechile oldu, cengi koyub hisârı ulu karındaşıma teslîm idesin”
deyü. ⁵²⁹ Çün Ali Paşa bu sûretle hîle etti, mektûbu Ya'kub Beğ'e
gönderdi; mektûb Ya'kub Beğ'e yetişicek be-gâyet muztar | ol-
muşdu. Nice itsün, ⁵³⁰ 'al'el-gafle kal'anın kapusın açıb gelib Emîr
Süleymân'ın elin öpüb kal'ayı | teslîm itdi. ⁵³¹ Bu taraftan Sultân
kal'anın bu vechile⁵³² alındığın bilib be-gâyet melûl ve munfa'il
oldı. | Hemân lâhza ol-aradan kalkıb gidib Beğpazarı'na kondı;
andan dahi kalkıb gidib Amasya'ya çıkıb⁵³³ | ol yazı anda yazladı.
Emîr Süleymân dahi ardın sürüb anda yetişdi. Sultân kal'aların⁵³⁴

519 UK: oñat

520 UK: ögle

521 UK: +andan Eyne Hoca ve

522 UK: +Bulgur Ağa ve Eyne Hoca'yı

523 UK: +bunlara Ali Paşa

524 UK: +ve Bulgur Ağa'yla

525 UK: +bunlar bu kaziye den gâfil, kendilerine Sultân'ın verdiği mektubu sanıb, alıb
kaleye getirdiler. Meğer içinde yazılmış ki

526 UK: cemil

527 UK: muhafazat eyledin

528 UK: +hem eyle gerek idi

529 UK: cevâb itmiş

530 UK: +mektûbu Sultân'ın sanıb

531 UK: eyledi.

Beyit:

Bitürimadüğün tîgiyle leşker

Olur kim bitürür tedbirle er

532 UK: hîle olub

533 UK: gitdi

534 UK: kıla'ın ve bilâdın

berkidib | oturdu. Emîr Süleymân bin dürlü cehd⁵³⁵ idib bir kalenin bir taşın koparımayıb, yine dönüb ‘askeriyle | Bursa’ya geldi, ‘ayş u nûşa⁵³⁶ meşgûl oldu.

*Emîr Süleymân Bursa’ya gelib Sultân⁵³⁷
anın üzerine gelib andan⁵³⁸ kaçtığıdır*

[Şöyle rivâyet olunur ki⁵³⁹] meğer bir gün Sultân beğleriyle ‘ayş u nûşa meşgûlken esnâ-yi sohbette | söz açarak Sultân eyitdi ki: “‘Acabâ karındâşımın hâli nedir ve ne yerdedir dirken ittifâk “bir cäsüs | geldi”, didiler, Sultân destûr virib içeriye girdi, Şâh’a du‘â itdi, eyitdi ki: “Ay Şâh-i | ‘âlem, bundan evvel kuluñu Bursa’ya göndermişdin, varıb tamâm tecessüs ve tefahhus ittim ki, | kardeşin be-gâyet halvettir, hemân altı yüz mikdârı âdemisi vardır,⁵⁴⁰ gice ve gündüz şaraba || meşgûldür, şöyle ki hamâma girib şarap içir,⁵⁴¹ bir ay anda oturub ‘ayş u nûş ider, bu vechile | fırsat hiç vechile ele girmez; eğer⁵⁴² üzerine hücûm idersen be-gâyet fırsattır”, didi. Sultân çun bunu | işitdi be-gâyet ferah olıb eyitdi ki: “Ay beğler⁵⁴³, oturmağla olmaz; uyur kişiye devlet karşı | gelmez; devlet kazâ katındadır,⁵⁴⁴ benimle bile gelen gelsün ve gelmeyen bunda kalsun; elbette gitsem | gerekdir,” didi. Beğler⁵⁴⁵ bir yerden Sultân’a du‘â idib⁵⁴⁶: “Ay Şâh-i ‘âlem, kande dirsən biz anda hâzırız⁵⁴⁷ | diyicek hemân sâ‘at Sultân kalkıb ‘azm-i Bursa idib bir nice gün gidib Sakari⁵⁴⁸ Suyu’na | yetdi. İttifâk, Emîr Süleymân

535 UK: cidd ü cehd

536 UK: ‘ayş u ‘işret kılmağa

537 UK: +Mehmed

538 UK: Emir Süleymân

539 UK: +

540 UK: ve fıska düşüb

541 UK: her hamâm ki beğene

542 UK: +şimdi

543 UK: +ve ey paşalar

544 UK: +dirler; işte ben gittim

545 UK: +andan vezîrler ve beğler Sultân’ın bu vechile ikdâmın göricek cemî’

546 UK: eyitdiler ki

547 UK: canımız başımız malımız yolunda fedâdır, didiler, andan beğler böyle

548 UK: Sakarya

beğlerinden Süleymân subaşı dirlerdi⁵⁴⁹, il-yazmağa çıkıb ol l yere gelmişdi, Sakari⁵⁵⁰ Suyu kenârında Sultân ‘askerin görüb bir kaç atlu ile ilerü varıb l bunlara çağırıp eyitdi ki: “İl misiz, yağı misiz, deyince Sultân tarafından bir kaç Rûm yiğitleri l fi’l-hâl suya at depip: “Uş! kim idüğimiz, bilesin” diyib Süleymân subaşının üzerine yürüdüler l Süleymân subaşı durmayıb⁵⁵¹ kaçıb Emîr Süleymân’a yetişdi. Emîr Süleymân ol hinde hamâm⁵⁵² l içinde sohbet idib şarab içerdı.⁵⁵³ Emîr Süleymân’a haber virdiler; destûr virib Süleymân l subaşı içeri girdi, du’â idib⁵⁵⁴ ne vâki’ olmuş ise bir bir⁵⁵⁵ haber virdi. Emîr Süleymân l bunu işidib elindeki câmı yere urub, didi:⁵⁵⁶ “Hayfâ ki düşman fırsat bulıb üzerime hücûm l itdi, buna ne çâre itmek gerek, maslahat oldur ki dönüb Rum-ili’ne gitmek gerek, ol hîd l bunda karâr ideceği yok, dönüb girü Rum Vilâyeti’ne gitse gerekdir, ol-vakt Hudâ fırsat l virirse ben dahi Rum-ili ‘askerin cem’ idib yine bu tarafa gelib geçib atam tahtını anın elinden alam,” l didi. Ali Paşa bunu işidib eyitdi ki: “Ay Şah! Bu itdiğin tedbir eyü değildir; zirâ sen bundan l Rum-ili’ne dönicek düşmânın ardına düşer, ad yavuzluğu olur. Pes, maslahat oldur ki ol l kişiyi Yenişehir’de karşılayalım; Çakır-Pınarı yöresin alalım, yerin sarpıdır, anda duralım; ol l bize gelib kıyışamaz,⁵⁵⁷ il elimizdedir; anlara zevâde virmeziz.⁵⁵⁸ Bir kaç gün durub açlığa tahammül itmeyib ll dönerler giderler. Sen hîç⁵⁵⁹ andan ihtiyât itme,⁵⁶⁰ eğer anunla dahi olmayacak olursa aña nâme yazıb l göndereyin ol bu yerde karâr itmeyib dönüb gider.⁵⁶¹ Çün Emîr Sü-

549 UK: +bir âdemisi vardı

550 UK: Sakarya

551 UK: dahi hâlin ne idüğünü bilib, heman durmayıb, kaçıb

552 UK: büyük hamam

553 UK: şimdi ol hamamın önü Tahlıl-Pazarı’dır. Andan Süleymân Subaşı geldiğini görüb girib

554 UK: +her

555 UK: ferdan ferdâ

556 UK: eyitdi

557 UK: + ve hem

558 UK: eyle olıcak anlar

559 UK: +vechile

560 UK: yeme

561 UK: dönüb gitsün

leymân bunu işidib bir pâre gayret l idib yürüdüler; Yenişehir'de ol didikleri yere çıkıb durub ol cânibe Hacı Evrenos'u karavul l gönderdiler. Sultân tarafından dahi Çil⁵⁶²-oğlu Mehmed ve Horos-Oğlu Ahmed karavula çıkmışlardı; ittifak l iki karavul birbirine buluşub duruşub ceng itdiler. Bu taraftan ve anlardan hayli kimesne düşdükd⁵⁶³ l sonra Emîr Süleymân'ın karâvulu sınıb kaçıb gelib haber virdiler ki,⁵⁶⁴ Sultân sekiz bin atı eyü ve kendü kavî l yigidle uş yetişdi; âña bu yaragla cevâb olmaz deyü bu işin tedbîrin idib baş yarağın l görmek gerekdir didiler. Bunlar bu söz-deyken⁵⁶⁵ 'âlemler başı görünüb tabl u nakkâre ve surnâ⁵⁶⁶ âvâzı 'âleme l dolıb 'alem dibinde Sultân⁵⁶⁷ hem çun mâh-i tâbân⁵⁶⁸ sekiz bin Rûm serverleriyle yetişdi. Çavuşlar l önünce du'âlar idib yürüdü. Emîr Süleymân çun Sultân'ın heybetin ve salâbetin görüb korkub l kaçmağa yüz duttuğun Ali Paşa fi'l-hâl bilib hîle birle Sultân⁵⁶⁹'a nâme yazıb bir kılıyla viribidi l ki "Ay, Sultân-i 'âlem, bilmiş olasın ki kamu beğlerin sana⁵⁷⁰ kasidleri yâvuzdur, bizimle ittifâk idib l andlaşıb dururlar ki, seni ele vireler, bir dürlü dahi değildir⁵⁷¹, atanın çok tuzun ve etmeğın yiyib dururum, l seni dahi severim,⁵⁷² bilmiş olasın; hele⁵⁷³ ben saña didim, sonra bir nesne olıcak baña nesne dimeyesin." deyü. l Sultân nâme(yi) kul elinden alıb okuyub pâre pâre idib⁵⁷⁴ ve hîç kimesneye nesne söylemedi; l hemân atına suvâr olıb buyurdu ki, tabl u nakkâre çalıb⁵⁷⁵ cenge yürüdüler. İki taraftan altı yedi gün ceng l itdiler, birbirine zafer bulmadılar. Zirâ Emîr Süleymân bir sarp yerde oturub ceng

562 UK: Sal

563 UK: kırıldı

564 UK: uş

565 UK: +nâgâh

566 UK: +ve nefir

567 UK: +Mehmed

568 UK: +misl-i mihr-i dırahşân

569 UK: +Mehmed Han'a

570 UK: +haindirler

571 UK: +sözüm sahihdir

572 UK: sana acıdığumdandır

573 UK: şimdi

574 UK: +oda urdu

575 UK: çalınıb

iderdi, ol sebebden⁵⁷⁶ | bir müşkîl dahi buydu ki, ol yedi gün⁵⁷⁷ içinde ziyâde yeller esib yağmurlar yağmağla hayli zebûn dahi | olmuşlardı. Bu esnâdayken nâgâh Sultân'ın bir İlyâs adlu şarabdâr kulu⁵⁷⁸ dahi katından kaçıp | Emîr Süleymân'a vardı. Sultân bu hâleti görüb be-gâyet incinib vezîrlerin⁵⁷⁹ katına okıyıp eyitdi ki: | “Ay vezîrler, hiç görür müsüz ki bizim işimiz gittikce sarplanmağa başladı; Ali Paşa dünki gün işbu vechile⁵⁸⁰ || bir mektûb gönderdi,⁵⁸¹ eğer bu didiğinin aslı yoğmuş ise bu kul kaçmazdı. Vezîrlerden Bayezîd | Paşa baş kaldırıp eyitdi ki: “ Ay Sultân-i ‘âlem! Kulun elinde ne vardır, iş takdîrindir, görürsüz ki, bir kaç | gündür ne vechile sa'y ideriz, hiç rast gelir mi?⁵⁸² eyle olsa şimdi maslahat budur ki bu işi te'hîr | idevüz. Allâh ‘inâyetinde ola ki hayra döne, ol vakt bunların hakkından geliriz,”⁵⁸³ didi. Sultân nâçar | bu tedbîri kabûl idib dönüb yine müddetiyle Tokat'a yetiştî. Emîr Süleymân karındaşı Sultân gidicek | be-gâyet şâd u hurrem⁵⁸⁴ olıb Bursa'ya gelib taht-i hükûmetinde olan vilâyete, ulu seferim vardır ki | ale't-ta'cîl gelib cem' olalar⁵⁸⁵ deyü nâmeler perâkende itdi.

⁵⁸⁶*Seferihisar⁵⁸⁷'dan haber gelib Karaman-Oğlu Emîr Süleymân'ın üzerine urub⁵⁸⁸ sınıb kaçıp⁵⁸⁹ Sultân⁵⁹⁰'la mu'âhede itdiğidir*

[Şöyle rivâyet olunur ki⁵⁹¹] Çün Emîr | Süleymân etrâf ve cevâ-nibe mektûblar yazıp 'asker cem' itmeğe başlayıp kendü dahi

576 UK: zafer bulunmazdı ve

577 UK: +ceng

578 UK: var idi, Sultân katından kaçıp

579 UK: vüzerâsını

580 UK: +baña

581 UK: göndermiş

582 UK: gelmez

583 UK: gelevüz

584 UK: ferah

585 UK: hazır olalar

586 UK: Hikâyet

587 UK: Sivrihisar

588 UK: üzerine varıp

589 UK: +sonra geri

590 UK: +Mehmed'le

591 UK: +

muhkem ceng yarağın l görürken Seferihisar'dan⁵⁹² haber geldi ki, eğer şehriyâr bu cânibe gele, şehri aña teslîm idevüz, deyü⁵⁹³ Emîr l Süleymân bunu işidib Seferihisâr⁵⁹⁴ üzerine varıb ol haberin neticesin taleb idicek gördü ki ol tavakku' l olunan zuhûra gelmeyib⁵⁹⁵ birkaç gün muhâsara itdi.⁵⁹⁶ Karaman-Oğlu Emîr Süleymân'ın ol cânibe vardığın işidib l fırsatı ganîmet bilib hayli 'asker cem' idib kendü fikr-i fâsidi bunun üzerine mukarrer oldı ki, eğer fırsat el virirse l basıb ganîmet tahsîl idem, yok eğer devlet yârî kılmayacak olursa bu tarafa kaçıb halâs olam, didi; l bu husûs için Emîr Süleymân'ın 'akabince olmuşdu. Âhirü'l-emr tecessüs itdirib kendüsün 'askere l urmak ikdâm itmediği⁵⁹⁷ eelden kaçdı. Emîr Süleymân dahi anıñ iş bu hâlin duyub Hacı Evrenos'u l çeri-beği⁵⁹⁸ dikib Karaman-Oğlu'nın 'akabince saldı. Uş yetişdim diyince Karaman-Oğlu Aksaray'a⁵⁹⁹ yetişib l andan Hacı Evrenos dahi anıñ ardınca yetişib kondı. Anda Aksaray'da 'ayş u 'işrete meşgûl olıb l Karaman-Oğlu dahi ol taraftan⁶⁰⁰ yürüyüb Sultân'a mektûb yazıb adam adama⁶⁰¹ viribdi ki, Kırşehir'nde Cemâle l kal'asında ikisi bulışıb bunun üzerine 'ahd u peymân itdiler ki, birbirinin dostuna dost, düşmanına l düşman olalar ve hem bu takdirce

592 UK: Sivrihisar'dan

593 UK: +zîra Seferihisar'a Karaman-Oğlu hükm iderdi

594 UK: Sivrihisar

595 UK: +kaleyi virmediler. Karaman-Oğlu'nın zulmünden Sivrihisâr halkı gâyet nefret idib Emîr Süleymân Hünkâr'a kaleyiirmek istediler, Karaman-Oğlu'nın kalede bir zâlim dizdârı vardı, Karaman-Oğlu için sa'y-i cemil idib hisarıirmeyib kapusın yapıb top tüfenk yağdırub ceng itdi. Andan Emîr Süleymân dahi kakıyb

596 UK: +mübalâğa cengler olıb kaleyi alamadı. Andan Emîr Süleymân Hünkâr gördü ki Sivrihisar kallesi gayet ile sarptır, "Cengle alınmaz, buna sabır gerekdir" deyü varıb, üzerine havâle yaptıрмаğa kasd idib karşısındaki dağın tepesine bir hisar yapıb içine Mihâl-Oğlu'nı kodı ki, gayet bahadır idi ve bu hisâr bir yılda tamâm oldı. Rumili gâzileri içine girüb Sivrihisar nevâhisini zabt idüb ve şehri dahi Emîr Süleymân Gâzi 'adlile ma'mûr idüb devletle kendüsi Kumcuk Hamâmı'na girib içinde şarâb içüb sohbet iderdi. Ol vakit Kumcuk Hamâmı yeni yapılmış idi. Ve bu havalede olanlar Sivrihisar'ı şol mertebede zebûn ittiler ki, halkını dışarıya dahi bakdırmağa komaz oldılar. Andan bu taraftan

597 UK: ikdâm idemedügi

598 UK: leşker beği

599 UK: Aksaray şehrine

600 UK: ol tarafa

601 Menzel: +

Karaman-Oğlu'nın vilâyetinin yarısı Sultân'ın ola. Hemân ikisi ll ittifak idib Emîr Süleymân'ı ilden çıkaralar ve hem ol 'ahdin üzerine olıb Cemâle⁶⁰² kal'asında l ikisi bulışib 'ahd u peymânı muhkem itdiler. Hacı Evrenos⁶⁰³ bu kaziyyeye muttali' olıb Emîr Süleymân'a gelib l i'lâm itdi ki: "anlar işbu vechile tedbîr idib düşman dahi kuvvet duttu; şimden gerü açık yerde l bulunmanın faydası yokdur; Selâsil kal'asına dek gitmek gerek, anda duralım, eğer düşman üzerimize l gele, arkamız(ı) şehre virib anda ceng idelim, didi. Emîr Süleymân dahi bu maslahatı kabûl idib ol l l aradan kalkıb Ankara'da mütemekkin olıb oturdu.

Mûsâ Çelebi Sultân⁶⁰⁴'dan destûr dileyib Rumili'ne⁶⁰⁵ l gitdiğidir

[Şöyle rivâyet olunur ki⁶⁰⁶] çun Emîr Süleymân Ankara⁶⁰⁷'da mütemekkin olıb bu taraftan Sultân⁶⁰⁸ dahi düşmandan l fâriğ olıb kendü vezîrleriyle⁶⁰⁹ oturub 'ayş u 'işret iderken kendü yanında olan karındaşı l Mûsâ Çelebi dahi ol sohbetle bile olıb Mûsâ Çelebi esnâ'-yı sohbetle ayak üzerine durub Sultân'ın l elin öpüb hayli muhabbet gösterdi. Sultân bunu görüb be-gâyet ferah olıb eyitdi ki "Ay karındaşı! l muradın nedir," didi; Mûsâ Çelebi "fermân Pa-dişâh'ındır" diyib eyitdi ki: "Ay Şâh-i 'âlem, bilürsün ki karındaşımız l Emîr Süleymân bize ne vechile iş idib ne mikdâr ta'addi itdi; eğer⁶¹⁰ destûr olursa İsfendi-yâr'a varıb l andan gemi isteyib Rum-i-li'ne varam;⁶¹¹ ümîddir ki Hudâ fırsat virirse anda beğ olam,⁶¹² ol takdîrce bu memlekete l müstakil pâdişâh olursun. Şöyle ki müyes-ser olıb anda beğlik idersem akçayı⁶¹³ ve hutbeyi Sultânım l adına

602 UK: Cemal

603 UK: +dahi

604 UK: +Mehmed Han

605 UK: +icâzetle

606 UK: +

607 UK: Engüri

608 UK: +Mehmed

609 UK: vüzerâsı ve beğleriyle

610 UK: +ben kula

611 UK: geçem

612 UK: +ve karındaşımız Emîr Süleymân bu kaziyyeyi işidicek hiç tevekkuf etmeyib ol tarafa müteveccih olsa gerek

613 UK: sikkeyi

urdurub⁶¹⁴ Sultân'ın eyyâm-i devletine du'â oluna," deyü,⁶¹⁵ bunun üzerine yemîn idib 'ahd u peymân itdiler. Sultân l Mûsâ Çelebi'ye bî-hadd at ve ton ve mâl virib veda'laşib gitdi. Çün Mûsâ Çelebi⁶¹⁶ ol-aradan l gitdi, zamanla varib⁶¹⁷ İsfendiyâr'a yetdi. İsfendiyâr'a haber olıb kapusu halkiyle gelib Mûsâ Çelebi'ye l istikbâl itdi. Alıb gelib bir hoş makâma kondurub envâ'-i ziyâfetler itdi ki, hesâba gelmez.⁶¹⁸ İsfendiyâr l buna hayli muhabbet gösterib bir kaç gün katında tevakkuf idib⁶¹⁹ ol murâdın dahi dile getirmeyib⁶²⁰ destûr l alıb varib Karaman-Oğlu yanına gitdi. Karaman-Oğlu anıñ gelmesinden haberdâr olıb beğleriyle atlanıb istikbâl idib l alıb yüz dürlü 'izzet ve hörmet birle bir yere kondurub Emîr Süleymân ragmına kemâl-i ziyâfet ve ta'zîm ve ihtirâm ll neyse yerine getirdi. Andan Mûsâ Çelebi yemeğe ve içmeğe meşgûl olıb anda tevakkuf itdi.⁶²¹

Eflak Beği âdem gönderib Mûsâ Çelebi'yi taleb itdiğidir

[Şöyle rivâyet olunur ki⁶²²] çün Mûsâ Çelebi anda Karaman'da 'ayş u 'işrete meşgûl olıb l otururken⁶²³ takdîr-i rabbânî⁶²⁴ Rum-ili'nde Eflak kâfiri Rumili akıncısından be-gâyet zebûn olıb l huzurları kalmadığı eelden beğleri bunu fikr itdiler ki, İsfendiyâr'a mektûb yazıb adam gönderib l Mûsâ Çelebi'yi andan taleb idib alıb gelib aña kendü kızın virib Eflak-ili'ne anı beğ eyliye. Bu sebeble l müslümân⁶²⁵ elinden halâs ola. Çün bu tedbîr kalbinde muhkem olıb mektûb ve adam gönderdi. Çün elçi l İsfendiyâr'a yetiştî, İsfendiyâr dahi bunları Karaman-Oğlu l yanına gönderdi. Gelib Karaman-Oğlu l yanında Mûsâ Çelebi'yle buluşub Eflak

614 UK: idib

615 UK: didi

616 UK: +Çelebi'ye bî-had at ve don ve mal verib, andan veda'laşib gitti. Çün Musa Çelebi

617 UK: Kastamoni beği

618 UK: andan

619 UK: +durub

620 UK: getirmeden

621 UK: +Karaman oğlu yanında kaldı

622 UK: +

623 UK: +nâgâh

624 UK: +şöyle vâki' oldı ki meğer

625 UK: Türk

Beği nâmede ne dimiş ise, Mûsâ Çelebi'ye bir bir anı ma'lûm idib tamâm l ferah olub eyitdi ki, asıl maksûd dahi buydu, diyib⁶²⁶ ol yerden kalkıb yine İsfendiyâr'a geldiler, andan⁶²⁷ l gemi alıb Eflak-ili'ne geçdiler. Eflak Beği gâyet ferah olub karşı gelib i'zâz ve ikrâm birle getirib kondurub l ziyâfetler idib envâ'-i bahşışler itdi. Andan kızın⁶²⁸ virib memlekete hâkim kıldı. Çün Mûsâ Çelebi Eflak'da beğ l olub az zaman içinde zuhûr idib⁶²⁹ tamâm Rum-ili'ni zabt idib Rum-ili'ne⁶³⁰ beğ oldı. Andan Anadolu tarafına l Emîr Süleymân'a haber geldi ki Mûsâ Çelebi bu tarafa gelib mecmû'-i vilâyeti hıfz itdi,⁶³¹ ve hem il halkı gelib uyudular. Emîr l Süleymân bu haberi işidib gâyet müteallim olub canına od düşüb başı kaygusu oldı. Andan⁶³² Ya'kûb l beği beğlerbeği dikib Selâsil kal'a-sın aña ısmarlayıb Ali Paşa hûd Ankara⁶³³ da vefât itmişdi, sâyir vezîrleriyle⁶³⁴ l şöyle maslahat gördüler ki, gice ve gündüz dimeyib gide, Rum-ili'ne geçib Mûsâ Çelebi'nin işin bir yaña ide; andan l kalkıb göçüb isti'câl idib gidib varıb İstanbul'a yetdiler. İstanbul Tekfuruna ba'zı il adayıb andan l geçib gitdiler. Mûsâ Çelebi dahi Emîr Süleymân'ın geldiğin işidib 'askeriyle karşı varıb bir sahrâda mukâbil oldılar. l Çün iki 'asker biri birine buluşıb ceng idib ba'zı beğler Rum-ili'nden kaçıb Emîr Süleymân'a varıb itâ'at l itdiler. Mûsâ Çelebi bu kaziyyeye muttali' olıcak⁶³⁵ sınıb kaçıb dağlara düşüb harâmî oldı. Emîr Süleymân Edirne'ye l gelib tahta geçib oturdu. Andan⁶³⁶ 'ayş u 'işrete meşgûl olub zevk u sohbeta mukayyed oldı.⁶³⁷

626 UK: +hemân

627 UK: +gemiler aldılar. Eflak-iline geçdiler,

628 UK: +dahi aña

629 UK: +Eflak 'askerin cem' idib yürüyüb

630 UK: +dahi

631 UK: +hıfz edib zabt etdi

632 UK: +Fîrûz oğlu

633 UK: Engüri

634 UK: vüzerâ ile danışıb

635 UK: +ceng etti. Âhir Musa Çelebi münhezim oldu,

636 UK: leyl ü nehâr

637 UK: +Bu tarafta Karaman oğlu dahi Emir Süleymân Hünkâr'ın Rumeli'ne gittiğini işidicek, "eyi fırsat buldum" deyib, Sivrihisar üstüne yaptırdığı havâleyi yıkıb, zir ü zeber etti.

*Emîr Süleymân Rumilî'ne gelib*⁶³⁸

*Sultân*⁶³⁹ *girü Bursa'ya geldiğidir*

[Rivâyettir ki⁶⁴⁰] çun Emîr Süleymân Rumilî'ne gitdi, hemân sâ'at l Ya'kûb Beğ Sultân'a mektûb yazıb gönderdi ki: "Ay Pâdişâh-i 'âlem,⁶⁴¹ devlet yârî kılıb uyur, baktın l uyandı, il ve gün mecmû'u⁶⁴² seni görmek isterlerdi, Sultân çun bu haberi işitdi, fi'l-hâl atına l süvar olub askerle kalkıb Ankara'ya geldi, İnal-oğlu ve Köpek-oğlu mecmu' gelib elin öpdüler, andan l kalkıb Bursa'ya yetdiler; andan Karesi ve Aydın ve Saruhan ve Menteşe ve Teke ve Germiyan vilâyetlerin mecmû'ı l yüriyib yine alıb Bursa tahtına geçib oturdu.

*Emîr Süleymân Mûsâ*⁶⁴³ *elinde vefat idib*

*kendü*⁶⁴⁴ *tahtına*⁶⁴⁵ *oturdığidir*

[Şöyle rivâyet olunur ki⁶⁴⁶] çun Emîr Süleymân Mûsâ Çelebi'yi sıyıp Edirne'de oturdu, andan l Mûsâ Çelebi her-bâr bunun üzerine gelib ceng itmek istedikce sınıb kaçardı, varıb dağlarda yürürdü.⁶⁴⁷ l Tekrâr Mûsâ Çelebi yine gayret idib bir def'a bununla duruşurun, ya baş virib yahûd baş alayın l deyib yürüdü. Koyun-Mûsâ'sı yanınca, önünce Mihâl-Oğlu pehlivân olıb⁶⁴⁸ yürüdü. Emîr Süleymân'a l haber oldu ki uş Mûsâ⁶⁴⁹ gelib çevre yanımızı aldı, didiler. Emîr Süleymân⁶⁵⁰ ol hinde hamam l içinde sohbet idib şarab içerdi; gelib haber ideni muhkem let itdirdikten sonra "öldürün" deyü l buyurdu; kendü yine sohbete meşgûl oldu. Mûsâ Çelebi tamam yakın gelib çerinin önü iki taraftan l birbiri-ne ulaşıb savaşa başlayıcak Hacı Evrenos içerü girib eyitdi ki: "Ay

638 UK: gidicek

639 UK: +Mehmed

640 UK: +

641 UK: Ey şâh-i âlem ârâ-yi devlet vey şehinşâh-i âfitâb-i saltanat yine

642 UK: +senin cemâl-i şerifini görmek isterler" dedi

643 UK: +Çelebi

644 UK: Musa Çelebi

645 UK: +geçib

646 UK: +

647 UK: +yürüyüb harâmilik iderdi bir zaman bu sûretle oldu

648 UK: pehlivanlık idib yürüdüler

649 UK: +Çelebi

650 UK: +yine

Şâh-i'âlem! Mûsâ l Çelebi gelib hayli 'askeri perâkende itdi," di-yicek, eyitdi ki: "Hacı Lala, beni sohbetimden ayırma; anın l cânı yokdır ki bunda gelib benimle mukâbil ola," didi. Hacı Evrenos çıkıb Hasan Ağa'ya eyitdi ki: l "Ay Ağa, yürü, sen var, senin sözün işdir,"⁶⁵¹ diyib Hasan Ağa içeri girdi, söyliyeyin sandı⁶⁵² l sözü katı gelib emr itdi ki, Hasan Ağa'nın sakalın yoldılar. Andan Hasan Ağa taşra çıkıb eyitdi ki: l "Ay beğler ve ay ulular, bu belâlar bize nedir, hörmetse ancak ola⁶⁵³; hele bilmiş olasız ki ben Mûsâ Çelebi l katına gitdim⁶⁵⁴" diyib "benimle bile gelen kapı-oğlanları gel-sün" diyib atına binib gitdi. Kendüyle bile gelen kapı l oğlanıyla varıb Mûsâ Çelebi katına durdı. Anı görüb çok beğler dahi biri-biriyle danışib 'ahdleşib ll mecmû'u Mûsâ Çelebi katına vardılar. Emîr Süleymân katında bellü beğlerden hemân l Karaca Beğ ve Kara-Mukbil ve Oruc Beğ kaldı. Çün hâl bu mertebeye yetişicek Mûsâ'ya⁶⁵⁵ l karındaşın hamâm içinde sohbettedir, halvettir, didiler;⁶⁵⁶ bunu işidib atın depip üzerine vardı l Emîr Süleymân'a haber yetişt ki, Hasan Ağa küllî kapı-oğlanın alıb karındaşın katına gitdi l ve çok beğler dahi bile gittiler; işte şimdi karındaşın üzerine gelür,⁶⁵⁷ diyicek bu def'a ne olduğun l bilib elindeki câmı yere çalıb: "Drigâ! nefis elinden neng ü nâmu yabana saldım," deyü atına suvâr olıb l saraya yetişdi. Mûsâ Çelebi ardın sürüb sarayın ortaya alıb durdı. Emîr Süleymân l âh u vâh idib⁶⁵⁸ eydirdi ki: "Eyvâh! ne müşkil işe tuş olıb nenin gibi belâya mürtekib l olduk, diyib gice olunca tahammül itdi, gice durub atlanıb çıkıb İstanbul'a diyib gitdi. l Meğer karañu giceydi; bir Türkmeni kılavuz dutdı. Kendü beğlerinden yanınca hemân Karaca l beğ ve Kara-Mukbil⁶⁵⁹ gitdi. Kılağuz, İstanbul yoludur, deyü gayrı yola çekdi; bu ne yerdir di-

651 UK: +ola

652 UK: sınadı

653 UK: +bu kişiden devlet ve saadet gitti, şöyle bilmiş olasız, dedi. Hasan Ağa ol vakit Yeniçeri Ağası idi. Ve andan eyitdi

654 UK: giderem

655 UK: Çelebi'ye

656 UK: +Mûsâ Çelebi bunu işidib hemân

657 UK: geldi

658 UK: +içeride

659 UK: +bile gitti, andan

diklerince⁶⁶⁰ | filân yere geldik, diyib erte olunca bunları ol yerde devr itdirdi. Çun sabah oldu | göz gözü gördü, bir yere irdiler ki aña Dügüncü-İli dirler, kılağuz ileri yürüyüb birkaç | kendü ehıbbâsı kimesnelere⁶⁶¹ eyitdi: “Emîr Süleymân kaçib gider, gâfil olmayasız,⁶⁶² didi. | Andan⁶⁶³ Etrâk cem‘ olıb bunları ortaya aldılar, Karaca Beğ‘i yaralayıb Kara-Mukbil‘i anda katl | itdiler; andan Emîr Süleymân‘ın atın okla urub düşürüb kendüyü⁶⁶⁴ tutub bağladılar. Etrâkin kimi didi ki, bunu bunda öldürelim, kimi eyitdi ki, boğub oda atalım ve kimi eyitdi ki, mecmû⁶⁶⁵ | didiğiniz hatâdır, zîrâ şimdi Mûsâ Beğ bunu isteyügelür, deyü söyleşirken nâgâh | Mûsâ Çelebi Emîr Süleymân‘ın ardın-süre yetiştı; bir yerde Etrâk‘in gavgâların işidib | ilerü yürüyüb: “Hey, nedir diyince gördü ki, anı tutub bağlamışlar; ⁶⁶⁶şâd olıb Koyun-Mûsâ‘ısını | viribdi: “Var anın tiz işin bitir,” didi. Koyun-Mûsâ‘ısı varıb onu boğub şehîd itdi. ||

Merhûm Süleymân hicretin sekiz yüz beşinci yılında Osman tahtına cûlûs idib | sekiz yıl ve on ay ve on yedi gün, bundan evvel beyân olunan üzere beğlik itdi.⁶⁶⁷ Merhûm | bir hûb sûretlü ve mergûb sîretlü, sehâvette bî-misil | ve şecâ‘atde bî-nazîrdi ve kibr | ve hasedden berî olıb cemî‘ halka eyü sanlu, ‘adl ü dâd ıssı pâdişâhdı; hatta Mevlânâ Ahmedî | anın zamanında şuyû‘ bulıb envâ‘-i ‘avâtıf ve ihsânla mugtenim olıb anın adına İskendernâme | nazm idib beyâza getirdi.

660 UK: +işte

661 UK: +ecnâsı Türklere

662 UK: işbu kaçub giden Emir Süleymân’dır, gâfil olman, tutun, didi

663 UK: +bir bölük

664 UK: +düşürüb

665 UK: bu cümle

666 UK: +Musa Çelebi

667 UK: +hicretin sekiz yüz on dördünde vefat etti.

⁶⁶⁸*Mûsâ Çelebi tahta geçib oturub*⁶⁶⁹ *Emîr Süleymân'ı*⁶⁷⁰ *Bursa'ya gönderib ba'zı beylerin kırdığıdır*

[Rivâyet olunur ki⁶⁷¹] Çün Emîr Süleymân bu dâr-i fenâdan dâr-i bekâyâ nakl idib | şehîd oldu, al-hükmülillâhî'l al-vâhid al-kahhâr, pes Mûsâ Çelebi hemân ol sâ'at Emîr | Süleymân'ı⁶⁷² Bursa'ya gönderib kendüsü⁶⁷³ yürüyüb tamâm Rum-ili'n zabt⁶⁷⁴ u hıfz idib Rum-lili beğlerinden benâm benâm beğleri helâk itmeğe başladı. Şol sebebdan ki Emîr Süleymân'a | ne vechile sadâkat itdiler, kendüye nice idecekleri ma'lûmdur ve etrafdan olan beğlere elçiler | gönderib ba'zından harâc taleb idib dahi aña benzer dürlü dürlü nesneler taleb idib İstanbul | Tekfuru'ndan harâc taleb itmeğe atasının vezîri 'âkil ve dâna, fâzil ve tuvânâ İbrahîm Paşa'yı | gönderdi.⁶⁷⁵ Paşa-yi mezkûr İstanbul'a varduğı gibi fi'l-hâl Sultân'a haber gönderib Mûsâ Çelebi'nin | ef'âl-i şenî'asın i'lâm idib beylerinden nefret ettiğın bildirdi. Sultân⁶⁷⁶ çün bu haberi | istima' itdi,⁶⁷⁷ mektûb ve hil'at gönderib envâ'-i ta'zîm birle anı da'vet itdi. İbrahim | Paşa dahi da'vetine icâbet idib hemân⁶⁷⁸ Sultân tarafına teveccüh itdi.

668 UK: +Hikâyet

669 Menzel: +

670 UK: +Süleyman'ın meytini

671 UK: +

672 UK: Hünkârın meyyitin

673 UK: +Gâzi Hünkâr yanında defn edib ve kendisi yürüyüb

674 UK: +idib Emîr Süleymân Pâdişâh hükm ittüğü yerlere hâkim oldu. Andan İbrahim Paşa'yı vezîr idüb Melikşâh'ı dahi vezîr idindi, Azeb Beğlerdi, aña emîr-'alemlik virüb Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'i kadiasker idindi, Mihalet-Oğlu Mehmed Beğ'e beğlerbeğlik virüb Rumili beğlerinden be-nâm mâldâr beğleri tutub helâk idib malın almağa başladı. Hatta Divân'da otururken mâldâr beğlerden ve paşalardan kimesne görse "şol arada filori kokar" diyib öldürüb mâlin alırdı.

675 UK: +İbrahim Paşa dahi cemi' beylerle danışib "bu kişinin bed-hâli var, giderek cemi'imizi öldürüb, malımızı alır, Sultân'ı davet etmek evlâdır" deyicek, cemi' beyler bu fikri savab görüb, ol umuru İbrahim Paşa'ya ısmarladılar. Andan İbrahim Paşa

676 UK: +Mehmed

677 UK: İbrahim Paşa'nın ol-mektubuna 'itimad edib yine İbrahim Paşa'ya

678 UK: +eğlenmeyib

*İbrahim Paşa Sultân⁶⁷⁹'a varıb anda vezîr⁶⁸⁰ olıb Sultân⁶⁸¹ dahi
Rum-ili'ne geçib Mûsâ Beğ'le ceng itdiğidir*

[Rivâyettir ki⁶⁸²] | çun İbrahim Paşa Bursa'ya Sultân'a varıb şol ki şerâit-i hizmetindir, yerine getirdikten sonra | Sultân dahi aña mer-tebe-i vezâret erzânî idib hizmet neyse ta'yîn idib⁶⁸³ İbrahim Paşa | dahi Sultân'ın elin öpüp cân u dilden anıñ hizmetine bel bağlayıb andan Rum-ili'ne gitmek tedbîrin || idib etrâfa nâ-meler perâkende idib⁶⁸⁴ on biş bin asker cem' idib kalkıb İstanbul | karşısına⁶⁸⁵ kondılar. Andan Sultân⁶⁸⁶ Tekfur'a âdem gönderib anuñla bir vechile musâlaha ve mu'âhede itdiler | ki birbirine hiç vechile zararları olmaya. Sultân eğer Rum-ili'ne beğ olacak olursa Tekfuru tamam | gereği gibi ri'âyet ide. Eğer şikestlik vaki' ola,⁶⁸⁷ Tekfur gemi ihzâr itdi ki Sultân bilâ tavakkuf | gelib geçe, bunun üzerine yemîn dahi idib Sultân, İstanbul önünde birkaç gün ko-nıb⁶⁸⁸ Tekfur dahi | eyü ziyâfetler idib andan kalkıb gittiler.⁶⁸⁹ Ol tarafda Mûsâ Çelebi dahi Sultân'ın geldiğinden haberdâr | olıb 'askeriyle yürüyüb İncügiz'de Sultân'ı karşıladı. Sultân anı görüb hoş buldum deyüb | ferah olıb bir sahrada kondı.⁶⁹⁰ İki cânibden dahi karavul çıkıb birbiriyle buluşıb ceng itdiler. Mûsâ | Beğ karavulu sınıb Mûsâ Beğ'in üzerine gelib 'asker ehli, Sultân geldi sanıb sınıb hayli havf idib kaçmağa | meyl itdi. Sonra yine karavuldur deyib muttali' olıcak karar bağlayıb kondı. Ol gice geçib çun sabah | oldu. İki cânibden iki 'asker mukâbil olıb alaylar bağ-layıb meymene ve meysere müretteb olıb mecmu' halk | silâhların tek-mil idib ceng içün yürüdüler. Bu cânibde evvel Tatar alayı anın

679 UK: +Mehmed

680 UK: vezîr-i âzam

681 UK: +Mehmed

682 UK: +

683 UK: +anı vezîr-i a'zam edib, mukarreb edindi. Andan

684 UK: kılıb

685 Menzel: +

686 UK: +Mehmed

687 UK: olmaya, bunun üzerine yemîn dahi itdiler, andan Tekfur dahi hayli gemiler ihzâr idib Sultân dahi bilâ tavakkuf geçib öte yakaya kondı

688 UK: +oturdu

689 UK: ve hemân ol-aradan göçüb gittiler

690 UK: +bir sahrada kondılar

ardınca Türkmen l ve anın ardınca Ankara⁶⁹¹ ‘askeri anın ardınca Yapa-Oğlu, andan sâyir⁶⁹² beğler yürüyüb ‘alemler çözülüb l surnâ ve⁶⁹³ nakkâre âvâzı ‘âlemi tutub⁶⁹⁴ kendüye i’timâd iden bahâdîrlar el kılıçlara urub çomaklar ve l nîzeler tutub alaylar söküb şol deñlü ceng itdiler ki, gövdeyi kan götürüb küştelerden püşteler olub l bir kırân-i ‘azîm oldu ki ol-esnâda Mihal Beğ oğlu ceng içinde Mûsâ Beğ katına gelib eyitdi ki, banâ birkaç l yarar yoldaş koş ki varıb karındaşın Sultân’ı biraz sıkıb ‘âlemi anıñ gözüne târ idem, didi. Mûsâ l Beğ anı gerçek sanıb, sen bilürsin, deyince meğer ki anıñ hõd ba’zı beğlerle ittifakları vardı,⁶⁹⁵ anlarıñla l bir araya gelib cem olub⁶⁹⁶ ceng sûretin göstererek varıb Sultân yanına durdılar.⁶⁹⁷ Sultân’a niye durursın l karındaşın gâyet âsândır⁶⁹⁸ yürümek gerekdir, didiler. Mûsâ Beğ çun beğlerinin baş baş Sultân’a gittiğın görüb l ‘aklı şaşıb,⁶⁹⁹ fikri bozuldu. Çun hâl böyle vâki’ oldu, Mûsâ Beğ’in ‘askeri sınıb kaçdı. Sultân ll çerisi⁷⁰⁰ dahi ol sınan ‘asker⁷⁰¹ ardına düşüb, hattâ Mûsâ Beğ’in dahi meyli⁷⁰² oldu ki kaçs. Ammâ yanında l olan yedi bin kapu-oğlanı içindeydi⁷⁰³, “sen gidicek bizi dahi helâk iderler, deyü gitmeğ⁷⁰⁴ komadılar ve Sultân l katında hemân üç yüz mikdârı kimesne kalmışdı; çun Mûsâ Beğ’in ‘askeri sınıb kaçıb kendüsi l tenhâ kalıcak⁷⁰⁵ Mûsâ Beğ’in tutmak kasdına üzerine at saldı. Anı görüb yedi bin kapu-oğlanı Sultân’a l ok attılar⁷⁰⁶, atını ve kendüyi yaralayıb dönüb

691 UK: Engüri

692 UK: halk ve

693 UK: ve nefir ve

694 UK: dolub

695 UK: +murâdı

696 UK: anlarla buluşmakdı, buluşub bir araya cem’ olub

697 UK: +eyitdiler Ey

698 UK: halvetdir elbette

699 UK: lâ-yu’kal olub

700 UK: ‘askeri

701 UK: leşkerin

702 UK: kasdı

703 UK: var idi. Anların içinde idi. Anlar kaçmağa komadılar, eyitdiler:

704 UK: Musa Çelebi’yi kaçmağa

705 UK: +heman Sultân

706 UK: septiler

‘askerine⁷⁰⁷ ulaşmak isteyib ara-yer kesildiği eelden Sultân’ın l can başına sıçrayıb bir iki yüz atlu birle hemân dönüb İstanbul yolın tutub kaçdı. Ol gün varıb l İstanbul’a düşüb Tekfur gemi hazırlamışdı, denizden geçib Bursa’ya müteveccih oldı. Çün Bursa’ya yetişdi l şehir halkı kemâl-i ikrâm ve ta’zîm ve ihtirâm birle önüne düşüb tahtına getirdiler. Ol tarafa Mûsâ Beğ, Sultân l kaçıb gidicek anın yerine⁷⁰⁸ durdı, Sultân’ın ol tarafa kovan⁷⁰⁹ ‘askeri gelib anı Sultân sanıb yanına l cem’ oldılar. Bunları⁷¹⁰ soyub öldürmek isteyenleri:⁷¹¹ “Bunların ne suçu vardır, deyü men’ idib hemân l soyub salıvirmeğe icâzet virdi.

*İzmir-Oğlu hurûc idib Sultân⁷¹² anın üzerine yürüyib⁷¹³ ceng idib
Sultân anı sıyıp suçun afv itdiğidir*

[Rivâyet olunur ki⁷¹⁴] çün Sultân Mehmed Rum-ili’ne geçib İncegiz önünde karındaşı l Mûsâ Çelebi’yle ceng idib⁷¹⁵ Anadolu’ya gelib ‘ayş u ‘işrete meşgul olıb oturdı, meğer bir gün haber l geldi ki şimdiki hâlde İzmir-Oğlu çıkıb Aydın-ili’n alıb Ayasoluk⁷¹⁶ üzerine gelib anı hisar l itmişdir; eğer tizde erişilmezse Saruhan-ili’ne dahi yürüyüb alır, deyü; Sultân bunu işidib gâyet l kakıyıp vezîrlerin katına okıdı ki: “İzmir-Oğlu ne kişi ola ki memleket kaskin idib bî im memleketime hurûc l idib kal’a muhâsara ide, tîz tutun memlekete nâmeler⁷¹⁷ yazıb ne-mikdâr ‘asker varsa bir aya dek mecmû’ı l yanıma cem’ olalar; tâ ki inib İzmir-Oğlu’na bir iş idem ki ‘âleme dâstân ola,” didi. Çün vezîrler l pâdişâhın bu vechile ıztırâbın görücek memlekete ‘ale’t-ta’cîl nâmeler

707 UK: leşkerine

708 UK: Sultân’ın yerine varıb

709 UK: adam kova-giden

710 UK: Andan Mûsâ Beğ’in adamları bunları hemân dutub bend itdiler

711 UK: +Mûsâ Beğ

712 UK: +Mehmed

713 UK: varıb

714 UK: +

715 UK: +andan geri

716 UK: Ayasoluk

717 UK: +perâkende idib bitiler yazın

perâkende itdiler; yakîn zamanda l her tarafın ‘askeri mecmu’⁷¹⁸ yaraklarıyla müretteb ve mükemmel⁷¹⁹ silâhlarıyla hemân Ankara⁷²⁰ ‘askeriyle Ya‘kub Beğ gelmedi l şöyle özür itmiş ki, “bizim yerimiz *uc* yeridir, Karaman ağzıdır gidildiği takdîrce Karamanlu gelib ili ve memleketi gâret l l ider”, demiş. Sultân bunu işidib biraz sâkin olub ammâ kalbinde tamâm ‘adâvet tutub yanında cem‘l olan ‘askerle yürüyib İzmir’e indi. İzmir-Oğlu kaçib kal‘asına girib i’tizâr itmek ardınca oldu⁷²¹ l Sultân dahi anın ilin tamâm alıb⁷²² İzmir-Oğlu hisârdan⁷²³ Sultân’a adam gönderib i’tizâr idib Sultân’ın l bir kemîne, kemter kulıyın, suçumu afv itsün, bir dahi bu vechile hareket itmeyib bunun gibi yüz-karalığın itmeyem, diyib l adam gönderdi.⁷²⁴ Sultân dahi anın ‘özü’n kabûl idib⁷²⁵ gelib Sultân’ın ayağına düşüb Sultân be-gâyet kerîm kişiydi l İzmir-Oğlu’nın suçundan⁷²⁶ vaz-gelib⁷²⁷ yine anda beğ dikib ilin ve günün ısmarladı ki, hutbe ve sikke Sultân adına l olub, akça Sultân adına yürüye.⁷²⁸ Sultân ol vilâyetleri devridib⁷²⁹ her bir kimesneye istimâlet idib gelib yine l Bursa’ya yetişdi. Ammâ Sultân dahi İzmir’deyken Ankara⁷³⁰ Beği Ya‘kub Beğ gelib Sultân’ın elin öpüp ‘asker halkıyla l bile gelmediğine be-gâyet incinib andan hiyânet anlayıb⁷³¹ ya tutub habs idib ya öldürüb oda atmak istedi l vezîrlar bu ikiden hiç birini maslahat görmediler,⁷³² zirâ ki bunu eğer şimdi habs idesin, Ankara⁷³³ kal‘ası hayli⁷³⁴ yerdir, l anda bir bahâdır yiğit oğlu

718 UK: cemi’

719 UK: ve müsellah

720 UK: Engüri

721 UK: i’tizâr itmeğe başladı

722 UK: anın ilin tamâm alıb kendüye döndürdü

723 UK: kaleden

724 UK: +yalvardı

725 UK: idicek

726 UK: günahından

727 UK: vazgelicek

728 UK: +andan

729 UK: +halkın

730 UK: Engüri

731 UK: +Yakup Beğ’i

732 UK: +eyitdiler ki

733 UK: Engüri

734 UK: haylice

oturur. İkinci⁷³⁵ Karaman ağzıdır, me-bâdâ hisâr⁷³⁶ elden çıka, didikleri eelden⁷³⁷ te'hîr olunmuşdu. | Çün⁷³⁸ Bursa'dan kalkıp Ankara⁷³⁹ya müteveccih oldu; Ankara'ya varıcak, Ya'kûb Beğ'i bir gün Sultân kendü halvetine | okıyıp ol geçen mâcerâyı aña diyib elbette senin helâkin lâzımdı, deyü hışm edicek⁷⁴⁰ Ya'kûb Beğ dahi "fermân pâdişâhındır⁷⁴¹, | eğer ben bî-günâhın kanına girerse hükm pâdişâhındır, zirâ ihlâs birle Sultân'a muhabbet itdigümden gayrı günâhım, bilmezem," | didi. "Eğer pâdişâha hiyânetim ola, Allâh'ın⁷⁴² 'inâyetinden mahrûm olam⁷⁴³" deyib durub elin ardına çevirib durdı. | Sultân Balta-Oğlu'na buyurdu ki, tiz dur, bunun elin ayağın demirleyib Tokat'a gönderdi, anda habs itsünler, didi.⁷⁴⁴ Ya'kûb Beğ'i kayd u bendle gönderib Tokat'ta Bedevî-Çardak'da habs itdiler. Bu vâki'a Hicret'in sekiz yüz on | dördüncü yılındaydı.⁷⁴⁵ Andan Sultân Ankara⁷⁴⁶'da biş-on⁷⁴⁷ gün dahi oturub kalkıp andan Tokat'a geldi. Anda | dahi eğlenmeyib andan kalkıp Amasya'ya geldi. Anda birkaç gün yiyib içib andan yine Rum-ili'ne geçib karındaşı Mûsâ Beğ | birle yine duruşub ceng itmek hevesi gâlib olub⁷⁴⁸ yine Rum-ili'ne seferim var, sizin dahi himmetiniz bizimle bile olsun | deyü kendünün kayın-atası Zülkâdır-Oğlu'na nâme yazıb elçi gönderdi.⁷⁴⁹

735 UK: ikinci bu ki

736 UK: +bir sûretle

737 UK: +bu kaziyye

738 UK: +andan Sultân yine

739 UK: Engüri

740 UK: deyicek Ya'kûb Beğ dahi Sultân'ın hışmın görüb

741 UK: Sultân'ındır

742 UK: Hudâ'nın

743 UK: olayın

744 UK: Balta-Oğlu dahi

745 UK: yılında vâki' oldu

746 UK: Engüri'de

747 UK: bir kaç gün

748 UK: +âhir Mûsâ Beğ yine gâlib olub Anadolu leşkerini sıyıp kovdular; ba'zısını kırıp ve ba'zısını esir itdiler ve Sultân Mehmed askerinden ayrılıb Lâz'a düştü. Ve bu hâli görüb, üzerine tasa düştü, ba'dehû iş başa düştü ve gussa yeli mevc urub baştanbaşa gam ihâta idüb, Sultân bu hâlde kaçıp yine Bursa'ya geldi. Andan sonra Sultân fıkı etti ki, bu kadar 'askerle karındaşı Mûsâ Beğ'e galebe idemez, dahi 'asker gerekdir,

749 UK: gönderdi ki Rumili'ne yine bir 'âlî seferim vardır, sizin dahi 'âlî himmetiniz bizimle bilece olsun, didi

*Sultân⁷⁵⁰ Anadolu ‘askerin⁷⁵¹ girü cem’ idib bir def’a dahi Mûsâ
Beğ’le ceng idib Mûsâ Beğ’i öldürdiğidir*

[Şöyle rivâyet olunur ki⁷⁵²] çün Sultân Mehmed’in elçisi Zülkâdir-Oğlu’na l yetişi, kemâl-i⁷⁵³ ‘izzet neyse yerine getirdikten sonra Sultân’ın mektûbuna cevâb⁷⁵⁴ yazıb eyitdi ki: “Ay, l Sultân-i ‘âlem ne yere teveccüh idersen Hakk Ta‘âla⁷⁵⁵ mu‘âvin olıb feth u zafer mukârin olıb fırsat ve nusret l senindir. İnşâallâhu l-‘azîz hizmetine ben varamıyacak olursam oğlum kulunu gönderem,”⁷⁵⁶ mektûbu yine elçi eline virib l alıb gelib Sultân’a yetiştir-di. Sultân⁷⁵⁷ ol-yerden kalkıb Ankara’ya⁷⁵⁸ konıb anda birkaç gün tevakkuf l itdi. Memâlik-i mahrûsedden her taraftan ne mikdâr ‘asker cem’ olunmaluysa oldu. Bu ‘asker-i bî-pâyan ki haddi ve hasr-ı olmayıb,⁷⁵⁹ cebe ve cevşen görüb ‘azm itmek isteyicek haber geldi ki Dulkâdir-Oğlu l geldi deyü, beğler ve ulular atlanıb karşılayıb ‘izzet-i tâm ve ikrâm ve ihtirâm birle alıb gelib bir yerde kondurdular l bî-hadd ü kıyâs ni‘metler ve ziyâfetler gönderdiler. Andan Sultân kendü Dîvân’a çıkıb sohbet esbâbın ihzâr l itdirib meclis ârâste olıb envâ-i ni‘metler hâzır ve müheyyâ olıb kapu-cı-başî Dulkâdir-Oğlu’nı l alıb gelib Sultân’ın elin öpüb Sultân’ın karşısına huzûr ve huşu’ birle oturdu. ⁷⁶⁰Sultân sohbette l germ olıb giydiği tonın ve bindiği atın ve anda ne deñlü meclis âleti, akdâhdan ve surâhiden ve altun gümüş l esbâbından ne varsa mecmu’sun Dulkadir-Oğlu’na bahşış itdi ve beğlerine ve âdemlerine hil’atler virib l her birisine bî-hadd in‘âm itdi. Andan Sultân germ olıb vezîrlere ve beğlerine eyitdi ki: “her kim dilerse l bilsün ki

750 UK: +Mehmed

751 UK: leşkerini

752 UK: +

753 UK: gayret ve

754 UK: cevâbnâme

755 UK: +saña

756 UK: +diyib

757 UK: ol vakt ‘asker cem’ itmek için Amasya’ya çıkmışdı. Hemân elçi gelicek Sultân

758 UK: Engüri’ye

759 UK: yok

760 UK: +Andan sonra

Rumili'ne sefer iderim,⁷⁶¹ bir atım ve bir kılıcım ve bir çomağım vardır, baña kifâyet ider, bâkî ne l ele girerse mecmû' yârânla der-meyândır, diyib mübârek sakalın eline alıb eyitdi ki, bu def'a babam l tahtını yahûd alsam gerekdir, veyâhûd bu yolda baş terkin idersem gerekdir, diyicek mecmu'-i halk ol sohbette l ayak üzerine durdılar,⁷⁶² du'âlar idib çağrışdılar: "Ay Sultân-i 'âlem başımız ve canımız sana fedâ l her ne yere teveccüh idersen Hudâ yârîcin olıb feth u nusret karîn ola, didiler. Çun bu resme söz ve l sav olıb 'askerle tamâm 'ahdleşib Rum-ili'ne yürümeği tamâm mukarrer idib andan Ankara⁷⁶³'dan kalkıb l Bursa'ya indi. Cümle atlu ve yaya anda gelince on bin er⁷⁶⁴ oldu. Andan kalkıb Yalak-Ova'ya varıb anda ll cebe gördü⁷⁶⁵ ve şükr-i Hakk idib deniz⁷⁶⁶ kenârına yetişib İstanbul Tekfuru'na haber gönderdi. Çun l Tekfur Sultân'ın geldiğin işidicek be-gâyet şâdkâm olıb fi'l-hâl gemiler ihzâr idib⁷⁶⁷ kendüsi l Sultân'a istikbâl idib kemâl-i 'izzet ve ik-râm⁷⁶⁸ birle alıb gelib Sultân'ı bir mevzi'-i şerîfde kondırıp l envâ'-i ziyâfetler idib Mûsâ Çelebi elinden ciğeri hûn olıb⁷⁶⁹ bî-hadd şikâyetler itdi. Sultân l dahi Tekfur'a eyitdi ki: "İşte ben dahi anıñ üzerine giderim, sen dahi benimle bile olmak gereksin" diyicek l Tekfur eyitdi ki: "⁷⁷⁰Ben pîr oldım, mecâlim yokdır diyib kefereden hayli kimesne yoldaş koşdı. Andan l Sultân kalkıb Vize Suyu'na kondı ve Sultân'a ol yerde Evrenos Beğ'den mektûb geldi ki: "Sultân l lutf u kerem idib Mûsâ Beğ'e bulaşmayıb ol ne yere varırsa tecessüs idib andan ırak olıb l gidib Laz-ili'ne girib derbend durıb Barak⁷⁷¹ Beği ve Paşa Yigid'i ve Tırhala Beği Sinân Beği ki

761 UK: +benim dahi

762 UK: ayağ üzerine durub Sultân'a du'â

763 UK: Engüri

764 UK: otuz bin er

765 UK: +bu kadar 'askeri görüb sevinib

766 UK: derya

767 UK: 'askeri öte yakaya geçürdiler. Tekfur

768 UK: +ve ihtirâm

769 UK: Rumeli ve Eflâk çerisiyle üzerimize gelib, İstanbul'un kapılarını yaptırib, halkı taşra çıkmağa komayıb envâ'-ı te'addisinden be-gâyet şikâyet etti.

770 UK: +Ey Sultân-ı âlem

771 UK: Burak

bunlar | alay beğleridir, bunları kendünize rabt itmek ardınca olasız. İnşâllâhu'l-'azîz Mûsâ | Çelebi birle buluşacak kulunuzu dahi hizmette bilesiz”⁷⁷² demiş, Sultân mektûbun mazmûnun bilib mektûb | getiren kulu tamâm ağırlayıb⁷⁷³ gönderdi. Andan kalkıb yürüyicek nâgâh yolda bir pâre ‘asker göründü | kim ola deyü Miha-Oğlu’nı göndericek bilindi kim Kara-Halîl imiş, Miha-Oğlu dahi yetişib birbiriyle | ceng itdiler. Âhir⁷⁷⁴ Kara-Halîl münhezim olıb kaçdı. Sultân ‘askeri dahi yürüyib Edirne’ye yetişdiler. Andan⁷⁷⁵ | dahi hisâr idicek şehir halkı eyitdi: “Biz sana şehri ve hisârı virmeziz, inşâallâhu'l-'azîz birbirinizle | buluşıb bir yaña olıb devlet her kangınızın⁷⁷⁶ ise hisâr dahi⁷⁷⁷ anıñdır” didiler. Sultân bu haberi işidicek | râzı olıb andan yürüyib Zagra-Ovası’na indi. Ol-arada Mûsâ Çelebi yetişib casûslayıb bildi | ki bunlarınla⁷⁷⁸ mukâbele olunmaz.⁷⁷⁹ Kendüyi ağaç arasına urub Sultân anı göricek mukayyed olmadı, andan | yürüyib Filibe’ye yetişib Değirmen-Deresi’nde kondı. Andan kalkıb Meriç kenârın tutub gitdi. Paşa-Yigid’le İzmir-Oğlu Hamza Beğ iki bin mikdârı kişiyle bunların ardın sürüb⁷⁸⁰ yetdi. Anları görüb | bu taraftan Türkmen birle Miha-Oğlu bir iki bin erle dönüb İzmir-Oğlu’yla Paşa-Yigid’le buluşdı. İki ‘asker⁷⁸¹ || mukâbil olıb bir ‘azîm ceng itdiler. Âhirü’l-emr Miha-Oğlu anları sıyıp, anlar kaçıp gitdiler. Bunlar | dahi dönüb Sultân’ın ardına düşüb gitdiler. ‘Askerin önünce Bâyezid Paşa ardınca Miha-Oğlu | yürüyib derbendi gözleyib gittiler, sabah olunca Balkan Dağı’na yetişib derbende girib bir gice anda | yattılar. Ol-aradan kalkıb gice gündüzden ulayıb gelib Sofya’ya yetdiler. Mûsâ Çelebi anda yine | görünüb ol def’a dahi kıyışama-

772 UK: +ve hem cümle beğler karındaşıñdan nefret itmişdir, hemân sizi gözlerler

773 UK: +yine

774 UK: Âhirü’l-emr

775 UK: +Edirne’yi

776 UK: +başında ise

777 UK: +bilâ minnet

778 UK: +bu def’a

779 UK: +hemân

780 UK: +bunlara

781 UK: asker

yıb yine kenâra tutdı.⁷⁸² Bunlar dahi aña mukayyed olmayıb Sofya'dan l 'asker halkı maslahatların⁷⁸³ görüb azıklanıb yarakların görüb andan kalkıb derbende girib l gittiler. Derbendi çıkıb Şehirköy ovasında kondular. Anda Paşa-Yiğid'den ve Barak Beğ'den ve Tırhala l Beği Sinân Beğ'den haber geldi ki: "Ay Sultân-i 'âlem işte biz üç beğiz, üç bin cihan pehlivânı l adamımız vardır. Ale't-ta'cîl bize gelib mülâkat itmek ardınca olasin,⁷⁸⁴ deyü, çun mektûb l Sultân'a gelib Sultân mazmûnun⁷⁸⁵ muhakkak bilicek andan kalkıb sür'atle yürüyüb ikindü vaktinde l Şehirköy derbendine girib giceyle yürüyüb sabah vakti derbendi çıkıb kondı. Anda Mûsâ Çelebi l yine gelib tebdîl-i sûret idib başında külâh ve eğninde nemed giyib gelib Sultân 'askerin görüb l yine cür'et idemeyib kenâra döndü.⁷⁸⁶ Sultân hiç mukayyed olmayıb ol-aradan kalkıb l Mora⁷⁸⁷ suyuna kondı. Andan Bâyezîd Paşa'yı Laz-Oğlu'na yardım itmeğe da'vet itmekçün l gönderdi ve hem ol-arada Paşa-Yiğit ve Barak Beğ ve Tırhala Beği Sinân Beğ yiğitlerle gelib Sultân'ın l 'askerine mulhak⁷⁸⁸ oldılar ve Hacı Evrenos Beğ dahi⁷⁸⁹ sancağın çekib gelib Sultân'a va'desini yerine getirdi l ve Kör-Tekfur-Oğlu dahi anuñla bile gelib yanında kondı. Andan Laz-Oğlu⁷⁹⁰ geldi. Sultân bunların her l birine kemâl-i 'izzet ve ikrâm neyse yerine getirdikten sonra kalkıb Yellü-Dere'ye kondı, andan l Kurşunlu önüne yetişdi. Andan kalkıb Vîlk-İli'ne girdi. Vîlk-Oğlu⁷⁹¹ gelib Sultân'a ilin teslim l itdi. Andan Kös-Ova'da uğraş yerinde konub andan kalkıb Kör-Tekfur iline girdi. Ol-arada l İzmir-Oğlu Hamza Beğ biş yüz atıyla sancağın çekib gelib Sultân'ın elin öpdı ve Mûsâ Çelebi l yanında beğlerden kimse kalmadığın haber virdi. Andan Sultân

782 UK: urdı

783 UK: masâlihini

784 UK: olası

785 UK: +tahkik edib

786 UK: urdu

787 UK: Morava

788 UK: lâhik

789 UK: dahi Rumili gâzileriyle

790 UK: +dahi yedinde olan 'asker keferayı cem' idib Sultân'a mu'âvenete geldi

791 UK: dahi leşkeriyle

‘askeriyle kalkıb Harca-Bolu’ya⁷⁹² kondı l andan kalkıb Karasu’ya irdi. Andan ‘Alâ‘eddîn-Oğlu sahrasına kondı. Ol yerde etrâfda olan l iller gelib itâ‘at itdi. Andan Çamurlu’nun bu başında kondı. Ol tarafdan Mûsâ Çelebi dahi l İhtimam’a kondı. Ol-arada beğlerin hiyânetleyib Tamacı-Oğlu’n ve Süci⁷⁹³-Oğlu’n katına okıyıp bağlatdı. l Kalan beğler anı görüb nefret idib baş baş beğler bölük bölük Sultân’ın elin öpüb hizmete l bel bağladılar. Sultân bunu görüb Hakk’a münâcât idib secde-i şükr eyledi. Andan kalkıb Çamurlu’nun l ortasına kondı. İki gün anda tevakkuf idib kaldı. Ol tarafda Mûsâ Beğ’in beğleri böyle idicek l kendüsi yedi bin kapu-kulu birle âheste âheste Sultân’dan yana yürüyüb cenge ikdâm itdi. Bu tarafdı l Sultân’a dahi haber yetişdi ki, işte karındaşın üzerine yürüyüdürür, gâfil olma,⁷⁹⁴ Sultân bu haberi l işidicek tiz durub beğlerin cem’ idib vezîrleriyle meşveret idib ceng için alaylar düzünce Derbend l içinden bir toz kopdı, vararak toz büyük olıb gelib iki şak olıb⁷⁹⁵ bir alay zâhir oldı, ⁷⁹⁶kim ola diyince l gördüler ki evvel gelen Migal⁷⁹⁷ yiğitleridir, ve ardlarınca dahi yedi bin kapu-kulu dahi gelib durdu. Andan Mûsâ l beğ ‘alemlerin çekib bunların ardınca gülbang çekib, hay yigitlerim ve merdâne-lerim, göz açdırmayız, yürün l diyince hemân bir yerden kılıc yalın idib yürüdüler. Bu tarafdı dahi Sultân ‘askeri şirâne hareket l idib bir vechile hamle idib evvel nöbet Mûsâ Çelebi ‘askerin alayların bozub⁷⁹⁸ bir muhkem ceng l idib az kaldı ki ‘asker⁷⁹⁹ münhezim olaydı; Mûsâ Çelebi’nin beğleri bölük bölük Sultân’a gittiklerin l görüb yüreği yanıb: “Ah! driga, devlet benden yüz çevirib ulu karındaşıma ben bunuñ gibi iş itdim, l deyü can acısından kendü-zini meydâna atıb Tatar’ı basıb Türkmen içine giricek, bunlarınla ceng l iderken Bâyezîd Paşa anı görüb bilib Selâsil⁸⁰⁰ yiğitlerine,

792 UK: Haraca-yoluna

793 UK: Savcı

794 UK: deyü

795 UK: idib içinden

796 UK: aceb

797 UK: Moğol

798 UK: dağıdıb

799 UK: Musa Çelebi’nin ‘askeri

800 UK: Engüri

koman bunu dutun diyince Mûsâ Beğ'i ortaya l aldılar. Mûsâ Beğ gördi ki kendüsi girdâba düşüb iş hadden geçib ihtimâl-i mukâve-
met olmayıb hemân l kaçmak sûreti gözikicek ol-aradan atın sıç-
radub gelib kapu-kulı içine girdi ki, kapu-kulı dahi ll yalnız ceng
ide ceng ide 'âciz kalıb kendüye etrâfdan guluv idib tutmak ister-
ler. Kapu l -kuluna dahi çâre kalmadı, "ben giderim sizi Allah'a
ısmarladım," diyib atın sıçradıb kaçdı. Çamurlu l adlu bir yere
erişib anda çeltik argı varmış, atın yekemeyib⁸⁰¹ çamura uğrayıb
attan düşüb l yine bineyin diyince Bayezid Paşa ve Mihal-Oğlu ve
Barak Beğ yetişib tarvandırmayıb⁸⁰² dutub ellerin l bağladılar. 'As-
ker⁸⁰³ dahi yetişib ba'zı terahhum idib ba'zı fesâd munkatı' oldı
deyü ferah oldı. Balta-Oğlu yetişib Emîr Süleymân Beğ'i neyledin
diyib anı boğdı, andan ⁸⁰⁴alib Sultân'a getirdi. l Sultân anı görüb
terahhum idib gözlerinden kan yaş akıttı. Mûsâ Çelebi Rumili'ne
iki yıl ve yedi l ay ve yigirmi gün pâdişâhlık idib Hicret'in sekiz
yüz on altıncı yılında şehîd olub dâr-i fenâdan l dâr-i bekâya rıhlet
itdi.

⁸⁰⁵ انا لله وانا اليه راجعون و اليه المرجع و الحصر

801 UK: yenemeyib

802 UK: davrandırmayıb

803 UK: heman leşker

804 UK: +meytini

805 UK: +ve meyyitini Bursa'ya gönderib dedesi Gâzi Hünkâr yanında defn itdiler, *nevver Allahu kabrahu*.

Ahvâl-i Sultân Mehemmed
(1389-1413) Tıpkıbasımı

سلطان محمد بن بایزید خان

یا که جنگ این جنگلید عاجز قلب کنوی اطراف را غلوا بدید بطریق ستر لقا
 قوله و می چار قلمدی بن کلام سزای الله امیر لدم دیب آتن مجرب قاجدی چامدی
 آولوبیرن ایرب آند چکنک ارغی دارمش آتن یکمیب چامورن او غریب آدن و شب
 به بنایین و بجه بایزید پاشا و خیال او غیا و براق بلیش بشتب طار و در حیب و رتب اللرن
 با غلدر عسکر و می بشتب بعضی ترخم ایب بعضی فساد منقطع اولدی و یو فرج اولدی الله
 او غیا بشتب امیر سلیمان بکی یکی بیلدک دیب آتی بو غدی انرن اب سلطان کنوی
 سلطان آتی کرب ترخم ایب کوز لر دن فان پلش اقدی معیسه چلیپ روم ایله آکی بل ویدی
 آبی ویکرم کون یا ذ شاهی ایب هجرت سکز بنزاون التیمی بیلند شهید اولب وار فداوت
 ۸۱۶ دار بقایه رحلت انری له الحکم و الله ترجعون جلوس سلطان محمد بن بایزید خان
 هجرت سکز بنزاون یشیل و آلت آبی و آکی کون کجک سلطان محمد سر بر سلطنتند
 ۸۱۵ مستقل اولدی حکایت اولدت کمر سلطان محمد مریمه جلیله او غر شورکی فرمان
 محمد بکر هجوم ایرب سفری حصار کده زیر اول وقت سفری حصار آنک اندیدکی انرن
 دشت یانین یقه یقه حصار صلیق ایب ایب بوسیه کدی چون بیستند نئی کره ها از تو زمین
 شغال انرا آید بیستند و لبر اول وقت حاجی عوف پاشا بکر دشت صوبایه سیدی فرمان
 او غیا و می کلیدن شهر خلغن او قیب کترب ایتدی ای مسلمانلریا دشا همز روم بیلند
 در فرمان او غیا کلیدور حصار یراغی او کن کشیلر حصار کرسون اولکین مجوس و لمسون
 بلایه یراغن قلسون دیدی خلق و می ایله قلدر انرن فرمان او غیا ظاهر بوسیه کدی کیه شهری اود
 اورب حصار سواش پور تمک بشلدی حصار جنگلر اولدی آخند لدی کم بکار کشند حصار
 پلش یانند کرل و اودی حصار خلقی انرن صوالر لروی فرمان او غیا و لدی که اول کونک صفت حصار
 یا ندری در بر آفت زندان قاپوسنک طش سندن لغم او در لروی حاجی عوض پاشا طریقه حجب قشیری
 قرب فرمان او غلدر اول جینی کسری انوز بر کون جنگل اولدی که کاه حصار خلق حجب فرمان

سلطان محمد بن بایزید خان

یافتند بکلمه که مسد قلمد غن خبر روی انون سلطان عسکریه قلمت خرم بولوقز
 انون قلمت قره صوبه اردوی انون علاء الدین اوغلی محمد حسن قوندی لول پروه اطراف اولی
 ایطو کلب اطاعت اندکی ندرن چامور لولونک بویکاشند قوندی اول طرفدن موچه چلیع دخی
 لغتنامه قوندی اول اراد بکلمن خیانتلیب تعالی اوغلن و سوجی اوغلن فاتمه او قیباغلتند
 قلم بکلمن آلی کورب نفرت ایدب بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 اورناتند قوندی آلی کون اند توقد ایدب قلمی اول طرفد موچه بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 کندویددی بکلمن قوندی بر آهسته آهسته سلطان ندن یکا بویک جنگ اقام اندی بولوقز
 بولوقز سلطان دخی خبر بنشدی که اشته قونداشکر از که بیریرر غافل اولمه سلطانا بویک
 اشته بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 اچندن برتوز قوندی وارز قوندی بویک اوب کلب آلی بکلمن اوب بر آلی عیظا هرا و لری کور و دخی
 کندوکر که اول کلمن مغال بکلمن بیر وار و لرجه دخی بکلمن قوندی دخی کلمن قوندی انون موچه
 بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 دخیجه همان برون قلم یا لک ایدب بولوقز بولوقز دخی سلطان عسکری شیره حرکت
 ایدب بروجه ایدب اول بویک موچه چلیع عسکرن آلا بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 ایدب از قلمی که عسکر منظم اولیدی موچه چلیع بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 کورب بویک یا نب آهه ریخا دولت بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 دیوجان آچی سندن کندوزن میدانه آت بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 ایدرک بایزید پاشا آلی کورب بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 الومو موچه بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن
 تاجمق موچه بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن بکلمن

سلطان محمد بن بایزید خان

مقابل اولی بر عظیمی که اندر آخر الامر بخالد اوغرا اندری صیب اندر قاجب کتیرلر
 دخی و نب سلطانک اردنه و و شب کتیر عسکرن اوکجه بایزید یا شارد و بخالد اوغرا
 بریسه رندی کوزلیب کتیرلر صبح اولنجه بلقان طاغنه یتیشب رر بند کرب بر کچا لند
 یتیرلر اول ارا دن قلنب کجه کوزلن اولیب کلب موویه یتیرلر موویه جلیله افندیه
 کورن اول دفعه دخی قیشمبینه کنار طریدی بونلر دخی کا مقید اولیب صوفیه دن
 عسکر خلقی مصلحتلرن کورب آز قلنب یرا قلن کورب اندن قلنب رر بند کرب
 کتیرلر رندی چقب همکوی او را شد قورنلر اندن پاشا یکن و براق یکن و ترخا
 یک سنان بکدن خبر کلدنکه ای سلطان عالمرا شته بز اوج بکدن اوج بیکر جهان بکدن
 آد مهر وارر عیالنجیلرین کلب ملاقات اشکر اردنجه اولسن و بوجون مکتوب
 سلطان کلب سلطان مضمون مکتوب بلجک اندن قلنب سر عیله یریب آکدن و رفتند
 سنه کوی رر بند نه کرب کچیلده یریب صبح و رفتند رر رندی چقب قوندری اند موویه جلیله
 ینه کلب نیریل صفت ایدر بکشد کلاه و آکنند نم کلب کلب سلطان عسکرن کورب
 ینجهوت ایدمیب کنار و رندی سلطان هم مقید اولیب اول ارا دن قلنب
 مور موویه قوندری اندن بایزید پاشای لاز اوغلنه یاردم اتکه دعوت انکون
 کندر روی و هم اول ارا د پاشایکت و براق یکن و ترخا یکی سنان بکدن کتیرلر کلب سلطانک
 عسکره ملحق اولدلر و حاجی اور بر سر بکدی سجا عن چکب کلب سلطان و عکسه یرنه کتیرلر
 و کورتلور اوغرا دخی انوکله کلب یا شند قوندری اندن لاز اوغرا کلدی سلطان بونلر نه هر
 برنه کمال عزت و اکرام ینسد یرنه کتیر و کورن عسکر قلنب یکنلور رر ید قوندری انزن
 قورنوللر اوکته ینسندی اندن قلنب ولق ایله کهری ولق اوغرا کلب سلطان ایلی سلیم
 اندی اندن کوس او را د اوغرا نر بند قونب اندن قلنب کورن کور ایله کهری اول ارا دن
 اذ میر اوغرا حسن بر پیش یرز آنلویله سجا عن چکب کلب سلطانک ان او بری و موویه جلیله

سلطان محمد بن بایزید خان

جبه کوردی و شکر حق الایب و کز کناره یشب استانبول تکفوره خبر کفوره و کفوره
تکفوره سلطان کله کن اندک بغایت شاد کلام اولیة الحال کیمدر احصار ایست
سلطان استیصال ایب کمال عزت و اکرام بره اب کلب سلطانی بر موضع شریف قنبر
انواع ضیافت را یب مویجیله النون جگری خورن اولیة حد شکایت را قنبر
و کفوره ایست که آشته بنوی آنک از ز کیدرم بنوی بنعلم بلد او کن کرک سن و کین
تکفوره ایست که بن پیر اولم جالمیو قنبر و یب کفوره دن ضیافت کسم یو کفوره قنبر
سلطان قلب و یز صوبه قنبر و سلطان اول یز در یز کین مکتوب کدی سلطان
لطف و کرم ایب مویجی بک بولشیمب اوله یز و اکرم جتسم ایب انون اراق اولب
کلب لازا یلده کز بر بندن طرب بر اقی و یا شا یکدی و تر خاله بکی سنان بکی بر ندر
آلا بلر کفوره بونلری کز و کز و ربطا تن اردنخه او کفوره شأ الله العزیز مویجی
چلیه بر بولشیمب قز کز و یز خذ خذ کلان و حسن سلطان مکتوب کز مضمون یب مکتوب
کترن قز تمام اغریه کفوردی انون قلب بیر چک ناکاه یول بر یار عسکر کز
کمر و دیو خیال او غنی کوندر جگر بلدی کز قز خلیل امین خیال او غنی و یز یشب بر یلده
جگر اندر آخر قز خلیل مضمون اولب قاجدی سلطان عسکر و یز یوریل یز یشب
حصار ایبر جگر ش خلق ایست بزرگ سندی و حصار و ور خزان شأ الله العزیز بر کز
بولشیمب بر یکا اولب دولت هر قنبر کز ایس حصار و یز الکدر و یز سلطان بونلری
رافه اولب انون یوریل مزغره او کانه اردی اول اراق مویجیله یشب جاسوس لیلی
کونلر کفوردی اولنمزد کز و یز اغاج اینه اورب سلطان آنی کز کز خفیه او کدی انون
یوریل قلبه یز یشب و کز من یز کفوردی انون قلب مریج کناره طوب کفوردی
یکدل از میر او غاصت بک کی چقداری کشیم بونلری اردن صوبه یز کز کفوردی
بولشیمب ترکمان بر لخال از غاصت بک کی کز از میر او غاصت بک کی بولشیمب

سلطان محمد بن بایزید خان

وخی مویج بکلم جنگل ایدب مویج بکی اولدر دکنده چون سلطانک ایلمی ذوالقادر او غلنه
 یشندی کمال عزت نیسه یون کتره کدن مکره سلطانک مکتورنه جواب یازب ایتدی که ای
 سلطان عالمزنده بره ترجمه ایدر سک حوتخالی حاوان اولبق فتح و غفر مختارن اولب فرست و خشت
 شکره ارا شتا. الله العزیز خدمتد برن وایلیق اولدریم او غلر توکلی کوندریم مکتفی بنده ایلمی الذریب
 الب کلب سلطان یشندری وی سلطات اولدیرون قلقلب انقذه یقوتب اند بر فاج کون توف
 اندی حالک عور سه دن هر طرف دن ند مقدار عسکر جمع اولنملو سیسه اولدی بو عسکر ی
 پایان که عور صحرای اولیسیجه و جیون کورب عزم انک استایک خبر کدی که ذوالقادر او غلا
 کدی دیو بکلرو اولور انکلب ترشولیب عزم و نام واکرام احترام بر الب کلب بریر همندر بر
 نه حد و بی قیلس نعمتلر و ضیا فکله کوندر در اندن سلطان کندو دیوانه جفت صحبت اسباب احضار
 اندر ب مجلس آراسته اولب انواع نعمتلر حاضر و مقیا اولب قابوچی باشه ذوالقادر او غلن
 الب کلب سلطانک الن اوپ سلطانک ترشوسنه حضور و خضوع بر او اندروی سلطان صحبتد
 کرم اولب کیدی که طمن و بندگی آئین و اندن و کلو مجلس آینه اقرا حدن و مراخیدن و التون کش
 اسبابندن نه وار سه بجو عسن ذوالقادر او غلنه خلش اندی و بکلر نه و آدمونه خلعتلر و رب
 هر برسنه فی حد انعام اندی اندن سلطان کرم اولب وزیر لونه و بکلر نه ایتدی که هر کمر در سه
 بلسون که روم ایله سفرا یریم بر آتد و بر قلم و بر جو ما غمر و ارر بکا کفایت ایدر باقی نه
 آله کمر سه مجموع یار اندر میانه دریب مبارک سقالن الله الب ایتدی که بو دفعه بابام
 غنچه یا خوه السم کور کور و یا خوه بیوزلد بلسن تر کن ادر سمر کور کور و یجله مجموع خلق اول صحبتد
 ایا قنمته طور در دعا اولدب چا غرشدلر ای سلطان عالمز با شمر و جانمز سکا فدا
 هدیه بره توجه ایدر سک خدا یار جگر لو بفتح و نصرت فرین اولد بدلو چون بور سه سوزو
 صاوا و لب عسکر نام عهد لب روم ایله یور مکتبام مقرر ایدب اندن انقذه دن قلقلب
 بکریه اندی جملا اندو و یا یا اند ککنجه اون بیکر اولدی اندن قلقلب یلاق او وایه وار ایله

سلطان محمد بن بایزید خان

ایرو مشر سلطان بویا شد بزرگساکن اولی اما قلیند مقام عداوت طربت یانند جمع
اولی عسکرلیریب از میراندی از میراوغلی قاجب قلعه سزکرب اعتذارانند اردنجه اولی
سلطان دخی آنک ایلن تمام آلب از میراوغلی حصارون سلطان آدم کندرب اعتذارا ریب سلطانند
برکمنه کمتر قولین موجمع عفو اتون برحق بود جدا حرکت انجیب بزرگ کلب بود قرالین انجیم دیب
آدم کندری سلطان دخی آله عذرین قبول ایدر کلب سلطانند ایا غنم دوسب سلطان غایت کریر کشید
از میراوغلی مچندن واز کلبینه اند بزرگ کلب ایلن وکرن اسرارلی که خطبه و سکه سلطان آوند
اولی آچ سلطان آدم بیری سلطان اول و لایستلی دورا بید هر برکمنه استعالت ایدر کلبینه
برکمنه بشتدی اما سلطان دخی از میردیکن انقوه بکی یعنوب بک کلب سلطان ایلن اوی عسکر خلقیده
بد کلبه کنه بغایت انجیلندن حیانت کلبه باطنی جسر ایدر یا اولدرب اود اما حق استدی
وزیر ارم کیدن هم برن مصلحت کور مندر بر آکوبی اگر شندی جسر بکسن انقوه قلعه به حصار ایلر
اندر بر بار یکت اوغلا و نوررا کچی قرمان اغنم صبادا حصار ایلن حقه دید کلبی جلدن ناخیر و انجیل
چون بوسن قلب انقوه ید متوجه اولدی انقوه ید وارجن یعنوب بکی برکون سلطان کندرو خلعتند
او لب اول کچن ماچرای اکادیب البتله سنک هلاکلا زمر دیخشم ایچک یعنوب دخی زمانه ^{نکته}
اکون فی کنا هر قانده کور سه حکمران شاهکدر بر ااخلاس بر سلطان بخت اند کدن غیره کنه بلعزم
دیدر اکوباد شاهه خیانتند اول الله عنا تندن محروم اولد و بیل طرب الزار دند و بیل طروی
سلطان بالنده اوغله بیدر دی که تیز طر بر بزرگ ایلن ایاغن و مرلیب توقاته کور دوی اند جسر ایلر
دیوی یعنوب بکی قید و بند کندرب توقانه بدوی چار و افد جسر ایلر و واقعده رند سکر بوزن
مردخی یلند یدر اندن سلطان انقوه دیشل اون کون دخی او تر بقلبندن توقاته کلبی اند
دخی کلب انون خلق ایلدی کلبی اند بر قاج کون بیب اچ انون یند روم ایلد کلب انونیه میسک
برلیند و در شجاعتک هر چه غایب اولدیه روم ایلد سوزم وار سزل دخی همتکن برمل یا اسون
ویکون و کور من اتیه فدا اتار اوغند ناخیر ایدر کلب کندری سلطان اناطولی عسکرلیر جمع ایدر ببرد

سلطان محمد بن بایزید خان

جریه دخی اول منان عسکرا رده دوشمنه مویه بیکردن میملی اولدی که فاجه اقا یانند
اولن یدی بیکر فابوار غلانی اچندیرکن کرجک بزی دخی هلاک ایبرلر دیو کتنگه قومدر سلطان
قائند همان اوج یوزمندی کسنه فلمندی چون مویه بیکر عسکری صنف فاجه کندی
تفا فالحی مویه بیکر طرتمق فعدنه ازرنه آت صلدی آئی کورب بوی بیکر فابوار غلانی سلطان
او اولدر آتینه و کندی بالیه و نبه عسکره اولسنمق استایب اریر کسلدی اجدن سلطان
جان بکنه مجریب بر آلی یوز آتلبورله همان دوشمنستانبول یوس طرب فاجدی اول کون آت
استانبول دوشمن تکفور کی حاکمندی دکره ن کجک بریر متوجه اولدی چون بریر یسندی
شهر خلغی کمال اکرام و تعظیم و احترام برله اوکته دوشمن غننه کنه اول طرفد مویه بیکر سلطان
فاجه کدی که اولدر یوز طردی سلطان اول طرفه توان عسکری کلب آئی سلطان صائب یانند
جمع اولدر بر یوز مویه اولدر ملک استایب لری بدنلکه مویه اریر دیو صنف ایوب همان
مویه مالی ورمکه اجازت وردی ازمیر اوغلی خنوج ایوب سلطان آند ازرنه بریر
ایوب سلطان آئی صیب مویه عنوانه کیر چون سلطان روم ایوب کجک اچکر اوکته تندر
مویه جلیله جنک ایوب افالور کلب عیش و عشره منقول اولد و تودی مکر بر کون خبر
کدی که شهد کی خالد از میر اوغلی حقیب ایوبین ایلن الب یا نلور و انزه کلب آئی حصار
اقمشد اگر تیزه ارشلمر سه ماروخان ایله دخی بریر الوردیو سلطان بونی اشب غایت
قایب وزیر لرن قائند او فدی که از میر اوغلی کسنه اولکه مملکت قصدن ایوب بنیر مملکت
ایوب قلعه محاصره اید تیز طونک مملکت نامه لریازب مقدار عسکر و اسیر بر آیدل مجوع
یا نده جمع اولدر تاک انب از میر اوغلی برایش ایدم که عالمه داستان اولد ویدی چون لیرلر
پادشاهک بو وجه اضطرار کورجک مملکت عا النجیل نامه لری بر آیدل اتدر یقین رماند
هر طرف عسکری مجوع بر افلرله مرتب مملکت سلاطینده همان انقره عسکر بر بعقب بر کجک
شوبه عند اشترک بر برمز اوج بر فرمان اغزدر که لری تقدیر بر فرمانلوی ایلر مملکت غارت

سلطان محمد بن بایزید خان

ایدب اطراف نامریرا کند ایدب اون مین بکر عسکر جمع ایدب قلقلب استانبول
 قورلوسه قوندرلاندن سلطان نکوره آدم کندرب انوکله بر وجهل مصلحه و معاهد اندلر
 که بربره هیچ وجهل فریرلری اولمید سلطان اگر دوم ایلد بکر اولاجق اوکوره نکوری تمام
 کرکی بکر رعایت اید اگر شکستلک واقع اولد نکفور کیم احضار اید که سلطان بلا توقف
 کلب کیم بونکر ایزدیمین دخی ایدب سلطان استانبول اولکند برغ کون قونب نکفور دخی
 ایومینیا قتلدا ایدب انون قلقلب کندلر اول طرفد مویجه چیلد دخی سلطانک کلدکندن خبردار
 اولد عسکر یلدریپ اچکونکی سلطان قورسلدی سلطان آنی کورب خوش بولدم دیب
 فرح اولد بر صحرآد قوندری اکی جانبدن دخی قراول قتب بربریل بولسب بکر اولد مویجه
 بکر قراولی صفت مویجه بکر ایزد کلب عسکر ایلا سلطان کلدی صاف صفت خورایم کلبه
 میل اندی مکرینه قراولدر دیب قلم اولحق تزار با غلیب قوندری اول کیم کیم جبروت صیلاح
 اولدی اکی جانبدن اکی عسکر مقابل اولد لایله با غلیب صیمنه و میس مرتب اولد مجموع خلق
 سلاحدن تکمیل ایدب جنگل چون یوردلر بوجانبد اول نانا رآلای انک اردغم ترکمان
 و آنک اردو جند انقره عسکری انکار و جند یا پا ارغی اندن سابر بکر بربریل عسکر جوزلب
 سورینا و نقای آوازی علیله هدیت کندویه اعتماد ایدن بهار لر اول قلمله اورب جو مقلرو
 نیزه لر طرب آلا بدلسوبک شول و کلو جنگل اندر که کورد قان کورب کشتلورن پشته لر اولد
 بو قرآن عظیم اولدی که اولی اشاد مخلص بکر اوغلا جنگل اچند مویجه بکر فائده کلبه ایتدیکه بکا و فواج
 یادر بکر کلش قوندری که وار ب قوندر اشکر سلطان بزر صفت عالی انک کوزنه طار ایدم و دیر مویجه
 بکر آنی که کیم صاف صفت بکر سن و پنجه مکر که آنک خور بعضی بکر اذ اتفاقلری وار و قی انکرکه
 برادر ایه کلبه جمع اولد جنگل حدین کسندر که وار ب سلطان یا نند طروردر سلطان نینه طرور
 قوندر اشکر صفت اساندر یور مکر که کدر حیدلر مویجه بکر چون بکر نکر بکر بکر سلطان کندن کورب
 حقیق مشایف نکری بزلدی چون حال بهرط واقع اولدی مویجه بکر عسکری صفت قاجادی سلطان

سلطان محمد بن بایزید خان

مرحوم امیر سلیمان هجرتک سکر یوز شخی بلیند عثمان نخسند جلوس ایدب ۸۰۰
 سکر یل واون آی واون یدی کون بوندن اول بیان اولن انیز بکلت اندی مرحوم
 بر خوب صورتلو و مرغوب سیرتو سخاوتند فی مثل و شجاعتند فی نظیر وی و کبر
 و حسد و نبری اولب جمیع خلایق اویهانلو عدل و ولایت پادشاهی حقه علانا احکام
 آنکد رضا تند شیوع بولب انواع عواطف و احسانه مفتحم اولب آنکد آوند اسکندر
 نام نظم ایدب بیافه کنروی مویه چلی خخته کچپ او ترب امیر سلیمانی بوردیم
 کنرب بعض بکترن قوی غیره چون امیر سلیمان بوارنا ون وار بقایه نقل ایدب
 شهید اولدی احکم الله الواحد القهار بس مویه چلی همان اول ساعت امیر
 سلیمانی بوردیم کنرب کنرو یه بر رب تمام روم ایلمن فسطح و حفظ ایدب روم
 ایلی بکترندن بنام بنام بکری هلاک انمکه بشلادی شول سبدن که امیر سلیمان
 نه و حمد و اوقات اندر کنرو بیجا اید بکتری محروم و راهزنان اولن بکتر ایلیچیلر
 کنرب بعضندن خراج طلب ایدب دخی اکا بکتر در لور لورنه لوط طلب ایدب سنانبول
 تکورندن خراج طلب انمکه اتاسک وزیر عاقل و دانا فاضل و نوانا ابرهیم پاشای
 کنرو وی پاشای مذکور استانبول وار دخی بکی فی الحال سلطان خبر کنرب مویه جلبند
 افعال شیع سن اعلام ایدب بکترندن نفرت اندکن بلدر وی سلطان چون بر خبری
 استماع اندی مکتوب و خلعت کنرب انواع تقییم بر آفی دعوت اندی ابرهیم
 پاشا دخی دهوشده اجابت ایدب همان سلطان طرزه توجه اندی ابراهیم پاشا
 سلطان و ارطغرل وزیر اولب سلطان دخی روم ایلمن کچپ مویه بکله جنگ اندیکر
 چون ابراهیم پاشا بوردیم سلطان وارب شول که شرایط خدمتدیرنه کتو و کدن مسکن
 سلطان دخی اکا مرتبه وزارت ارزانی ایدب خدمت نینده تعیین ایدب ابراهیم پاشا
 دخی سلطانک انراپ جان و دلان انک خدمتده بل باغلیلندن روم ایلمن کتو و کدن

سلطان محمد بن بایزید خان

مجموع موی چلیقه فاشند و اردل را میر سلیمان فاشند بلبلو بکلون همان
 قره جم بکر و قره مقبل و اوج بکر قلدی چرن حال بو مرتبه به پیشنج موی به
 قزداشک حقام اچند مجبتد در خلوت در دیدلر بونی اسدب آنن دیب از زوار و
 امیر سلیمان خبریشندی که حسن انعامی قاپو او غلامن الب قزداشک فاشند کندی
 و چو بکلون قره جم بکر فاشند شمدی قزداشک انز که کلور و یک بو فغم اولتر
 بلبلو کندی چای به چالبه ریغانفس اندن ننکونایه بیانه صلام و بو آنه سوار اولب
 سرایه شندی موی چلیقه اردن سور بسلاین اوتیه الب طردی امیر سلیمان
 آه واه ایوب ایبردی که ای واه نه مسکراشه طوش اولب ننکبیم بلایه ترکیب
 اولور و بیکم اولنج تحتل اند که یک طور آتلب چقب سنا بول دیب کندی
 مکر تو کو یکجیدی بر نکهای قلا غوز و ندی کنو بکلون یا نجه همان قره جم
 بکر و قره مقبل کندی قلا غوز اسنا بولدر و بو غیریول جکدی بون برور و یکجیدی
 فلان بون کلدن دیب ارته اولجه بونلری اول بیه دورا تدری چون صلیح ازل
 کوز کوزی کوروی بریره ارد که اکا و کچی ایلی در قلا غوز ایلی یوریب بر قاج
 کند و احتیاجه کسنلره ایتدی امیر سلیمان قاج که در غافل او بچلید ویدی
 اندن اتران جمع اولب بونلری اور تیه الدر قره جم بکی یارلیب قره مقبل اندن
 اتران اندن امیر سلیمان آنن او قلدر و دوش بکلون طوب با غلدلر اتران
 کیم دیر که بونی بوند اولدر لمر کیم ایتدی که بوغب او و انکر کیم ایتدی که مجموع
 دید کلر خطا در زیر شمدی موی بکر بونی استیو کلور و بوسویا شکر کنزاکه
 موی چلیقه امیر سلیمان لکاردن سوریشندی بریره اتران غوغا لرن اسدب
 ایلر و یوریب نه نه و شیم کور و که آلی طوب با غلدلر سنا اولب توین موی به
 لور بیکوار آنک تیرا سن بتر دیوی قیون موی به وار بونی بوغب شهیدان دی

سلطان محمد بن بایزید خان

روم ایله کلب سلطان کرو و بورسیک کدیرون امیر سلیمان روم ایله کندی همان ساعت یعقوب بکر سلطان مکتوب یازب کندی و کی که ایکی یا فشا معالدولت یاری قلب او بر عتک اویندی ایل و کون مجموع سییه کور مکر استرلوهی سلطان جون بو خبری اشندی به الحال آنده سولار و لب سکرلیه قلعب انقرو به کدی اینال او غلا و کوپکرا و غلا مجموع کلب اسن ایدر اندن قلعب بورسیه بیدر لاندن قریه و ایدین و مارو خان و منشد و نگه و کر میان و لایتلرن مجموع بوریب بنده آب بورسیه کخته کجب او نوردی امیر سلیمان مو ییبه الفده و فوات ایدب کندی و کخته او تورد غیر جون امیر سلیمان مو ییبه چلیه فیب انده و او نوردی اندن مو ییبه چلیه هر بار بزرگ اوزر کلب چنگر انک اسند که منب چو ی و وار ب طاغلو هر بار ب تکرار مو ییبه چلیه بنده غیرت ایدب بوفعه بو نوکله در تشین پادشاه رب یا خود بکل این دیب یوروی قوین مو ییبه ییبه یا تنجه او کجه میخال او غلا پهلوان اولب یوروی امیر سلیمان خبر اولدی که او سن مو ییبه کلب چورن یا نغزی الهی دیدلر امیر سلیمان اول جینده حمام اچنده صحبت ایدب شراب اچره کی کلب خبر ایدی حکم لت اندر کدر بکله اولرک دیو یوردی کندی و بنده صحبت مشغول اولدی مو ییبه چلیه تعلم یقین کلب چوریک او کی طی طردت بر برز اولشب سوا سده شلیق حاجا ورنوس اچر و کرب ایندی که ای شاه عالم مو ییبه چلیه کلب خیل عسکری پرا کند اندی دیکل ایندی که حاجا پادشاه صحبتدن ابرم آنک جانی یو تدر که بوند کلب بنده مقل اولدیدی حاجی او رنوس حقیق حسن اغا به ایندی که ای اها بیر کس وارسنه سوز کی اشدر و ییبه حسن اغا اچری کوهی سوبیلیا بن مانه دی سوزی قاتی کلب مراندی که حسن اغا نك سقالن بولدر لاندن حسن اغا طمش حقیق ایندی که ای بکلرو ای اولور بولار برز نه در حر متسه اچو اوله هلا بلمش اولو کی بن مو ییبه چلیه قاشه کندی و ییبه بنده کلن قابواه غلانر کی کس و ییبه آتند بنب کندی کندی و ییبه کلن قابو او غلا نیله وار ب مو ییبه چلیه قاشه طردی آلی کورب حوق بکلرو غی بریریل و انش به لب

سلطان محمد بن بایزید خان

نیسکه بفرستد و آنرا در موی جلیه بیکروا چکه مشغول اولد اندر بخت اندی افلا قیگیا دم
 کندیب موی جلیه طلبه اندر کیدر حوت موی جلیه آند فرماند عشره عشره مشغول اولد
 او نوزر کن تقدیر ربانی روم اندر افلا قیگیا موی جلیه ایلی اتجیسندن بغایت زبون اولد
 حضور لری قلعه غی اجلدت بکری بونی فکر اندر که اسفندیار مکتوب یازب آدم کندیب
 موی جلیه اندن طلبه ایدب البکلیگیا کند و قیزن حوت موی جلیه افلا قیگیا آنی بک ایلی کویبله
 مسلمان اندن خلاص اولد چون بوندیر قلعه غی حکم اولد مکتوب و آدم کند و چون ایلی
 اسفندیار بشدی اسفندیار و خونی بونلری فرمان او غیا یا نده که دردی کلبه فرمان او غیا
 یا نده موی جلیه طلبه افلا قیگیا نام و نر و مثل اسد موی جلیه بربرای معلوم اید تمام
 فرج اولد ایندی که اصل مقصود غی بودی دیب اولد برون قلعه غی اسفندیار کلاز اندن
 کلبه الب افلا قیگیا کلاز افلا قیگیا غایت فرج اولد فرسوا کلبه اعزاز و اکرام در کتب نوندر ب
 منیا فترا ایدب انواع غشسلو اندی اندن ترن و رب مملکت حاکم قلدی چون موی جلیه افلا قیگیا
 اولد زمان اجندا فلور ایدب تمام روم ایلیه فسط ایدب روم ایله بک اولدی اندن انا دی طرفه
 امیر سلیمان خبر کلاز موی جلیه بوطره کلبه مجموع ولایت حفظ اندر و هم ایل خلجی کلب اویدر امیر
 سلیمان بو خبری اشوب غایت متا لمر اولد جان او و دو شب بدنه قیصیه اولدی اندن بعضی
 بک بکلیر بک و کب سلاسل قلعه سن اکا امیر لیس عا یا شاحنه انقرو و وفات انشدی سایر وزیر لیل
 شویله مصیبت کورد که کچو و کندیب و حبیب کد روم ایله کچو موی جلیه حبیب کد اش بر بکا اید اندن
 قلعه کوجا استیال ایدب کدب وار ب استیال یئزار استیال کفرینه بعضی ایل او ایستادن
 کچو کندیب موی جلیه و خانی امیر سلیمان کلاز کلاز اشوب عسکریه فرسوا و رب بر محو آق مقابل اولد
 چون آق عسکر بر بر بولشوب جنگ ایدب بعضی بکلیر روم اندن قاچا میر سلیمان وار ب طاعت
 اندر موی جلیه بوقیتیدید مطلع او جلیه منقاچه طاعت و دویب حوای اولدی امیر سلیمان حوای
 کلبه کچو او و خونی اندن عیش و عشر مشغول اولد و قلعه غی منقاچه عسکر اولدی امیر سلیمان

سلطان محمد بن بایزید خان

اتفاق ایدب امیر سلیمان ایلیون یقین و هم اول عهد ک از رنه اول جماد الثانی سنه
 اکیس بولسب عهد رجائی حکمراندر حاجی اورنوس بوقضیه بد مطلع اولب امیر سلیمان کلب
 اعلام اندکی که آنرا بشو و جمل تدبیر ایدب و شمن و خنی قوت و وندی شدن کرو آجوقیر
 بولسب حکم فایده یی بوقدر سبب فلک و ک کنگر ک اند طویل کرد شمن او و من
 کلا ارمز شهر و رب اند جنگ ایدلر دیدی امیر سلیمان و خنی بومصلحی قبول ایدب اول
 ارادون قلب انقره و متشکن اولب او نقره دی مویس چلی سلطان ندر و سقور دلب دوم
 ایله کتیدر جرن امیر سلیمان انقره و متشکن اولب بوطرف سلطان و خنی دشمنان
 فارغ اولب کند و وزیر لید و بکریه او ندر بعبس و عشرت ایدر کن کندو یانند اولن قزدا نی
 مویس چلی و خنی اول صحت بد اولب مویس چلی اثنا یی مجید ایا قزدا نی طوب سلطان
 الن او ب جیا حجت کسره و سلطان بونی کرب بغایت فرح اولب ایدکی که ای ندر
 مراد ک ندر دیدی مویس چلی فرمان پا و شا هکدر و ب ایدکی که ای شاه عالم بکدر که ندر
 امیر سلیمان بزد و جمل اش ایدب مقدار نقدی اندی اگر دستور او کور اسفندیار و رب
 اندن کی اسفندیار و امیر که خدا فرصت و ک اند بک اولر اول نقدی بچو مکنده
 مستقلا و شاه اولور سون شوی که مین اولب اند بکک ایدر رسم رجه و خط سلطان
 آردن او و رب سلطان ایام و چا اولد و بوبنکل ندر بین ایدب عهد و بیجان اندر سلطان
 مویس چلی حجت آت و طون و مال و رب و و اعلیت کندی جرن مویس چلی اول ارادون
 کندی زحانه و رب اسفندیار ایدکی اسفندیار جنبر اولب فابو یی خلفه کلب مویس چلی
 اسفندیار اندی البکلب بچو مقام ندر رب انواع حیا ندر اندی که حساب کلن اسفندیار
 بوکا حیا حجت کوسنرب بوقج کون قانده توقف ایدب اول مرادون و خنی که ندر میده سقور
 البه فرمان او خطیا ندر کندی فرمان او خطا کیک کلن جنبر دار اولب بچا اولد اسفندیار ایدب
 الب یوزر لر عزت و حرمت برل بری ندر رب امیر سلیمان رخنه کمال حیا و فت و تعظیم و احترام

سلطان محمد بن بایزید خان

بر مکتب کوندر دی اگر بود یکرنگ را چنان بر غمش اسید بو قول فاجح و دی وزیر نهرن بایزید
 پاشا کاش قلب ایتدی که ای سلطان عالم توک الدن و وارر اش بقدر کردر کردر سکر برفلج
 کوندر و جهلا سقا بر ز هیچ راست کوزیم ایل اولسه شمدی مصلحت بور که بولیم تا خیر
 ابروز الله عنایت شد او که خیر دونه اول وقت بونلر حقتن کلوز دیدی سلطان ناچار
 بو تدبیری قبول ایدب و ونیمه مدتله نوقا نه میسندی امیر سلیمان قزلباش سلطان که حکم
 بغایت مشا و حرم اولب بوسید کلب تحت حکومند اولن ولایت اولوسقم وارر که
حاجا التخیل کلب جمع اولالردیونام لربرا کند اندی سفری حصارون جنوب قرمان اوغلا
امیر سلیمان لک ازرن اورب منصب فاجب سلطانا ماهان اندکیر حرن امیر
 سلیمان اطراف و جوا نه مکتب یارب عسکر جمع افکد بشلیک کوز و خیم حکم جنک راغین
 کوزر کن سفری حصارون خبر کدی که اگر شهر یارب جانه کله شهری اکاسیم ایدوز دیو مید
 سلیمان بوئی اشوب سفری حصار ازرن وارب اول خیم نتیجه ملایم حکم کوزدی که اول فرج
 اولن ظهور کلب برفلج کون عاهد اندی قرمان اوغلا امیر سلیمان اول جانه وار و غنایب
 فرجه غنیمت بلج عسکر جمع ایدب کوز و فکر فاسدی بونلر نره مغر اولدی که اگر فرصت لک
 باغش غنیمت غنیمت ایدم بو کوز اگر دولت یاری قلمی حق اولور سه بر طرف فاجح خلاص اولور دی
 بو خیمه ای چون امیر سلیمان الله عقبه اولمندی آخر الامر تحت سوادب کوزر عسکر
 اور حق اقدام اتدی اجدن قندی امیر سلیمان الله انبج حال طوی حاجی اور نویس
 چکی یکن دیک قرمان اوغلا غنیمت غنیمت ملدی او من شمدی دین قرمان اوغلا اقلطیشب
 انون حاجی اور نرس و خیم اگر اید غنیمت غنیمت اید اقلطیشب عیش و عشره مشغول اولب
 قرمان اوغلا و خیم اول طوفون بورب سلطانا مکتب یارب آدم و بردی که قیصر نهرن جمال
 قلم کند اکی بولش بونلر نره عاهد و سیمان اقلر که بر بونلر در سندن و دست و شغفت
 و شمر اولور و بو نقیر قرمان اوغلا ولایت کرباره سلطانا اوله همان کیس

سلطان محمد بن بایزید خان

دو نرلو کورلوسن چچ اندن احتیاط اتمه اکر انوکله وحی اولمچق اکر اکر اکلانه یارب
کنهین اول بویه قرار اقیب ونب کز حون امیر سلیمان بونی اشنب بریار غیث
ایدب پردلرکی شمری اولد بیکلری بن جعیب طوب اول جانبد حاجی اورنویه قراول
کنردلر سلطان طرندن دخی جیل اوغلا حمتد و خروس اوغلا احمد قراولم جتمشله ی اتفا
اکی قراول بربرنه بولشده و شب جنگر اتدلر بو طر فدن وانلدون جیل کسنده دوشدکن
مکره امیر سلیمان قراولی صنب قیلب خبر ورولرکه سلطان سکزیبیکر آتی ایو کندر قوی
یکدره او شیشیدی کا بویرا غلجواب اولمز بواشتک تد میرن ایدب کیش براعن
کورمک کرکره دیدلر بونلر یوسوز دیکر علملریشته کررنب طبل و نفاس و سرورنا آوازی عالمه
لوب علمد بند سلطان هچون ماه تابان سکزیبیکر مرم سرورلریشدی جا و شلر
اوکنجه و عالرایدب یوردی امیر سلیمان چون سلطانک هجبتن و صلابتن کورب قورب
خمغه یوزد و تد غن عیاشانی الحال بلبل حیل بر سلطان نام یارب بر قولیدر بربری
کر ای سلطان عالم بلمش اوسن که قامو بکلرک ساکه تقدیر لری یا وز در بر زملا اتفا قایت
اندلش و ررلرکه بیخه ال و رلر برر لو دخی دکلر اناکلر جوق طوزن و اتکن ییب دررم
سینه دخی سورم بلمش اوسن هلر بن سکا دیم مکره برسنه اولجی بکاسنه و میسن دیو
سلطان نامه قول الدن آلبا و قیب پارت پارت ایدب اوش هچ کمنسید سنه سولیک
همان آند سوار اولب بیوردی که طبل و نفاس چالب جنگر یوردلر کی طرفدن الت یدر کون جنگر
اندر بربرنه ظفر بو لعدلر زیر امیر سلیمان بر حرپ یرن او ترپ جنگر ایدر دی اولکسیدن
برمشکده دخی بویدر که اول یدر کون اچند زیای یلدر اسب یغورلر یا غمغلر جیلا زبون دخی
اولمشله ی بواشتا دیکن ناکاه سلطانک بر اکیلس اولو شراب دار قوی دخی قاعدن قاجاب
امیر سلیمان واروی سلطان بو حلقه کورب بغایت احنب وزیر لرن فاتده اوقیلا تیکمکه
ای وزیر هچ کورر مسرک بنم اشمز کند که مر پلنخده بشلری عیاشا و ونگی کون اشو و

سلطان محمد بن بایزید خان

مشفطه رشوید که حمامه کرب شراب اجدر آید اند او تنب عیش و نوش ایر بر وجه
 فرصت هیچ وجه اگر مکرار از نه هجوم ایر سرکی بغایت فرزند دیدی سلطان چون پول
 اشتد بغایت رخ او بلایتی که ای بکله او تو رمفل اولمز او یور کشته دولت قرض
 کلیمز دولت قضا قاتند بر بنم بله کلن کلسون و کلیمین بوند قلسو البتد کسم
 کر کرد ویدی بکله بر برون سلطان دعا ایب ای شاه عالم قند بر سرک بزا آند حاضر
 و بخت همان ساعت سلطان قلعب غزم بر سر ادب بر نی کون کدی صقري صونه
 یتدی اتفاق امیر سلیمان بکله نزن سلیمان سوباشی در لوی ایل یازمخه حقیق اول
 یره کلیمش دی صقري صونی کنارند سلطان عسکر کورب بر قلع آتلوله ایلرو وار
 بونله چا غریب ایند که ایل مسز یا علی مسز دینجه سلطان طرف نزن قواج روم بیکتری
 نه الحال صویر آت و پپ اکوش کهد کمز بکله زدیب سلیمان سوباشنک از رز بر رول
 سلیمان سوباشی و وریمیب قبا امیر سلیمان یشندی امیر سلیمان اول حیند حقم
 اجند صبیح ایب شراب اچدی امیر سلیمان خور دلو و ستور رب سلیمان
 سوباشی اچری کوی دعا ایب نه واقع اولمز اسه بر بر خبر وردی امیر سلیمان
 بونی اشذب النذک حلیه یره اورب دیدی حفاک دشمن فرست بواب از رزم هجوم
 اتدی بوکانه چار انتکر کرک و صلیحت اولر که و ونب روم ایله کتکر کرک اول خفله
 بونف قرار اید حکمی یوق و ونب کرور روم و لایسته کشته کر کرد اول و نث حذا نث
 وکر بندخی روم ایل عسکر جمع ایب بینه بو طرفه کلب یکب انام نختن آنک النذر الم
 دیدی عیاسا بونی اشذب ایند که ای شاه بواند کل قدیر ابو کله زیا سن بونزن
 روم الله و بخل و شعل ار و که و شر آد یا وز نی اولور سن صلیحت اوور که اول
 کشته یکی شیده قرضو لیلر جا قربکاری یورسن لاله برین مه پیر اند طر لیر اول
 بزه کلب قیشمز ایل المزد در اندله زوان ورمز بر یغ کورن طر لیر جلعه عمل اتعب

سلطان محمد بن بایزید خان

تشمیاجک او کور قلعہ الہن کدر چون مکتوب سلطانہ نشدی قفقہ نید کی تمام معلوم
اولی یعقوب بک مکتوب یازلد کی اشکد و کوچک مروانہ اولی حصار کی محافظہ آیتزان
شاه اقلہ العزیز یارن اولیہ و قشند بند خنیشست مصلحت برکا اول دیو بلغم اغا
مکتوب الب کلور گن بولد طوبت عی پاشا فائده کنز و خبر صوب جدا بن الہی و مکتوب بک
خطا و صوابن بلدی برو جملہ دارا ایدب سلطان مکتوبن ای قویب کنز و طوفندن یعقوب
بک سلطان اغزندن مکتوب یازب ایند خواجہ لکندروی کی یعقوب بک شد کی حالہ
مکتوب کندرب قلم نکر احمد الی بلکندری بن ایل اولسہ اول بایکسن بزهن معاونت
طلب اتعد بزاند و ارمرز بود کلک سوسی ایدب قلعہ بنجمن محافظہ اندک ایو و اردن
اما چون کد حالہ ایو و جملہ اولدی جنکی قویب حصار ی اولو قورنر اشعد سلیم آیتن دیو چون عی
پاشا بر مورن لاجیلہ اندی مکتوبی یعقوب بک کندروی مکتوب یعقوب بک شینجک بغا میفیض
اولمشدی بخه اتسون عی الغلا قلعہ نکر فاکوسن آجب کلک امیر سلیمان الہن او ب قلعہ
سلیم اندی بو طرفندن سلطان قلعہ نک برو جملہ اند غن بلب بغایت ملول و منتظر آرکد
همان لحظہ اول ارادن قلعہ کدب بک یازرن قوندری انون وخی قلعہ کدب امیر بیچ
اول یازی اند یازلدی امیر سلیمان خدادون سوب اندیشدی سلطان قلعہ لن برکدب
۱- او قوروی امیر سلیمان بیکد و لوجہ ایدب بر قلعہ نکر بر کلشن قور جیبینہ و ونہ عسکریہ
بورسہ کوی عیشت و قشہ مشغول لودی امیر سلیمان بکیر سیر کلک سلطان آنک ازرنہ
کلب انون جلد غیدر مکر بر کون سلطان بکلور عیشت و قشہ مشغولکن اثنای جہتد
سوزا حورف سلطان ایتدک عجباً نرندا شعلہ حالیہ درون پرورد در رکن اتفاق بر جاکسی
کلدی و دیدلر کہ سلطان و ستور و رب اجریہ کروی شاهہ و عا اندی ایتدی کہ ای شاه
عالم بوندن اول تو لوکی بورسہ کندر مشغول وار ب تمام تجسس و تحقیق اندم کہ
قونداشکن بغایت خلوتد بر همان الت یوز مغازی آو حیس واردر کیم و کندر مشغول

سلطان محمد بن بایزید خان

بودند کلب شهر خلقی اکا طبرک غم و کمری حمایر بنم او جاق شهر کی المرق در اگر
 شوی که حمایر دخی الدن که الحکم الله ان شاء الله العزیز خدا فرست و رب دولت پیدار بجای
 شهر حمایر که لاکر سلطان بودند پیرن قبول ایوب سلطان حقی پیروی و شهرن بر طرفن روی
 طبران بکر حقی طبر بق و قانله و کلب حو ملغلر اید ایلد کندی سلطان اندکی عهدی
 صیب بوجده نعمتلون خلعتلون کلب حقی کندی چون سلطانک مسامع شریفه منده
 طبران اوکی افعال نیجدری نینشدی نارغیت اچینه و طایفه یا قبیله الحالیاتند اولن
 عسکره الغاریب طبران ناتار غلغل تور کن بندی همان طبران کند و مریدن فاجبه ظاهر
 اولری سلطان اند مال و منالی و مجموع اسبابین بغما ایدب و اهل عیالین اسپر ایدب سلاسله
 کند روی امیر سلیمان روم الدن اناطولی طرفن کج یا باجیخته قنده اند کیر
 چون امیر سلیمان روم الدن عسکر جمع ایدب د کوی کج اناطولی طرفن پیوسته کج کلکی
 اند بر اکی کون توقف ایدب اندن زمانه انقره به یشنب قوندی یعنوب بکر دخی قلعه ندر
 یا بیکر یاغن ایدب حاضر طبری شهر خلقه بریر جمع اولی مشورت ایدب بونی خصیلت
 کرد و لکه امیر سلیمان قونجه حنا بعت ایدلر زیوا معلوم مدر که اگر بویله اولنمیه مجموع خلقه
 قلعهون کج در و هم پادشاهه او غلغلر اولان کلا یا ورا و لقی قطعاً جایزه کلد و یب منور
 چنقب بریردن امیر سلیمانک ایا غنه و و شب عتذار اندلر امیر سلیمان دخی بونلری مغایرت
 خوش کورب هر برنه استعما ندر ایدب کلب شهر کرب قوندی قلعه نکر بکی یعنوب بکر کند
 قلعه طلبه اندی یعنوب دخی بو خبری اشد جک قلعه نکر قاکون یا بپ اندلر ایشان کون کج
 اندی تمام عاجز اولب امیر سلیمان اندی حسن رضایله قلعه المیب حبیل الملق کر دیب نزد بانلر
 پیروی نزد دلهر طرفن نزد بانلر ارب قلعه به جک اندلر یعنوب بکر به جک دن زیون سلطان
 مکتوب یازب این خواجه و بلغور اغا القبله بر کسند و اردی مکتوب انکار اند و بر کند روی
 که شمع کماله حاله بغایت مضطر اولدی اول آستان شعا دندن بو طرفه مدد و استعانت

سلطان محمد بن بایزید خان

مختند متعین باو بعشر وعشتره مشغول اولد و سلطان خیر کلب امیر سلیمان اولد قصه
 یور و کیر چون سلطان قزداغی عیسی بی ایرون چاقوب فرمانه براغب نعامت اناطولی
 جانبین احاطه اید بکوره و بعشر وعشتره ایدر کی خبر کندی که قزداشکر امیر سلیمان بی خد
 عسکر جمع اید و کنی بولن که طرر مرادی و مقصودی بورر که مملکت ضبط اید انا
 عتقن الکلن البسکامرادی نیسه آئی اید ویدر سلطان بونی اسد بک خات متا اید
 وزیر لردا اولو بکلن جمع اید بواشکر تدبیری روز اتکر کن ویدر افکاره مشهور
 اتدی بجمع بونی مصلحت کدر دکر که امیر سلیمان مقابله اولد جنگ انجیلر بل که بر قولین کوزد
 او که او که یوریلر فرمت بولب الکلن هلال ایدر کند و لردن دخی عسکره خبر اید جمع
 ایدر بوزد بیری سلطان استخسان ایدر بکوره دن قلب انقوره طرفه منوج اولد و اطراف
 عالیه مکتوب کوزد که اناطولی عسکر انقور جمع اولو طوریان بکه دخی مکتوب کوزد
 که طوریان بک قزداشکر کرم و لطف ایدر بن بر لاشقوت ایدر بویا بک کدر حکم بران بر خیم کینک
 و بهار لردن جمع ایدر سلطان خدمت مشی خط لاف و کزاف اندر که ان شاء الله مشاهد اولد که
 نه و جهل جنگ ایدم دیو سلطان انکلا فلرن کرجک صفت حذا انعم واحسان اندر ان خبر
 کلدی که امیر سلیمان بر کون کوزد مرز عسکره اولد و نشندی دیو سلطان چون بو خبر شنیدی
 وزیر لردن و بکلن قاتده اوقیب ای وزیر لردن ایدر حالیا تنگ کدر اوش و شمشیر نشندی
 بنده فکرم بیکلر ازیرنه مقدر در که بونک یکی ایا حد و ششدرن قی بر مکشنت کدر کلک غنیت
 قوشاغن برن ایدر بکلن و ششنت ارزنه هم ایدر بر حمله شیراز ایدر که خلق هالدره
 عبرت آلب شایدر پر کنف ایوزنه اجمد و التمه تفقند کسه تخت آنک اولدیدی وزیر لردن که لکین
 که غلبه کریم و یا خور و اریع در کن اقبل سوباشی باش قلدر دید که ای سلطان عالم و جهل
 سکوئی انکلا لردن مرز لکن اولد قزداشکر عثمان اولدیر سعدی مصلحت اولد که انو کوزد دولت یار شارب
 فیروز اوغلی یعقوب بک فلهم بکجه قیوب بر مشهورن جغتایل اجنر یور یور ایل قوریا و زاکر قزداشکر

سلطان محمد بن بایزید خان

رودند و من چنان بایم اگر بر دفعه دخی طالع دوا اینجی منورم ایچنی اولرکم و اب
 دروله بغرمی پاره پاره ایوب برنا معلوم برده ممکن اولم دیب زری زری زری غلام
 از سر او غلبه حکری پاره پاره اولم ترحم اندی جواب و بر اینکجه ایضا و زاده اخله
 الله تعالی بر توکل ایوب جبرایت اگر دولت سکا بار ایتخی لک لک نکت کمر و سر اولور
 بنده ایضا اولور عظیم حکم جمیع ایوب سندن برادر کله بر دفعه دخی حکم طوبط طرشالم
 برخاک سلطان ایوب ایلک اگر فرصت دیر خدایا انا لک کتخی کمالی دیر هین دیدی غیبی
 دیر نری ایشید بکرم سر کمر دیب بر اندی اندن از سر اعلی ایوب و مردخان لک و منتشا
 او غلبه نکتوب یارب ایلک کوله و دره اندیکه هر سر بر کله لطف ایوب کت تقرنانه اولور
 دلا یکت سبنا هیفدن جمیع ایوب حکمت عینی کرم سعادت ایتک لغایت کله ریدی لور
 دخی مجموع اتفاق ملک قدردن خدایا کون اولور جمیع ایوب براق کور مرتب و کمل کله
 از بر کرم بیق مقداری ادم جمیع اولدی نور فزندن سلطان دخی نور خیره ایشید سر غوغا دخی
 زیاده اولادین یوزلیم ایوب ایلک بیق دوم سرور کرم جمیع توقف اینجی طاعت
 عیسی بیق اولور نه از میره یوریک کله و کوند ز دیمب زمره یتمدی اندن سلطان
 کله دکن عیسی بیق ایشید بیق اندور کله اتفاق ایوب کت کت دوزب سلطان اولور
 یودی ایمان سلطان دخی نور فزندن حکم چوزب نقاره و نقاره چاکب لایق مرتب و کمل ایوب
 رینه سقا یارب اولور و مبارزات دیب میدان کرب جولان کورب جند ایوب
 اولا سلطان ایلک محمد الله تعالی توکل ایوب بر دون جند ایوب کبیر کورب بر دوزب قدرت
 ین سلطان لکتره قرین ایوب عیسی بیق حکری منورم اولور لایق عیسی بیق اولور انان قور حرمه مانه
 در شین لکبره ناسید اولور لایق معاندنه کله دخی هر بری تار مار و لکزه اولر کت کله
 اندن از بر اعلی سلطان ایلک کله کله کله کله ایوب سلطان ایلک دوشب کله کله کله
 اند و کت اعنته از ایوب حکم یا ایشید طای کورب بنده وارطی و دی سلطان دخی بیق کله کله
 شاه اولر سرانده اندن سلطان عکرم بر دیب آیدن مردخان لک کت کت لکسان دلا نری ایشید ایوب

سلطان محمد بن بایزید خان

وصف دکل اذن سلطان اول ارادن فتح و طغرلرل ستاد و خندان اولوب دولک
ینه برد ساهی کلب بر ققون انده عیش و عشرته سنغور اولساندن قلعنه طوقانه
بیتدی طوقانده عیش و نوش ایدرکی فرمان اول قاضی عسکر بن کوندرب و ذوالقادر
اولی جاجیدن و حوالیچلر کلوب ارالنده الفت و محبت و انبام اولارن عداوت کتوب
بارشغلن ایدر اول خیلرده ذوالقادر اولغلی قرنه رضی باوق اولوب تحفه
اورمالر کوندوب نشان قودی عیسی ملک از سر او علمه وار ایندن استغاث طلب ایدر

سلطان یلدر در یکی از صلاحت ایدر سهرزم اولوب بیدر اولغدر روایت اولنکه چون
عیسی ملک سلطان جنگدن قی قطنونه وار بانه طروب شطاه رفاهت و فراغت
بوله طوقانده طروب عیش و عشرته شغرنکی خبر اشد بکه سلطان طوقانده در بر یکی روز
کنسه ابله عیسی ملک نه قطنون قلعنه طاعنه دو شبیک در لوبلا نه ایلاجه
کوروب تدبیر و رعایا دن برکده هیچ کسنه طیح اولیب بلکه قادر این برکده خوشوارب
جنت ایدر صیاحلر نه قویم یلدر بود جلد کیدرک کلب برد ساهی کچون مجالجه اندی میایم قوی
دخرا فکله حنک ایدر و کچون قویم یلدر اولدغی بوزره یلوارب ایدر کرم ایدر قوندانم کلجه
بورده ساکن اولایم دیسادل برده تمکن اولدی پس سلطان خبر تیشدی که قوندانم
عیسی ملک نه کلبه ایلاجه کروب شمدی مجالجه واردی اندی تدار کور ایدر کروب
لغات سلطان اردن بیدر مهار و دلا در روم سر در لور اتلف طوقانندن قلع عیسی ملک اوزرنه
متوجه اولدی زمانه مجالجه تیشدی عیسی ملک دخی سلطان کله دکندن خبر دار ایدر قی قی
از برده وار دی از برده اولی چون عیسی ملک کله یکن اشدی استغاث لایب فرست نام رل
کلبه رخوش تقاضه قوندردی و خبر خفاقت ایدر خالی و قالی ضرب خاقرن سیر اتری ایدر
از برده غنه عیسی ملک نصیر قلی ایدر ای برادر نیره کلیم ایا لایب زحمت کزدیم و کلکتر که
ارلورغا قی ایدم کرم و لطف ایدر نه سحر و یولدا شوق و قوندانم ایدر دخی و طالعیمی

سلطان محمد بن بایزید خان

عسکران کوردی جمع و جملا احتیاطا نصیب الله توکرا ایدب باشند اولی سرور
 مرتب و مکمل عیس بکل زرینه یوری چند اتکه عیس بکر خوبه فردن یوری ای
 عسکر برین بولش و وقت صبا حدن اولایک جنگ سلطان اولدی آخر الامر حق جل
 و علا سلطان فرصت ورب عیس بکهار و نامیه تزل ایدب یسراون آتور برقا جیدن
 بکلندن کور لیه یتدی کوردی ایل کند وید او شب وقت اول میره و حق توقف انقیاط
 باغده و شب کورن اسفندیار مملکت قسطنطنیه واردی اسفندیار عیس بکر
 دیو خبر و جگه الحال آتند سوار اول استقبال ایدب عزت و تعظیم برآلب کلب
 شهو کتب قونزوری و انواع اکوام و ضیا فترا ایدب قشونه الیا غلبه طور دی
 نرید که اسفندیار عیس بکر آتند خیل خدمت ایدب ارالق اولن حقوق ساقه کوردی
 تمام رعایت اندی بوجانیدن سلطان عیس بکر قلیچق انواع فرج و شطرت برآلقب
 کوریه کلدی بکر نک یا ندغن کورب خیل مثاکر اولب شهر خلفه خیل انعاملر ایدب
 شهری کرویا سغه امر ایدب اند عیش و عشرته مشغول ایدب بر قاج کون اند
 عیس بک اسفندیار معا و نیتله او خیره فهد سلطان ایدب صند غیر چون عیس
 بک سلطانن قاجب اسفندیار وار مشدی اسفندیار بولی خیل خوشه طوب کمال
 فخر و تکرید بر ضیافت برآونور عیش و نوش ایدر کن بر کون عیس بکر افغانی صحت
 اسفندیار دیدی که ای قونداش لطف کرم ایدب برده فهد بکایولا اسحاق ایدب شول اولان
 بر جگه ایدب انگر کوزنه خایه نکرا تنک اقدام اولنایدی شمدی اول خا فخر بزبوطه فردن بر
 اقل انقد ازرنه دو شب آبی حاحه ایدلمر شد که مطیع اول اعتبار ایدب مطیع اولان
 بکلن کسب خانانن رضای ایدلمر دیدی اسفندیار عیس بکر زبای نقره نندن و استالندن
 ترحم ایدب نرسن دیدکل ایدب کا المزدون کله مکده معاونت ایدلمر زیرا اناکو کمینه قولین
 دیب اقداری اولدی عسکر جمع ایدب لعل قلندر بک متوج اولب یور و لوطه فردن سلطان

سلطان محمد بن بایزید خان

بن قاصد جوان و با شهنش پو لکد قومشوز و پدر عیسی بکر بوسوزی بکنب یوروی ایل از نه
 سیر اوردن بک بازار نه پیشدی اند قش براغن فکر ایدب او تروی اندن قندانه سلطان ابکی کندی
 مکتوبیاد و کی براغیزم سرورمخه و معر معلوم او که شکر طابوکی سلطان کوردم او شل بل کونک
 همان ارد و دیدی مکتوب سلطان و معل بولب او قش و مضمون معلوم ایدنب اندن جواب ایدب
 در لولو نو از قش کسرتب مرجه و خیدم خدمتده کند و محکمه کله نه مشک و ارد در دیو ایلجی
 خلیلیب انواع قشدر کندی و هم اول قشدر براغن بوردی حدن عیسی بکر قش بک بازارید
 قشلیب بهار او قش سفری حصار و اردی اندن اطراف میعاد بولد فرمان وارب برج دفعه
 فرمانواید جنگلندی آخر الامر فرمانده بر حوالا یا پ کندی ایل کوفل و اول بدرن کلبه سیر
 هریره کواروی سلطان ناکسرتب ایلد خول اوردی بوردی و خ ایلین نام حق
 کسردی کحالیا بن قراشمل بر اولب انکه مصالحه انم اوس نشانی دیب حصار کمرک سنگ
 بکوره خلقی بولی قبول خیب خدمت خلق و خ جموع قاجب قلعه کبریا کوس یا بدر عیسی بکر قش
 قلدی بیکر لومدار ایدب شمر خلقی اطاعت اتدی آخر الامر قایب سنده اود ایدب
 خمری او جمل اوجه یا قب قور براندی بو طرف سلطان سفیر اولدی که فوداشکر عیسی بکرینه ایل
 کون کوب کند و به مطیع اولن خوش مطیع اولیا بن یا قبیق اموال مسلمانی غارت استک
 با سفندی سلطان چون بو خبری اشو حک بانند اولن وزیر لوز و بکوره مشورت ایدب با شکر
 روم سرور لر بدلی احوال آنه نب نوقادن بوسیر اون کوند انب بوسه قریبند بر رود قوی
 متحکن اولدی سلطان بوسه کلبه عیسی بکر بردقمه و خ جنگ اتکیدر چون سلطان بوسه
 قریب کدی عیسی بکر خبر اولدی که اوس سلطان کاری بو چون عیسی بکر بو خبری استدی متا اوب
 بکلونجه انکه کرد و بومشورت ایدب اولج اولدی ب اون بیکر مقداری انلوج ایدب
 جنگ اتکیدر بوسه سلطان کرد خیا بند همان اوج بیکر مقداری روم سرور لری و اردی بکله ایدب
 عیسی بکر و قه با مسفن الشفا تا قییب مسکر جم انقیب تنه افکندی چون سلطان عیسی بکر

سلطان محمد بن بایزید خان

تمام مملکت طرابلس مزبوره وار ديسد کلبه متابعت اندلس سیرا پیرک پند نوقاته حقیق
برایانند یا زلیب اندرن کوجب یکسار واردلر برنگه ابرکون واکرم کلبه طاعت اندر سلطان
وحر الله حمد ایدب مملکت بایند هیچ تشویش قلمدی دیب وزیر یار و بکریله و مصایر
عشر و عشره مشغول اولد و قوت خان به مقید اولدی میر سلیمان تشو بکریله طایف
سلطان قصه اتر کیر چون سلطان عشره مشغول اولد هر طرفه مطیع و منفاد اولد
هیچ بر طرفه عد و قلمیب فارغ البال اولد کند جاندر یکن امیر سلطان چلبه روم لیلی
تمام ضبط ایدب ارز تخت او نشندی چون بونی اشندی که سلطان عیسی بکی ایلدن حقیق
استنبول بر قدی و شمدکی خالد اناطولی و رویه ضبط ایدب کند و کردی بوجصول سیرمایه
بغایت کوچ کلب بکریله ایتدی که خا طوم شویلد و بیکر اناطولی طرفه بکریله لایته و حوض ایدم
نیر بر محمد ترند اشمز عیسیه ابرو انیب آتی مملکتد رج قیارب ر و ایدب کند و اناطولی مملکتدن
تمام ضبط ایتا مکن کنند بکریله هنوز بر طفل او غلندر ختمه فحن لایق در امدی خا طوم شویلد استو
اناطولی طرفه بکریله ختمه النذر آله اگر مقابل اولمق استرسه مقابل ایدب اکثر مدکی اشلاویم
وزیر بر روی و بکریله ایتدی که ای شاه ایو بر سر اما اسر الله کند بر اگر چه اولکینه یا شد بکریلد و لند
اولو کبیر هر کینه آیتدی که مقابل اولدی آخر الامر منظم اولد و مندی و تصور بکریله و جلد الذیب کند و
الدور مدی بس آتدی تدبیر کرد که استنبول تکفوره مکتوب یازب ایچکی کند روز که عیسی بکریلد اشکری
بزمه و آتی سلطان طرفه حواله ایدب اولکله بیر مکتوب بری قالس و شمشیر بقا الحق اسر آساندر
آتی ایلدن سورب ایلا کون بزم اولور یا خود و بعضی ایو رب پاذا شاهی آتدی و بکریلد امیر سلیمان
بونی مصلحت کورب استنبول تکفوره بچه یازب آدم و بر بیکر عیسی بکریلد کنش تکفوره بچه معصوم
امیر سلیمان دن بعضی ندر ارز نه محقق ایدب معاهد اولوب عیسی بکریلد و عیسی بکریله
محب همان توقفت انیس کلبه بکریلد کجب تعامت قریه ولایتن الدی انون مدرنه بزمه انون اولکله
محور الحلف ایدب شویلد و بیکر که اول ترند اشمز سلطان بر طرفه اولک اندن دولت مر قنقره اسد

سلطان محمد بن بایزید خان

قضای آسمانی جنگ را چند ایند بکر سوختن طوفان اولی قتل جالب آبی سجد اندی اندون
 عیس بکر قاجار در کنار طوب سلامت یوزدن و کوزه بشتب کعبه کوب استیوار کندی تکدر
 خدمت یستدی سلطان عسکری وخی نمور تلیت بیت طوب سلطان کنور سلطان غایت
 قانقدن بیورد که پاشن کسب کود سن برا غام اهد بر اندون پاشن امیر سلیمان مکتوب
 عیس بکر صیب عسکر فرغ غن اعلام ایدب نشان ارلجیون بلیله کندی چون عیس بکر
 قاجار سلطان عسکری اردوچه قوم قتل ایدب سلطان اجازت ورمیب همان مال
 واسایلون یغما اندرب عسکر بر وجه غنیمت تحصیل ایدب معتم اولدر کر قایل و
 وکر سلطان دولت و سعادت بدوریه کلب خسته چقب کومیان اوغلی یعقوب بکر انان
 وقرن اسن طلبه اند کبر چون عیس بکر قاجار استیوار کرب سلطان عدون خلاص اولد سلطنت
 کنور بدغش بلج حق تعالی رحمتی نبار ایدب شطارت بر اول ارادون کوجب بر کندی
 بکر خلعت علفایه وفضایه و سایر خلایق ترش کلب غدا زو تعظیم و تکرم و تقیم بر سلطان آلب
 کلب بر مبارک وفتد سلطان انا به خسته کبر راندون بر کون کلب غیش و خوش ایدب خلعت خیل
 انعام و احسان لرایدب مجموع عالی خلق حیکه کندی و قول ایدب اندون فلک بقی از
 ووشمالینی بجار ورمیب فتح اندون بکر شهر کلب بر کون اندون توقف ایدب قریه و صا خان
 وایرین ولایت خلایق و سپاهیلر کلب خسته دولت مستدام ولسون ویب مجموع جان و کلبه
 خدمت طور دلان سلطان بیوردی که کومیان اوغلی یعقوب بکر مکتوب یارب آدم و ریدی که
 اتایه یلدرم خاک تار بوشن فرزندیش مویه جلی بر کندی مکتوب یعقوب بکر بشتب عضون
 شریفی و جلیل عمل ایدب بلدرم خاک تار بوشن تمام تعظیم و اکرام به اوغلی مویه جلیل بطور ندون
 وارن آدم و ملر باران و ملر فوضب کندی الب کلب بکر سن اولی موضع شریفی و غن اندون
 کون انزله خسته او قیل ملر بکر مرعوم کبر و جیچون احسان لرایدب سادات و فقرای
 غنا اندون و صا خان مصالحتی و ملر وقت کو یلر ایدب اول مصالحت وخی انعام ایدب اندون فلک

سلطان محمد بن بایزید خان

قلب عسکر جم ایوب اولوبا و کلباند قوند را اول طرفدن عیس بکر سلطان کلبانکی اسدب
 عسکر جم ایوب کلب اولوبا و بوردن طرفن طرفت قوندی سلطان عیس بکر اولوبا و کلبانکی
 جنگ ایوب مدغیر چون سلطان قوندی عیس بکر عسکر کلب اولوبا و کنارند قونین جنگ چون
 اقوام اتدکن کور جنگ وزیر لیم و کلبان مدغیر ایوب نه قلمن کر کرد و نه طرفین جنگ اندک کر کرد و جنگ
 ایندک سربانی جنگ جویز اتیب شویلا مصیحت کوردی که برید جنگ اتیب بونکر اندر مصلحت اولد
 که بکر بید اندن اکاوری سلطان کلب اولب و اضفایه که ایدین و صا رخا و کور حیان و قریبی
 در قومان ایلی برا عیس بکر اولد بونکی ارزق مقدر ایوب عیس بکر مکتوب یا رب ایلی کند و چون
 ایلیجی وارب نامه عیس بکر اندوروی ایلی اندن اب مکتوبی او قیب مضمون بلب جواب
 وردی که شمدی بن اولو قوند نام تحت بنر المدد اول هون بر کنه او غلاند بکلاء آنکه نسند
 کر کرد او شحاضه اولسون که آنی مکتوبن بجه اخراج اسم کر کرد و دیدی چون ایلیجی عیس بکر
 جولانی اسدب کلب سلطان خبر وردی سلطان و بنیایه بکر صد کشیه ایتدی که بونکله لاجرم جنگ
 اندک کر کرد هر بر موق بزور اولیب و بکند و بید پاککن روم سرور لرز استعالت ایوب ها
 مردانه لرم کورین سزایه و جمل حرکتی سزایه عسکر کسرتن ویب استعالت و روی بطرفدن
 و حی ای عسکر کسرتن خود شده کلب بر بره مقابل اولب نالاجون صفله اولست ایوب میدان اندری
 ایلر و یوریب دولت قنیه طرفه متوجه اولد و برکن سلطان ابن قلی و اورب قلی ایلی ایوب آن
 میدان و پ آنی کورب روم اندری بر برهن و پ چون شیر خرا آن خصم لرن کز و ب
 کند و لون دشمن قلی ایوب صفله یارب بجه بهادر لر قیب نیجه لری بیجان ایوب با سندر
 کسب قاندر و کدر صبا و اولیدکن بر جنگ سلطانی ایوب آنی عسکر و من بر بردن بوز
 چهره جیب طور رکن دولت بنهانی و عنایت ربانی سلطان عسکر قرین اولب عیس بکر
 عسکر مقاومت ایدمیب صورت فرار اختیار ایوب منظم اولد لر عیس بکر و حی کوردی
 که فساد وارد غنی ارتدی اش چون کچ طور مغربی ال قلیب غیرت ایوب جنگ لیر کن

سلطان محمد بن بایزید خان

بره انا سکره و قیصران اعلام اندکی اشدر بهیلا جزیع و نزع ایدب برینچه کون یکه طندی انون
 بکوی جمع اوبل یغیث ایدب یکه طرن جزیعیند و دست رساوت برده خلعت شاهان کیه سنوار
 اولدر و ایدر طالعده کشند سیر ایدب انا سکره انا سکره انا سکره جکب کوزلرون فان ویکش و کور ایدب
 تا سول حده که متور تمامت کر میان و ماروخان و ایدرین محکمتلرن ارب غارت ایدب غارتلرن
 و نیزلرن ایرلرن اسیر ایدب کچیلدن قلین کچیلدن حال آت شمره قویب کر میان او
 یعقوب بکا امیرلر که اگر محمد بوند کلب انا سن و نیزلش طلب ایدب کور ایدب و ایدب
 چلی ویکش نیر ایدب ایلیم و میت استدر ویب عسکرید قلیب تا انا رجعتا ناری و اخر غارت
 ایدب انون هکدر قرار ایتیپ بند و لایسند عزم ایدی مقصود ارزخان طرندن کند و محکمتلرن
 کند کیدر چون تورخان قلیب ارزخان بپشدر سلطان اول و مع ارش اولو بریندی
 امیر یعقوب اند سلطان بپشدر عزا ایدب ان ایدب برز مرهم خداوندکار چون اغلاشلر
 انون بکوزلرون ایدر که بوی طر جزیع بر و کدر حیا فانی بوند استیلر ویب بوج طاعه جفلم
 کیدم ویب اول اراون کند کلب مدرنیدان سلطان اند برنج کون نوقه ایدب ایل و شمر کلب سلطان
 دعا اندر سلطان بونلری خوش کورب کور کلب کشا و اوب نوح اولوی انون سلطان قلیب بوی کونلری
 امیر یعقوب او کچیلر سلطان او بکسر لستکودی بوج کدر کن ارین در بند بپشدر خیر اولدی که
 قوندا انک حیس بکشدی کلب بکدر بند اغنی باغلدر ویدلر چون سلطان بونی اسندی
 طوماج بیلنک بولی ایور و بوا اول طرف منوج اولدر و کور کور که اکثرن عیبه بک عسکری باغلش
 الله الله ویب کور مزه ارب او غلدر لرنلر دخی بونلری کورب مقابل انک اقدام ایدلری
 اجدن حقید اولدر بونلر کچیلر سلطان امیر یعقوب بپشدر که شدرن کور بزیطاکدن ایلت
 برانند و ایدب بکک ال کورمز ویب بونلر یعقوب بکک لایحه اینه بکسر بپشدر اول و ایدب
 بک سوبانغ بال کسری سیدیدی چون اینه بک سوبانغ سلطان کدن اشدر ایدب استیلا ایدب آتی
 ایاغ حیرلر دو شیب عزمده ایدب ایدب ایدب بر قاج کون بیبا جفت بوند ایدب مغل و انور ویب

سلطان محمد بن بایزید خان

خبر رنج سلطان یونک جیکسده مطلع اولب همان ساعت ایلیچینک ارون سورب
 بیک مقدار ییکد لک بگلر اوستن اورلور و یو بورجده کوردو کورکاک بک سلطانکرمه بناسندب
 معاوضه اقدام ایدیب همان اولدم قاجسین سلطان وخی ششیم یوزور علی بکی قاجسین کورب ارون
 سورب قوراق کمال فکمه ووشورلر سلطان بو حال کورب کوکلنه خیلل سنه کلب برز متفکر اولب
 تمور کتمکدر کند وینم منع اندی اول ارون کوچب فرصت کوزوب برلستیم اولدر اولور و خورول
 کوریب طاع طرفن طوندر سلطان طاع غلره کلب ایلیچیه خواجهسین تمور کندور دیکر چهل
 سلطان اول یرون فلک طاع طرفنه متوجه اولب کلب بر طاع احمد یسنب قوندر و نمودر ایلی
 سن فائده اوقیب صحنه مشغول اولدر سلطان انشائی صحبت بوماجرای حکایت ایدب
 ایتدی کورر مسرکه تصویر کیده کن بن نه وجه عقبه لکلب اگر خور فائده و ارجو اولریم حکایت
 نیدکی معلومده حاصل کلام احتیاج غالب اولب گرم و لطف اید بنر واقعیه تصور حکایت
 ایدب بونا نیکار بر وجه اسل ایدب یولد کندو کن تره جیاید و برنکه اولن واقعاتی عرض ایدب
 باباه وخی سلام ایلانته سنمک آدم قورشب اعترار ایدین دیکر ونگر باغی و افاضل کمال
 صوفی بایزید آلو خواجه یه واروی مکتوب یازب اچند تمور و بکلمه دعا لایه ادب احتیاج ایدب
 وار مدغم فی حد هدر و لا بقیه نیجه اولد غن بیان آلیچیه بلا قورشب کندور دی بوندور خور و نیک
 روان اولب کندور و جرم برجه طاع غلر طرفن طونکندی بویک سلطانکرمه خواجه چه و خواجه خدتمور
 کلب خبر ییشدی که سلطان کندو کلمه یاند وارن ایلیخ خواجه بخده کندو خواجهسین قوششیر بله
 کلدی و یب بوندور و کلب تمور اوکند شولکشر ایط اولب در بره کندو کن صکره سلطانکرمه کوشش
 خورک الزم صندر مایند سوال و جواب مزواق اولمش ایدب مقام عرض ایدب شورش سلطانک
 مکتوبه غایت قضا و تکدیم ایدب و انایه محوم بلدرم خورکاره و رفا و ن دار بقایه
 حلفت اندی کندور ساغ و سلامت اولسون دیدی بلدرم خانه بو واقعده همونک سکریوز بنخی ۸۰۰
 یلفدی دی سلطانکرمه خواجه یه صوفی بایزیدی تصور کرد کمنکه قویب کندو فائده آلی ایچین سلطانکرمه

سلطان محمد بن بایزید خان

اولیٰ خاصا کلونه ازندی که نیز طورک ایلم ایستغال ایرک ویدی بکلی قارشواری کمال اغراض
و اکرام بر ایلمی کترب بخوشی بری قوندرب شرایط خدمت نیسه یون کلدکن هکسلطان مجلس
ایلمی فائده اوقیتل غنایام برالنیم ایرب نیافت اندی ایلمی دخی انا سکر و سوره سلامتون
و کرب مکدریلون ویرب مقصود و مرلو نیسه عا التفصیل اعلام اترکون امکن شوخا نکر خدمتند
کتک مشاورسون اتر سلطانک مجموع وزیر لری بکلی شویله مصلحت کوردل سلطان بر قدم تصورون
یکا متوج اولیب تصورونک حقتد اقدام ایدیک لولور بر جمل اترکاران کوزدب یوریلونا خت
تصورولایتن حجب کید سلطان چون بکلردن وزیر لردن و خبری اشدجک فکری یونک اترند
مقصد اولدی که البته تصورل دعوت اجابت ایرب حق عا ازی انا لایله نه یازیلانی
نه مننه بدکن کون سلطان تصور و کیرب یولد قره عیایا بد بولسلجنگ ایرب مدخیر چون وزیر لرد
بکوسلطانی تصور کتکدن منع ایدمدلر ناجار سلطانه مطیع اوب بر اقلرن کورب اغراضا نکر هضار
ایلمی ایلمی توفاندرن حجب ایلمی کلدرا اند بر قاج کون طوری بیجا جلدرا اندن کوجب عشا نجه وار ب
یاندلر اندن قلع دروازه کلدلر اول اقلیمه آواز اولدی که سلطان آد کشیل شور بکه کیرد ویر چون
قره عیایا بونی اشذب بغایت شاد و خندان اولی ایوفر صفت بولم دیب فی الحال عبداللہ برلا
اسفندیار لہ عسکرلر جم ایرب عا الفطر سلطانکل ورزد کلدی سلطان چون قره عیایا کورب
تبسم ایرب ایستدی که بودولت همنش کیشیندا استومزیه کلدی یونک خود عار و غیر فی یوغض
یونک حقتدن کتکدن کرک دیب یا تند اولی خلقه قومک دینجه مجموع قلی یان ایرب قره عیایا نکر
ازر آت دیب علام اترلر ساعت اچند قره عیایا کمر خشی آوملرت هلاک ایرب قره عیایا نکر
سلطان یند اول ارادون کوجب کلب مرتاض آباد اچره قندی مکراند تا ناکلردن علام کلدو
بوکستند وارودی که کاسا وچی اتمخا دخی درلوی بر فغان ایردی یا ور کشیدی سلطانکل اند کلدکن
اشدجک کچون جم ایرب کلدونک بر فساد باغی اخی مصطفی آولای دمن ایلمی صورتند جاسوسلخ
کندد که سلطان چونک از لغن رجو قلعن کورب برانی اید ایلمی کلب سلطانکا احوال بیلدر لایک

سلطان محمد بن بایزید خان

کورب جان و کورکدن سلطان غول اولب ایلمامش و حکمنه طمع و منفلا اولب بایزید با سنا بر چو
 دعالر ارب اشنه مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی فارغ اولدی
 تصور کیچ کورب سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 صدر ایسه عالم طوبیجا تکلیف لغی و بملوان لغی عرب کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 برناتا کلب تصور اندر کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 بکرمز مغانده لشکر کورن چو کشتن باش السندریه و بملوان لغی عرب کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 ایدر اکر اولد قیون کورمز سرکها و غنایه اخیا طوار را احاطه اوکسن اول طرفه چکره و دیو تصور
 چون بونی اشتمه بغایت مشغول اولدی اما عقل را بر ندید ارب بوملالت اظهار احتیاج حسن
 وجه سلطان شایر الکتیم دیدی چون کندی بو فکر حکم اولر مجلس اچند سلطان مدح ایدب
 سلطان دعالر اندر کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 احترام ایدب او عالم ایدب مراد کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی اندن سلطان کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 احیات ایدب کلچک او کورس مملکت اکانو بیض ایدب آنکر خا طو چون فاسن صالحه اکانو فرم
 ویریکو یا کور ایدب و دی تصور چون کندی مجلسند بوتد میری ایدب کیچ او جاق قیلیم خانی استقامت
 دعوت ایدب سلطان افعال و نیچ و عسکر لر صیب بار رلق اندر کورت ویب و آنکر حقتند نه
 فکر امتش ایسه دیدی یلدرم خان ایدر حاشا سلطان که بر وجه حرکت ایدب دیوانکار ایدب کور
 مجال بولیم فرمان سرکده دیدی اندن تصور غلاظ و شد اوله عین ایدب یلدرم خانی اناندر کیچ و کندن عیش و نوش مشغول اولدی
 کلچک او کورس تصور اکر خرب و زیانی یشتمی آبی بغض باصیب کندی و فرزن و رب کوب کوا بدنه و بملوان
 یند مملکت کورنر بونکر اوزر نه حقیر اولب بر بریلا نانشب هر بری سلطان ایدب و مکتوب بری ارب
 خواجه محمد اولو تصور بر اولو آدی و واروی آنکر اندر و رب ایدب و خلعن بر سلطان و عت اسکه کندی
 خواجه محمد تصور و یلدرم مکتوب برن آلبه قیاس مالا و کیچ بر یوریه کندی بر کون سلطان ختم
 یشتمی سلطان شتیله یشتمی که اناندر و تصور و ایدب کندی و بر سلطان بونی اشتمه خواجه

سلطان محمد بن بایزید خان

بر هر ای سیواست سلطان محمدی در مکه معروف مسجدی قلعه ای بنی هرگاه جعفر
 لاری خوا میلید خراب ایدر کجا و جوق اول مسجد کرب یا تب بغایت بد فعل حرام زان
 در اکو سلطان اکثر شرفی محکمت از زردن دفع انفسه موقوفه سازد ایدر دیدی سلطان بر جبر
 اندر جگ غایت قایب رت طرف با قیاب مکر کند و نک بر خا هر یک و اردی کا یا بنید پاشا در لری
 سلطانک مقبولی و هم وزیردی آفی فائده او قیاب بیرون دکه نیز طور مختلفه اول مزیدی اگر ایکنه
 و اکو یاز لغو طوبت حکم ندادید فائده کتر اگر احسن رضایه اگر ب اول اسندن فارغ او اینو باید
 باب سعادت ما بعد خدمت ایدر اکا ابور لک ایدم اگر نفع و نفعند ایدر با سندن کدر
 سندن اکا کور عمل ایدر سی ایکنه فاجر میب الکتون عیدی بایزید پاشا بنی اندر شرف
 و ذوق طوبت خلق جمع ایدر مزید دیک متوجه اول کوجدی مزید بایزید پاشا کسب
 فاجعه کمر کرب فیکون یا پیا و نرودی بایزید مزیدی اول ایکنه دعوت ایدر سلطانک
 محسن عمرض ایدر ابو منصف رجعت وعد اندر بولکعات مزید اشرف استماع اقیب
 الماعت اتدی اول قلم ایدر کسب مسجدی حصار ایدر بن جنک با شادی بایزید پاشا چون کوردی
 که بو هیچ نسنه بل مطیع اولمن ممولد اکو مزواشته با شلیب مسجدی چون فارغ شد از
 آخوالا مزید مسجدی فارغ از کورب مناسنه عقب برز مناره و در جنک اندر آخو سواشته
 حایر اولیب مناسنه چون یانند او و او را بنای جازاوب اندی بایزید پاشا مزیدی طوبت
 قید بند سلطان حصه کثری سلطان کورب بغایت شاذ و عظم اولدی هل و یواند هر
 بوی مزیدی اولدر مکتا بنید بر در نسنه سوید کردن حکم سلطان مزید نه بر من مجموع خلق
 سنی ها کما چون سوید شولر مزید بنی اشخا ایلید و ولتو سلطانک الی با غلو قوبلیم
 هون ایدر اسون دیک سلطانک مزید یال و بالند و شجاعت نظر ایدر بر محنت ایدر
 مزیدک قامو کنه غنوا ایدر پنجه مال و طون و آت با غشلیب بر اولو کسنه اند کردن حکم
 سیولیه دخی ایلید مزید و دیک و ارب یا پیا آفی حور ایدر مزید چون سلطانک بوانعامن

سلطان محمد بن بایزید خان

بر کوچ کرو تو فانه کلب عیش و نوشه مشغول اولدر سلطان کوپکر او غلیله جنگ
ایرب صمیدر چون سلطان کوزلرا و علی غوغا سندن فارغ اولب توفات اچن عیش
و خوش ایوب او تور کن ناکاه بر قول کلب اچر و کرب سلطان او کند بکش قویب بر مکش حبیب
سلطانک انله دوری او قییب مقصودی بوکه کوپکر اوغا ایلمه آتق شهر لری اورب و کوپلری
یقب اون ناز آما ده توندی مقصودی بوکه سلطانی ایلدن چقوب همکلی کندونک ایوب
بر بد فعل حرایع ترکمانه کلب رعایا به حیل و فریز بان ایوب اگر عیال النجیل کلب دفع افریز کنز
ابن الدین جقدی و مشر چون سلطان بونی اشوب منفعل اولب بغایت اضطرار بنر ایندی
کرای بکریو و حنی بلادر تین طورک یرا غلکز کورب مرتب و مکمل دشمن یرا غلح حافه اولب
آنلانک کوپکر او غلخت اوسنن اورب کوزن اچر میب خوافر صفت و درسه بکشن و خانسان
آلب عسکرن هلال ایدلر و یب کند و ولت و سعادته سوار اولب دوم مراده لری یا تجمیحه و
کنز و میب بورب کرب بر صیاح اورتوق آلاجه اچند کوپکر او غلحه ایورلر کور و کده لشکری غلخت
ایلوکون کندونک اولدی و بو آسوه اولب قونش او تورر بوندن غافل که اذاجا القضا صاف
الغفار بونلرک کله کورن کورب بکلیب طوب سلطان عسکری کندرسن قوشا تشکر کورب
کندون باشلر و و شرب آنده ایر صالحه سلطان تلج یالین ایوب حملا اندی شول ساعت
کوپکر اوغا عسکری آنه بنامیب باشلری قیخوی اولب بار بنکا هلر قویب بر آنده منصب قیدلر
سلطان خانماندن یغما ادر ب اهل عسکر بروجده منتظر اولر کر قابل وصف اولی الله توکمر
ایوب منعم توفات ایوب کلب عیش و نوشه مشغول اولب آرام اندر حویذ نام جر
سیما سندن ظاهر اولب بایزید پاشا اؤلکوب سلطان کتور کیدر مکر و کون سلطان توفاند
بکلیله وزیر لریم او تورب محبت ایدر کن ناکاه بر کین اچر کوی شاه او کند بکش قویب دعا
اندکون ممکنه پایده سیر اعلا ید اعلام اولد که مجبور همکلی اهدا دن خلاص ایدر ایام دولتکد
معایا مرقد الحال آسوه اولب دوام دولت ابد پیوند دعا سنا استعجال انور اتقا حویذ نام

سلطان محمد بن بایزید خان

پایدار اولوب و وکهن تختیار اولسون هر دشمن کی سکر مه ملکنکه کرب هدر آخ اندر عاقبت
 مخدول اولوب کیزان اولدی مکر کوزلوا و غلبه کنده حق و حق یقین اولشدر که سکر اور شوق استرکه
 و مشر و دست نایزگان زون کار و خرمندان نیست کوزلوا و غلبه بودند بزم دولت مند
 کنده ای ان شاء الله العزیز و عسکر طریکی که ارب برایش ایلم که قابل دفع اولیب اون
 بغضا ایدب هلاک ایدلر و دیر سلطان برقی اشرف خاظمه عاظمی فی الجمله کرم اولب امر اندر که مکر
 علی التخیل یا غم کرب آنلر سوار اولدی کچون دیر در صبح اولجه دشمن متحرک کوزلوا و غلبه
 خبر اولدی که اوش سلطان ینشیدی در مانگر کوه ابلایست و دیر ایصال او غلبه با صبه هم کین
 و دیر کوزلوا و غلبه بونی اشرف کی تجن ایدب ایدلر که حصار او لک چارت نه لشکر که حال کورن و نظر
 دور شد او ششصد غنیمت کور خن بر ایله تصور ایدر که بوشهری آلب اولنله یکرب اوز بید
 شد که لشکرها برلند بر تو نظر که جنک غنیمت کور نمز زیر اگر قاچوز ارد مر سرب کور کور کسه
 نور لوه جنت ایدر که میز واد که بونلری با موز و جنت کور در که نور و علمه حقی که سر
 نفار و سر و زانغیر لرا و ازی عالمه طوبی علمه دیند سلطان ارسلان مثال برسلان
 صاعقه و مولود روم با هر لری از رها مفت کلب چا و مشر و عا و ثنا ایدب بور اول
 پا و شاه روی زمین که سلا بعد سل پا و شاه اول ایصال او غلبه با صبه قوه دولت شاه
 بلیش کسب قبا و او غلبه قوه عیای قاجون اندن آلی لشکر میمنه و میسر قلی جناح آری
 ایدر سلطان نظر و دشمن بر قدی کور دی که دشمن بر حاضر جلوا رزی توقف میا غم و مولود
 نظر ایدب بور که حرب اشارت ایدر که روم و رزی آج قوت تویت کر که دشمن قلبه است
 دپب مشر یارب آلی یزوز در صبا حدن او یلبید که جنک ایدب علیه و دشمن کوزلوا و غلبه
 کوزلوا و غلبه کور دی که اش حدن اشرف توقف انکه حال قلیب عالم خن با و لودی همان دم
 قاجب باره بنکاهن یرند قویب بر دیار و خن کنده سلطان عسکری بر قتی و غنیمت
 بلب یا غنیمت عسکر نکرتو که نه بغضا ایدب یکنیم و بکلله بهر اولب لشکر بر اول یون قلیب کج

سلطان محمد بن بایزید خان

رب هم کرم من نمة قليلة غلبت نمة كثيرة ثم حکمندن احساب انصیب جناب خلیف باد
انصیب همان حمل اندی سلطان دخی آنکر عسکرین طالایدن کورب کندنکر سرور لر و کورب
تو کورایدن غیرت قوشا غن برن لایب بریزن باقب قلچلرالدایدن حمل اندی چون آکی
عسکر بریزن کلبه و قشچچنم کورب صناسن عالی نکه قوب بریزن نیت و قلیچ برار و رشب برچنک
سلطانی اولب آکی عسکر بریزن برکون برکیچ ایرلیب آخرو هن ربان و طالع سلطانی کوز کتبه کمان
عسکری صنب بارنگا هن قوب اینال اوغلا قاچیم منم اولدی علملدی باشه اسانخ اولب
خلق عالیشان اولب آنکر ننه سندن خلاصا و لدر سلطان اولیکرم بیکروی بغضا اندرب
یوفقی دخی مبارک کورب فرج قلیله و ون چارن کلبه بکشن و سرور لرین بر قلیب کوردی
که هیچ بره الم کلبه مجموع صحیح و سالم همان آکی کنه آکسکر کلدی برن چیل اوغلا و برن غموجی
یعقوب برلردی بونلر سلطانک موکلو بکشن نندی سلطان کورن حال اولدی و بیچ تمیش
اولندی بلدر که بونلر هوز اولیب اینال اوغلا بکشن بغایت مطول اولب انور
ناگاه بری خلاصا اولب کلچ برن دخی اینال اوغلا صالور من کلدی سلطان بونلرک صحیح و سالم
کدرن کورب شاد و خندان اولب اولارا دن قلیب بر عکس صحرآد و توب عیش و عشرت
اولدی سلطان کوزلر اوغلا بکشن لایب آتی صدغیر چون سلطان اینال اوغلا با صدغند
مکره او ترعیش و عشرت مشغول اولب صبر کلدی که کوزلر اوغلا سکزیوزا و حقاری کشید کومل
قلچ قوه حصارک اوزرن و و شب نین الب اچن کورب حصارکها اندی قلچ خلچ بغایت
بوکلمشدر و هم ایل دخی اول قدر و وزد کلدی بر کوزلر اوغلا چو رای کشیدر بوکون یارن سلطان
کچک کا مقابل اولمنچ کدر مکره سلطان قاشق بر صارا و لدر الحاصل اگریش اون کورن و کونلر
مد و بیشک حصارک لون کدر و برچک سلطان چون بر خبری شنیدی بغایت قاقیب وزیرین
قاشنه اوغلا و دیدی که ایلت قیدن یمنر حصارم اوزرن یاغی کوبکا ویمین و میکنه قایر میسن
کوزلر اوغلا کشیدر که بنم ایلمد کورب حصارم اوغلا و و شب محاصرا اید ویدی وزیر لر ایندی که هم

سلطان محمد بن بایزید خان

ما بینمزد: جنگ معینند اول نقد بر جمل غنا و متعمرند امند رسول او و بی فایده و مرضا که کورن
 ایگز دیو مکتفی تمام ایدب بعضی ارخان بر ابرضا و قتل ایلیج ایدب اینال او غله کند و بی
 زمانه ایلیج اینال او غله لشکر نه متنب کوروی که اینال او غله بر صحران و پایان عسکر او از غریب
 بلاد و تعذیب عباد و مستنول او لکن سول ایلیج تمام و هم آلب یوزن درگاه طوب ایند که ای
 باری خدا یا بونکشیدن محمود علی بن صاف و بیب ایلیز و یوردی اینال او غله خند اولی که سلطان
 ایلیج کدی هیچ وجه انقذات انیس نظر اندی آخلاق را که ترکمان ایلیز و کلیب ایلیج تر سولیب
 اینال او غله یا نند ایندله ایلیج بر ال او جیک کور شب محمد سعدی فتنه در بیب صوردی اندن ایلیج کد
 اندوروی بیخ خام او قییم غموند و اقف او بیخ میفایت فاقیبا ایلیج اولدر مکر سندن بکلیکام
 کرب ایلیج زوال یوفور و دیدگری اجندن و از کج باز حسن او قییم یوردی که سلطان کد مکتفند
 جواب باریب ایند که ای محمد بخون بنماد بویل حرکت ایدب کد و حد و کن غنا و زایت بر جمل
 کلمات ایرسن سن هوز بر طفل او غله کورن آو کی سلطان قریب ایلیج نیمه او از غله کلا بر و کله
 بنرسن کلا و باشک غمزم یو قدر بر سول او بیخ مکتفند چقب کتک کورن سول نه متعمرند اولدر
 بیخ مکتفند اخراج ایدب مکتفند قیبط ایدب سایر مکتفندم الحاق ایدب اگر لایق
 غنا و ایدر سکر جاف اول سنکله مکتفند و اردر و یو مکتفی و ردی سلطان آجب او قییم و متعمر
 اولدر بکله استعالت ایدب ایند که ان شاء الله العزیز انکله طور شب چنک یوزن کور ایلیز
 و ارب آدم یقوسه ان شاء الله عوالمف شاه خدن کر کی کب تر تیلد ایدب بکله یشندیم سی
 کند و بیج و جکون کیم روم سر بر لولیم مرتب و مکمل مستح اولد هدی بری اثرها صنت پیش
 و غرضش ایدب بیج و کتور و جیب یوردی بر صلیح قازا باد: پیشش اولدر فون اینال او غله
 و حق سلطان کد کن بیخ الحال آت متنب یا نند یقند ترکمان آنکلیب الایلیز با غلبه سلطانه تر نور یوردی
 سلطان و حق اول جند بیک صدار کی و کم و در لولیم که کله شدی اینال او غله فاند او از بیک صدار و کله
 نهایت یدی بر بره عقامل اولدر و چون اینال او غله سلطان کد عسکر کورن لختن صدار او کد کورن و وفار

سلطان محمد بن بایزید خان

پراگندن اولدر شعی ایصال و غلنگ فکر فاسدی بونکر ازرن در کلب پاؤ شاهله
 بولمش جنک اید یا خه ییدن یله بر مقدار مال کسم اید و یا خه محکندن اخراج اید
 ایل و کونی کنه نکر اید ب قسط اید ویدر سلطان چون بو خبری اشتدی بغایت غمان اولب
 اشدی مشکر خطیران سنه واقع اولدی در یغانازین ولایت و شهنکرتی ایایغی المتد یا حال
 اولبع مال اولسر اگر محکمته قریب کدجک اولدر رسم اولدخی مشکدر اگر کتیب و رجوع اولدر
 بونکر مقابلتک خیا مشکدر ویب وزیرین قاشنه اوقیب بوقضیه آندو دیب انکر مشرت
 ایدب اضطرار عرض اددی و بونکر ند بیرننه چار انکد کر کردیدی بس وزیر لری پاؤ شاهک
 ملائت کرید اید کر ای سلطان عالم مبارک فلیکن عم کتریب برنده اصل ترکمان اچون غقه
 و تشویش چکمره دران شاه الله العزیز خدا فرست وکر الکر عسکرید بر وجه ضرب و حب
 ایدم خلق عالم مختبر اولب جانی کوزد ترکو ایدب تار مار ایدر لمر ویدر هلا اولی بودر که اکامکت یانرب
 ایلک کنر لمر که بوسورنله بو محکمه کرب رعایای بویله الجذب احوال مسلمان غارت انکدن
 متصرف ورموادی نه در تمام تحقیق انکدن ممکن بزدخی اککون ندران ایدب یوزی صوید مجتبی کد
 خوش و آلا انکره بر وجه جنک ایدر که قابل وصف اولمیه سلطان چون وزیر لرنک و بکدر نکر و وجه
 الداملون کوردی اعتمادی بر اولکر مقدار اولر بنیشت نام حاصل اولدی و ملائکه باکجه قلیندن کد
 طرح فرجه مبتدل اولدی بونکر کرکی کرب استعانت ایدب و ل خوشلق کسترب اسباب لرن صعبا
 اتکر بیوردی بس سلطان باز حسن اوقیب بیوردی که ایصال او غلنه مکتب یانرب الغاب
 و تعریفات تمام اولدقن ممکن اند اکسوزن کتب محکمه کراچنه کرب رعایا کو و ایل آفرید
 لار در بطلب الجذب و ملائرن غارت ایدب تشیت احوال مسلمینه مشغول اولق اهل کلا
 بعیدر بس و او مصیحت بودر که خلق کله و عسکر کله بو محکمتن قحب مظلومون ظلم
 انصیب کینه خاست انبسان یوق اگر بوسوزم اصفا تعیب لجو خلق ایدب بوقط
 خالی تصور ایدب اهل اسلام حدر انکر قدن ایدر سر نعوذ بالله تعالی عسکر ظفر پیکرله انکر کلا

سلطان محمد بن بایزید خان

بی نهایت انعام و تحفه از دربار ایندرا که بنابر سلطان خلاص و جمیع اعدا و تر و امرو عصار
 بود بر بوجهای البیرو قلم شده است که در اول قوی بن اول عمرم او بنجد سلطان
 خدمتند او بقلعه سیه کافه ایدم اما شرط بوند از رز او لب جبر و قهر قلعه
 المون باخه و در سه سال که مقدور در مرز ایند و بی نعمت حقت سیم بر رخ
 اتمیقلم کافه ایدم و بی ایلمی و وجه جواب و رجا ایلمی و سلطان بو
 خبری تمام عرض اید سلطان بوند بقتلند و وجه عقیقه کلا که رعد را جاب
 بکونه و سرور لونه اید که در رز اشو قلعه جبر آلبا چند اولندری و در چند اشغ
 اتب اولون خراب اید ماللن الاله و بی امرا اید جکر عسکر ایلمی و در طرب بر اقلر
 ایدب متدر سلور برب الاقلاندر آله نه اید او قلر کوزب قلعه بروجه تیر باران اندر که
 قلعه خلقی جنگا تنک دکل او قز خمدن هر بری کپی مثال اولب مجالری اولی بنجد
 بروج و نیجه لونی جان اولب باقی قلاهی در قلعه بکون اچ بر برون غریب اید امان
 الامان یسلطان جهان و بی کلب سلطانک آئی ایا غنبد بکون قویب قلعه تسلیم ندلوسلطان
 بوند که بغایت خوش کورب رئیس طر خلعت و رب کناهلون عفو اید هر بن استا
 اید و در خوشی اندری بوند در جان و کوکدن سلطان قول اولب سلطان در قلعه
 نداز در لغت کند و قولی قوی باقی مصاحن و براغن و اسباب کورب اولاد او
 بشا شقه خاطر و اشراج صدر در بوفتی در مبارک کورب توقات جانبده عزم اید
 و در سعادته و قافله کلب تحت دولند او تربیش و کوش مشغول اولد و مشغول
 طر نه جستن اتم مشغول اولدی سلطان اینال ار غلبه جنگ اید اینال او غلبه جید
 چون سلطان قتلیم قلم بی فتحند فارغ اولب قاپو بی خلیفه در در سرور لوبیش
 و غنبت ایدر کی ناکاه خبر اولدی که اینال او غلبه یکدم بیکمنداری ار کلب ایلمی و لایق اید
 غارت اید کندی قاز او بوند خلیفه قویب رها یا انک شتر دن و غنم نزن ناجا طافند

سلطان محمد بن بایزید خان

اول قلعه کور حک انگ فتح اقام ایدب وزیرا و نادر و جاهدان کلمه را بر او مشت
ایدب مجروح بواقعه احسن کرب همان ارگون قلعه نگار زره بر سر ایدب بر نوبت قلعه
یه جنگا ندر قلعه اهنگدن و سلطان عسکرنن خیل کمر مجروح اول اول حمله فتح اول غن
سلطان متفکر اول بیوردی که طبع و اساس را بر عسکر ایدب قلعه جنگندن و و بنیاد کج
آسوق اول و رماح اولی سلطان وزیران فاتر دعوت ایدب قلعه نگار فتح اول نیس بایند
اندر کندن بر ایدب هر بری عا قدر عتول هم بر سر فکر ایدب سلطان خبر وردی سلطان هیچ
و بد کندن مقتدا و لمی ایدب که بدوم بوقلعه بد اقام نام بر جنگا ایدب بر سر ایدب کجا مهاو
انقب البتة فتح اول نور و لیکن بوقلعه کجا که جنگله آلتی بعضی بری یقلمن لازم اول و کجا
اول و کجا هیچ کون نخل اول لب جنگا و لنمیه هم ایدب بری کون جنگا ندر لادن سکرت سلطان
سود که هیچ و مجروح قلعه دن بر خبر کندی یاز کس فانه اوقیب بیوردی که قلعه زرد و رانه بر کتب
یازب بر لور و لو استنار ایدب بوقلعه کج کون عا فله ایدب بعنا لة الله تعالی قلعه
فتح اول نور اما اول و کجا کس احتیاج که کتب سلیم ایدب سلطانن هیچ و جلد احتیاج انده آند
نرمه و واد که نم هیئت صد امک یوز او غرایب آهنک جنگا ایدب بود و فعد شول که مقدور
مرفه اندی بار لور و لادن بر جاشین داد بایند اولن عسکر و خیرا کندن اولب هر بری
بر طوفه نابیدا و لدی سلطان هر نه کم امر اند یازخی سمعا و طاعه و یب پنج برنگ کب
نکت و نصایح بر لور و واز مکتوب یازب بر قولک الذویرب کندر و لور اول طوفدن زردار و می
ایلی کلکندن خبر و اراولب قلعه کج قوس آجب ایلی قز شولیب تمام اعزاز و اکرام
بر لب کتب شول که رسم و قاعدیدی برز کتب ضیافت ایدب اثنا ی هجبت ایلی
تمام تعظیم ایدب مر جبا خیر مقدم و یب انواع نضیع ایدب ایدب که بر سلطان نکت
کندر و کمینه قز لور و جنگا و عید انکدن مر لور و رد جنگا ایلی و خیر مکتوبی وردی
نور و ار مکتوبی من اول ای آخر مطالعه ایدب تغیر کونه طالم خطا و صوابن اکلیلی ایلی

سلطان محمد بن بایزید خان

نیجه ایدر حکم کورسن دیب تکبیر ایدب الله صغیب فون جغیب قلمچ یا لن ابدی سمنه
 حملا اندی شویکه قلم مزنی و حرمات صدایه عینه جعقب بر جبرک عظیم اولدی بر اول جنک
 اچند سلطان قوللردن بر شاه جها تکیر قره دولت شاه نجی ایدب کمیندن براوق جغیر
 خصمن کوزوب صاغون وصولدن یا بن جکب پرناب اندی تقدیر تانی تیر خندنگر
 دولت شاهل کوزنه دو قنب الکسکندن جعقب کنری آتدن یقلا غی کب سلطان تولدی قلم
 او شرب یا یار اندلر و یا نند اولن کورد یکندر لک کسمن قرب کیمیه قاجب کیمیه سلطان
 بنه اددی سلطانلک کنجی قلمی مور چون سلطان بو فتحدن شاد و خندان برلر دوشکند و برز کلب
عیس و عشر مشغول اولب اطراف جوانس کوزندی قباد او غلی یکساری محاصره ایدر سلطان
 دخی ازده وار ب جنک ایدب صدغید چون سلطان دولت وسعت برلر ازده عیش
 و نوش مشغول اولب فارغ البال او تدر کن ناکاه خبر کدی که قباد او غلی نه یاعسکر لکسار
 اوزده دوشب محاصره ایدب کیم و کندز جنک لکسار اول حصار مدویشمنز سکر قلعه الدن کدب
 اولو لایت خراب اولور سلطان بو خبرک استماعندن بغایت مشغول اولب آینه سوار
 یانف اولن عسکرک مجموع اسبابن آلات حربن مرتب و مکمل ایدب کیم و کندز دوشب
 قباد او غلی حصار ازرنی بونلردن فارغ دوررکی بونلر وخی روم سرلر لیل و بارلر لیل
 یتشبه بیردن حملا ایدر الله توکل ایدب قباد او غلی لشکرک باصطلاحات اندر عسکرک
 کینه قرب بعضی یه قاصدی مالن واسبابلرن البصغتم اولدر قباد او غلی دخی بن و سها صحرای
 فلاله ووشق جملستان او غلی الحایب اولر طرفدن بلن قورنرب کندر سلطان
قلیل قلعه منکر ازده دوشب جنک ایدر فتح انکیر چون سلطان محمد قباد او غلی عسکرک
 صیب کدوی تحقیر و تیغ ایدر غالب مطلق اولب شهر لرن و قلم لرن فتح ایدب اولر لایت دخی
 نسخیر تحکمه اقام ایچک مکر جانیک تو منکر اردن سرب کینه قرب کینه اسیر ایدب اسبابلرن
 معالدرن غارت ایدر کن قلیل آدلر بر قلم واردی که منصوبند بغایت حکم ایدی سلطان دخی

سلطان محمد بن بایزید خان

جمله حکم ایریدی سلطان چون بوخبری اشد بک بغایت قافیه الهافه نظر اید
 ایندی که ای بکوره درین بواسطه قیدن غده یوز بوندر ایتد که سلطان دولتش بخار
 گر که دولت شاهلا و ورشورز بوکون طوغد بوکون اولور ویدر سلطان دخی بونلن
 کرکی که استغالت ایدب مردانه اولک قره دولت شاه سکره حیار که بنم مکلنعه کوب
 رعایایه زحمت ورنس بوندر یوند بیر و عسکر جمع ایدب جنگ اتکیرا غند اولب
 جاسوس کندر دکه وارب دشمنک قندن لفظ بلب و یانن اولن محاد لک کثر تن و
 قلتن بلب سلطان خبر ویر بوندر وخی اکاکوره قید کورلر چون جاسوس بوارا دکت
 آرزو ماند دشمنه یتب فرد دولت شایه کورد که قخلد قوب کندو حاله مشغول ایدر
 بانند اولن آزر بونک که تزلزله کریمیه فریغه غنیمت بدی کلک سلطان خبر ویدر
 که الت یوز کسیده قاغلد خلوت او تدرز بغایت محل بر مندر وید سلطان دخی قوب
 بغایت فرحناک اولب روم عسکر مرتب و مکمل دشمن یراغیله اسباب چین
 و آلات حربله یریب قره دولت شاه قاغلد فارغ فی خیر او تدرز یکین سلطان یتنب
 لی توقفا زنه آت دیب حملاتی قره دولت شاهه چون سلطان کلدن خبر ویدر
 احتیاط انقیب آند سوار اولب سلطان مقابل اولری و بلند آوزله ایتدی که بن هنر بر طفل
 اوغلان اولنک سهوی اغزند فو قره لیاقت و اسعد که آدل سلطان قوب مکمل طلب
 ایکن یوری بوسو و دن فارغ اول کند و مصلحت کت اولی بورر که بو فکری ترک ایدنک
 و قرند اشک بال فعل بحسب برین مملکت د عوکلن اتک بغایت بعیدر اگر بوسوداوت
 فارغ اولیب حرب و حرب شرع ایریک شندی سگاه ایریکر معلوم ویدر چون سلطان
 بوئی استدی قافیه دولت شایه یانند او قیب ایتدی که ای پیر خرفه و بجه های هوی
 ایرب کندو کی بر آدم یه صائرس بکزر که سفالک و کرمند آغورد کسند فرین و حورین
 کور ما مثل سن بنم با بچوس اسد الله خلاص ایدر اما نعم الخلق بنم که شندی مکلنعه کسند

سلطان محمد بن بایزید خان

مالدن یغما اندلارندن فراغت و شطارت برآیند اسلحه کندلر سلطانند چون که اول
فتحی بود و جمله اولر انوار سعادت آثار یی چکنندن لامع اولبولت و سعادته قلع کعبه
اردی آله برقع کون توقف ایدب تصور عمکره جاسکون کوندر دی که وار ب کوره اتا بے
یلدرم خان تصور فاند مدر کینفت حاله زر عیلا وجه التفصیل کلب خبر دره چون بکیر دانه
اولدی بونلر اولیری برفاچ کون طرب بکدر مشاوره اند که چون عالمه و جمله صدت
کستردی تشکر کرد مصلحت اولدر که بوارادن قلع اشاغ طرفه کدور مرط طاعلر
جنب عاکلر حاله نظار دوز تصور خورده بوالی ضبط ایدب بوبری فرار ایدجکی معلوم دکلر
لاجرم بید کند و لایتنه کشید که کدر طاعدن طاعدری طابجکی بوندر و محصله ایدلر که
بومصلحت دکلر بربر اشاغیبه خطرناکد رینه محکمت روم جفلم خرجنه و طوب
جور با قلم کور لکر تقدیر بآی عالم غیبون اظهار ایدر الحمد لله که الله عنا شند و سلطان
دولتند و قنمز خوش و نعمت مزینه نایه را ایلمز اجند بر یلر اکر یا غمی ککدر منع ایدلر
محکمه اعدا لون محافظ ایدلر سلطان بود بر اختیار ایدب روم طرفنه کسکندر اکر کند بکن
تصور عسکره کوندر بن جاسکون بکسلطان دعا ایدب ایتدک حق تها جل و علا با ذشاه
اسلامک عمرت زیاده ایدب اعدای دولت محذول و مخدرا اول اتان یلدرم خانی کوردم
ولیکن جمدا ایدب یا نه و رومدم نمدر روم و لاین شام ضبط ایدب بویل ایدرین ایلد قسلا دی
چون سلطان بو خبری استغای اندی بسازدن حکم توقف ایشیب روم ولایتنه مشور
سلطان قوه دولت شاهلر جنک ایدب اوله لاک ایدب عسکره مدغیدر چون سلطان روم
سرار لیلر روم بکلدی ناکه خبر کلدی که قوه دولت شاه کلبا یلر لوندی اندی تصور دن حکم وارمه
هدیه که وارر اند نشان کسنتب ایدر که تصور خان بومصلحت بکاوردی ایلد و خا احتیاط
اکا او یغده بسلا دی بیکر مقداری حرایه اکا او یغده مهوه ارایه وارر کند و لاطا احتیاط
هلاک ایدب ایللری یغما لارن غارت ایدر لدر شهید دن آله تدبیرون احتیاجکار لدر سکن محکمه

سلطان محمد بن بایزید خان

سارک کهنوری یا شاهرخ آیدب ایندی که در بیخ مملکت عثمان که دشمنک آتی ایاغند
 هلاک اولدور عایا که دواج حضرت آفریدکار در دشمن اند عاجز و سرگردان اولمشله
 و سلطان بابام وخی عدواند کرفتار اولب عیشر و نوش نشرا و لب فرح ترحه مبتلا اولمش
 و یب خاصر یله شویله مشاوره اندی که کهنوری عد و عسکره اورن یا بر طریقله اناسن قورتره
 و یا خه آنک بولند هلاک اولد بولنلر ایندی که شاهانم حاجز سنک یو لکه فدا اولسون
 بوشنه که بیوررین بغایت خوشه را اما عافلان مصلحت اولدی که بود دشمن که بوللاست
 اولدی بغایت جود عسکره بویا یقین اولمور و اولدی مصلحت اولدی که بولنلری اراقدن
 اراقدن بیورریب کوزولر آنک کبخلوت بولب عسکر کنارند بولنلر هلاک ایدلر
 سلطان محمد بوندیری بکنبر ارم عسکر یله قلقله اشاعه طره کندی سلطان محمد قور
 حیا یله جیکر آیدب آتی صد غیر چون سلطان محمد ارم سرور یله قلقله کلید در وازن بشندی
 اسفندیار ک یغانی قور بیجیکر مذار اری اری کندی و آتی چکملو کلید سلطان آنک اولدی
 که ای یکت کیشی سن ونه یون کورسن بن اسفندیار ک یغانی قور بیجی ام جها کیکر بونفر نیس
 خدنگمدن سینلرن دلک دلک ایدب پهلوانلر زهر لرن چاک ایدب بنفر هیبتمدن
 بو طرفدن قوش اوچمز محمد کمد که بنفر مملکتده کمره و یب بانک اوردی سلطان
 بونک خبر استماع آیدب مقید اولدی قور بیجی قایق سلطانده اوکزه کلید حمله اندی
 سلطان بوی کورب یانند اولی سرور لرن استعانت آیدب ایندی که ای بنفر یکنلرم
 و قشیر که قور قوغا مثال طاغذب عسکرن ایدلر و یب کنده وخی الن قلچود ارب بیکر آیدب
 بریرون دشمن بونک حمله ایدب اول بون جمعیت آکی نیمه اندلر قور بیجی چون کوروی
 اشخودن کجه و بلا صوی باشند اشدی عسکره ها طورک جوب کوروی با شرمیدی
 عسکر بر خط طاقت کنور میب مندم اولب پراکنند اولد لور قور بیجی کنده وخی هارناحوی
 یرو هالب ترسیایده و شدی سلطان عسکر ایندن ارنک اکر بن هلاک آیدب

امیر سلیمان بن بایزید خان

عالمیه و بر مذهب یا بدری هرگز یوه هجوم آید بر حاکم و شهاب سلام کبیشتر در انون
 او تری الارم و مکمل حلقب اولدی صلاح و زهدی و علمایه اعتباری بر حق یدر که زبان و صفت
 فامر خج شیخ رمضان بر فقیر کشیکن با لغه مبالغ و رب خاص کو یدر اعلا ایدر با فامر عسکر
 ایندی و مشایخه دخی اگر ای قوا کدی چلو من میو سلیمان یا سید خان کدی و دجا دارد
 جملیه جاریون ، ارطغرل ، مصطفی ، سلیمان ، محمد ، عیسی ، موسی ، قاسم
 ایندی ان اسند حیانتد قلیخ برهان الدین و انعد سند الله امره و ارشدی مصطفی حنکد
 نابید اولدی قاسم کدی سراید اولور کی میر سلیمان علی پاشا و ایندی بر موبله حسن اغا
 ورم الله البکم نیت اندر سلطان محمد بنده کملیه یکمندی عیسی کورن تخت ایدنب
 نوا حسیله ضبط اندی موبه اتا سیکر گرفتار و کشدی بوندون احوالی علی التغبیل و کراوند انشا
 الله عزیزانن امیر سلیمان بر سر کلب موسی قاجر قوما کندی امیر سلیمان نور و
 قاطمه جانوند کج قوی قاسی استبداد هن قودی عهد اندی که هیچ با علی امید آخر الا
 ۸۰۵ امیر سلیمان بند روم الف کدی بوند تاریخی بوند سکر بر یسند واقع اولدی حکایت
 محمد امیر سلیمان کخته کد کز اشجکد اچو کندر یا بند روم ساغ اولسون کز اتا هن کند
 اصرم بره اتا بره در اکی ایو آت کندر کی امیر سلیمان دخی اکا بر کده اوغلان و جارب کندر کی
 احوال سلطان بن بایزید خان بن مراد خان بن اورخان بن عثمان جون موصوم یلدم
 خان تصور بو واقعده و اولب قیسمه بو و حمل اولجی اول یا آمد سلطان محمد اون بر یسند کی و
 نوقانده اولور دی جون تصور لشکر کی خا بل لب هر کس کند و اولو غیالی سوا به اولب شرف
 اولمشدر کی بو دخی کندون کز خا م عسکرون روم دلاور لر به سجا غن کج عو عسکرون یا حقیب
 عظم روم ایدر اوکته کنن تا نارون نه قدر کی قیاس قریب کب نوقانده یسندی روم حقه قلدی
 کد اتا سکر گرفتار اولور غن و قردی لشکرون نابیده اولور غن و مملکت دشمن ایا غا شد
 یا یعال اولب اهل سلایه غارت و خسارت اند کرون ابستماعا بدست غارت اهی بر کت

Sözcükler ve Deyimler¹

- ‘adâvet: Söz can sıkıcı gelmek
‘adl ü dâd: Adâlet, halkın şikâyetine kulak verme
‘adû(v): Düşman
‘ahd: Yemin
‘ahd u peymân etmek: Yeminli anlaşma yapmak
‘ahdnâme: İslâmî yeminle yapılmış antlaşma
‘ahirü’l-emr: İşin sonunda
‘akabince salmak: Arkasından göndermek
‘asker-i zafer-peyker: Çehresinde zafer görünen asker
‘âvâtîf: Armağanlar
‘avret: Karı, zevce
‘ayş u nûş: Musâhiblerle iştret meclisi
‘ayyuka çıkarmak: Sesi gökte yüksek yıldıza (noktaya) çıkarmak
‘azâ etmek: Ölü için sabır dilemek, ta’ziyede bulunmak
‘azm itmek: Gitmek, hareket etmek
a‘dâ: Düşmanlar
abadân: Ma’mûr, onarımli
âdem galebesi: Adam kalabalığı
ad-yavuzluğu: Adı kötüye çıkma
ağaç-arası: Orman
ahz-i lisan: Bkz. Dil almak
aklı şaşmak: Şaşırmak, ne yapacağını bilememek

1 *Gazâvâtnâme* ve *Ahvâl-i Sultân Mehmed* metinlerinde geçen sözcük ve deyimlerin günümüz Türkçesindeki karşılıkları verilmektedir.

- alay: Bir beğ kumandasındaki askerî birlik
 alay bağlamak: Askeri savaş düzenine koymak
 aldamak: Aldatmak
 âlemi gözüne dar etmek: Güç duruma sokmak
 alımadı: Alamadı
 âmân: Düşmana barış bağışlama
 âmânnâme: Bkz. 'ahdnâme
 ancak ola: Ancak o kadar olabilir
 ancılayın: O biçimde olarak
 andan: Oradan, ondan sonra
 andan anarsu: Ötesi, sonrası
 ansuzun: Ansızın
 ârâste kılmak: Düzen vermek
 ardın sürmek: Arkasını bırakmayıp takib etmek
 ardınca: Arkasından
 artug: Fazla
 asker ehli: Tüm askerler
 asra-yaka: 1. Denizin öbür kıyısı, 2. Rumili
 âsûde: Rahat
 at depmek: Atıyla harekete geçmek
 ata: Baba
 atlanma: At sırtına gelme
 avâze olmak: Her tarafta duyulmuş olmak
 ayağına düşmek: Af dilemek üzere ayağına kapanmak, teslim olmak
 ayağa kalkup çağırışmak: Toplantıda heyecanla ayağa kalkıp yüksek sesle
 bağrışmak
 ayırık: Artık
 azâd etmek: Serbest bırakmak
 azık: Erzak
 azıklanmak: (orduya) erzak sağlamak
- ba'zı: Birkaç
 bâdbân: Yelken, gemi
 bahadır: (Moğolca bagatur) kahraman, yiğit
 bahadırlık: Yiğitlik
 ban: Sırp prens, ("Ulu banlar")
 bar u bungâh: Ordunun ağırlıkları
 basıncak itmek: Ayak altına aldirmek, zülmetmek

basmak: Baskın yapmak
 başa baş gitmek: Takım takım kendi başına gitmek
 baş kurtarmak: Hayatını kurtarmak
 bazar-halkı: Bkz. Ordu-Bazâr
 be-gâyet: Son derece, pek çok, ziyadesiyle
 beglik etmek: Saltanat sürmek
 belâ suyu başdan aşmak: Belâdan boğulmak
 belenmek: (at) üretmek, satmak
 belinmek: irkilmek, korku ile sıçramak
 belinletmek: Sıçratmak
 bellü: Tanınmış önemli (kişi)
 berk-i hâtif: Nereden geldiği bilinemez yıldırım
 berdirmek: Tahkim etmek, saldırıya dayanıklı hâle getirmek
 beylik: Hükümdarlık
 bi'l-cümle: Hepsî
 bî-hadd ü bî-kıyâs: Sınırsız, son derece
 bî-kerân: Sınırsız, sonsuz
 bî-kıyas: Ölçüsüz (çok)
 bilâd: Beldeler, şehirler
 bilâ-muhâbâ: Çekinmeden
 bile koşmak: Yanına maiyetine vermek
 bileşince: Beraber
 bilesinde: Yanında
 bilmezlik: Cehâlet
 bilmezlikle: Farkında olmadan
 birkezden: Bir kereden, birden
 bir yana etmek: Bertaraf etmek, kaldırmak
 birinin sakalın yolmak: Hakaretle cezalandırma
 birle: Beraber, ile
 bir yerden: Hep birden
 boğazına kefen takıp gelmek: Hayatım elinde diye itâat etmek
 bölek: Armağan
 bu bâbda bir fikrin olsun: Bu hususda bu plan olsun
 bun: Sıkıntı, buhran
 bu-ara: Bura
 buluşmak: (savaşta) karşı karşıya gelmek, birine rastlamak
 bun deminde: Bunalım zamanında
 bungâh: Ordunun arkası

burnunu ovmak: Gururunu kırmak

bünyâd urmak: Temel atmak

can başına sıçramak: Korku ve telâşa düşmek

canı az kalmak: Sabırsız beklemek

canına od düşmek: Yüreği yanmak, son derece üzülmek, kaygıya düşmek

cebe: Zırh

cebe görmek, ceve cevşen görmek: Silâhları teftiş için ordu resmigeçidi

cehd etmek: Çalışmak, çaba göstermek

cemî': Bütün, hep

ceng-i Sultânî: Sultânlara özgü büyük savaş

cerehôr: Para ile tutulan gayrimüslim yardımcı asker

ceza' ve feza': Ağlayıp inleme

cidd ü cehd itmek: Sıkı çalışmak

cidd-i belîğ etmek: Çok çaba harcamak

cihet: 1. yön, 2. din adamlarına verilen maaş veya vakıf ödemesi

cüyûş: Askerler, ordu

çağırmak: Yüksek sesle hitâp etmek

çağırtmak: İlân etmek

çalçap: Çalılıb çırpma

çelebi: 1. soylu bir aileden, bir hanedandan, 2. soylu kişi

çerçilik: Köyden köye gezerek eşya satma

çeri: Asker, ordu

çeri çekmek: Orduyla sefer yapmak

çevre yanı: Etrâfı

çokmak: Üzerine atılmak

çokum: Toplum

çokunaşmak: Toplu hâlde bir arada olmak

çomak: (silâh) topuz

çikal: At zırhı

çün (çun): Gibi, ne zamanki, nasıl ki

dahi: Dahi, daha

dânâ: Bilgin

dara buna sokmak: Bunaltmak

dâr-i bekâ: Ahiret, cennet

dâr-i fenâ: Dünya

- def-i: Bir kere, hemen
degürmek: Ulaştırmak, eriştirmek
değın: Kadar (akşama değın)
delil: 1. gerçeğı gösteren iş, söz; 2. Kılavuz (savaşta)
dembedem: Zaman zaman
demirlemek: Demir kelepçe takmak
depelemek: Öldürmek
depre: Bir çeşit silâh
derbend: Dağ geçidi
darb-i destle almak: Zor kullanarak zapt etmek
der-hem olmak: Toplanmak, bir araya gelmek
dermek: Toplamak (asker dermek)
der-meyan: Ortada (ne alınırsa)
destûr vermek: İzin vermek
devlet: 1. Tâli, 2. Devlet
dıraşân: Parlak
dikmek: Atamak, tâyin etmek
dil almak: Düşman durumunu öğrenmek için esir almak
dilâver: Cesur, yiğit
dil-hoşluk etmek: Gönül alma
drigâ: Ah, yazık diye bağırma
dirlik: 1. yaşam, 2. maaş, 3. geçinme
dokuşmak: Karşı karşıya gelib birbirini vurmak
doyum (Toyum): Ganîmet
doyumluk: Ganîmet
dönigitmek: Dönüp ayrılmak
dönmek: Gerilemek, ric'at etmek
döşelik: Ev döşemesi, masraf
durmak: 1. dayanmak, mukavemet etmek, 2. bir işi devamlı yapmak (ge-
çe-durmak), 3. devamlılık gösteren fiil: ede durmak
duruşmak: İki ordu karşı karşıya gelmek
dükeli: Hepsi, tamamı
dün baskını: Gece baskını
düzdürmek: Yaptırmak
- ebed-peyvend: Sonsuza ulaşan: "devlet-i ebed-peyvend"
ef'âl-i kabîha: Kötü hareketler
ef'âl-i şenî'a: Ahlaksızca hareketler

engin (engnine): Sırt, arka
 eğlenmek: Gecikmek, vakit geçirmek
 ehli ve 'iyâli: Karısı ve çocukları
 ele girmek: Yakalamak
 el-hâsıl: Sonuçta, sonunda
 eline: Önüne
 elini öpmek: El öperek bağımlılığı yinelemek
 el-ucuyla görüşmek: Önem vermeden görüşmek
 emîr: 1. bey, 2. ilk devirlerde Osmanlı padişâhlarının unvanı
 emre intisâl etmek: Emri benimseyip yerine getirmek
 erlikse ancak ola: Yapılabilecek en büyük erlik
 erzânî etmek: Bağışlamak
 eshâb-i ceyş: Savaş gereçleri
 eshâb-i Resûl: Peygamberin yanında olanlar, sahabe
 eşîrrâ: (Şeririn çoğulu), kötü kişiler
 etmek: Ekmek
 etrafını geşt etmek: Etrafını dolaşmak
 etrâk: 1. Türk (çoğulu), 2. Göçebe Türkler
 evvel: İlkin, evvela, ilk defa
 evvel-emirde: İşin başında
 evzâ` ve etvârı: Durumu ve tavırları
 eydici: Güçlü (kişi)
 eyitmek, ayıtmak: Söylemek
 ezel-i âzâl: Başlangıcı olmayan sonsuzluk

farig olmak: Vazgeçmek, bırakmak
 ferâgat birle: Unutmuş olarak, rahatlıkla
 fetret, feterât: 1. arada geçen fasıla, 2. Osmanlı tarihinde 1402-1413 saltanat mücadelesi dönemi
 fevrî: Birden (hareket), hemen
 fevt olma: Ölmek
 fırsat elverirse: Durum müsait olursa
 fikri bunun üzerine mukarrer: Bir düşünceye gelmek
 fistan (İtalyanca): Frenk elbisesi
 flori: İtalyan altını (Venedik altınından az değerinde)
 firû-mânde: Düşkün, çaresiz

gallâz ve şeddâdla yemin: Ağır yemin vermek
 galtân: Yuvarlanma

gâret etmek: Yağmalamak
 geceyi gündüze ulamak: Sabaha ulaşmak
 gecim: Bkz. Keçim
 germ olmak: Coşmak, heyecanlanmak, hiddetlenmek
 giribân: (elbise) yakası
 girü: Tekrar, yine, sonra
 göç üzerinde gitmek: Göç etmek
 göçer-ev: Göçebe
 göçmel kalmak: Göç tertibiyle hareket etmek
 gönelmek: Yönelmek
 gönlü küşâde: Ferah, içi rahat
 göreyin: Göreyim
 görmeze urmak: (seferde) düşman görmeden ilerlemek
 gözedmek: Nişan almak
 gözlemek: Gözetlemek, nöbet tutmak
 gözüne dar etmek: Ne yapacağını bilmez hâle getirmek
 güc gelmek: Gücüne gitmek
 gülbang: Topluca tekbîr getirmek
 günahından geçmek: Günâhını affetmek
 güyegü, güyagü: Güvey

hadd ü hasn yok: Sınırı ve sayısı yok
 haddini tecavüz etmek: Sıra dışına çıkmak
 hadenk: Kayınağacı, bu ağaçtan yapılan ok (tîr-i hadeng)
 hader etmek: Ağlatmak
 hakkından gelmek: Cezasını vermek
 halvet: Özel toplantı, yalnız kalma
 halvet okimak: Yalnız bazı kimseleri gizli toplantıya çağırmak
 halvet oturmak: Yalnız oturmak
 halvette olmak: İçeride yalnız başına olmak
 harâmî: Eşkiya
 harâmîlik: Eşkiyâlık
 harâmzâde: Haksız mal alan, yağmacı, hırsız
 hâs: 1. Özel, 2. Hükümdârın hizmetinde (kişi)
 hâseki: Padişâhın hizmetinde olanlar
 hâsıl-i kelâm: Sözün sonu, sonuç
 hâs-kul: Sultân hizmetinde kul
 hatarnâk: Tehlikeli

- hatme: Kur'an'ı sonuna dek okuma
 havâle: Bir kaleyi etraftan tecrid etmek için yapılan kule
 haylice: Önemli
 haylice kal'a: Önemli kal'a
 hayme: Çadır
 hayr makdem: Uğurlu geliş
 helâk etmek: Öldürmek
 hemân: Derhâl, ancak, yalnız
 hemândem: Hemen, anında
 her bâr: Her defasında
 hergiz: Hiçbir zaman, asla
 herze ve hezeyan: Saçma söz, saçmalama
 hışm: Hiddet
 hicâb: Perde
 hîrf: 1. Sağır, kör, 2. Sanat
 hisâr: Bir şehirde iç-kale
 hisâr etmek: (Kale) Kuşatmak
 hiyanetlemek: Hiyanetini yüzüne vurmak
 hudâ: Tanrı
 hudâ fırsat virürse: Tanrı fırsat verirse
 hukûk-i sâbika: Önceden arada yerleşmiş bağlantı, yakınlık
 hulk: Huy, insan tabiatı
 hulk-i hamîde: Övgü-değer tabiat, huy
 humâ-yi himmet: Lûtfte en yüksek
 hurûc etmek: İsyan etmek, ayaklanmak
 huşû': Derin saygı
 hvankâr, Hundkâr, Hünkâr: Padişâhın unvanı, imparator

 ırag olmak: Uzak olmak
 ısmarlamak: Havale etmek, bir işi birinden yapmasını istemek

 i'lâm etmek: Bildirmek, anlatmak
 i'tikâd verme: Söz verme, inandırma
 igen: Pek çok
 ihlâs birle: İçtenlikle
 ihzâr: Hazırlama
 ike (iki) nîme etmek: İkiye bölmek
 ilgâr etmek: Akın yapmak

- il-ü-gün: Memleket ve saltanat
 il-yazmak: Kaynakları tespit için yapılan sayım, tahrîr
 imdî: Bu hâlde, şimdi
 issı: Sahibi
 istikbâl etmek: Karşılama
 ışık: Kalenderî derviş
 i'tikad vermek: Söz verip inandırmak
 i'tizâr: Özür dileme
 icâbet etmek: Cevap vermek, yerine getirmek
 içini ve dışını: İçini ve dışını
 içre: İçeri
 ihmâk etmek: Berkitmek
 ihtiyâr etmek: Yeğlemek, seçmek
 ikdâm-i tâm birle: Tam çaba göstererek
 iklim: Memleket
 iklimi avaze olmak: Memlekete ilân etmek
 il tutmak: Bir memlekete egemen olmak
 ilurmak: Akın yapıp yağma yapmak
 ilden sürüp gidermek: Memleketten sürüp çıkarmak
 iletmek: Eriştirmek, göndermek
 iline-gününe mihmân: Yurduna ve yiyip içmeye misâfir
 illik: Dârü'l-İslâm içinde, İslâm ülkesinde, bkz. Yağlılık
 iltiyâm: (Yara) İyileşme
 in'âmât: Bağışlar
 inşirâh bulmak: Gönül rahatlığı olmak
 irtihal: Bir yerden bir yere göç
 istimâlet etmek: Kendine meyi ettirme, gönlünü alarak kendine bağlama
 istimâlet vermek: (Söz ve hareketle) kendine çekmek
 iş bitirmek: İş sonuna getirmek
 iş hadden geçti: İş çıkırından çıktı
 işini bitirmek: Öldürmek, idâm etmek
 itmek: Etmek, yapmak
 ittifak: 1. Birlikte hareket etmeye kararlı, 2. Rastlantı, tesâdüf
 iveceklik: Acelecilik
 izzet etmek: Sözle yüceltmek

kâbil-i vasıf değil: Anlatması mümkün değil

kaçan: Ne zaman, o zaman ki, nasıl

- kafa: Ense, arka
 kakımak: Azarlamak, paylamak
 kamu: Bütün, hepsi, halk
 kanda: Nerede
 kandalık: Ne olduğu, nasıl
 kangı: Hangi
 kapı-kulu: Osmanlı teşkilâtında doğrudan Sultân hizmetindeki yeniçeri, sipâhî askeri
 kapu-oğlanı: Padişâhın kapı kulu, yeniçeri
 kapusun yapmak: Kalenin kapısını kapayıp kuşatmaya karşı cephe almak
 karanu: Karanlık
 kara-pul: Bakır para, değersiz şey
 karâr bağlamak: (Ordu için) Saflara yerinde durmak
 karâr etmek: Konmak (asker)
 karâr tutmak: Yerinden ayrılmamak
 karavul: Orduda keşif için çıkarılan müfreze
 kârgüzâr: İş görmüş, deneyimli
 karîn: Yakın
 karmak: Karıştırmak
 karşı gelmek: (birini) karşılamak
 katına gelmek, gitmek: Yanına gelmek, huzuruna çıkmak
 katında: Yanında, huzurunda
 kavi ve karar olunmak: Andlaşma yapmak
 kaydın yemek, görmek: Ortadan kaldırmak
 kayırmak: Fark yapmak, gözetmek, korumak
 kaziyye: Dava, sorun, iş
 keçim: At zırhı
 kemâl: Olgun, değerli
 kemîn: Tuzak
 kemîne: Aşağılık
 kemter: Aşağılık (kişi)
 kenâr: Kıyı, sâhil
 kendüyü ağaç arasına urmak: Ormanın içine kaçmak
 kesim etmek: Belli bir miktar üzerinde anlaşmak
 kethüdâ: Efendinin işlerine bakan vekil
 key: 1. ne zaman, 2. iyi, dikkatli (Menzel: key ta'accub idib)
 kez: Defa
 kılâ': Kaleler

kılıç yalın etmek: Kılıcını kınından çıkarmak
 kıran: Kırgın, katl-i âm
 kısık yer: Dar yer, boğaz
 kıssa: Hikâye
 kışlamak: Kışlağa inmek
 kıvandırmak: İyiye, cesarete teşvik etmek
 kıyıışmak: Birbirine kıymak (savaşta)
 kızluk: Kıtlık
 kiçi: Küçük
 kiyimlü ve keçimlü: Kendisi ve atı zırhlı
 kolayın gözedmek: Kolay bir çözüm beklemek
 kolayına gitmek: Nasıl kolay bulunursa ona gitmek, onu yapmak
 komak: 1. Bırakmak, 2. Müsaade etmek (kaçmağa komadılar)
 konmak: (ordu) bir yerde konaklamak
 koşun koşun: Takım takım
 kova-gitmek: Kovalamak, takip etmek
 kovmak: 1. Arkasından kovalamak, 2. (sürü) sürmek
 köfte-hôr: 1. Yüzsüz, 2. Kadın tâciri
 kökünü kesmek: Temelinden büsbütün yok etmek
 kötüz: Yapışık, toplu
 kudüm: Ayak basma, bir yere gelme
 kul karavaş: Erkek kadın köle
 külle: Kule
 kûtu kurumak: Azığı, yiyeceği kalmamak
 kuyruğun kabartmak: Meydan okumak
 küştelerden püşte: Cesetlerden tepelikler

lâ-cerem: Kuşkusuz
 lâf u güzâf: Gevezelik
 laf urmak: Gevezelik etmek
 lâhik olmak: Katılmak
 lala: 1. çocuk bakıcısı, 2. Askerlik ve idare öğretmek üzere şehzâdeler yanına
 verilen deneyimli kişi
 lâmi': Parlayan, parlak
 lerze düşmek: Titremek (korkudan)
 leşker-keş: Ordu komutanı
 let etmek, ettirmek: Dayak atmak, attırmak
 luculuk etmek: İnatçılık etmek

mabâdâ, mebâdâ: Sakın, olmaya ki
 mâceâ: Baştan geçenler
 mâ-hasal: Sonuç olarak
 mâhî: Balık
 mahzûl: Aşâğılık (kimse)
 makdûr: Elden gelen
 maksûd: Maksat, gaye
 mâl ü menâl: Mal ve kazanılan şeyler
 mala kesim etmek: Para, mal belli miktar üzerinde anlaşmak
 mâldâr: Mal sahibi, zengin
 mâl-i âmân: Âmân verilenlerin ödediği para
 mansûr: Muzaffer
 maslahat bir yana ola: İş, sorun bertaraf ola
 maslahat görmek: Uygun bir iş saymak, onaylamak
 mazmûn: İçindeki, anlamı
 melâlet: Üzüntülü hâl
 menâkıb: Din ve siyaset alanında büyük başarı sahiplerine dair söylemler
 merre-i sâlise: Üçüncü kez
 meşveret: Toplanıp konuşma, toplantı
 meymene ve meysere: Sağ ve sol kanat (savaş nizâmında)
 meyyit: Ölü cesedi
 mihmân: Misâfir
 mişe: Orman
 mu'âhede: İki taraf arasında yeminli anlaşma
 mu'âvenet: Yardım
 mu'âyene görmek: Gözüyle görmek
 mübalaga: Çok miktarda
 mucâvir: Komşu
 muctemi' olmak: Toplanmak
 mudârâ: Yaranma, dost görünme
 mugtenim: Ganîmet almış
 muhkem (kale): İyi berkidilmiş
 mukâbele itmek: Karşılaşmak, savaşmak
 mukâbil olmak: Karşı karşıya gelmek, cephe almak, savaşmak
 mukârin: Yakın, bitişik
 mukarrer etmek: Eskisi gibi bırakmak
 mukayyed olmak: Aldırmak, önemle ele almak
 munfa'il: Kızmış, hiddet içinde

müreffehü'l-hâl: Refah içinde, hâli vakti yerinde
 musâhebet etmek: 1. huzuruna alıp görüşmek, 2. Arkadaşlık etmek
 musâhib: (hükümdar) yanında arkadaşlık eden kimse, nedîm
 musammem: Kararlaştırılmış
 mushâf: Kur'an
 mutî': İtaat eden, bağımlı
 muvâza'a etmek: Yalandan öyle görünmek
 mü'min: Müslüman
 mübâriz: Savaşta karşı gelen
 müddetiyle: Zamanında
 müheyyâ: Hazır
 mühmel: Boş bırakılmış, ihmal edilmiş, değersiz
 mühmelât söylemek: Saçma lâf söylemek
 mülk: Memleket, devlet
 münâcât: Tanrıdan aff ve yardım dileme
 müncer olmak: (bir iş) sonuca ermek
 müretteb: Düzenli (asker)
 müşâvere: Karşılıklı konuşma
 müte'ellim: Üzüntülü
 müteferrik: Dağıtılmış (asker, ordu)
 müyesser olmak: Kolay ele geçirmek

nabadîd olmak: Gözden kaybolmak
 nâçiz: Değersiz
 nâgâh: Ansızın, tam o sırada
 nahcîr etmek: Avlamak, av gözlemek, hedef almak
 nahîs: Oğursuz
 nahs: Uğursuzluk
 nakkâre: Küçük davul, dümbelek
 ne mikdârı var: Sayılacak ne gücü var
 ne vechile: Nasıl
 neberd: Kavga, savaş
 nef: Yarar, menfaat
 nefîr: Boru cinsinden bir çeşit musikî aleti
 nemed: 1. keçe, 2. aba
 neng ü nâm: Ün ve ad sahibi, tanınmış (kişi)
 nevâhî: Etraftaki bölgeler
 nevâle: Erzak, yiyecek

ne-yere: Nereye
 niçe: Nice
 nidiği: 1. ne idiği, 2. (hikâyet) ne olduğu
 nîş: Zehir
 nişân: 1. hükümdar tuğrası, 2. tuğralı belge
 nitmek: Ne yapmak
 nîze: Mızrak, kargı
 nusret: 1. Tanrının yardımı, 2. zafer
 nüvâziş: Okşama, nâzik olma
 nüzûl etmek: (bir yere) inmek, varmak

ocağını söndürmek: Çoluk çocuk aileyi ortadan kaldırmak
 oda atmak: Ateşe atmak
 oğraşmak: Çaba göstermek, savaşmak
 okumak: Çağırarak
 ol-ara: Ora
 ol-aradan: Oradan
 ol-demde: Tam o sırada
 ol-hinde: O sırada, o zaman
 ol-takdirce: Bu göz önüne alınırsa
 ordu gerisinde: “yük ve yapı ve ordu-bazar halkı”
 ordu-Bazâr: Ordunun gerisinde yiyecek vb. eşya getiren esnâf
 ovmak: Parçalamak, ezmek

önürdi: Önden, önce

pâyimâl: Ayak altında
 penâh: Sığınacak yer
 pençe: Beyin, Sultânın nâme üzerine koyduğu tuğra
 perâkende etmek: Dağıtmak, bozmak
 pertâb etmek: (ok) atmak
 pervâz etmek: Uçmak
 pes: Bundan sonra
 peyk: Saray veya orduda haberci, posta
 peyveste olmak: Yan yana bitişik olmak
 pinhân: Gizlenmiş
 pîr: Hasta, zaif
 püşte: Yığın, tepecik

râmiyyîn: Ok atanlar
 revâne olmak: Yola koyulmak
 rîş-handelik: Gülünç olma
 rûm: Rûmili
 rûzî: Ekmek, azık

sa'y-i cemil: İyi iş, iyi çalışma
 saf bağlamak: Düşmana karşı safları düzenleme
 sâhib-hurûcluk: Cihan fatihliği
 sâhib-kirân: Oğur, egemenlik getiren yıldızların bir araya gelmesiyle hükümdar olan kişi (Timur sâhib-kirân)
 sahîh: Doğru, sıhhatte
 sahrâ: Ova
 sakalına gülmek: Alay etmek
 salâbet: Sağlamlık
 salmak: Göndermek (akıncılar saldı)
 sarmaşmak: Birbirine sarmaş dolaş olmak
 sarplanmak (iş): Kötü, zor duruma girmek
 sav: Atalar sözü, hatırlanacak bir şey
 savâb: Doğru
 saygaşmak, soykaşmak: Bir arada hücumla kalkmak
 seyrecekdi yöre: Seyrek, ağaçsız düz yöre
 seğrecek, seğrekçe: Seyrek
 sehâ: Cömerdlik
 sek-i bî-hayâ: Utanmaz köpek (hakaret için)
 sem'-i şerife: Pâdişâhın kulağına
 sepmek: Serpmek (ok septiler)
 sergerdân: Baş dönmüş, şaşkın, sersem
 server: Yiğit
 sımak: (Savaş) yenmek
 sıymak: Ordu bozguna uğratmak, yenmek
 sinamak: Denemek, imtihan etmek
 sınımak: Bozguna uğramak, yenilmek (savaş)
 sivrisinekçe: Pek önemsiz
 sohbet: Arkadaş toplantısı, ziyafet
 solaklar: Pâdişâhın atının sol yanında giden yaya, askerî birlik
 son: 1. son, 2. ölenin gömme vb işlerini görmek
 son-ucu: Sonuç, netice

su: Irmak, nehir (Sakari Suyu)
 suhûletle: Kolay
 sunu: Armağan
 sunuşmak: Birbirine karşı (mızrak) atmak
 suma: Zuma
 sūd: Süt

şâd ve handân: Mutlu ve yüzü güleç
 şâdkâm: Sevinçli
 şâyed: Ola ki, olur ki
 şehâdet: 1. tanıklık, 2. şehit olmak
 şek etmek: Şüphe etmek
 şerâ'it-i hidmet: Hizmet koşulları
 şikestlik: 1. bozgun, 2. ilişkilerin kesilmesi
 şimden-girü: Bundan sonra
 şitâb: Koşarak gitmek, gelmek
 şüyu' bulmak: Haber etrafa yayılmak

tâ hatta: Tâ o zamana kadar
 ta'accub etmek: Şaşıp kalmak
 ta'addî: Düşmanca mus'âmele, zulüm
 tabanca: Avuç, tokat
 tabanca yemek: Tokat yemek
 tabl: Davul
 tabl-i âsâyiş vurmak: Saldırıyı durdurmak için davul çalmak
 tahıl-bazarı: Hububat pazarı, Bursa'da bir Pazar yeri
 tahrâb-i bilâd ve ta'zîb-i 'ibâd: Memleketi yakup yıkmak ve Tanrının kulla-
 rına azap etmek
 tahsin etmek: Övmek, övgü de bulunmak
 taht: 1. "atası tahtına geçmek", 2. pâyitaht, devlet merkezi
 takdîr-i rabbânî: Tanımın hükmettiği
 taksîr etmek: Kusur etmek
 talab talab: Tepine tepine, yere vura vura
 talabılmak: Tepinmek
 talan: Yağma
 talattufât: Karşılıklı nezaket gösterileri
 talî'a: Karavul, öncü kuvvet (asker)
 tamâmet: Bütünüyle

- tap: Kâfi, yeter
 tapmak: Bağımlı duruma gelmek, tâbi olmak
 tarafeyn: İki taraf
 tarumar: Dağılmış, bozulmuş
 tarvandirmek: Davrandırmak, memnun olmak
 tarvanmak: Davranmak, hareket etmek
 tasarruf etmek: Ele geçirmek, elde tutmak
 taşra: Dışarı
 tav': İstekle yapma, itâat
 tavakku' olunan: Beklenen
 tavîle: 1. hayvan sürüsü, 2. ahır
 tazarruât: Yalvarmalar
 te'hîr: Geciktirme
 tebdîl-i sûret etmek: Kılık kıyafetini değiştirmek
 tecviz etmek: Uygun bulmak, onaylamak
 tefahhus: Derinliğine araştırma
 tekfur, tekvur: 1. Bizans imparatoru, 2. Yerel prens
 temâşâ: Seyir, oyun seyri
 tenezzülât: Aşağıdan alınan söz ve hareketler
 tenhâ kalmak: Yalnız başına kalmak
 terahhum etmek: Acımak
 teştit: Dağıtma, kaçmaya neden olmak
 teşdid: Şiddetlendirme
 teşviş çekmek: Kaygı içinde olmak
 tevakkuf: Durma
 teveccüh etmek: (bir kişiye, yere) dönmek, yüz çevirmek
 tıfl-oğlan: Küçük yaşta çocuk
 tınmak: Dikkate almak
 tıp: Eşit
 tîr-bârân: Ok yağmuru
 tîrendâz: Ok atan, okçu asker
 tiz: Çabuk
 tonuz: Domuz
 ton: Elbise
 top: 1. yuvarlak metâ' (top kumaş), 2. silâh top (İskender "arabalara top yüklidib güherçile kodurup")
 tovuca, tovicca: Akıncı komutanı
 tuhfe: Armağan, hediye

tuş olmak: Rastlamak, beklenmedik bir şey başına gelmek
 tuvânâ: Güçlü
 tuyûr: Kuşlar
 tûn: Gece vakti

uc: Sınır bölgesi
 uğraş: Savaş
 ukbe/akıbet: akıbet, sonra gelecek
 ulûfe: Devlet hazînesinden maaş
 uş, üş: işte

ütfân u hizan: Düşüp kalkarak
 üstün urmak: Baskın yapmak
 üşmek (asker): Üzerine (arı, karınca gibi) hücum etmek
 üzerine tasa düşmek: Tasalanmak
 üzerine urub: Üzerine varıp

va'de: Mühlet
 varduğunca arttı: Gitgide arttı
 varmak: 1. erişmek, 2. yakınlaşmak
 vatan-i me'lûf: Alışılmış, ana vatan
 vazî ve şerîf: Sıradan ve soylu kişiler
 vech: Neden, sebep
 vech görmek: Uygun görmek
 velî: Fakat, ama
 velî-nî'met: Yiyeceği veren patron
 viribimek: Yollamak, göndermek
 virmek: Vermek
 vitozluk: (Supça) Sözde yiğitlik satmak

yağı, yağı: Düşman
 yağılık: İslâm fıkhrında dâru'l-harb, düşman memleketi
 yalın: Kılıfsız, çıplak
 yalın etmek (kılıç): Kılıcı kınından çıkarmak
 yâl ü bâl: Boy-pos
 yaman: Kötü
 yanına okumak: Yanına çağırarak
 yanu: Lânet, beddua

- yanular yanmak: Lânet okumak
 yapı: Orduda köprü vb. yapı için gereçler
 yarag: Silah, âlet
 yavı kılmak: Kaybetmek
 yavuk olmak: Nişanlanmak
 yavuz: Kötü, düşmanca
 yaya: Yaya askeri
 yazı: Ova, düzlük
 yazıcı: 1. kâtip, 2. Tahrîr emîni
 yazlamak: Yazı yaylakta geçirmek
 yegâneler: Seçilmiş (gönüllü) askerler
 yeğ bilmek: Eyi bilmek
 yek bulmaz: Eşit gelmez
 yeme-içme: Ziyafet
 yeme-içme yapma: İşret-meclisi düzenleme
 yer gök götürmez asker: Büyük bir ordu
 yetişdiler: Vardılar
 yezdân: Tanrı
 yine: Tekrar
 yöre: Bölge
 yöresikli: Bir yöreden olan
 yunmak: Yıkanmak
 yürimek, yürümek: Hücuma geçmek, harekete geçmek, sefere çıkmak
 yürüyüş etmek: Saldırıya geçmek
 yüz çevirmek: Geri çekilmek, ric'at etmek
 yüz karalığı: Kötü şöhret, utanç verici hâle düşmek

 zârîlik etmek: Ağlayarak yalvarmak
 zebûn: Güçsüz
 zehî, zihî: Ne güzel
 zırh-puş: Zırhlı

KAYNAKÇA

YAZMA ESERLER VE ARŞİV VESÂİKİ

- Atatürk Kitaplığı Cevdet yazmaları no. B/9.
British Museum, Or. 11.194.
Buyruldu Mecmuası, TTK Kütüphanesi, nr. 70.
Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, *Münşeat*, no. 3369.
Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 643, Firdevsî-i Rûmî, *Kutbnâme (Kıssa-i Mîdilli)*
Paris Bib. Nationale, Supplement turc 69, 45b; Türkçe yazmalar, nr. 660.
Topkapı Sarayı Arşivi, D. 3442.
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Sinan Paşa Arşivi, nr. 20, 21, 156.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, numara, 4318 (Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmiü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*).
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1524 (Seyyid Lokman, *Hünernâme*).

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

- 438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-i Sâhib, Sultanönü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.
438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953.
Abd Allah ibn Muhammad Mazandarani, *Die Resâla-ye Falakiyyâ des 'Abdollah ibn Mo-hammad ibn Kiyâ al-Mazandarâni: ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, (yay.) W. Hinz, Wiesbaden: F. Steiner, 1952.
Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmâniye, Mekâtib-i Âliyede Tedris Olunmak Üzere*, İstanbul, 1309-1312 (1893-1896).
Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısım-ı Rabi', İstanbul, 1903.
———, "Bursa'da En Eski Kitâbe", *TOEM*, 29 (1330), s. 318-320.
———, "Antalya Kitâbelerine Dair", *TOEM*, 6/83 (1341), s. 336-339.
———, "Antalya Surları Kitâbeleri", *TOEM*, 9/86 (1341), s. 165-176.
———, "Konya Müzesinde İki Kitâbe", *TOEM*, 10/87 (1341), s. 225-226.
Akdağ, M., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, 13/51 (Temmuz 1949), s. 497-568; 15/55 (Temmuz 1950), 319-418.
———, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, Ankara: TTK, 1959; c. II, Ankara: TTK, 1971.
———, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
Akgündüz, A., *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. I-IX, İstanbul, 1994.
Albèri, Eugenio (yay.), *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 15 cilt, Floransa: Società editrice fiorentina, 1839-1863.
Al-Cahşiyârî, *Kitâb al-vuzarâ va'l-kuttâb*, Kahire, 1938.
Alphonse V., *Mélanges de l'école Roumanie en France*, 1923.
Al-Risâlat al-'azrâ, (yay.) Muhammed Kurd-'Âli, *Rasâ'il al-bulagâ*, Kahire, 1946.

- Anonim Osmanlı Tarihi* (1099-1116/1688-1704), (haz.) A. Özcan, Ankara, 2000.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* (Fr. Giese Neşri), (haz.) N. Azamat, İstanbul, 1992.
- Arat, Reşit Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 285-322.
- Arslan, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Sürnâmeler, Osmanlı Saray Dügünleri ve Şenlikleri*, Ankara: AKM Yayınları, 1999.
- Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Ankara, 1968.
- Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul: Tasvir-i Efkar Gazetesi Matbaası, 1280 (1863).
- Babinger, F., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927. [Tercümesi: Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev.) Coşkun Üçok, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 81-85.]
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *İFM*, 2 (1940-1941), s. 20-59, 214-247.
- , "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizâtör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386.
- , *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar*, İstanbul, 1943.
- , "Osmanlı Teşkilât ve Müesseselerinin Şeriliği Meselesi", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 11/3-4 (1945), s. 205-224.
- , "Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.", *İFM*, 12/3-4 (1951), s. 173-192.
- , "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mâlî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, 15/1-4 (1953-1954), s. 251-329.
- , "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, 15/1-4 (1953), s. 238-250; 17/1-4 (1955), s. 193-224.
- , "Türkiye'de Servaj Var mı idi?", *Belleten*, 20/78, (Nisan 1956), s. 236-246, [Fransızcası: "Le servage existait il en Turquie", *Annales*, II, (1956), s. 54-60].
- , "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, (1964), s. 29-74.
- , "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, 36, (1970).
- , *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri*, İstanbul, 1980.
- Barker, John W., *Manuel II, Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Rutgers, 1969.
- Barthold, V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.
- , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Fuad Köprülü'nün ilave ve açıklamalarıyla, Ankara: TTK, 1963.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Ankara, 1995.
- Baykara, Tuncer, *Zeki Velîdî Togan*, Ankara, 1989.
- Bayrı, Halit, "Müverrih Ahmed Refik", *Yeni Türk Dergisi*, 59, (1937).
- Beydilli, Kemal (yay.) *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, İstanbul, 2003.
- Björkman, W., *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im Islamischen Agypten*, Hamburg: Friederischen, de Gruyter, 1928.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*, Paris, 1966; [İngilizce çevirisi S. Reynold, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York, 1972.]

- Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, (ed.) K. Heeringa-J.G. Nanninga: Martinus Nijhoff, 1910-1966.
- Buluç, Sadettin, *Untersuchungen über die altosmanische anonyme Chronik der Bibliothéque Nationale zu Paris*, Breslau: August Pries, 1938.
- Calender of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, Londra, Printed for her Majesty's Stationary Office.
- Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz.) Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara, 1990.
- Cengiz, Halil Erdoğan, Yaşar Yücel, "Ruhî Tarihi Oxford Nüshası", *Belgeler*, 14/18 (1992), s. 359-472.
- Charrière, Ernest, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt, Paris: Impirimerie Nationale, 1848-1860.
- Cipolla, Carlo M., *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, fifth to seventeenth century*, Princeton, 1956.
- Çakır, C., "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, 3/12, (Ekim 2000), s. 35-63.
- Çerçi, Faris (haz.), *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim ve III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, 3 cilt, Kayseri, 2000.
- Çöker, F., *Türk Tarih Kurumu Kuruluş, Amaç ve Çalışmaları*, Ankara, 1953.
- Die altosmanischen anonymen Chroniken*, (yay.) Friedrich Giese, Breslau, 1922.
- Divitçioğlu, S., *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1969.
- D'O'hsson, Ignatius Mouradgea, *Tableau général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation Mahométane; l'autre l'histoire de l'Empire otoman*, 7 cilt, Paris: Imprimerie de monsieur, 1824.
- Duri, A.A., "Diwân", *El*².
- Düvel-i İslâmiyye, Tarihi medhaller ve takvimi ve ensâbi cedvelleri muhtevidir*, İstanbul, 1345 (1927).
- Düzdağ, M. Ertuğrul (haz.), *Akdeniz Bizimdi, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Savaşları: Güzavât-ı Hayreddin Paşa*, 7. baskı, İstanbul, 1984.
- Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Süli, *Edebü'l-Küttâb*, Muhammed Behcet el-Eseri, Bağdat-Kahire-Beyrut 1341/1922.
- Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sid el-Batalıyevsi, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, (yay.) Abdullah b. Mihâil el-Bustânî, Beyrut, 1901.
- Emecen, Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.
- Ercilasun, Bilge, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.
- Eroğlu, Z., "Şehnâmecî Lokman'ın Hünernâmesi", Yüksek Lisans Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi, 1998.
- Erzi, Adnan Sadık, "Türkiye Kütüphânelerinden Notlar ve Vesikalar II", *Belleten*, 14/56 (1950), s. 595-647.
- Evliya Çelebi Mehmed b. Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1314-1318 [Yeni harflerle baskısı: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (haz.) Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: YKY, 2013.]
- Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası*, (yay.) Necati Lugal ve Adnan Erzi, İstanbul, 1956
- Fekete, Lajos, *Az Esztergomi Szandzsák 1570 Évi Adóösszeírása*, Budapeşte: Athenaeum, 1943.
- Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 2 cilt, İstanbul, 1274-75/1858-59.
- Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1928.

- Firdevsi-i Rûmî, *Kutb-nâme*, (haz.) İbrahim Olgun-İsmet Parmaksızoglu, Ankara: TTK Yayınları, 1980.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986 [Tercümesi: *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev.) Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996].
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühû'l-Abbâr*, 5 cilt, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1277-1285 (1860-1868).
- , *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidil-mecâlis*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1956.
- , *Câmü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, (haz.) Ali Öztekin, Ankara: TTK, 1996.
- Giese, Friedrich, *Die Altosmanische Chronik des 'Âşıkpaşazâde*, Leipzig: Harrassowitz, 1929.
- Gökbilgin, T., *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fatihan*, İstanbul, 1957.
- Gökman, Muzaffer, *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.
- Guia historica y descriptiva de los archivos, Bibliotecas y Museos*, Seccion de Archivos, Archivos historicos, Madrid, 1916.
- Ğihânnümâ*, Theodor Menzel yazmasına göre, I, Einleitung und Text, yay. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1925.
- Halaçoğlu, Y., XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye, Tarihi medhaller ve takvimi ve ensâbi cedvelleri muhtevidir*, İstanbul, 1345 (1927).
- Halil Edhem *Hâtıra Kitabı*, I-II, Ankara: TTK, 1947-1948.
- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt, Viyana, 1815, 1816.
- , *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 cilt, Pesth, 1827-1835. [Eser, Mehmed Atâ Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir: *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, 9 cilt, İstanbul, 1330-1335 (1912-1917).]
- , "XVIII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilâtı ve Bâbı-Âli", (çev.) Halit İlteber, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7/2-3 (1941), s. 564-586.
- Hasan b. 'Abdi'l-Mu'Min el-Höyî, *Gınyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-tâlib, Rusumu'r-resâ'il ve Nucumu'l-fazâ'il*, (yay.) A. Erzi, Ankara: TTK, 1963.
- Heyd, Uriel, *Ottoman documents on Palestine, 1552-1615: A study of the Firman According to the Muhimme Defteri*, Oxford, 1960.
- Hinz, Walther, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *ZDMG*, 100/1 (1950), s. 177-201.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, 2 cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279-1280 (1862-1863).
- , *Selimnâme*, İstanbul, 1280 (1863).
- Ibn al-Sayrafi, *Kanûn divân al-rasâ'il*, (yay.) Ali Bahcat, Kahire, 1905.
- Imber, C., "Paul Wittek's 'De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople", *Osmanlı Araştırmaları*, V (1986).
- Itzkowitz, N., "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16 (1962), s. 73-94.
- İbn Durustûya, *Kitâb al-kuttâb*, (yay.) L. Cheikho, Beyrut, 1927.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân, I ve II. Defter*, (haz.) Şerafettin Turan, Ankara, 1991.

- , *Tevârih-i Âl-i Osmân*, IV. Defter, (haz.) Koji Imazawa, Ankara, 2000.
- , *Tevârih-i Âl-i Osmân*, VIII. Defter, (haz.) Ahmet Uğur, Ankara, 1997.
- , *Tevârih-i Âl-i Osmân*, X. Defter, (haz.) Şefaettin Severcan, Ankara, 1996.
- İbn Kutayba, *Âdâb al-kâtib*, (yay.) M. Grünert, Leiden, 1900.
- İbrâhîm b. Muhammed al-Mudabbir al-Şaybânî, *al-Risâlat al-'azrâ'*, (yay.) Muhammed Kurd-'Alî, *Rasâ'il al-bulagâ'*, Kahire, 1946.
- İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul, 1283. [Yeni harflerle ve sadeleştirilmiş baskısı, *Peçevî Tarihi*, (haz.) Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1981.]
- İnalcık, H.-R. Murphey, (haz.), *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1978.
- İnalcık, H.-R. Anhegger, (yay.), *Kanûnnâme-i Sultânî her Müceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956.
- İnalcık, Halil-Mevlûd Oğuz, *Gazâvât-i Sultân Murad b. Mehmed Han: İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazâvâtname*, Ankara: TTK, 1978.
- İnalcık, H., "Bursa Şeriyeye Sicillerinde Fâtih Sultân Mehmed'in Fermânları", *Belleten*, 11 (1947), s. 693-708.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15/60, (1951), s. 629-690.
- , "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İFM*, XV, 1953-1954, s. 51-67.
- , *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: TTK, 1954.
- , *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: TTK, 1954.
- , "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmü", *Belleten*, 23/92, (1959), s. 575-610.
- , "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 2/3-4, (1965), s. 49-145.
- , "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1968.
- , "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, (1975), s. 195-217.
- , "Tımar", *TDV İA*, 41, s. 168-173.
- , "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, 1/3-4, (1978), s. 69-96.
- , "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.
- , "Introduction to the Ottoman Metrology", *Turcica*, (1983), s. 311-334.
- , "On the Social Structure of the Ottoman Empire, Paradigms and Research" *From Empire to Republic*, İstanbul, 1991.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Döneminde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti"; [İngilizce çevirisi: "Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, (1993), s. 238-245].
- , "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten*, XI. *Internationalen Byzantinistenkongresses* 1958, Münih, 1960, s. 237-242.
- , "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, s. 137-150.
- , *An Economic and Social History of the Ottoman Empire I: 1300-1600*, (ed.) H. İnalcık-D. Quataert, Cambridge: CUP, 1994.
- , *From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul: ISIS, 1995.

- , “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Osmanlı*, I, (ed.) Güler Eren, Ankara, 1999, s. 37-50.
- , “Ahmedî's 'Ghazaname' on the Battle of Kosova”, *Les Annales de l'Autre Islam*, Kosovo, Paris, 2000, s. 21-26.
- , “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalıdır?”, *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (der.) Oktay Özel, Mehmet Öz, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 119-145.
- , “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Doğu Batı*, XII-XVII, (2000-2001).
- , “Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray, İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 1, Ankara, 2006.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1976.
- Jorga, Nicolae, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 cilt, Gotha, 1908-1913. [Türkçe çevirisi: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev.) N. Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.]
- Kalkaşandı, *Subh al-a'şâ* (yay.) Muhammed Abdürresûl İbrâhim, I-XIV, Kahire 1331-38 (1913-20).
- Kanûnnâme-i Âli Osman*, M. Ârif neşri, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)* ilavesi, İstanbul, 1330 (1912).
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, (yay.) Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Muallim Rifat, I-II, İstanbul 1360-1362 (1941-1943).
- Kılıç, Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihati, Elazığ: Şark Pazarlama, 1997.
- Koçi Bey Risâlesi, (haz.) Ali Kemali Aksüt, İstanbul: Vakıf, 1939.
- Koçi Bey Risâlesi, (haz.) Yılmaz Kurt, Ankara: Ecdad Yayınları, 1994.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, 1938.
- Koray, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1959.
- Köprülü, F., “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazat”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 165-298.
- , “Osmanlı İmparatorluğu'nun Emik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, 7/28 (1943), s. 219-313.
- Köymen, Mehmet Altan, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar”, *DTCF Dergisi*, 8/4 (1951), s. 537-648.
- Kurat, A.N., *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940, İstanbul, 1940.
- Kurtoglu, Fevzi, *Barbaros Hayreddin Paşa*, İstanbul, 1935.
- Kütükoğlu, Bekir, *Vekayi'nüvis: Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmalılarda Narh Müessesesi*, 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul, 1983.
- Laiou, Angeliki E., *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1977.
- Lane-Pool, Stanley, *The Mohammedan Dynastic, chronological and genealogical Tables with historical Introductions*, Westminster, 1893.
- Lowry, Heath W., “The Ottoman Livâ Kanûnnâmes Contained in the Defter-i Hâkânî”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 43-74.
- Luigi de Rosa, “The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples”, *Histoire Economique du Monde Mediterranéen, Melanges Fernand Braudel*, Toulouse, 1973, s. 159-179.
- Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, haz. Kayhan Atik, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

- Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) Âli Bey, İstanbul, 1341.
- Lutfi Paşa, *Âsâf-nâme*, (yay.) A. Emîrî, 1326.
- Masson, P., *Histoire de Commerce Français dans le Levant au XVII siècle*, Paris, 1896.
- Max Weber on *Law in Economy and Society*, (çev.) E. Shils, M. Rheinstein, (ed.) M. Rheinstein, New York, 1954.
- Mayhew, M. J., "Population, Money Supply and the Velocity of Circulation in England", *Economic History Review*, XLVIII-2 (1995), s. 238-257.
- Mehmed Ârif, "Silsile-i Vukuât-i Devlet-i 'Aliyye'de Zapt Edilmemiş 1142 Senesi Hâdisâtı", *TOEM*, IV (1328), s. 258-264; V (1328), s. 309-316; XVI (1330), s. 1024-1034.
- Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri; Ayine-i Zurefâ*, (haz.) Mehmet Arslan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihânnümâ: Neşri Tarihi*, 2 cilt, (yay.) F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara: TTK, 1949.
- Mehmed Râşid, *Tarih-i Râşid*, İstanbul, İbrahim Müteferrika tab'ı, 1153/1740; ikinci baskısı: İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1282/1865.
- Mez, Adam, *The Renaissance of Islam*, (çev.) Salahuddin Khuda Bakhsh, Patna: Jubilee Printing & Publishing House, 1937.
- Muhammed b. Abdülkerim Meyhanî, *Dustûr-i dabirî*, (yay.) A. Erzi, Ankara, 1962.
- Muntacib al-Dîn, *Kitâb 'atabat al-kataba*, (yay.) M. Kazvinî ve 'A. İkbâl, Tahran, 1329.
- Mustakimzâde Sadeddîn, *Tuhfa-i Hattâtîn*, (yay.) İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul, 1928.
- Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed, *Sahâyifü'l-Ahbâr*, (çev.) Ahmed Nedim, İstanbul, 1285.
- Müntecebüddin Bedî' Âli b. Ahmed el-Kâtib el-Cüveynî, *'Atebetü'l-ketebe*, (yay.) Muhammed Kazvinî- Abbas İkbâl, Tahran, 1329 Hş.
- Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî], *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (yay.) Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.
- Necib Asım (Yazıksız), Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, 1. Cild, Medhal ile Bidayet-i Zuhûr-i Osmaniyyanî ve Ahd-i Osman Han Gâzi'yi Muhtevîdir, İstanbul, 1335 (1919).
- Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâla*, (yay.) Muhammed Mu'in, Tahran, 1333.
- Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963.
- Oruç Bey, *Die frühosmanischen jahrbücher des Urudsch*, (yay.) Franz Babinger, 2 cilt, Hannover, 1925.
- Osmanlı Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimîn Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- Öztuna, Yılmaz (yay.), *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1989.
- Öztürk, Nazîf, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995.
- Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999.
- Pellat, Charles, "Une charge contre les secrétaires d'état attribué à Gâhiz", *Hespéris*, 43 (1956), s. 29-50.
- Petrosyan, A.Y., *Mebde-i Kanun-i Yeniçeriyân Ocağı*, Moskova, 1987.
- Râşid al-Dîn Vatrât, *Mecmûatü Resâilî Reşiddiddin el-Vatrât*, (yay.) Muhammed Fehmî, 2 cilt, Kahire, 1315.
- Refik, Ahmet, *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul, 1930.
- Rescher, Oskar, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des Philologen und Dogmatikers Gâhiz aus Bağra (150-250 H.) nebst noch unveröffentlichten Originaltexten*, Stuttgart, 1931.
- Rifa'at Ali Abou-el-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Otto-

- man Rule", *International Journal of Middle East Studies*, no. 14, (1982), s. 185- 201.
- Roemer, Hans Robert, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Wiesbaden: Fr. Steiner, 1952.
- Röhrborn, Klaus, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1973.
- Sâhib ibn 'Abbâs et-Tâlekânî, *Rasâ'ilü's-Sâhib b. 'Abbâd*, nşr. Abdülvehhâb Azzâm ve Şevki Dayf, Kahire, 1336/1947.
- Sahillioglu, H., "Kuruluşundan XVII. Asır Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1958.
- , "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM* 23/1-2 (1963), s. 145-218.
- , "Sivış Yılı Buhranları", *İFM*, 27/1-2 (1969), 75-81.
- , "Yeniçeri Çukası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çukası Muhâsebesi", *İÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, II-III, (1973-74), s. 415-466.
- , "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitâbü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (haz.) Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 103-141.
- , "The Role of International Monetary and Metals in Ottoman Monetary History, 1300-1750", *Precious Metals in the Later Medieval Early Modern Worlds*, Durham, 1983.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, defa 32, 1294 (1877).
- Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye*, 1302.
- Sanudo, M., *I Diarii*, 58 cilt, Venedik, 1879-1903.
- Say, Y., *Seyyid Battal Gâzi Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, (haz.) Mehmet İpşirli, 2 cilt, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.
- Sertoğlu, Midhat, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955.
- Setton, K. M., *Catalan Domination of Athens*, Cambridge, Mass., 1948.
- Silay, K., *History of the Kings of the Ottoman Lineage and Their Royal Holy Raids Against the Infidels*, Cambridge, 2004.
- Sourdel, Dominique, *Le vizirat 'abbâside de 749 à 936*, 2 cilt, Şam, 1959-1960.
- Şakiroğlu, M.H., "Ömer Lütfi Barkan", *Belleten*, 44/173 (1980), s. 153-177.
- Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, (yay.) M. Abbâsi, Tahran, 1336.
- Şevki, M.A., *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul, 1960.
- Şükrî-i Bitlisi, *Selimiâme*, (haz.) Mustafa Argunşah, Kayseri, 1997.
- T. Yozif, "Türk Dili Yadiğârları", *MTM*, 2/4 (1331), s. 81-133.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklılar'la İzmir Seyahati ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk'ün Duâsı", *Türk Kültürü*, 8/92 (1970), s. 512-531.
- Tarih ve Milliyetçilik, I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildirileri*, Mersin, 1999.
- Temir, A., "Die arabisch-ugurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56 (1960), s. 232-240.
- Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay.) İ.H. Ertaylan, İstanbul, 1946.
- Togan, Z. V., *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.
- , *Hatıralar*, İstanbul, 1969.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1938.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: TTK, 1958.
- Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (yay.) Mehmed Ârif, TOEM ilavesi, İstanbul, 1330.
- Uğur, Ahmet, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar (haz.), *Kitâbü't-Târih-i Kühnü'l-Abbâr*, 2 cilt, Kayseri, 1997.]
- Uluçay, Ç., *Manisa Tarihi*, (İ. Gökçen ile birlikte), Manisa, 1939.

- , *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942.
- , *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, I-II*, İstanbul, 1940-1946.
- , *XVI. ve XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944.
- , "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, 6/9 (1954), s. 55-90.
- , *Harem'den Mektuplar*, İstanbul, 1956.
- Unan, F., *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- Usâmeddin Taşköprülüzâde, *Şakâ'iku'l-Nu'mâniyye*, (çev.) Mehmed Mecdi, *Hadâ'iku'l-Şakâ'ik*, İstanbul, 1260.
- Uzunçarşılı, İ.H. ve Karal, E.Z., *Osmanlı Tarihi*, 8 cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1947-1962.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Kitâbeler*, I. cilt, İstanbul, 1927; II. cilt, 1928, III. cilt, 1929.
- , "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, 3/9 (Ocak 1939), s. 99-106.
- , "Buyruldu", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 289-318.
- , "Gâzi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Belleten*, 5/19 (Temmuz 1941), s. 277-288.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, İstanbul: TTK, 1941.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1943-1944.
- , "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)", *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, c. II, Ankara, 1948.
- , *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1948.
- Ünver, İ., *Ahmedi, Iskender-nâme, İnceleme-Tıpkıbasım, metin (8754 beyit)*, Ankara, 1983.
- Weber, Max, *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*, (çev.) G. Roth, C. Wittich, Berkeley: CUP, 1978.
- Witteck, P., "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I-VII", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 53 (1957), s. 303-313; 54 (1957), s. 240-256; 55 (1959), s. 122-141; 56 (1960), s. 267-284; 57 (1961), s. 102-117; 58 (1962), s. 164-197; 59/60 (1963/64), s. 201-223.
- , *La Formation de l'empire Ottoman*, yay. V. Ménage, Londra, 1982.
- Wittfogel, K., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, 1981.
- Yediyıldız, B., "İslâm'da Vakıf", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XIV, İstanbul, 1978, s. 19-68.
- , "Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, 219 (Mart-Nisan 1981), s. 262-271.
- , "Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları", *II. Vakıf Haftası, (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara, 1985, s. 15-18.
- , "Vakıf", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul, (1985), s. 4546-4573.
- , "İslâm'da Vakıf", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XIV, İstanbul, 1978, s. 19-68. "I. Vakıf Şûrası ve Sonuçları Hakkında Birkaç Söz" (N. Öztürk ile birlikte), *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985) Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, s. V-XIV.
- , "Türk Vakıfları Araştırma Enstitüsü Kurulmalıdır", *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985), Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, s. 104-110.
- , "Niksarlı Ahi Pehlivan'ın Darü's-sulehâsi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara, 1987.

- , “Vakfiyeler Çerçevesinde Türkiye'nin Kültür Hayatı (1300-1453)”, *IV. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1987.
- , “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 20 (1988), s. 403-408.
- , “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 297-303.
- , “Hayrat Kavramı Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan, 27/1-2 (1989), s. 277-284.
- , “Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili”, *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, İstanbul, 1989, s. 103-128.
- , “Hacı Bayramı Veli Döneminden Günümüze Kadar Gelen Vakıf Kültür Eserleri”, *I. Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1990, s. 133-144.
- , “Yunus Emre Dönemi Türk Vakıfları”, *Türk Yurdu*, XI, (Şubat 1991), s. 4-7.
- , “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları” (N. Öztürk ile birlikte), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 571-598.
- , “Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mâhiyeti”, *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)'ne Sunulan Tebliğler*, c. IV, Ankara, 1993, s. 1625-1633.
- , “Place Of The Waqf in Turkish Cultural System” (İngilizceye çev. R. Acun - M. Öz), *The Foundations Of Turkey* (Ed. Zekâi Baloglu), İstanbul, 1996, s. 48-53.
- , “İnternet'te Vakıflar” (F. Acun ile birlikte), *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), s. 5-24.
- , “Osmanlılar Döneminde Manastır”, *Atatürk ve Manastır Sempozyumu (Manastır-Bitola, 12-13 Ekim 1998, Gazi Üniversitesi ve St. Kliment Ohridski Üniversitesi İşbirliği ile düzenlenmiştir)*, *Bildiriler*, Ankara, 1999, s. 21-35.
- , “Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri”, *Türk Vakıfları*, (ed.) Z. Baloglu, İstanbul, 1996, s. 40-47.
- , *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi - Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara, 2003.
- Yediyıldız, M. Asım, *Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- Yinanç, M. Halil, “Bayezid I”, *MEB İA*, c. 2, s. 369-392.
- Yusuf Hass Hacib, *Kutadgu Bilig*, II: Tercüme, (yay.) R.R. Arat, Ankara: TTK, 1959.
- Yücel, Yaşar (haz.), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitâbu Mesâlih-i'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara: TTK, 1988.
- Yüksel, H., *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi.
- Zachariadou, E.A., “Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles”, *Der Islam*, LX-2 (1983), s. 268-296.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cilt, Hamburg ve Gotha, 1863.
- Zülfikâr, Cangüzel, *Aziz Mahmud Hüdayî Külliyesi ve İlk Yüzyılı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

DİZİN

- I. Dünya Savaşı 3, 4, 107, 112, 113, 126, 132, 141, 150, 171
I. Türk Tarih Kongresi (2-5 Temmuz 1932) 152
I. Ulusal Tarih Kongresi (1997) 205
II. Bayezid imareti 189
II. Dünya Savaşı 123, 146, 154, 170, 179, 182, 200, 205, 206, 221, 234
II. Meşrutiyet (1908) 96-98, 101, 103, 113, 120, 124, 128, 129, 162, 198
II. Türk Tarih Kongresi (1937) 145
II. Viyana kuşatması 16, 118
III. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (1983) 247
III. Türk Tarih Kongresi 167
27 Mayıs 1960 darbesi 130, 200, 205
438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-i Şâhib, Sultanönü, Hamid ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım 16
Abbâsiler 25-27, 36-38, 40, 43, 44, 49, 50, 86
Abdallar 144
Abdî 43, 91
Abdullah Cevdet 108
Abdurrahim, A.A. 227
Abdurrahman 48
Abdurrahman Paşa (Dulkadir beylerbeyi) 50
Abdurrahman Şeref Efendi (son Osmanlı vak'anüvisi) 96-98
Tarih-i Devlet-i Osmâniye 96
Abdülaziz (Sultân) 105
Abdülğaffâr 99
Umdetü't-Tevarih 99
Abdülhamid II. 120, 225, 230, 282
Abdülkerim Refik 227
Abdülmecid 91
Abdürrezzak Bâhir 45, 48
Acem 128, 141, 296
acemperestlik 128
Açık Söz 163
âdâb 43
âdâb al-kâtib 40
âdâb al-kuttâb 41
Adalar 106, 107
Adâletnâme 174
Adalı Avni 109
Adanır, Fikret 207
Afganistan 151
Ağaoğlu, Ahmed 120
Ahdnâme 167
Ahiler 136, 142
ahkâm defterleri 34, 180
ahl al-kalam 37, 276
ahl al-sayf 26, 38, 39
Ahmed Âğa (Ahmed Refik'in babası) 105
Ahmed Cevdet 139
Ahmed I. 87
Ahmed Kâmil 48, 52
Ahmed Lutfi Efendi 95
Lutfi Tarihi 95
Ahmed Midhat 97, 163
Ahmed Nedim 92
Sahâyifü'l-Abbâr 92
Ahmed Paşa 140, 144
Ahmed Râsim 108, 112, 115
Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi 112
Ahmed Resmî 51
Ahmed Tevhid Bey 97, 99, 100, 103, 164
Ahmed Vefik Paşa 100
Ahmed Yesevî 128, 129, 132, 139
Hikmet 129
Ahmedî 78-80, 82, 129, 144, 285, 287-296
Ahvâl-i Sultân Mehmed 288
Gazavâtnâme 287-291
Iskendernâme 78, 129, 288, 290, 291, 293, 295
Menâkıbnâme 292, 293, 295, 296
Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân 78, 290, 292
Ahmed-Şah (Ahmed-Şe Hacı) 149, 158
AIESEE (Association Internationale des Etudes du Sud-est Europeen) 248, 250
Aix-en-Provence 234
Akad 158
akçe 13, 21, 22, 31, 37, 49, 85, 187-189, 192

- Akçura, Yusuf 120, 158, 160, 212, 222
 Akdağ, Mustafa 178, 196, 202-204, 220, 222
 "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" 178
 Akdeniz 179-181, 185, 186, 218-220, 229, 235, 246, 257, 258, 262
 Akdeniz nüfusu 183
 Akdeniz tarihi 76, 178, 179, 219, 260, 261
 Akdeniz Türkiyesi 185
 Akgündüz, Ahmet 254
Osmanlı Kanûnnâmeleri 254
 Akhisari Hasan Kafi 88
Usulü'l-Hikem fi Nizamü'l-Âlem 88
 akıncılar 143
 Akkoyunlular 86
 aklânı 27, 30, 44, 55
Akşam 115-117
al-ulûm al-amaliya 43
 Al-Umarî 297
 Alâiye 23
 Alan 143
alaybeyi (mir-alay) 57
 Albéri, E. 76, 167
 Alcocer, Mariano 262
Archivo general de Simancas, guia del investigator 262
 Alfonso V. 258
 Ali Bey 100
 Ali Bey (Nurullah Ataç'ın babası) 110
 Ali Cânib 120
 Ali Emiri Efendi 97
 Ali Kemal 108
 Ali Paşa bkz. Çandarlı Ali Paşa
 Ali Reşad Bey 162
 Ali Seydi 97
 Ali Şir Nevai 129, 139
Muhâkemâtü'l-Lûgateyn 129
al-kâvânin al-divâniya 40
 Alman 4, 112, 136, 141, 154, 157, 158, 206, 209, 210
 Alman mektepleri 101
 Alman milliyetçiliği 141
 Alman müsteşrikleri 141
 Almanca 75, 90, 135, 140, 149, 155
 Almanya 159, 177, 211
al-masâlik va'l-mamâlik 43
alp (gâzi) 141, 143-145, 206
 Altaylar 122
 Altınay, Ahmed Refik 94, 97, 98, 100, 104-106, 109-112, 118, 119, 163, 165, 168
 "Âşıkpaşazâde" 116
 "Bizans Devri'nde Büyükağa" 106
 "Felâket Seneleri" 118
 "Hilâfet Meselesi ve Yeni Türkiye" 118
 "Hoca Sadeddin" 116
 "İdris-i Bitlisi" 116
 "İnkılap Büyüyor" 108
 "Köprülüler" 116
 "Tarihimiz Yürüyor" 108
 V. Mehmed Reşad 116
 Âlimler ve Sanatkârlar 113, 115, 117
 Alman müverrihleri: Ranke, Mommsen, Treitschke 113
 Anadolu'da Türk Aşiretleri 115
 Bizans Karşısında Türkler 115
 Büyük Tarih-i Umumi 113, 114
 Çocuklara Tarih Kitapları 115
 Devşirme Usûlü 115
 Fatih Sultân Mehmed ve Ressam Bellini 118
 Fatih Zamanında Kocaeli 117
 Fatih Zamanında Sultanönü 117
 Fatih Zamanında Teke-İli 117
 Fatma Sultân 116
 Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa 116
 Fransız müverrihleri: Michelet, Lavissee, Vandal 113
 Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı 115
 Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı 115
 Gönül 107, 108, 114
 Hazret-i Muhammed'in Gazâları 112
 Hicri 966-1255/16.-19. Asırlar İstanbul Hayatı 114
 Hoca Sadeddin 116
 İki Komite İki Kital 114
 İlmiye Salnamesi 118
 İstanbul Hayatı 98, 109, 115, 117
 Kabakçı Mustafa 114
 Kadınlar Saltanatı 115, 116
 Kafkas Yollarında 111, 114
 Kâtib Çelebi 116
 Kızlarağası 116
 Lâle Devri 114, 115
 Memâlik-i Osmâniye'de Demirbaş Şarlı 111, 117
 Memâlik-i Osmâniye'de Kral Rakoczi ve Tevâbii 117

- Milli Kütüphane Tarih Serisi* 115
Muhtasar Türkiye Tarihi 115
Ocak Ağaları 116
Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik 117
Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu 115
Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri 115
Osmanlı Kumandanları 112
Osmanlı Saray Kadınları 116
Sahâif-i Muzafferiyât-i Osmâniye 112
Samur Devri 115
Silâhdar Tarihi 118
Sokollu 113, 115, 116
Sultân Abdülhamid-i Sâni 116
Sultân Cem 116
Şark Mektupları 118
Tarihi Simalar 108, 113
Tarih-i Medeniyet 114
Tarih-i Umumi 114
Tetebbuât-i Tarihiyye Sayfaları 115
Turhan Valide 116
Türk Hizmetinde Kral Tököli Imre, (1683-1705) 111
Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255) 111, 117
Türk Mimarları 117
Türk Tarihinin Ana Hatları 168
Türkiye'de Mülteciler Meselesi 117
 Altın-Orda 159
 Altundağ, Ş. 14
al-ulûm al-lafziya 43
 Amasya 292, 294
 Amcazâde Hüseyin Paşa (vezîriazâm) 51, 94
âmed 35
âmedci 36, 48
âmedî kalemi (âmedci kalemi) 32, 35
 Amerika 181, 186, 236, 237, 239, 240, 247, 260, 261
 Amerika Birleşik Devletleri 236
 Amerikan gümüşü 186, 220
 AMP (Asiatic Mode of Production) teorisi bkz. Asya Tipi Üretim Tarzı
 Anadolu 15, 16, 21, 28, 98, 102, 103, 129, 139, 140, 178, 181, 190, 191, 198, 200, 203, 212, 216, 217, 229, 234, 253, 291, 292, 296, 297
 Anadolu arkeolojisi 157
 Anadolu Beylerbeyliği 16, 23, 79
 Anadolu beylikleri 103, 104, 142
 Anadolu Selçukluları 38, 103, 136
 Anadolu Türk Tarihi 168
 Anadolu Türkmen Beylikleri 103
 Anadolucu 124
 Anadolu-Rumeli çekirdek bölgesi 15
 Anatolia 269, 271
 angaryalar 175
 Anhegger, Robert 14, 228
 Ankara 21, 23, 124, 131, 132, 152, 154-156, 163, 209, 224, 226, 227, 230, 233, 234, 292-294
 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 122, 130, 132, 158, 209, 213, 218, 222, 236, 241
 Ankara Savaşı 290
 Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi 122, 236
 Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi 14, 171
 Ankara Yüksek Öğretmen Okulu 209
Annales dergisi 171, 179
Annales ekolu 135, 169-171, 173, 178, 194, 204
 Annali 146
Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân 10, 79, 82, 296
 Aragon arşivi 261
 Aragon hanedanı 258
 Aragon kralları 258
 Araniti 258
 Arap aşiretleri 184
 Arap emirleri 86
 Arap memleketleri 77, 90, 245-247, 251
 Arap tarih yazımı 220, 250
 Arap tarihçileri 221
 Arapça 5, 29, 41, 79, 83, 88, 90, 92, 149, 155, 159, 192, 193, 199, 236, 241, 255
arbâb al-aklâm 38
arbâb al-suyûf 38
 Archivum Ottomanicum 235
 Archivo de Indias 261
 Archivo de la Corona de Aragon 261
 Archivo de la real Chacilleria de Granada 261
 Archivo General de Simancas 262
 Archivo general de Simancas, guía del investigador 262
 Archivo Historico de Mallorca 261
 Archivo Historico de Valencia 261
 Archivo Historico Nacional 261
 Archivo Historico Nacional de Madrid 262

- Ardahan 111
 Ârif Ali 87
Danışmend-nâme 87
 Ârif Bey bkz. Mehmed Ârif
 Ârifi Ahmed Paşa 48, 52, 97
 arkeoloji 100, 101, 159, 210, 255, 256
 Arkeoloji Müzesi bkz. Müze-i Hümâyûn
 Armaganşah 19
 Arnavut 221, 258
 Arnavutluk 227, 258
 arpa üretimi 8
 Arsal, Sadri Maksudî 150, 151, 153, 158, 162, 212
 Arşiv Genel Müdürlüğü 251, 253
 Arşiv ve Mikrofilm Komisyonu 248
 Artvin 111
 Arvanid (Arnavud) Sancağı 10, 227, 229
 Arvanid defteri 10, 14, 229
 arz 12, 14, 30, 35, 50, 55-60, 62-64, 279, 280
arz-i hâl 37, 47, 57, 58
arz-i mahzar 283
 Âsâr-i İslâmiyye ve Milliye Encümeni 126
ashâb al-vazâ'if al-sinâ'iya 38
 asker kumpanyaları (*compagnie d'armes*) 143, 203
 Askeri Devrim (*Military Revolution*) 203
 Askerî Rüşdiye 105, 162
 Askerî Sevk Komisyonu 105
 Asya Tipi Üretim Tarzı (AMP) 8, 183, 201, 202, 204, 222-224
 Âşık edebiyatı 127, 128, 140
 Âşık Paşa 129
Garibnâme 129
 Âşık tarzı 144
 Âşıkpaşazâde 77-81, 215
Tevârih-i Âl-i Osmân 77, 79
 Aşmarin, N. 150
 Atâ Bey 75
 Ataç, Nurullah 108-110
 Atasoy, Nurhan 231
 Atatürk, Mustafa Kemal 101, 106, 108-110, 113, 114, 122, 134, 140, 152, 155, 157, 164, 198-200, 209-213, 217
 Aray, Falih Rıfkı 108, 109
 Atina 104, 257, 258
 Atina Üniversitesi 123
 Atlantik Okyanusu 181
 Atsız Mecmua 161
 Atsız, Nihal 154, 160, 200
 Austen, Ralph 240
 avâriz gelirleri 16
 avâriz vergisi 12, 22
 Avlonya defterleri 60
 Avram Galanti 100
 Avrasya 128
 Avrasya stepleri 206
 Avrupa 7, 44, 75, 76, 83, 93, 99, 105, 111, 114, 120, 135, 136, 143, 145, 152, 153, 159, 181, 185, 186, 188, 190, 191, 201-203, 218-220, 224, 225, 237, 246, 254
 Avrupa kültürü 155
 Avusturya 4, 76
 Avusturya seferleri 48, 94
 Avusturyalı 4, 203
 Avusturyalı oryantalistler 140, 141
 âyân 46, 47, 167, 202, 207, 279
 âyân-i din 38
 Ayaz Paşa 82
 Aydın 23, 104, 294
 Aydın, Nurullah 256
 Ayn Ali 23, 64, 88
 aynı vergi 9
 Ayverdi, İ.H. 193
 Âzâdegân-i vakf 20
 Azerbaycan 151, 161, 162
 Azerbaycan Yurt Bilgisi 161
 Azerî edebiyatı 141
 Aziz Efendi Kanunnâmesi 88
 Babaî 217
 Bâb-i Âli 10, 36, 45, 47, 50, 51, 116
 Bâb-i Âli evrakı 98
 Bâb-i Asafî 65
 bâb-i defteri kalemleri 47
 Babinger, Franz 84, 140, 141, 213, 228
Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri 84
 Bâbusaâde ağası 56
 hac vergileri 12, 175
 Bagbânân 20
 Bahâ Bey 120
 Bakî 141, 144
 Bakkalcıoğlu, Ayfer 245
 Bakü 141, 151
 Bâle 104
 Balıkesir 104, 164
 Balıkesir Lisesi 196

- Balıkesir Öğretmen Okulu 209, 212
 Balkan Harbi/Harpleri 105, 111, 112, 118, 125, 126, 136, 216
 Balkan Tarihi Kaynakları 76, 247, 251, 261
 Balkanlar 77, 120, 142, 169, 171, 173, 177, 184, 202, 207, 220, 227, 229, 246, 251, 253, 291
 Banzarov, Dorji 150
 Bapheus (Koyunhisar) Muharebesi 255
 Barbaros Hayreddin Paşa 84, 260
 Barkan, Ömer Lûtfi (Lütfi) 14, 16, 168-181, 183-194, 196, 198-204, 218-220, 222, 225, 233
 “I. Dünya Savaşı’nı izleyen Yıllarda Tarım Reformları” 171
 “Muhâsebe-i İcmâl-i Mahsulât ve İhracât ma’ Timarhâ” 16
 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü” 171
 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi” 169
 “Osmanlı İmparatorluğu’nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” 183
 “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler” 173
 “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri” 186
 XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları 172
 Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri 172
 İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 193
 Kanunlar ve Hüdavendigâr Livası Defteri 193
 Kanûnnâmeler 172
 Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı 186, 194
 Barselona 258, 261
 Barthold, V. 102, 149, 150, 152, 159, 211
 İslâm Medeniyeti 149
 başmuhâsebe 14, 48
 baş vergisi (*ispence*) 3, 175
 Başbakanlık Arşivleri 166, 225-227, 231, 233, 239, 247, 249
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi 15, 16, 76, 166, 171
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi 254
 Başgil, Ali Fuat 200
 başhalîfelik 47
 Başkurdistan 149, 151, 159, 160
 Başkurt Merkez Şurası 151
 Başkurt-İli 149, 151, 152 bkz. Başkurdistan
 Başkurtlar 151
 Batı 3, 4, 52, 77, 84, 94, 100, 105, 110, 119, 120, 123, 124, 134-137, 141, 146, 167, 180, 186, 191, 202, 205, 211-214, 224, 260
 Batı Akdeniz 218, 219, 260
 Batı Anadolu 22, 142, 184, 185, 197, 257, 294
 Batı Avrupa 221
 Batı edebiyatı 139
 Batı tarihçiliği 113, 114, 154, 173
 Batı tarzı eğitim (*cedidcilik*) 150
 Batılılaşma 10, 44, 212, 220
 Batum 111
 Baybars (Mısır sultânı) 294
 Bayezid (Kütahya valisi) 288
 Bayezid I. 10, 29, 77, 128, 215, 289-292, 296, 297
 Bayezid II. 15, 42, 77, 79, 80, 82, 87, 128, 167, 184, 189, 228, 259
 Bayındır, Abdülaziz 231
 Baykal, Bekir Sıdkı 211
 Baykara, Tuncer 155, 157, 159, 160
 Bayrak, Orhan 147
 “Mehmed Fuad Köprülü” 147
 Bayur, Yusuf Hikmet 125, 165, 167
 Bazârgâh 17
 Bazzazistân 18
 Behice Hanım 131
 Behiştî 79
 Bektaşî 217
 Beldiceanu, Nicoara 228
 Belgeler dergisi 230, 232
 Belleten 140, 145, 147, 149, 165-168, 178, 186
 Bennigsen, Alexandre 239, 246
 berât 11, 13, 14, 21, 32, 35, 36, 37, 40, 44, 56, 64, 251, 277
 berât-i hümâyûn 18, 64, 65
 Berchem, Van 102
 Berktaş, Halil 147

- Berlin 101, 151
 Bern Üniversitesi 101
 Berov 227
 Beşiktaş 105
 Beyazıt Kütüphanesi 112
 beylerbeyi *bitişi* 14
 beylerbeyi tezkiresi 13
 beylerbeyi yaftası 13
beylik 8, 33
beylikçi 32, 33, 35, 36, 40, 47
beylikçi kalemi 32-34, 36
beylikçi-i divân-i hümayûn 53
beylikçilik 47
 Beyoğlu İkinci Ceza Başkâtipliği 120
 Beypazarı 23
 Beyşehirli Osman 48
 Biga 23
 Bikâ' 17
 Bilecik 255, 298
Bilgi Mecmuası 132, 137, 148
 bilimsel metodoloji 135
 Binghamton 185, 223-225
 Bithynia kaleleri 172, 255
biti 28
bitigçi 28
 Bizans İmparatorluğu 8, 9, 106, 141-145, 172, 174-176, 178, 207, 229, 231, 255-257, 291, 297
 Bizantinist 113, 255, 256
 Bloch, Marc 169, 171, 218, 219
 Blochet, M. 151
 Boğaziçi Üniversitesi 231
 Bolşevik devrimi 151
 Bolu 23, 193
 Bonn Üniversitesi 153
book-keeping 7, 9
 Bora, Tanıl 199, 206
 Boratav, Pertev Naili 128
 Borsa, Ivan 245, 247-250
 "Development and Modernization of the Başbakanlık Arşivi" 247
 Bosna 207, 227
 Bosna-Hersek 225
 Bosnalı 14
 Boyalı Mehmed (Halep beylerbeyi) 48, 50
 Bratutti, Vincenzo 84
 Braudel, Fernand 171, 178-186, 188, 189, 192, 218-220, 222, 223, 235, 246, 262, 263
 Akdeniz 218-220
La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II 262
 Braudelyan ekolü 223
 Buçuktepe (Kıyık) 168
 Budin fethi (1526) 15
 buğday üretimi 8
 Buhara 86, 150
 Bulgar 202, 221, 225
 Bulgar Akademisi 111
 Bulgar İlim Akademisi 250
 Bulgaristan 111, 117, 225, 227, 288
 Burke, Peter 235
 Bursa 48, 152, 197, 230, 256, 271, 290, 292, 294, 296, 297
 Bursa Araştırma Vakfı 255
 Bursa Arkeoloji Müzesi 198, 230
 Bursa kadı sicilleri 226
 Bursa Müzesi 197, 255, 256
 Bursa sicilleri 198, 226, 230
 Bursa şerhiye sicilleri 226
 Bursa Uludağ Üniversitesi 255
 Bursalı Tahir 139
buyruldu 35, 45, 60, 62-64
buyruldu-i şerif 62
 bürokrasi 29, 38, 55
Bütçeler 186, 193, 194
 bütüncül (*total, global*) tarih yazıcılığı 204
 Büyükağa 106, 107
 Büyük Salib Nişanı 111
 Büyük Selçuklular 27, 41
 büyük tezkirecilik 47
 Câhiz 43, 44
Calendar of Letters 262
Calendar of State Papers 180, 262
 Cambridge University Press 234
 Cambridge Üniversitesi 235
 Cânib Efendi 44
Cebelü 12
 Celâl Sâhir 120
 Celâlîler 203
 Celâlzâde Mustafa (Nişancı) 5, 15, 43, 48, 50, 83, 90, 163
Tabakâtü'l-Memâlik 83
 Cemile Sultân 91
 Cennâbî 83, 86
 Cevad Rüştü 108
 Cevâmî' 17

- Cezâir-i Bahr-i Sefid 23
 Cezar, Yavuz 170
 Chambers, Richard 238
 Charléty, Sébastien (Sorbonne Üniversitesi Rektörü) 135
 Charrière, Ernest 76, 167
 Chicago 231, 236-239
 Chicago Kütüphanesi 237
 Chicago Üniversitesi 237-240
 Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü 236, 237
 CHP 123, 200, 205
 CIBAL (Centre d'Information International sur les Sources de l'Histoire Balkanique) 245, 248, 250, 251
 Cipolla, G.M. 190
 cizye defteri 3, 12, 13
 cizye vergisi 3
 Coatsworth, J. 240
 Cochran, Eric 237
 Columbia Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Okulu 236
Compagnie d'Armes 143, 203 bkz. asker kumpanyaları
 Comte, Auguste 138
Confederacion entre Felip II y los Turcos 262
 Cook, M. 184
 Cumbers, Richard 241
Cumhuriyet 133

 Çağatay edebiyatı 145
 Çalli, İbrahim 106, 107
 Çanakkale 255
 Çandarlı Ali Paşa 288, 290, 292, 293, 297
 Çandarlı Halil Paşa 10, 292
 Çandarlı Hayreddin 297
 Çandarlı İbrahim Paşa 296
 çavuşbaşılık 47
 Çeltükcüyan 20
 çeyş divânı 31
 çift 9
çift-bozan resmi 177
çift-resmi 174-176, 178, 228
çift-hâne (zugo-kefalia) 8, 142, 172, 173, 175-178, 201, 223, 228, 229
 Çin 7, 206, 210, 224, 232, 254
 Çorak 17
 Çukurova, B. 205

 D'Ohsson, Ignatius Mouradgea 35
 Dalan, Bedrettin 231

 Damad İbrahim Paşa 112
 Danişmendoğulları 87
 Dankoff, Robert 238
 Dâru'l-huffâz 17
dâru's-saltana 292
 Dârülfünûn 96, 106, 108, 114, 122, 125, 126, 129, 131-133, 138, 152, 153, 163, 168
Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası 116, 117, 140
 Davud Ağa 117
dawr 281
 deâvi-i hâriciye kitâbeti 53
defter emîni 48, 49, 61, 62, 64
 defterdâr 16, 26, 30-32, 36, 48, 49, 50, 56
 Defterdâr-i timâr 18, 62, 87
Defterhâne 8, 14, 60-62
 Defterhâne (mâliye) kâtipliği 52
 defterhâne kâtipleri 31
 defter-i hâkânî 9-11, 14, 98, 99, 169, 171, 173
defter-i icmâl 12, 61
defter-i icmâl-i hâkânî 14
defter-i mufassal 13, 63
defteroloji 173
 Demokrat Parti 123, 130, 134, 154, 155, 199, 200, 205
 Denizli 143
 Deny, J. 151
Der İslam 140, 162
 Derbendciyan 20
derdest defterleri 9, 60, 62, 63
der-kenâr 60-63
Dersaadet gazetesi 116
 destanlar 149, 159, 161
dest-bûsi 3
devaluation 188, 189
devât 37
devât mahremesi 37
devâtdâr (*divitdâr*) 37
 Diehl, Charles (Fransız Bizantinisti) 113
Figures Byzantines 113
 Dimitrov, S. 227
 dirlik sahipleri 13
divân al-harâc 31
divân al-hâtam 27
divân al-inşâ 25, 26, 31, 35, 38
divân al-rasâ'il 25, 26, 36, 49
 Divân Edebiyatı 139, 141, 144
 divân hâceganı 47
 divân kalemi 32, 64

- divân kâtipleri 31, 32, 37, 49
 divân-i ahkâm kâtipleri 31
 Divân-i Hümayûn 25, 32, 33, 37, 39, 45, 47, 49, 50, 53, 59, 93, 119, 232
 Divân-i Hümayûn kâtipleri 36, 46, 47
divân-i inşâ 27, 41
divân-i tuğra 27
 divânî yazı 5
divânü'l-inşâ 42, 50
divânü'l-resâil 50
 Divitçioğlu, Sencer 201, 202, 222
 dizdâr 35, 55
 dizdârân 18
 Doğramacı, Emel 234
 Doğu Akdeniz Bölgesi 185, 224
 Doğu Anadolu 111
 Doğu Balkanlar 184
Donanma Mecmuası 125
 Draz Ali köyü 256
 Draz Ali kulesi 256
 Draz Ali Pınarı 256
 Dubrovnik (Ragusa) arşivi 180
 Dulkadiroğulları 86
 Duma 150, 151, 158
 Dupâquier, Jacques 7
 Durkheim, Emile 126, 138, 170, 216, 218
Düstûrnâme-i Enveri 292
 Eberhard, W. 210
 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî 41
Edebî'l-Küttâb 41
 Ebû Bekir Râsim 45, 48
 Ebû Bekir Râtib Efendi 44
 Ebu'l-Fazl 81
 Ebussuud 174
edebî tenkit 124, 134
 Edebiyat Fakültesi 152, 164, 168, 169
Edebiyat Fakültesi Mecmuası 141, 148
 Edirne 152, 168, 187, 290, 293-296
 Edirne Muallim Mektebi 168
 Efdâleddin 97
 Efe, Turan 255
 Eflatun Şirânî 88, 89
 Ege 185
 Egypt 269, 270-272
 Egyptian 269, 270
 Eğrigöz 289
ehl-i dil 107
ehliyet 280
 Eisenstadt, S. 127, 221, 232
 el-Höyî 38, 41
El bkz. Encyclopaedia of Islam
 Eldem, Halil Edhem 99-101, 212
 "Anadolu'da İslâmî Kitabeler" 103
 "İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitabesi" 102
 "Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke" 102
 "Kekboza'da (Gebze) 787 Hicret Tarihli Bir Osmanlı Kitâbesi" 103
 "Kitabeler Nasıl Kayd ve Zapt Olunmalıdır" 102
 "Sivas Sultânı Kadı Burhaneddin Namına Kayseri'de Bir Kitabe" 103
 "Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri" 103
Camilerimiz 102
Düvel-i İslâmiyye 102, 103
Kayseri Şehri 103
Kayseri Şehri Mebânî-i İslâmiyye ve Kitabeleri 101
Kurşun Mühürler Kataloğu 101
Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure 102
Meskûkât-i Osmâniye 101
Mısır'ın Son Memlûk Sultânı Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe 103
Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi 102
Yedikule Hisarı 102
 El-hâc Abdî Efendi 46, 49
el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillahi'l-Haram 90
 el-Mansûr 261
 Elliciyan 20
el-öpme akçesi 3
 Emevîler 25, 27, 37, 40, 86
emin 11-14, 21
 emin tezkiresi 14
 emin-i ahkâm 25
 Emir Süleyman 288, 290, 291, 293-295
Emr-i şerif 64
en bloc 248, 249
Encyclopaedia of Islam 145, 147
 Enderûn 46
 Enhâr (-i Çeltik) 18
 Enver Paşa 106, 151
 epigrafi 100, 101, 112, 159
erbâb-i inşâ 39

- Erişirgil, Emin 131
 Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye 105
 Erkân-i devlet 38, 39
 Ermeni cemaati 56
 Ermeni mezalimi 111
 Ertem, Sadri (Sosyalist) 108, 115
 Erzi, Adnan 165, 167
 Erzincan 111
 Erzurum 111
 Esad Mahmud 109
esâmi 15, 60
 Esed 91
 Esin, Emel (Dr.) 156
 İslâmiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında
 Araştırmalar 156
eskilik 56, 280
 Eskişehir 105, 106, 255, 256
 Eskişehir Anadolu Üniversitesi 255
Evkâf 11, 193
 Evkâf Müdürlüğü 150
 Evliya Çelebi 91
 Seyahatnâme 91
 Evrâk Hazinesi 111
 Evrenuz (Evrenos) 292, 295
 Eyyübiler 86
- Faik Reşad 97
 fakılar 141
 Faroqhi, Suraiya 207, 235
 Farsça 5, 29, 30, 35, 41, 42, 59, 79-81, 83,
 84, 129, 149, 155, 159, 166, 199
 Fath al-Dîn (kadı) 26
 Fâtımiler 25, 86
 Fâtih Kanûnnâmesi 25, 31, 32
 Fâtiḥ Sultân Mehmed 10, 26-28, 30, 42, 86,
 174, 188, 198, 213, 226-228, 230, 255, 256
 Kanûnnâme 47, 49
 Fazlullah Paşa 26
 Febvre, Lucien 135, 171, 217, 219
 Fecr-i Âti 121, 133
 Fekete, Lajos 221, 227
 Estergon Tahrirleri 227
 feodalizm 202, 254
 Ferdî 83
 Süleymannâme 83
 Ferdinand I. (Napoli Kralı) 167, 259
 Fergana 150
 Feridun Ahmed Bey 32, 48, 84, 90, 142
 Münşeatû's-Selâtin 84, 90, 142
- Feridun Bey (Köstendil sancakbeyi) 50
 fermân 5, 33, 35, 36, 57-59, 167, 232
 Fernard Braudel Araştırma Merkezi 223
 Ferrante 259
 Fethullah Arif 88, 89
 fetih 15, 77, 81, 82, 143
 fetihnâme 78, 83
 Feyzî Süleyman Paşa (Gürcü) 46, 48, 49
 Fındıkoğlu, Z.F. 156, 200
 Filip II. 262
 Filipinler 261
 Filipovic, N. 147
 Firdevsî 88
 Şehnâme 88
 fiyat devrimi 181, 185, 190-192
 Fleisher, Cornell 275
florici 174
 Fodor, P. 207
 folklor 128, 132
 Foss, Clive (Profesör) 255
 Fransa 76, 135, 170, 179, 183, 203
 Fransız arşivi 76
 Fransız Aydınlanma Çağı 198, 200
 Fransız Devrimi 114
 Fransız edebiyatı 120, 129
 Fransız kültürü 135
 Fransız Parnas şairleri 124
 Fransız pozitivistleri 124
 Fransızca 75, 102, 105, 114, 120, 134, 135,
 145, 228
Fundamenta 156
funûn al-kitâbat va'l-tarassul 39, 40
 Fuzûlî 141, 144, 148
- Gabain, Anne Marie von 158, 210
 Gabriel, Albert 165, 168
 Monuments turcs d'Anatolie 165
 Galabov, G. 227
 Gâlib Paşa 44, 48
 ganîmet (*doym*) 143, 213
 gayrimüslim tebaa 98
 gayrimüslim reâyâ 3, 221
gazâ 78, 82, 84, 88, 143, 216, 254, 260, 296
Gazânâme-i Rûm 79, 89
gazâvâtname 78, 83, 86, 88
 Gâzi Mihaloglu 296
 Gâziler 142, 143, 259, 296
gâziyân (alplar) 141, 143, 144, 206
 geç Bizans 172, 255

- geç Roma dönemi 229
geç Roma İmparatorluğu 176, 178
gedik 45, 46
Gedik Ahmed Paşa 112, 167
Gelibolu Antlaşması (1403) 291, 296
Genç Kalemler 125
Genç, Mehmet 170, 235
géohistoire 180
Gerçek, Selim Nüzhet 109
Geriletilici Feodalizm 202
Germiyan 289, 290, 294
Gırnata 259
Gibbons, H.A. 136, 167
Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu 136
Giese, Fr. (Alman bilgini) 4, 136, 139, 141
Golden, Peter 206
Gökalp sosyolojisi 124
Gökalp, Ziya 113, 124-127, 130, 137-139, 200, 216
"Bir Kâvmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl" 126
"Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât" 127
Gökalp-Köprülü ekolu 124
Gökbilgin, T. 14
Göker, Muzaffer (Profesör) 211
Gökman, Muzaffer 110
Gökay, O.Ş. 128
Gölpınarlı, Abdülbâki 128
Göttingen Üniversitesi 153
Gövsâ, İbrahim Alaaddin 107, 109
Göyünç, Nejat 235
Gray, Hanna 239
Greek orthodox church 277
Güçer, Lütfi 170
gümüş 181, 185-192, 220, 260
gümüş ithâli tezi (*quantity theory*) 186
Günaltay, Şemseddin 212
Gündüz (Osman Gâzi'nin kardeşi) 143
Güney Rusya 245
Güneydoğu Anadolu 184
Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü 251
Güran, Tevfik 170
Gürcistan seferi 86
Güterbock, Hans 158, 210
Güzelle-Hisar (Anadolu Hisarı) 290
Habibî 141, 148
hâcegân 47-79, 51, 93
hâcegân-i Divân-i Hümayûn 119
Hacettepe Üniversitesi 234
Hacı Evrenuz 295
Hacı Halife 94
Fezleke-i Tevârih 94
Hadidî 79
Hadzibegic, Hamid 227
Hak gazetesi 131
hâl tercümeleri 86
Halasi-Kun, Tibor 14, 147, 235
Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar 147
Halep 50, 52, 87, 95
Hâlet Efendi 44
Halil Hamîd Paşa 36, 44, 48, 52
Halit Fahri (Ozansoy) 109
Halk Bilgisi Haberleri 165
halk edebiyatı 127, 128, 138-140, 144
Halkevi Mecmuaları 196
Halkevleri 196, 226
Halveti tarikatı 240
Hamdullah Subhi 120, 152, 163, 164
Hamîd 16, 21, 23
Hamîd Hamza 48
Hamilton, Earl J. 186, 190
Hammer, Joseph von 75, 110, 167
Hamza Bey (Anadolu beylerbeyi-Bursalı) 79
Hamza Paşa 43, 48, 50
harab 283
harâc 31
harâc (cizye) defterleri 12
Harezmi dili 159
Harbiye 105, 108, 151
Hâricîye Nezâreti 34, 52, 53
Harkof 123
Harp Okulu 105
hars (kültür) 126, 127, 133, 138, 200
Harvard Üniversitesi 157, 236
hâs 11, 35, 36
Hasan Ağa (Yeniçeri ağası) 290, 295
Hasan Beyzâde 43
Hasan Fehmi 163
Haşmet 91
hatt-i hümayûn 14, 37, 52
Hayat Mecmuası 136
Haymâne 20
Hazin 91

- Hazîne-i Evrâk* 10, 11
 Hazret-i Ömer 19
 hedâyâ 12
 Heidelberg Üniversitesi 123
 Hellert, J.J. 75
 Heyd, Wilhelm 235
 Heywood, C. 141
Hezâr-Dînâr bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı
 Hristiyan 141, 227, 257, 296
 Hristiyan Akdeniz 179
 Hristiyan dünyası 136
 Hristiyan kâtipler 38
 Hızır 91
 Hicaz tarihi 90
 Hilâfetin kaldırılması 216
 Hindistan 77, 151, 181, 201, 206
 Hindoloji 158, 210
 Hint yarımadası 223
 hırfet erbabı 37, 56
 Hitit 158
 Hititler 212
 Hititoloji 210
 Hitler Almanyası 153
 Hitotolog 158
 hizâne-i âmire 31
 Hoca Sadeddin 84, 116, 117
 Tacî't-Tevarîh 84
 Hollanda arşivleri 76
 Hollanda *rijksdaalderleri* 186
 Huart, Cl. (Fransız oryantalisti) 138
 Hulûsi, Ş. 147
 Ordinaryüs Profesör Dr. Fuad Köprülü
 İçin Bir Bibliyografya, (1912-1940) 147
 Ordinaryüs Profesör Dr. Fuad Köprülü'nün
 Yazıları İçin Bir Bibliyografya, (1913-
 1934) 147
 Hungaroloji 158
 Hurmuzaki belge koleksiyonu 76
 hüccetler 11, 13
 Hücerât 17
 Hüdavendigâr 23, 174, 175
hükûm-i şerif 64
Hünername 83, 89
 Hüseyin Cahid (Yalçın) 162
 Hüseyin Dâniş 134
 Hüseyin Hüsameddin 104, 166
 Amasya Tarihi 104
 Hüseyin Râgıb 120
 Hüseyin Vecihî 94
 Hüsrev Paşa (serasker) 52
 Hyde Park 237
 Imber, Colin 141
 International Journal of the Middle East
 Studies 186
 International Journal of Turkish Studies
 235
 Iorga (Jorga), Nicolae 75, 76
 Geschichte des Osmanischen Reiches 167
 Notes et Extraits 76
 Irak 198
 İbn al-Asir 41
 Rasâ'il 41
 İbn al-Hatib 41
 Rasâ'il 41
 İbn al-Mukaffa' 43, 44
 İbn Batuta 142
 İbn Fadlân 153
 Ibn Fadlân seyahatnâmesi 151, 158
 İbn Kemal 215
 İbn Kutayba 43
 İbn Sa'id 143
 İbn Zayyât 43
 İhsanoğlu, Ekmeleddin 269
 İbnülemin Mahmud Kemal 100
 İbrâhîm b. Muhammed al-Mudabbir al-Şaybânî 41
 İbrahim Edhem Paşa (Sadrâzam) 100
 Endülüs Tarihi 100
 Usûl-i Mimari-i Osmânî ve Elbise-i Osmâniye 100
 İbrahim Müteferrika 94, 95
 İbrahim Müteferrika matbaası 93
 İbrahim Paşa 91
 İbrahim Paşa (Nişancı) 26
 İbrahim Peçevi (Peçüyi) 89
ibtidâ 57
icmâl 9, 60-62
icmâl defterleri 9, 10, 12-15, 60, 61, 76
icmâl-i muhâsebe 16
İctihâd 114
 İdrîs-i Bitlisî 80, 116, 215
 Heşt Bihişt 80
 İğdemir, Uluğ 165
ihvâniyât 42
İkdam 106, 116-118, 132
ilâmcı 34

- İlhanlı 28
 İlhanlı dönemi 159
ilm al-tarassul 43
imaret muhâsebe defterleri 187
 İnalçık, Halil 14, 65, 147, 156, 207
 “Raiyyet Rûsûmu” 228, 229
 “Türk İlmi ve M. Fuad Köprülü” 147
Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid 173
The Ottoman Empire and its Heritage 207
The Ottoman Empire, The Classical Age, (1300-1600) 168
 İnan, Abdülkadir 128, 152, 156
 İnan, Afet 209-211
 İnebahtı (Lepanto) 260
 İngiliz Arşiv İdaresi (Public Record Office) 262
 İngiliz Mahmud (Mahmud Râif Efendi) 44
 İngilizce 76, 135, 159, 186, 262
 İngiltere 76, 197, 216
 İnönü, İsmet 153-155
 İnsanlığın Bilimsel ve Kültürel Gelişiminin Tarihi (*History of the Scientific and Cultural Development of Mankind*) 235
 inşâ 26, 28, 31, 41, 43, 81, 84, 88, 93
 inşâ divânı 40
 inşâ kâtibi 39, 40
 İran 7, 28, 29, 38, 41, 52 98, 89, 128, 152, 216, 240
 İran edebiyatı 134
 İran kâtipleri 4
 İran sufi edebiyatı 138
 İran-Selçuklu devleti 10
 İshak Fakih 77
 İshak Paşa 56
 İskandinav edebiyatı 124
 İskele 18
 İskender Bey 258
 İskender Hoci 97
 İskenderiye (İşkodra) 173, 174
 İslâm 27, 39, 80, 127, 142, 155, 200, 216, 217, 297
İslâm Ansiklopedisi 139, 141, 144, 145
 İslâm devletleri 26, 30, 31, 33, 37, 38, 50, 102, 261, 268-270
 İslâm Halifeliği 7
 İslâm hanedanları 86, 92, 102
 İslâm hukuku 128, 145, 227, 230
 İslâm kültür dairesi 124
 İslâm kültürü 40, 43, 141
 İslâm medeniyeti 126, 128, 149
 İslâm mistisizmi 240
 İslâm Tetkikleri Enstitüsü 154
 İslâmi bilimler 230, 289
 İslâmi kültür 155
İslâmiyât 155
 İslâmiyet 38, 136, 153, 160, 217, 257
İslâmiyetçi akım 199
 İslamoğlu-Inan, Huri 184, 201, 202, 222, 224
Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü 201
 İsmail Galib 100, 101
 İsmail Gaspıralı (Gasprinski) 149
 İsmail Habib 163
 İsmail Hüsrev 199
 İspanya 183, 188, 190, 259-262
 İspanya kütüphaneleri 83
 İspanyol arşivleri 257, 260, 262
 İspanyol rüyaları 186
 İstanbul 14, 75, 76, 88, 92, 94, 97, 101-104, 107, 109, 111-118, 120, 128, 137, 141, 144, 147-152, 154-156, 161-163, 166-168, 175, 193, 201, 204, 209, 210, 225, 230, 231, 234, 237, 240, 246, 251, 258, 293, 295, 296
 İstanbul Başvekâlet Arşivi 33
 İstanbul Boğazı 290
 İstanbul Dârülfünunu 122, 131
 İstanbul Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Merkezi 231
 İstanbul fethi (1453) 15, 79, 226, 258
 İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü 168
 İstanbul kütüphaneleri 159
 İstanbul Müftülük Arşivi 166, 197, 198, 230
 İstanbul Osmanlı Arşivi 171, 232, 233, 238
 İstanbul Şehreminliği 101
 İstanbul şeriyeye sicilleri 197, 226, 230, 231
 İstanbul Üniversitesi 124, 153, 164, 169, 198, 251
istid'â 57, 58
 istihkak 13, 56
 istihkak sahipleri 13, 14, 30
 İsviçre 101, 210
 İtalya 76, 146, 167, 185, 186, 259
 İtalya arşivleri 76
 İtalyanca 84, 145, 184

İttihad ve Terakki Cemiyeti 106, 113
 İttihatçılar 113, 114
İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası 169
 İz, Fahir 238
 İzmir 120, 122, 133, 147
 İzmirli Ahmed Hikmet 163
 İznik 142, 256
 İznik kuşatması 255

 Jahn, Karl 159
 Jansky, Herbert 157, 159
 Japonya 254
 jeneoloji (*ensâb*) 101, 112, 159
 John Rylands yazmaları 159
 Juan II. 261

 Kabakçı Mustafa isyanı 108
 Kabataş İdâdisi 125
 Kadı Burhâneddin 140
kadı mektubu 64
 kadı sicilleri 104, 187, 226
 kadılar 11, 12, 39, 61, 174
 Kadro akımı 199
Kadro hareketi 196, 225
 Kafadar, Cemal 231
 Kafadar, Gülru 231
 Kafesoglu, İbrahim 128, 159, 200
 Kahire 102, 162
 kalem 32, 34-36, 39, 44, 45, 52, 64
 kalemiyye 26, 39, 43, 52, 275, 276
 Kalenderhâne 18
 Kalenderi 217
 Kalkaşandı 30, 38, 40
 kallâvi 49
 Kâmeri tarih 192
 Kâmilî Ahmed *bkz.* Ahmed Kâmil
 Kandemir, Feridun 108, 119, 129
kanûncu 34
 Kanuni Süleyman 5, 77, 79, 82
Kanûn-i Esâsi 113
Kanûn-i Osmânî 173, 175-177
kapı askeri 204
 kapıağası 57
 Kapıkulu sipahi bölükleri 56
 kapucular kethüdâsı 37
 Karacahisar 106, 255, 256
 Karacaşehir 256
 Karaçelebizâde Abdülaziz 117
 Karadeniz 291

Kara-Ferye 30
 Karahisar 17
 Karahisar-i Sâhib 16, 21, 23
 Karakoyunlular 86
 Karal, Enver Ziya 75
 Karamânî Mehmed Paşa 26, 79
 Karamâniler 296
 Karamanlı Rüstem 10
 Karamanoğlu 292, 293
 Karaosmanoğulları 197
 Karesi 23, 163, 164, 294
 Karesi Sultânisi 163
 Karesili Eynebeğ Subaşı 290
 Karlofça Antlaşması 51, 94
 Karolidi 97
 Karpat, Kemal 234
 Kars 111
 Kasaba, Reşat 225
 Kasım Ağa 117
 Kasımiye medresesi 150
kasr-i yed 57, 63, 64
 Kastamonu 23, 38, 47, 143, 144, 163, 293
 Kastamonu Sultânisi 163
 Katalan 143, 257, 258
 Katalan askeri kumpanyası 257
 Katalonya 258, 261
 Katanov, N.F. 150
kâtib al-'akd 40
kâtib al-'âmil 10
kâtib al-cayş 40
kâtib al-dast 25, 26
kâtib al-divân 26
kâtib al-hatt 40
kâtib al-lafz 40
kâtib al-maclis 40
kâtib al-sırr 26, 49
kâtib al-tadbîr 40
 Kâtib Çelebi 43, 44
Mizân al-hakk 44
kâtibân-i ahkâm-ı divân 31
kâtibân-i hizâne-i âmiri 31
 kâtibü'l-inşâ 43
 kâtibü't-tedbir 85
kâtip 11, 25-28, 30-32, 34-47, 49-52, 59, 85, 93
 kâtipler sınıfı 37-39
 kâtiplik 37-39, 43, 46, 47, 49-51, 91, 94
kavânin-i divâniye 39
Kavânin-i Yeniçeriyân 88

- Kayı aşireti 143
 Kays bin Müllevah 241
Leyla ve Mecnun 241
 Kayseri 101, 103, 297
 Kazakistan 151
 Kazan 150, 151, 155, 158, 161
 Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti 150
 kazasker 30
 kaziyye 61
 Kecskemeti, Charles 245, 251
 Kefe limanı 230
 Kemaleddin (Mimar) 139
 Kemalpaşazâde 80, 81, 83
Mohaçnâme 83
Tevârih-i Âl-i Osmân 80
 Kengiri 23
 Kestel 255
kethüdâ-yeri 56
 Keyder, Çağlar 202, 222, 224
 Kıbrıs 15, 23, 50
kıdem (eskilik) 56
 Kırım 99, 151
 Kızıoğlu, F. 159
 kızıl bört 143
 Kızıltoprak 112
 Kilikyan, Diran 97
 kise kalemi 34
kisedâr 34-36, 47
 kitâbeler 98, 99, 101-104, 119, 132, 164, 165, 168
kitâbet 12, 28, 29, 31, 37, 39, 42, 45, 46, 53
Kitâb-i Müstetâb 87, 88
kitâbü'l-kadı 192
 Kite 255
 klâsik havâss edebiyatı 127
 klerikal tesirler 111
 Koca Hüseyin Efendi 43
 Koca Mehmed Paşa 26
 Koca Râgıb Paşa 117
 Koca Reşid Paşa 44
 Kocaeli 255
 Koca-ili 23
 Koçi Bey 64
Koçi Bey Risâlesi 88
 kolektif kimlik 205
 Konya 152, 159
 Kosova 288, 290
 Kosova gazâsı 78
 Kosova Savaşı 78, 288, 290
 Koyun-Mûsâsı 295
 Koyunoğlu Kütüphanesi 174
 Köprülü, Mehmed Fuad 101, 109, 112, 120-150, 152, 155, 156, 171, 200, 211, 212, 214, 216-218
 "IX. ve X. Asırlardaki Çağatay Şâirleri" 139
 "Abû İshak Kazerûnî" 140
 "Akademi Meselesi" 132
 "Ali Şîr Nevaî ve Tesirâtı" 139
 "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" 149
 "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar" 148
 "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" 140, 149
 "Anadolu'da İslâmiyet" 136, 140
 "Anadolu'da Selçuk Medeniyeti" 136
 "Anadolu'yu Nasıl Öğrenebiliriz" 133
 "Aruz Meselesi" 125
 "Âşık Edebiyatı" 127
 "Âşık Tarzının Menş ve Tekâmülü" 138
 "Âzerî Edebiyatına Ait Tetkikler" 141
 "Baburşah'ın Şiirleri" 139
 "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" 142, 145
 "Bizde Tenkid" 134
 "Bizde Usûl-i Tahsil ve Terbiye" 131
 "Buhran-i İçtimai" 125
 "Cumhuriyetin Yazı Dil ve Tarih Sahasında Yaptığı Muazzam İnkılâp" 133
 "Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerinde Tesiri" 137
 "Darülfünûn Meselesi" 133
 "Darülfünûn ve Milli Terbiye" 132
 "Darülfünûn'un Vazifeleri" 132
 "Dil İnkılâbı Hakkında Bazı Düşünceler" 134
 "Dil Kongresi" 134
 "Dilimizin Canlılığı ve Eskiliği" 134
 "Din ve Edebiyat" 125
 "Edebiyat-ı Milliye" 125
 "Edebiyatta Marazî Tipler" 125
 "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar" 149
 "Féodalisme turc-musulman au Moyen Age" 146
 "Fikr-i Teceddüd ve Islâhat" 133
 "Fuzûlî" 141

- “Habibî: Hayatı ve Eseri” 148
 “Hakan” 133
 “Halk ve Edebiyat” 125
 “Harf Meselesi” 134
 “Hars Buhranı” 133
 “Hicret Hikâyeleri” 125
 “Hoca Ahmet Yesevî” 137
 “İlk Mektepler için Yeni Millî Tarih” 131
 “İnkılâba Karşı Vazifelerimiz” 133
 “İnkılâp Edebiyatı” 133
 “İnkılâp ve Edebiyat” 133
 “İnkılâp Terbiyesi” 133
 “İntibah Yolları” 125
 “İslâm Âme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âme Hukuk Yok mudur?” 128, 145
 “İzmir’de Türkler” 133
 “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar” 149
 “Kıraat-i Edebiye” 131
 “Lisan ve Edebiyat Birliği” 133
 “Lütfî Paşa” 148
 “Malûmat-i Edebiye” 131
 “Mânâ-yi Teceddüd” 133
 “Meddahlar, Türklerde Halk Hikâyeciliği Tarihine Ait Bazı Notlar” 148
 “Mektep Medrese” 133
 “Mektep Şiirleri” 131
 “Meriç Türküsü” 125
 “Mısır’da Bektaşilik” 140, 149
 “Millî Alfabe” 131
 “Millî Kıraat” 131
 “Millî Kültür” 133
 “Millî Lisan” 134
 “Milliyet ve İlim” 133
 “Muhaceret Meselesi” 125
 “Müdâfaa-i Milliye” 125
 “Oğuz Etnolojisine Ait Tarihi Notlar” 148
 “Ortaç Yolcuları” 133
 “Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler” 146, 149
 “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi” 149
 “Osmanlı İdaresinde İzmir” 133
 “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri” 149
 “Osmanlı İttihad Mektepleri” 131
 “Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Dü-şünceler” 148
 “Saz Şairleri” 132, 144
 “Selçukîler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti” 140, 148
 “Talebe Hayatı” 131
 “Tanassur Hadisesi” 133
 “Tazarrunâme-i Sinan Paşa” 125
 “Tenakus-i Nüfus” 125
 “Tolstoy” 125
 “Türk Dilinin Sarf ve Nahvı” 131
 “Türk Edebiyat Tarihinde Usûl” 125, 148
 “Türk Edebiyatında Âşık Tarzı’nın Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe” 144
 “Türk Edebiyatının Menşei” 139
 “Türk Klâsik Edebiyatında Nazım Şekilleri: Tuyug” 148
 “Türk’ün Duâsı” 120, 122, 125, 133
 “Türkçemiz” 134
 “Türkçemize Dair” 134
 “Türkçülüğün Gayeleri” 133
 “Türklük ve Yeni Lisan” 134
 “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık” 133
 “Vakfa Ait Tarihi İstılahlar” 146
 “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Ehemmiyeti” 146
 “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü” 146
 “Vazife-i Temeddün” 133
 “Yeni Lisan” 125, 134
 “Yeni Osmanlı Tarihi” 131
 “Zur Kentniss der alttürkischen Titulatur” 145
Akıncı Türküleri 133
Bugünkü Edebiyat 148
Demokrasi Yolunda 134
Divân Edebiyatı Antolojisi, XIII-XIX. Yüzyıllar 144
Eski Şâir. Divân Edebiyatı Antolojisi. XIV’üncü Asırdan XIX’uncu Asra Kadar 148
Eski Şairlerimiz 144
Gevheri, Türk Saz Şairlerine Ait Metinler ve Tetkikler 148
Hayat-i Fikriye 124
Külliyat-ı Fuzûlî 141, 148
Les origines de l’empire Ottoman 148
Millî Tarih 131
Nasreddin Hoca: Manzum Hikâyeler 148

- Nevşehirli İbrahim Paşa Sadâretine Kadar Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* 140
Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar 148
Türk Edebiyatı Tarihi 140, 148
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar 128, 137, 138, 148
Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi 123, 144, 148
Türk Saz Şairleri Antolojisi 144, 149
Türkiye Tarihi 140
 Köprülü Ahmed Paşa 51
 Köprülü Mehmed Paşa 51
 Köprülü, Orhan 147
 “Fuad Köprülü İçin Yazılmış Bibliyografyalar ve Bunlara Bazı İlâveler” 147
 “Fuad Köprülü’nün Hayatı ve Eserleri” 147
 “Fuad Köprülü’nün İlmî Şahsiyeti, Türk Kültüründeki Rolü ve Bazı Hatıralar” 147
 “Köprülü Bibliyografyasında Yeni Gelişmeler” 147
 Köprülüler 50, 51, 116
 Köse Kethüdâ (Çelebi Mustafa Reşid) 44
 Köymen, M.A. 128, 287, 288
 Kraelitz-Greifenhorst, Fr. 4, 140, 141, 174
 Krashevliaviç, Hamid 227
 Kriger, Leonard 237
 Kritovoulos, Mikhael 99
Tarih-i Sultan Mehmed Han-i Sâni 99
kubbealtı vezirliği 56
 Kudüs sicilleri 198
 Kuleli Askeri İdâdisi 105
kuls 274
Kur'an 86, 159
 Kuran, Aptullah 231
Kutadgu Bilig 129, 158
 Kurbüddin Nehrevâli 90
el-Berku'l-Yemâni fi'l-fethi'l-Osmâni 90
kuttâb al-amvâl 31
kuttâb al-hukm 40
kuttâb al-inşâ 31
kuttâb sınıfı 37
Kuva-yi Seyyare 163
Kuyûd-i Kadîme koleksiyonu 15
 Kuzey Afrika 259, 260
 Kuzey Suriye 184
 Kuzeybatı Anadolu 215
 Küçük Asya 136
 küçük tezkirecilik 47
 Küçükçelebizade İsmail Asım 95
 Kültür Bakanlığı 254, 255
 küreselleşme 205, 206
 Kütahya 18, 21, 23, 44, 48, 143, 163, 255, 288-290
 Kütahya İdâdisi 163
 Kütükoğlu, Bekir 95
 Kütükoğlu, Mübahat 170
 Küzen-Avulu köyü 149
 Küzen-oğlu Velid-Bay 149
 La Blache, Vidal de 180, 219
 Lach, Donald 237
Asia in the Making of Europe 237
 lâdinî ilimler 43
 Lala Mustafa Paşa 86, 90
 Lala Şahin Paşa 112
 Lâle Devri 107
 Lâmi Ali Çelebi 48, 49
 Landsberger, E. 158, 210
 Lane-Pool, Stanley 102
 Lâri 83, 84, 86
 Latifi 139
Tezkire 139
 Lavissee, Ernest 113
 lâyiha 87, 88
 lâyihacılar 64
 Le Bon, Gustave 124
 Le Coq, Albert August von 139
Le Monde 181
 Lebîb 91
 Lefke-Geyve seferi 255
 Lefort, Jacques 255
 Leiden 145, 207
 Leipzig Üniversitesi 104, 262
 Levant 185
 Levanten ticareti 235
 Lewis, Bernard 214, 234
Lidre 189
Liyâkat 56, 135, 214
Lodra 189
 Londra 76, 123, 168, 214, 218, 232
Los Archivos de Barcelona I. Ciudad 261
 Louis, Herbert 210
 Lowry, Heath 235

- Lutfi Efendi *b.kz.* Ahmed Lutfi Efendi
Lutfi Paşa 39, 82
- MTM *b.kz.* Milli Tettebular Mecmuası
M. Ârif *b.kz.* Mehmed Ârif
Maarif Vekâleti *b.kz.* Millî Eğitim Bakanlığı
Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti 152
Macar 14
Macar İlim Akademisi 123
Macar tarihçileri 221
Macar Türkologlar 129, 137
Macarca 89, 227, 233
Macaristan 9, 145, 207, 233, 245
Machiavelli 184
 Principe 184
Madison 235, 237
Madrid 76, 261
mahallî narh 11
mahallî narh hüccetleri 13
Mahmud Celaleddin Paşa 91
Mahmud I. 95
Mahmud II. 48, 52, 93, 282
Mahmud Kaşgari 129
 Divânü Lûgatî't-Türk 129
Mahmud Paşa 79
mahsûl vergileri 13
mahsûlât defterleri 11
malikâne sistemi 170
mâliye 5, 10, 26, 30, 32, 38, 40, 48, 49, 85,
 98, 170, 172, 176, 187, 193, 194, 297
mâliye divânı 85
mâliye kâtipleri 32, 52
Manchester 158
Manchester Üniversitesi 159
Manisa 191, 197
Manuel II. 293, 297
Marinesco, C. 258, 261
Marksist ekol 221, 222
Marksist tarih yorumu 222
Marksist tarihçiler 182, 206, 222
Marksist tarihçilik 204
Marksist teori 199, 201-203
Marksist yaklaşım 181
Marksist yorum 204, 222
Marksizm 181, 182
Marmara Denizi 107
Marx, Karl 182, 183, 201, 222, 223
 Kapital 182
- Matbaa-i Âmire 94, 148
Matrakçı Nasuh 79, 83
 Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irakeyn 83
 Fetihnâme-i Karabuğdan 83
 Şehnâme 79
Marschke, P. 207
McGowan, Bruce 235
McNeil, William H. 206, 234, 237
 Rise of the West 237
Meclis-i Mebusân 100
Meclis-i Vala-i Ahkam-i Adliyye 279
Medâris 17
medre 189
Mehmed (Çelebi Sultân) 288, 291-294, 296
Mehmed Ağa (Fındıklılı) 118
Mehmed Ağa (Kastamonu âyanından) 47
Mehmed Âkif 163
Mehmed Âkif Paşa (Hâriciye Nâzırı) 53
Mehmed Ârif 95, 97, 139
Mehmed Atâullah Bey 45
Mehmed Bey 50
Mehmed Cemaleddin 95
 Âyine-i Zürefâ 95
Mehmed Emin Vahid Paşa 44, 48
Mehmed Gâlib 97
Mehmed Halife 118
 Tarih-i Gilmâni 118
Mehmed I. 78
Mehmed I. Medresesi 230
Mehmed II. *b.kz.* Fâtih Sultân Mehmed
Mehmed III. 87, 89, 91
Mehmed Neşri 287
 Kitâb-ı Cihânnümâ 80, 287, 288
 Neşri Tarihi 78, 287
Mehmed Râgıb Paşa 44, 48
Mehmed Reşad V. 95, 96
Mehmed Said Gâlib Paşa 48
Mehmed Said Hâlet Efendi 48
mekanik determinizm 216
Mekke tarihi 90
Meksika 190
mektûbî-i hâriciye 53
mektupçuluk 47
Melek İbrahim 91
melfûf 60, 61
Melikoff, Irène 234
Melikşâh 41
Memlûklar 26, 38, 49, 86
Memorial Ömer Lütî Barkan 170

- Ménage, Victor 214
 menâkıbnâmeler 77, 78, 83, 255, 256
 Menderes, Adnan 130
menşûr 33, 144
 Menteşe 23, 104, 294
 Menzel, Theodor 141, 288
 menzıl-nâmeler 84
 Mercan İdâdisi 162
 Meriçli, Enver 172, 204
 Mersin 205-207
 Mesihî 42
 Münşâ'ât-i Mesihî 42
 meskûkât 101, 104
 Meşhed 151, 152, 158
mevkûf defteri 13
 Mevkûfâtî Mehmed 43
 Multakâ 43
 Mevlânâ Tâceddin İbrahim b. Hızır *bkz.*
 Ahmedî 289
 Mevlevihâne 17
 Mezârî' 17
 Mezopotamya 8, 240
 Mezopotamya medeniyetleri 7, 240
 Mısır 4, 8, 26, 29, 33, 35, 38, 52, 85, 140,
 149, 185, 198, 227, 240, 289, 297
 Michigan Gölü 237
 Midhat Paşa 100
 Midilli 82
 Mihail Konstantinovic 298
 Mihail Paleolog (Bizans İmparatoru) 257
 Millas, Herkül 207
Millet 105, 113
Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi
 Tarih Konseyi (CİEPO) 169
 milli benlik 205
 Milli Eğitim Bakanlığı 109, 155, 163, 198
 Milli Eğitim Müsteşarlığı 130
 millî hars 138
 millî kimlik 126
 millî kültür 126, 127, 139, 247
 Milli Kütüphane 166, 198, 227
 Milli Mücadele 139, 140, 152, 163
 millî ruh 138, 139
Milli Tettebbular Mecmuası 122, 126, 127,
 129, 138-140, 144, 148
 milliyetçi-İslâmcı hareket 205
 milliyetçilik 205-207
 Mimar (Koca) Sinan 117
 Minorsky, V. 159
 Mîr-'alem 18
 Mircea (Eflak Voyvodası) 293
mîrî bkz. beylik
 mîrî arazi 175-177
 mîrî toprak rejimi 173, 201
 mîrmîrân 17, 64
 mîrmîrân icmâli 62
 Mistakidis 97
 mitoloji 127, 206
Mitteilungen zur osmanischen Geschichte
 140
 Moğol baskısı 141
 Moğollar 146, 150, 154, 206
 Molla Ahmed-Şah 149
 Montagu, M.W. 118
Monumenta 180
 Morrison, Karl 237
 Moskova 104, 150, 151, 153
 Mu'âfân 19
 Muallim Mektebi 196
 muallimhâne 18, 22
mudd 189
mufasssal 9, 15, 60, 61, 63
mufasssal defter 11, 13, 15, 16, 21, 167, 176
mufasssal defter-i hakânî 14, 171
mufasssal tahrîr defterleri 15, 181
 Muhammed 'Abda 41
 Muhammed b. Abdülkerim Meyhanî 41
 Dustûr-i dabîrî 41
muhâsebe defteri 15, 253
 Muhâsebe Defterleri 21, 22, 181, 187, 194
 muhâsebe kâtipleri 40
Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu 17, 23, 253
muhâtabât 41, 42
muhâzara 43
 Muhiddin el-Cemalî 80
 Muhyî Çelebi (Anadolu beylerbeyi) 50
 mukâbelecî 47, 48
 mukataacı 32, 47
 Muntacib al-Dîn 41
 Murad I. 87, 142, 258, 289-291, 295
 Murad II. 10, 15, 26, 29, 42, 78, 101, 227
 Murad III. 87, 89-91, 128
 Murad IV. 88, 89, 282
 Mûsâ Çelebi 293-296
 Mûsâ Kâzım 97
musâhib 84, 87, 91, 92, 279, 280, 289,
 292, 293, 296
musâhiblik 85, 276

- Mustafa Ağa 46
 Mustafa Âli (Gelibolulu) 39, 45, 79, 85-87, 187, 275, 276, 280
Fusûlü'l-hal ve'l-akd ve usûlü'l-harc ve'n-nakd 86
Künhü'l-Ahbâr 86
Mirkâtü'l-Cihad fî Târih-i Melik-i Danişmend Ahmed 87
Nâdirü'l-mehârib 87
Nushatü's-selâtin 87
Nusretname 79, 87
 Mustafa Reşid Paşa 36, 52, 53
 Mustafa Sâmî 95
muşidd divân al-inşâ 25
 Mutaftçieva, Vera (Bulgar Osmanisti) 202
mutavallî divân al-inşâ 25
mübâdele 57, 63, 64, 182
 Mübarek Gâlib 101
 müderris 18, 39, 49, 90, 106, 108, 122, 125, 131
 Müezzinzâde Ali (Defter-i Hakânî Emîni) 10
 mühimmât 33, 40
mühimme defterleri 33, 95, 98, 109, 203, 232, 233, 253, 254
 mülâzımlar 39, 45, 46
 Mülkiye Mektebi 122
 mümeyyiz 34, 35, 40
 Münecimbaşı Dede Derviş Ahmed 92
Camî'ü'd-Düvel 92
 Münih 160, 234
 Münire Sultân 91
 münşi 5, 41, 81, 84, 85
 müsellemler 11
 Müslüman 21, 34, 35, 120, 151, 179, 194, 220, 221, 247, 259
 Müslüman Türkler 46, 150, 153, 158, 196
müstebid 282
 Müsteşrikler Kongresi (1951) 123, 155, 156
 Mütareke dönemi 113
 müverrih 39, 43, 45, 106-109, 113, 119, 164
 Müze-i Hümayûn 101
 Müzeler Genel Müdürlüğü 230
 Nâbî 91
 Nâdir, Cemal 115
 Naff, Thomas 236
 Nâilî Abdullah Paşa 43
Defter-i Teşrifât-i Kadime 43
 Nâimâ Mustafa Efendi (Halepli) 93-95, 117
Ravzatü'l-Huseyn fî Hulâsati Ahbari'l-Hâfikeyn 94
 Nakkaşhâne 88, 89
nâme 12, 28
 Nâme Defterleri 34
 Napoli 167, 188, 258, 259
 Nazi Almanyası 209
nâzir al-divân 26
 Nazmiye Hanım (Z.V. Togan'ın eşi) 153
 Necib Asım 97, 100, 139
nedim 91, 279, 288, 292, 293
 Nedim 107, 117
 Nemçe Defteri 34
 Németh, Gy. 137
 Nesimî 141
 Nestûri kâtipler 38
 Nihai 90
Fethiye-i Yemen 90
 Nikola V. (Papa) 258
 Nilüfer Hârun İmâreti 142
nim-çift 9
 Nimetî Efendi 94
 Niş 218
nişân kalemi 32, 34
nişâncı 5, 15, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 39, 48, 50, 51, 60-62
nişân-i hümayûn 65
 Nizameddin Nazif 118
Nizam-i Cedid 108
 Nogay 153
 Nökerler 20, 143, 144
 nüvizmatik 100, 101, 104, 112, 159, 191, 193
 Ocak, Ahmet Yaşar 138, 147
 "Fuad Köprülü Sosyal Tarih Perspektifi" 147
oda 32
 Oğuz 121, 129, 143
 Oğuz Töresi 129
 Oğuz, Mevlûd 78
Gazavât-i Sultan Murad b. Mehmed Han 78
 Oğuz/Türkmen kabileleri 143
 Okçu Mehmed 48
 Okçuzâde Mehmed Paşa (Kıbrıs beylerbeyi) 43, 50
 Okçuzâde Mehmed Şah Efendi 48

- Okyar, Osman 234
 Orenburg 151
 Orhan Gâzi 27, 77, 101, 166
 Orhan Seyfi (Orhon) 107
 Orta Arabistan 184
 Orta Asya 7, 128, 139, 152, 153, 160, 162, 212, 216, 217
 Orta Asya Tarihi 153
 Orta Asya Türkleri 200, 212
 Orta Çağ 33, 140, 165, 211, 217, 237, 261
 Orta Çağ Tarihi 132, 165, 215
 Orta Sakarya 255
 Orta Zaman kitabeleri 132
 Ortaçağ Tarihi kürsüsü 132
 Orta-Doğu 10, 181, 206, 217, 220, 238, 240, 247, 251, 254
 Oruç Bey 79
Tevârih-i Âl-i Osmân 79
 oryantalistler 139-141, 145, 150, 151, 156, 159
 Osman Ferid 97
 Osman Gâzi 77, 106, 143, 144, 215, 255-257, 298
 Osman Hamdi 100, 101
Osmanistik 3, 4
 Osmanistler 256
 Osmanlı Araştırmaları Vakfı 254
 Osmanlı Arşiv ve Diplomatik (diploma-berât ilmi) Okulu 251
Osmanlı Arşivi Rehberi 15
 Osmanlı arşivleri 7, 10, 55, 113, 166, 171, 180, 214, 221, 232, 233, 238, 245, 246, 248, 253
 Osmanlı Belgeleri Koleksiyonu 239
 Osmanlı Beyliği 29, 142
 Osmanlı bürokrasisi 10, 55
 Osmanlı Çalışmaları Kürsüsü 239
 Osmanlı demografi tarihi 173
 Osmanlı Devleti 8, 25, 39, 51, 52, 84, 86, 95, 103, 117, 126, 136, 137, 141, 172, 177, 186, 190, 206, 212, 214-216, 253, 254, 260
 Osmanlı diplomatikası 4, 167
 Osmanlı divânı 5
 Osmanlı hanedanı 82, 214
 Osmanlı İmparatorluğu 7, 10, 55, 99, 142, 169, 171, 173, 178, 179, 181, 183-187, 189, 191, 192, 213, 215, 216, 218, 219, 224, 225, 232, 235, 240, 247, 260
 Osmanlı istatistik defterleri 7
 Osmanlı istatistik tarihi 7
 Osmanlı kanunnâmeleri 176, 228, 254
 Osmanlı kaynakları 3-5, 141, 285, 238, 251
 Osmanlı kültürü 128
 Osmanlı lehçesi 119
 Osmanlı Levant bölgeleri 185
 Osmanlı medeniyeti 128
 Osmanlı milliyetçiliği 98
 Osmanlı nüfusu 183
 Osmanlı nümizmatigi 100
 Osmanlı resmî divân dili 4
 Osmanlı Tahrir Defterleri (*Defter-i Hâkânî*) 173
 Osmanlı tahrir sistemi 10
 Osmanlı tarihçiliği 75, 77, 79, 85, 203
 Osmanlı tarihi araştırmaları 76, 99, 226, 232, 239
 Osmanlı tarihi kaynakları 4, 118
 Osmanlı tarihleri 77, 80, 84
 Osmanlı Türkçesi 30, 238
 Osmanlı Türkiyesi 97, 220
 Osmanlı ucları 136
 Osmanlı-Balkan İmparatorluğu 142
 Osmanlıca 4, 239
 Osmanlı-Safevi savaşları (1578-1590) 79
 Osmanlılar 8, 25-28, 30, 31, 33, 35, 38, 40, 42-44, 50, 77, 84, 86, 98, 118, 134, 142, 178, 183, 184, 203, 211-213, 216, 219, 229, 232, 241, 257-260, 262, 293
 Osmanlı-Türk ilmi 120
 Osten, Von der 158
 Otranto 259
Ottoman Studies (Osmanlı Araştırmaları Dergisi) 235
 Oxford 80, 123
öşr-i şer'i sistemi 173
öşir 174-176
Ötemiş Hacı Tarihi 159
 Öz, Mehmet 88
 Özal, Turgut 232, 239
 Özdeğer, Hüseyin 170
 Özdemiroğlu Osman Paşa 112
 Özveren, Öcal 256
 Pakalın, M. Zeki 100
 Pamuk, Şevket 187, 189, 191, 192, 235
 Papazın Bağı 112

- Paris 76, 113, 118, 123, 140, 148, 151, 158, 167, 172, 178, 192, 217, 218, 232, 235, 262
 Paris Üniversitesi 169
 Parman, Ebru 256
 Parry, Vernon 214
patrimonyal 7, 8, 221
 pazar bacı 175
 Peçüyi 89, 117
 Pelliot, P. 151
 Petersburg Çarlık Arkeoloji Cemiyeti 150
 Peyami Safa 111
 Ping-ti-Ho 237
 Piri Mehmed Paşa 26
 pîşkeş 12
 Postan, M.M. 190
 post-modernizm 205, 206
 pozitivizm 138
 Prag Şark Enstitüsü 123
 prehistorik dönem 157
 Princeton 234
 Princeton Üniversitesi 247
 Princeton Üniversitesi Yakınoğu Çalışmaları Bölümü 236
pronoia 9, 176
pronoiar 176
 Prusya Devlet kütüphane 151
 Quataert, Donald 235
 Radcliffe-Brown 126, 127
 Ragıb Hulûsi 135
 Râif İsmail 48
raiyyet çiftlikleri 175
rakabe 8, 175
 Ramazanzâde 43
 Rambaud, A. 113
 Râmi Mehmed 48, 51, 52
 Ranke, L. von 113, 262
Die Osmanen un die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahr 262
 Rasyonu 158
 Raşid al-Din Vatrât 41
Munş'a'ât 41
 Râtibe Hanım (Uzunçarşılı'nın annesi) 162
 Rauf Yekta 136
 Raymond, André 227
 reâyâ 3, 11-13, 16, 21, 206, 207, 220, 221, 274, 283
 reâyâ çiftliği 178
 reâyâ kanûnnâmesi 174
 Recâi Mehmed Emin 49
 Regenstien Kütüphanesi 239
 Reis Efendi 25, 37, 49
 Reisülküttâb 4, 25-27, 30-33, 35-37, 39, 42-52
 reisülküttâblık 47, 48, 52, 53
resîd 33, 35
resm-i çift 175
resm-i ganem 175
 Revza kitaplığı 151
ricâ 57, 58
 Richard, Gaston 216
 Rifaat Ali Abou-el-Haj 268, 269
rikâb reisi 48
rikâb-i hümayûn riyâseti 48
 risâleler 4, 79, 82, 83
Risâle-i Falakiyye 159
 Rockefeller Bursu 236
 Rockefeller Vakfı 169
 Roma 176, 178, 229, 232
 Roma tarihi 4
 Romanya 76
 Rönesans 146, 237, 258
 Röpke, W. 169
 Rubens, W. 210
 Rûhi 79-81, 141, 215
Rûhi Tarihi 80
 Rum cemaati 56, 142, 207
 Rumeli 15, 16, 120, 181, 190, 198, 290
 Rumeli uçları 260
 Rumen 221
 Rum-ili 290, 291, 293-296
 Rumuzî 90
 Rus devrimi (1917) 151
 Rus kültürü 155
 Rus oryantalistleri 150, 159
 Rusça 135, 149, 155
 Rusya 76, 151, 153, 154, 159, 160, 206, 245
 Rusya Müslümanları Umumi Kongresi (1917) 151
 Rusya Şura Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi 123
 Rusya Türk Müslümanları 150, 153
 Rusya Türkleri 149, 154
Ruus (ru'ûs) kalemi 32, 35, 36
 rûznâmçeler 60
 rûznâmeci 47, 48

- Rüstem Paşa 82
 Rüstow, A. Von 169
 rûsûm 35, 36, 176, 228, 229
rûsûm-i çift 175
- Sa'âdetnâme* 159
 Sabancı Üniversitesi 198
 sabunhâne 18
 sadâret kethüdâlığı 52
 sadâret mektûbî kalemi 46
 Sâdât 19
 sadrâzam 35-37, 45, 47-49, 52, 100, 105, 117
 sadrâzam kethüdâlığı 47
 Sadri Maksudî bkz. Arsal, Sadri Maksudî
 Sadri Maksudof (Maksudî) bkz. Arsal, Sadri Maksudî
 Sateviler 86
 Safiye Hanım (TTK daktilosu) 165
 Safvet 97, 100
sahh 35, 36, 45, 63, 64
sâhib divân al-inşâ 25, 26, 35
sâhib divân al-rasâ'il 25, 26, 49
 Sâhib ibn 'Abbâs et-Tâlekânî 41
Rasâ'ilü's-Şâhib b. Abbâd 41
 Sahillioğlu, Halil 170, 187, 188, 192, 193, 204, 235
 "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)" 192
İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) 193
 Said Halim Paşa (Sadrâzam) 105
 Sakalar 127
 Salih 90
Tarih-i Mısır-i Cedid 90
 Sanayi-i Nefise Mektebi 122
 Sanberk, Özden 245
 sancak kanûnnâmeleri 13, 171-175
 Sancar 27
 Sanudo, Marino 76
I Diarii 76
 saray hâcibleri 38
Saray Muhâsebe Defterleri 186
 Sarı Abdullah Efendi 42, 43
Dustûr al-inşâ'sı 43
 Sarıbay, Y. 206
 Sarıyer 106, 165
Saruca 203, 204
 Saruhan 17, 23, 104, 294
 Saruhanoğulları 197
 saz şairleri 132, 140, 144, 148, 149
 School of Oriental and African Studies 214
 Schumpeter, Joseph 182
 Seattle 225
sekkân 203, 204
 Selânik 190, 291, 293
 Selânik fethi (1430) 15
 Selânik kalesi 55
 Selânikî 85, 87, 117, 187
Selânikî Tarihi 85
 Selçuklular 27, 38, 41, 103, 129, 140, 149, 212
 Selim I. (Yavuz Sultan Selim) 42, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 174, 282
 Selim II. 87, 89
 Selim III. 36, 44, 52, 93, 108
 selimî 49
Selimnâme 82, 85, 89
 Semerkant hanları 86
Servet-i Fünûn 124, 125, 129
 Sevim, Ali 165
Seyfiyye 46, 52, 276
 Seyyid Ahmed 46
 Seyyid Feyzullah 49
 Seyyid Lokman 79, 83, 89
Hünernâme 83, 89
Kıyafetü'l-İnsaniyye fi-Şenâilü'l-Osmâniye 89
Selimnâme 89
Şehinşahnâme 89
Şehnâme-i Âl-i Osmân 89
 Shabanović, H. 227
 Sırbistan İlimler Akademisi 169
 Sırpça 186
 Sicilya 258
 Sidney 104
 Silahdar Mehmed Ağa (Fındıklılı) 94, 116
 Simancas arşivi 262, 263
 Simancas köyü 262
 Simavi, Sedat 109
sinâ'at al-bisâh va'l-istifâ 31
sinâ'at al-inşâ 31
 Sinan Paşa 90, 125
 sinoloji 157, 158, 210
 Sivas 102-104, 164
 Sivas, Taciser 256
 Sivrihisar 18, 292
siyakat 5, 62

- Sofya 248, 250, 251
 Solakzâde Mehmed Hemdemî 89
Fihrist-i Şâhân 89
 Sorbonne 136, 217
 Sorbonne Üniversitesi 123, 135
 Sosyal Düşünce Komitesi 237
 Sosyalizm 160, 217
sosyoloji 124-127, 129, 138, 170, 200, 201, 216, 221, 224
 Sovyetler Birliği 151, 154, 160
 Sovyetler Birliği İlimler Akademisi 130
 soykütüğü cetvelleri 103
 Soysal, İsmail 231
 sömürgecilik 220
Staatsbibliothek 174
 Strasbourg 170, 199, 234
 Strasbourg Üniversitesi 168, 169, 218
 Strauss, J. 207
 Su, Kâmil 197
subaşı bitışı 64
 Suçeska, A. 227
 sultânî hukuk (*al-ahkâm al-sultânîya*) 43
sultâniyât 42
 sultaniye 163
 Sultanönü 16, 21, 23
 Sumâna 44
suret 61
sûret-i defter 11, 14, 61
 Suriye 9, 38, 184, 198, 227
 Sûrnâmeler 83, 90, 91
süfteceler 192
 Süleyman Çelebi 78, 294
 Süleyman kanûnnâmesi 174
 Süleyman Nazif 97
 Süleymaniye imareti 189
Süleymanîne 83
 Süleymanşâh (Gerniyan beyi) 289, 290
 Sümer, Faruk 143
 Sümerler 158, 212
 Sümeroloji 158, 210
sürgün 48, 105, 169, 173, 184
 Syrian 267, 271
- Şah Abbas 260
 Şakir Şevket 104
Trabzon Tarihi 104
 şâkird 31, 45, 46
 Şamanistlik 217
 Şâmizâde Mehmed 51
- Şânizade 93
 Şaphâne 289
Şarihü'l-Menmarzâde 94
 Şark Milletleri Kongresi 151
 Şarlken (İmparator) 260
 Şehadet Camii 256
 Şehdî 89
 şehnâmecî 88, 89
 şehnâmecilik 89, 92
 şehnâmeler 77, 86, 88, 89
 şehremîni 49
şerî mahkeme sicilleri 98
 şeriyye mahkemeleri 166
 şeriyye sicil defterleri 166, 197
 şeriyye sicilleri 180, 196, 197, 226
 Şevkiye Hanım (Halil İnalcık'ın eşi) 236, 241
 Şeyh Ahmed 19
 Şeyh Bedreddîn 296
 Şeyh Gâlib 141
 şeyhülislâm 44, 51, 117, 118, 230
 şeyhülislâmlık 95
 Şihabeddin Mercanî 149
Miftâhu't-Tevârih 149
 Şihabeddin Süleyman 140
Menşelerden Nevşehirli İbrahim Paşa Sadâretine Kadar Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı 140
Türk Edebiyatı Tarihi 140
 şikâyet ahkâmı 33
 şikâyet defterleri 34
 Şirvanlı Eflatun *bkz.* Eflatun Şirânî
 şuarâ tezkereleri 128
 şuarâ tezkirecileri 139
 şurta kâtibi 10
 Şükrullah 79, 86
- Tabakoğlu, Ahmet 170
 Tâci Beyzâde Sâdi 42
Mecmû'a-i Münşâ'ât 42
 Taeschner, Fr. 141, 288
 tağşiş 188, 189, 192
 tahrîr berâtı 21
 tahrîr defterleri 11, 14, 15, 61, 173, 180, 181, 184, 233, 234, 255
 tahrîr emîni 11, 13, 61
tahrîr sistemi 9-11, 176, 178, 229
tahrîr-istatistik metotları 10
 Tahsin 91

- tahvîl* 32, 35, 63, 64
tahvîl kalemi 33, 34, 36
tahvîl kisedârî 34
takâlid al-valâyât 40
takrîr 36, 277
 Tâlikizâde Mehmed 89
 Talu, E. Ekrem 106
tamcîd 57
tamma 59
 Tan, Turhan 108
Tanin 129
 Tansel, F.A. 147
 “Fuad Köprülü’nün Türk Ocaklılar’la İzmir Seyahat ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk’ün Duası” 147
 “Memleketimizin Acı Kaybı Profesör Dr. Fuad Köprülü” 147
 Tanzimat devri 10, 36, 44, 139, 226
 Tanzimat reformları 218, 225, 229
 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi 14, 15, 141
tapu tahrîr defterleri 15, 233
Tarih-i Osmânî Encümeni (TOE-Encümen) 96-99, 103, 105, 115, 116, 126
Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM) 98, 102-104, 106, 114, 117, 164, 175
Tasvir-i Efkar 125
 Taşköprülüzâde 85, 290
 Tatar kavimleri 86, 150
 Tatarlar 290
Tatbik 59, 62, 138
 Tavukçubaşı Ali 45
 tebaa 8, 98
tecîd 57
 Teke 20, 23, 294
 Tekin, Gönül 235
 Tekin, Şinasi 235
 telhis kîsesi 36
 Telhisizâde Mustafa Efendi 48
 telhisler 36, 94, 118
 temessükler 11
 Tepeköy 106
terakki 12, 57
Tercüman 150, 158
Tercümân-ı Hakikat 105
 tercüme odası 53
tereke defterleri 187, 254
 Tersâne-i Âmire 48
 teşrifatçıbaşı 94
 tevcih 13, 33, 37, 45, 51, 55, 60, 63, 64
 tevcih berâtı 32, 35, 36, 40, 64
 tevcih buyruldu 60
 tevcih defterleri 9
 tevcih der-kenârı 62, 63
 Tevfik Fikret 125
 Tevfik Paşa 97
tevkii (nişâncı) 27, 31, 61
 tevliyet nişânı 29
text-kritik metodu 3-5, 141, 255
tezâkir 33
tezkire 12-14, 35, 64, 65
 tezkireci 37, 39, 47, 48, 139
The Journal of Turkish Studies 235
The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography 207
 Theb 257
 Thomson, W. 139
 Thuasne, L. 118
Gentile Bellini et Sultan Mohammed II 118
 Tietze, Andreas 76, 235
Turkologischer Anzeiger 76
 timar 9, 11, 13-15, 35, 45, 46, 51, 55, 57-60, 62, 64, 88, 172, 281, 296
 timar birimleri (kılıç) 14
timar defterdârî 62, 87
 timar erleri 11, 12
 timar icmâl defteri 10, 61, 76, 227, 229
 timar sahibi 12, 14, 176
timar sistemi 8, 61, 77, 176, 227
 timarlı sipahiler 9, 22, 227
 Timur 81, 131, 154, 155, 215, 290-292
 Timur oğulları 154
 Timurîler medeniyeti 128
 Timurtaş Paşa 112
 Tiryaki Haşan Paşa 112
 Todorov, Nikolai 234
 TOE bkz. *Tarih-i Osmânî Encümeni*
 TOEM bkz. *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*
 Togan, Z. Velidi 134, 149-151, 155-157, 160
 “Azerbaycan Etnografisine Ait” 161
 “Azerbaycan’ın Tarihî Coğrafyası” 162
 “Der Islam und die geographische Wissenschaft” 162
 “Die Nordvölker bei al-Biruni” 161
 “Die Schwerter der Germanen nach Arabischen Berichten des 9. und 10. Jahrhunderts” 161

- “Harezm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler” 161
 “İbnül-Fakih’in yeni Nüshası” 161
 “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisâdî Vaziyeti” 162
 “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Dair” 161
 “Orta Asya’daki Kumaltı Şehirlerine Dâir” 162
 “Orta Asya’daki Kuraklığa Dair” 162
 “Sovyetlerin Türkistan’da Tatbik Ettikleri Siyâsetin Son Safhaları” 160
 “Türk Destanlarının Tasnifi” 161
 “Türk Dünyasında Elifbe Meselesi” 161
 “Türkistan İktisadiyatında Yerli ve Rus Nokta-i Nazarları” 162
 “Türklerde Hars Buhranı” 162
 1929-1940 *Seneleri Arasında Türkistan’ın Vaziyeti* 162
Biruni’s Picture of the World 162
Bugünkü Türk-ili (Türkistan) ve Yakın Tarihi 154, 162
Hetner’s Geographische Zeitschrift 162
Ibn Fadlan’s Reisebericht 161
Oğuz Destanı 157
Onyedî Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey 162
Tarihte Usûl 154
Timur Tarihi 160
Timur ve Devri 155
Türk Kültürü El Kitabı 156
Türk Tarihi Dersleri 152
Türk Tarihi, İslâmiyetten Evvelki Devirlere Ait Dersler 161
Türk Tatar Tarihi 150
Türkistan Kültür Birliği Nizâmnamesi ve Çalışma Plânı 160
Umumî Türk Tarihine Giriş 152, 154, 159, 161
Umumî Türk Tarihine Medhal 161
 Tokat 87, 292
 Tolunlular 25, 86
 topçubaşı 55, 57
 Topkapı Müzesi 230
 Topkapı Sarayı 197, 198
 Topkapı Sarayı Arşivi 56, 99, 166, 167, 239, 259
 topografi 5
 toponimi 5
Toprak Kanunu Tasarısı 199
Toprak Reformu 171, 200
 toprak tasarrufu 9, 175, 176
 Toprak, Zafer 231
topraklı bennak 9
 Trabzon 103, 104, 111
 Trakya 185, 257
 TTK bkz. Türk Tarih Kurumu
 Tumanbay 85, 103
Turan 122
 Turan, Osman 128, 147, 200
 Turancılık 124, 154, 160
Turcica 235, 246
 Turgut alp 143
 Turhan, Mümtaz 200
 Tursun Bey 79, 99
Târih-i Ebû’l-Feth 79, 99
 Tuzcuân 20
 Türk Araştırmaları Merkezi 135
Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El Kitabı (Grundriss) 156
Türk Dünyası Araştırmaları 235
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 254
Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi 123, 144, 148
Türk Hukuk Kurumu 145
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 123, 128, 142, 145, 146, 171, 217
 Türk İktisat Tarihi Enstitüsü 169
 Türk milliyetçiliği 98, 103, 120, 198
 Türk mimarisi 142
 Türk Müesseseler Tarihi 131
Türk Ocağı 120
Türk Ocağı 135
 Türk Sosyoloji Cemiyeti 169
 Türk Tarih Kurumu 14, 101, 103, 110, 114, 158, 164, 165, 167-169, 172, 186, 198, 210, 212, 232-234, 254
Türk Tarih Tezi 152, 157, 198, 206, 210-213
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti 198
Türk Tarihinin Ana Hatları 115, 168, 198, 212, 213
Türk Yurdu 125, 132, 161, 162
 Türkçe 4, 29, 41, 81, 84, 88, 89, 92, 99, 100, 102, 110, 113, 114, 118, 124, 125, 129, 134, 138, 145, 149, 155, 159, 160, 161, 162, 232, 238, 239, 287
 Türkçecilik 139

Türkçüler 120, 133, 139, 151, 155
 Türkçülük 120, 122, 124, 132
 Türk-İran inşâ geleneği 28
 Türk-İslâm sentezi 123, 124, 160, 200, 205, 206
 Türkistan 151, 152, 154, 155, 158, 160-162
 Türkistan Millî Birliği 151
Türkiyat Araştırmaları Dergisi 147
 Türkiyat Enstitüsü 130, 132, 135, 150, 152
Türkiyat Mecmuası 123, 132, 135, 140, 148
 Türkiye Cumhuriyeti 77, 114, 198, 207, 220, 245
 Türkler 46, 98, 111, 120, 124, 126, 127, 133, 135-137, 139, 146, 148, 152, 153, 158, 162, 184, 206, 212, 213, 217, 231, 246, 247, 249, 257, 297
 Türkmen edebiyatı 145
 Türkmen göçebe oymakları 143, 144
 Türkmen-Azerî edebiyatı 141
 Türkmenler 88, 103, 136, 139, 141, 143, 144, 257, 295
Türkologischer Anzeiger 76, 235
 Türkoloji 132, 157, 210, 235, 238
 Tyler, Royall 262
 uc (serhad) 29, 64, 141, 143, 144, 293-297
 uc kültürü 141
 Ufa 150, 153
 ulemâ 10, 27, 29, 32, 38, 43, 44, 49, 85, 86, 111, 118, 149, 274, 278, 282, 283, 296, 297
 Ulu Cami 297
 Uluçay, Çağatay 196, 197
 ulûfe 31, 37, 64
 Ulukışla 105
 ulûm al-balâğa 43
 ulûm-i hattîya 42
 Umumi Türk Tarih Enstitüsü 154
 Unat, F.R. 287
 UNESCO 235, 245, 247-252
 Urallar 155
 Uygur 28
 Uygurca 28
 Uzak Doğu 77
 Uzunçarşılı Mehmed Lâtif Efendi 162
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 75, 100, 104, 162-168, 197, 212

"XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri İle İctimaî Müesseselere Bir Bakış" 167
 "Buyruldu" 168
 "Eski Zamanlarda İstanbul'a Hicret Memnû" 163
 "Eski Zamanlarda Menzil ve Posta Teşkilâtı" 163
 "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi" 166
 "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi" 166
 "İstiklâl-i Osmânî Münasebetiyle" 163
 "Kasaba ve Köy İsimleri" 163
 "Kastamonu Kütüphaneleri" 163
 "Mevlânâ Nasrullah ve Nasrullah Camii" 163
 "Mühürler" 168
 "Orhan Gazi'nin 749 Tarihli Bir Temlik-nâmesi" 166
 "Orhan Gazi'nin Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettiği Vakfiye" 166
 "Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal" 166
 "Tosyalı Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi" 163
 "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyrululara Dair" 167
 "Türkçe Hutbe" 163
 "Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık" 166
Karesi Meşâhîri ve Karesi Tarihi 163
Kütahya Şehri 104
Kütahya Tarihi 163
Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal 167
Osmanlı Tarihi 167
Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanc, Hâmit Oğulları Hakkında Malûmat 104
Sinop ve Kastamonu Rehberi 163
Sivas Şehri 104
Tirsinikli İsmail, Yıllıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa 167
 uzviyet (organism) 127
 Üç Anbarlı Mehmed Efendi 45
 Ülkü 123, 148, 171, 173
 Ümerâ-i Müsellem 17
 Ümerâ-i Piyâde 17
 Ümerâ-i Süvârî (Sancak Beyleri) 17
 Ümmül-Hayat 149
 Üstündağ, Muhittin (İstanbul Valisi) 109

- vak'anüvislik 89, 92, 93, 95
vakâyinâmeler 5, 77, 98, 99, 105, 117, 287
vakfiyeler 98, 104, 165, 166, 168
vakıf kayıtları 15, 108, 255
Vakıflar Dergisi 146, 183
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 166, 255
Vâki'ât-i Sultân Cem 99
Valideçeşmesi 105
Valihanov, Çokan 150
Valladolid 262, 263
Varna Savaşı 78
Vâsıf 43
Vehbî 91
Venedik 237, 259, 291
Venedik balyosları 76
Venedik elçileri 76
veziriâzam 25, 26, 36, 47-52, 56, 57, 60, 62-64, 82, 91
Vidin ayaklanmaları 218, 225
Viyana 76, 104, 140, 174, 235
Viyana kuşatması 16, 118
Viyana seferi (1529) 181
Viyana Uluslararası Sergisi 100
Viyana Üniversitesi 153
- Wallerstein ekolü 224
Wallerstein, Immanuel 202, 223-225, 234
Washington Üniversitesi 225
Weber, Max 273-275, 282
Weberci ekol 221
Wisconsin 237
Witte, Paul 4, 141, 214, 216
Wittfogel, Karl 206, 221, 232
Oriental Despotism 206
Woods, John 159
Wüstenfeld, F. 90
Die Chroniken der Stadt Mekka 90
- Yahşi Fakih 77, 79, 80, 298
Yahyâ b. Mehmed 30, 41
Menâhicü'l-İnşâ 30, 41
Yahya Efendi 117
Yakındoğu 213, 217
Yakındoğu Dilleri ve Kültürü Bölümü 238, 239
- Yakındoğu halkları 212
Yaküb II. (Germiyan beyi) 289
yarlıklar 291
Yassı Ada 130
Yazıcızâde Küçük Hamza Efendi 44
Yazıksız, Necib Asım 97, 100, 139
Yedigün 107, 110, 116
Yediyıldız, Bahaeddin 14, 194-196
Yemen seferi 90
Yeni Mecmua 106, 107, 109, 113, 116, 117, 129, 133
Yeni Türkistan 161, 162
yeniçeri ağası 56, 57, 290, 295
yeniçeri kâtibi 47
Yeniçeri Ocağı 88
yeniçeriler 37, 52, 88, 190, 203, 298
Yenişehir 256
yere kile 189
Yeşil Cami 142
Yezdi 291
Yıldırım Bayezid *bkz.* Bayezid I.
Yinanç, Mükrimin Halil 100, 108
yörük 20, 21, 144, 184
Yunanistan 258, 291
Yunan-Rum reâyâ 207
Yunus Emre 128, 132, 139
Yurdakul, Mehmed Emin 120, 139
Yüksel, M. 205
Yüz Yıl Savaşları 203
- Zachariadou, Elizabeth 214
Zafernâme 81, 83
zamm (terakki) 12, 57
zarîf 107
zeâmet 11, 12, 35, 45, 46, 51
Zinkeisen, Johann Wilhelm 75, 167
Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa 167
Ziya Paşa 100
Zühdi 97
Zürh 123, 146
züyuf akçe 189

Her çalışmasında tarih yazıcılığının önemi üzerinde duran Halil İnalıcık, *Osmanistik Bilimi'ne Katkıları'da*, Osmanlı kaynaklarının bilimsel yöntemlerle tespitinde ve kullanılmasında metin tenkidi metotlarıyla çalışılmasının ve bu metotların üniversitelerimizde ayrı bir öğretim birimi olarak yerleşmesi gereğinin üzerinde duruyor. Osmanlı tarihi araştırmalarının temel kaynağı olan arşivleri, belge araştırmaları ve yayınlanması metotları üzerinde duran çalışmaları ele alıyor.

İnalıcık kitabının ikinci bölümünü Ahmedî'nin yaşamı ve tarih alanındaki eserlerine ayırıyor. Şâir Ahmedî'nin *Gazâvât-nâme* ve *Ahvâl-i Sultân Mehmed* vakâyinâmelerinin Theodor Menzel'e ait tıpkıbasım nüshası ile F.R. Unat-M.A. Köymen edisyonunun *text-kritik* yayını ve Menzel nüshasının Ahmedî'ye ait tarihleri içeren bölümlerinin tıpkıbasımları bu değerli çalışmada okura sunuluyor.

Halil İnalıcık (1916-2016) İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakıncağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1952'den itibaren aynı üniversitede profesör oldu. 1972'de emekli olunca Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi profesörlüğüne atandı. 1992'de Bilkent Üniversitesi'ne Tarih Bölümü'nü kurmak üzere davet edildi. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere Amerikan üniversitelerinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'te yayınlanan *The Ottoman Empire – The Classical Age (1300-1600)* (Osmanlı İmparatorluğu – klasik çağ) kitabı tüm Balkan dillerine, Arapça ve Ukrayna diline çevrilerek klasik bir kaynak kitap kabul edildi. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* Türkçe, Yunanca, Lehçe ve Arapçaya da çevrildi. Yurt içinde ve yurt dışında kendisine 20 fahri doktora tevcih edildi. İnalıcık'ın vefatına dek çalışmalarını sürdürdüğü ve arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi'nde, 2008'de Halil İnalıcık Center for Ottoman Studies (HICOS; Halil İnalıcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi) açılmıştır.

Kapak resmi: Ahmedî'nin *İskender-nâme* adlı eserinde, I. Bayezid'in cülûsu. [VBNM, Cod. Or. XC (37)]